मुहूर्त्तचिंतामणिटीका
पीयूषधारासमग्र

मु- ॐ नमो विघ्नहर्त्रे ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः ॐ श्रीवाग्देव्यै नमः ॐ शुभमस्तु प्रजाभ्यः ॐ दधानं भृंगा
वि टी- लीमतिश्याममले गंडयुगले दधानं सर्वार्थान्निजचरणसेवासुकृतिने दयाधारामारं निखि
१ लनिगमानामनुदिनं गजास्यं स्मेरास्यं नमिह कलये पवित्रनिलय १ निपीतस्त्वां तापप्रशम
नकारी योगमहसे निकामं कामानां वितरणविनोदव्यसनिने समस्तप्रत्यूहप्रशमनकृते श्री
दिनकृतेन मस्तमे यस्मैस्पृहयति मम सेवाम्बुजवनी २ लसल्लक्ष्मीनालावसतिरनिशं वेदवि
द्भिस्तुतः ब्रह्माधारः श्रितमुखपयोदः प्रतिदिनम् श्रीवत्सव्याप्तः सजयति गुणानां जनन
भूर्विदर्भाख्यो देशो हरिरिव मसानंदजनकः ३ तस्मिन्विदर्भविषये विषयेवितस्य स्थिता
मणिर्यमणिरिव बभूव मूर्तेः जागरूकवतम्भुवि चन्द्रमेखशास्त्रविद्यामात्रप्रवर्तयितृमत्र
पवित्रकीर्तिः ४ शिष्यो विजित्य यवनीतलमासमृद्धमानिद्धकीर्तिशान्तकर्कचशुद्धिमिद्धः व
त्वा रुजितममर्जितकीर्तिदंभमंभादिशास्त्रविचितासुकलास्वयेन ५ ज्योतिर्विदः स्वला
यशोहरणाय किंवाचोद्धान्तनिर्मलकलाभरणाय किं वा विद्यासरोरुहदृशः शरणाय किं
वाश्रीमाननंतइतितज्जनयो जनिष्ट ६ तस्मात्पमाख्यपल्यामतिविमालमतीवाकांतीदि
कांतीनामाश्रयाकामारजातसुतरदयिकयशोराशिभिर्ख्यात्याभ्योना शम्भुतांतोनतनूजो॥
कृतिगणगदिताचारचारपवित्रो ज्येष्ठः श्रीनीलकंठस्तदनुगुणगणालंकृतो रामनामा

श्रीमान्मीमांसकानां हृतनखहृतचयः कर्कशालंकशास्त्रे ज्योतिःशास्त्रे च गार्गः फणिपतिव
णितिव्याकृतौ शेषनागः पृथ्वीशाकंभारम्यस्फुरदतुलसभामंडने पंडितेंद्रः मातान्त्री
नीलकंठः समजनि जगतीमंडले नीलकंठः ८ रामोहेरंभभक्तेर्विधिगुणविशालोनेकविद्यो
नवद्योबुद्धिशयोनमातोगणितश्रुणावंतामानवानां महत्वाय गंक्तैर्नानाप्रकारैरतिकठि
नतरग्रंथिनक्रे विशाले ज्योतिःशास्त्राणि वेदाग्रहं नवमतलमेतद्वर्यवकार ९ श्रुति
स्मृतिश्रौतसमस्तकर्मोपयुक्तमानं दिनशिष्टलोके मुहूर्तचिंतामणिनामकं सग्रंथावय
धात्बर्थप्रवेस्वपयेः १० श्रीनीलकंठस्य बभूव माता तन्मातृ चंडिकाख्यामयवंशभूषा ना
गायणाख्यस्यवसुद्रकन्याशार्वस्यगौरीव विराजते या ११ तस्माद्दैवविदग्रगण्यतिलकः
श्रीनीलकंठस्तुकाशोविंदाख्यस्ततो जनि स्वगुरुतः संप्राप्तविद्यागणाः यःशास्त्राम्बु
तसिंधुवंधुरवचोवीचीवृतिस्नातनानामानंदसमवाप्यमूहूर्तिकृतवान्ग्रंथेत्रमेज्योतिषे

प्रनेकवुधमंडले विरचितांहिटीकाकृतोनिधायहृदयेष्टमित्रमुहूर्तचिंतामणेः
निगूढमुहूर्तनवतनकृतप्रतुरभावमात्मोर्षिभिर्ड्यथाविवरणाकरामलकमास्वक
त्रेयते १२ मुहूर्तचिंतामणिरुद्रयस्किंपुमामलक्तायुक्तिभ्रजमंदवेगा गोविंदमंत्रस्तत्र

मु॰ चि॰
टी॰
२

तेन ख्यापयति पीयूषधारां सुविभूषणाम् ॥ तत्रादितो गणपतेश्चरणाम्बुजयुग्मं वि
ड्डुषां मतमिष्टं शुभाशुभाख्यायमयादिदटीकां गोविंददेवज्ञ इमां करोति ॥ ग्रंथग्रंथादौ
ग्रंथमध्ये ग्रंथांते च मंगलमाचरणीयमिति शिष्टाचारः उक्तं च महाभाष्ये मंगलादीनि
मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाणि आयुष्मत्पुरुषकाणि चेति
तच्च मंगलं त्रिविधं आशीर्नमस्काररूपं वस्तुनिर्देशमात्रं चेति उक्तं च दंडिना काव्याद
र्शे आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् इति वस्तुनिर्देशो नलोदयमहाराजस्य
स्थितिरादिषु ग्रंथेषु वा ग्रंथादौ कथ्यते तत्र तावज्ज्यार्थं मुनिवरप्रशांतिलकं मैत्रावरुणपल
कपालादिगतमतमानुषवनिवासिमकलज्योतिर्विद्रुत्कटवर्त्तचिंतामणिज्योतिर्विद्भ्रातेन
तज्ज्योतिर्विद्भ्रातानीलकंठज्योतिर्विदनुजो रामज्योतिर्विद्विरचितं ज्योतिषशास्त्रं मनोज
निचयभास्करांग्रथक्ताम्मुहूर्तचिंतामणिनामकं ग्रंथं समाप्तिपर्यंतेनैकर्मोपायिकं मंदि
तामस्कोऽयं तत्र नानामुहूर्तमेग्रहरूपं ज्योतिषग्रंथं चिकीर्षुरनेकजन्मोपार्जितदुरिता
समस्तविघ्नध्वंसकामो निर्विघ्नग्रंथसमाप्तिप्रचयगमनार्थं विविधशिष्टाचारानुमि
तश्रुतिबोधितकर्तव्यतामः अभिमततमायाः देवतायाः गीर्यामरूपं मंगलमिंद्रवज्रावृंदेनोप

निघ्नमाह विघ्नानिति ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ गौरीश्रवः केतकपत्रभंगमाकृष्य ।
हस्तेन ददन्मुखाग्रे विघ्नं मुहूर्ताकलितद्वितीयदंतप्ररोहो हरद्विरदास्यः ॥ द्विपास्यो
विघ्नं हरत्वित्यन्वयः युष्माकमित्यध्याहारः द्विपस्य हस्तिन आस्यमिवास्यमस्येव यस्यस
द्विपास्यो गणेशो युष्माकं विघ्नं हरतु निराकरोतु आशिषि लिङ्लोटाविति लोट्
कीदृशो द्विपास्यः गौरीश्रवः केतकेति गौरी पार्वती तस्याः श्रवणात्कर्णात् यः स्थि
तः यः केतकपत्रं केतकीदलं तस्य पुष्पं केतकं तस्य पत्रं तस्य भंगो भागस्तं हस्तेन शुंडदंडे
न कृत्वा आकृष्य हस्तेन गृहीत्वा मुखाग्रे मुखोष्ठे ददाति भक्षणार्थं तन्मुपयतीति दक्ष
अनेन बाललीला गणेशस्य सूचिता बालो हि मातृसमीपवर्ति यत्किंचित्तत्स्पृष्टव
लबलात्करेण गृहीत्वा मुखे निक्षिपति अत एव कीदृशो गणेशः मुहूर्ताक
लितद्वितीयदंतप्ररोहः मुहूर्तेन क्षणेनाकलितो व्याकुलनामनेकार्थत्वाद्दंतुकृतो
द्वितीयदंतमाहूरूपशापितो द्वितीयदंतप्ररोहस्य अंकुरो येन सः अनेनात्माश्चर्य
सूचितं भवति तथा हि हस्तिनो दृश्यमाना हि दंता एव गणेशस्य एकदंत एवे
ति पुराणप्रसिद्धं केतकपत्रस्य मुखे स्थापनसमये यावन्निवारणं करोति तावद्

म- वि टी- २

3

स्तोत्रेणाहितं तत एवालोकितो लोकैः अद्भुतोपमा नामालंकारः उक्तं च दण्डिना काव्यादर्शे यथा
कथंचित्स्यादस्यं यतोऽद्भुतं प्रतीयते उपमानासमानत्वात् अर्थं चौपम्यप्रदर्शिते यत्किंचिद्भवेत्प
द्मं सुभ्रु विभ्रान्तलोचनम् तत्ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावद्भुतोपमेति इति श्लोकार्थो व्या।
ख्यातः अत्र गणेशस्तवनमनादिष्टपाठजाड्यस्यैव वर्तितमभिहिता उक्तं च राज्ञः प्रियः पुत्रो भ।
वान्याः शंकरस्य च तस्य स्मरणमात्रेणात्रयोऽपि वरदाः सदा त्रयोऽप्यस्य विष्णुशिवाः गणे
शः सर्वदेवानामादौ पूज्यः स देव हि सर्वैरपि महाविघ्ननाशको न्यो न विधीयते इति
शिष्टाचारोऽप्यनेन मूलकपयम् यथा सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः लंबोदर
श्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः द्वादशै
तानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि विद्यारंभे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा संग्राम
संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते इति गोपीतिपिङ्गलादिभ्यश्चेति जीप् केतकेकेतकाः
पुष्पसंज्ञे वयवार्थौ वयवे च राणाम् अपि वृत्ते भष् इत्यत्र पुष्पमूले ष्व बहुलं इति त
स्य लुक् दरस्त दरतीति दरस्तत्प्राकृप्रत्यययोर्जोहोत्यादिकत्वाहिकवृत्तास्य प्रायः श्वोस
तिमृत्यावतीति द्विवचने उभे अभ्यस्तमित्यभ्यस्तसंज्ञायां श्नाभ्यस्तयोरातः इत्याकार।

लोपः ततनगिरद्यां सर्वनामस्थानेधातोरिति प्राप्तस्य नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमोभावः आ
कलितेति निष्ठेति बहुव्रीहौ निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः द्विपास्य इति ठाभ्यां सु डडडमनुवोऽभ्या
जलं पिबतीति द्विपः आतोऽनुपसर्गे कः आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः द्विपास्यमिवास्यं य
स्यासौ द्विपास्यः सप्तम्युपमानपूर्वस्य वा च्योत्तरपदलोपश्चेति बहुव्रीहिः समासउत्तरपद
लोपश्च हस्तेनेतु पाणिना तत्र इति हस्तग्राहः पाणिनत्तं च वाचकः तथाप्युपचाराद्धस्ता
ग्राणग्राहमपि वर्तते अलपवदस्ताज्ज्ञाताविति वदन्यानि तिनिबद्धकूलः त्रीवरस्यामपिलि
पिहस्तं आवः कथा इत्यस्य व्याख्याने हस्तिमुण्डेपि करडयवासदिति व्याचख्यौ तदत्र
त्युक्तेपि हस्तेन तत्र भेदस्याकरे भकर्तयोरपि इति विश्वप्रकाशो हस्तिमुण्डेवाच
कत्वमप्युक्तं हस्तग्राहस्य अग्रस्यात्र कविलेख्या शुश्रूषावचित तस्यापि हि लोकोत्तरवर्ण
नाति पुनः कविकर्मकाव्यमिति काव्यलक्षणस्यात्र कविलेखमत्वात् यस्मिन्कस्मि
न्विषये भंकृः शब्दोपादानमयुक्तम् विशेषतोऽग्रयारंभम्येतेकृतः तददोषौ शब्दार्थौ सगु
णावनलंकृती पुनः क्वापि इति काव्यप्रकाशकारकोक्तेर्दोषरहितयोः शब्दार्थयोः
काव्यता बसीयते तत्र शब्ददोषप्रस्तावे काव्यप्रकाशकारेण दोषोल्लासे दुष्टपदंश्रुति

मु-
वि-टी-
५

कटुच्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थं निहितार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलं
संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत्क्लिष्टम् अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समा
सगतमेवेति शब्ददोषार्थाः तत्र भंगश्लेषे दोषा नव्याः तत्र भंगश्लेषेनामात्यर्थान्तरकहाद
श्लीलाख्यो दोषो विहितो भवति तल्लक्षणं वामनेनोक्तं असभ्यार्थान्तरं दोषाभिहितो भ
वति असभ्यार्थान्तरमसभ्यस्मृतिहेतुश्चाश्लीलम् असभ्यार्थः यस्य पदस्यानेकार्थस्य का
र्थः सभ्यः तदसभ्यार्थान्तरं यथा वर्च इति पदं तेजसि पुरीषे च एतत्पदमेकदेशद्वारेणा
सभ्यार्थान्तरं यथाति तदसभ्यस्मृतिहेतुः यथा कृकाटिकेति एवं श्लेषेणापि नानार्थः
न भंगवचनाश्लीलपराजयनाशादीनामर्थानां प्रकाशनं विनाश्रुवणाद सभ्यार्थान्तर
स्य नाशस्य प्रतीतेरश्लीलत्वं काव्यप्रकाशोक्ताश्लीलोदाहरणानि यथा पितृवसतिमहं व्रजा
मितो सकोपि विवाजनेन यत्र मे भवति सपदि पायकान्वयो हृदयमशेषितशोकशा
ल्यकम् अत्र पितृवसतिशब्देन पितृगृहमिति विवक्षितं तत्र श्मशानार्थस्यापि प्र
तीतेरश्लीलं भासमेगालार्थीव कथ्यतां हि भगाजयं चापत्र रव्यय स्य मिति कालिदा
सः अत्र भगाशब्देन पराजयो विवक्षितः तत्र स्त्रीचिह्नलत्वमिति चेत् सत्यान्तराद्विपुत्र

५

प्रस्तावे सरूपेन व्याख्यानान्न दोषः प्रस्तुते ग्रंथारंभे शकरणमपि नास्ति अतो भंगशाह
पाठोऽनुचितः तस्माज्झैरीश्रवः केतकवालपत्रमिति पाठः साधीयान् कल्प्यः केचित्त्व
पाठे वहूतत्वपतितवर्तेनमयाज्झैरीश्रवः केतकपत्रभागमिति पठंति तदेतत्सर्वं मत्समर्थ
हितैः सूरिभिर्विवेचनीयम् अथ काव्यता देवघुमगतो वर्णशुद्धिगणशुद्धी विचार्येते
तत्र श्लोकादावमंगुमाशुभफलदगणाकारप्रत्याहारत्तिवर्णाशुद्धिः उक्तं च भामहेन
कः खो गो घश्च लक्ष्मीं वितनुति वियतो ङः सुखं चः सुखं छः प्रीतिं मित्रार्थलाभंम
यमरणं कुरुते झो टठौ खेदडुःखे डः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथ च ताले सुखं
थश्च युद्धे दोधः सौख्यं मदं नः सुखं भयमरणं क्लेशदुःखं च वर्णाः यो लक्ष्मीं रश्च दा
हं व्ययमनमथ लश्चोष्णः सुखं शश्च खेदं सः सौख्यं हश्च खेदं व्यसनमथ चलः लः स
मृद्धिं करोति संयुक्ते चेह न स्यात्स्ववयवगणनापद्धर्वर्णाविन्यासयोगः यथा देवशब्द
क्षैर्यं चमिवमसकलेश्राव्दुना दोषमोयम् इति तेन नाम्य काद्यदेः सुखं भवति अत्र
देपाते स्तुत्ते न नायको भूति मृक्षति वचनात् प्रस्तुते ग्रंथकर्तृ वर्ण्यो नरव्यापकश
वाप्यवेवाच्य अथ गणशुद्धिः तत्रास्मिन्न्यये ऽनुवाक्यछंदः तलक्षणं हूतरत्नाकरे

म॰
वि॰टी॰
५

गोक्तं स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः इति गणलक्षणमपि तेनैवोक्तं सर्वगुर्मो मुखान्तर्लौ यरा
वन्तगलौ सतौ ग्मध्याद्यौ जौ त्रिलो नो ष्टौ भवेत्यत्र गुणाधिक्यकाः नलक्षणमपि तेनैवोक्तं प
ञ्चाशाणानां फलान्यन्यैरभ्यधायि मकोश्रियं यो तिवृद्धिं च रो तेमकारश्चादेश्याटनेद्व्यहानिं
तकारो जनकारो रुजं भश्च कीर्तिं नश्चायुः प्रयच्छन्त्यजस्रं जनानामिति वचनादिदं फलं स्रग्धा
रकाद्येतद्प्रभृतीनां ज्ञेयम् एवं सति द्व्यहानिरूपफलदस्य गणगणस्यादौ प्रयोगाद्दुष्टमि
दं पद्यमिति चेत् सत्यं उपाकान्यायतीयौ शिववनाद्भोशिष्टो देवतावाचकत्वस्यादौ प्रयोगा
द्दुष्टफलत्वेनाऽस्तीति समाधिः यथोक्तं देवतावाचकाः शब्दाः ये च भद्रादिवाचकाः ते सर्वे
नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि चेति नन्वेवमर्थे इन्द्रवज्रालक्षणस्याऽसंगतिः पद्य
तृस्यान्तवस्यद्ह्स्वलघ्वितिलघुसंज्ञकत्वात् संयोगगुरुर्दीर्घं चेति विशेषलक्षणेनाऽमा
क्रान्तत्वेन गुरुत्वायोगाच्च उच्यते पादान्तस्थलघोर्वापि वैकल्पिकगुरुत्वोक्तेर्न दोषः यथो
क्तं वृत्तरत्नाकरे सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः वा पदान्ते त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयो
ऽन्यो मात्रिको लघुर्ऋजुः इति अलमतिप्रसंगेनेति दिक् ॥१॥ एवमादिमपद्येनेष्टदेवताशी
र्वादरूपमंगलमभिधायेदानीं ज्योतिषो ग्रन्थमारभमाणो नाम ज्योतिर्विदिषयप्रयो

ननमेवंधाधिकारिणः सूचयन्कर्तव्यमुपज्ञातिकयाप्रतिजानीते । क्रियाकलापप्रति
पत्तिहेतुंमतिमप्रार्थ्यविलासमारभेम् अनन्तदैवज्ञसुतः सरामोमुहूर्तचिंतामणिमातनो
ति २ यः प्रसिद्धोजगतिलोकेअनंतनाम्नोदैवज्ञोज्योतिर्विज्ञस्यसुतः पुत्रोरामोरामज्योति
र्विन् मुहूर्तचिंतामणिंमुहूर्तेनादिनशुद्धिविषयमणिं अथवामुहूर्तशब्देनदिनस्य
रात्रेर्वापंचदशभागउच्यते उक्तंचरत्नमालायां दिनस्यपंचदशोविभागोरात्रेस्तथा
तद्धिमुहूर्तमानमिति तत्रलक्षणयामुहूर्तोपिलक्षितः तथामणिर्हीरकादिः समस्त
कांतीनामाधारः तथायमपिग्रंथानिखिलमुहूर्तमानमितिलक्षणयामुहूर्तचिंताम
णिंज्योतिषग्रंथमातनोति निषेधविध्यादिमन्त्रियवस्राविशेषणानि दूषयतीत्यर्थः न
नुजीर्णान्यपिमुहूर्तग्रंथाः संतितैरेवनिखिलमुहूर्तविचारसिद्धेःकिमनेननजीर्णामुहूर्त
ग्रंथानुवादत्वेनेत्यतआह कीदृशंमुहूर्तचिंतामणिं क्रियाकलापप्रतिपत्तिहेतुं क्रि
याज्ञानकर्मनामकर्मादिकस्तासांकलापः समूहस्तस्य अमुकस्मिंश्शुभदिनेका
र्यं पतस्मिन्नशुभदिनेनकार्यमित्येवंरूपाप्रतिपत्तिः सम्यग्ज्ञानंतस्याहेतुंकारणं
अयमर्थः अन्येषुमुहूर्तग्रंथेषुप्रतिषिद्धकरणकर्मविशेषशुभाशुभतिथ्यादिरूपि
ति

मु॰
वि॰ टी॰
६
6

नाः एवं वारप्रकरणे वारा एव तथा नक्षत्रप्रकरणे नक्षत्राण्येव योगप्रकरणे योगा एव
लग्नप्रकरणे लग्नान्येवाभिहितानि एवमन्यविलप्रकरणेना पुनः पुनरांदोलनेन मुहू
र्तविचारः सिद्ध्यतीति गौरवमस्ति अत्र त्वेकस्मिन्नेव पद्ये यो यो मुहूर्तो विचार्यते तस्य तस्य
तत्रैव निर्वाहः इति लाघवं यथा नवान्नस्याश्वत्थप्रमुड्भे सन्नमोस्तु भमं विनानेहावि
षच्चटीमध्ये षार्कि भूमिजान इत्यादि केचित्तु क्रियाकलापप्रतिपत्तिहेतुमिति पंच
मांतं पाठमाहुः ननु मुहूर्त्तत्वादावपि तत्तद्विशेषविधिं मुहूर्त्तनिरूपणात्तदर्थो ग्रन्थारंभः प्रत
आह कीदृशं मुहूर्त्तचिंतामणिं सेत्तिमसारार्थविलासगर्भं सेत्तिमैः श्रेष्ठैः सारार्थैर्नि
कृष्टार्थस्तस्य विलासः प्रकाशः समारंभः यस्मात्सोमे त्तिमस्सारार्थविलासगर्भः स्तं से
त्तिमसारार्थविलासगर्भस्तमिति कर्मधारयः यद्यपि शार्ङ्गीन्यग्रंथे पुष्पशुक्लाचकेवलार्थ
वाहुल्यमस्ति तथापि शुष्कज्ञानादृग्रवबोधार्थत्वादस्य मुक्तादस्पि अपमानेनमतिशब्दहीनतम
नस्यार्थास्फुरणात्संत्यनुपादेयत्वं अत्र तु शार्ङ्गतापि लाघवं तत्रापि निकृष्टस्याप्यर्थस्य
नाटशाश्रुहृति रूपणायदृशा शास्त्रसुखविनेवात्मज्ञानं मयो मननाभिजागर्तिनतांश्च यव
श्रय मुपादेयत्वमस्य ग्रंथस्य ननु किमभिधेयार्थकमिदं शास्त्रं प्रयोजनमपि किं तत् हि

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इति न्यायम् उक्तं च सर्वस्यैव शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्य
चित् यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते अन्यश्रोतानार्थ्यज्ञानं संबंधश्रोते श्रोता नाप्रवर्तते
ग्रंथादौ तेन वक्तव्यः संबंधः सप्रयोजनकः उच्यते मुहूर्तचिंतामणिमित्यनेनैव पदेन सर्वं
सूचितं यथा हि शुभाशुभप्रकरणं संक्रांतिगोचरसंस्कारणं विवाहवधूप्रवेशगन्याधा
न राजाभिषेकयात्राप्रकरणं गृहारंभगृहप्रवेशमुहूर्तसमुदायः संहितापारदर्शनार्थः प्रतिपा
द्यते तेन विषयभूतः यद्यपि वासिष्ठादिभिः सूर्यचारागुत्पातादिकमपि संहितापदार्थेषु
अभिधायि तथाप्यत्र तेषां मुहूर्तविचारे उपयोगाद्दृष्टत्वान्नोक्तमिति तात्पर्यं मुहूर्तानाश
तिलक्षणां लौकिकविचाराहत्वेन तदभिधानात् अत्राभिधेयपदार्थानां मुहूर्तचिंतामणि
नामग्रंथस्य च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः प्रयोजनं शुभाशुभकथने विवाहादिका
लनिर्णयस्य यथाहुर्नारदः प्रयोजनं तु जगतः शुभाशुभनिरूपणं कश्यपः ग्रहणाग्र
हसंक्रांतियज्ञाध्ययनकर्मणाम् प्रयोजनं व्रतोद्वाहक्रियाणां कालनिर्णयः एतच्छा
स्त्राधिकारी स च द्विज एव नान्यः उक्तं च नारदेनैव सिद्धांतसंहिताहोरारूपस्कंधत्रयात्म
कं वेदस्य निर्मलं चक्षुः ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम् विनैतदखिलं श्रौतं स्मार्तं कर्म न सि

म. वि.टी. ७

7

ध्यति तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा अतएव हि नैवैतद्ध्येतव्यं प्रयत्नतः इति अत्रैवा
कारस्य भगवत्कर्मणा योजने प्रयोजनं विनैव ज्योतिःशास्त्राध्ययनस्यावश्यकत्वप्रतीयते हि नै
वेति व्याख्याने द्विजव्यतिरिक्तशूद्रैर्नाध्येयमिति च प्रतीयते व्याख्याद्वयमपि युक्तमेव द्विजा
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः उक्तं च काशीखण्डे ब्रह्मणक्षत्रियावैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजाः स्मृताः
प्रथमं मातृतो जन्म द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् इति यत्त्व वसिष्ठवचनम् अध्येतव्यं ब्राह्मणैरेव
तस्माज्ज्योतिःशास्त्रं पुण्यमेतद्रहस्यम् एतद्बुद्ध्वा सम्यगाप्नोति नूनं धर्मं चार्थं मोक्षमग्र्यं यश
श्चेति एतावपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति ब्राह्मणग्रहणम्
ध्यापनेऽध्यावश्यकत्वसूचनार्थम् अतएव महाभारते यजनं याजनं चैव तथा दानप्रतिग्रहौ
अध्यापनमध्ययनं षट्कर्मा ब्राह्मणाः स्मृताः इति क्षत्रियविशोस्त्वध्ययनेऽप्यधिकारो नाध्या
पने उक्तं च मनुना प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च वाणिज्यं च कुसीदं च वैश्यस्य कृ
षिमेव चनामिति अत्र शूद्रावर्णानां पूर्वेनाध्यापनाधिकारः ननु कथं ज्योतिषश्चात तस्मात्
कर्मोपयिकमिति चेत् उच्यते अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेत्तमध्यापयेत तथा च यमे
नैब्राह्मणोऽग्नीनादधीत दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादि क्रतवः सन्ति तत्र वर्षज्ञानमा।

७

तिथ्यादिग्रहचारपरिच्छेदसाध्यं तस्य च संतादि ज्ञानं च दर्शपौर्णमासयोश्च ज्ञानं ज्योतिषं
विना सर्वथैव न तिष्ठतीत्यवश्यमध्येतव्यं ज्योतिषशास्त्रं उक्तं च वेदांगज्योतिषे वेदा हि
यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो
ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् अत एव वेदस्य चक्षुरिदमंगं चक्षूरूपत्वात् तदप्युक्तं शिक्षायां
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते छंदः
पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पः प्रचक्षते तथा च यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा त
द्वद्वेदांगशास्त्राणां गणितं मूर्धनि स्थितं एवं मुख्यतायामत्वाद्दृष्टो नाव मिष्टमिष्टो न ते
वेदस्य चक्षुः किल शास्त्रमेतत् प्रधानतांगेषु ततोऽर्थजाता अंगैर्युतोऽन्यैः परिपूर्णमूर्तिश्चक्षु
र्विहीनः पुरुषो न किंचित् तस्मात्कर्मोपयोगित्वादवश्यमध्येतव्यं ज्योतिःशास्त्रं तत्राध्याप
ने समीचीनशिष्या एवैवाध्यापकाः न कृतघ्नादयः तदुक्तं श्रुतौ विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यां सम
र्थोऽपि नैतद्देयं दुर्विनीताय जातु ज्ञानेशत्वेन हि सम्यक्फलाय आस्यान्नेहि स्यात्प्रमानैव
वा चादेयो कोपात्रिदिहे नाचिराय वितथायनता यदीयमाना प्रभवेत्कल्पलतेव सत्फलाय॥

मनु.
वि. टी.
८
8

उपकृत्यगुर्वितकानि शास्त्राण्युपकारस्यापदेहिंसाधुरेवेति सिद्धान्तशिरोमणौ अपि द्विजेन्ता
नमन्ती द्विजे यच्छिषिभिर्ब्रह्मवसिष्ठादिभिः पारंपर्यवशाद्धर्मस्यमर्वंनीनीतः प्रकाशेनः मनुनेपि
कृतवद्भिर्जनदुराचारा विश्वामित्रोस्मादाद्यः सकृतत्त्वयोमुनिकृतोसीमामुनानः इति एवं
मत्यासिंज्योतिःशास्त्रे सर्वथा शूद्राणामनधिकारः उक्तं च मनुना एवमेव तत्र शूद्रस्य प्रभुः कर्म
समादिशत् एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूययेति नारदवाक्ये तत्र शाखावाभिहितं न चयदि
ब्राह्मणः शूद्रे लोभादिना पाठयति तस्माच्च पठति तदा हि महान्दोषः यदाह गर्गः स्नेहाल्लो
हाच्च लोभाच्च यो विप्रो ज्ञानतोपि वा शूद्राणामुपदेशं तु दद्यात्स नरकं व्रजेत् लग्नं दशा निय
म्यः सकृच्छ्राडशाकर्मणां श्रुतोप्युपामह सनातिज्ञायते स्थानयोनिषु समुपागच्छेदपि
यः शूद्रः सर्वशास्त्रवित् वर्जयेत्तं वनेतस्य कपालस्थोदकं यथेति कपालमनुष्यशिरोम
ध्यवत्यास्थि भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितश्च यः तावुभौ पतितौ विप्रौ स्यातां ध्याय
ज्यविक्रयात् इति सामान्यतो हेमाद्रौ देवलस्मृतौ च श्रेष्ठे वै विप्रस्य ज्योतिःशास्त्रस्य
ध्येत्वमहात्म्यमाह सोऽयः एवंविधस्य कीर्तितं तत्र शास्त्रं स्वल्पं पठतः पठनः स्वल्पदर्शने
वै निहत्य शेषं कलुषं जनानां बहुः हृज्जेयधर्मसुखावाप्यहस्यात् अत्रज्ञानविशेषेण ज्योति

विहः इज्यताऽरतमध्यजीर्णैर्विभ्यथाथि इत्यादिन कृतपापं हन्ति मिहिरोऽतेव मात्रिदिनजनितदो-
षं तेन विशिष्टएव करणभगणाऽवेत्ता हन्त्यहोरात्रजातेजनयति च नमहत्तन्नतत्रसूची नक्ष-
त्रसूचीदैवज्ञो न च नमहः पापंजनतईति नखलु तत्तौ वराहमिहिरावपि श्रविदितैव यः शुभाशुभद्वेष-
लेशमपश्यते सम्पक्तिहृषकः पापीत्येवान नक्षत्रसूचकः अन्यश्च ति श्रुतिं न जानेति गृहाणां नैव
सायनम् पयवाकेन न वर्तते न तेन नक्षत्रसूचकाः श्रुतावि: गर्हेर्हेणात्वाऽष्टएव वन तत्राशास्त्र-
श्चिन्त्यासीतिशुभाशुभफलसूचकाशिष्वचयति कथ्यपतिरिति नक्षत्रसूची वराहः नक्षत्रसूच-
कोऽदिष्टमपवामेकरोतीति यः सञ्जन्तत्यन्तामिहिरस्मार्थमृतविडंविना नक्षत्रसूचके पापे विभक्ते
शुल्कजीवनेनाटकोऽगणिकादीश्चवाङ्गात्रेणापि नाचैयेत अतएव मिहिरः त्रिस्कंदपारग-
मपवहन्यः आहेमरामभूमरहृदमध्ये नक्षत्रसूचीवेलपापरूपोहेयः सदामर्वसधर्मिहृ-
त्ये वराहोऽपि गेयानश्चाथीतशेषवृक्षान्तेनजानाति यो द्विजः अग्रभक्तभवेच्छ्राद्धे इतिनः पंक्ति-
पावकः नामवत्सरिकेदेशेवत्सव्यभूतिमिच्छता वस्तुभूनोद्विपयेषेषनक्षत्रपापेनावेयते महर्षी-
तिश्चिनक्षत्रसूचनयश्चापनानिव सर्वालिपवाऽऽकुलानिस्युर्नस्यान्नसावत्सरो यदि अतएव यह
मिश्राहेममनेनः नक्षत्रवकितत्येत्यादिनामहत्ता गायेन सांवत्सरिकोऽपार्थी यत्स्याह महा

म॰ वि॰ टी॰ ९

भावेतेपि किं तदेवज्ञानाद्वा यस्मीत्यादि याप्यवद्भूमध्ये कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति
एतानि हि विजानीयाद्ब्राह्मणान्पांक्तिदूषकान् इत्युक्तेः नक्षत्रसूचकज्योतिर्विदेहिषयं यदा
ह कश्यपः दाराग्निहन्यापहर्तश्च ग्रामयाजकः तत्र सूचकानर्जयेद्ब्राह्मणानेतान्सर्वकर्मसु यद्य
त्नत इति तत्र सूचकस्यैव पर्युदासश्चाग्नाहिंतरूति अस्माद्गृहणाणुक्तेः अप्रष्ट इति वा कृपश
बोध्याहार्यः अत एव मनुः निमित्तपतनस्य तत्त्वाभ्यामनिर्दिशेदित्याह स्म यमोपि
नक्षत्रतिथियुपत्पाताद्ग्रहनक्षत्रलाभितिच नानिर्दिशामि ये विप्राः स्ते भुक्तेहितत्वं भवेदिति
वसिष्ठवाक्यं तत्रागाभिहितं महाग्रहप्रयोजनं तेनत्वान्तस्यासम्यक् ज्ञानात् ब्रह्मसायुज्यमि
ति उक्तं च गर्गेण ज्योतिश्चक्रे तु कोऽपास्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभं ज्योतिर्ज्ञानेन यो वेद स्थया
ति परमां गतिं परमां गतिं ब्रह्मसायुज्यमिति सूर्यसिद्धान्तेपि दिव्यं चक्षुर्ग्रहक्षाणां दर्शितं ज्ञा
नमुत्तमम् विज्ञायार्कादिलोकेषु स्थानं प्राप्नोति शाश्वतं वराहसंहितायामपि नमेयतत्त्व
रूपाधीवनक्रपरिपश्यते ब्रह्मलोकप्रतिष्ठां लभते दैवचिन्तकः इति एवमन्यं वर्षमा
ध्रिकृत्यकृत्येषु गृष्यात्मनः अपि स्वहि हिंसाहिः तत्पठितं शीलमस्य समस्तवत्स रूपाधी ज्योतिर्वि
दुच्यते वसिष्ठेन पैहिकामुष्मिकरूपं फलद्वयमप्युक्तं प्राक् एतद्ब्राह्मणस्याप्नोतीति

९

नेयमिमर्थं मोसमंशयपश्यति तस्माज्ज्योतिःशास्त्रमेव प्रमथ्येनत्यं इति स्थिते ननु ज्योतिःशा-
स्त्रे ध्यपनेत्या पश्याह्लादिविविनादृष्टफलं उक्तं विना शास्त्रं वत्सरं तत्फलं उच्यते दृष्टमेव भवति
प्रहृष्टेकलानानन्यावेति दृष्टार्थतापुरुषपश्यत्स्य विविनाद्दृष्टं पतु फलमदृष्टं पिशास्त्रेभ्युल्ल-
उक्तं च अन्यानि शास्त्राणि विनोदमात्रं न किंचिदेषां भुवि दृष्टमस्ति चिकित्सितज्योतिषमंत्र-
वादाः पदे पदे प्रत्ययमावहन्ति प्रत्ययोपि च षमेवादृष्टं नन्वस्मिन् शास्त्रे के वा प्रत्यया इति चेत् इष्ट-
सिता हि शुभाशुभफलं चंद्रयोगादीनां जातितत्तले आवालदृष्टं महाप्रत्ययः उक्तं च अप्रत्ययानि शा-
स्त्राणि विकल्पस्तु केवलम् प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चंद्रार्कौ यत्र साक्षिणौ अथवान्येपि प्रत्ययाः
चंद्रार्कग्रहणे तिथिग्रहयुतिश्च सूर्यादीनां ग्रहाणां छायागणितागता अथ भौमादीनां छा-
यादृक्गोचरा नास्ति तथापि नालिकायंत्रवेधेन यस्मिन् समये मयेष्टाधिसमये ग्रहस्यागतच्छाति
तत्समये समेवासा दृश्या यत्र प्रमाणसिद्धच्छायापि प्रत्ययः शुक्रस्यं तु महामंडलेव छायादृक्-
गोचरापि भवति ग्रहाणां चंद्रादीनां द्विविधा अस्तोदयाः एके सूर्यसान्निध्येन अपरे प्रत्यं-
हि तिजमेवादर्शनात् तत्रापि सूर्यसान्निध्येनास्ता भौमगुरुशनीनां प्राच्यामेवोदयः प्रतीच्या-
मेवास्तः बुधशुक्रयोर्यावति यतः द्वितिजमेव पश्चिमेन तु सर्वेषामपि सूर्यादीनां प्राच्यामेवो-

मु. चि. टी. १. 10

दयः प्रतीच्यामेवास्तः बुधशुक्रयोरनियमः स्तिमितत्वेऽपि वशेन तत्सर्वेषामपि सूर्यादीनां प्राच्या
मेवोदयः प्रतीच्यामेवास्तः अथ यात्रार्थायस्य पत्रा यात्रायां शुभशकुनेन शुभफलमशुभशकु
नेनाशुभफलं यज्ञोपवीतविवाहादि शुभकर्मणि शुभलग्नानुष्ठितेष्टकृतफलावाप्तिः यत्र कु
चिद्व्यभिचारः स जन्मकालीनमस्तकस्थस्य शुभेन एवमादयो ऽन्येऽपि प्रश्नयात्राद्याः सर्वेषामपि शा
स्त्राणाम ध्ययनेमोक्तार्थ दृष्टफलत्व वाचितिकमेव तदस्मिन्नपि शास्त्रे तत्त्वमितवलमिति
प्रसंगेनेति शिवं २ अथ मुहूर्तचिंतामणि तामग्रंथकरण इति ज्ञातमभिध्यायेदानीं सामान्यतो
मुहूर्तविवादांश्च उत्सर्गापवादस्वरूपाऽऽगणो दोषाश्च तावत्कथ्यास्तेषा चतिथ्याधीनता सदो
ति यथा यो वक्तव्यास्तास्सांत लोकप्रसिद्धा देववक्तव्याता या क्षिद्धायोन त्वामिनपथाः शुक्रप्र
दत्तामप्यथाति तिथीशा वह्निको गौरी गणेशोऽहिर्गुहो रविः शिवो दुर्गान्तको विश्वे हरिः कामः
शिवः शशी ३ एते पंचदशा तिथीनां क्रमेणेशाः स्वामिनः तानाह वह्निकाविति वह्निप्रकाश्व
ह्निको वह्निरग्निः केवलता अत्र देवता इन्द्रे चेत्यानन्तं न भवति यकहविर्भीरुके नप्रतिस्ह साह
चर्याभावात् नन्वेवमत्यां तवमपि हिन्दुकशाहस्यष्टविति प्रातः ऽस्मिन्नेषः स्मान्निमिनि इति
ज्ञायके नष्टेविति यात प्रकरणामानित्यमित्यत्वात् क्रमस्य विपर्ययतिनत्वाच्च न भवति एवमतिप्राते

१.

परविद्धि द्वितीयायां ब्रह्मा स्वामीत्ययमर्थः सिद्धं भवति अथ यातिथीशाग्निर्विधिर्गौरीतिसं
देहार्थमेव पठितव्यं ईशोपधिपत्ये इति धातोः कर्त्रर्थे क्विबन्तस्मादहृदयवचनेन ईशानेइति
ईशः तिथीनामीशस्तिथीशाः तिथिस्वामिन इत्यर्थः अथवा तिथीशावाग्निर्विधिर्गौरी
तिव्यक्तं पठनीयं ईशाशब्दोकारान्तः यथा हेना अग्निरुच्यते रः पावके नमीनां शावितिवि
धः एवं कालेनलेहृदयेद्वेष्वकान्तवनि चक्रेत रार्विधिर्ब्रह्मा गौरी पार्वती गणेशः अहिः
अहिः सर्पः गुहः स्वामिकार्त्तिकेयः रविः सूर्यः शिवो महादेवः दुर्गा जगदम्बा अन्तको यमः वि
श्वेविश्वेदेवाः हरिर्विष्णुः कामो मदनः शिवः सप्तदशी चेन्द्रः तथाहवसिष्ठः वह्निर्वि
धाता द्विस्तता गणेशः सर्पो विशाखो दिनपो महेशः दुर्गा यमो विश्वहरिस्मरकामः
शर्वीति शशी प्रात्प्रपुराणादहृष्टइति स्वामिन इति शेषः प्रयोजनन्तु तत्तद्देवताप्रतिष्ठाप्य
पि तथाहि वाराहसंहितायामुक्तं यत्कार्यन्तत्तत्तद्देवत्यां स्वतिथिषु सन्नकार्यं कारण
महत्तैर्घ पितातिग्मह्विकां देवतानां चेति नारदोपि यद्दिने यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थिति
रिति अग्निश्रवणेत्ये प्रतिपद्याग्निश्च जापा द्वितीयायां तथैव यमः दशम्यामेतत्कस्यापि
षष्ठ्यां तु जातहरस्य च चतुर्थ्यां गणनाथस्य गौरीपन्नः सर्वेषां मदनस्य नवम्यां च समर्पणं

म·
वि· टी·
११

भास्करस्यैव अश्लेषायां च नन्दे श्रेणापक्षादशपञ्चाशि वस्यैव हादश्यां च त्रयोदश्यां हरे अस्मे स्तस्यै
श्रेषादीनां फलीभूतानां पञ्चम्यां श्रजनं भवेत् पर्व्वणीन्दो तिथिषु षा स्म पत्त ह्य यानाख्यपि इति
अस्याम वस्यायनमनुत्रायणो स्वदेव वारहितितिथितणादिषिति अत्र अनेक तिथिक्रमा नित्ये
अकृदत्रकान्यपि अस्माभिर्लिखितेन लोकोपयोगपत्वात् तान्याह वसिष्ठः नोहाहयात्रोप
नयप्रतिष्ठासीमन्तचौलाखिलवास्तुकर्म गृहप्रवेशाखिलमङ्गलाञ्च कार्यं हि मासमात्व
तिथौ कदाचित् १ सामान्यतिथौ शुक्लपक्षप्रतिपदि अत्र पच्चकृष्णपक्षप्रतिपदितानिक
र्माणि कृतनचीनभवन्तीत्यर्थः पञ्चेचाभिप्रायो समतः स्मात्वमापसाय्यतिथौ इति सूयात्
समंगागविह्वातिन्नपसवात्स्वअनप्रतिष्ठाखिलमङ्गलानि यात्राविवाहाखिलभूष ।
णायकार्यं हि तीये दिवसे सदैव २ संगीतविद्याखिलशिल्पकर्मसीमन्तचौलान्नगृहप्रवे
शो कार्यं हि तीया दिवसे पडङ्केसवात् तीयादिये सापि कार्यं ३ रिक्तासु विहित वधबन्ध ।
घातविषाग्निचाताटिचयाभिभसिद्धि यन्मङ्गलेनास कृतं च मरहे विना धामायां तिन
दा शुभं तनम् ४ रिक्तासु चतुर्थी नवमी चतुर्दशी शुभ भानि कार्याणि च वसिष्ठगणिचोक्ता
नत्रकान्यपि यानि तानि सिद्धि प्रयान्त्या शुक्ल तोप्रदानेन विना मस्या ना यातिथौ विधेयम् ५

११

शुभं गयात्रापि न तु कर्मेदं न काष्टं विनापौष्टिकमंगलानि षष्ठ्यां विधेयानि रणोपयोगं शिल्पा-
नि वस्त्रं वस्त्रभूषणानि ८ द्वितीयायां तृतीयायां पंचम्यां कथितान्यपि तानि सिद्धानि कार्याणि
सप्तम्यामखिलान्यपि संग्रामयोग्याखिलवास्तुशिल्पनृत्यप्रमोदाखिललेखनानि स्त्री-
रत्नकार्याखिलभूषणानि कार्याणि कार्याणि महेशतिथ्यां ७ द्वितीयायां तृतीयायां पं-
चम्यां कथितान्यपि सप्तमीतिथ्यां तु तानि सिद्धानि दशम्यां तानि सर्वदा अतो पयासाखिलक-
र्मकृत्यं सहोत्सवाद्याखिलवास्तुकर्म संग्रामयोग्याखिलवास्तुकर्म विधेयं तिथौ सिद्धानि
शिल्पकर्म ८ एकादश्यां यानि कर्माणि धर्मप्रभृतिशुभानि च चतुर्दश्यां तानि हृदयोपायात्रा
ग्रहणाविना विधान्तरोरीभूजनाभावेन तु कदिने षष्ठ्यां उक्तानि तानि सिद्धानि त्रयोदश्यां
विशेषतः यज्ञक्रियापौष्टिकमंगलानि संग्रामयोग्याखिलवास्तुकर्म उद्वाहशिल्पाखि-
लभूषणाद्यं कार्यं प्रतिपद्याखिलपौर्णमास्याम् ९ सदैव दर्शेपि न तु कर्म शुक्लानान्यहि ये
यच्छुभपौष्टिकाद्यं स्मृतेः कृतेन तत्र शुभोत्सवाद्यं विनाशमायात्यचिरात् प्रतीतम् १० मन्वं-
तरमालादिग्रन्थेषु दर्शे सर्वेषु न तु कर्मणां शुक्लानान्यहि किमिन्दुरपि क्षीणमिति चेत् उच्यते
महतीविंतामणौ रितिनाम येयाम्महूर्तपयात्रोपुंपते नत्रप्रति तत्णाविचाराः ह अत्रेव

मु·
चिं· टी·
१२
12

न्नगाणां बहूनामपि त्वात्स्मृत्समस्तफलोक्तावपि कृत्यानि भवंत्येवमतः सिंहराशिस्थिते गुरौ स्वक्षा
स्तादिषु विवाहादिविशेषकृतानां प्रतिषेधमन्वाद्यागमेव न्यस्य समस्तफलेऽपि तेति किंच सिं
हगतगुरौ स्वक्षालात्यपि नित्यानां च स्वपरिधानादीनां नैमित्तिकानां च पुंसवनजातकर्म
नामकर्मान्नप्राशनकर्मणां विहितत्वान्मुहूर्तविचारोऽप्यवश्यं तेनाकथ्यते एवमत्र प्रकरणस्य
प्रवृत्तिमेवाभिप्रायमनस्याभिसंधाय मुहूर्तगर्भे परित्यज्य स्पष्टां तेन गुरुवारे वसिष्ठेन फलमु
क्तं २ अथ तिथीनां नैसर्गिकसंज्ञाफलानुपमातिकयाह नंदा च भद्रा च जया च रिक्ता पूर्णे
ति तिथ्योऽशुभमध्यशस्ताः सितेऽसिते शस्तसमाधमाः स्युः सितज्ञभौमार्किगुरौ च सिद्धाः ॥ नंदा भ
द्रा जया रिक्ता पूर्णाः प्रतिपदादितिथयः स्वनामसदृशफलदाः स्युरित्येवं प्रकारेण म
दीक्ष्यहादयः पंचावृत्त्या पंचदशतिथयो ज्ञेयाः ताः सिते शुक्लपक्षे विज्ञेया नेष्टमध्येष्टदाः असि
ते कृष्णपक्षे पौष्टमध्यनेष्टदाः क्रमशः स्मृता इति प्रतिष्ठमितिवक्ष्यमेव इति प्रयोगा
तिषु यथाचर्कनप्राह मासिन्नैकस्मिन्नेतावत्साध्यः अत्र फले अशुभमध्यप्रशस्ता इति कथं
प्रयोगः याचनातिथ्योर्हयोर्नित्याभिधानात् स्त्रीपुंसयोरस्तीति तिथीशाहुः स्त्रीयापि तिथ्य इ
ति कृत्तिकावासदक्षिणे इति कृतजीवः तिथीशाहुः स्त्रीलिंगपर्यवसानैः नेतास्तिथ्य इति बहु

वहूनामपि नाम्नु भमध्यमशालाः इति विशेषणात् अनुभाष्यमध्यमशालाश्चेति द्वेत्रिपाः । घुंवदिति
वाधुवत्कर्मधारयेऽपि समानाधिकरणेऽन्यपदार्थाभावात् बहुव्रीह्यभावेऽपि तिनाशङ्के । एवं चेत्कथं
तर्हि वत्समालायाः कनिष्ठमध्येष्ठफलाश्च शुक्ले इति यावता कनिष्ठामध्यश्रेष्ठफलाश्चेति द्वे
द्वेऽपि नैतावद्भवत्रयाचारिकाहृत्योऽपि इति सर्वाणि त्रिपदः क्रमात्स्युः इति सर्वाः पदविशेषणसमा
सङ्के हीलनापवेवत्कृत्कशोषसमगः मेयंवोचः नाग्रहहः किं तर्हि कनिष्ठं च मध्यं चेष्ठं च कनिष्ठम
ध्येष्ठानि तानि दृष्टानि फलानि यासां इति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीह्याश्रयणाद् कृत्स्नोषाश्रमगः ननु यथ
ध्येव मत्रसमाहितेन यथापि कृत्स्नेन त्वन्नमध्यहीना इति चन्द्रषंवर्गोकथ्यसमाधिः अनेनामल
पलाश्रवणात् द्वन्द्वगर्भबहुव्रीह्यभावात् गुहोहृद्द एव समासः सर्वापरसमभिव्याहृतत्रि
त्रिशाखोऽपि स्त्रीलिङ्गपवोक्तो दोषो वत्राऽयितः उच्यते समपादेकयोर्द्वैव चैतेकथवने इति पा
णिनिसूत्रस्य द्वेकयोरिति पदे समाख्यावाविनोद्वेकशाहृयोर्द्वैव हृवचनप्रसङ्गो नो भावप्रा
धानो निर्देशः इति निःशृक्तस्त्वणात् हृदयाकाव्येषु ष्टदृष्टाचात्रापि भमध्यशालाः इति एवमादी
नोशाहृानाभावप्रधानत्वात् मध्यमशालाहाभिधानात् नाद्दृष्टानोशाहृानां द्वैविध्या
यात्रु भमध्यशालानि विशेषेणयासां ता इति बहुव्रीहीणामिह मिष्ट बहुव्रीहिर्लागना हृषेनात्

मु०
वि० टी०
२९
13

मनुपपन्नं भवति उक्तं हि वह्नश्रीह्रीणां सिद्धिसुकार्याणां नामप्रयोगः स्मृतः अथवा द्वन्द्वेन इति न्या
याश्रित्य मन्त्रयोगा यथा शाकः आश्विन्यां जिन्वर्षेश्चादेशः आकृतिगणत्वात्सर्वथैव कार्यः एत
अस्मात् यात्रेण कालसमायमा इत्यत्रापि द्रष्टव्यं एवं च सति कुत्से भवन्नं मसमर्थतान्ता इत्यपि
सिद्धं अत एव मैत्र्यां श्रीयमसममसंगी योऽयं भवद्भाविषु द्वेषिमह्यापि इति तिरस्कृतं अत एव सखिले
विताभवतिष्ठिति महाभाष्यकारो जगाद अनेनैवाभिप्रायेण उभयेत्र यमसमस्मय सहजितान्द्रेका
योश्वरमेषु बोलकमात अस्तु मेघमसमाः स्थितेक्रमाद्धोरार्थः परिकल्पितादशाति वराहमि
हिरोपि प्राशुक्र नयोत्सर्पस्य नदिवसे स्थिरप्रदमित्यर्थो विवदित न इयमलमतिप्रसंगेन अ
थ चन्द्रवर्गेण सिद्धयोगानाह सिन इति ताः कृतमेनाने द्वादितिथ्यः शुक्रबुधयाति
मंगलगुरुवारेषु सिद्धाः सिद्धिकराः स्मृः यथा नंदा शुक्रे सिद्धयोगः भद्रा बुधे जया भौमे री
क्ता गुरौ पूर्णा शनौ यदाह कश्यपः नंदातिथिः शुक्रवारे भौमे भद्रा जयाऽऽर्के रिक्ता मंदे
गौ वी वे पूर्णा सिद्धा हृयाति थ्यिरिति वसिष्ठोपि शुक्रा शक्ज मे देज्यावाराने नंदादि शुक्रमात
सिद्धा तिथिः सिद्धिरस्या स्ववकार्येषु सर्वदेति अस्याफलस्तानिमाह वसिष्ठ एव सिद्धा
तिथिं हेति समस्तदोषान्यान्नामसम्भूत्या नापिमामसदायानु दिनप्रदयानपि चान्यदोषा

२९

नेकारश्णीयहद्दृश्णेषयापातिति २ अथरव्यादिवारेषु यथाक्रमेतिथिहृतिथ्यस्त्रिपिहृनत्त
त्राणिष्णालिन्याह नंदाभद्रानंदिकाख्यान पावर्तिकाभद्राचैवहृणीम्हनाकीत पाम्बविद्या
वैष्वेरवयतिश्चार्थमी जेष्ठानवरवेदगयभस्यात् ४ यथाक्रममर्कात् लपत्नोपेपंचमीअर्के
मारभ्यवारेषुनंदाद्युपैर्दिकातिथिर्हना यमफलस्यात् यथास्यैनंदाम्हनानथ्याक्षोभ्म
द्राभौमेनंदाबुधेजयागुरौरिक्ताशुक्रेभद्राशनौहृणीम्हतिप्रदेति अत्रवहृषुनारदसंहि
ताषुस्तकेषुम्हतिप्रदेतिपाठमाश्रित्यम्हनेतिपदंप्रयोजितेग्रंथकृतानतथैवाःस्माभि र्वा
हृतेचक्षकलदेशीयमिश्रैःसमनत्वात् आयामनेनश्चैवव्ययस्तावदर्शनात्र वलनलश्णी
म्हनाश्रम्हनफलदास्यात् यथानंदारव्यायम्हना पर्वमोमवासादिश्चपिव्यारव्येयम दर्शा
वत् अत्रक्षमतिहृपेमीर्गोश्चलकमघनारदवाकेयप्रानौहृणीम्हनाहृयेति अकारादेरको
नःपाठःमाधीयान् अम्हनेन्याहृयेनामयमाः अम्हनाहृयेत्यर्थः इममर्थं सफलमाह
वशिष्ठः नंदाभौमार्कयोर्भद्राशुक्रेन्दोश्च जयाबुधे शुभयोगागुरौरिक्ताशनौहृणीम्ह
नाहृयेति १ इदंचवनेयमिश्रैनगृह्यातिहृदिने इत्याश्रीपिशुभहृथातिपादस्केकश्रयोपि
नश्चैवाह आदित्यभौमयोर्नंदाभद्राशुक्रशशांकयोः जयासौम्यगुरौरिक्ताहृणीकी

वसूनामशुभेति अर्कोशाने एवं मत्वापि शुभं हेतुशिष्टाचारेणाव्यवस्था ज्ञेया अथोत्तरार्धेन निमित्त न
क्षत्राण्युपेक्षेयाम्बुमिति रविवारादिषु यामसु भरणीत्यादीनि नक्षत्राणि यथाक्रमं दग्धनक्ष
त्राणिस्युः यथा रवौ भरणी इन्दौ चित्रा भौमे उत्तराषाढा बुधे धनिष्ठा गुरावुत्तराफाल्गुनी
शुक्रे ज्येष्ठा शनौ रेवती यावदाह नारदः यमर्क्षमर्के ह्राद्वेन्दु विश्वाभौमे त्वाविषभं बुधे श्रविष्ठा
र्यमर्क्षगुरौ ज्येष्ठा भृगोर्दिने रेवती शनिवारे नक्षत्रदग्धयोगा भवन्त्यमीति लल्लः याम्यं चि
त्रोत्तराषाढधनिष्ठोत्तरफल्गुनी ज्येष्ठा रेवती चैव जन्मर्क्षं भानुनाक्रमात् जन्मर्क्षग्रहमे
योगेन कर्पीक्षो भवेन्नरः पाणिग्रहणयात्रादि विनाशमुपयात्यतः इति ५ अथ क्रकचादिनि
न्द्ययोगानुष्टुभाह षष्ठ्यादितिथयो मन्दाद्विलोमं प्रतिपद्बुधे सप्तम्यर्के यमाः षष्ठ्याद्यमाश्च
दग्धावेन ५ षष्ठी सप्तम्यष्टमी नवमी दशम्येकादशी द्वादशी तिथयो मन्दात् शनेः सकाशाद्वि
लोमं विपरीतवारगणनया यमाः स्युः यथा शनौ षष्ठ्याद्यमा शुक्रे सप्तमी गुरावष्टमी बुधे
नवमी भौमे दशमी सोमे एकादशी रवौ द्वादशी एते योगाः क्रकचाख्याः ज्ञेयाः यदाह नार
दः त्रयोदशस्युर्मिलिते कृते सति संख्यया तिथिवारयोः क्रकचो नाम योगोयं मङ्गलेष्वति
गर्हित इति अथ बुधे प्रतिपत्तिथिस्तथा रूर्यवारे सप्तमी संवर्तयोगाख्या यमा उक्ते च नामदै

सप्तम्यामर्कवारश्चेत्प्रतिपत्सोमवासरे संवर्तयोगो विज्ञेयः शुभकर्मविनाशकृत् अथ षष्ठ्याष्टम्या
प्रतिपत् अमावास्यामावास्यापर्वतास्तिथयो रदधावने दन्तधावने निंबकाष्ठादिभिः तैलमलनिराकरणाद्य-
र्थमानिषिद्धाः स्युः उक्तं च रत्नमालायां नष्टेन्दुषष्ठीप्रतिपन्नवमीमाद्यजानन्दतैलकर्माणि विरुध्यात
ऊर्ध्वं नवाभाति न चास्तु नूनं लक्ष्मीकुलं तातिजनोपघातमृ इति कश्चिन्नवमीरविवारेपि निषिद्धः
उक्तं च काश्यपीये रवौ षड्पंचविंशाद्यध्याये प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवारेपि निषिद्धः उक्तं चे
देतानां काष्ठमेयोगो दहेदासप्तमं कुलम् ५ अथ स्नानविशेषेषु निषिद्धतिथी विरुद्ध यत्राह नारद
साहह षष्ठ्यष्टमीभूतविधुक्षयेषु नो सेवेत ना तैलपले क्षुरं तद्वत् नाभ्यंजनं विधये दशाहिके
तिथौ यात्रीहलैः स्नानममाद्विगोष्ठमत् ८ षष्ठ्यष्टमी च प्रसिद्धा भूतेचतुर्दशी विधुक्षयोमावा
स्यापतास्वतिथिषु क्रमेणानाघुरुषः तैलं पलं मांसं क्षुरं मैथुनं यथाक्रमं न सेवेत यथा षष्ठ्यां तैलं
अष्टम्यां मांसं चतुर्दश्यां क्षौरं अमावस्यायां मैथुनं न सेवेत यथार्थः षद्वसेवने आत्मने पदी न प्रा
ह्रोमनुष्याजानुपलक्षकत्वेन स्त्रीणामप्ययं विशेषः उक्तं च नारदेन षष्ठ्यां तैलं तथाष्टम्यां
मांसं क्षौरं तिथौ कलिः पूर्णिमादर्शयोर्नारीसेवनं परिवर्जयेत् कलौ तिथ्यां चतुर्दश्यां रत्न
मालायां षष्ठीषु तैलं पलमष्टमीषु क्षौरं रिक्तायां चैव चतुर्दशीषु स्त्रीसेवनं नष्टकलासु शुभ्रामा

मु-
वि.टी.
१५
15

शुः तयोर्ध्येमनयोर्वदंति अत्रवचनेनष्टकलाख्यतिथिवचनमाश्रित्य विधुत्तयेष्वप्युक्तं वर्ण्यन्तविधुक्षय
शुक्लः पर्वोपलक्षितकः इति व्याकुर्मः तथा मतिपंचपर्वसु मैथुनेन कार्यमित्यर्थः उक्तं च वसिष्ठसंहि
तायां स्त्रीमेवं तेपर्वसुपत्तमध्ये पलं च षष्ठीषु च सर्वतैलं तृणं विनाशयच चतुर्दशीषु स्त्रो वक्रि
यामप्याद्यमहान्नदशास्विति पत्तमध्यमष्टम्याद्या विमे क्रान्त्यादावपि तैलाभ्यंगो निषिद्धः यदाहनार
दः व्यतीपाते च संक्रान्तावेकादश्यां च पर्वसु अष्टभौमदिने विष्णुनाभ्यंगं चैव वर्जयेत्तावितति पर्वाणि
तु वसिष्ठेनोक्तानि चतुर्दश्यष्टमी कृष्णा त्वमावस्या च पूर्णिमा पुण्यानि पंच पर्वाणि संक्रान्ति
दिनपंचमेति अत्र निषिद्धकर्मतानां कालिकानि स्वयो ग्राह्याः तथा च स्मृतिः स्नाने चाभ्यंजने
चैव दन्तधावनमैथुने निषिद्धता कालिकी ग्राह्या न तथा मध्याह्नजन्मनादिति अथ विष्णुदशाहि
केति थे चयोदश्यां दशमी द्वितीयासु अभ्यंजने तैलाभ्यंगो न कार्य इत्यर्थः उक्तं च रत्नमालायां
स्नातुर्नेन स्पृदशमीतलयां स्वयोदश्यं पर्वतिहृतयमयमेन दद्यि द्वितीयेति अयं च शास्त्रीयमलि
निराकरणार्थं निषेधो नित्यनैमित्तिकार्थकस्य व्यतिरिक्त विषयः निर्णयामृते द्वितीयाति
थिनिर्णये कृत्वा भास्करइत्युक्ताः पर्यंति स्नातस्तनूजा दशमीत्रयोदश्यां पर्वे द्वितीयाहितये
निहंति मलापहस्नाननिषेधश्चायं नित्यनैमित्तिककाम्यवाधेति पंताट्टशोपि मलापह।

स्नाननिषेधप्रपञ्चनं नित्यनैमित्तिककाम्यपरेति एतान्दृष्ट्वापि मलापहस्नाननिषेधो ब्रा
ह्मणाव्यतिरिक्तवर्णत्रयस्यैव उक्तं च भट्टभास्करेण शूद्रविट्क्षत्रियस्नानेनाददेयुः कथं
चनेति अर्थाद्ब्राह्मणानामपि निषेध इत्यर्थः अथ धात्रीफलैरिति धात्रीफलैरामलकैः स्ना
नममात्रिगोष्ठ अमावस्यासप्तमीनवमीष्वमसन् निषिद्धमित्यर्थः उक्तं च रत्नमालायां।
सप्तम्यातिंडुनवमीषु च सप्तम्यादिकुः स्नायाकराविदपि नामलकैर्मनुष्यः अत्र केचिदमल
कैः स्नानं द्वादशीनवमीनिहन्तीत्येवं मूर्ध्नव्याख्येयम् एवं सति द्वादशी द्वितीया त्रयोदशी
सप्तमीडुनवमीष्वामलकस्नाननिषेधोऽस्ति ननु कथं भिन्नवाक्यता मास्तायस्तवपदेस
ष्ठेव भिन्नवाक्यता कृता अत्राहुः स्नानमत्र नृजाद्वादशीति वचनान्तरान्तरेणोधाद्भिन्नवा।
क्यतास्पष्टैव तथाच आमलकस्नाननिषेधे दीपिकाटीकायां सपत्रभट्टभास्करः सप्त
म्यं द्वादशनवमीषु देहश्रीमन्ततीरामलकैर्नवस्य स्नानं निहन्त्यन्यदिनेषु धन्नेतिलैखिष्य
पुण्यकाम्यस्यैवेत्याहस्म अपरेषु नयाहुः सर्वस्यापि निषेध आमलकस्नानस्यैव निषे
धो नाभ्यंगस्य यत्राहयमिष्टः कामदुर्गातनयविधिर्नेषेत्रकदिनेषु च सप्तमामल
कस्नानं सप्तम्यां च विनाशनम् कामात्रयोदशी द्वौ दुर्गानवमी अनुकोदशी विधि

म.
वि.टी.
१८
16

तीयातेष्टकुरमावस्या ऽर्कदिने सप्तमीकर्कपेपापि षष्ठ्यां दर्शे प्रतिपदि द्वादश्यां च दिनत्रये
कुर्याद्यामलकोस्नानं दशम्यामष्टम्यां नरः पुत्रनाशो भवेत्तस्य त्रयोदश्यां दिनत्रयः सप्तम्यां
त्रितयमस्यां द्वितीयायां मसेशाये सप्तम्यां च नवम्यां च अमायां कुलनाशनम् इति दर्शो नवप्र
तिपद्दर्शप्रतिपद्युक्ता प्रतिपदित्यर्थः ॥ अथ सूर्यादिवारे शुद्धदशादियोगा वसिष्ठ यामिं प्रवक्ष्यो
पजातिकाभ्यामाह सूर्येशपंचाग्निरसाष्टनंदा वेदाग्निसप्ताश्विगजोकशैलाः सूर्यांगस
प्तांगगोदिग्विशाद्द दशादिविघा स्वाश्चद्ग्धनाशनाश्च सूर्यादिवारे तिथयो भवंति मघाविशा
खाशिवमूलवह्नी ब्राह्मंकरोंकयमश्च गण्ठ काश्चभुभैक्षियज्यां गमनेन नवश्चपे ॥ सूर्यो द्वाद
शालत्तगायानलसंख्याद्वादशेशाप्तुच्यते पंचमीशादिशष्ठेष्टपि व्याख्येयम् तत्र सूर्ये द्वाद
शी ईशा एकादशी पंच पंचमी अग्नय स्तृतीया रसः षष्ठी अष्टमी नंदा नवमी सूर्या दिवारेषु
पतामिथयो दग्धा भवंति यथा रवौ द्वादशी दग्धा सोमे एकादशी दग्धा भौमे पंचमी बु
धे तृतीया गुरौ षष्ठी शुक्रे अष्टमी नवमी शनौ शनिरिक्ता सिद्धयोगश्च तत्रैव चतुर्दश्यपराह्ने
स्यापः उक्तं च नारदेन पञ्चाध्याये एकादशी चेन्दुवारे द्वादशी चार्कवासरे षष्ठी बृहस्प
तेर्वारे तृतीया बुधवासरे अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवारे च पंचमी भौमवारे च सप्त

योगाः प्रकीर्तिताः वसिष्ठोपि द्वादश्येकादशीनागगौरीस्कंदवसुष्वपि नवम्यां दशम्यायो।
गाश्च भानुवारादितः क्रमात् अथ विषयोगः वेदाइति वेदाश्चतुर्थी अंगानि षष्ठी सप्तम
मीपंचाग्निस्तिथयः सूर्यादिवारेषु विषाख्या भवंति यथा रवौ चतुर्थी विषाख्या चंद्रे षष्ठी भौ
मे सप्तमी बुधे द्वितीया बृथभट्टपः श्लिष्टयोगास्तु सप्तमीद्वादश्येपश्चतुर्थ्यः गुरावष्टमी शुक्रे
नवमी शनौ सप्तमी यदाह बृहस्पतिः षष्ठी शशांके नवमी शुक्रे बुधे द्वितीया तपने चतुर्थी
जीवेष्टमी सौरिकुजेह्नि सप्तमी योगा विषाख्याः कुलनाशना स्युः कुजार्क्योः सप्तमी ष
ष्ठी वेदुभानौ चतुर्थिका द्वितीया ज्ञेयाष्टमी जीवे नवमी शुक्रवासरे अविविकिन्स्याबादा
योगा मंगलेष्वति निंदिताः अथ हुताशनयोगः सूर्येति सूर्याद्द्वादशी अंगानि षष्ठी सप्त
सप्तमी उरगाष्टमी वा नवमी दिग्गो दशमी ईशा एकादशी पंचाग्निस्तिथयोः विवाहादिषु हुता
शनाख्या ज्ञेयाः यथा रवौ द्वादशी सोमे षष्ठी भौमे सप्तमी बुधेष्टमी गुरौ नवमी शुक्रे दश
मी शनावेकादशी हुताशनः यथा हुताशनो नाति भवं दहतीति तथायमप्यर्को वारयोगो
पीत्यर्थः उक्तं च दैवज्ञमनोहरे गर्गेण मघा विशाखा हस्तार्द्रा चमूलमुत्तं वह्निका रो
हिणी हस्तादित्यः च यमचैत्राक्रमाद्रवेः इति शुक्रे रोहिणी शनौ हस्तः यदाह गर्गः षष्ठा

सु॰
वि॰दी॰
१०
17

दितिक्षयः समवेदवावादिभिर्युताः अग्निजिह्वाः समयोगा संकाले फलनाशना इति अथ
यमघंटा मघा विशाखा रोहिणी श्रवआर्द्रमूलं वह्निः कृत्तिका समाहस्ता रविहस्तः आसनरो हि शतीकरो
हस्तः एतानि नक्षत्राणि शुक्रोत्तरार्यादिवारेषु यमघंटाः स्युः मघायां रवौ मघायां यमघंटा सोमे
विशाखा रवौ भौमे आर्द्रा बुधे मूलं गुरौ कृत्तिका शुक्रे पाठान्तरं रेवत्यादिवारे तिथ्यो हि पित्र्यं
दीक्षा मूलाग्निविविवहस्तः भवंति रव्यादौ यमघंटा कार्येषु शुभेषु वर्ज्यागमनेनैव चशुभम्
अथ पाठः स्वातीयान् प्राकाठेह्निकान् निचित्रनक्षत्राणि सूर्यादिवारे मंत्रवार्ये इत्यमसंजसं पेते
इत्यादि यात्रा शुभे शुभकार्ये विवर्ज्यान्यायज्ञाः तद्विशेषे गमने यात्रायां प्रवासः वर्षपवर्ज्याः
यम्हाहनगदाझाराः नात्रयात्राप्रकर्तव्या कार्या न वमथ्यापिवा यमघण्टादि योगायम
नेहः सर्वकर्मसु इत्यादि वर्षपकान्त्वयमघण्टा परिहारमाह गर्गः विंध्यस्यान्तरे रव्वले
नयावदग्नौ हिमाचलम् यमघण्टकदोषो हि नान्यदेशे कदाचनेति अन्यच्च लग्ना
कुमगृहा केन्द्रत्रिकोणगावा स्थितो यदि वंद्रो वा पि न दोषः स्यात् यमघण्टकसंभ
वः इति केचिद्दष्टो चदिका सन्यान्या इत्युक्तं उक्तं च दीपिकायां यमघंटे त्यजेदष्टौ
नौ हादश नाडिका इति अत्रैषां माययोगानामपवादो वसिष्ठेनोक्तः द्विवा मध्या

१०

प्रदाः पापाः सौषम्येन तथा त्रिषु शुभकार्येषु सूनौ च सर्वदा परिवर्जयेत् इति ९ अथ चैत्रादि
मासेषु शून्यतिथीः शार्दूलविक्रीडितेनानुष्टुब्द्वयेन चाह भद्वं द्वे द्वे दशोन भस्यानलनेत्रे
माघे वेद्वाद्दशौ पौषे वदशार्कषेट्दशाः श्रावणे मार्गे द्विनागा मधौ गोष्टौ चोभयपक्षगास्तिथ
यः शून्यास्तु यैः कीर्तिता ऊर्जाषाढनभस्यशुक्लनभसां कृष्णे शुभाङ्गा व्ययः । १ शाकापच
मितशाकाययाग्निविश्वरसाः क्रमात् भाद्रशुक्लेन भद्रपद उच्यते शुनेभस्याशोष्टपदे भाद्रभ
द्रपदः समाः इत्यत्र भाद्रे भद्रपदे मासे उभयपक्षगे शुक्ले कृष्णे समा याः रणो चेद्रदशोप्रति
पद्द्वितीयतिथी शून्ये निर्दिष्टे तथा नभसि मासे श्रावणे मासि शून्यलनेत्रे तृतीया द्वि
तीये उभयपक्षके शून्ये माघे वैशाखे द्वादशीति तिथिः शून्या पौषे च दशमाः चतुर्थी
पंचम्यौ शून्ये मधौ चैत्रे गोष्टौ नवम्यष्टम्यौ शून्ये पञ्चमासेषु नास्तिव्ययः पक्षद्वयगाः
शून्यास्तु यैः कीर्तिताः अथास्मृतमासानामूर्जाषाढ ऊर्जनभस्यशुक्लनभसां कार्तिका
षाढफाल्गुनज्येष्ठमाघानां कृष्णपक्षे क्रमेण शुभाङ्गा व्ययः शाकाः पंचतिथयः शू
न्याख्याः यथा कार्तिककृष्णपक्षे पंचमी शून्या ज्येष्ठाफाल्गुनकृष्णपक्षे चतुर्थी शू
न्या माघकृष्णपक्षे पंचमी शून्या अथैषामेव मासानां सिते शुक्लपक्षे शाकाययाग्निविश्वर

मु॰
वि॰टी॰
१८
18

मा:क्रमात् अथ कार्तिकशुक्लपक्षे चतुर्दशी सूत्वा आषाढशुक्लसप्तमी सूत्वा फाल्गुनशुक्लतृ
तीया सूत्वा ज्येष्ठशुक्ले त्रयोदशी सूत्वा माघशुक्ले षष्ठी सूत्वेत्यर्थः यदाह वसिष्ठः अष्टमी
नवमी चैत्रपक्षयोरुभयोरपि माघे द्वादशीत्याश्वपक्षयोरुभयोरपि ज्येष्ठे त्रयोदशीति।
यासितकृष्णे च चतुर्दशी आषाढे कृष्णपक्षस्य षष्ठे शुक्ले तु सप्तमी द्वितीया च तृतीया च श्राव
णे सितकृष्णयोः प्रथमा च द्वितीया च नभस्ये मासि तिथिरिति दशम्येकादशी नियमाद्वे शुक्ल
कृष्णयोः ऊर्जे चतुर्दशी शुक्ले कृष्णपक्षे तु पञ्चमी सप्तमी चाष्टमी सौम्ये पक्षयोरुभयोरपि
पौषपक्षद्वये चैव चतुर्थी पञ्चमी तथा माघे तु पञ्चमी षष्ठी कृष्णे शुक्ले यथाक्रमम् तृतीया
च चतुर्थी च फाल्गुने सितकृष्णयोः तिथयो मासशून्याख्या वंशवित्तविनाशदाः आम।
श्राद्धं प्रकुर्वीत नभमलनमसा चैव तु इति अथ तिथिनक्षत्रसम्बन्धिदोषाननुष्टुब्द्वयेनाह
तथ्यानि च शुभे स्यार्थ्येन्द्रा दशर्णा चैत्रमादिमे अनूराधा द्वितीयायां पञ्चम्यां पितृभं तथा उत्रा।
राषाढा तृतीयायां पञ्चकादश्यां च रोहिणी स्वातिचित्रे त्रयोदश्यां सप्तम्यां हस्तराक्षसे नवम्यां
कृत्तिकाष्टम्यां पूभा षष्ठ्यां च रोहिणी ।३। शुभे कृत्ये च द्वादश्यामार्द्याश्लेषानियं आदि
मे तिथौ प्रतिपदि चैवं ज्ञुत्तराषाढा द्वितीयायामनूराधा पञ्चम्यां पितृभं मघा तृतीया।

याति ज्ञेयाउत्तरा: त्रयो निंद्याः एकादश्यां रोहिणी त्रयोदश्यां स्वाति चित्रे सप्तम्यां हस्तमघा तमे ह
स्तमूले नवम्यां कृत्तिका अष्टम्यां पूर्वभाद्रपदे नवम्यां षष्ठ्यां रोहिणी निंद्येनवम्यां: यदा द्वादश्यां भं
न मिश्रा निवेपेललः द्वितीयया चानुराधा श्रुतेरावन्तृतीयया पंचम्यां वमघा शुक्रा चित्रा स्वा
ति त्रयोदश्यां षष्ठ्यां कार्य कृत्तं चैतस्मात् मासान्मघा … प्रतिपत्सुत्तराषाढा नवम्यां कृत्ति
कायदि पूर्वभाद्रपदे षष्ठ्यां एकादश्यां चरोहिणी द्वादश्यां च पदास्लेषा त्रयोदश्यां मघायदी
ति १३ अथ चैत्रादिमासेषु क्रमात् शून्यनक्षत्राणि अनुष्टुप्छन्दसा येनाह कदा सभे वा पूर्वा पूवि
षेज्या भरणी वासवौ विशाखा कृत्ती पाणि पौष्णे अजपाद आग्नेयपित्र्यभे १४ चित्रा द्वौ श्रोणी स्वाक्ष्याकः
कृत्ति मूलयमेन्दुभे चैत्रादिमासे शून्याख्यास्तारा विनाशभोदा: १५ चैत्रमासे कमास्व
भेरोहिणी अश्विन्यो वैशाखे चित्रा स्वाती ज्येष्ठे मासि विशाखा उत्तराषाढ पुष्ये आ
षाढे मासे भरणी वासवौ पूर्वफाल्गुणी धनिष्ठे श्रावणे विशाखा कृत्ती उत्तराषाढा श्रवणे।
भाद्रपदे पाश्विनी पौष्णे पाषाणीयहणा: प्रतनता रेवती आश्विने अजैकपात् पूर्वभाद्रप
दा कार्तिके आग्नेयपित्रभे कृत्तिका मघा अत्र पाश्विनी पौष्णे अजपाद इत्यत्र हस्तेन द्विवचनप्र
या मिति प्रसद्यत्वादिति प्रसद्य आदितिप्रकृति मार्गेन सप्त भाव: मार्गशीर्षे विशाखा द्वी

मु॰
वि॰ टी॰
१९
19

ष्ठौ चित्राविशाखे पौषे श्विनीवायव्यौ: आर्द्राश्विनी हस्ता: माघे श्रवणमूले श्रवणमूले फाल्गुन
मासेषु शून्यसंज्ञा ज्ञेयाः फलमाह कीर्तिनाशा प्रवासः विदाः तु वित्तनाशो धननाशकरा इत्यर्थः उक्तं च व
सिष्ठसंहितायां अश्विनी रोहिणी चैत्रे शून्यभं परिकीर्तितं चित्रास्वाती च वैशाखे ज्येष्ठे विश्वेज्य
तारके भगवासवमाषाढे आवणे हरिविश्वभे नभस्ये वरुणाग्न्यत्वमजपादाश्वयुज्यपि का
र्तिके पित्र्यब्राह्मे सौम्यचित्राहिर्बुध्न्यदैवते पौषे दस्रकानाद्रा: स्युन्माघे मूलं च विश्वं च तपस्ये
भाग्यभरणी शून्यभान्याहुर्वशिष्ठाः कृष्णयत्नकृतं कर्म यत्नैः सद्विनश्यति इति १९ अथ चैत्रा
दिमासेषु शून्यराशीनाह चैत्रे कुंभो गो मिथुने मेषकन्यालितौलिनः धनुः कर्को मृगः
सिंहः चैत्रादिशून्यराशयः १८ चैत्रे घटः कुंभः वैशाखे कृषो मीनः ज्येष्ठे गोवृषः आषाढे मि
थुने श्रावणे मेषः भाद्रपदे कन्या अश्वयुजे लि वृश्चिकः कार्त्तिके तौली तुलः मार्गशीर्षे ध
नुः पौषे कर्कः माघे मृगो मकरः फाल्गुने सिंहः एता राशयः क्रमेण चैत्रादिमासेषु शून्यसं
ज्ञका इत्यर्थः उक्तं च वसिष्ठेन घटो मत्स्या वृषो युग्मे मेषकन्याख्य वृश्चिकाः तुलाचाप
कुलीराख्या मृगसिंहाख्यराशयः चैत्रादौ मासशून्याख्या वृश्चिकाः तुलाचापकुलीराख्या
मृगसिंहाख्यराशयः चैत्रादौ मासशून्याख्या वंशवित्तविनाशदाः तन्मासे तत्परित्यज्य।

१९

शुभं लग्नं कार्यमित्यर्थ इति १६ अथ विषमतिथिषु दग्धलग्नानि उक्तान्याह पञ्चादितस्त्र्योजति
थ्यौ घटैणौ पञ्चास्यनक्रौ मिथुनाङ्गने च चापेन्दुभे कर्कहरी हयान्त्यौ गोऽन्त्यौ च नेष्टा इति विश्वसूत्र
लग्नं १७ शुक्लपक्षमाधारणा पक्षमपीक्रमेण गजतिथ्यो विषमतिथिषु दग्धलग्न प्रतिपत्ती
यादिषु च तस्तुलाकण्ठौ मकरश्चेत्यादीनि लग्नानि क्रमेणादिनदग्धानि ज्ञेयानि यथा प्रति
पदि तुलामकरौ तृतीयायां सिंहमकरौ पञ्चम्यां मिथुनकन्ये सप्तम्यां धनुःकर्कौ नवम्यां कर्क
सिंहौ एकादश्यां धनुर्मीनौ त्रयोदश्यां वृषमीनौ तस्यां तस्यां तिथौ एते एते लग्ने नेष्टे अनिष्ट
इत्यर्थः उक्तं च वसिष्ठसंहितायां मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलामृगौ पञ्चम्यां तु वृष
राशी तौ सप्तम्यां चापकुम्भे नवम्यां सिंहकीटौ एकादश्यां तु गोघटौ वृषमीनौ त्रयोद
श्यां दग्धसंज्ञा स्मृताः दग्धमन्नतिथिकर्महतं सर्वं विनश्यति तस्माद्दग्धं प्रयत्नेन
शुभेषु परिवर्जयेदिति १८ अथैषां दग्धयोगानां शुभकृत्यावश्यकत्वे मतिपविह्रांश्चेनाह
वचनेनाह तिथ्यो मासस्ताभ्यामवो: शून्यलग्नानि यान्यपि मध्यदेशे विवर्ज्यानि न हूणान्नौ
नैषु च १८ पौषदग्धकाणलग्नानि मासशून्यानि राशयः गौडमालवयोस्त्याज्याः अन्यदेशे
न गर्हिताः १९ मासशून्यानि देवपयत्रयमिति पौषदग्धकाणाख्यानि लग्नानि यत्नतः मध्यदेशे

वराहसंहितायामुक्तः भद्रारिमेदपाण्डव्यमाल्लवनीपोजिह्लावसंख्यातः मेडवत्सवोषयाम्रव
मावस्वतमाध्यमिकाः माथुरकौपज्योतिषधर्मारण्यानिशूरसेनाश्वगोरेश्ववैदेहिकपंचगुडा
याश्वपाञ्चालाः साकेतवकङ्कूङ्क्राककर्कोटिककूठराश्वपारियात्रकः नगः ओडवङ्काापि
शकवाजाह्लपश्चैतिमध्यमिदम् जगान्मोहूर्तेपिकेद्वैचैवत्रिकोणाचमुभोद्रूपचर्यापिवा प
कोपिवलवाश्वापिश्लव्यराच्छुक्तनाशकाः इदेदेषाणावारमव्रुहत्यथ्यवहारः कर्तव्यः १९
अथ हस्तार्कादियोगान्निषिद्धान्विशेषेणानुष्टुभेनाह सममस्तशुभकार्येषु हस्तार्के पंचमी
तिथौ भौमाश्विनी च सप्तम्यां षष्ठ्यां वै दैवतथा बुधानुराधमष्टम्यां दशम्यां भृगुरेवती
नवम्यां गुरुपुष्यं चैकादश्यां शनिरोहिणी २१ सममस्तशुभकार्येषु हस्तार्कपंचमीतिथौ
पंचम्यां हस्तनक्षत्रे सूर्यवारं वर्जयेत् एवं सप्तम्यां भौमाश्विनीमपि षष्ठ्यां सोममृगानक्षत्रे
अष्टम्यां बुधअनुराधा दशम्यां भृगुरेवती नवम्यां गुरुपुष्यं चैकादश्यां शनिरोहिणीव
र्जयेदित्यर्थः हस्तार्कादिनिषिद्धयोगानाह नारदः हस्तर्क्षे सूर्यवारे चेन्द्राविडुभं प्रथमेऽकजे
सौम्यमित्रभमाचार्ये पुष्यं पौष्णं भृगोः सुते रोहिणी मंदवारे तु सिद्धयोगाह्वयाश्चमी
ति ननत्रितयनिषेधो दैवज्ञमनोहरे अदित्यपंचमीहस्तो सोमे षष्ठी च चन्द्रभे भौ

माश्विन्योश्च सप्तम्यां अनूराधायुतेऽष्टमी गुरुपुष्योनवम्यां च दशम्यां भृगुरेवती एकाद
श्यांशुनिर्दिष्टा सुविषयोगाः प्रकीर्तिताः इति अत्रापि अर्केहस्ते पंचमी च सोमे षष्ठी च चंद्रभे
अश्विनी सप्तमी भौमे बुधे मैत्रं तथाष्टमी गुरुपुष्यं च नवमी दशमी रेवती भृगौ एकाद
शी शनौ ब्रह्मं वर्जयेत्सर्वदा बुधैरिति वसिष्ठेन लग्नदेवात्रितयनिषिद्धमुक्तं अर्कवा
राग्निपंचम्यां सोमे श्विन्यां द्वितीयायां कुजे सौँडि रोहिण्याः सप्तमी याम्या याम्ये बुधे गुरुमि
त्रत्रयोदश्युष्यः षष्ठीश्रवणायोः सिते पौष्णाष्टम्योः शनावेते योगा हालाहालाहलाख्याः ये
षु योगेषु कृतं यच्च शुभत्र्यस्राह्वनमावशा विवाहादिषु कार्येषु नियतं निधनप्रदम् अत्रिः
कृत्तिकाः सौडिः पूर्णिमा भौमाश्विनीत्यादिकल्मिश्चियोगा न्वार्यविशेषेति नियम
तुष्टमाह गृहप्रवेशे यात्रायां विवाहे च यथाक्रमम् भौमेऽश्विनी शनौ ब्राह्मं गुरौ पुष्यं
विवर्जयेत् २२ ननु भौमाश्विनीनप्रवेशे तिथिः स्वनास्ति कथं व्यकार वचते तिथिषु रि
क्तामावर्जिताः स्व च दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रवेशो मंगलप्रदः इति नारदोक्तेः भौमा निषि
द्धः अश्विनी त्रिप्रवेशे तेन न तावत्तेन न निषेधः स्याल्लुने च यात्रा इति फलं ततः साधि
निषिद्धा एव रोहिणी यात्रायामभिहिता पश्चिमायां चातिप्रायेण न निषिद्धैव एवं

शनिवारोपि सामान्ययात्रायामभिहिता पश्चिमायां चातिशुभे न निषिद्धो नवम्यादियोगेषु
नरोनिषिद्ध एव एवं ज्येष्ठेऽपि विवाहे निषिद्धः गुरुवारस्तु ज्ञमेव अनयोर्यायस्तु वाध्वाग्र
वस्तुनरोनिषिद्धस्तत्कथमिदमपवादवचनं प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्येति उच्यते हस्ता
र्कमर्कवारादिवचनाज्ज्ञो माघ्विनीत्यादेर्वचनत्तत्र शुभे कार्यमात्रः प्रशस्तस्ततः सोमप्रशस्ति
यदाह राजमार्तण्डः यदि विष्टिर्व्यतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् हस्तेनामृतयोगेन भास्क
रेणाऽतमोऽयथा हन्यमृताख्योयोगः सर्वाण्यशुभानि लीलया नियतं न भवति पुनरि
त्थमुक्तो यैः श्रुतिविष्टिर्व्यतीपाते इति सामान्यतः कार्यमत्र प्रशस्तं प्रशस्ताबापवादवचने
युक्तमेव अत्र पितृचरणाः इयं च प्रशंसा सूतयोगकाले केनत्तत्र वारोक्तकर्मविशे
षाणां विशिष्टफलाभिधायकाऽत्र तद्व्याने हेतुर्निषिद्धकर्मानुविधायिनी अतएव पठति
भौमाश्विनीवत्रयोगोवधयोगोशुभानिरोहिणी गुरुपुष्ये विवाहेवसमर्थास्त्यापविवर्जयेत्
इत्याहुः अत्र समाधिः अन्यशुभदिवसासङ्गेऽक्रत्वमथ चायशुभकाले भौमाश्विन्यादौ
निषिद्धेऽपि कार्यं कार्यमन्यथा नेति २२ अथ नन्दादीनां तिथीनां विंशतियोगानां चानि नू
पजातित्याह अनन्दाख्यः कालदण्डश्च धूम्रो धाता सौम्यो ध्वांक्षकेतू क्रमेण श्री

वत्साख्यो वज्रकं मुद्गरं छत्रं मित्रं मानसं पद्मलुंबौ उत्पातमृत्यू किल काणसिद्धी शुभामृ
ताख्यौ मुसलं गदश्च मातंगरक्षश्चरसुस्थिराख्याः प्रवर्धमानाः फलदाः स्वनाम्ना २५ स
ष्टार्थेयमर्थः यदाह नारदः आनंदः कालदंडोथ धूम्रो धाता शुभावहः ध्वांक्षो ध्वजाख्यः
श्रीवत्सवज्रमुद्गरछत्रकाः मित्रमानसपद्माख्यालंबकोत्पातमृत्यवः काणः सिद्धिः शुभा
मृतमुसलांतकुंजराः राक्षसाख्यश्चरः स्थिरवर्धमानः क्रमादमी योगाः स्वसंज्ञफल
दाः स्युरष्टाविंशतिसंख्यकाः इति २५ दस्रात्सूर्ये मृगादिंदौ सार्पाद्भौमे करात्बुधे मैत्राद्गुरौ
भृगौ वैश्वाद्गणयेन्मंदे वारुणात् २५ अत्र नक्षत्रगणनायामभिजितो गणना कार्या यतो
ष्टाविंशतिरेते योगाः संभवंति तथा सत्यर्कवारे दस्रादश्विनीनक्षत्रादभिजिद्दिनन
क्षत्रं गणनीयं तत्र यत्संख्याकं स्यात्तत्संख्याको योग आनंदो भवति यथा दिननक्षत्रं श्रवणा ल
क्षितीतः साभिजिद्गणनया त्रयोविंशतिसंख्यमस्ति तथा सत्यानंदादियोगत्रयोविं
शतिसंख्यको योगो जातः एवं सोमादिवारे मृगशीर्षादिगणनया आनंदादियोग
इत्यर्थः एवं सर्वत्र व्याख्येयं सार्पं मघा करो हस्तः तत्र मैत्रमनूराधा वैश्वं देवमुत्तरा
षाढा वारुणं शततारका यथाह नारदः रविवारे क्रमात्सेते दस्रभादिंदुभाद्विधो सर्पाज्ञे

मु-चि-
टी-
२२

मेवुपेहस्तान्मैत्रभादेवमंत्रिणि विश्वेदेवाङ्कुरान्तेनवकरणाङ्गाङ्करान्मेजेइति २५ अथानंदा
दिषुयेपङ्क्षयेयोगास्तेषांकियंतंसमयावधुपकत्वेपरिहारं शालिन्याह ध्वांक्षेवज्रेमुद्गरेचेषुना
ड्योवर्ज्यावेदाःपद्मलंबेगदेश्वाः धूम्रेकाणेमौसलेभूर्द्वयंद्वेरक्षोमृत्यूत्पातकालाश्चसर्वे
ध्वांक्षवज्रमुद्गरेष्विषुनाड्यःपंचघटिकावर्ज्याः पद्मलंबयोगयोर्वेदाश्चतस्रोघटिकावर्ज्याः
एवंगदेश्वाःसप्तघटिकाः धूम्रेभूरेकैवघटिकाकाणेघटिकाद्वयं मुसलयोगेघटिका
द्वेराक्षसमृत्यूत्पातकालाःषष्टिघटिकात्मकाः सर्वेपिवर्ज्याः अत्रश्लोकेनुक्तोपिवज्रा
योगेघटिकात्रयंवर्ज्यं उक्तंचज्योतिषसारसागरे ध्वांक्षेबाणाश्चमुद्गरेषुघटिकास्तथा
न्याल्पेवादितः पद्मलम्बकयोश्चतस्रस्तेउदिताधूम्रेसदेकाकाणेतुद्वेकाणेमुसलाह्व
येपिवाद्येतिस्रः सर्वेयचवेमृत्यूत्पातवज्रसंपादिनगतास्ताःकालदंडेतथा अत्रदिन
शाह्वेनाहोरात्रमुच्यते पद्मलम्बकयोरित्याद्यश्लेषःछंदसातिरोधार्थः २६ अथदो
षापवादभूतानपियोगानन्तुष्टुभाह सूर्यभाद्वेदगोतर्कदिग्विश्वनखसंमिते चेद्भ
र्वैवविदोषसंगविनाशकः २७ सूर्योयस्मिन्नक्षत्रेस्थितस्तस्माच्चंद्राधिष्ठितनक्षत्रमितय
र्थःनास्मिस्तत्र्यंबषट्दशत्रयोदशविंशतिसंख्याकेसतिरवियोगाःस्युः कीदृशाः

२८

२२

दोषाणांसंघः सम्मूहस्तस्यविनाशकाः हर्तारमित्यर्थः उक्तंचवसिष्ठेन सूर्याश्चतुर्थेदशमेचषष्ठे
विस्वर्तकेविंशतिकेलवर्त्ते भवंतिषड्जातुमहत्तयोगाः कुयोगविध्वंसकराः शुभेष्विति २७ अथसू
र्यादिवारेणनक्षत्रविशेषेणसिद्धयोगानिंद्रवज्रोपजातिभ्यामाह सूर्येर्कमूलोत्तरपुष्यदास्रंचं
द्रेश्रुतिब्राह्मशशीज्यमैत्रम् भौमेश्व्यहिर्बुध्न्यकृशानुसार्पंज्ञेब्राह्ममैत्रार्ककृशानुचांद्र २८
जीवेंत्यमैत्राश्व्यदितीज्यधिष्ण्यंशुक्रेंत्यमैत्राश्ववसुश्रवोभं शनौश्रुतिब्राह्मसमीरभानिस
र्वार्थसिद्ध्यैकथितानिपूर्वैः २९ रविवारेहस्तमूलत्र्युत्तरपुष्याश्विनीनक्षत्राणिसिद्धयोगाःस्युः
चंद्रेश्रवणरोहिणीमृगपुष्यानुराधाःसिद्धयोगाःस्युः एवंभौमेश्विन्युत्तराभाद्रपदा
कृत्तिकाश्लेषाः ज्ञेरोहिण्यनुराधाकृत्तिकामृगाः गुरौरेवत्यनुराधाश्विनीपुनर्वसुपुष्याः
शुक्रेरेवतीपूर्वफाल्गुण्यः अश्विनीपुनर्वसुश्रवणाः शनौश्रवणरोहिणीस्वातीनक्षत्राणिस
र्वार्थसिद्धौसमस्तकार्यसिद्ध्यैपूर्वाचार्यैः कथितान्युक्तानि अथैतेसिद्धयोगाः हस्तार्केमृगा
दिंदौ इत्यादिप्रकारेणान्येप्यादिसमीचीनानियोगाःसंत्येवंतत्रैकृपानिषिद्धाः अतःपवाननयोः
पयोर्वार्धमूलाभावः अस्तुमेवाप्रायेमनसाभिधायजगन्मोहनज्योतिःसारसागरादिनिब
न्धेषुस्वसंज्ञायास्तुनाधिकमतत्त्वैःसिद्धयोगाउक्ताः तत्रभीमपराक्रमः मूलेरवौपुष्यकरोत्तराणि

वेधान्मृगांकः श्रवणोवमे मे हस्ताणि पुष्योन्त्यभानि भौमे बुधे तु मैत्रावरुणाः हस्तात्तुः हस्तस्वेतो
पुष्यपुनर्वसू च भागेश्विनी चश्रवणाश्च गुरौ शुक्रे श्वरे स्वाति पितामहौ च योगाः किलैते शुभदा
यिनः स्युरिति दीपिकायां च अश्वरुक्क बहूलाः पौष्णभान्यर्क वा वेरुत्पादिन त्तत्रैः सिद्धयोगा
भिधाने युक्तमेव हस्तत्तिमर्के चेंद्रौ त्र चेंद्र भं श्रवणमसंभ्रेउजे मो मैत्रमिवभचार्ये पुष्यं पौष्णमृगे गौः स्व
ते रोहिणीमिंद्वार्केत्त सिद्धयोगाह्वयाश्रमी नारदोक्तवचनार्थोस्मिन्न ये उक्तापवेतिरुक्तं यं पुन
नोक्तः २९ अथोत्पातमृत्युकाणसिद्धयोगांश्चालिन्याह दीप्ताज्जीयाहामवार्क्रपौष्णभास्त्र आस्ता
त्तुष्यार्द्यमत्ताग्रुगर्दैः उत्पातख्यामृत्युकाणोव सिद्धिर्वावेको देशात्फलं नाम तत्त्यम् र॰ आदि
त्यवारादिषु क्रमात् दीप्ताख्यात्तः तोयभात्पूर्वाषाढातः वासवाद्धनिष्ठातः आसाढ्राहिणीतः
पुष्यात् अर्यमत्तोद्वत्तरा फाल्गुनीतः आरभ्य युगार्द्धे श्वत्तर्भित्तत्तैः क्रमाद्वत्पातमृत्युकाण
सिद्धयोगाः स्युः यथा रवौ विशाखा उत्पातः मैत्रे मृत्युः ज्येष्ठा काणः उत्तराभाद्रपदा सिद्धः
एवं सोमे पूर्वाषाढा उत्पातः उत्तराषाढा मृत्युः अभिजित्काणः श्रवणः सिद्धः भौमे धनि
ष्ठोत्पातः शतभिषक् मृत्युः पूर्वाभाद्रपदा काणः उत्तरभाद्रपदा सिद्धिः बुधे रेवती उत्पातः
अश्विनी मृत्युः भरणी काणः कृत्तिका सिद्धिः गुरौ रोहिणी उत्पातः मृगो मृत्युः आर्द्रा काणः

पुनर्वसुः सिद्धिः शुक्रे पुष्यः उत्पातः अश्लेषा मृत्युः मघा काणः पूर्वाफाल्गुनी सिद्धिः शनौ
उत्तराफाल्गुनी उत्पातः हस्तो मृत्युः चित्रा काणः स्वाती सिद्धयोगः इत्युक्तं च नारदेन विशाखा
दि चतुर्वर्गेषु अर्कवारादिषु क्रमात् उत्पातमृत्युकाणाख्ययोगाः स्युर्मृतसंयुताः अमृतसिद्धिः
न तु चायं पुनरुक्तः श्लोकार्थः आदित्यवारादिषु हस्तादर्के मृगादिन्दौ विशाखादि प्रकारेणानेन
द्यादियोगगणनेन या उत्पातमृत्युकाणसिद्धयोगा एव संभवन्ति तानि किं च सूर्येऽर्कमूलेति
मूलादीनामेतेन सिद्धयोगाभिधानात् उक्तिश्च उच्यते बालानां शीघ्रावबोधार्थं तथोक्तिः अ
पुष्याश्लेषा वर्ज्याः एते उत्पातमृत्युकाणसिद्धयोगा अप्यतिप्रशस्ता अन्ये तदुक्तं तथोक्तिः न तु न
हि दैवाभेदेन परीहारो वक्ष्यमाणोऽनुपपन्नः मतं कार्यं पुष्पकार्तेष्वार्वे सप्तमीचीन दिनानामा
मापवाद प्रसिद्धिविहित पुंसां मनुष्याणाम् तत्फलमिति तेषामुत्पातमृत्युकाणसिद्धयोगा
नां फलं नाम तुल्यं यस्य योगस्य या दृश्यो नाम तद्योगस्यैव प्राप्यकार्यफलमाप्नोति तादृशमेव
तदर्थः उक्तं च नारदेन योगनामानुरूपं फलं स्युः स्वस्था विशान्ति संज्ञकाः इति ॥ अथ दुष्टयोगानां
देशभेदेन परिहारमाह ॥ कुयोगास्तिथिवारोत्थास्तिथिभोत्था भवारजाः हूणवंग
खशाख्येषु वर्ज्यास्तितयजास्तथा ॥ तिथिवारजाः कुयोगा दुष्टयोगाः ककचाद्यास्तिथिभो

थि: अनुराधाद्वितीयायाम् इत्याशयः मघाद्रजाः याम्यंत्वाष्ट्रंवैश्वदेवंसत्याद्यः तथा त्रितयजाः
तिथिवारनक्षत्रजाः वर्जयेत्सर्वकार्येषु हस्तार्के पंचमीतिथौ इत्येवमादयस्तेन सर्वे दुष्टयोगा
हूणवंगखशेष्वेव हूणवंगाख्यदेशेषु खशदेशे उत्तरस्यां दिशि प्रसिद्धस्तत्रैते वर्ज्याः अन्यदे
शेषु निषिद्धा न भवन्तीत्यर्थः तत्र किंचिदेव उक्तं च नारदेन तिथिवारोडुवारोत्थदुष्टयोगाः सर्वदे
शभवाः हूणवंगखशेष्वन्यदेशेष्वेते शुभप्रदाः अथ तिथिवारयोर्यत्र योगाश्शुभके व
लत्वात् अन्यत्रापि परिहार्या ज्ञेयः ३१ अथ समस्तशुभकार्येषु वर्ज्यपदार्थाञ्छार्दूलवि
क्रीडितेनाह सर्वस्मिन्विधुपापयुक्ततनुलवात्वर्थे निशाह्लार्थे टीकेशुभे वेक्षनवांशाकग्रह
णात्पूर्वदिनत्रयम् उत्पातग्रहणात्सप्ताहशुभदं त्याने अष्टदिने षण्मासं ग्रहभि
न्नंभंत्यजशुभे योहूतन्धोत्पातम् ३२ हेयमिति सर्वस्मिन्शुभे कार्ये एतानि वस्तूनि वैनि
श्चयेनतनयपरिहृतव्यर्थः कानीत्यात आह विधुमिति विधुश्चन्द्रः पापाः क्षीणचन्द्रसू
र्यभौमशनयः क्षीणेंदुरर्कार्कितनयाः पापाः बुधस्तैर्युतः इति वराहोक्तेः राहुश्चको
पापित्वं केविदुक्तं दीपिकायां अर्केन्दुकेमोराः पापास्तैर्युताः परे शुभाः पापोपातके
तु विशेषः धर्मोत्तरोदितो इति वसिष्ठेनापि सूर्यभौमशनिराहुकेतवः पापसंज्ञखचराः

तीर्णंचंद्रस्य शर्वरीचंद्रगुरुशुक्रसौम्यजाः सर्वकर्मसुहितैसौम्याः ऐवंवदिति तत्रविष्णुनापीपेन
वाणाग्वैर्वाग्नौतत्नलवेलग्नतवाशुभांत्यजहृमाः तीर्णोपिवाचंद्रोलग्ने सर्वत्रगार्हितमितिक
श्यपोक्तेः श्रीपतिश्चसर्वार्थसिद्धिप्रश्नानिपत्नीतशुभेविलग्नेइति देवज्ञमनोहरे गुरुः पापेन्मू
लग्नगोत्यान्यामर्वेषुशुभकर्मसु श्रुतीर्णकर्कगोजस्थकेन्द्रागलग्नगेशुभे अथपतिष्ठाह्ले
र्वार्धरात्रेदिनार्धेचघटिकाचषष्ठाविंशतिपलानिदशप्राक्षूर्ध्वंदशप्रापंचाशत्पलानितत्र उक्तं
वशिष्ठेनापि सूत्रः कालोतिवसतिमहत्वातिथ्यादिनतुलेपस्मात् दशप्राक्षूर्ध्वंदशप्राप्यतन्नस्त्वस्मा
द्द्वयोनिचपलानीति यद्योक्तंनवांशकेपापग्रहोनवांशकेत्याज्य यदाहनारदः क्रूरोग्रा
शानचग्राह्यानवांशकाःसलेनावांशकाः क्रूरनवांशकलग्नयत्वात्स्वमर्वगुणान्वितं इतिक्रूरैः
क्रूरग्रहैरुग्राभयजनकनवांशकानवांशकानग्राह्याइत्यर्थः अथग्रहणात्तःसूर्येदिनानांत्रयं
जग्रहणान्तःसूर्यचंद्रग्रहणदिनात्प्रथमेदिवसत्रयंत्याज्यं यदाहगर्गः चंद्रसूर्योपरागे
षुग्रहेषुग्रासशुभंभवेत् सप्ताहमशुभंपश्चात्स्मृतेग्रहणात्स्थलके उपरागोग्रहणं उपरा
गोग्रहोराहुग्रस्तेत्विन्दौ चपूष्णिचेतिग्रमरः अथउत्पातग्रहतेत्राहव उत्पातोनामस्वभाव
तोवैपरीत्य यदाहवराहः तेषांमरूपोयंप्रकृतेरन्यत्वमुत्पातइति तेचोत्पातास्त्रिविधाः

मु· चि·
टी·
२५
९५

दिव्यांतरिक्षभौमाख्य अथ दिव्याः केत्वादिः अंतरिक्षो गंधर्वनगरादि भौमो भूकंपादि प
तद्व्याख्याह वराहः अपचारेण नराणामुपसर्गः पापसंचयाद्भवति संसूचयंति दिव्यांतरि
क्षभौमास्तदुत्पाताः दिव्यं ग्रहर्क्षवैकृतमुल्कानिर्घातपवनपरिवेषाः गंधर्वपुरपुरंदर
चापादि यदांतरिक्षं तत्र भौमं चरस्थिरभावं तच्छांतिभिराहतं शममुपैति इति नेष्टत्वा
त यस्मिन्दिने सुदिनमात्रभ्यां ग्रहणं त्याज्यं यदाह नारदः उत्पातग्रहणादूर्ध्वं सप्ताहं
निखिलग्रहे इति दीपिकायां च अतिष्टत्रिविधोत्पाते सिंहिकासुतदर्शने सप्तरात्रं न कु
र्वीत यात्रोद्वाहादि मंगलं इति अनिष्टं अकाले वृष्ट्यादि इष्टं प्रिये काले इति तत् टीकाका
रो व्याख्यात् अथ ग्रहणमीति अत्र यस्मिन्नानि ग्रहणानि चेति कर्मोपादयमासमाह सावि
भ्यष्टव इति समासांते टचि कृते नक्षत्रहि इति टिलोपे चराद्यक्षरं ईप्सितं पुल्लिंगत्वेनत्रयतप
वकाशाप्रेक्ष्या अविशुद्धं ष्टुत्वा विधाद्यः प्रयोगा उपपद्यते तथा ग्रहतो ग्रहणात्पूर्वं
सप्त दिनानि त्यजत्र च ग्रहणात्पश्चाद्बेन सप्त ग्रहणो विवर्जिते ततो भूतले चैत्राष्टके यदाह गु
रुश्च: सर्वग्रासे दिनान्यष्टा सप्त कार्ये शुभं वर्जयेत् षट्दिनानि त्रिभागोने अर्धग्रासे वसुदिने
वक्रपीडाश्रितानि त्रयाणां ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः नाभ्रदोषे पितृः शुभसमममसमं चत्याह पतञ्जय

यपि विशेषेणोक्तं तथापि ग्रहणादनंतरमेव त्रैपक्षम् उत्पातग्रहणादूर्ध्वं सप्ताहे निखिलग्रहे इति त
स्यैवोक्तेः अशीता अपि सर्वग्रासेतु सप्ताहं सूर्यग्रासे दिनत्रयं विद्ध्येकांगुलतो ग्रासे दिनमेकं तत्र वर्जयेत्
इति अनयोर्वाक्ययोर्विषयव्यवस्था देशभेदेनाचारभेदाद्वा स्वगंतव्या केचित्तु मासमानतो दिनसप्त।
कमप्युक्तं यत्सहस्रांशोः सूर्यवंशोपरागो हि महादोषाह्वयात्रभो सप्तरात्रं तत्पोऽर्धं सर्वग्रासे भवत्यनुग्रासे
इति तत्रापि सर्वग्रासे प्रवर्त्तयायोज्यं भौमीमपि वाहूपटलेवंदस्य सर्वग्रासेन भयतो दिनसप्तकन्या
न्यामिप्युक्तं सप्तर्षेवंद्रग्रहेणाज्यपातस्यादिनसप्तकामिति उत्पातविशेषग्रहणोच बहूनि दिनानि
वर्ज्यान्याहः यत्सहस्रवानीष्वरः ग्रहेष्वीहोरवनिप्रकम्पकेऽस्तस्मोल्कापतनादिदोषे अनेदृशा
हानिर्वदंतिनत्वाहयोर्दशाहानि वदंति केचिदिति ग्रहणोत्तकार्यस्याववुपकल्प विशेषपरिहारवउ
क्तो ब्याति निबंधे पंचदिनानि वामिश्व दिनपर्यंत कौशिकस्तु के पवनाचार्यास्समते पंचमहत्तो
स्मृष्वयाति राह्नरिति अपंच ग्रहणीयानि षेधोनित्यनैमित्तिके कामस्य तपहोमक्रियास्तुव उपा
कर्मणिवोत्सर्गे ग्रहवेधोनविद्यते इति ग्रहोग्रहणं अयशुभसोत्पाते षडष्टे दिने तथ जशुभेक
ल्याणं ददाति लोकभ्य इति शुभसंपतदृश्यायेउत्पाताववमन्तादि कृत्व शुभपुरस्काकोवेणाउत्पातविशे
षः शुभरत्युक्तं तारदृशोद्धत्याते ईदृशे दृषितेदिनेदिव्यातिविक्रमविशेषानवसमादेकल्पप्रतीतेरेकं

दिनं त्याज्यमित्यर्थः अत्रेदं तः शुभदं हमस्यानानां शुभदोत्पातानाह अथ विवृतक्रमैः श्लोकैर्वराहः वज्राश
निमहीकंपाः संध्यानिर्घातनिःस्वनाः परिवेशरजोधूमरक्तार्कास्तमनोदयः द्रुमेभ्योन्नरसस्नेहमधुपु
ष्पफलोद्गमः गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे तारोल्कापातकलुषं कपिलार्केन्दुमंडलं अन
ग्निज्वलनस्फोटधूमरेण्वनिलाकुलं रक्तपद्मारुणा संध्या नभःक्षुब्धार्णवोपमं सरितां चांबुसंशोषं
दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् शक्रायुधं परिवेशो विद्युच्छुष्कविरोहणं कंपवर्तवैकृत्यं रसनं दारणं क्षितेः
नद्युदपानसरसां वृद्ध्यूर्ध्वतरणप्लवाः सरितां गिरिगेहानां वर्षास्विह न भयावहं दिव्यस्त्रीभूतगंधर्ववि
मानाद्भुतदर्शनं ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं च दिवांबरे गीतवादित्रनिर्घोषा वनपर्वतसानुषु स
स्यवृद्धिः पयोहानिरपापः शरदि स्मृतः शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणां रक्षोयक्षादिस
त्त्वानां दर्शनं वागमानुषी दिशो धूमान्धकाराश्च सनभोवनपर्वताः उच्चैः सूर्योदयेस्ते च हेमंते शोभा
नः स्मृतः हिमपातानिलोत्पाता विरूपाद्भुतदर्शनं कृष्णांजनाभमाकाशं तारोल्कापातपिंजरं वि
त्रगर्भोद्भवः स्त्रीषु गोजाश्वमृगपक्षिषु पत्रांकुरलतानां च विकाराः शिशिरे शुभाः ऋतुस्वभावजा ह्ये
ते दृष्टाः स्वर्तौ शुभप्रदाः ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः इति अथ ग्रहभिन्नभे ग्रहैर्भौमा
दिभिः पंचभिर्भिन्नं सितं दातोकरीन्याभदयामशमेप्ता दृष्टभं नक्षत्रं सज नत्याज्यं यन्नक्षत्रं भौमा

दिनं च ग्रहयुद्धमध्यपतितं नक्षत्रं पतेतमसन तत्रकृतस्य योगादेशुद्धेतमपवदोषः अत्रकेचित्
यस्मिन्दिने नक्षत्रे भौमादीनां युद्धं जातं तन्नक्षत्रं त्याज्यमित्याहुस्तन्न प्रमाणाभावात् तथोक्तत्वात्।
दिव भौमान्तरिते ईषिते भं त्याज्यं अयमर्थः भौमान्तरितेयोः कस्मात्तयोर्ग्रहयुद्धवत्स्पर्शदर्श
नत्वाभावात् दिनं तन्नक्षत्रमेव त्याज्यं एवं नक्षत्रवन्नष्टं षण्मासकालावधिनोरन्तेन संयोग
इति द्वितीयषण्मासमभिव्याप्य त्यजेदित्यर्थः यदुक्तं शार्ङ्गीयविवाहपटले क्रूरैर्युक्तं युक्तं भो
गं च तथैव वेधविद्धं युद्धगतं ग्रहभिन्नं केतुहतं भं त्यजेन्महोत्पातदूष्यतं यद्राहुसंदर्शनदुष्टं।
मृदंशीनां युग्मं च विवाहलग्ने मासषट्कं विपरीतं तस्मिन्विवाहयात्रादि शुभं नैव ना
वेदोपि ग्रहणोत्पातं भं त्याज्यं मंगलेषु ऋक्षत्रयमिति मंगलेषु ऋक्षत्रयमित्यत्र ॥ तत्र
कृतिभावः उक्तत्रापि उत्पातैः पीडितास्तारा षण्मासैः प्रकृतिं यद्युः राहुकेतुविमुक्तं या
रलवक्रनिपीडितं वत्सरार्धेन शुद्धेत यद्ग्रहयुद्धगतं च भं नक्षत्रग्रहयोगेन यदुक्तं दोषसंभ
वे तद्दिनं सर्वकार्येषु शुभेषु परिवर्जयेत् इति ग्रहयुद्धभेदाश्चत्वारः छेदउल्लेखः अंशुवि
मर्दनं अपसव्यं चेति तथा बृहद्वादः आसन्नक्रमयोगाद्भेदोनिभिन्नकलनलदणा निरूपणांसि।
इति उल्लेखस्तारकास्पर्शाद्भेदः प्रकीर्तितः युद्धमंशुविमर्दाख्यमंशयोगोपसव्य अ

प्राहुस्तेनपशब्दं स्याच्छुद्धमेकोऽत्रचेदन इति ननु यत्स्फुटादिकं सिद्धान्तविरुद्धं यतः कल्यान्सर्पा
अपि दिविषदा च कलिमोकितास्तात्स्मायोल गुनिमर्हति समेहतिश्वलिमाः तस्मादेतेश
तिज्ञस्फुटजादितिथौमिज्यमंदामेदाक्रांतानाइव श्रीशश्यपात्रातियात्ताः क्रमेणनिभास्कराचार्यो।
त्रोर्मसंतरोद्धांयेभावृनावस्थितानांग्रहाणांस्फुटसमभवएवलोकेहिसमीपर्तितोः पृथ्वीस्फुटा
दिदृश्यते तत्कथमिष्यमत्रशास्त्रेग्रहस्फुटोक्तिः समं अत्रयुक्तिः प्रवः संस्वराट्यवसमाद
यान्तिसम वियतिचरतांग्रहाणां स्वपर्ययेयोमार्गसंस्थानां प्रतिहूरदृग्विषयंसमिति
भिवसत्रयानांनां आसन्नक्रमयोगाद्देदोहलेवोछममदंतासंखेः स्फुटंचतन्लाकाशपापाशशा
दिस्तुतिभिरुक्तं इति तेनभुवर्तिनांग्रहाणामेषांवाशुभाशुभफलसूचनार्थं स्फुटसमागमयु
क्तिः उक्तंचसूर्यसिद्धान्ते भावाभावायलोकानांकल्पनेयं प्रदर्शिताः स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते
दूरमन्योन्यमागताः इति ननुयथाग्रहाणांतिथिसंयोगभवतियथानतत्र स्फुटपसंयोजायमा
नेकिंनतत्रदूषयतिकिंपरंकिंसर्वंकिमुभयमिति अविशेषादुभयमिति वयंब्रूमः
यदुक्तंशार्ङ्गीयविवाहपटले यस्मिन्विधुराशौ दिनेचयिस्फुटस्फूतितन्माज्यमत्तत्रयं।
स्यात् तदुक्तंसूर्यसिद्धान्ते पाणिग्रहेशुभमरणंवियत्नेद्वयाभवेवोद्वयमेवजनस्यात् ॥

अथास्मिन्पक्षद्वयग्रहणे किं द्वयोरुत्सर्गः षण्मासमध्ये तु नकस्यापि किंचिद्विशेषः अयमपि निर्णयस्त
त्रैवाभ्युपायि पूर्वोक्तेन ग्रहणद्वयं च यदा तदादिग्रहणोपभोग्य पूर्वादिशुद्धं भवति द्वितीये
पाणिग्रहे शुद्धातिभोगषट्कादिफलमतिप्रसंगेन ॥ अथ ग्रासभेदेन कियन्मासोके शुभा
मेषु ग्रहणीयन तत्र निषेधं भार्गवादिदिवसाश्च निषिद्धानि इव वज्राङ्कदमाह ॥ नेष्टं ग्रहणं
सकलार्धपादग्रासे क्रमान्नर्केन्दुग्रहणे तु मासान् पूर्वं परस्तादुभयोस्त्रिचतुरा ग्रस्तोस्तगो वा
भ्युदिते वर्ध्यं खण्डे ॥ ग्रहणं ग्रहणं तं क्रमात्सप्तार्धचतुर्थांशग्रासे समतिषट्द्वेकमासान्
नेष्टं यथा ग्रहणे सर्वग्रासे मासषट्कं अर्धग्रासे मासत्रयं चतुर्थांशग्रासे मासमेकं त्यजे
दित्यर्थः यदाह गुरुः सर्वग्रासे तु षण्मासांस्त्रीन्मासांश्च दलग्रहे पादग्रहणे पि स्यामा
समेकं विवर्जयेत् अथ पूर्वमितिक्रमादित्य नववर्तते अत्रापि ग्रस्तोस्तगे ग्रस्तास्तगे पूर्वं च
त्र सप्तदिनं तेषु अर्धोदयेन तानि दिनानि समीचीनानि तथा ग्रस्ताभ्युदिते ग्रस्तोदये परस्ता
त्सप्तादिदिनं निःशेषं समग्रसमं चेति कश्यपोपि ग्रस्तोदये परो दोषः ग्रस्तास्ते वा क्रूरशीतयोः
युतिषाष्टम्यन्तभयं ततखण्डे खण्डग्रस्त्यो वस्त्ययोपि ति वसिष्ठोपि ग्रस्तोदये चार्धमतिमतो ग्रस्तास्त
माने पूर्वमानषट्कं इति अतः खण्डग्रहणादि मध्ये विपि ग्रस्तोदयग्रस्तास्तत्वाभावात्सर्वेपूर्वा

श्री
मुचि॰
२८
28

श्लोकार्द्धेनानि वर्ज्यानीति इति सर्वत्र विषयविवेकः २३ अथ मासादीनामवश्यवर्ज्यानि पंचांगरह
णादीनि वसंततिलकयान्वयमाह ॥ जन्मर्क्षमासतिथयो व्यतिपातभद्रावैधृत्यमापितृदि
नानि तिथिक्षयवृद्धी न्यूनाधिमासकुलिकप्रहरार्द्धपाताविष्कंभवज्रघटिकात्रयमेव वर्ज्यं २४
परिघार्द्धं पंच शूले षट् च गंडातिगंडयोः व्याघाते नव नाड्यश्च वर्ज्याः सर्वेषु कर्मसु २५ वर्ज्या इति
द्वितीयश्लोकेनान्वयः तान्स्पष्टार्थानाह जन्मर्क्षेति यस्मिन्नक्षत्रे जन्म भवेत्तज्जन्मनक्षत्रं यस्मि
न्मासे जन्म भवेत् स जन्ममासः यस्यां तिथौ जन्म भवेत्सा जन्मतिथिः एते वर्ज्याः यदाह वसि
ष्ठः स्वजन्ममासर्क्षतिथिर्दोषाय एव नाशिका सर्वगणेषु भेषु नोद्वाहमाप्नोत्यभ्युदयाभिला
षी नैवाद्यगर्भे हि तथैकदाचित् अयं च जन्मनक्षत्रमासतिथिनिषेध आद्यगर्भस्यैव यदा
ह नारदः न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः इति
अनेनाद्यगर्भव्यतिरिक्तकन्याया अष्टावर्षस्य जन्मर्क्षमासतिथिषु शुभफलत्वमुक्तं भव
ति अत एवाह च्यवनः जन्मर्क्षे जन्ममासे वा जातायाः मध्यजन्मनि जन्मलग्ने भवेदूढा पुत्रा॰
ढ्या पतिवल्लभा अथ जन्ममासलक्षणं जगन्मोहने गर्गः आरभ्य जन्मदिवसं यावत्त्रिं
शद्दिनं भवेत् जन्ममासः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु इति अत्रापि विशेषस्तत्रैव जातं दि

नेहक्षयतिवसिष्ठः पंचैवरागोस्थितिर्दिनंनवणाचिः नजन्मपूर्वंकिलभातिविख्यातेविवाहेगमनेचाव
रेचेति वस्तुतस्तु यस्मिंश्चांद्रमासेचैत्रादौजन्माभूत्तस्मिंश्चांद्रेमासोजन्ममासस्तत्याज्य इतियुक्त
मुत्पश्यामः इंद्राग्नीयत्रहूयेतेसमादिः सप्रकीर्तितः अग्नीषोमौस्थितौमध्येसमासौपितृसो
मके इतिहारीतवचनात् उपवासव्रतोद्वाहयात्रादौरोपनायने तिथिवर्षादिनिखिलंचांद्रमा
नेनगृह्यते इति कश्यपोक्तेश्च अथात्रतिथिग्राह्योवसिष्ठवाक्यस्वरसादुक्तः अतएवनारद
संहितायां रत्नमालादिग्रंथेषुच दिनपदंतिथिपरंव्याख्येय अन्यथाजन्मवारेपतिप्रसंगः
स्यात् अथव्यतीपातोवर्ज्यः सप्तविंशतियोगेषुव्यतीपातोनामयोगः स्पष्टसूर्याचंद्रयोगाज
न्मासमादशासंख्याकोनियः उक्तंचवसिष्ठेन सवैधृतोयोव्यतिपातयोगः सर्वोपनिषिद्धः प
रिग्राह्यमायं इति नकुर्यान्मंगलंविष्णोर्जीवितार्थीकदाचन ऊर्ध्वंत्रत्सलथादिषुतत्सर्वे
नाशतांव्रजेदिति अथविष्टिः शल्यावल्याकरे विषवंपदिनाभुक्त्वेतोशुभस्नादिकं न
रंगमहिषोष्ट्रादिकर्मविष्ट्यांचसिध्यति तथाचस्मृतिः पूर्णानंदाणलेदतः समाविंशतिमं
ख्याकोयोगोनिषिद्धः अत्रसमतिष्टवंगुरुः भद्रोष्टबुद्धिमगादिभागाकल्पनंचविशेषतोय
वसति अथपसनामेकदेशनामग्रहणमितिन्यायमनसस्यभीमाभीमसेनइत्यादि

श्री॰
वि॰ टी॰
१५
29

मातृस्यातिथ्या म्रियेदवदर्शेपि हरकर्मचैकेनास्यद्द्वितीयेवंश्रमपोह्यिकाद्यं मृतेः क्रमेणनतत्रश्रभोन्स
वायविनाशमायामिविराङ्गशनादिति वसिष्ठोक्तेः अथपितृदिनंमातापितावपितरौश्रमा
नेस्त्रियेमेकशेषः पित्रोर्दिनंमातापित्रोर्मरणादिनंश्राद्धदिनमितियावत् तदपिनिषिद्धं यदा
हस्पाङ्गःपरः भद्रार्थयात्रञ्जलिकंप्रतिपात्रंवैधृतिवपरीतार्थक्रान्तिसाम्यजन्मसंक्रान्तिदग्धरि
नपित्रोरिति अथतिथिक्षयदीवर्जेतयस्त्रवृद्धिश्चक्षयदीतिथ्योः क्षयेऽह्नेतिथिः क्षयस्तिथि
वृद्धिश्चैतेवर्ज्ये अनयोःप्रसिद्धत्वाल्लक्षणंनोक्तं तत्रतिथिक्षयतिलक्षणं यत्रयोवारस्तिथि
दयान्तस्पृशान्तोयतिथेःकंचिदपिभागंस्पृशति तत्रवारेमध्यमातिथिःक्षयसंज्ञा यथानव
मीरवौघटिकाद्वयंततोदशमीरवौषट्पंचाशद्घटिकाः एकादश्यश्चघटिकाचतुष्टयंरविवारे
णामसहस्पृशतीतिदशमीतिथिःक्षयसंज्ञिता आनदि २ एदि ४ अवमसंज्ञिताइत्यपिवाच्यः
अथतिथिवृद्धिलक्षणं अत्रयातिथिर्वारद्वयांतस्पृशान्तेयेवारस्पादि कंचिद्भागंस्पृशतितत्र
त्रसातिथिस्तिथिवृद्धिसंज्ञायस्यःस्पृगित्यपिवाच्यः यथान्तेयावरोगभृष्टपंचाशद्घटिकाः ५८
चतुर्थीसोमेघटिकाः ८ ततोभौमवारेचतुर्थीघटिकाद्वे २ अतश्चतुर्थीवारद्वयसंस्पृशातिथिवृ
द्धिसंज्ञा यदाहवसिष्ठः स्पृशेत्सतिर्ययोवारेएकस्मिन्नवमातिथिः तिथिवारत्रयेचेकात्रियु

२९

स्पृष्टेतिनिंदिते कृतंतन्मंगलंनतत्रत्रिस्पृगवमीदिने भस्मीभवतितत्क्षिप्रमग्नौसम्यग्यथेंधन
मिति दैतिनिंदिते इत्यत्रचेमेपिस्मार्थः यत्रैकहि त्रिवचनमिति तिथिर्द्वयंतिथित्रिवृद्धिपरिक्षय
महादोषापवादाध्यायेवसिष्ठः अवमात्रितिथौरौद्रेकेंद्रगोदेवपूजितः इतियत्तत्पापचयं।
व्रतंदैवार्षिकंतथा त्रिस्पृगाद्ययदोषंसोमस्यःकेंद्रगतःसन् इतियत्तत्पापचयमश्रुत
मायनव्रतं इति पृथक्स्मृतावपिमासोनयमासापिकमासोवर्ज्यो असंक्रांतिमासोपिमासः
स्फुटःस्याद्धिसंक्रांतिमासः तत्याज्यःकदाचित इति ज्योतिषेपिलल्लानामिद्धांतशिरोमणावपि।
भिहितं पृथक्कृत्यपिसंक्रांतिप्रकरणे स्पष्टार्कसंक्रांतिविहीनउक्तोमासोपिमासःतत्पमा
मकस्तु द्विसंक्रमइतिकथ्यते एतच्चतत्रैवसमग्रव्याख्यायते एतन्न वसिष्ठसंहितायां
यस्मिन्दर्शस्थाने '' दर्शोदैवापरदर्शो उक्तश्चभवतिभानोःसंक्रांतिःसोपिमासःस्यात्स्रा
यंतदर्शयोर्मध्येभानुर्नैवातयोर्यदा संक्रांतिद्वितयंवेत्स्याक्षयनामासःसउच्यते मासद्वयाता
र्विलमेवकर्मसुकालविलकर्मनतत्कार्यमत्र यत्तोपवासव्रततीर्थयात्राविवाहकर्मादिवि।
नाशमेति पृथक्कालिकाः वारमेवयेमहूर्तदोषावर्ज्याः तथापहूर्तवारमेवयेनार्थयामा
वर्ज्याः यदाहवसिष्ठः निधनंप्रहरेयेनगनिधनेयमघंटके कुलिकेसर्वनाशःस्याद्वाचाबते

श्री·
मुवि·
२·
30

न्दोषभाक् ऊलिकादोषान्नं ग्रंथकृद्दर्शयति अथ पातो महापातो महागणितसाध्यो व्यतीपा
तनामको वैधृतिनामकश्च वर्ज्यः यदाह नारदः यस्मिन्दिने महापातस्तद्दिनं वर्जयेच्छुभे अपि
सर्वगुणोपेतं दग्धं पापोर्मेस्तदन्नवदिति कश्यपोपि महावैधृतिपाताभ्यां दूषितं लग्नमुत्तमं राजावध
तुल्यकं ये यदुत्तन्मरणारिष्टजदिति पातो व्यतीपातः महापातः अनेकमभिमेयवधोत महावैधृति
महाव्यतीपातश्चताभ्यामित्यर्थः महापातो नाम रवीन्द्वोः क्रांतिसाम्यं तदानयनं तु गणितग्रंथे
भ्यः सूर्यसिद्धांतादिभ्यो ज्ञेयं ततो महापातकालनिर्णीयनत्कालस्यातिसूक्ष्मत्वात्तस्मिन्का
ले मंगलकृत्यं निषिद्धमित्याशंक्य महापातस्थितिकालानयनमप्युक्तं तेनैव तत्प्रयोजनं सूर्य
सिद्धांते आनयतकालयोर्मध्ये कालो नेयो तिदारुणः प्रज्वलज्ज्वलनाकारः सर्वकर्मसु गर्हि
तः स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मसु प्राप्यते समहच्छ्रेयस्तत्कालज्ञानतस्तथेति आ
यनकालो स्पर्शमोक्षस्थितिरूपो सिद्धांतशिरोमणावप्युक्तं पातस्थितिकालात मंगलकृत्यं
न शाकयतेतज्ञैः स्नानजपहोमदानादिकमाचरेदित्युक्तं इति यत्तु वसिष्ठेनोक्तं महा
पाते वैधृतिश्चाप्युपरागसमस्तदा तस्माद्दिनत्रयं त्याज्यं मध्यपूर्वापराभिधमिति आहेणापि
कृत्याचार्यामुक्तं पेक्षायनंतपयतिव्यतिपातयोगाः संददातिन विवादपि वर्तमानः संताप

२·

शोकगदविघ्नभयान्यतीतस्तस्मादिमत्रयमपि प्रजहीतविद्वानिति तदेतद्वचनद्वयमपि महापा
तोयपोगगणितनामाक्रयाकर्मेमहापातशुभकर्मेशुभाज्ञेयाः यदाहदोषनिरूपणाध्याये वसि
ष्ठः चतुर्दशीचतुर्थीचअष्टमीनवमीतथा षष्ठीचद्वादशीचैवपक्षच्छिद्राह्वयास्त्वमी तस्मादेता
स्तिथिषुवर्जनीयास्तुनाडिकाः भूताष्टमनवतत्वाकदशाशोषास्तुशोभनाः दोषनाडीश्चयत्का
र्येशुभंसर्वंविनश्यति विवाहेविधवानारीव्रात्यःस्यात्स्योपनायने सीमंतेगर्भनाशःस्यात्पति
ष्ठायांविशेषतः किमत्रबहूक्तेनकृतंकर्मविनश्यति कश्यपस्तुसर्वेषामाथर्वणपनदृशोवद्य
टिकास्तास्त्याज्याइत्याह अष्टमीद्वादशीषष्ठीपक्षरंध्रास्तिथयस्तासुच मंगलेसर्वदात्याज्यानूनेद्रिष्ट
घानाडिकाः एतस्यैवतिथिवारनक्षत्रयोगकरणात्मकस्यपंचांगशुद्धिः पंचांगशुद्धिरित्य
क्तत्वादेन तिथिवारनक्षत्रयोगनामकरणस्यचमेलने पंचांगमस्यशुद्धिःस्यात्पंचांगशुद्धिरि
त्युक्ता यस्मिन्पंचांगदोषाणाम्लितस्मिन्हलग्ननिरर्थकंइति ७४ अथकुलिककालवेलायमघं
टकंटकदोषानन्नष्टमाह ॥ कुलिकःकालवेलाचयमघंटश्चकंटकः वारादिष्टमेकुमा
त्स्मेद्दुयजीविकुजीतृणाः ७५ वारात्वर्तमानवारात्सदेशान्तैसप्तरेगणितेसतियोंकोभवति
तस्मिन्दिगुणायोकः तन्नमावःतृणमुहूर्तःकुलिकोभवति एवंवर्तमानवाराद्दुयजीवकु

श्री
ज्योव
२१
31

येगणितेनतोद्विगुणितेसतियेंऽकाः सक्रमात्कालवेलायमघंटकार्धकंठकसंज्ञकास्तेमुहूर्ताः
स्युः यथा रविः तिः प्रातिः सप्तमाख्योऽकः सद्विगुणश्चतुर्दशजातास्ततस्त्रयोदशाख्यो मुहूर्तः कुलि
कसंज्ञो रविवारे भवति एवं रवावष्टमो मुहूर्तः कालवेला तथा रवौ दशममुहूर्तो यमघंटः
तथा रवौ षष्ठो मुहूर्तः कंटकसंज्ञः स्मर्यः एवं सोमवारादावपि कुलिककालवेलायमघंट
कंठकाः स्युरिति स्मर्याः यदाह कश्यपः शैलाद्वेदास्तर्काग्निनागाः पंचाग्निबाहवः वेदाति
बाणाः लोकैकैभास्वति तिथि रविरूपाः चंद्रकान्तकाः कुलिकयमघंटार्धयामकाः स्युर्वारार्धप्र
माणास्ते भानुवारादितः क्रमात् अत्रार्धयामः स्मृतः स्याज्जेयाध्यर्थेवान कुलिकयमघंटयोस्त
त्रार्धयामाख्य उक्तं च दैवज्ञमनोहरे अहर्निशि गजाः स्युः सर्वदिनेशादिकानां भवति तत्क्रमो
मानार्किकालक्रमेण प्रभवति यमघंटः कंटकः कालवेला कुलिक इति विरुद्धस्तत्र कार्यं
निषिद्धं गजाः शार्धप्रहराः एते मुहूर्तदोषा दिनमात्रशाकल्येन ज्ञेयः गजाश स्युः क्रमात्रवा सप्त
र्धेति निषिद्धं सर्वेदोषफलमाह वसिष्ठः तिर्यक्प्रहरः स्यादेतेषु सर्वमेषां नश्यति कालस्य
नाडिवाह्यप्रकरणे पंचमाजातिनिवर्तमाणे श्रीमन्महापातनक संभावनायाप्रतयापततिद्
वमनिर्णयसर्वोपयवर्तमानादिनानाप्रयागपरिमितप्रतिभाति यस्मिन्दिने महापातस्तद्दिने २१

वर्जयेच्छुभे नारदवाक्यमप्येवमेव व्याख्येयं यदान्महापातस्य स्थितिह्रस्वसूक्ष्मकालज्ञानं स्या
न्नदास्थूलसूक्ष्मत्याज्यमिति न्यायेन सपर्वपातमध्यकालो मंगलकार्येषु त्याज्यो मध्यागामिना
ग्रेण्येषु पातस्थितिकालानयनस्यैव वैयर्थ्यप्रसंगादिति निष्कृष्टार्थः विष्कंभेति विष्कंभवज्र
योगयोः प्रथमातिक्रमेकारणाभावादिमं घटिकात्रयमेव वर्ज्यं तथा परिघस्य परिघाख्ययो
गस्य घटिकानामाद्यमर्धं त्याज्यं शूले पंचादिमा घटिका वर्ज्याः गंडातिगंडयोगयोरादिमाः षट्
घटिका वर्ज्याः व्याघाते योगे नवादिमा नाड्यो वर्ज्याः यदाह श्रीपतिः परिघस्य चार्धं तिस्रस्तथा
योगे परिघे सवज्रे व्याघातसंज्ञे नव पंच शूले गंडेऽतिगंडे च षडेव नाड्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः
ननु सवज्रे इति कस्य विशेषणं प्रथमयोगस्य वाभिन्नघटिकानिर्देशादुभयोर्वा विशेषण
मयुक्तं अत्र ब्रूमः प्रथमस्यैव विशेषणं वज्रयोगसहितेन प्रथमयोगविष्कंभयोगेति व्याख्या
नस्यार्थः किमत्र प्रमाणमिति चेत् कश्यपादिवाक्यस्वरसात् यदाह कश्यपः विष्कं
भवज्रयोस्तिस्रः षट् च गंडातिगंडयोः व्याघाते नव शूले न पंच नाड्यस्तु गर्हिताः इति नारदो
ऽप्येवमेवाह अनेन विष्कंभाद्यघटीत्रयं च नवकं व्याघातवज्राद्वयमिति वदन्महेश्वरः प्रत
ख्यातो भवति एवं वा विष्कंभादि त्रिनाडीः शुभकृतिषु च गंडयोः पंचशूले व्याघाते वज्रके का

मु
वि टी.
३२
32

इति गोरक्षज्योतिर्विदुक्तिरपि चिंत्या २५ अथ पक्षरंध्राः तिथयस्तावत्संख्याकास्तमत्यनिष्टवर्ज्यघ
टीश्चाहमाह वेदांगाष्टनवार्केंद्राः पक्षरंध्रतिथिष्वेव त्यजेत् वस्वंकमनुतत्वाशाः शराना
डीः परास्तुभाः २८ चतुर्थी षष्ठी अष्टमी नवमी द्वादशी चतुर्दशी एताः पक्षरंध्रसंज्ञकास्त्रि
ष्वपोज्ञेयाः अत्र शुभकार्यावश्यकत्वे सति क्रमादादिमाः मानववसुतत्वाशाः शरानाड्य
स्त्यजेत् यथा चतुर्थ्या आदिमाः षष्ठिघटिकाः षष्ठ्यां नव अष्टम्यां चतुर्दश नवम्यां पंचविंश
तिः द्वादश्यां दश चतुर्दश्यां पंच घटिकास्त्याज्या इत्यर्थः अथ परा उपरितनाः सर्वे तिथयः
स्वत्वे यमघंटके कुलिके सर्वनाशः स्यात् रात्रावेतेन दोषदाः काणकालवेलयोरन्यवर्ष
त्वादल्पफलेनोक्तं रात्रावेतेन दोषदा इत्यस्यार्थवादो रत्नकोशे नमस्विनीवपथसुपत्यवा
रदोषस्तथा शक्तिमतामुखेत: अंध्रेयसमासायविलासिनीनां कटाक्षबाणा इव निष्फलाः
स्युः तथाच नवारदोषाः प्रभवंति रात्रौ देवेज्यदैत्येज्यदिवाकराणां दिवा शशांकार्कज
भूसुतानां सर्वत्र निंद्यो बुधवारदोषः इति ज्योतिर्निबंधस्थोक्तिः सम्यक्त्वे अथ शुभ
कार्यावश्यकत्वे देशभेदेन यमघंटकादिदोषपरिहारमाह आर्या विंध्यस्योत्तरकूलेत
यावदातृहिमाचले यमघंटकदोषास्तिनान्यदेशेषु विद्यते मन्वाद्यमगाथाद्युपय

मवेत्पात्रदोषभाक् । काश्मीरे कुलिके उक्तमर्धयाममन्यमर्धं तत इति ॥ २८ ॥ अथ सूर्यादिवारेषु शि
ष्याणां स्वयमेव दोषज्ञानार्थं उक्तमुहूर्तादिनामकान्मुहूर्तदोषांश्च शार्दूलविक्रीडितवसन्ततिल
काभ्यामाह । सूर्ये षष्ठसुवेलागादि द्वित्रिमितास्ये उद्दिष्टजनकाः कालविष्टसुवेदणः द्वितीय
नेयमत्यथिनकादिशः सोमेष्वाधिमगजाक्तादि द्वित्रमिताजीवे हिषड्डालका णः शुक्रास्त्वेति
ष्ययः कलाश्वमेगुजेवदेवनर्कयहाः २७ दिवमास्कृरामगुमितास्यसा नो शाष्ठिहिनामादि
शोभवदिवाकुवमितास्य उक्तलाणाः कुलिककण्ठककालवेलाः सुस्थार्धयाममयमच
ण्ठनाताः कलाश्चाः २८ रविवासरेषष्ठसप्तमाष्टमदशमचन्द्रदशमसंख्यामुहूर्तानियाः
बुधेष्टिचतुराष्टनवदशचन्द्रदशसंख्याकामुहूर्तानियाः पञ्चमुहूर्तेषु केषुचिदुक्त
गोऽन्यमुहूर्तेष्वयः केषुचित्कुलिककण्ठककालवेलाः स्युः केषुचिदर्धयामयमघण्टः सु
लत्वमाणमाह । कलाश्चाः षोडशाघ्राः दिनस्येति शेषः यस्मिन्दिने कुलिकादिजिज्ञा
सा तद्दिने यद्दिनमानं तत्षोडशभिर्भाज्यं यद्घटीपलात्मकं तन्मुहूर्तपरिमाणं तेषु मु
हूर्तेषु यथासंभवमुक्तमुहूर्तकाः कुलिकस्य षष्ठः कण्ठकसप्तमः सप्तमाष्टमावर्धयाम
स्योनवाष्टमः कालवेलास्वोक्तदशमो यमघण्टाख्यः एवं सोमवारादिष्वपि बोद्धव्यं

मु. वि. टी. ३३

33

तत्र कलिककाष्ठककालवेलायमघण्टाज्ञाने पूर्व श्लोके तथापि डेमरूत्नोर्थयामार्द्धविवा
हस्पकरणेष्वावर्ज्यमित्यादिना वक्ष्यति नतु डेमरू कलिकादेवार्चनिकार्थस्य हूर्य षट्हूवे
त्यादिलघुप्रकारेणाभिधानान्पूर्वश्लोके श्लोकः स्वगुन ग्रन्थार्थप्रकाराभिधानमायुक्तं प्रतिभाति
नोपायं दृष्टान्तार्थमभिधानं तथाहि ग्रन्थे घुडेमरूने कलिककाष्ठककालवेलार्थयाम
यमघण्टानां श्लोकषट्केनाभिधानाद्व्याख्यानापेक्षार्थत्वाश्चेति गौरवं अत्रतनसर्वमप्यर्थ
मुक्तं तः सन्ति पश्लोकद्वयेन व्याख्यानानापेतमभिधानमिति लाघवमिति दृष्टान्तदर्शनमत्रा
यामर्थेत्रलाघवकरणात्सूचनार्थमिमान्यामात्रं यप्रथनादानाविश्वायनार्थं च पुनरुक्तिः २८
अथ विवाहादिशुभकृत्येषु होलिकानिषेधमनुष्टुभाह विपाशैरावतीनीवे शतद्रवाश्च वि
पुष्करे विवाहादिशुभे नेष्टं होलिकाप्रदिनाष्टकं २९ विपाशाख्यानदी ईरावतीदिशो शुता
ख्या चैतेन योषिश्विमदेशप्रसिद्ध एतयोर्नद्योर्ली वेतीरवर्तिदेशेषु यथा शतद्रुनदीमापित
त्रैवप्रसिद्धानसा अपि तीरवर्तिदेशेषु तथा त्रिपुष्करावाख्ये देशे च होलिकाफल्गुनापौर्णि
मास्यामभिदाहः प्राक्तनोदिनाष्टकविवाहादिशुभकृत्ये नेष्टं निषिद्धमित्यर्थः अत्र चता
वद्धोलिकाष्टकनिषेधः श्रीचवोधे शुक्लाष्टमीममारभ्य फाल्गुनस्य दिनाष्टकं पूर्णिमा

मवर्षिं त्याज्यं होलाष्टकमिदं शुभे अस्यापवादस्तत्रैव शतद्र्वां च विपाशायामैरावत्यां त्रिपुष्करे
होलाष्टकविवाहादौ त्याज्यमन्यत्र शोभनम् इति ३९ अथ मृत्युप्रभृतीनां दुष्टयोगानां परिहार
मुत्तमाह मृत्युक्रकचदग्धादीनि देशे त्यक्त्वा शुभं जगुः केचिद्यामोत्तरे वान्ये यात्रायामेव निर्दि
ष्टान् ४० मृत्यवो मृत्युयोगाश्चानन्दादिषु दृष्टा विष्कुम्भादियोगेषु दस्राद्वर्के इत्यादिना प्रागुक्ताः क्र
कचः षष्ठ्यादितिथियोगे सप्तादिलोममिति उक्ता दग्धयोगाः सूर्याग्निपञ्चाग्निवेदाष्टवेदाः इत्यु
क्ता आदिशब्देन विषयोगाः हुताशनयोगाश्च गृह्यन्ते चैतत्पूर्वोक्तमसमीचीनं मतिसमीचीनत्वेनाव
धप्रकरणे वक्ष्यते मृत्युक्रकचदग्धादीन् शुभान् प्रतिष्ठफलमप्यशुभफलदां जगुर्वुधाः
यदाह राजमार्तण्डः क्रकचो मृत्युयोगश्च दिनदग्धस्तथैव च देशे शुभेत्र यायात् हूणवङ्ग
खशेष्वपि अत्र केचिदाचार्याः यामोत्तरे प्रहरोत्तरे मृत्युक्रकचदग्धादीनि शुभानि जगुः तथा च दीपि
कायां राजमार्तण्डः उत्पातेषु मृत्युलक्ष्ये[?] च कालेऽध्वक्रकचे तथा तिथ्यौ दग्धे च कालेच प्रहरं यामा
न्तरे तु शुभामिति अथान्ये आचार्याः मृत्युक्रकचदग्धादीन् यात्रायामेव निर्दिष्टान् जगुः वि
वाहादीनि तु प्रतिष्ठापनावाद्यवर्णकार्याणि यदाह लल्लः वारर्क्षतिथियोगेषु यात्रामेवा
विवर्जयेत् विवाहादीनि कुर्वीत नागादीनामिदं वचः वारर्क्षतिथियोगानि येषु विस्तितिभावः[?]

मु॰ चि॰
टी॰
२४
34

अयोगे सुयोगोपि चेत्स्यात्तदानीमयोगं निहत्यैष सिद्धिं तनोति । परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशं दि
नार्धोत्तरं विष्टिपूर्वं च शस्तं ५ । अयोगे सुयोगोपि चेत्स्यात् तदा एष सिद्धियोगः क्रकचादिफले अयोगं क्र
कचायोगं सति चेत्स्यात् योगोस्ति तदा एष योगोपि निहत्य सिद्धिं तनोति निष्पादयति । यदाह राजमार्तण्डः
अयोगः सिद्धियोगश्च द्वावेतौ भवतो यदि । अयोगो हन्यते तत्र सिद्धियोगः प्रवर्तते । अन्यच्च हन्त्यमृता
ख्यो योगः सर्वाण्यशुभानि लीलया नूनं । न भवति पुनरिदं शुभकार्ये वै भूतिविष्टिव्यतीपाते येन दीपि
काकारवचनं यदि विष्टिव्यतीपातो दिने वाप्यशुभं भवेत् । हन्यते मृतयोगेन भास्करेण तमो यथेति
न तस्मात् योगस्यापि प्राबल्यं स्ववचनार्थेन तत्र भद्राव्यतीपातादिदोषापवादकं हन्त्यमृताख्यो योग इत्ये
कवाक्यतावलात् । अथापरे आचार्याः लग्नशुद्ध्या समीचीनलग्नबलेन कुयोगानां मृत्युक्रकचा
दीनां नाशं वदन्तीति शेषः । यदाह स एव यत्र लग्नं विना कर्म क्रियते शुभसंज्ञकं । तत्रैतेषामयोगा
नां प्रभावं जायते फलं । अथावश्यशुभकार्ये कालस्यावश्यप्रतीक्षायोगपतायाः परिहारमाह व
सिष्ठः पूर्वं विष्टिभद्रा तत्पूर्वं तद्वा दिव्यतीपातादिकं दिनार्धोत्तरं मध्याह्नादनन्तरं शस्तमाह । अ
प्राक् मध्याह्नाद्यावत्कालो निषिद्धः विष्टिरवारकस्यैव व्यतीपातस्यैव श्रुतिः । प्रत्यंगे जन्मनक्षत्रे मध्या
ह्नात्परतः शुभमिति तेनैवोक्तत्वात् अशुभद्रानिषिद्धेति ५ । पूर्वमुक्तं नन्दयुग्मादिप्रस्तावान्निषिद्ध

२४

कालेश्वालिनीकेदस्मात् शुक्ले पूर्वार्धेऽष्टमीपंचदश्योर्भद्रैकादश्यां चतुर्थ्याः परार्धे कृष्णेऽन्त्यार्धे स्या
त्तृतीयादशम्योः पूर्वभागे सप्तमीशंभुतिथ्योः ५२ शुक्लपक्षेऽष्टम्यां पूर्णिमायां च पूर्वार्धे भद्रा भ
वति एकादश्यां चतुर्थ्यां चोत्तरार्धे भद्रा अथ कृष्णे कृष्णपक्षे तृतीयायां दशम्यां चान्त्यार्धे उत्तरार्धे
भद्रा स्यात् सप्तम्यां शंभुतिथौ चतुर्दश्यां च पूर्वभागे पूर्वार्धे भद्रा स्यात् पूर्वैरिति पूर्वादिष्वेव नवम्या
वेतिश्राल्पेन भावपक्षे तु एवं अष्टम्यादीनां तिथीनां गतभोग्यघटिकायोगार्धे भद्राप्रमाणमिति या
वत् तिथेर्गतैष्यकालेन तन्मानेन करणानि भवेदिति वा पदे वक्ष्ये: तिथ्यर्धभोगो मे एषां करणानां
प्रकल्पयेत् इति स्वर्गसिद्धान्तोक्तेश्च उक्तं च दीपिकायां तृतीयादशमीपूर्णेषु तत्र सप्तम्यां तु पूर्वतः
कृष्णे विष्टिः सिते तद्वत् पौर्णमायां तिथिषु चाथ वृद्धस्यातिनावस्य अष्टम्यां सिते चतुर्थ्यामेकादश्यामष्ट
म्यां पूर्वमेव च एकादश्यां परार्धे तु पूर्वार्धे मूलप्रीतयो कृष्णात् तृतीयान्त्यार्धे हि सप्तम्यां तथा
मेव च दशम्यामुत्तरार्धे च चतुर्दश्यार्धमादितः विष्ट्याख्यो यमहादोषः कथितो यस्मिन्नतः इ
दानीं कृतं सत्कर्म कर्ता सद्विनश्यति इति सूर्याप्रीतयोः पूर्णिमायां च तत्कोष्ठे प्रत्येकं भद्राना
मानि यथा हंसी नन्दिन्यपि च त्रिशिराः सुमुखी करालिका चैव वैसन्यातिगोदग्मुखी च तन्मुखी
विष्टयः क्रमशः चतुर्थ्यादितिथिष्वेवं भद्रानामाभिधानानामसत्प्रीनफलनारनमपस्तु

नार्थं भद्रास्वरूपं रत्नमालायां । तद्धेतोर्दृढवतरपिंडकातिक्रमं दृष्टोग्राहश्चद्मवगांडदीर्घनामका ।
र्यश्रीहस्तवहलत्तमूर्द्धिं त्रीविशांतः पततिसमेतोश्वविष्टिरिति ५२ अथ चतुर्थ्यादितिथिषु भद्राया
मुखपुच्छविभाभागादिकं शार्दूलविक्रीडितेनाह पंचद्व्यद्रिकृताष्टरामरसभूयामादिघट्यः शु
क्ले विष्टेरास्यमसद्भ्रैर्नंन्म्रवसतामप्राष्टिर्वाणाब्धिषु यामेष्वंत्यघटीत्रयं शुभकरं पुच्छं तथा वासरे
विष्टेस्तिथ्यपरार्धजा शुभकरी रात्रौ तु पूर्वार्थजा ५३ चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमशः पंचादिप्रहरे
षु घटिकाः पंच नाड्यः आदिमा विष्टेर्भद्राया आस्यं मुखं पश्चात् चतुर्थ्याः पंचमप्रहरादिभूताः पंचघ
टिका भद्रामुखमष्टम्या द्वितीयप्रहरे एकादश घटिकाः सप्तमप्रहरे पौर्णमास्या यावच्चतुर्थप्रहरे तृती
यायामष्टमे प्रहरे चतुर्दश घटिकाः प्रथमप्रहरे भद्रामुखमित्यर्थः तद्वद्भद्रायामुखमसत् दशम्यामेव
र्थः अथ पुनश्चतुर्थ्यादितिथीनां क्रमेण गजादिप्रहरेषु अंत्यमवमन्य द्विमादिभ्यो यदिति
यत् घटीत्रयं पुच्छं पुच्छमंतेन पुच्छं शुभकरं समस्तकार्येष्वित्यर्थः यथा चतुर्थ्यां अष्टमप्रहरस्यांते
घटीत्रयं भद्रापुच्छं एवमष्टम्याः प्रहरस्य एकादश घटिकाः षष्ठप्रहरस्य पौर्णमास्यास्तृतीयप्रहरस्य
तृतीयायाः सप्तमप्रहरस्य सप्तम्या द्वितीयप्रहरस्य दशम्याः पंचमप्रहरस्य चतुर्दश्याश्चतुर्थ
प्रहरस्यांत्यघटीत्रयं भद्रापुच्छमित्यर्थः यदाह गुरुः भूतस्तेषां भैथिवसद्भ्रमात्पकः

याम्येषु कृष्णमादौ संस्थे भवेद्धि विष्टिर्वि ∴ ष्टिरिति मंवह्नारसमस्थेये दण्डामासमष्टसंज्ञाप्रथमघटिका
पंचप्रहरं हरिपुः सप्तम्याहि दश घटिकास्त्रिघटिकं तृतीयायां कार्याख्यमघटिकायाः पञ्चम्यां
शुभं विष्टेः शुक्लपक्षे वा तिथि चतुर्थ्यां स्व विरमे इति हरिस्तु एकादश्यां राकायाः पूर्णिमायां तु भद्रा देव
नेत्वाभियो येतेन स्याः शुक्लकथनात् पक्षस्मिद्धिर्देशपते देवतावकृष्णपक्षे शुभं विनमहीमिस्तय दे
न्ये दैवशुप्राजिते शुक्लदृश्यमानालामालाऊलिन तेशालोकिनशूरीवादेवी भद्रासंज्ञा मारुवशुक्लादि
मत्सुन्तत्रासती दैत्याज यानयड्कंस्त्रीपतिना दैत्येन्द्रैः समरे भुवि जिते षष्ठीशुः कथा सप्तवान्वे
कार्यं किलतिर्यक्ता स्वयम्भुवी लांछलिनी चक्रमाता विष्टिः सप्तत्रयाम्रमोद्गालकाला मोद
री प्रेतनाकैश्यचस्त्रीमुदितेः सेवेलुकरणं प्रोक्तेति शुक्लामसेति करणान्याह गर्गाः ववचवालवचे
व कौलवतैतितिले गरं वणिजिविष्टिनाम्नः करणानि चराणि नव विष्टिभद्रः शेषेमूकमवनदैशुषः
शुक्लतिथिर्दशभागयोः भवेत्त्वन्तष्यदैनागंकिंस्तुघ्नं प्रतिपदले प्रतिष्ठितस्यार्धभागः करणाद
न्त्यकेः प्रतिपत्पूर्वार्धे स्थिरकरणं किंस्तुघ्नं ततो ववकरणं प्रतिपद्द्वितीयार्धे बालवकौ
लवकरणे द्वितीयायाः पूर्वोत्तरार्धयोः तैतिलगरकरणे तृतीयार्धयोः चतुर्थ्याः पूर्वार्धे
वणिक उत्तरार्धे भद्रा एवं पंचमी षष्ठी सप्तमीषु ववबालवतैतिलकौलवगरवणिक्

मु· चि·
टी·
२८

गणानि भवंति तनोऽष्टमायर्थे भद्रा भवति एवं शुनाह्नाम्भक्ततिथिषु भद्रा ज्ञेया अतएवोक्तं शुक्ले
पूर्वार्धेऽष्टमीति एवं चतुर्दशपूर्णाः पूर्वार्धे उत्तरार्धा दासम्पूर्णाक्तनाडीनि स्थिरकरणानि चत्वारि तत्र भ
द्राख्यमाह वसिष्ठः वधबंधविषाग्न्यस्त्रच्छेदनोच्चाटनादिकं तथाश्वमहिषोष्ट्रादिकर्म विष्टौ
तु सिध्यति तत्कर्यान्मंगले विष्टौ जीवितार्थी कदाचन कुर्वन्नज्ञानतः कार्यं ... नाशं व्रजे
दिति तत्रांगविभागः फलं च कश्यपसंहितायां मुखे पंच गले त्वेका वक्षस्येकादश स्मृताः ना
भिस्थाने स्मृताः षट्कट्यां तिस्रः पुच्छे तु नाडिकाः कार्यहानिर्मुखे मृत्युर्गले वक्षसि निःस्वता क
ट्यामुन्मत्तता नाभौ च्युतिः पुच्छे ध्रुवं जयः अयं च भद्राविभागो नाडीनां त्रिंशतोक्तः त्रिंशतो न्यूना
धिकत्वे तु त्रैराशिकेन मुखादीनामङ्गानामङ्गानां हि भागा ज्ञातव्या यथा यदि नाडी त्रिंशता ...
मंगपरिमाणं तदा इष्टपरिमाणेन किमिति त्रैराशिकं विंशति उक्तांगपरिमाणं भद्राभोगमि
त घटीभिस्तं गुणयेत् त्रिंशता भाज्यं लब्धं तत्तदंगविभागः त्रैराशिकस्वरूपं तु लीलावत्यामुक्तं प्रमा
णमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोस्तत्फलमन्यजाति मध्ये तदिच्छाहतमाद्यहृत्स्यादिच्छाफ
लं व्यस्तविधिर्विलोमे इति अत्र मुखादिकालो रत्नमालायां जलेषु ... विष्टिवक्त्रः ...
नाशावाप्तविरदर्पणानि कण्ठे ... माघे हि विष्टेः विपन्नराः ...

दभिन्नपरिहार्यं मंगलेषु न तेषु जलेचरगणः कीनाशोयमः शुक्लचतुर्थ्यां उत्तरार्धे पश्चिमदिशि भ
द्रासंमुखे तथा प्राग्मे खे यायाज्ञे माणपंचमप्रहरे भवति अर्थादेव भद्रायाः प्रहरचतुष्टयाधिकस्थि
त्यभावादेतेष्वेव घटिकाचतुष्टयं वर्ज्यं ततोष्टमप्रहरे द्वितीयप्रहरे तेन प्रकारेणाग्नेय्यां दिश्यभिमुखं स्वमुखा
त्त्वप्रात्तव्यं इति प्रथमप्रहरान्तपर्यन्तं अष्टमप्रहरे विघटिके इत्येवं सर्वास्वपि भद्रातिथिषु वर्गात्र्यं प्रयो
जनमपि तत्रैव मनुवसुमुनितिथिषु गादशाशिवसुगणासु त्यासु तिथिषु पूर्वस्यामायाति विष्टिरे
षा हष्टे शुभमशापरान्तल्वशुभसा न देतस्याधिककार्यं समभवेमतिस्रव्विदिकं त्र्यावयात्रानिषेधक
मवधेयं गृह्याने अनादृष्टपुष्कं अस्मिते सर्पिणीक्षियास्मिते विष्टिमत्वा श्चिकी सर्पिणीपाकस्मुखं वा
त्याज्य वृश्चिकाः उक्तमेवच अथपरिहारमाह अथेति विष्टिक्तिथ्यपरार्धजा तिथ्युत्तरार्धमे
भूता वा समये दिवसे यदि स्यात्तदा शुभकरी तथा तेनेव स्यात् उक्तं च रात्रिभद्रा यदा हि स्यात् दिवाभ
द्रा यदा निशि न तत्र भद्रादोषः स्यात् सा भद्रा भद्रदायिनीति रात्रिभद्रा तिथ्युत्तरार्धे द्वा भद्रा
तिथिपूर्वार्धे द्वा अनमर्थस्पष्टमाह स्तरुः निशिपूर्वार्धजा विष्टिः दिवा वा परतः शुभा कृ ।
मागता या विष्टिः सैव हालाहलोपमा लब्धोपि दिवापरार्धजा विष्टिरेव दिवा निशोः सत्या
ज्या त्वन्यथा विष्टिः सर्वकर्मसु भयदा ननु चतन्नास्तकप्रयापादिभिरुक्ते करणानियवादीनि

ववादीनि शुभसंज्ञानि तानि शुभसंज्ञानि तानि षट् क्रमायातानि दिवा रात्रविष्टिश्च स्थानमंगल तथा
क्रमायातानि दिवा रात्रि क्रमविभागगणना अथ क्रमायातानि दिवा भद्रा रात्रौ रात्रिभद्रा वा दिवेत्यर्थः एव
मति हि विधायाश्रपि भद्रायादोषवत्वोऽर्थः हर्षोक्त परिहाराभियानमपि शुक्ले उच्यते इदमेवाक्रमा
यातमिति विवर्जनशापकमङ्गार्थस्य अन्यथा सामान्यतो भद्रा दृष्टस्तके हि विधा भद्रापादोषव व
सिद्धमन्यथोक्तमिदं स्यात् तस्मात् शुभकार्याणां भद्रा दृष्टपदष्टादिनव्याप्ति रिक्ता काल प्रतीतायोग्य
त्वेनैव कार्यं नष्टदिने अवाहेनापयमौ वा दैवतापाय इति न्यायात् एवं च भद्रा निषेधे प्रवृत्तात्ययो
न्न अवश्यकर्तव्यं स्यात् शुभकर्मणः कालान्तरप्रतीक्षासम्भवमानस्येष्टमा हि परिहारमाश्रयेदिष्ट
दिने कृतिकवितेव विष्टिरगारकश्चैवेत्यादि परिहारपत्तन्वरपवेत्पल पलविनेन ५४ अथ भद्रा
निवासनतत्फलं वा तत्रहुमाह ॐ भकर्कटयमते क्षे स्वर्गे जातवेपलिरो स्त्रीपनर्गकनक्रोधो भद्रा
तत्रैव तत्फलं ५५ अथ अत्र च दमसि कुं भ हयके भमीनस्थे कर्के हृयकर्क सिंहराशिस्थे भद्रा मनुष्य
मनुष्यलोके तिष्ठति अथ मेषात्रये मेषवृषमिथुनस्थिते लिगवृश्चिकस्थे च चंद्रे स्वर्गलोके भ
द्रा तिष्ठति अथ भद्रा तत्रैव मर्त्यस्वर्गपाताले शुहलमप्रक्रे शुभाशुभफलं स्यात् तीन्यवारद्वार
प्रयोजनमप्युक्तं भवति उक्तं च मेषोत्तकौर्पी मिथुने च वृष्ट सिंह मीन कर्के ख्रवाप मरनीती लियावा

मेवं द्वे सर्वे त्वनागानगारैः क्रमशः प्रयाति विष्टिः फलान्यपि ददाति हितं चेद्देशो इति तृपालवल्ल
भेपि कन्यानुलाभकारयन्निष्णुनागलोके मेलालिवैणिकहृषवस्ताजेये स्यात् पाठीनसिंहव
टकर्कटकेषु च द्वे मेषव दंतिमनयस्त्रिविधां हि विष्टिः इति पाठीनो मीनः ५५ एवमहूनाग्रक्रमे
ह भैरणपंचानाहृषणा नुक्काधुनाकालशुद्धो निषिध्यवस्तु निशार्द्धेलविकीदिना भ्यामाह वाध्या
रंभतडार्कोकूपभवनारंभप्रतिष्ठे व्रताव भेत्सर्वैव धूनव प्रवेशान महारानानि समाहुके गोदा
नाग्रयवृणाश्रुपाशय्यमकोपाकर्मवेदव्रतेनीलोद्वाह मप्याति पत्रशिशुसंस्काराः सुरस्थापनम
दीक्षामौंजिविवाहमुंडनमपूर्वं देवतीर्थे तणामसत्यास्त्रियपरिग्रहा नृपतिसंदर्शनाभिषेको गमम क

तर्मास्यमसमाव्रतीश्रवणायोर्यं यपीत्ताप्यजे हृदुद्धास्ता श्रिशुरहस्य मितयो नरुनार्थिमा मेसतया
वापीदीर्घिकालस्त्रारामउपवनेगृह्ये पतेषामारंभप्रतिष्ठे श्रारंभो निर्माणप्रतिष्ठा उत्सर्गः तत्र
गृहप्रतिष्ठा गृहप्रवेशोज्ञेयः व्रतारंभोत्सर्गो व्रतानामनंतशिवरात्रिव्रतादीति षोडशमहादा।
नानि सोमः सोमयागः अष्टकाष्टकाश्राद्ध गोदानं केशांतसंज्ञकम् संस्कार यथाण्नवान्नेष्टिः प्रपा
जलप्रपला प्रपापानीयशालिकोत्यभिधानात् महालयश्चैके इति वदंति पहस्य इति कान्यज
न्नः प्रथमकोपाकर्म प्रथमाव्यमानश्रवणीकर्म वेदव्रतेमहानानादिव्रते उपातिषद्व्रतसमा

५५

५८

नाम्नी यन्ते चेद्भवेत्तव नीलोद्वाहः नीलवृषाख्यः कोऽस्यो वृषोत्सर्गः नन्वेकादशाहे क्रियमाणः
तस्य तत्रैव विहितत्वान्मुहूर्तविचारानुन्मेषः अतिपन्नाः प्रतिकोना जातकर्मनामकर्माद्यः शिशू
नो बालानां संस्काराः दीक्षामंत्रग्रहणं दीक्षामंडनं चोलं अपूर्वदेवदर्शनं तीर्थस्नानं च मन्यामः
प्रसिद्धः अग्निपरिग्रहो ग्निहोत्रं राजदर्शनं राजाभिषेकं गमनागमनपूर्वकं चातुर्मास्यव्रतं मा
सास्वयोगः समावर्तनं सोमयागः श्रवणयोर्वेधः कर्णवेधः परीक्षा तात्पर्यगोलादिरूपा दिव्य
मिति यावत् अन्यानि कर्माणि नामतः स्पष्टानि पतन्ति सर्वाणि कर्माणि त्यजेत् न कुर्यात् बुधः
कदा इज्यसितयोर्बृहस्पतिशुक्रयोर्वृद्धत्वे अस्तत्वे इति शुक्रबालत्वे च तथान्यूनाधिमासे क्षयमा
सेऽप्यधिकमासे च न कुर्यात् अयं च निषेधः प्रथमोपाकर्मोत्सर्जनातिरिक्तनित्यवार्षिकया
त्रादौ अत्र मूलवचनानि लिख्यंते तत्र शुक्रादित्यज्योतिः सारसागरे वसिष्ठः वापीकूपत
डागयागगमनं क्षौरं प्रतिष्ठाव्रतविद्यामुद्रिकर्णवेधनं महादानं वनेऽसेवनं तीर्थस्नानवि
वाहदेवतामन्त्रादिदेवतागारोपवनं जितो विष्णुः परिहरेदस्तगते भार्गवे बाले शुक्रे वृद्धे जीवा
वृद्धे जीवबाले जीवे सिंहे सिंहादित्ये जीवादित्येन नष्टे जीवे तथा मलिम्लुचे मासि सर्वाणि त्यज्या
न्येवं वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागुदितान्यजेदिति वनमारामादिसेवनं राजादीनां नष्टे

नीचेनष्टेबलेनीचस्थितेगुरावित्यर्थः लल्लः उपनयनेगोदानेपाणिग्रहणेगृहप्रवेशस्ना
मनानि अस्तमितेनकुर्यात्सुरगुरुभृगुपुत्रयोर्वैश्च शातातपः अस्तंगतेगुरौशुक्रेबालेवृ
द्धेमलिम्लुचे उपायनमुपाकर्मअंतानैवकारयेत् अस्तमयादिफलमाह बादरायणः
गुरोर्बलेपतिंहन्याच्छुक्रास्तेचैवकन्यकां चेद्वतस्तेहंभोहन्यात्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् वि
वाहइतिशेषः बालभावेस्त्रियंहन्यात्वृद्धभावेवरंतथा तस्माद्बाल्येवार्द्धकेचविवाहंनैव
कारयेत् उपलक्षणमेतत् एवंव्रतबंधादिष्वपिकर्मसुज्ञेयं एकत्रनिर्णीतःशास्त्रा
र्थःपरत्रापितथैवस्यादितिन्यायात् उक्तंचविवाहशार्ङ्गीयपटले विवाहव्रतबंधेचवा
यात्रायांराष्ट्रकर्मसु गुरावस्तमितेशुक्रेऽप्यवमृत्युंविनिर्दिशेत् अथाधिमासक्षयमास
वर्ज्यानि तत्र गृह्यपरिशिष्टे सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपिमलिम्लुचे तथैवाग्रा
यणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपिकर्मयत् स्पष्ट
मासविशेषाख्यविहितंवर्जयेन्मले गर्भवृहस्पतौश्चापि प्रथमाधानप्रतिष्ठाचपत्रस
नव्रतानिच वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः मांगल्यमभिषेकंचमलमासेविव
र्जयेत् मरीचिः गृहप्रवेशगोदानस्नानान्प्रथमश्राद्धोत्सवान् नकुर्यान्मलमासेतुमास

र्यो ह्रस्वे तो न स्या वसिष्ठः वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठां यज्ञकर्म च न कुर्यान्मलमासेन्तंमस
र्यो ह्रस्वे तो न स्या यदा द्वयमासो भवति न दा पूर्वोत्तरावधिमासो भवतः न च पूर्वः संसर्प्यः द्वि।
तीयोंहस्पतिः एतान्यधिकमासक्षयमाससंसर्प्यमासानि वर्ज्यानि गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्धकेपि
वर्ज्यानि यदाह बृहस्पतिः बाल्ये वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तगते गुरौ मलमासइवैतानि वर्जयेद्दे
वदर्शनं अत्र देवदर्शनमपूर्वं विवक्षितं यदाह गार्ग्यः अपूर्वदेवतादृष्टिश्चयः सुरमष्टभार्गवे
मलमासे च्युतावृत्ततीर्थयात्रां यो यानोपादि त्यजेन्न अनावृत्ततीर्थयात्रा अपूर्वतीर्थयात्रा दीपि
का नोष्णुकालेष्टमेके गुरुसहितरवौ जन्ममासाष्टमे वा विशेमासे मूलाद्युक्ते जघन्यादिव
से जन्मताराद्ये चाद्य नाडीनक्षत्रहीने सुरगुरुरजनीनाथताराविशुद्धौ शान्तः कार्या परीक्षा
हितनुचवहोड्वोध्येयक्षलग्ने इति गुरुसहितरवौ गुर्वादित्ययोः स्पर्शः इंदुःसिंहस्थितमक
रस्थितासितगुरुत्राणामुपलक्षणं उक्तं च व्यवहारसमुच्चये सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्त
मितेतथा मलमासे न कर्तव्या परीक्षा जयकांक्षिणा इति मलमासग्रहणात्क्षयमासस्या
प्युपलक्षणं नाडीनक्षत्राणि वैनाशिकनक्षत्राणि परीक्षादिव्य अथ मलमासतात्पर्यार्थः अ
निर्वता कालविहितानि चूडाकरणवाप्यारामादिस्तुभमहत्तानि उर्वीदेवतादिषु सर्वथा

न कार्याणि यानि तु नियतकालानि सीमंतनामकरणादीनि गुरौ वस्तादिमत्वेऽपि स्वोक्त
कालातिक्रमे तानि चतुर्थे गर्भमासे स्यात् सीमंतं त्रायणक्रिया षष्ठेष्टमे वाष्टके वीनसूत्रांतरविधात
तः इति शौनकादिवचनेभ्यः कालस्यापि नियामकत्वाद्गतेः अत एवाह बृहस्पतिः मासप
क्षकार्येषु मूढयोर्गुरुशुक्रयोः नैव कुर्यान्मलमासे गुर्वादित्यादिकं तथा यमेऽपि वेदब्रह
यज्ञकृत्स्नानेध्याद्दानजपादिकं कार्याणि मलमासेऽपि नित्यनैमित्तिकं तथेति अन्यत्रापि सी
मंतजातकादीनि शास्त्रेतानि यानि तैः नैषां मलमासस्य मौढ्यस्य गुरुशुक्रयोः एवं सति
प्रवेशयवनादाति काले तु जातकर्मादिषु सत्स्वगोणकाले कार्यं तेषु ज्ञानमदत्स्वहूर्तेऽपि
लव्यो बहुदिवसगणनस्मुहूर्तेऽपि लभ्यदिवोचिता गौणकालस्य बलवत्वात् उक्तं च वसि
ष्ठेन अतीतकालान्यखिलानि तान्यकार्याणि सौम्यायनगोदिनेष्वासितेशुक्रे वाप्यथ दश
मानेनाङ्कुरपंचांगादिनष्ट रवेरिति अत एवोक्तं अतिपन्नाधिमासे सकारादि इति ५८ अथ सिंह
स्थगुर्वादिदोषापवादमालिन्याह अत्र वर्ज्ये सिंहनक्षत्रस्थामीयं वर्ज्ये कोविदहृद्गो वा तिवा वेगुर्वी
दिते विश्वके तत्सिंहस्योऽपि पत्नीशोकुरुन्दनवस्त्रादिभूषा ५७ यह तो गुर्वीयत्र वर्ज्य मुक्त
न सिंहनक्षत्रजीये सिंहस्थगुरौ मकरस्थगुरौ च वर्ज्यानि षिद्धं य सहस्रवाहः उद्यानकूप

मु॰
वि॰ टी॰
५॰

५०

अतएव यदीता विवाहयात्रादिवृषध्वजेषु: तडाककूपत्रिदशप्रतिष्ठाव्रतं ह स्यनो सिंहगतेन कु
र्यात् देवीपुराणेऽपि सिंहस्थे गुरौ यत्नात्सर्वाणि भान्विवर्जयेत् प्रारब्धं न च सिद्ध्येत नमहाभयक
रं भवेत् पुत्रभ्रातृकलत्राणि हन्यात्क्षीणं नमं शयः कारको जनेनापि सन्तानं सिद्धिं विनाशं दे
वानामन्तडाकस्य प्रतिष्ठापनं गृहाणि च विवाहयज्ञोपनयनं चूडासितं च सिद्ध्यति यथा सिंहस्थे
जीवेत् ग्रहे यमकरस्थिते: त्रिस्थली सेतौ गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे पुके बालमृतौ गते त्यजेद्यानम
ल्हादानं व्रतं देवविलोकनमिति लल्लोऽपि नीचस्थे वक्रसंस्थे अतिचारगते बालवृद्धास्तगे
वाप्यसंन्यासो देवयात्राव्रतानि यमविधि: कर्णवेधस्तु दीक्षा मौञ्जीबंधो गनानापरिणयनविधि
र्वास्तुदेवप्रतिष्ठा वर्ज्या: सद्भि: प्रयत्नात् त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते वा अयमपि निवर्तका
लविहितानां नभवति उक्तं च बृहस्पतीये सीमन्तजातकर्माणि प्राशनानामानि यानि वै कर्तव्या
नि न दोषोऽस्ति पञ्चाननगते गुरौ उपलक्षणमेतत् प्रथमकरस्यापि कार्याणि शुभानि क्वचि
त्पूर्वं तीर्थयात्रायां गुरुमौढ्यादिदोषभावो विहित: त्रिस्थले सेतौ गोदावर्यां गयायां च
श्रीशैले ग्रहणाहवे महालयगुरूणां च मौढ्ये दोषो न विद्यते वाराणसी गयायां सर्वकाले
पिण्डदानं विधानत: अधिमासे जन्मदिने हल्लचरणमथो क्रियाः तीर्थयात्रां न कर्तव्या मयां

गोदावर्यां विनेति अत्रापि मासे जन्मते इति पठंति तत्र यात्रायां जन्मनक्षत्रस्यापि निषिद्धत्वा।
द्गोदावरीगयायात्रयेरपवादो यत्क्रमेव तथा ग्रहणावेध्यकपिलषष्ठीमकरान्मृदेशेन तत्त्वे
तीर्थयात्रायां कर्तव्यायां मुक्तान्नादि महादोषा नास्तीत्युक्तं त्रिस्थलीसेतौ लल्लेनाह उपप्लवे
पीतलभानुभान्वोर्व्यतीपाते वा कपिलाख्ये षष्ठ्यां ग्रहा त्वेरण्यामलमयेपि तीर्थयात्राविधिः स
क्रमेणापि मुखास्तरति अत्तमिपतनया अष्टगुर्वीयमेयहेमिमक्के तत्र हूकोगुरो अष्टवाः तिवार।
गेगुरौवर्ज्यं यदाह वन्मयः पात्रे द्वाह प्रतिष्ठावगृहद्वारादिक वर्जयेयत्नतश्चैव जीवे वक्रातिचा
रगो कीर्तिभंगः प्रतिष्ठायां चोक्तमीतित्स्यायेति तथोद्वाहेन्मसु भौतेस्मानिर्भयं गृहेत्कविद्
स्यापवादेभिहितः राजमार्तण्डः वक्रातिचारगो जीवे यस्येयन्नुह्नेनतरं अतोद्वाहादिसुरागा
अष्टाविंशतिवामरात मु‥स्याद्वतिचारस्येवापवादः प्रतिथोरेल रमूज्योभवनानंयस्या
ति अष्टाविंशतिदिवसानर्नयेत्पाहिणायेश्वपत्नेन परिणायस्तुपलस्तण अस्यापयावासी
पिकायां त्रिकोणजायाधनलाभराशौ वक्रातिचारेणगुरुः प्रयातः यदातसराशस्तुभ
विलग्नेहितायपाणिग्रहणेवसिष्ठः अतएवललः प्रतिषिद्धोनोद्वाहोवक्रिणाजीवेनतथा
तिचारगते गोचरबलेप्रधानेलग्नेचपराशरः प्राहेति मासप्यात्केः सर्वस्यापिकर्मणोपवा

दृष्टस्यत्वे विशेषमाहललः यद्यप्यनुपचयस्थो जीवः कन्यावतिकालमावहति गुणावहश्चोपल
ब्धौ तथापि पापाग्रहः कार्य इति अथ केचिद्गुर्वादित्ययोर्गुरुमहित्वे आदित्ये सूर्ये एकराशिगतौ
गुरुसूर्यौ विनिन्द्यावुक्त गुर्वादित्य स्तस्मिन्नपि सर्वमङ्गलोक्तं शुभकर्म वर्ज्यं यदाह शौनकः एक
राशिगतौ सूर्यजीवौ स्यातां तत्र पुनः अतएव विवाहादिशुभकर्माणि विलोपयेत् अत्र गुरुवच
नं गुरुक्षेत्रगतो भानुर्भानुक्षेत्रगतो गुरुः गुर्वादित्यः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु तदविचा
रितरमणीयं तथाहि गुरुक्षेत्रे धनुर्मीनौ तत्र भानुः सूर्यो गुर्वादित्य इत्युक्तम् धनुरर्कस्य दक्षि
णायनत्वादेव निषेधः सिद्धः मीनार्कस्य तु यज्ञोपवीतव्यतिरिक्तकार्यमात्रनिषेधः सिद्धः
तथा भानुक्षेत्रे सिंहः तत्र गतो गुरुः गुर्वादित्य इति चेन्न तत्र सिंहस्थगुरुत्वादेव निषेधः सिद्धः
अथ गागीनवशेन यस्मिन्नेव गुरुक्षेत्रे भानुस्तस्मिन्नेव राशौ गुरुः स गुर्वादित्य इति तत्र सम्भवत्ये
कदाचित्कालाकरणोऽभिन्नवाक्यतया करणाद्यैव यत्र वाप्येनः तत्गुरोरल्पाल्पहकुवाक्समयानोष्ट
वाग्निषेधोऽनर्थकः गुर्वादित्यनिषेधेन वृसिंहत्वादिति चेमैव वाचः एकराशौ सूर्यस्य स्वल्पांशे
वातः अष्टाविंशतिर्भागो गुरुः तत्राष्टाविंशतिर्भागान्तोऽस्य व्यवधानानतीवह्नरोदस्ता भावः कालांश
स्य गरौ वैकाद्यशा तदन्तर्वहस्त्समयान्तेः ममांशस्थोऽशुणांतरहितत्वाद्यवार्थकमपि नास्ति यत्रोवा

ल्यं वार्धकं च परमेपत्त १५ मार्त्तंडनारदादिभिरुक्तं तत्र दिनद्वयमधिकमप्युपाध्यते येषामपि
समवादिनानि बाल्यवार्धके चतिपत्त्र तेषामपि समवादशाद्यादिनानि बाल्यवार्धकरहितानि
ग्रवष्ठिष्ठ्यन्ते तत्र गुर्वादित्यस्य शुक्रस्यापि दोषाय [illegible] स्मादित्तिवचनारंभः पर्यवालोपि द्रष्टव्यं ननु
वं गुर्वादित्ययवनादिवचने व्यो गुरोर्बाल्यवार्धकास्तमयानामप्यार्थ्यवेदोषाभिधानमनर्थक
मिति चेन्न यदा यत्र राशौ [illegible] तदा [illegible] गुरोर्हृदयस्तत्र बाल्यदोषः मासकाद्याः यतो [illegible]
राशौ गुरुरस्तं [illegible] दोषः मासकाद्याः वहु [illegible] स्तमयमभवोपि नास्ति तत्र गुर्वादि
त्योदोषेण बालवार्धकास्तमयदोषाणां संभवस्तदा दोषस्यापि [illegible] न्यूनता [illegible] भावोध्येयः
तथाहि बृहस्पतेः [illegible] मासयाद्यो [illegible] दोषाः मासेन
दुष्टफलः ततः पुनरपि कालांशांतिक्रमेण [illegible] विप्रकर्षादुदये [illegible] बालत्व [illegible] दोषाः
शाकुफलाकिंचिद्दोषकरः ततः पुनरपि [illegible] गुर्वादित्य [illegible] दोषाः मासेल्प दोष इति एवं गु
रोर्बाल्यवार्धकदिनानामपि बहु बाल्य [illegible] ध्येयाम त्थाहि यदा [illegible]
स्याद्वार्धकं बाल्यं च पक्षमभिहितं तत्र [illegible] ति मदिनपंचकमल्पदोषः यदा तु दशादिना
नि तिपक्षस्तदा तु महादोष एव पवयोमध्ये [illegible] व्यवस्था विशेषेमति महादोषा बाल्य

मु-
वि·टी·
५२

५२

दोषत्रतिकाव श्रपभानाव श्रपकृविषायिणीयोयेनलमतिप्रसंगेन अत्रकेचिद्दिह स्ववत्रपि
पत्नत्रयोदशाद्दिनेपत्ते यस्मिन्नुत्तरतिथिर्द्वयदृश्या मत्त्रयोदशादिनात्मकः पत्नोतिनिंद्यः यउ
क्तंज्योतिर्निबंधे पत्नानपत्नस्याहिस्थिर्यायनेतानस्राभवेद्ग्रोत्रवकालयोगाः पत्नविनष्टमतन
विनष्टमित्याहुराचार्यवराः समस्ताः तथाच त्रयोदशादिनेपत्नेतन्नाशमेहवते जगत् अपिवर्षसम
हस्रेणकालयोगः प्रकीर्तितः पवंविधेकालेसर्वेशुर्वायलोकेशुभकार्मवर्ज्यंप्राहुः उक्तंचव्या
वहारचंद्रेश्वरे त्रयोदशाद्दिनेपत्ते विवाहादिनकारयेत् गर्गादिमुनयःप्राहुःकृतेमृत्युस्तदाभ
वेत् विवाहेदमयंत्योश्चनलोपनयनाद्दोचाश्रीगणोमृत्युरितिवभियानंत्वंमेस्कार्यतयाश्रापान्यात
न्योतिर्निबंधेपि उपनयनेनयरोगाद्येयनवेसमारंभादिकमाणि यात्रांदिः तपपत्ने रूयांवाजि
जीविष्णुःप्रकृषः इतिप्रसंगात् अत्रत्रयोदशादिनात्मकः पत्नः कथंसंभवतिकथंचनसंभवति
इतिविचारः प्रस्तुयते कस्मिंश्चित्पलककालेकस्मिंश्चित्पत्ते शतिपत्नोमवोरचाटिकादशाप
लकाधिकाघटी १५ पल ९ ततोहितीयापत्ते पूर्णमवत्वोत्वात्तत्त सप्तोमभवात्पवोन्तर्हितासतपवाः
वमात्योजातानवटी ५७ पलं ८ ततः पुनरप्यवयकृमणातिथीनांचतुर्दश्यांपिततयाताःवमान्या
मुकावातपव ततःप्रतिवारेसप्तमीमानत्रयोन्मत्ववीचतुर्दश्यांतुल्यावायतोटघ्याः पत्नः त्रयोदशा

५२

दिनात्मकः संभवति यथाविपन्नपरिग्रहरन्यस्माद्धातोः एवमाख्याति तिथ्यन्तश्राद्धोनिष्पन्नोनर्थ
श्राप्ति तथाभिज्योतिःशास्त्रेप्रतिपदाद्यन्तप्रमाणंपंचदशपंतिमत्तणपर्यंतेपंचदशतिथ्या
त्मकेकालेनूनः शिशुपरिशुद्धीनवाऽस्तिहेतेदिनशुद्धोख्याचशुद्धत्रयोदशसमभिख्यवहाराणरुद्रोणयचा
वकोदशाहशावमाशौचंमासिकेऽशुविधौयतइत्यादावहः शुद्धवत् तथाहिवृसर्वत्रपक्षेक्षेत्रभुसूत
कादिचिकित्सितवान्सरायनन्तावन्तश्चघटिकादिकमार्तेसामादितिभास्कराचार्यः सायनपवाच
ग्राह्यः सवस्तुपीरश्रीयमानमध्यापरस्तपीरदपयाखत् तावत्कालेरविवाराद्यपवर्गायः सकल
लोकप्रसिद्धोऽस्ति तत्रत्रयोदशादिनेपतेनूतेसंहृतेजनादितिवचनात्केनादशास्त्रत्रयोदश
दिनात्मकतिथ्यात्मकस्यचत्रयोदशादिनात्मके उच्यते त्रयोदशादिनानिसमव्याकोनिसत्र
योदशादिनः नाटशोपनेऽरनिखुन्यायपतस्यश्रव्ययपदार्थेकत्वात्रस्यपंचदशादिनात्मकतिथ्या
त्मकस्यत्रयोदशाहोरात्रसंबंधोऽभिहितोभवति प्रसक्तेनाड्याहरणानायत्वातिपदंतिसवटीसंब
धः प्रातःकालेसामवाऽस्यजातः ततोद्वितीयादितिथ्रिसंबंधः सोमवारएवजातस्ततः क्रमे
णपंचदशपः शनिवारसंबंधोऽभूदितिपतस्यत्रयोदशाहोरात्रसंबंधोविवक्षितास्तस्यपत्तस्यत्र
योदशादिनात्मता एवपक्षान्तलेयमेवयतोयवयाभिरवत्वात्रिथीनांमध्येपक्षस्यापयति

म-
वि-टी-
५३
५३

तिथिः क्षयः स्यात् न द्वयोस्तिथ्योस्तदा पक्षस्य चतुर्दशादिनात्मकत्वासंभवात् पक्षस्य हि तिथी
विनष्टेन तत्संभवेत्सोऽर्थकालयोगः पक्षे विनष्टे सकले विनष्टमित्याहुराचार्यवराः समस्ताः इति वा
कथं द्वयोस्तिथ्योः क्षये पक्षे पक्षस्य त्रयोदशादिनात्मकत्वासंभवेत्तथा चाल्पविशिष्टप्रतिपत्संभवप
वसंभवेदिति निष्कृष्टोऽर्थः अत एव विपर्यये स्पष्टस्तु [illegible] हरणाविशुद्धान्तचतुर्दशपञ्चादशशुद्धाणी १५ २ मिते
वाककाले कार्त्तिकशुक्लपक्षे मानमालिन्ये विंविध पञ्चचयसाकसाचित् शाकफकालपञ्चद
शी तिथिस्तत्र वारे घटिकैका १ पुनस्तस्मिन्नेव वारे प्रतिपच्च ५९ ततस्तस्मिन्नेव वारे पु
नर्द्वितीयास्पर्शाभूत्पुनः तन्मूलग्रापुनः शातताभयशुक्लवारसंवेधेन द्वितीयासंस्पर्शाभू
त्पुनः तयाभिमुखेवतिथ्यन्ताचतुर्दशघटिपः पञ्चदशघटिः वातयः सकृत्तत्तत्रपञ्चदशीतिथि
शुक्रवारे पक्षसमक्षत्रे दावचतुर्दशादिनपलात्मकोऽपि नाभूत् किंतु वारेणैव नतु पक्षसंख्याहि
तिथीपतेनास्मितिलक्षणात्रयोदशादिनात्मकः पक्षोऽभविष्यतीति चेन्न यतोऽत्र मध्ये शाहः प
पाते मध्यपञ्चमीतिथि [illegible] दितिथिपञ्चकात्मकविभावमातिपाति तथाहि तिथी
पतेनास्मिति वा कार्यसंभवस्यात् [illegible] कार्योपलक्षणायोपयुज्यते अतो यहि प
देशतिसमस्तं तत्पदेश [illegible] मध्यपदेशस्य [illegible] मध्योदाहि [illegible] तिथ्योर्तियम

५२

मास्म इति वाक्यार्थो वगम्यते एवं सति प्रतिपत्त्वं च दर्श्योर्युगाद्यत्वेयोर्दोषवत्ता नैव भवति किं
तु द्वितीयामारभ्य चतुर्दश्यंतं तिथिद्वयद्वन्द्वमेव त्रयो दर्शादिनात्मकः एतोति दोषावहो भवति
यद्येवं द्वितीयापंचदश्योः तयोरतिदोषवत्ता न स्यादित्युच्येत चतुर्थ्यापि सत्यं न हि इदमेव वचो निर्णाय
कं किंतु त्रयोदशादिनुपल इत्यनेनैकवाक्यतामापन्नं सत् सम्भवेत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि भू
यसामिन्नके: कृत्यं तिथिद्वयं तत्पश्चात् स्वयोदशाहोरात्रसंबंधात् एतत्स्वयोदशादिनः एतद्
स्पृशन्ते लंतृणां क्रियते नाड्याभिर्विनिमयत्यतिदोषवन्मायत्र तत्र चतुर्दशादिनात्मकः एतदिति
प्रसिद्धेस्तत्र पंचदश्यां तिथौ नात्र यो दशाहोरात्रसंबंधान्यत्तत्स त्र्योदशादिनात्मक एतत्त्वेना
स्त्येवेति सिद्धान्तः अत एव भीष्मपर्वणि कुरुपाण्डवसैन्ययोर्यानि निमित्तभूतान्युत्पातं महाद्युयी
यत्र प्रति भीष्मः चतुर्दशीं पंचदशीं भूतपूर्वां च षोडशीं इमां तु नाभिजानेहममावास्यां त्रयो
दशीमिति अस्यार्थः पूर्वं द्विपं चागणनया प्रतिपदारभ्यामावास्यांता तिथिश्चतुर्दशी चतुर्द
शाहोरात्रैर्निष्पन्ना भूतपूर्वा पूर्वं भूता महमभिजाने एतस्यैकतिथित्वसंभवात् तथा
मावस्या पंचदशी पंचदशाहोरात्रैः पूर्वं जाता महमभिजाने एतस्यैव तिथित्वसाम्यत्वात् एत
स्यामयोस्तिथिद्वयमहितस्तावक्षयान्तलेव भूतपूर्वामित्यनेन मणितन्मात्र्यापंचांगेषनेक

म.
वि. टी.
४४
44

येगादृष्टत्वादाश्रयभावोभिहितः अतः फलमप्यस्य वाहेण सामान्यत उक्तं पुत्रेप्येतेषामदृष्टेष
दृष्टिश्चास्य हीनेहानि तत्कल्पतानल्पतायां कृसेर्मर्वतत्फलव्यपदेशेनेति व्याप्यपत्न्यश्चकृपरा
पत्नीया अत्रानिष्टफले श्रवणात्तोत्पातदृष्टत्वमस्य पत्तस्य परमस्मिन्नवमस्येविमोपचारोगमया
दृष्टमसमावस्यात्रयोदशी प्रतिपन्निषिमारभ्य त्रयोदश्याहोरात्रेतिथि द्वयहासमज्ञानेकदाप्यननुभू
तेनाहमभिजानेइति महाञ्युत्पातेनामपादृष्टेश्चहानिवर्तस्वेति वाक्यतात्पर्यार्थः ननु प्रकृतेस्य
त्वमुत्पातलक्षणानाक्रान्तत्वमत्राक्षिपाणितद्वानस्याप्यत्वात् शुक्रास्तादिवत् नहि शुक्रास्ता
दिरुत्पातः केनाप्यंगीक्रियतेमत्य पयपियत्द्वयमप्येति श्रीनात्तपयगामिवा त्रिस्थिद्व्यहासो
द्भूपेतेवह्वयागणितमाध्यत्वात् तथाप्यस्मिन्काले अस्मिन्नेवैकपत्ते प्रतिपदाद्यमातिथित्रय
ह्रासमेभवाहड़भिर्वर्षैरमावस्यात्रयोदशी नानादृष्टानादृष्टी चमयाकदापिनानुभूताइतिमहो
त्पातदृष्टत्वमस्यपत्तस्य शुक्रमेवसंपन्नमिति ज्योतिर्विद्भोलकण्ठस्यगोविन्दनदृष्टभुवा त्रयोद
श्याहः पत्तस्यानत्वेमस्यकस्यकाचिद्गते अप्यनत्वेनेनप्रकारेणादन्तत्वात् दिमूषाद्न्तद्वासि दन्तमेव
यिनीमूषांचलमेवयितीचम्पषाश्चाहृतात् स्वयर्तामणामेवयिनीमूषामपिवर्ज्यं प्रोक्तः सर्वे।
स्मिन्कालेनिषिद्ध इत्यर्थः यदाहराजमार्तण्डः पात्राकुडं विवाहमृगान्तिविदयविपिश्चक्रमसमप्रवे

शंप्रासादोद्यानहर्म्यं सुरनरभवनानां भविष्याविधानं मौंजीबंधंप्रतिष्ठामणिकनकरत्नाणांऊर्ध्वं
नेयमृत्युः सिंहस्थितेज्ये गुरुदिनकरयोर्वेकराशिस्थयोश्चेति सिंहस्थगुरोरुपलक्षणत्वात्सूर्यस्तादा
वपि शुभमकर्तव्यमेवाणि दिशा गावर्ज्यमित्यर्थः ५७ अथ सिंहस्थगुरोः प्रकारत्रयेणापवादे हारयमि
ह वक्ष्यामः सिंहे गुरौ सिंहलग्ने विवाहो नेष्टो गोदावर्या नर्मदयोर्मध्ये यावत् भागीरथ्या याम्यतटं च देशो
नान्यत्र देशे तपनेऽपि मेषे ५८ अत्र प्रथममनुक्रमभेदेन परिहार उच्यते गुरौ सिंहस्थे मघायां सिंहांशेन
नीयाख्यामहिन्नत्रयोदशपादांशके भाने ततु १५२ तृतीयांशमहितो भागत्रयं पंचमोनवांशः सिंहांशः
तत्र गुरौ सति विवाहो नेष्टो निषिद्धः उक्तं च ज्योतिर्निबंधे राजमार्तण्डेन सिंहवांशोन सिंहांश गु
रो भवति वाक्यानि सर्वदेशेषु यत्नाज्ज्योतिर्न्यात्तिथनशुद्धः विशेषमाहवसिष्ठः सिंहे सिंहा
शके जीवे कलिंगगौडगूर्जरे कालनिष्ठरयपयोगात्पत्यार्तिथनशुद्ध इति अतोऽवशिष्टे देशे विवा
हादि शुभं भवतीत्यर्थः सिंहे पि मघारेवत्ये गुरौ अत्र वती भवेत् अत्र सहभगामाघीयन यान्यम
मन्वितेति राजमार्तण्डोक्तेः अथ देशभेदेन द्वितीयः परिहार उच्यते अथ गोदावरीनर्म्मदयोरु
त उत्तरदिशि भागीरथ्यां गंगातस्याः याम्यं तटं दक्षिणकूलं यावन्मर्यादीकृत्य गोदावरीगंगा
नगालवर्तीयो देशस्तत्र सिंहस्थगुरुर्वर्ज्यो नान्यत्र देशेऽन्यदेशेषु न सिंहस्थगुरुदोषः तदाहल

मु-
वि-टी-
५५

ह्लः गोदावर्युत्तरतो यावद्भागीरथ्यास्तटं याम्यं तत्र विवाहो नेष्टः सिंहस्थे देवपतिः इज्ये अथ गोदा
दावरीदक्षिणे देशे भागीरथ्युत्तरदेशे च सिंहस्थगुरुदोषो नास्ति यदाह वसिष्ठः भागीरथ्युत्तरे कू
ले गोतम्या दक्षिणे तथा विवाहो व्रतबन्धो वा सिंहस्थेज्ये न दुष्यति मृगेन्द्रसंस्थिते जीवे मध्यदेशोक
रग्रहे मृत्युयोगो न सन्देहः स्याद्मासतोः पंचवर्षतः इति अत्र विवाहव्रतबन्धयोरेव निषिद्धो अभ्यास
न्यानि शुभकर्माणि निषिद्धान्येव अपवादस्य मेको वा अथ पलाडपलत्तणायोगात् अथ सूर्य
राशिप्रवेशात्तृतीयः परिहार उच्यते तथा नेमेषस्थे मेषराशौ विद्यमाने सति वा सिंहस्थगुरोर्दो
षो नास्ति मघालाभे हुजीवेन सिंहस्थो न दुष्यति भानौ मेषगते समस्तगेत्याहुः शौनकाद्याः
इति ज्योतिर्निबन्धोक्तेः अन्यच्च तथैव सिंहस्थस्य रवेर्मासत्रीणि कन्या मेषगते न पतेर्वारिणी ता भूष
णा वन्नयुना च स्याशीला सत्यवती स्वर्णकी गिरिमध्यते क अथ मकरस्थित गुरोः प्रकारद्वयेन परिहा
र उक्तानि त्याह रेवापूर्वपश्चिमे गंडकी च शोणास्या दक्षिणे गोदावरीणी च रज्यः वर्ज्यो नायको करगामा
गाये च गोड़े सिंहे दोषवर्जनीयः शुभेषु ५९ रेवा नर्मदा नदी तस्याः पूर्वभागे गंडकीनदीनस्याः पश्चि
मे च विभागे शोणा नदस्या दक्षः दक्षिणे गोदावर्या विभागेनीच रज्यो मकरस्य गुरुर्न वर्ज्यः पश्चदेशोषम
करास्थित गुरुदोषो नास्ति यदुक्तं लल्लेन नर्मदापूर्वभागात्तु शोणात्याम्योत्तरदक्षिणे गंगाद्वयाः

पश्चिमेभागेमकरस्थेनदोषभाक् अर्थादन्येषुदेशेषुनिषिद्धएव नदेशज्ञानार्थं द्वितीयः परिहा
रः अथमकरस्थितेगुरुः कोङ्कणादेशेमागधदेशेचगौडदेशेसिंधुदेशे अष्टकाद्यमनयाथसानिषि
द्धनामनदोषोन्यत्रान्येषुशुभेषुमहत्स्वपिकर्मसुनिषिद्धः उक्तंचदैवज्ञमनोहरे मागधेगौडदेशेच
सिंधुदेशेचकोङ्कणेमकरेगुरौ अन्येष्वन्यदेशेषुमंगलकार्यमेवतत्परः सिंहे व्यवहारचउक्तेनविशे
षः नीचराशिगतोजीवः अप्रशस्तः सर्वकर्मसु नीचांशकगतस्त्याज्योयस्माद्देशेषुनीतइति अतएव
वामनपुराणे वापीकूपतडागादिनिषिद्धंसिंहगेगुरौ मकरस्थेपितत्कार्यंनदोषः काकलापतः
काकलेपोनामकालनिषिद्धः मरुत्वतांस्वतिनिषेधवाक्यस्यदेशापवादेशपरत्वाश्चेतिभावः
गरुडपुराणेपि यदासिंहगतोजीवोनैवकल्याणमाचरेत् मकरस्थेपिकर्तव्यंनात्रकार्याविचा
रणा अत्रापिपूर्ववदेकवाक्यताध्यायः ५९ अथलग्नमेवतस्यदोषस्यापवादंवपुरस्सरमहेनाहगणनाय
ऊँभेनववेतिवारयोनाएवंराशिगुरुवेतिवक्तिनः तदाविलम्बमाहृदयान्तिनिदिनः शुभेषुचेवाल्प
दनिमनगोनवे ५ गौवृषः अजोमेषः अन्त्योमीनः ऊँभः यस्मिन्कस्मिंश्चिद्राशौस्थितोगुरुरा
जानराशेः सकाशात्राशिमतराशौमहातिचारेणसमागतः सन् पश्चात्किंयद्वक्रीभूतैवक्रितोयदा
पूर्वराशिंभजराशिनोपतितदाविलम्बमाहृः इहशुभकार्येषुअष्टाविंशतिदिनः निषिद्धइत्यर्थः प

मु. चि. टी. ५६

उक्तं व्यवहारोच्चये । अतिचारगतो जीवस्तं राशिं नैति चेत्पुनः । लुप्तसंवत्सरो ज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु ।
पुनरतिचारेण गतो ऽपि वक्रीभूत्वा पूर्वराशौ स्वकाशान्महातिचारेण यातिः पूर्वराशिं चैति तदा न लुप्तसंवत्स
रदोषः । यदाह गुरुः । मेषवृषेषु कर्केषु यदीचारगतो गुरुः । न तत्र काललोपः स्यादित्याह भगवान्मनुः ।
काललोपः कालदोषः । यत्किञ्चिद्दशैकादशभागमासेन क्रामति यस्मिन्कस्मिंश्चिद्राशावतिचारेण गुरुः ।
समायाति पूर्वराशिं पुनर्न गच्छति तदा लुप्तसंवत्सरापवनास्ति यदाह च्यवनः । मासमात्रं दशैकादशा
वाश्च मुन्यराशिं यदा राशिमुपैति जीवः । भुक्तो न पूर्वं च भनत्रयाहि न लुप्तसंवत्सरमाहुरार्याः । अ
थ पूर्वराशिभेदेन परिहारमुक्त्वेदानीं देशभेदेन परिहारमाह । स लुप्तसंवत्सरो ऽपि वानर्मदा
स्ति सिन्धुगङ्गायोर्मध्ये यावन्तरं मध्ये निषिद्धः । उक्तं च । लुप्ताब्ददोषोऽपि महत्तममध्ये सोमोद्भवायाः
सुरसिन्धुगायाः । केचिद्विदुर्दाक्षिणात्यलुप्तसंवत्सरो ज्ञेयो विवर्ज्यः सर्वकर्मसु । अन्ये विवाहादि निषेध
कं सर्वमतं काव्यं दोषा न र मध्युक्ते । यदाह नारदः । सुरमन्त्रिगुरोः शुक्रस्तम्भास्तेतश्चयत्नतः । विवा
हादिन कुर्वीत नर्मदातीरे उत्तरे । गुरुवपि यदि जीवस्मिन्नौ वक्रे परस्परं चानिवारितो । स सर्वेष्वेव नर्मदा
दोषापहं ह्रादति विचालते वसिष्ठोपि । सम सप्तमकयो जीवस्त्रुकयोश्च परस्परम् । न दद्यात्स्वद(?) सम
दोषः शुभकार्यविनाशनः । इति ५ । अथ ग्रहाणां दोषातिचारवशादतिशावचारस्त्रयधीनानन्दर्शया

रवेस्फुटिर्गपजातवाह पादोनरेखावादृश्वे योजनैः पलैर्युतोनाक्षित्रयपोदिनार्धतः नूनाधिकास्त
ह्विवराङ्कैः पलैर्युर्धतश्यायोदिनपश्चेषाने ४१ रेखा भूमध्येरेखा श्रीरालतमोहवकन्याश्चकाची
स्मितः पर्वतः पाल्लीवत्सगुल्मम् प्रतीचीनात्मिन्यादूयागमैराटकुरु त्रेत्रमेतन् भुवे मध्येरेखा इति
भास्करेणोक्तेः उपलक्षणाचेत लंकातश्चारभ्यश्रीमरुपर्यंतं यद्देशस्थत्रमेरुगतं सूत्रं लक्ष्यते ये वर्ते
नोयदृश्यामध्ये रेखाउच्यते उज्जैनतेन वपलैकोदयनीश्रोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशाः दशान्त्रत्रम
रुगतं सूत्रं निर्गादितामामध्यरेखा भुव इति यस्मिन्देशोवा रविस्फुटिनिधितः कीर्तितामध्यदेशा रेखातः
प्राग्योजनानि भवंति तानि स्वचरस्थीशोनानि कृत्वा तावद्भिः पलैः खिस्थयः पंचदशघटिकानाः
कार्याः यदि मध्ये रेखातः प्रत्यग्योजनानि तदा युताः यद्देशः प्राग्योजनानि तदोनाः कार्या इत्यर्थः
अथ यदिवा रविस्फुटि विशिष्टाचरपलयुतहीनानाडिकाः पंचदशयुदलमध्यानिषार्धयाम्यो मविलो
मर्भितिभास्करोत्तरीत्यादिनार्धमाध्यं तस्मादिनार्वावत्स्यकारविशिष्टः पंचदशघटिनाधिकास्त्रुत्र
वेति तद्वत्तह्यिवरोत्राङ्कैः पलैर्दिनार्धस्वसंस्कारविशिष्टपंचदश्यानोचयद्विवरमानतंतस्मिंपोरवेलो
हत्यत्रैः पलैर्युतनिष्याधोदिनपश्चवारसप्रवेशेवारप्रस्फुटिः स्यात् यदि दिग्रत्थयोजनानि ९९व
नृष्यशूनाः २४ ४५ प्रनेनहीनाः २४ १५ चरादि १४ १८ पश्चिमावाव्यचरदशमध्येनाः १८१४ १८जाताः

ग्र·
वि·टी·
५८
57

काश्मीरदेशान्तरवासिकाः दिनार्धं १८ २· अस्मादूनस्ततः सूर्योदयादूर्ध्ववारप्रवृत्तिः नावान्तं स्कारवि
शिष्टः पंचदशघटिकात्मकस्तदा सूर्योदयादूर्ध्ववारप्रवेशनं यदा हि धिकास्तदा सूर्योदयात्प्राक् वारप्रवृ
त्तिरित्यर्थः यथा वाराणसी प्राग्भागे स्वाभियाकुरुक्षेत्रात् त्रिंशद्धि योजनानि ८५ पादोनानि ५८ ।। ५५
शयोजनादेतैः पलैः ५८ ऊना पंचदशघटाजाताः १५२ दिनार्धं ।। २४ अस्मान्न्यूनाइति ।। २४ विवर
२ ५९ सूर्योदयादूर्ध्ववारप्रवृत्तिः अथायमर्थो ग्रंथकृता लाघवायोपनिबद्धः गणमार्गेस्त्वविशिष्ट
महितायां प्रभाकरमेणोक्तमनात्स्वदेशावारप्रवृत्तिं दर्शाकेयथायथा वारार्धदेशान्तरनाडिकाभिर्मध्य
नस्थाप्योपवत्तस्मात् श्रीपतिरपि वारार्धदेशान्तरयोर्वियोगयोगौ ग्रथमानीयपलैस्समस्यकृ सू
र्योदयादूर्ध्वमृणोपचयेप्यावारप्रवृत्तिमुक्तमप्रवदति तत्रचरमुक्तबंगोलवाशाठनस्त्रैणावतत्रयोगो
त्पत्तिः स्यात् तयोः स्वयोर्धनर्णयोरन्तरमेवयोगाद्द्युक्तः ऋणयोर्देशान्तरचरयोर्योगकृद्धूर्ध्व
वारप्रवृत्तिः धनयोर्योगः सूर्योदयाद्यः धनर्णयोर्योगोत्तरं कार्यं तत्र यद्राणं तेनैव ततः सूर्योदयादूर्ध्व
प्रथमं वारप्रवृत्तिः ग्रंथकृतात्तु वरमस्कारोमध्याह्नस्यतदिशिष्टत्वान्नकृतः देशान्तरसंस्कारोम
ध्याह्नोनस्यतदिशिष्टत्वान्नकृतः देशान्तरसंस्कारो विधियस्ते मलेकादिनार्धं पंचदशघटीमितेका
र्यस्तथा विषमतियद्भ्यो रतं तावत्सूर्योदयादूर्ध्वमथप्रथमवारप्रवृत्तिः ५। अथवाप्रवृत्तिप्रयोजन

१५

५८

नष्टः सर्वे होरा मतुष्टवात् वारादेर्घटिकाद्विघ्नाः सप्ततष्टे शेषवर्जिताः स्तष्टानगैः कालहोरास्या।
दिनपाक्रमात् ५२ वारप्रवृत्तिकरणे यस्मिन्नाणावारप्रवृत्तिर्जाता ततइष्टघटो द्विगुणाः कार्या
स्ततोताः सप्ततष्टके शेषवर्जिताः सैकापकुमतितानगैस्तष्टानगैः सप्तभिस्तष्टाभक्ताश्चावशिष्टाः
कालहोराः स्युस्तद्दिनपावारक्रमाद्गणनीयाः यथात्र रविवारे इष्टघटिकाः घट् ९ द्विगुणाः १८
एक पञ्चाम २ शेषवर्जिताः ९ सैका ११ नगैस्तष्टाः शेषं ४ दिनवारगणनया रविवारक्रमगस्य
तयावतर्जीवपत्त्नस्य होराश्चवाप्तता तत्रवशिष्टः वारप्रवृत्तेर्गदितादिने गृनाको लाख्यहोरायन
यः क्रमेण सार्धतनाडीद्वितयेनषष्टः षष्ट्यष्टस्य गतः स्यात् अत्र कृते अहोरात्रे चतुर्विंशतिः
कालहोरा भवति अत्रानुपातः यदि च घटिकानां षष्ट्या ६० अतविंशतिहोरा २४ लभ्यंते तदा पाली
एकया किमिति अत्रैकेन गुणने विशेषभावात्र चतुर्विंशतेः केदः षष्ट्यैर्जातः उभयोर्द्वादशगुणा एवं तेन
इष्टघटिकाद्विगुणाः पंचदशभक्ताः कालहोराः स्युरिति तथा चोक्तं रत्नमालायां वारप्रवृत्तेर्घटिका
द्विनिघ्ना इति एकयोगेषट्पञ्चाएवविधेक्रमगणनया द्वितीयाश्रमस्य कालहोरा शुद्धा अत उक्तं
सैका इति भवन्मनेपिह यीत्यष्टः शुक्रस्यैव होरा पंच शुक्रहोरा पंचवट्टीपर्यंते स्वमते इष्टघटिका
द्विनिघ्ना अत्र पंचभक्ताश्च यवं अनुचित मिति द्वितीयास्थाने स्यात् यितराप वेभक्ता विशिष्टा यैयेण।

मु॰
चि॰ टी॰
५८

नाः पंचज्ञाताः अतऊर्ध्वं स्यात् तद्धेत्वेषु वर्जिताः इति एकयोगेषट्पंचमानि पुनः मेवहोरा एवमिष्टघटी-
भिः कालहोरानयनेस्मगमे वाराणामष्टांसख्यावान्दापिकयमनुविनमितिनगौलष्टाः इत्युक्तेक्रमगा-
णानायानहंयेपुक्तिः इयेहोरास्वामिनोरंतरंपंचमेभवति एकयोगस्यवर्तमानकालहोराज्ञानार्थं
अतषष्ठीक्रमगाणानयाभवति हि वदि ते नामेवहोराभवति विवाहदेहादावेनेन उदयमारभ्याकाः कालहो-
राः पश्चातकालान्कनृतलम्रांष्ट्रापिष्ठेभक्तः पंचतोणिभिभक्ताहोरा भास्वच्छुक्रेंदुसौरेज्यभौमाः
सख्यायेरत्नमालोक्तदीपुराः अनयोर्विषयविभागोवसिष्ठसंहितायां वारप्रवृत्तिज्ञानेनतत्तणवार-
प्रेमेव हि अविलंघ्यकार्येषुदिनादिकदयाद्भवेत तणवारः कालहोरात्मकः तदुक्तं वारप्रवृ-
त्तिः अन्यकार्येषुदिक्त मूलादिषुतिथिवारप्रयुक्तेषु न तत्रवाराप्रयुक्तेषुयोगेषु सद्योगेषु चसूर्यो-
दयादेववाराद्याः ५२ अथकालहोराप्रयोजनमत्यन्तमाश्रमालिन्याह वारप्रोक्तं कालहोरास्वतस्य
थिस्यैप्रोक्तं स्वामितिष्यपाकस्य कर्यादिकं लालादिचिंत्यं तत्तोपुनेवोलुख्यः पारिवस्रापिदंडः ५३
यत्कर्मयस्मिन्वारेप्रोक्तं स्वामितिष्यपाकस्य तत्दिनस्यसमस्तोषवारद्भावप्रपकाङ्क्षेपेन तस्यकालहो-
रायांकर्तव्यं यस्माहुनारदः यस्यखेटस्ययत्कर्म वारेप्रोक्तं विधीयते तद्धस्यक्षणवारेपितस्यतत्।
कर्मसर्वदा अत्रकेचित् यस्यवारेकर्मप्रोक्तं तस्यकालिनोनवाप्राप्ते पंचशेवावेदनिष्ठेन नदानकर्मका

र्यमित्याहुः उक्तंच यस्य ग्रहस्य दिने कर्म यत्किंचिदभिधीयते तस्यां षामेस्थिते सूर्ये चं ह्येवात द्वितीयते
इतिकेचित्तस्यैकहोराफलान्युक्तानि यथा भानुहोरा नृतिकर्यचिंत्य चंद्रहोरा स्थिरासमस्तं कर्षणं चभौम
होरा च युद्धदा च स्यात् लेखदा जीवहोरा शौकी विवाहदा गद्वेचशनिहोरा यामसमहोराफलं विदुः प्रश्न
काले यदा होरा तदातत्फलमाप्नुयात् उदयादवान्यहोरात नयतन प्रयोजनं तु पादस्व वर्षे चद्दलस्व
मासे दिने स्वकीयचवरणोनहूप स्वहोरा स्वितिकालवीर्यमुक्तं हिहोरातिशुगोः शुणगेः इतिशुक्रे
चैतत् वर्षादीनामुदयादितः प्रहन्नातामाहुः कुहेशा प्रयुदयादेवगणानीयाः अथ प्रसंगात्तत्तत्र
प्रयुक्तानां कर्मणामनुष्ठानप्रारंभः पदाद्माहुयिष्णवइति यस्मिन्नियस्यानत्तवे यत्कर्मपरियातादि
दमुक्तं तन्माध्यावशप कलेत्र सद्यियस्यस्वामिति प्रयशाके स्वामिमुहूर्ते कुर्यात् उक्तंच नारदेन
यस्मिन्दैवेत्र यत्कर्मनिविलेकाथितं चतत् तद्देवत्ये तन्मुहूर्ते कार्यं यात्रादिके तथेति मुहूर्तेस्वा
मिनो यात्राप्रकरणेवत्यति अथात्रापि स्वामितिथ्यंशके स्वामिमुहूर्ते कुर्यात् उक्तंच नारदेन
दक्षमवशुप विवारणीय पर्यणारिचोदः श्लाणोशुनेबोलव्यः पदाहृपामिष्टः यत्कर्मकाथितन्दैवे यस्मि
स्तत्कर्मतत्त्वाणा कार्यं दिक्षु दिक्षुलादिके यात्राप्रकरणेवत्यति अथकार्यमाधतिषिद्धः मन्वादी
स्तन्मलविक्रीडितेनाह मन्वाद्या स्थितितिथीमथो तितिथिरवीनः जैमुचोदिकिवीस्पंशान्येच तिथ्या।

मु॰

वि॰ टी॰

५९

क्लिेषनवउपसखाः सहस्यैशिवाः भाद्रेत्वग्निमिते त्वमाश्वनभसः कृष्णे तु गाथ्याः सितेगौरी वाहुलग-
यपोर्भिस्तन्दर्शे भाद्रमस्याम्मिति ५४ मथो चैत्रमासेशुक्लपक्षे तिथौ तृतीयापूर्णिमा ऊर्जे कार्ति-
केशुक्लपक्षे तिथौ रवौ इह पूर्णिमा द्वादशेण शुचावाषाढमासेशुक्लपक्षेपिवाप एकादशी भाद्रपदमा-
सेशुक्लपक्षेग्निस्तृतीयानभसः श्रावणस्य कृष्णपक्षे अमावस्याश्चाष्टाष्टमी अत्राष्टमीजन्माष्टमी
तदनेन भाविनी अमावस्या च गृह्यते तदाहनारदः द्वादशपूर्जे शुक्लपक्षे नवम्यावशुभे सिते चैत्रे
भाद्रपदे चैव तृतीयाशुक्ला सहिता श्रावणाष्टमीएकादशीत्यमापौषे आषाढे दशमी सिता माघेच
सप्तमीशुक्ला नभस्यपि सिताष्टमी श्रावणमासस्यामावस्या फाल्गुनमासि पूर्णिमा आषाढे कार्ति-
केमासि चैत्रे ज्येष्ठस्यपूर्णिमा मन्वादयः स्नानदानश्राद्धेष्वनन्तपुण्यदाः मत्स्यपुराणेपि आश्व-
युक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च फाल्गुनस्यत्वमावस्या
पौषस्यैकादशी तथा आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढ-
स्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा कार्तिके फा-
ल्गुने चैत्रे ज्येष्ठे पञ्चदशी सिता मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षयकारकाः अत्र नारदवाक्ये नभस्यपि
सिताष्टमीति तत्कृष्णादिमासाभिप्रायेण मत्स्यपुराणवचनेन श्रावणस्याष्टमी कृष्णेति तत्शुक्लादि-

मासाभिप्रायेण जन्माष्टम्यंतरभाविनी गृह्यते अथ युगादयः स्वप्रमाणो गृह्यते बाहुलः कार्तिकः राधो वैशा-
खः गोग्रीनवमीतृतीया यथाक्रमं ब्रह्मेत्ययमित शुक्लपक्षे कार्तिके शुक्लपक्षे नवमी वैशाखे शुक्लपक्षे तृती-
या भाद्रमास्यासिते यथासंख्येमदनदशी भाद्रपदकृष्णपक्षत्रयोदशी माघकृष्णामावस्या एते युगादय-
श्चत्वारः यदाह नारदः कार्तिकी शुक्लनवमी यादिः कृतयुगस्य सा त्रेतादिर्माधवे शुक्लतृतीया पुण्यसं-
मिता कृष्णपंचदशी माघे द्वापरादिरुदीरिता कल्यादिः स्यात्कृष्णपक्षे नभस्ये च त्रयोदशी शुक्लादि-
मासाभिप्रायेण भाद्रपदत्रयोदशी प्रसिद्धा शिवरात्र्यनंतरभाविन्यमावस्या च गृह्यते उक्तं च अथ वे
विषुवे चैव शुभायनी वा पर्वणीह वै अनध्यायप्रकीर्तितं मन्वादीनां युगादिषु याज्ञवल्क्यः अष्टात्रिंशत्ता-
त्कालिकाननध्यायानाह संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोल्कानिपातने समाप्य वेदं द्युनिशमारण्य-
कमधीत्य च पंचदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च पशुमं-
डूकनकुलश्वाहिमार्जारशूकरैः कृतेंतरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामबा-
णार्त्तनिःस्वने अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितांतिके देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे
भुक्त्वार्द्रपाणिरंभोंतरर्द्धरात्रेतिमारुते पांसुवर्षे दिशां दाहे संध्यानीहारभीतिषु धावतः पूतिगं-
धे च शिष्टे च गृहमागते खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे अष्टात्रिंशदनध्यायानेतांस्ता

कालिकां जगुः अन्यच्च आर्द्रेश्लेषेऽध्यनध्याये ग्रीष्मे विष्णुशयनेऽपि च उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशुद्धौ श्रोत्रिये
मृते पक्षमाहुर्योऽन्येनानध्यायार्थमैशास्त्रोक्ता शुभं येयाः तेच ग्रन्थेयेविपाके भेऽशन विसर्गादौ नित्याध्य
येनेवयथायोगं परिवर्जनीयाः सोपपादाननध्यायान्येष्यकृत्स्नत्वेवं प्रकरणावरूपतीतिविशिष्टं ५५ अथ
शुभाशुभप्रकरणगणनोनापमेष्टस्यति १ इति दैवज्ञप्रकरणप्रकर्त्तादि समाभिषुक्त्वमरः श्रीशारदा
कपालकावे शुभमिष्टयोगादिश्शुभमिष्टस्यादिनयापप्रकरणोत्कृष्टपिते श्रन्यत्स्पृष्टं ज्योतिर्विदुवनी।
लकंठविद्बुधः श्रीचंडिकापादपद्मापुत्रेणाहिगावीप्रसारितत्थियोमौहूर्तचिंतामणौ तो विदेवि विते।
दितेनयविशेषपीठूपधाराभिधेयाख्याने हि शुभाशुभप्रकरणासमृष्टीतोमध्यगात् इति श्रीविद्व
दूरदेवज्ञानन्तसुतरामनीलकंठज्योतिर्विदुत्रेणेगोविंदज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिंताम।
णिटीकायां पीयूषधाराभिधायां शुभाशुभप्रकरणं समाप्तिमगमत् ज्ञेनमोविघ्नहर्त्रे प्रथम
गेषुवीणोतनयमचाभिहाम्नीश्रनवाश्री गुरुपदभक्तिलब्धावैयः गोविंदो विबुधप्रहर्षणीतो
नत्तत्र प्रकरणं दिव्यवाणीतनोति अथानन्तर प्रकरणं व्याख्यायते नक्षत्रेशोऽनन्तग्राणोऽप्रसिद्धहठ।
क्रव्यतातायाः स्थिरायां तनवाभिनवार्हललविकोडितेनाह नास्तत्वात्कवह्निपातः प्राग्भमूर्दादितो
ज्योरगाश्रुतेषूणःपितरोभगार्यमरविल्वाष्टा शुगास्वक्रमात् शक्रास्त्रीखलमित्रशाक्र तिस्रतिस्त्री

रात्रिविशेषविधिर्गोविंदो वसुतोयपाजचरणाहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः । एवं क्रमादुक्तेशा नक्षत्राधीश
ज्ञेयाः यथाश्विन्यां नासत्यौ अश्विनीकुमारौ भरण्यामन्तको यमः कृत्तिकायां वह्निरग्निः रोहिण्यां
धाता ब्रह्मा मृगशिरसि शशभृच्चन्द्रः आर्द्रायां रुद्रो महादेवः पुनर्वसावदितिर्देवमाता पुष्ये जीवो बृह
स्पतिः अश्लेषायामुरगः सर्पः मघायाः पितरः भगः पूर्वफाल्गुन्योः उत्तरफाल्गुन्योरर्यमाह
पि विष्णुः हस्तस्य रविः सूर्यः चित्रायास्त्वष्टा विश्वकर्मा स्वात्यामाशुगो वायुः विशाखयोः शु
क्राग्नी इन्द्राग्नी अत्र समस्तपदं देवद्वन्द्वे अनुराधायां मित्रः ज्येष्ठायामिन्द्रः ज्येष्ठा मूलस्यात्तमः पूर्वा
षाढायाः नीरमुदके उत्तराषाढायां विश्वेदेवाः अभिजितो विधिः श्रवणस्य विंदो विष्णुः धनि
ष्ठाया वसवोऽष्टौ देवताविशेषः शततारकायास्तोयपो वरुणः पूर्वभाद्रपदायामजचरणः रुद्र
विशेषः उत्तरभाद्रपदाया अहिर्बुध्न्यः रुद्रविशेषः रेवत्याः पूषा सूर्यविशेषः यदाह नारदः नक्षत्रे
शाः क्रमाद्दस्रयमवह्निपितामहाः चन्द्रेशादितिजीवाहिपितरो भगसंज्ञिताः अर्यमार्कत्वाष्ट्रमरु
च्छक्राग्निमित्रवासवाः नैरृत्युदकविश्वेजगोविंदवसुतोयपाः ततोऽजपादहिर्बुध्न्यः पूषा चेति प्र
कीर्तिताः प्रयोजनेन नातिविस्तरकरणमस्माभिः अत्र वसव इति बहुवचनोक्त्या बहूनामेव तासां
वसूनां देवतात्वं प्रतीयते धनिष्ठानक्षत्रस्य यद्देवतेति फलितोऽर्थः एवं सति केचिद्दीपिकाकारा

मु· वि· टी· ५१

51

द्योर्बहुलत्वमविवक्षितमिति महत्त्वप्राह्ये चद्रव्यवाक्येमत्वासंयनेद्रव्येवित्तमित्यादिप्राह्ये प्रतिष्ठावाक्य
नक्षत्रेमन्यतेतेविधेयांतयोर्वेदितव्याः अथ प्रसंगात्प्रत्येकनक्षत्रकृत्यानि ग्रंथकृद्भ्रान्यप्युच्यते नाना
हृनावरः यज्ञोपनयनतौरसीमंताभरणक्रिया स्थापनाश्वभयानहीकृषिविद्यादयोऽश्विभे ॥ वा
पीकूपतडागादिविषशस्त्राग्न्याहरणानः बलिप्रवेशगारिणतातिलेमायाम्यभेशुभाः ॥ भ विषशस्त्राग्नि
कार्यं च पूषात्मोगनिषेधव भेकेनाश्याटनैवैवनक्षत्रेप्याग्नेयेवते ॥ कृ प्रतिष्ठाहृदयहेडबीजवापोभिषे
वनेप्रवेशेषुशुभकार्यंचनक्षत्रेप्याग्नेयेषुणांपाणामादिरोहिणी ॥ रो मृगेगीतांम्हरकोडामित्रकार्यंतथै
वच वास्तुकर्मप्रवेशश्च विद्याशिल्पादिकान्यपि ॥ मृ सर्पेविग्रहद्वैरारिणावस्थायाः सार्वभेशुभाः ॥ प्र
तिष्ठायानसीमंतव्रतबंधप्रवेशने ॥ अभिवाग्घातनेचभेद्रव्यं पशुकर्तने ॥ आ वाटिकाप्रवलकवृत्तेगृह
स्थापनमनंतथा होराभिषेचनंवस्त्रकार्यसिद्धौनवमी ॥ पु प्रतिष्ठायानसीमंतव्रतबंधप्रवेशने
कृत्यगृहविनाकर्मकृतंदेवेन्नभेशुभं ॥ ति अन्नतेष्वमनं सूनंधावबारोषधावहे ॥ विवाहसमवालि
त्यकर्मकाष्ठजभेशुभं ॥ श्ले कृषिवाणिज्यगोधान्यवीजाप्यकरणादिक विवाहनृत्तगीतायंतीविवा
लकर्मेषेभेभे ॥ म विवाहविषशस्त्राग्निदाहणोग्राहवादिक पूर्वोक्तंपत्रिकेलकर्मकर्तव्यंमोस
विक्रयः ॥ पू प्रतिष्ठाहृदसीमंताभिषेकव्रतबंधने प्रवेशस्थापनाश्वभवास्तुकर्मांगराजयो ॥

प्रतिष्ठोद्वाहसीमंताभिषेकव्रतबंधने प्रवेशस्थापनाद्येभवाल्लकर्मोत्सवाद्येष्वन्नप्राशनायने तौरश्र
ल्लाभिषेकाश्रमभूषणाकर्मभानुभे ह प्रतिष्ठावस्त्रसीमंतप्रतिष्ठाव्रतबंधने ल्लाहभेवाल्लविद्याक्षौरे
रभूषणाकर्मयत चि प्रतिष्ठापनयोद्वाहवस्त्रसीमंतभूषणा विवादीक्षाभक्तु ष्णाश्विनी रकर्मभ।
सीभमे स्वा वस्त्रभूषणावासित्यु रमणथान्याहिमेत्रह रुद्राग्निमेनृत्यगीतंतशिल्पलेखनकर्मकृतंवि
प्रवेशस्थापनोद्वाहव्रतवंधाहभेमल वस्त्रभूषणावाल्लष्यमेत्रभेमेपिविद्याह श्र कृत्याग्निस्नानवा।
णिज्यगोमहिष्याद्युकर्मोंच रुद्रभेनृत्यवादित्रशिल्पलेखाद्यमलेखनं श्र विवाहकृषिवाणिज्यदाह
णाहवभेषणा निनृतिभेनृत्यशिल्पमेपिविग्रहलेखनं मू प्रतिष्ठाक्षौरसीमंतप्राणोपयनोषधं
भूषणमहवास्त्रं भविवस्त्रभेषद्ववंधने श्र पवेत्रोपनयनक्षौरप्रतिष्ठायानभूषणा वस्त्रभेवाल्ल।
सीमंतप्रवेशणाल्लविभूषणा धे प्रवेशस्थापनक्षौरमौंजीबंधनमेषंज श्रषाढेहणसीमंतवा
ल्लकर्मजलेश्रुभे श्र विवाहव्रतवंधाद्यप्रतिष्ठायानभूषणा प्रवेशावस्त्रसीमंतक्षौरभेषज्यमंत
भे ३ । अथ फलवर्गानंतफलगुडमाह उत्तरात्रयरोहिणीभास्करे श्र फलवेशिरं नवशिरंबीज
गोहधान्यारामादिसिद्धये २ उत्तराश्लिषस्वातीमूलशिरोहिणीव पनातिनवत्त्राणीफलवसेनाति
चेति मेत्राद्धयेपवमनुराधापिश्यारश्चे तत्रफलवनतत्रेश्रुभिस्थिरकर्मकार्ये तथा वीजं यवादि

गेहे गृहकृत्ये शान्तिः विनायकशान्त्यादि आरामो नगरोपकण्ठे वर्तिवने आदिशब्दात्तडागतत्रोक्तम्।
पिकर्मसिद्धये भवति तदुक्तं वसिष्ठेन स्थिरसंज्ञे भवनस्य मेदुगाते ग्रामशान्तिनये नवपत्तिपत्तनमदन
मदनप्रवेशबीजादिसिद्ध्यर्थम् तत्र मृदुध्रुवैः कार्याण्यपि स्थिरर्क्षैः क्षेत्राणि कार्याणि अथ मंत्राद्युपश
मानानामुच्यते ध्रुवमचलं स्थिरलघुचरेवलमेव मृदुसंज्ञे माधवराशिमैत्राख्यक्रूरोग्रनीलानाशक।
णामल्पमिति वसिष्ठोक्तेः पंचभाः क्रोधविवर्णपि स्थिरः यदाहवसिष्ठः सूर्यः स्थिरः शीतकरश्चरात्मा
यराजपुत्रः सौम्यो विमिश्रः देवेड्यसूर्यलघुरिद्रशुक्रः सूर्योमृदुर्लीनतानतंश्चसौरिः अपिमासा
न्यतः स्थिरकृत्ये कार्ये मृलक्ष्मो कोक्तं अन्यदपि वारोक्तं कर्मकार्याभिधानात् यदाहनारदः नृपा
भिषेकमांगल्ये सेवायानास्त्रकर्मयत् गोषयाद्धवयात्रादि विधेये भानुवासरे २ अथ चरराशि
तत्कृत्यं चाह शुभाह स्वात्यादित्ये श्रुते स्त्रीणि वद्रुशाप्रिवर्णे चले तस्मिन्गजादिकारोहेवाटिका
गमनादिकं ३ स्वाती आदित्य अदितिदेवतास्येति आदितिशीपुनर्वसु चरसंज्ञः इतिमणः आदि
ह्निः यस्मे तिचेत्यकारलोपः आदित्यपुनर्वसुः श्रुतेः श्रवणमावश्यकत्रीणि नक्षत्राणि श्रवणाय।
निष्ठाशततारकाणामवारश्चमन्ता श्चलसंज्ञश्चेतिशेषः तस्मिंश्चरनक्षत्रे गजोहस्तीनदादयोष्मा
दयस्तेषामारोहेवासदयस्तेषामारोहोवाटिका आरामस्यत्रगमनं यात्रा आदिशब्दाल्लघुनक्षत्रे।

मु॰
चि॰टी॰
पत्र
53

शान्त्याद्युग्रमपिकर्मसिद्ध्येभवति तदाह वसिष्ठः भद्वितयं पुष्यमनलहस्तं वै मैत्राश्विभंकहिमिश्रमे
तेहि निखिलानिच साधारणानिकार्याणि नारदः नृत्यशिल्पकलागीतलिपिभूषणसद्याद्दहं वि
वाहयानमेताहकर्मसौम्यस्यवासरे ५ अथलघुगणमनुष्टुभाह हस्ताश्विपुष्याभिजितः दि
प्रोलघुगुरुस्तथा तस्मिन्पण्यरतिज्ञानभूषाशिल्पकलादिक ६ पूर्वार्धस्यार्थः तस्मिंलघुन
क्षत्रे पुण्यविक्रेयवस्तुरतिः स्त्रीभोगः ज्ञानंपाण्डित्यज्ञानंभूषाभरणं शिल्पविद्यादिकलाश्चन
तुष्टिकलाः नृत्यादिकाः आदिशब्दाद्बन्धनतयोक्तमपिकार्यं यदाहवसिष्ठः मृदुसविवाद्यन
हस्तादाः स्युः क्षिप्रसंज्ञकास्तानु गेयपण्यविभूषणाशिल्पकलाज्ञानकर्मसिद्धिः स्यात्
वरथिसेकथितान्यपिकार्याणि अखिलानि लघुगणोक्तं नारदोपि क्षिप्रस्ययोअश्विपुष्या
तीत्याह अत्राभिजितोक्तः देवज्ञामतोनाहं श्रीपतिविशेषेणोक्तापठितं लघुक्षिप्रकर्तालिष्या
भिजितः स्वेदृहस्पतिरिति अतएवोक्तं श्रीपतिना अश्विनीगुरुभमर्कदैवतं साभिजिल्लघुच
तुष्टयमतमिति वसिष्ठादिभिस्तु ग्रोक्तं न तन्त्र रूत्वेपु अभिजितोनुक्तेरिति तोच्यमनुक्तिः
वारकृत्येनारदः यज्ञपौष्टिकमांगल्यवस्त्रायुधवस्त्रादिभूषणा वृक्षगुल्मलतापानकर्मदेव
न्नवासरे ८ अथमृदुगणमनुष्टुभाह मृगान्त्यचित्रामित्रर्क्षं मृदुमैत्रं भृगुस्तथा तत्रगीता

नाम्बरक्रीडामित्रकार्यविभूषणे ॥ ७ मृगः अंत्यं रेवती चित्रा मित्रं अनूराधाः मृदुः ध्रुवः मृदुसं
ज्ञानि नक्षत्राणि अम्बरं वस्त्रं क्रीडा स्त्रियाः सह क्रीडा मित्रमैत्री अस्य कार्यं विभूषणम् अलंकारः एतानि सिद्ध्य
न्ति यथाह वसिष्ठः मृदुध्रुवे मंगलवस्त्रभूषणमन्त्रसौख्यमैत्री मंगलवनिताभूषणानामेदि गीता
दि सिद्धिनेव नारदः नृत्यवादित्रगीतादिस्त्रीणां सह वस्त्रभूषणं मृदुक्षेत्रे सवर्णे धान्यकर्म भाग्य
वचामये ॥ ७ अथ तीक्ष्णगणमनुष्टुभाह मूलेन्द्रार्द्राहिभं मिश्रं तीक्ष्णदारुणसंज्ञकं नक्षत्रं अभि
चारघातोग्रभेदाः पशुदम्यादिकं ॥ ८ मूलमैन्द्रं ज्येष्ठा आर्द्रा आहिभमश्लेषा मैत्रि तीक्ष्णसंज्ञकं तीक्ष्णा
मन्त्रदारुणसंज्ञकं नक्षत्रं तत्र अभिचारः मारणमन्त्रप्रयोगकार्यं मारणादि भेदाः अन्य
नमित्रयोः कलहोत्पादनादि पशूनां दम्यादीनां दमः शिक्षा आदि शब्दः वैधनादीनि याः
चहन्नप्रकारणकर्माणि सिद्धिमायांति नारदः उग्रमीमायसाधमालविषयापमवान्हते शिर
कर्माणि विलवस्त्रमंत्रहसौदिवामये ॥ ८ अथ अधोमुखान्याह मूलमहिद्विमित्रोग्रमधोमुखं भवेत्पूर्वापमात्यमध्येन तत्र ॥ ९ मूलमहिदस्रेषाभिमित्रं ज्ञानिका
विशाखेक्षे उग्रं पूर्वात्रयं मघाभरण्यः एतानि नक्षत्राणि अधोमुखानि ज्ञेयानि एषु पदेषु
कूपमग्रधोमुखं कूपवापीकूपादिखननमीचीनमख्यं उक्तं च गर्भ इत्युत्तरा भरणी ज्ञानिका

एषामवामूलविशाखिकाः तीक्ष्णसर्वाख्यावैश्वयोवज्ञाः प्रकीर्तिताः एषुवाधीनदग्धकानि कुर्यात्प्र
भित्त्वाणादिच देवमातस्यावेनमेनिधानावननं तथा गणितज्योतिषारंभ स्वनीबिलप्रवेशान कुर्यात् हस्ते
गतानामेव कार्याणि लघुभानुज अश्वात्राइन्दवः पुष्यः हस्तिचित्राश्वतथा नित्यहृतारकाः एवमुख्यानामयशोदि
एषः एतनुइत्तनवकेकर्णाम्रमूर्धमुखंभवेत् अत्राप्येतानष्टशाक्रान्त्यमासादिभत्स्यात पड्डक्रोग्रहटइभ्रग
एा रोहिण्याद्वा तथा श्रवणाधनिष्ठा चोत्रशतभं वारुणं श्रवणाश्चैव नवचोर्ध्वमुखाः स्मृताः एषुराज्या
भिषेकं च पट्टबंधं च कारयेत् ऊर्ध्वमुखानुक्तानि सर्वाणि एषु कारयेत् अथ मैत्रं मृदु तत्रं मृगो
रेवती चित्रानुराधा करोहस्तः अनिलः स्वातिः अदितिः पुनर्वसुः ज्येष्ठा आश्विनमश्विनी एतन्नत्र
नवकेतिर्यङ्मुखं पार्श्वमुखं भवेत् अत्राप्येताष्टशामे वह्न्यादिचक्रारम्भ हलादिकं भवेत् अत्राप्येताष्ट
शामे पञ्चम मृगाहटपुराणो रेवती चाश्विनी चित्रास्वाती हस्तः पुनर्वसुः अनुराधा मृगो ज्येष्ठा एताः
पार्श्वमुखाः स्मृताः गजोष्ट्राश्वबलीवर्दमेषमहिषस्य च बीजानां वपने कुर्यात् समनामम नादिक
वक्रयंत्र वृक्षादीनां नाव्याश्विनापवाहणं पार्श्वेषु यानि कर्माणि कुर्यादेषु च तान्यपि ननु सर्वेषां
एवकार्याणां पार्श्वके समन त्वत्राभिधानादिषु पुनरुक्तं किमर्थमुक्तमिति चेत् विशेषणत्वत्र वि
हितानां कर्माणां पार्श्वकेनावश्यक तु कर्तव्यत्वेमनि कतिपयदिनमध्ये मुहूर्त्तलब्धो मतयं कर्मणा

आकरमयोमत्वादिकं विधिन्यानमन्यते येषु तानि कर्माणि कार्याणि यानि सर्वथा विशेषतोऽपुक्ता
मेववलिप्रवेशतिथित्वेन न चक्र यच्च यथा हलपति स्वायूनक्रोडमेषमर्दमगोजादीनि तेषामेव वनत
त्रेषु हानिं डविनायच मन्येषामपि प्रसिद्धानां कर्मणां तिथिस्तु स्वायाकरतानेमन्येषु नतेत्रषुक
तेष्वतो नोचिन्यात सामान्येन विशेषभावेन च मदिनलाघि `` हि वर्हं भवतीति न्यायात्तु समेवम
न्याकालपतेन [illegible] स्वामीति [illegible] इति वचनान्मुहूर्तं कार्यमिमलमियता ॥ ८ अथ
प्रवालरत्नशंखवस्त्रवर्णपरिधानमुहूर्तं वमतानिलकथ्याह पौष्णश्रवाश्विकरपंचकवासवेन्यादि
त्येप्रवालरत्नशंखाद्वस्त्रवर्णाय सत्रं धार्यं विरिक्तशानि चेन्द्रजेद्विवक्रे भौमे भृगुवादितनु युगात्रभमा
नदध्यात ॥ ८ पौष्णे रेवती श्रवणीरोहिण्यादित्यः अश्विनी करपंचक हस्तचित्रास्वाती ॥
विशाखानुराधावासवं धनिष्ठा इज्यः पुष्यः अदितिः पुनर्वसु अपेममघाज्येष्ठः नवप्रवालेविद्रुम
यवले इति महाराष्ट्रभाषया मूंगा इति कान्यकुब्जः रत्नाहालिदनाः अर्थाहलयादि [illegible] शंखवलय
स्त्रवर्णाय सत्रं येतेषनातिवन्नानि धार्याणि नानिविक्तानि षिष्ठानि चेन्द्रभौम राहितेदिक्विदिने धार्या
णि यसाहश्रीपतिः रोहिणीषु करपंचके षि भेग्नुनवेषि च पुनर्वसुत्रये रेवतीवनी च वसव्देवते
च भेनव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते प्रवालादीनांत्वविशेषसलेनेयोक्तः करादिपंचके षि भेसयोक्त

वामवेस्मृतः श्रुतिस्त्वेशावेकोचनश्रवालवक्रवामसंा द्वारागयाद्दसप्रवमीर्गिवेवौमतनमेवुभिराद्दसिं
दौभौमेषुचेद्युपदिनेवभवेहूनाय स्नानायमंशेगाग्र्यौगोग्रियमेंगमायमेंद्देमलायवनेवावर्थामा
स्यात् अतःपारिशेषात्स्वर्यभौमशनयोर्निषिद्धाः अथवक्रेकोसमादिवेवाः केवल्भौमेथार्यमाजि
हवोर्सभवयाग्यो सुमहीस्नताकोचनेभूषणोखुपतिनेवाक्रलवात् नामन्यपौसवहभेःकवयंचकेनमा
गेडभौमगुरुस्नानवमंत्रिवादेः मज्जाल्लवर्णामोणाविदमशुभवक्तवक्रोयगाणिवि हतानिभवंतिसि
द्धेइतिदेवज्ञावल्लभोक्तेश्च अथस्त्रीणांविशेषः उक्तंचदीपिकायां शुभेदेसमयेष्रुमेअववमरावा
र्यादितीर्थेवानानांलोवन्ताविस्वयाचवालकमणिशेखभदेतेनथा ऊत्रचिंतसुनताननत्रेस्त्रीणा
म्नानमपितिषिद्धे उक्तंच रोहिणीगुरुहश्रुनर्वसुज्जरायाविभजिनववहमूषणा स्नानयोषिदस्वलव
तेयतिस्नानमाचतिवारुणीपिया वेदेश्वरः स्नानेऽर्कवीतियानायीश्चडेश्वानभिषाविते समसजन्मभ
वैध्यामावृथवाडुभंगाभश्री प्रमारावन्नतमस्नानेनारीणांयादिजायते हजयेत्स्नामिनेनतश्रात्म
नाचयेननचेति विशेषोराजमार्तंडे अलंगानेमृगुस्नतेशायनेचविसोर्जन्मादिवापकषोदिनपे
नरस्यात् रक्तेंडुभानुदिवसेषुपाकवर्जितेनशांतिवत्नकपदेषुवतिःकश्चित् दिनपःसूर्यः वक्रो
भौमः ८ अथवस्त्रस्नानवधाविभक्तसमदग्यादिशेषशुभाशुभफलपाहलविक्रोडितेनाह वस्त्रा

णांनवभागकेषुववनहकोणभागान्समामध्यंचभागानानगृहस्थौवमध्यांशयोः दक्षिणेवास्तुदिने
वेनवनवपिकादिभिलिभिनमइतांशेनहृतांशयोः शुभमसमन्तंवासकोशेननः १ वत्स्वाणांनवभागाःका
र्याः कोणवनहृष्यमताः एतन्मामध्यभृतांशत्रयगनाहेयाः नवादशाभमहिताः पार्श्वचतुर्मध्ययोर्देश

पार्श्व				देवा
	दे	रा	दे	सुर
मध्य	मनु	रा	मनु	वक्र
धा:	दे	रा	दे	वत्स
				वक्रम्

याः स्याप्याः एतदुपलक्षणांशयनामसनपादुकास्वपमर्यंविचारः नचैवद्वौ
षुनवतेनिवृत्तेनमवेवहृदेवाद्वयेश्रिस्पष्टेषुस्फुटितेपाषाणादिभिर्वा
नादिभिर्वैहतेपकेनकेदमेनाः देशद्वाक्षेमयादिभिरुपहतेसतितदुह
नेसतशुभफलजनकंनभवतीत्यर्थः किंतुमर्माणिविदधाति अथवनृह्या
शयोरेवंवृहत्समदाहादिकेसतिशुभकल्याणास्यात मनुष्याणांपुत्राभि
त्यर्थः अथमर्मांशकेरावनममतुछाम्रेयांशेषुषांननः प्रांतेभागेऽनिष्टफलजनकमशुभं पतत्फलं
शाख्यामसनपादुकास्वपियेयं उक्तंचश्रीपतिनाकजलकृदमभागमयालिमेवासमिदर्ध्यतिस्फुटितेवा
वा विंशमिकेनवधाविहितेतामिमात्रिष्टमनिष्टवफलंचवसूथीभिः निवर्मात्रममर्माहिवस्तुकोणामनुजाः
पार्श्वदशांतमध्ययोश्च अपरेपिवराजसांचयोऽशाः पृथगेवासनपादुकास्तुचैव भोगप्रासिदैव
तोष्टानवांशेषुत्राभिः स्यादुत्तमोमध्यचमस्तुः प्रांतेमर्मांशेषुवानिष्टफलंस्यादुःखवहननमेमाथु।

मु.
वि टी.
५८
58

श्रवणात्सां शेषछत्रध्वजादिसदृशीच्छेदाकृतिः शुभफलेति विज्ञेया शेयः दैवांशेपि काककौलूक
सदृशीच्छेदाकृतिरशुभफलेत्यपि विज्ञेया शेयः दैवांशेपि काककौलूकसदृशीच्छेद् उक्ते वतेनैव
छत्रध्वजस्वस्तिकवर्धमानश्रीवत्सकुंभांकुशतोरणनाम छेदाकृतिर्मनुजभागगापि पुंसां विपन्नेन
विशालहमी कंकल्पकौलूककपोतकाकक्रव्यादगोमायुखरोष्ट्रसर्पैः शुष्कद्रुमप्रेतसमानरूपा ला
च्छेदाकृतिर्दैवतभागगापि मृतपवकसूपवः नवांशके समंतात्कृत्वा विनये त्र्यंशभाशुभं वसतिदेवाःको
णेषु चान्यमध्ये दैत्यनराः मध्यांशाश्रितपदेत्याश्चैवपद्मामनादिषुतीति अथ शुभमिर्दैवतांशे त्रवृद्धि
र्नेऋतांशके हानिः पीडापिशाचांशेषु सर्वप्रांतेषु शेषमंत शालचक्राब्जध्वजनतोरजसन्निभा श्रीव
त्ससर्वतोभद्रनंद्यावर्तगृहोपमा वर्धमानास्वस्तिकेनभ्रुगांकुमेजषाकृतिः छेदाकृतिर्दैवभा
गेप्या सुखार्थप्रदानृणां खरोष्ट्रोलूककाकाहिजंबुकषट्कोपमा त्रिकोणास्त्रयाकृतयोदैव
भागेप्यशुभमता निंद्यंत्वमनंदयाहिने भः स्वर्णमिशुतं आशिषो वाचनेकृत्वा वस्त्रवस्त्वचयावेयत् ॥
अथ वस्त्रविडष्ट दिने पि यास्पर्शाधानमत्तुष्टूभाह विप्राज्ञेयानश्चाद्वाहे राज्ञाप्रीत्यार्पितं च यत् निं
द्योपि धिष्ण्ये वारादो वस्त्रं धार्यं जगत्त्रयाः १२ धिष्ण्येनक्षत्रे वारादौ वारतिथियोगादौ त्वनीपातभद्रा
दिदुष्टयोगेनिंद्येपि दुष्टेपि यहस्तवत्रास्मणोजन्यात् तथोद्वाहे विवाहे राज्ञा सन्तोषेणार्पितं तत्

५८

स्त्रधार्यमिति श्रीपतिः ॥ उक्तं च रत्नमालायां विप्रादेशाद्दृष्टेऽह्नि चेत्स्मापालेन प्रीत्याद्दृते पि सैव वारो निषे-
ध्यहर्म्येन तन्नैव स्त्रधार्यं कश्यपेनापि प्रीत्यात्स्मापालदत्ते यद्विप्रादेशात्करग्रहे निषेधवासरेपि स्यापि-
यायतनवांबरं इति इदं चोपलक्षणं तत्थ्यायपद्धाद्धाहानयाग्रामस्त्राहिमिलत्याविवाहादिशुभकृ-
त्येष्वपसव्यादिकं दत्तं तद्दशादिदशाहादित्यपि ग्राह्यं ॥ ९ ॥ अथ लतापादस्पर्शो यत्राजदर्शनमस्योक्त-
यविक्रयमन्नहृतं ब्राह्मलविक्रीडितेनाह ॥ गाथा मूलमृदुध्रुववह्निवरुणादित्येऽर्लितापादस्पर्शयोग्यो नृपद-
र्शने ध्रुवमृदु इति प्रष्णवोवामयोः नीत्वेणायाग्रेषु पभेषमथमृदितेत्यप्रान्यवृद्धीद्माद्रिरिष्वसुवासवेषुद्धे
श्रवणास्त्रःशयोविजयः ॥ १० ॥ गाथा विशाखामूलमृदुविप्रानुराधामृगवेवत्नः ध्रुववह्नेरोहिणीडत्तरा
त्रिस्त्रः चरणाः पुनर्वसुकः त्रिषमश्विनीपुष्यहस्ताभिजितः अत्राभिजिद्ग्रहणाद्धायामनुभीवात् ॥
यशः क्षिप्रे भवति इति क्षेपक्रतः अश्विनीपुष्यहस्तानां लघुत्वात् मृदुत्वे नाभिधानात् अभिजिद्क्षि-
रप्यधातिमा पदेचनक्षत्रभाति यत्तैर्नक्षत्रैः कलानां चूडाणां चालयोपावापनः कार्यः उक्तं च वराहेण
ध्रुवमृदुमूलविशाखागुरुभेष्ववणान्यथाश्विनेहस्ते पुष्यानिलक्षिप्रहरिभिः पादस्पर्शो रोपणो भाति य
तु वसिष्ठवचने द्विदेवविशाखाश्यांकमूलध्रुवेषु निष्यार्के भमेषोप्तभेषु पत्तोवधीपुत्प्रलनादिका
नामेरोपणान्तनमनुयुक्तं तन्यादस्यान्तिरिक्तयनायारोपणाविषये यतः पादस्पर्शारोपणो चनक्षत्रस्नाना

मु·
वि·टी·
५८
57

तत्राश्विनीहस्ततिरिक्तलग्नात्पापोपचयोपद्रकादृष्टाभाति नत्र सावित्रतिष्याश्विनवारुणानि मूले विशाखा
वसुद्वयवारि लग्नोपचयीपापदपंचोपचयोपशुभो तेषु भानिप्रोतिपदेदानि इति श्रीपतिवचनेकथंसंगच्छ
ते उच्यते वराहपद्यस्यपादपंचग्रहणाल्लग्नादीनामुपलक्षणमितिविमला नडक्ति: अनेनैवा: श्रीपेनग्रन्थ
कृडक्तिवत् अथ राजदर्शनमुहूर्ता: नत्र प्रवसुडक्तिस्पश्रवोवासवै: उत्तरात्रयरोहिणीचित्रानुराधा।
मृगोरेवत्यश्विनीपुष्यहस्तश्रवणाधनिष्ठाभिरभियोवस्थानत्रैर्नृपदर्शनं राजदर्शनेऽपि तु उक्तं च श्री
पतिना सौम्याश्विपुष्यश्रवणाश्रविष्ठाहस्तध्रुवत्वाष्ट्रभपूषभाति मैत्राणि प्रोक्तानि नरेश्वराणां वि
लोकने भानि शुभप्रदानि अथ गमनागमनमुहूर्ता: नवनीतानांग्रावुपभेशुभयमादिनेमूलज्येष्ठाद्रा
श्लेषाहस्तवीत्रयमचाभरणीश्वानताकामुमयमयपाभेमडदित: नराह श्रीपति: गोद्वयपश्चवाहनोयो
हस्तेयात्मम नैऋतेचेवधिस्पे हर्वाख्विशुविषाणिश्रेष्ठडक्तोमयाभेम: कालविद्भि: पुरातनै: अथ
गोक्रयविक्रयमुहूर्ता: नत्रतिप्रोतय वह्नीन्दुभादित्यभाद्राद्रुपवासयेषु अश्विनीपुष्यहस्तरेवतीवि
शाखोत्तरवसुनेष्टाश्रुतनताका यतिष्ठाश्रवावाक्रयोमूल्येनपरस्माज्जुहणाविक्रयोमूल्यग्रहणा
पूर्वकं दानेचशास्त्र: उक्तं च रत्नमालायां पुराक्रयासमयकेषु विशाखावापुष्यवासवपुनर्वसुभेषु अ
श्विपूर्वमभश्रुतेषु वियेयाविक्रयाविधि: हस्तभीनापतास्विनयभाति भीमपराक्रमेणान्त्यपचकप्रा।

भानीयाभिहितानि अत्र प्रीतिवाक्यान्यधिकानि तत्राणि नान्यनायकविषयाणि ॥ ३ ॥ अथ पुष्पलोद्
द्गमहूर्तं स्थितिनिवेशनं निषेधमहूर्तं चेद्वेशान्त्विदमाह लग्ने शुभे वा शुभमस्थिते शुक्रे वृत्तापस्नाता निजयो
निभवेत् रिक्ताष्टमीद्वादशीकुजज्येष्ठाफवलाद्रिपुयानस्थितिवेश्मान्तनमत ॥ ४ ॥ शुभे शुभस्वामिके लग्ने ष्टमा
शुद्धिमत्यत शुभपापाकृष्टमभावर्जिते सति स्त्रीयपोनिवत्तेपस्नाता चतुष्पदानां वृत्ताशालायदाह
प्रीयति: शुभग्रहोदयेषु हेमे यनेस्वर्तयोनिषु वृत्ता हृद्धिक्रियाशालापस्नातान्यतिभिः स्मृता स्त्रीययो
निनत्राणि विवाहप्रकरणे अश्विन्यनुपयोद्दपस्त्यादिना वक्ष्याति अथ च वेचनत्तत्रेष्वपि वृत्तापस्ना
नाविधेया नीतोपस्नातोदमनेवस्यानपुष्पोषणमिति भीमपराक्रमोक्तेः अथ रिक्ता चतुर्थी नवमी
चतुर्दशी अष्टमी द्वादशी मावस्या कुजो मंगलः श्रवः श्रवणः फवाणि उत्तरात्रयरोहिण्यः त्वाष्ट्रं चित्राप
शुभेषु पस्नातायानेर हात्वहिनिः मारणी स्थितिर्गृहप्रवेशनेचनमत मन्फलजनकं न भवतीत्यर्थः
उक्तं च वसिष्ठेन त्वाष्ट्रं फवप्रीयति भेषु रिक्ता द्वादशी ष्टमी भौमदिने पस्नाता याज्ञाप्रवेशनकदाविदेव कु
र्याच्चेतेषामभिहृद्धिकांती वशाद्ध्यांतिस्थितिमपि न कुर्यात व्यवहारतत्वेतत्त्वाराधिकामन्त्रे स्वयोनिषु
स्थविकुजेपस्नाता कर्माटिकुर्यात्स्वेयनुमेदस्यानप्रवेशं च तिथ्यापस्नावैवित्तोत्तराविल भान्य भेषु अशुभे
चतुर्दशी रहितोऽपलन्ता गयास्मावस्यारहिते व्यवहारोऽपये इत्यर्चियो पानि हृद्येपोस्लेसोमा विशाखयोः

म॰
वि॰ टी॰
५८
58

अश्लेषायाममघायाश्चित्रायायाम्यामिश्रिवतस्यरा १४ अथौषधस्यचौषधहर्तौमसाद्भान्तच्छेदमाह भैषज्यं
मृदुलघुमृदुचरेमूलभेद्वागलग्नशुक्रेहिज्येविविदिशादिवेमवापितेधाम्येषु शुक्रेरिःफशुन्यमृतेगृहेमति
यौनेनानेनमैत्रेमूचीकर्मोप्यदितिचमृदुभेलाष्टमित्राश्विर्यिसे १५ लघुमृदुचरे अश्विनीपुष्यहस्तचित्राम्रगा
नुराधापूर्वे मन्त्रिणो रेवतीश्रवणायनिष्ठापुनर्वसुनायकामस्वातीपुनर्वसुभेषुमूलेचभेषज्यंमौषधंप्रशस्यमि
तिनवामतशुभफलंदमवतीत्यर्थः श्रीपतिःपौस्नदयेवादितिमदूयवहस्तत्रयेचश्रवणात्रयेच मैत्रेच
मूलेचमृगेचशास्त्रभैषज्यकर्मप्रशस्तमितिमतः वसिष्ठोपि हस्तत्रयेपुष्यपुनर्वसौचविशत्रयेवाश्विनीपौ
ष्णभेषु मित्रेन्दुमूलेषुचमृयेवारेभैषज्यमुक्तंशुभवासरेचेति अथद्वागलग्ने हिस्वभावराशिषु मि
थुनकन्याधनुर्मीनसुलग्नगतेषुमत्स्यशुक्रेहिज्येविदेव शुक्रेचन्द्रेसूर्यस्थानेषुत्रुपेषु हिस्वभावलग्ने
शुभमस्य शुनलेधाम्यशुक्रेहिज्येवुधास्ताखेश्वदिवमेवारे मन्त्रिणोतिक्रामारहितदिनेचभैषज्यंमतउ
क्तंचदीपिकायां द्वागोदयेगुरुबुधेन्दुसितेषुतेषावावरेषुमसविधौमतिस्त्रौमस्यागे अथरिःफशु
न्यमृतिगृहेलग्नाद्वादशस्थानाष्टमगृहेशुभेषुशुभपापग्रहरहितेषुमत्स्यभेषज्यंमत नवर्षफल
प्रश्नादिनामत्याशुधीयवयोगोगषयमेवतेहितमितिविशेषोध्येयः यदुक्तंश्रीपतिनापूर्णश्वान्तियम
वामस्तुहोमेयहेषुमितागेवलवत्ता शुभवस्त्राहितकारिणीयोगकीर्तितानियन्नौषधमेवा कश्यपेन

पि षट्सप्ताष्टान्त्यपुत्रो च बलिनः शुभखेचराः आपूर्णायको योगो कर्तव्यो होमपूर्वक्रियेति अथ जन्मे
मे जन्मेन नक्षत्रे नो भैषज्यमेत उक्तं च दीपिकायां जन्मनक्षत्रगश्चंद्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु क्षौरभैषज
गादिकर्तव्ये शुभवर्ज्जयेत अथ पशुविक्रमे मुहूर्ताः अदितिवसुभत्वाष्ट्रामित्राश्विधिष्ण्यपुनर्वसुप
निष्ठा विशाखा राधाश्विनी पुष्य विक्रमे सूच्याः सर्वे धिष्ण्ये दिनमेव नादिमकले कर्म अपि शुभ्रा ह्यनकावव
मपि कुर्यात उक्तं च व्यवहारोच्चये अदितिवासवत्वाष्ट्रमैत्रमैत्र्यवाजिनः पशुविक्रमे नक्षत्राणामि
भिहृतैः प्रशस्यते नक्षत्राणां च एवं अथ क्रयविक्रयनक्षत्रे शुभपरमानतिथे ध्वजत् ५ क्रयनक्षत्रा
ण्यपुष्यमाह क्रयर्क्षे विक्रयो नेष्टो विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न पौष्णाम्बुपाश्विनीवातश्रवश्चित्राः क्रये शुभाः ९८
क्रयर्क्षे वर्तमाने क्रयनक्षत्रे विक्रयो न कार्यः नक्षत्रा विक्रयनक्षत्रे क्रयो न कार्यः न विद्यम शुभं ।
विक्रयो नाम मूल्यं गृहीत्वा वस्तुदानं क्रयो नाम मूल्यं दत्त्वा वस्तुग्रहणं यदा ये क्रयः कर्तव्य ।
स्तदान्येनापि विक्रयः कर्तव्यः नक्ष क्रयविक्रयनक्षत्राणां महाभेदाड भयथाविधमुहूर्तानुपप
त्तिः उच्यते विक्रेतायदा मुहूर्ते विक्रयार्थं गृह्यते तदा क्रयिणोऽनुकूलव्यापारवदिष्टं वस्तु स्वगृहा
न्यथ क्रियेतेन तत्कर्म क्रियया शुभा द्रष्टव्या यदा तु क्रयिणा क्रयामुहूर्तः प्राप्यते तदा विक्रेता मूल्यं द
त्त्वा ह्यथ क्रन्ते विक्रेतेष्ट वस्तु गृह्यते तत्कर्म क्रयशुभ द्रष्टव्यमिति मत्वा समाधिः अथ क्रयवि

क्रयणेनावश्यं तत्र क्रयिणः कदाचिन्मुहूर्तासंभवो हि तेनावश्यकत्वात् आवश्यके चेन्मुहूर्ते गवेष
णाया कालविलंबेन निष्पन्नाभावे तन्नीयतं मुहूर्तविचारमनंगीकृत्य समाचरन्त्यशस्याबहु
ग्रहणासिद्धिसंभवात् तदा विक्रेतुरेव मुहूर्तविचारः एवं विक्रेतुरप्यवश्यं विक्रेतव्यस्य वस्तुनो यदा
गृहीतासंभावेन तद्वस्तु मुहूर्तमनालोच्य वस्तुदानमवश्यं के मुहूर्तविचारः कालविलंबाभावा
त् इत्यवश्यमप्युपपत्तेः तदा क्रियमाणमेव मुहूर्तविचारः नन्वेवमपि क्रयविक्रयनक्षत्राणां पार्थक्ये
नाभिधानात्तयोः परस्परात्मनिषेधो न युज्यते यदा राजदर्शने विहितनक्षत्रेभ्योऽन्यनक्षत्रे शुभराज
दर्शने निषिद्धमित्यर्थात्प्रतीयते सर्वथा वाक्यं सार्थकं भवतीति न्यायात् उच्यते क्रयनक्षत्रेषु क्र
यः कार्यः इत्युक्ते विक्रयस्य स्वतन्त्रकर्मत्वात् न क्रयनक्षत्रे निषेधाभावः एवं विक्रयनक्षत्रेष्वपि क्रय
निषेधाभावः तत्र निषेधे प्रसक्ते तन्नक्षत्राणामधमत्वापत्तेः कस्यचित् क्रयणनक्षत्राणामधमत्वमगी
कृत्य मध्यमोऽपि क्रयमुहूर्तो ग्राह्यः स्यात् तदर्थमपि वाचनिकस्तन्निषेधः अत्र क्रयविक्रयनक्ष
त्रेभ्यो भिन्ननक्षत्रे शुभक्रयविक्रययोर्मध्यमत्वमनुमिमः निषेधस्य वाचनिकत्वमङ्गीकृत्य चर्दोपि कार्यो
यस्माद्धि शुभकार्ये गृहीताशुभा नेष्टाः क्रये विक्रये ति शुभा लाः योस्याश्चि चिराशुभं विरुद्धवाता शुभा
लाः क्रयविक्रययोर्निषिद्धाः इति अथ क्रयमुहूर्तमुच्यते तत्र पौष्णे रेवती अश्विन्यः शतताराश्च

श्विनीवारः स्वातिः श्रवः श्रवणः चित्रा एतानि भानि क्रयेषु तानि विक्रये तिथिषिद्धानि सेमसतिबुधो
क्तेव ॥८॥ अथ विक्रयविपणिमुहूर्तौ शार्दूलविक्रीडितेनाह पूर्वाद्वीशकृशानुसार्पयमभे केंद्रत्रिको
णे शुभैः षड्त्र्यायेष्वशुभैः विना घटतनुं सद्भिर्जनोः क्रयः सन्निर्यो रिक्ता भौममघान्विना च विपणिर्मैत्र
ध्रुवक्षिप्रभैर्लग्ने वेदमितेज्यपाष्टरहितैः पापैः शुभैर्व्यायवे ॥७॥ पूर्वास्त्रिसः द्वीशा विशाखा कृशानुः
कृत्तिका सार्पमश्लेषा यमभं भरणी एतासां केंद्रः पञ्चनवमेषु विक्रयः सद्भिर्मेलपः नडङ्केष्वीपति
ना सर्वग्रहैः कार्यः शोलग्ने वित्रकेंद्रत्रिकोणगैः शुभैः शुभस्थकर्मोक्तिर्वर्जेयित्वा च टोस्यामिति केंद्र
संज्ञा बृहत्त्वात्केके कंठकं केंद्रचतुष्टयं इति अथ विपणिः रिक्ताचतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः भौमा
मंगलवारः चंटः कुंभलग्नं एतानि विवर्जयेदित्यर्थः अन्येषु तिथिवारलग्नेषु विपणिः हट्टे स्थित्वा
क्रयविक्रयात्व्योकमेतन्कुर्भे तथा मित्रसुरुवतिप्रश्चिनीनुराधामृगरेवतीरोहिणउत्तरात्रयाश्वि
नीपुष्यहस्ते विपणिर्लग्ने चंद्रसितेज्यबुधैर्व्यैः चंद्रशुक्रे चतुर्णीत्यर्थः व्ययाष्टवर्जितैः शुभग्रहैः उ
क्तेवत्रमालायां कुंभलग्नमपहायमापुष्यकर्मं भवमूर्तिवर्तिषु अथ्यायेषु शुभदायिषु
कुमेमार्गेवेविपणिविंद्धिसमानवृतिइति ॥७॥ अथान्यबहावितमुहूर्तमिंडदचत्रमाह विप्रोत्थवशिष्टमह
उलेपुणादित्येषु रिक्तादिनेश्रणात्रसाहानि कुत्संवेदुश्चहलिकार्येऽयोनमुडतिशवेरषविहान ॥८॥

म-
वि-टी-
९-
60

त्रिंशं अश्विनीतिष्यःहस्तःअन्त्योरेवतीवसुधनिष्ठाइन्दुःमृगःमैत्रंस्वातीज्येष्ठाःश्रुततारकःआ
दित्यःपुनर्वसुःपञ्चमेसुवाणिकृत्यमष्टमंसंविधिकंपविक्रयादिकृत्यंकार्यं उक्तंचरत्नमालायां पु
ष्यश्रविष्ठाश्विनसौम्यमैत्रपौष्णानिलादित्यकराह्वयेषुमवारगोभैश्चशुभैःस्मृतानिसर्वकार्या
णितुरंगमाणां अथाश्वचक्रेदैवज्ञमनोहरे अश्वाकारंलिखेच्चक्रंसाभिजिद्भानिविन्यसेत् स्कंधे
वक्त्रेपंचभांस्वपृष्ठेचदशभानिच पुच्छेद्वेस्यात्पदेपंचनाभौतत्पादेचतत्पृष्ठे उदरेविन्यसेत्तंचमुखेद्वे
त्वगास्यच अर्थलाभोमुखेमरणंस्याद्वाजीनष्टपतिश्चोदरे वक्त्रास्येगोभेगोपुच्छेपत्नीविनष्टपति
अर्थसिद्धिर्भवेत्पृष्ठेस्कंधेदेस्कंधेरूपतिर्भवेत् एवमश्वारोहणादिविचार्यंनरहणे तथा अविक्रांतरक्ति
रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः आरोभौमः रिक्ताभौमान्यमेषिचवान्यदिनेवाणिकृत्यंप्रशस्तं
अथेति अथविद्वान् ज्ञात्वासुहृत्निचित्रानुराधामृगरेवती त्रिपाद्भाश्विनीपुनर्वसुहस्ताःव
राणीश्रवणाधनिष्ठाश्रुततारकाः पुनर्वसुस्वाती पञ्चदशस्थानतत्त्वैःशुभलिकार्यंकुर्यात् न
दाह्वसिष्ठः हस्तत्रयेसौम्यद्वितयेवयोसहृयेपुष्येपुनर्वसौच मैत्रेचसर्वाणिपण्यंजनानांक
माणिशुभानिविलानियानीति अथहालिकंकृष्यार्पणंमुहूर्तेव्यवहारोश्वपे शुभतारेशुभे
लग्नेशुभांशेभभ्योभवेत्तिथौ अंकुराःकारिणायोन्याःग्रामनिलग्नेप्रनेदिते इति अथास्यग

नायारोहणमुहूर्तोपि तत्रैव योग्यास्थिनीवारुणमैत्रश्विमवित्रादितिपाणिमूत्रेन्दवित्रैः वारेषु श
पिगुरुशिलीवमितेऽङ्गाना आरोहणं गजतुरंगरथेषु स्मृतं इति पाणिहस्तः वित्तपतिष्टा ९८ अथ मूषा
घटनादिमुहूर्ते शार्दूलविक्रीडितेनाह स्वपाघटने त्रिपुष्करचरतिप्रभेवरत्नपुरुषस्मीनेणाग्रविही
नमेरविकुजेमेषालिसिंहेतनौ नवमकामहितेनचरभं वमृडदिनिषेषुभमतनौ नीतेणाग्राधिष्टिगोष्ठे
वत्सहने शालं शुभं घटनं ९९ त्रिपुष्करादिनलक्षणं भद्राभद्रातिथिस्थिरविजेत्यादिना वक्ष्यति पञ्चवि
त्रिपुष्करदिवसेचवातिप्रभेवे अवणापतिगृहपत्नीतालकापुनर्वसुस्वातीपुष्याधिष्टिनोहस्तरोहिणापुन
र्नवेषु भेषु आरम्भणा चरने मत घटचलमेन इत्यादिः सेतु घटचलसमेयोगश्वरादिः थीनलनः
पार्श्वकानानि युक्तः आर्थपातकमानेनवलाविनितिनेद निष्ठायां सेतु नेणिलोपः पशाहवसिष्ठः
द्विशावलचलदेरिक्ता मावर्जितेषु तिथिविलिषु पिवारेषु पि त्रिपुष्करे भूषणाधार्य अथ नवभूषाघट
नेरत्नपुते माणिक्यहेमकादिरत्नपुतं चोबि कीर्तिते नवातीत्रणाग्रभेविहीनभेम् लन्योष्टमस्मो वा
मूर्तौ त्रयमरणीमवाल्पकान्येषु छायस्तु नत्र येषु कार्याः लग्नाग्रविभौमवारे कार्यं नथामेषालि
सिंहाः मेषवृश्चिकसिंहलग्नेषु कार्यं नडकोवमिश्रेनस्थिरमायावणाचरमेलवुमैत्रेष कर्कजवारे
नेषामेयविलग्ने माणिक्यविभूषणं कार्यं माणिक्यग्रहमपलरत्नाभरत्नादेः अथचरअभमू

मु.
वि.टी.
६१
61

इतिश्रवसंज्ञकेषुनक्षत्रेषुनूतनभूषणवस्त्रंनमुक्तासहितंशुभंवदंति मुक्ताफलग्रहणं येन्याद्रमतोदेशपिउप
लक्षणं अत्रवस्त्रकेयोर्वीरेकर्कटन्तूपणत्रलालग्नेकार्यमित्यपिविशेषोध्येयः उक्तंचवसिष्ठेन स्थिरभा।
धावणाचभेलग्नेमेषेशुक्रेऽरुणवारे तेषामेवविलग्नेसत्रिपमृडक्षवभेषुस्मिंमितयोर्वासेषुतलग्ने
मुक्ताफलरजतमयंभूषणमविलंसवत्रकेकार्यं केचिदिहनिष्पानमेवाभरणं ग्रसिनेवमुहूर्तेया
यमित्याहुः अथतीक्ष्णानिवस्त्राणिभाति उग्राणिपंचभाति अश्विनीमृगः हिदेवविशाखावोस्मृतः कृति
कापेषुनक्षत्रेषुवह्निंतशुक्रेशुभंस्यात उक्तंचज्योतिः सारसागरे कृत्तिकाहविशाखावासुभौमार्कवाले
वासरे नदिनेवदिनेशुभान्नृपाणांजयदायकमिति दीपिकायां मूलेनुहकीत्रयपामपित्, सर्पाश्वि।
शक्रानलशूलिनश्च रविज्ञादिमाधावणाकमेकर्याद्रिथ्योविलग्नेचशुभेशुभाहेइति सोधारणावटनो
त्वलक्षाणादिक अथसुवर्णारूप्यादिभाजनेशुभोजनमुहूर्तेप्रमगाडव्याने तत्रवसिष्ठः लघुमेत्रध्रु
वमृडभमितेडशुयजीववारेषु हेमरजतादिभाजनमभोजनमारोग्यमुहूर्तयोगेषु आरोग्यनीरोगत्वं
भोजनकर्तुः स्यादित्यर्थः ५९ अथमद्रापानानवस्त्रक्षालनमुहूर्तं हस्तपाकेटमाह मद्रापाणापातेनस
ऊर्ध्वमृडवद्धभेतिप्रभेषीडमेरेवस्वहूर्णानस्याख्येनवगुरुभृगुजेषुताविलग्नेशुभेः स्यात् वस्त्राणांक्षा
लनमहलमहूयदिनस्कांपंचकादित्यपुष्येनोरिक्तापर्वषष्ठीपितृदिनरविजज्ञेषुकार्यंकदापि २०

ऋवस्तुडचवर्त्तिप्रमेशकेः नक्तैः कृत्वा राजामन्त्रादिस्वर्गाहिण्यादिति ध्यात्वे मुहूर्तपतनमवाप्ने दक्षमाला
पर्वतियवृत भावयाशाङ्कः तन्मङ्गभमित्यर्थः तथा वीडुरहिते भौमेवृहस्पतिरहिते दिवसेतिथौ पूर्णा नया।
त्रिपंचमी दशमी पूर्णिमाः तृतीयाष्टमी येयोदश्यः पतत्सु नकेषु सेदिवसे कार्याः पतत्सु हितासु तिथिपुण्
मं तथा गुरु कृष्णकाल ये पार्श्वे द्वापावतेन कार्यं तथा विलग्नेषु भेः साङ्गेत्यर्थः उक्तं च सारसमुच्चये मृडफव
तिप्रवेशु भेषु योगेषु शस्तेषु तिथे वृद्धवर्जे वारे तिथौ पूर्णा जयान्हू योवमत्रा प्रतिष्ठा शुभदा नराणां गुर्वेले
वा सितास्तेवा मृद्गायाथ वटनन्दकाविन ध्रुवग्रहार्ता शुक्ल ये न कार्यं भूतिमिच्छता अथ यवसर्वनिष्ठाहृयो।
ष्णेनी दिनकृतं वकेहस्त चित्रा स्वाती विशाखानुराधा याश्चादित्यः पुनर्वसुः पुष्यः पतेषु नक्षत्रेषु वस्त्रा।
णां तालनं स्नानः शुक्रो स्वयं तालनं कार्यं चेद्र्जकाय धावनार्थं देयमित्यर्थः रिक्तेशमिद्धा पर्वाणिश्रा
द्धयोक्तानि षष्ठीपितृदिनममावस्यार्विजन्हेषु शूलेषु तेष्य रक्तपदिवसेषु कदापि वस्त्रधावनं नोका
र्यमित्यर्थः उक्तंच गाणेशे देवज्ञेन पौर्णमादित्यादिपं वा श्विभमंवसशुभे वहामासा चालनायं हिता
षष्ठीव पर्वान्त मस्त पूर्णातिदिनेष्वाहुर्वसंत शुभम्बात् अदितिः पुनर्वसुः आदित्यादित्यः कविज्ञेमश्वपि
वारो मंको त्यादिकं पूर्णातिथे यदाह च देवधः शनौ भूमिस्ते त्याहु षष्ठमावस्याया लक्ष्या वस्त्रतालन
नो दोषो दहत्यासम भंकृत्ले संक्रान्त्यापे च रक्षणावहादश्यणा चर्व्रवैदिने वस्त्रनिष्पीड्येन्न वस्त्रो वेत्रापि

मु.
चि.टी.
६२

नयोजयेदिति २ अथ खड्गादिधारणं प्राप्यानुपभोगं च वस्त्रस्य प्राह्वेदमाह मं धार्याः ॐ नवनभेषु सनप्रा
रक्तपणणा मेषु श्यावि रिक्ते शुक्रे न्याके ह्नि मैत्रे धवलचुम हिनादित्य शाक्रहितैर्द्वेषे पूर्लेग्रे हिस्यराखिश
ष्विनिवसु भह्ष्टे शुभैः केंद्रगे: स्याद्योग: प्राप्यासनादेश्च धवलचुम्ब्रह्मर्यकाहितापक्षः २ रिविरिक्ते रि
क्तावर्जितेषु क्रूरहस्पतिरविवारे नयामेषधवलचुमेतक भमसहितपुनर्वसुज्येष्ठाविशाखा नतत्रेषु
ॐ नाद्येयो धार्याः स्तु: ॐत: शमः श्रमसलॐन स्वमव: पुरोवाणा: क्रूपणा: खड्ग: श्रीषुवीक्षुरिकामग्रा
होपीति केचित् नयाश्विन्यादि वृष सिंह वृश्चिक ॐ भांना मन्यत मेरासौ लग्ने स्थिते मतिशुभाश्विनि वस
मौवीनस्थानस्थितेषु भग्रहसृष्टे शुभैः केंद्रगे: मद्गिः ॐ नाद्येया धार्याः स्तु: उक्तं च व्यवहारोच्चये पुष्य
वादितिचित्रपामनतनयो प्राक्कोनशरेवतीवाजी हस्तविषाणा खेमित्रमसहितेभौमगुरौभार्गवे ॐ भकीट
रहे वृषम्रगवतीवंदे शुभैर्वीतितेमना हेतुगव ॐ नगा ब्रह्मकारिका धार्या नृपाणां हितेरिति अथ धवलमंडल
चुनतत्रेदहरौश्रवणोश्वत के म ताप्पा श्रादिति: पुनर्वसुः पशुप्राप्यासनादेः प्राप्याखड्गादिरूपा आसन
मोराणीपीयमृगलगादि आदिपशूर्तां नाकुंकानेषामुपभोगाः इष्टो हितः उक्तं च दीपिकायां मैत्रेन्दु
पुष्यपमभादितिवाजिचित्राहस्तान्नरांचयकरीन्दविधातृभानि पतेषुनीतषायनामनपाडुकानाम
भोगकार्यमदिति ---- शुभाहे शुभाहे शुभग्रहयामेरे २ अथ कादिनतत्राणोशुणा हस्तविक्रोदिते

नाह अथ र्तेवसुपुष्यधान्तजलमहीशांत्यभार्यमलभे मंसरांर्तेषु विविधष्वेत्रजलपात्मेषाष्विवांड्रुमेवत्
मध्यर्दे स्विवपित्रे नेकवराणलाष्टं ड्रविधानके स्वार्दे स्वाम्यादिति श्रवोदहनभाहिंजु ध्यवत्तौ भगे २२ अथात
स्मितिनामभिआयोग्णकवचनं एवंमेदान्तमिति वक्ष्यतिष्ठापुष्यः पागेनारोहिणीजलमहर्षापाछा
हीश्राविष्णावा अनेवेवती अर्यमानन्तरापाफाल्गुनी एतान्यथनक्षत्राणि अथमदाः रविहलः विष्वरअन
राधाफ्ता मैत्रमनूराधानलपः शन्तनाराश्लेषाश्विनी चेन्द्रमृगशिरः एतानि मदाहाणि अथाशिवश्रा
स्राणितरोमघा अनेकपादजवराणि पूर्वभाद्रपदलाष्टं विशाखइन्द्रज्येष्ठाविधियिभिनित अतकेभराणीप
नानिमध्यानक्षत्राणि अथस्वातीअदितिः पुनर्वसुः अवः श्रवणा दहनकृत्तिका अहिर्बुध्न्यः उत्तरा
भद्रपदारेवती मूलभगाः पूर्वाफाल्गुनी एतानि मलोचनानि यसहदवमिष्टः अथ कमशर्मेदान्तम
ध्यमेवंत्मलोवनं पंचान्यपीयोगायेषुनक्षत्रेषु यत्नाधिसानः पिष्याग्राहः स्त्रीलिंगआर्षः असमीप
स्थः रोहिणीनक्षत्रेषु पुनः पुनर्वसुनेउक्तान्येवनक्षत्राणि भवंति नतुलाघवार्थं ग्रथकृतस्य हवे
वसिद्धवचनालघुपाये नैवनलक्ष्मीसिद्धेः प्रत्येकं नक्षत्रगणनामाह पेमोरवंव्यार्थं कृते इतिचेन्न यय
पितरुपाहूला चव मसिनयापि पुनः पुनर्गणनया प्रसामाह्नस्वयापि गणनाश्यामेसत्त्वादेनक्षत्रा
णांमविष्यर्थ्यसिद्धेगौरवमर्थतो सयवप्रलते ययपिष्याहूवाहूल्यतयापर्यस्याति संदेहो निवर्यावातीव

ग
वि.टी.
६३
63

लाभवमस्तीत्यस्मिन्नादेशमहान्गुणः २२ अथैतंयादिनक्षत्राणांफलमनुष्टुप्छंदसाह विनष्टार्थस्यला
भोन्ध्येक्षत्वाभीनसुलोचने २३ अथान्धनक्षत्रेषुविनष्टापहृतस्यार्थस्यशीघ्रंलाभःशीघ्रंभवति मंदाक्ष
नक्षत्रेषुविनष्टार्थस्यप्रयत्नतोलाभोभवति मध्यमध्याक्षनक्षत्रेषुविनष्टार्थस्यदूरेणनाशस्तीवदूरे
भूभागेश्रवणाद्वदीयद्रव्यश्रुकेनहृतमस्मकस्मिन्स्थले तिष्ठतीतिलोकश्रुतिर्भवति लब्धिस्तु
नास्त्येव सुलोचननक्षत्रेषुक्षत्वाभीनश्रवणामपिनलब्धिरपि उक्तंचवृत्तमालायां लाभोन्धकेनिक
टपथहृतस्यवाद्रव्यस्यलब्धिरिहकेकरभेप्रयत्नात् दूरेक्षतिश्चिपिटभेनततनहनाशिशोभिर्वनस्य
नसुलोचनभेकथंचिदिति केकरभेमंदभेचिपिटनक्षत्रेनक्षत्रेमध्ये २४ अथयत्नप्रयोगोनिषिद्ध
नक्षत्राण्यनुष्टुभाह तीक्ष्णमिश्रध्रुवोग्रेषुद्रव्यंदत्तंनिवेशितं प्रयुक्तंचविनष्टंवाविष्ट्यांपातेच
नाप्यते २४ तीक्ष्णमिश्रध्रुवोग्रसंज्ञकेषुद्रव्यस्यवर्णादिदत्तंकालांतरंविनिवेदत्तं ननुस्वममत्यापरि
न्यासेनदत्तमित्युच्यते निवेशितंस्वहस्तसमीपेनन्यार्थंस्थापितं प्रयुक्तंकालांतरंवीतिवृद्धःसेनान्म
र्णाधमर्णस्यवहस्तेरणकस्मैविदत्तं विनष्टंचौरादिनाहृतंस्वयमेववाक्वचित्युक्तंतद्द्रव्यंनिश्चयेनक
दाचिदपिनाप्यतेनष्टा विष्टांभद्रायांपातेव्यतीपातमहापातेवाहृतंद्रव्यंनप्राप्यते चकाराद्ग्रहण
पिनेदयमितिव्याख्येयं वसिष्ठवाक्यंस्वरमत्त उक्तंचवसिष्ठेन ध्रुवोग्रमाधवाणांवाहणानांनिति

ममर्मोत्व घयमप्राणाद्वे चौरे हृतेक्वं मयपन्नेदेयावि छ्ठांचपानेचनलभ्यतेतन्न उपलेवग्रहयो यत्नकेविद्या
कुर्वते निश्चयेन चौरो हृतस्य द्रव्यस्य प्राप्तिरप्राप्तिविचारोऽपकारेण तत्तेन लाभोऽपकेनिकटपवहृतस्य चौ
रैर्विज्ञानात चौरनिर्णयेन तेनैव विचारः नश्चित्य चौरस्वरूपः कोपि चौरे हृतस्य तिमानान्त्रोऽपसेण
दानायेनकेनापि विचारः कर्तव्य इति शुक्रमतानुगामः एवं चौरनिर्णयेऽपि हृतद्रव्यविचारः तत्र भये
वेश्याप्यप्राप्तिनिश्चयपथ्य उभयेका भावेन प्रपत्ते ति २४ अथ जलाशयखननं त्वारंभयोर्मुहूर्तं
शुभ्रं हलविक्रीडितमाह मित्रार्के अथवा सवायुपमचातोयान्यपुष्पैर्इभिः पापैर्हीनबले लग्नेनो स्वरा
शेस्ते वा भृगौ वा विधौ अथ सर्वजलाशयस्य खनने तेष्वारंभोमघे ः मैत्रभे स्वाती त्वाहिर्बुध्न्येपुभेल्लग्रहे
ने व्रराश्वौ शुभ २५ मित्रोऽरायः अर्कोहस्तः अर्थेउत्तरात्रय रोहिण्यः वरुणधनिष्ठा अथवायुपः प्राजना
रका मघा तोये पूर्वाषाढा अर्के देवती पुष्यः इंदुमृगः एतैर्न क्षत्रैस्तथा दशाभिः सर्वेषां जलाशयाना
नां वापीकूपतडाकादीनां खननतोयधारणानां वैतेषु भक्षे उक्तं च व्यवहारतत्वे अथ्यां शुचाप्य
पित्र्यमित्रवसु त्वष्टाके देहि ज्येष्ठभे शुभावे खननं सलिलाशयानां इति अथ जलाशयखनने लग्नविचा
रः पापैः पापग्रहैर्वलवर्जितैः सञ्जितलग्ने लग्नेशवरवेरोहहस्यते शेष युक्ते स्थितेः ततीत्यर्थः लग्नाद्व
दशमस्थानस्थे अथ्यांजलवराशौ वि धौ सति जलाशयखनने हिते श्रीपतिः लग्नेजीवे "अ

म- वि-टी- ६५

वाऽुर्वेलेयग्रहैः शुक्रे चापि मित्रगृहस्थे गुरौ चन्द्रे दृष्टे तोयाश्रयाणामारंभः शुभस्मिन्नपि निर्विकल्पं क
ल्पिपेनाप्युक्तं गुरौ तेनाल ग्रगते शुक्रे कर्मगेते विधौ अप्यभेनलकार्याणामारंभः सिद्धिदः स्मृतः दी
पिकायां तु विशेषः शुभ्या मित्रकोणे तु शुभ वृहस्पताव [illegible] वापि वेश्म [illegible] के शुभभवार योग तिथि शुक्ले
शुभवर्ये शुभ शुभदृष्टे तोनलताशिगते दशमे गे शुक्रे शुभा भोद्गतेन्द पे शुभारंभः सलिलाशयस्य शुभदो जीवेऽदृष्टो
दये गुरौ शुभ तद्वापीकूपतडाकानामाकृतिमेकृत्वात्व्ये कमित्रानि तत्र प्रणुक्तानि तत्र वापीत्वनं तमा
ह हस्तः शुभ्यो वा सवाहताव मे द्रापि शीर्णा चेवोन [illegible] नापत्ये वापि तत्र माह ः कूपारंभे प्रोष्ठा
माघा मनोज्ञाः तडाकारंभमाह वसिष्ठः भे चेऽुभ्यो न रोहिणी पुष्ये चैवा गौ [illegible] भे शुभारंभ
ते सर्वजलाशयानां कार्यसिद्धे [illegible] अत्र वापीकूपतडाकन तत्रेणापार्थिवे नाभिथा
ना तडाकारंभार्थ मित्रे [illegible] कदेः परिशु
ष्णा र्य तत्र कूपतडाकन तत्रे शुभदृष्टान तत्र त्याग [illegible] भवंति त
त्रमेति भकामेन [illegible] सर्वजलाशयानामारंभे सामान्यतो जलाशय [illegible] यादेना ।
नि त्रयोदशा भानि उक्तानि नान्येव ग्रंथकारै [illegible] नि तत्र वापीकूपतडाकानां भोदो लोकप्रसिद्ध पव
यत्न शुभ [illegible] उद्यानवाप्यादीना ।

ऽकक्षूपकार्याणामिष्टा तिजलं फलं स्यात् इति तन्नीर्णे द्वारविषये प्राग्जन्मवाक्यप्रारंभेनोपप
न्नत्वात् ननु तनवेनन्नाविषयामिति पुनरुक्तिपरिहारः अथ गृहारंभः तैः प्राग्जन्मक्षैर्न तत्रैव भौमसूर्यैः पूर्वा
षाढामघाद्वैः स्थितैः मेषं भेमैषुष्टामद्वितैः मित्रार्कफलं वास्तवाम्बुपातत्र पुष्येषु ज्येष्ठनक्षत्रेषु गृहारंभः शुभ
इत्यर्थः नक्षत्रेनैव वसिष्ठः तिष्योत्तरामित्रगुरुत्रयविष्णुहस्तेन्द्रवारीश्वरपौष्णभेषु मृगोत्तरत्वाष्ट्रा
दिसमस्तकर्मकार्यं विभौमार्कजवासरेषु श्रीपतिरपि हस्तः पुष्योवासवचात्रुराधाज्येष्ठापौष्ण
वारुणानि चेन्द्राणि शुद्धौ कार्यः कीर्तितं वक्तुं वर्तिनृत्यारंभे शोभनो ये भवर्गः अथ लग्नशुद्धिः तत्रा
हिबुके लग्नचतुर्थस्थानेस्थितैः शुभग्रहेर्वीक्षितेलग्नेति गृहारंभः कश्यपः लग्नसंस्थे बुधे च देवगुरु
राशिगतवीक्षिते शुभग्रहे स्वनस्थेषु नीचारंभः अथ स्थिते अत्र पर्व तत्र मालायाममपि बुधेपि विलग्न
शुभेति तत्र शोभनीग्रहवीक्षितेहिबुकस्थैः शुभैर्मेधा गृहारंभः स्थाद्गिरि छाने इत्यत्र पर्येपवमेवव्याख्ये
यं २५ अथ मेषकर्कस्वामिभेवास्मृहस्तेषु तालिन्याह तिथमेषे चेदितिवितानार्के त्यवारे भौमयोलग्ने के
ऊजेवावेलाभे योनेंद्रे नवांशापिवस्मापिमेयोमेषा कार्यास्वामिनोमेषकेन २८ तिथमेषे अस्थि
नी पुष्यहस्तविशाखाराधाम्नगेवतीषुनक्षत्रेषु वितानार्के त्यवारे बुधशुक्रगुरुसूर्यवारे तथा
सौम्यग्रहेलग्नस्थे सति अर्के हस्ते अथवा ऊजे भौमे खलाभे स्वामिकाद्धाम्नेसति मेषकेन भ

सेनस्वामिनोराज्ञः सेवाकार्या राज्ञादिदृक्षीणेप्राग्युक्तेवेतनग्रहणंकार्यंयंगीकृत्यावद्धपान्सेवाःस्थि
न्द्वहस्तेकार्या नचापिस्वामिसेवकयोर्नक्षत्रयोर्न्योन्यमैत्र्यामन्योन्यवद्गुनः राशिपयोः सेवकयोराशिस्वा।
मिनोः नन्मराशीपर्षयोन्यावधिपयोस्तयोरपिमैत्र्यांशीत्यासत्त्यासेवाकार्या श्रीपतिः शुभेविलग्नेदश
मायेचचरेशोक्रमेवाश्ववशोनयानेः विशाखापूर्वाभाद्रामघासेनकार्यासमाश्रयः स्वामिनासेवकेनका
पुपयोपि दशमेकादशेहूपंक्रमेवाशुभलग्नेकेविशाखापूर्वाभाद्रामघायुक्तेसेवाकर्मापिसिध्यति राशि
मैत्र्यासाहित्यत्र भनुराधोत्तराभिश्चेहस्तमैत्रवाश्विसमस्तैर्जलजवाणत्व गोध्याद्यमश्वोनमसमादि
षंचवैरंन्तनार्थेत्तपभृत्यपोश्चेतिवसिष्ठोक्तिःमैत्रीकृत्वान्तुलनन्यायत्वात्स्याप्युक्तेः यथकृत्वापोनि।
मैत्रीराशिमैत्रीचविवाहप्रकरणेप्रोक्तास्वमुपयोरितिनिमित्राणिशुभराशीतिचवदन्ति २८ अथद
ग्धयोगोद्भवग्रहणामुहूर्ते शार्दूलविक्रीडितेनाह स्वस्त्यादित्यमृदुद्विदैवगुरुभेकर्णाश्विवायुश्रवेल
ग्नेधर्मसुतार्थकेन्द्रसहितेवाद्दितेसव्ययोगः शुभः नाभेयाग्रहणानुसंक्रमदिनेहूंचाकोर्केविसयान्त्वोशुभ
वेरणान्तव्रश्वपेदेयंकरान्वितुपने २७ स्वातीपुनर्वसुचित्राउत्तरामृगरेवतीविशाखावासुपुष्यश्रवण
यतिशाषानतात्काष्ठिनीषेकादशानन्तदेशुद्धचयप्रयोगाः शुभः दव्यप्रसेक्रमणात्वेनहव्य पदा
हभीमपराक्रमः शूद्रष्याश्विनीचेवविशाखावारुयं पुनर्वसौचश्रोमंतिप्यनादिनिविनेन प

तुनन्मूणादिद्रूपेणोदाने मिश्रनत्तचत्वाद्दिश्यात्वान्निषेधे प्रोमेमरणोद्दानपर्वनिषेधः इति विशेषः ह
तनष्टादौ तन्निषिद्धेव अथ लग्ने चरे मेषकर्कटतुलमकराणामन्यतमे धर्मे नवमस्थः पंचमाष्टमस्थाने
लग्नाणां याष्टमस्थानमभ्येते तेषां शुद्धिर्नवमपंचमस्थानयोः शुभग्रहसहितत्वं पापग्रहराहित्यं चाष्टम
कभपग्रहाहित्यमित्यर्थः एवंरूपयाशुध्यासहितेलग्ने मरणादेयं उक्तं च रत्नमालायां शुद्धे शुभमीत्यजैने
यनेशुचरेविलग्ने ह्व विगाणयोगः इति अथ वारे मंगलवारे मरणं न ग्राह्यं तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे मरणभौ
मेनरहृद्दीयात्स्वरेयं शुभवासरे मरणाद्देहज्ञेनक्रयात्सुवंयमोमनंदने अथ तत्र विशेषः संक्रामः संक्रांतिः
नद्यमेरुदोहृदयोगकेवर्केहृद्दस्लनत्तदौ भ्रमहितेरविवारेहस्तर्दे इति यावत् तत्रापि मरणं न ग्रा
ह्यमिति प्रत्येकं संबंधः नत्रु ऊतेनानग्राह्यमित्यत आह यदीति यद्यस्माद्धेतोस्तद्दिनं तत्स्वपशुमरणार्ह
हीनऊल्पशुभं भवेत्तद्दिनं नतु त्रयोदशादिभिः पापिरहितमशुभत्वामित्यर्थः अर्थादेशुभौमसंक्रांत्यादि
दिने शुमरणमवश्यं परिहर्तव्यमिति तिथिर्ज्योतिः प्रकाशे हस्तार्कवारे संक्रांतौ पदाणास्यात्तक्र
लेऽशुभं तत् हृदयोगेऽत्यशातैयदा तार्केन कारयेत् अथ बुधे बुधवारे करावि दद्यिमरणानदेयं तदेय
बुधवासरे इत्यथुनैवोक्तत्वात् २७ अथ हलप्रवाह नहनैश्राहलविक्रीडितेनाह मूलद्वीशमघाह
चरउत्तमहतस्तिष्ये विनार्कं शनिं पापैर्हीनबलेविंधोनल रहे सुकेविद्योमामले लग्ने देवगुरौह

लप्रवहणोपाम्ते न मिदे चन्द्रे कर्किजेनपदेन तैनौ तत्यकंद्रिं शिकाम्रषष्ठांतथा २८ मूलविष्णुपाख्वामचाभि
श्चत्रफवमृदुक्षितिपे श्चपकोनविंशतिनक्षत्रे हलप्रवृत्तिं कुर्यात् यदाह नारदः मृगोडुफवत्तिप्रचरवि
ष्णुपाख्वामनुभेषु च हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यान्मूलभे दृषैः श्रीपतिः मृडुफवतिप्रवचेषु मूलमघावि
शाखाममहितेषु भेषु हलप्रवाहं प्रथमं विदध्यात् त्रीन्नवमघ्नान्वितमोवभेषेः नीरोगाः पीडाविहिता
येमघ्ना हृषयात्तेषु न्वितायो मोवभे या हृषात्तेर्विदध्यादित्यर्थः अतस्मादृष्टौ दृषैः कृतेकर्षणे मफ
लंस्यात् दृर्शितदृषवो दृषैः कृते कर्षणे निष्फलमेव भवति अथार्के सूर्यंधावेश्मानि यावं च विनाश्य
कान्यवोःषु वेदसमगालपु पथ्य हृदयानि शुक्रवारेषु हलप्रवर्णे शुभे इत्याविनामानाभित्रत्नीयान्यन
क्षत्रामीति विनायोगाहितीया उक्तं च व्यवहारतत्त्वे इत्यादीग्रयमाग्रिभेकेयममयोविंशाक्लनेशाक्ल
क्षितिरिति अथ सामान्यतो लग्नशुद्धिः तत्र पापग्रहे हीनवले स्थिवलेह पलान्वितन लग्नविधौ चंद्रे शुक्रे
मांसले वालिनिशुष्केऽदितिशत्यर्थः तत्र विधौ चंद्रे जलराशिस्थिते सति देवगुरौ लग्नस्थे च स
ति हलप्रवहणं शुभं उक्तं च रत्नमालायां शक्तिघालिनि स्थिते अयुतीनगोऽर्कवले वासितभोमसमाक्र
दैः प्रासिंते शुभाशितिवाविजोऽयलप्रवर्तितिगुरौ कृषिक्रिया कथ्यपापि गुरौ लग्नगते शुक्रे च वलि
न्यापवये विधौ शास्त्रकृषिक्रियात्र उर्वले॰ कृषिवरैः अथ विशेषतो लग्नशुद्धिः तत्र सिंहवृषे

ॐ मेषे कर्के अजे मेषे पेशोमकुंवेषेटन्ललायां पश्चलग्रेषुक्रेषिकर्मेनष्टाक्ते पतन्तन्तयकरं पीडाकं तथा
रिकासु चतुर्थी नवमी च तद्दूर्ध्वेषु षष्ठां च ततयकरं तथाष्टाहोग्रक्रमसमुत्र पार्श्वेनेनाष्टम्या भषेनष्टात्के
षिकर्मे उक्तं च ज्योतिः सारसमावरे मेषलग्रे पश्चन्ह्नि कर्केटे जलजे भये । सिंहे हेमसमभये द्वे पन्तलापां
फलमंततयः मकरे मसमनाधुः स्याक्रं मे षेवा व भये पतथा हृतनष्टमी यली वंदाव्र वमी मसमचातिनी षष्ठी
चकीटजननी पश्चन्ह्नि वर्त्ते दृष्टी चतर्थ्यांमपीड फलेषुये २८ ग्रथवी जोभिन्नहृतंफणिाचक्रहल
चक्राणि प्राहुर्हलविक्रीडिते नाह पतेषु क्रतिवाहणादिति विशाखोन्नृति भोमं विनावी जोभिर्भिदिता
शुभा त्वगुम नोष्टांग्रीडामेदवः गमे हग्निषुणान्यसकुभकराणभोहले कोंकिनाञ्चाञ्चमाष्टन वा
ष्टमानि पुतिभिः प्रोक्ता न्यसन्त्वा निहि २९ क्रतिः अवणा वहणाः श्रुतनावका अदितिः पुनर्वसुः वि
शाखा प्रसिद्धा पतेडनुभिर्नेदत्ते न्यसने षुते पुवीने पुष्ये क्रनन्तये श्रु मूलामघा फपमृडतिप्रयति
ष्टाभानी पुंपंच दृष्टानन्तये पुवी जो भिन्नी जवा पतेषु म उक्तं च रत्नमालायां हस्ताष्विपुष्योत्तराणाहि
णीषु विशाखेरा धामृगरेवतीषु स्वातीधनिष्ठाश्रमघामूले वी जे भिरुक्तं ष्टफलाय दिष्टा वसिष्ठे
नाप्येना वंतेय नन्तयाणि उक्तानि पातहये कोणपंचेज पुष्पेहलत्रयेपशुत्रमेत्रभेषु पोसेयति ।
ष्टाहयेपथवाश्विनीषु वी जो भिरुक्तं ष्टफल प्रदा स्यादिति कोणत्रभेषु पोसेयति ष्टाहयेपथवाश्वि

नीषु बीजोप्तिरुत्कृष्टफलप्रदा स्यादिति कोशायोमूले नारदः मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु पित्र्यवासववह्निपु स
मूलभेषु बीजोप्तिरुत्कृष्टफलप्रदा कश्यपेनापि वसुवायुजनैन्द्रत्वाष्ट्रक्षिप्रध्रुवमृदूत्तभेषु श्रीतां स्वाप्य
बीजोप्तिरिति व्यवहारतत्त्वे उक्तत्वात् नेष्टाश्लेषेति इत्यतो न कोशेष्वनुवर्तितेन बीजोप्तिरिष्टेत्यर्थः अत्र
कालविशेषनिषेधो राजमार्तण्डे रवौ रौद्रायणादस्य भूमेः संजायते रजः तस्माद्दिनत्रयात्तत्र बीजवापं प
रित्यजेत् इति अथ बीजोप्तौ फलिचक्रमुच्यते अग्रभतो न विधेयते गावः किरणायस्याभोग्रमः यस्य स्व
रूपाभावस्तस्मात् तत्र राहोः किरणाभावान्न हि श्रेष्ठमतः राहुलक्षभेन तत्र तस्मादित्यर्थः राहुर्यत्र स्थितस्तत
त्रादष्टौ भानि सूर्यभं तिसृमसमीरितानि ततस्त्रीणि शुभकराणि ततएकमशुभं ततस्त्रीणि शुभकरा
णि ततोऽप्येकमशुभं ततस्त्रीणि शुभानि ततश्चत्वारि शुभानि एवं बीजोप्तौ समविंशतिनक्षत्राणि।
शुभाशुभत्वमत्रोक्तं उक्तं च नारदेन भवेद्द्वित्रि येमूर्ध्नि धान्यनाशाय राहुभात् गले त्रयं कज्जलाय वृद्धौ।
द्वादश्चोदरे निस्तण्डुलं त्रयं लाङ्गूले भवतुष्टयमीरितं नाभौ वृद्धिः पञ्चके स्याद्बीजोप्ताविति चिन्तयेत्
इति राहुर्यस्मिन्नक्षत्रे स्थितस्तस्मान्नक्षत्रत्रयं मूर्ध्नि मस्तके स्थाप्यं धान्यनाशकं भवति ततस्त्रयं गले स्था
प्यं धान्यनाशकरं भवति ततस्त्रयं गले स्थाप्यं कज्जलाय कृष्णामिकासंयावकं स्यात् ततो द्वादश भानि
उदरे तत्र गृहीतानि उदरे स्थाप्यानि तानि धान्यवृद्धये स्युः ततो नक्षत्रचतुष्टयं पुच्छे निस्तण्डुलत्व

केऽस्मात् ततो विशाखाद्वह्निर्नक्षत्रत्रये वृषके धान्यनाशकरं स्यात् यथा राहुर्विशाखायामस्ति ततः स्वाती
हस्तचित्राचक्रे लेख्य रत्नमालायामपि मूर्ध्नि त्रीणि भाले त्रयं च जठरे पृष्ठानि वह्नाद्युग्मास्यान्ते भवनत्रयं
बहिरष्टौ मानेन स्थिते पंचक स्वेदकज्ज्वलमन्त्रहृष्टिर्यथिकानि क्षुद्रलवेक्षमानात्मादीति प्रभवं भयं च दण्डेण
भाद्वीनो त्रिकालेस्फुट इति अत्र केचित्कारणाभावात् सूर्यनक्षत्रादितिथ्या वर्तमानत्रयुक्तिः सूर्यभाद्वगाः
स्यात्पञ्च इति सर्वेरष्टयवचनं वार्धेर्वचमावात् तत्र नारदवाक्ये मातात्रयाङ्गभादिस्तुकृतत्वात् राहुर्यस्मिन्स
मात्रमपि धिष्ण्यास्थित्वात्रिचक्रे इति कश्यपोक्तेश्च सूर्यभाद्वगाः स्यात्पञ्च इति सर्वेऽष्टयवचने बीजवाप
ने लग्नशुद्धिमाह वसिष्ठः सवारिषु सदृशेनापि ये हि कोणकेन्द्रस्थितैः शुभैः कार्यमेव वापि लग्नेऽपि शु
भलग्ने बीजवापनं कार्यमिति अथ हलप्रवहणाचक्रमुच्यते हले इति हलचक्रे अर्काक्रान्तात्सूर्य
भक्ताङ्गार्नत्रयाक्रमेण त्रीणि नक्षत्राणि अशेषेति अशुभफलदानि ततो नवभानि शुभानि ततोऽष्टौ भा
नि अशुभानि यथा सूर्यः आश्लेषायां भक्तं भम्मृगाः ततश्चार्द्रा भ्वत्रीणि मृगार्द्रापुनर्वसु भान्यशुभानि ततश्च
त्वारि त्रीणि ततः पुष्याश्लेषामघापूर्वाफाल्गुन्युत्तराफाल्गुनीहस्तचित्रास्वातीनक्षत्राणि शुभानि
ततो विशाखानुराधाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानक्षत्राण्यशुभानि
तानि नवमेऽस्य भवन्ति तथा तेऽष्टमस्य नक्षत्रेष्टषोडशप्राग्धिष्ण्यानयके शिष्टं श्रुतिष्ठचलालहलचक्रे इति अर्के

णगतेभत्रिके अग्रगतेभत्रये मेखमाङ्कोने पतङ्गाक्रान्तधिष्ण्येष्टं ततउभयतः षोडशापि स्यादिष्टं यथा सूर्य
भुक्तभात् प्राक्तनान्यष्टौ भानि स्युः भानि स्युरित्यर्थः शिष्टमर्थयेदिति मध्यगतेनक्षत्रनवके प्रतिष्ठामेवम
त्राण्यष्टाविंशतिभानि तावदेवापि हलादौ हलनाशाय भत्रयं सूर्यभुक्तभात् अग्रेग्रं तत्त्रयं फलं तस्मै स्यात्सौ
ख्यं पार्श्वस्थपञ्चके मूलत्रयेपि नवके मरणायान्यपञ्चके श्रिये पुच्छत्रये श्रेष्ठं स्याच्चक्रे लाङ्गले शुभेः
ति अस्यार्थः हलप्रवर्तनसमये सूर्यभुक्तनक्षत्रान्नक्षत्रत्रयं वृषनाशाय स्या ततोग्रे नक्षत्रत्रयं फलं तस्मै स्या
त् ततोग्रे पार्श्वेनक्षत्रपञ्चकं सौख्याय स्यात् ततोग्रे मूलत्रयगतेनक्षत्रनवकं मरणाय स्यात् ततोग्रेन्यपा
र्श्वे पञ्चकं श्रिये स्यात् ततोग्रे पुच्छगते नक्षत्रत्रये श्रेष्ठं शुभफलमित्यर्थः अनेनापि प्रकारेणाश्वगा
दीनि नाम्नेवाशुभशुभभानि भवन्ति तत्र हलचक्राकृतिर्लिख्यते कश्यपेनापि त्रिषष्ठेत्रनवत्रेशुभम
स्वर्के विमुक्तभात् हानिर्वृद्धिः कर्तृमृत्युर्लक्ष्मीप्राप्तिर्यथाक्रमं हलनक्षत्रोक्तिरेनेनवमुक्तवान्
अस्याप्ययमर्थः अर्कविमुक्तभात् त्रिषु भेषु हानिः ततोष्टसु भेषु कर्तृनाशः ततः सप्तसु भेषु लक्ष्मी
प्राप्तिरिति हलचक्रं अथ क्रमात्फलेष्वपि अत्र सप्तविंशानि नक्षत्राण्युक्तेरभिजिद्गणनाभावात्स्थितएवेव
हमतिसंवादेसति इत्यप्राक्तिनास्तु चैव बहुधा गीतगुणसामान्यशुभाशुभ भावनानिर्णयमालोच्यलाख्ये
इतिपद्मत्रिके केशवदैवज्ञोन्मुहूर्तेनतत्वेनत्रिंशत् ऋषिवाक्यमूलभाधात् नववर्णाक्रान्तगतान्यनुदृष्टाः

तिश्रीपतिवाक्यालोचनेनोक्तं तथाहि अर्काक्रान्तभात्त्रीणि भानि अग्रतुंडे हृषाणोनाशाय स्युः तदग्र
तो भवित्रयं हृष्टे ततः मूलत्रयोपि भवनकं लेख्ये कृषिकृन्नाशाय स्यात् मूलत्रये मध्यगते पंचकेन तदग्रद
शकमित्यर्थः श्रियै स्यात् पश्चान्त्रितये तत्रत्रयं शुभं स्यात् एवमति हलचक्रन्यासः अनेन प्रकारे
ण प्रोक्तित्रीणि न्यासीति तत्र पञ्च शुभाशुभानि तानि संभवंतीति चेत् तदेतद्विचारितमस्मणी
येहृषे श्रीपतिवाक्यशब्देषु उच्यते किं तत्हलवाक्यदर्शनाद्बोध्य परस्परस्वानुज्ञानप्रकाशकः शुष्ठा
र्थस्तत्र्य अर्काक्रान्तगतागतानि त्रीणि भानि हृषनाशकराणि स्युः हलचक्रमध्यमभागप्रोक्ततत्त्री
णि हृष्टे हलदण्डयोर्भागे ततः पंचक तत्राणि पार्श्वत्रिमाणि नव भानि मूलत्रये त्रिके त्रिके कृषि
कृन्नाशाय स्युरिति नन्वत्र पंचके तत्र त्यागे को हेतुरिति चेत्तत्राह हेतुरगतत इति तन्नहि हलोर्ध्व
दण्डमूलोर्ध्वदण्डयोश्च ध्यानेपुपते तयोरंतरगेवमध्ये विद्यमाने पंचके पंचके च पंचके श्रियै स्यान्नेति तत्त
त्रदशकमिति यावत् पश्चान्त्यहृत्रितये हलदण्डयोश्च भागे शुभफलं देलेख्ये पंचमदक्षिणपार्श्वे सहायैः
कार्यं तत्संपद्यते यतः महेश्वरः स्वर्णाधिष्ठितभात्रितये च विषयाकाशप्राविश्यार्क केल्लस्यानेपग

शुभम भानि भानिम
निभिः प्रोक्तानि

शुभं रोक ३
हलचक्रम

शस्तामिति च आयेलंगलयोजने इत्युक्तत्वाच्च तदपि चिंत्यमेव यतोवसेवटोडशानंदे अर्कीनित्यादिप
द्यव्याख्याने पितृव्वर्णकृतेनतदपिसम्यगर्थवसिष्ठादिवाक्यविशेषादर्शनकृतंप्रतिभाति विशे
षवाक्यादर्शने हि सामान्यवाक्यस्य नानाविधार्थव्याकरणं श्राव्यते विशेषदर्शनेतु सामान्यवाक्य
स्य विशेषपरत्वमाने इत्यलमतिप्रसक्तानुप्रसक्तेन अथ हलप्रवाहे बीजोप्तिचक्रेवाविहितनक्षत्राणि
इष्टफलदस्यानयनेनसंदेव परिग्राह्याणि अन्यथावन्ध्याः निषिद्धानांतु सर्वथैव त्याग इति।
निष्कृष्टोर्थः २९ अथ स्त्रीणां मौलिविवेकादिक्रियामुहूर्तं शार्दूलविक्रीडितेनाह त्वाष्ट्रांत्यमिश्रकभाद्र
येंदुपलघुश्रवसि स्त्रीणां मोक्ताणां भौमार्केज्यदिने विवेकवमनाय स्यादुग्धार्कीविना मित्रादितिश्रवणपुष्ये
रविष्णुभा हलस्वये विशेषे जीवस्यापि शुभोल्लतो निगदिताथ मैक्रियातद्धले १० त्वाष्ट्रद्वयविश्वा
स्वात्यामित्रद्वये अनुराधा ज्येष्ठा कमाद्रयरोहिणीमृगैः श्रवणः मूलनावकः लक्ष्मेति अश्विनीपु
ष्यहस्ताभिजितः अंत्यं अनुराधाः पंचनक्षत्रेषु तथा भौमार्केज्यदिने मंगलरविगुरुवारे स्त्रीणां भा
क्ताणां हविवाहृतीनाडीसिरातस्यामोक्ताणां सूत्राणां नवधातेनसिंचतो बद्धमोक्ताणां हविषु
अर्थात् इत्यर्थः उक्तं ज्योतिःसारसागरे विशाखागते विशिष्टोल लघुश्रवाहयाणाधिस्थावारितविवे
चनवेधाः शुभदिनानि तिवेद्धलप्राष्ट्विति वारे स भवन्त्यभाव: अथ वृश्चार्के वृषभानेश्वरावपास्य

नृपाभिषेकसूत्रीकननक्षत्रेषु चवितैकवमनाद्यं कर्म कार्यं उक्तं च अथ मित्रवृत्तिश्रवणरक्षे वसुत्रयेपादस्नान
तंत्रेषु तथा वैरविचारेषु भाद्रे वहतुष्यगुरुसुक्रवारेषु धर्मक्रियाकोटिहोमरुद्रानुष्ठानादिकं कार्यं
उक्तं च दीपिकायां सुभग्रहार्कवारे शुभमृदुतिष्यध्रुवोनेषु शुभराशिविलग्ने शुभमंशांतिकपौष्टिक
मिति शांतिकं धर्मकृत्यं कोटिहोमाद्यं अथ विधौ बुधस्वजीवसग्रौ लग्नवर्गे लग्ने यस्मिन्कस्मिं
श्चिल्लग्ने गुरुबुधयोः षड्वर्गे सति नैलग्ने गुरौ च सति कर्तृ अष्टग्रहबले सति धर्मक्रियाहिमानि सा
दिता उक्तं च रत्नमालायां हिबुके केंद्रे गुरुलग्ने धर्मारंभो विविदिते अन्यत्र श्रुतिस्मृतिपुराणादिशो
क्तानां धर्मकर्मणां गुरुश्च लग्नवर्गे शुभपापे भलहलेसति षड्वर्गेज्ञानेविद्यारम्भप्रकरणोग्रंथकर्तेव
त्यति ३ अथ धान्यच्छेदनमुहूर्तं वसंततिलकच्छंदसाह नीत्वाज पादकरवाह्निग्रहमघ्रोऽतीड
स्वातीमघोत्तरजलांतकनत्तपुष्ये मंदारवर्जितरहिते दिवसे तिथौ तां धान्यच्छिदा निगदिता स्थिरभे
विलग्ने ४ नीत्वा मृग्शांति मूलज्येष्ठाद्राश्लेषाः अजपादः पूर्वभाद्रपदा अन्यानि प्रसिद्धानि तथा
चित्रा पुष्याश्च एतेषु देकोनविंशतिनक्षत्रेषु तथा मंदः शनिः आरो मंगलः रिक्तानि यथा यः प्रसि
द्धाः एतेषां समाहारो मंदारारिक्तं तेन रहितेतविहीने दिवसे तथा स्थिरलग्ने लग्ने सति धान्यच्छि
दाच्छेदनं कार्यमित्यर्थः यथाह राजमार्तंडः रोहिण्यां न्यधाश्लेषहस्ते पुष्ये तिले तथा समस्तच्छेद

मु
वि॰टी॰
७॰
70

प्रधूमेति मूलश्रवणाश्वमघे दीपिकायां यस्याजन्मादिदिवसनामलग्नोपशुक्रविशेषरोहणुक्तं नार्कनवा
ववर्गं शुक्लेंदुयोगकरणे शुभतिथ्यावविके धान्यलिखिदास्थिरनवस्त्रमहादयेषु अत्रष्टं वाक्येन नवनक्ष
त्राण्युक्तानि द्वितीयवाक्येन काष्टभानि एवं विंशानि भानि नानानि वाक्यद्वयेन तथा निष्ठोपपादानानक्षत्रा
गणकोन विंशानि भान्यवमेष पर्यन्ते तानि वचनद्वयप्रमाणेणोक्तानि कार्याणि वहानि व्यवहारोच्चयेन
वाचवक्तौ धान्यानालवर्णा कुर्याद्रोगोके वस्त्रं ददेति अथ धान्यकणामर्दनं अस्परोपणामहूर्तौ वमेज तिल
केनाह भार्यार्गर्गार्यमत्र्युक्तिमाघेंद्रविधातृमूलेमैत्रापमेशुगादितेकणामर्दनं मत दोषा जपानि
वृतिधातृश्रातार्यमर्दौ मस्वरोपणेमिहार्किकुजो विनामत ३२ भागपूर्वाफाल्गुणीअर्यमउत्तरा
फाल्गुणीविधाता रोहिणी अन्यानि प्रसिद्धानि नक्षत्रीकरणं नक्षमी चीनमित्यर्थः उक्तं च व्यवहारो
च्चये फाल्गुण्यो श्रवणो वैवमघाम्रूलेन यामता अन्तराधातथाम्पेष्ट्रा रेवती धान्यमर्दने केवलेमिह
लग्नेवा गुरुदृष्टेथवापुनः एवमत्राष्टौ भान्युक्तानि रोहिण्यां मर्दनं कुर्यादिति राजमार्तण्डोक्तेः रोहि
णुपाराने तहावप्मिरं दृस्वलव्याययेदोनेमेयग्रहयेयदेवते रोहिणीणामर्दनं कुर्यादुत्तराश्रवेषयेत्
अत्रकर्मविशेषेषु केकस्मन्नदत्तत्रस्पोपादानमितिमप्यतावहवनार्थं नान्वितवतिषधार्थकृतोवाक्या
नराणां वेयथ्यपत्तेरिति अथदीपाविष्णावा अजपादर्धभाद्रपदानिन्द्रामिमूलधाता रोहिणीपुरात

७॰

ताराश्चर्यमर्त्ते उत्तरफाल्गुनीपुष्यहस्तमेषु समस्तधान्यस्यारोपणं सूर्यवासि तस्य लाभमूलं तदेवारो
पणं समकुंभे हस्तमस्यारोपणं आर्द्रा भौमौ पूर्वाति कृत्तौ विना धान्यक्रान्यवारेषु सूर्ये चंद्रबुधगुरुशुक्रवारेषु का
र्यं समस्तारोपणं उक्तं च राजमार्तण्डे सूर्यभाद्रपदा मूले रोहिण्युत्तरफाल्गुनीविशाखावरुणे वैव धान्य
स्यारोपणे वरा इति ॥ अथ धान्यस्थिति धान्यवृद्धौ मुहूर्ते वसंततिलकयाह मिश्रोग्रे रोहिभुजगे द्रु
विभिन्नमेषु कः कामौ लिरहिते वतनो शुभाह्ने धान्यस्थितिः शुभवारी गदिता फलेन्द्र हीनो द्रुद्र।
स्वचरमेषु च धान्यवृद्धिः ॥ मिश्रां विशाखा कृत्तिका उग्रे पूर्वात्रयं भरणी मघा रोहि आर्द्रा भुजगे आश्ले।
षा द्रुद्रोणेषु हाए भ्यो द्रुमेभ्यो विभिन्नेषु न्येषु समस्तधान्यमेषु न तत्रेषु तथा वार्कः अग्नो मेषः तौलि ल
लापूर्ने र्विहीने तनोकर स्थित नहि स्वभाव राशिलग्नेषु तथा शुभाह्ने चंद्रबुधगुरुशुक्रवासरे धान्य
पास्थिति वेकत्र राशीकरणं ... तिगदिता उक्तं वसीपिकायां धाम्याग्नि हृद्राहि विशाखा एव पूर्वा महेंद्र
पिश्चेतरभैः शुभाह्ने धान्यादि संस्थापनमेषु पूर्णलग्ने गस्थिर द्रोणांगट होदयेषु अत्र फलापाशमहा
नि इन्यः पुष्पः हीशं विशाखा इन्द्रो ज्येष्ठा द्रोणो चित्तिनी च नाणी प्रसिद्धा तिपुष्य धान्यवृद्धिः वेमन्यसेता
वत धान्यं देहि ततो हस्तामहयेनव भ्यत द्रान्य मपादे मार्थ वासास्यामी त्येव द्रूपावामानि गदिता उक्तं
वसीपिकायां अवशात्रयं विशाखा फलवपुष्य पुनर्वसूनि वापुष्य अश्विन्यथ च ज्येष्ठा चमन धान्यादि

मु॰
वि॰टी॰
७८
71

वर्धते शुभास्ताः ॥ २३ ॥ अथ शान्तिकपौष्टिकादिकृत्येषु मुहूर्तं चन्द्रमन्तिलकेनाह ॥ क्षिप्रध्रुवान्त्यचरमित्रम
घाह्नशुक्ले स्याच्छान्तिकं मङ्गलपौष्टिकं मङ्गलाभ्यां ॥ खेर्के विधौ मन्दवेगान्तनुगे गुरौ नो मेषोदिदुष्टमम
ये शुभदे तिथिश्च ॥ २४ ॥ क्षिप्रेति ॥ तेषु पौष्टिके पुष्टिकामकर्म मङ्गले विनायकशान्त्यादि दुष्टफलदमूल
नक्षत्रशान्त्यादि शान्तिके एतानि कर्माणि कार्याणि उक्तं च दीपिकायां ॥ मित्रादितियमघोत्तराश्वि
नभिषक्पुष्यान्तीविविधाश्रुतनस्वर्गायीष्टदिनपौष्णरविशुक्रेषु तेजपारविहितविरिक्तपर्वविहाय सौरदि
वसे शुक्ले तु शान्तिपुष्टयेसर्वशान्तिकपौष्टिकं तिमादिनंगर्गादिभिन्निश्चयात् ॥ अथ लग्नशुद्धिः ॥ तत्राकु
रूपेखे स्पष्टमसौमतिविधौ चेन्द्रे सहवेगान्ते चन्द्रस्य गुरौ तनुगते लग्नस्थे सति शान्त्यादिकार्ये ॥ दुष्टेऽच
द्रेषु मेषोकेन्द्रस्थे लग्नजीवे वाकुजे बामसे वा ॥ श्रीमत्या दीपिकायामिति ॥ तच्छान्तिकादि ॥ सौम्येगुरु
शुक्रयोः स्ते ॥ तसादिके बालवार्धक्यासिद्धस्य गर्वादिदृष्टेऽष्टममये पि शुभदे ॥ तथान्तिमित्तेके वाशुभा
नस्थीने सति शुभे उक्तं च दीपिकायां शान्तिकर्माणि कुर्यान्नैव चान्तेमित्तिके तथा ॥ गुरु भार्गव सौम्ये
पि दोष स्त्राऽत्र नविद्यते ॥ उक्तं चैतत् ॥ यतो नीदृशान्तिके अनिमित्तकृता शान्तिर्निमित्ताप्रोपजायते इति
स्मरणात् ॥ अत्र निमित्ते रोगकेवा शुत्पातदर्शने रूपे च भवति नैमित्तिके तत्र बहुदिनव्यापके गुरुषु
कास्तादि दोषव्यवस्थापविधेय यतो जन्मान्तेपड्डवदृष्टहृच्चक मिदंतिमित्तमत्यन्तं तस्य शान्त्यातिरसा

देशुभाः दृष्टग्रहचक्रे मिश्रं निमित्तमन्यत्रे तमस्य शुभात्यानियमाद्शुभदृष्टस्यापि विनाशः बहुदिनप्रोक्ष्यनिर्दे
शेणकाले क्रियमाणे शान्तिके किंचिदुदृष्टफलमकं यद्यपि भवति तथापि तावद्भिर्दिनैः ग्रहदृष्टस्य स्वल्पा
ङ्गः खवप्राभिः यथा लेख्यं वाग्निः स्वल्पेनैव जलेन शान्तो भवति तथा सकलनगरदाहको महानग्निर्बहुभिर्गु
गोपहृहीतजलपूर्णैः घटैः बैकदेशान्ते वापि नोपि सकलोऽग्निर्निवार्यते इत्यर्थः सर्वथा मासाब्दादिदोषं विनैव
यथा कथंचित्कथितप्रकारेणादिनशुद्धिं सम्पाद्य शान्तिकादयपूर्वं विधेयं ॥ २४ ॥ अथ ग्रहहोमाहुतिशुद्धे
रहुर्तमनुष्टुभाह सूर्यभाद्वित्रिके चन्द्रे सूर्यादिविधुरूपगाः ॥ चन्द्रराज्यां ग्रहगिलितोऽनिष्टो होमाहुतिः खे
ले ॥ २५ ॥ सूर्यः स्पष्टमानेन नैपत्रन्त्रेऽस्तितस्मात्त्रित्रिके आदितो भत्रये एकैकत्रिकपर्वसमाविंशतिभेशुनव
त्रिकाणि भवंति तत्र सूर्यनक्षत्राद्भ्यः प्रथमद्वितीयादित्रिकस्थे चन्द्रे सति क्रमादेषां मुखे आहुतिः प
तति यथा प्रथमत्रिके सूर्यस्य ततो बुधस्य ततः शुक्रस्य ततः शनेस्ततश्चन्द्रस्य ततो भौमस्य ततो गुरोस्त
तो राहोस्ततः केतोः एवं सति यद्दिने पापग्रहमुखे होमाहुतिः पतति सा नेष्टा नशुभदा ग्रहाणां स्वशु
भग्रहमुखे आहुतिपातः शुभफलदः उक्तं च कश्यपेन नक्षत्रे यत्र भानुः स्यात्तस्मात्त्रित्रिकं त्रिकं
सूर्यज्ञशुक्रसौराणां इन्दुभौमबृहस्पतेः राहोः केतोश्च तानि दिष्टं वह्नौ होमशुभाशुभे सौम्याच्छुभार्थनाशः
सूर्यस्यादिष्टौ जयमयीक्षपिः भौमेऽग्निसहोराहुस्य बधये वृष्टिविवर्धने गुरौ लाभिर्भीरुस्य राज्यमौ

मु- वि- टी- ७२
72

भागपनिर्मिते भार्गवेकार्येसंपत्निरेहिकामुष्मिकाभवेत् ध्रुवेनेइखोड्डतौ स्येयाराज्यमेगोष्वनन्तयः रा
ह्रोड्डखोड्डतौ ह्रेयमेड्डर्भिन्तेदेशाविस्त्रवे मृदगोभाणितौ चैवराज्यमेगोनन्तयोवव नस्मात्सर्वप्रयत्नेन ग्रहतः
तत्रमेषगमे उष्ट्रेन कुर्याद्धवनाभिन्याङ्मार्गवाद्यस्यइति नक्षत्रयमत्रानिकृष्टोर्थः सूर्याक्रांतनक्षत्राद्वेदनक्ष
त्रमृत्तिकत्रिकगणानयापापमध्येव्योम्नाड्डतिर्तिपापशुभग्रहमध्येवसुमीवीना ऋतपवपितृचरोविपिड
के विधवस्वदत्तात्रिकमेकमेकं विपोस्थिनेकेत्तामितार्कजानां चेंद्रारजीवा गुप्तिसावदास्यहोमाह
तिः पापमध्येतिनिषिद्धा शूर्जेरदेशप्रसिद्धमिदं अथवैवाह्रतस्यपापग्रहमध्येहवनस्यशांतिरुक्ताव
लुयमेज्ञिरे क्रूरग्रहमध्येचैवमजातोहवनेशुभे शांतिविधायगांसद्याद्भास्मणायकंचुकंविने अयम।
सौप्रतिमांकृत्वानिदिष्टेनतामध्योमावी गोमूत्रमभ्युगांथायेवार्चितांप्रतिमांततः शुभेनिधायमस्त्व
तत्रहोमविधीयते अथयादिनेहोमस्त्रिकोषितः तद्दिनेवामवेचन शुभाशुभज्ञानमित्युद्धवग्रयाह
मेकातिथिवावपुमौ कृताभावेषु गतोभ्येवविवाद्धवामः सोभ्यायहोमपुंसिपुरुषश्रेष्ठ आगाय्यं
नाष्ट्रोदिविभूतलेव २८ स्पन्नकाद्विमासगणानयावर्तमानतिथिर्गोल्पका पुतावर्तमानवार पुताचत
भेन्नायच्छेषनक्षत्राणिमितं स्नमितेचनत्रावद्धं यीमावमतिः स्थानेभ्यविवर्तते फलमाह सोभ्यायो।
तिमाहोमदिवसेववह्निवासः सोख्यजयकोभवतीतिसूत्रार्थः अथ प्राणिशिरःपुरुषश्रेष्ठकमेणोक्तं मितोश्रेय

७२

ग्निवासो दिवि स्वर्गफलं कर्तुः प्राणनाशो मर्त्यानां हि मिते प्रोषके मेरौ अग्निवासः भूतले पाताले तत्काले क
र्तुर्द्रव्यनाशोऽर्थनाशः उक्तं च तिथिर्वारयुता सैका वेदभक्तावशेषक । निवासोऽग्नेस्त्र्यब्ध्यग्नि रूपे होमभूपा
तालपञ्च होमस्तत्र न कर्तव्यो वित्तप्राणविनाशकः भूत्वे गुणो मर्त्यलोके यत्र सौभाग्यदः स्मृतः सका
रेषु विवाहेषु न कार्यो नापि वैश्वदेवे नित्ये नैमित्तिके कार्ये न चाहुर्मुनिभिः स्मृतः ३८ अथ प्रतिवर्षं नवा
न्नयात्रभक्षणमुहूर्तमनुष्टुभाह नवान्नस्याचरस्थिरमृदुभे मत्ते नो शुभम् विनाने सविषघटीमध्या
पौषार्कि भूमिजात् ३७ चरस्थिरमृदुभे मत्तकहादशभे शुभ तथा मत्त नो समीचीन लग्ने शुभे ग्रहे शुभे चरस्थिरे च
न्यर्थः पौरन्दे(?) प्रतिपन्नष्टैकादशी विषघटी विवाहप्रकरणोक्तममासा मधुचैत्रमासे पौषे च अर्कि
शनि भूमिजे मंगलवारे एतादिनान् वर्जयित्वा नवान्नभक्षणं शुभं षण्मुहूर्त(?) बलः नवान्नभोजनेनृ
णां मुक्ति प्रवदैः शुभे शुभे स्थिते पुनर्लग्ने विषनाडी विवर्जयेत् नवान्ननवते सायांमासे पौषमधौ तथा १०
अथ नौकाघटनमुहूर्तमनुष्टुभाह याम्यत्रयविशाखावि(?)द्रमान्यपि च्युतशाभिन्नभे भृगविदूर्कदिने नौ
काघटने समभे नो शुभे ३८ याम्यत्रयं भरणीकृत्तिकारोहिणः विशाखाविद्रो(?) मार्पयमसप्रोषापिये
मघा ईशा आर्द्रा(?) प्रतीर्वर्जिते वह्नि अष्टाह्न(?) प्रानन्तेत्रेष्वनप्याशुक्रगुरुकर्यवारे मत्तनौ प्रावचा
त्यानवशाविशिष्टेलग्ने नौकाघटने निर्माणेशुभे उक्तं च दीपिकायां हाभहादि घटलग्ने शाकपित्

मु.
चि. टी.
७३
73

ष्टिदैवं त्रिनयनविधियाम्यहस्तमर्पीन्द्रभेषु सकरणातिथियोगैः शुक्रजीवार्कवारेन्नरशिरा घटनमिष्टं वै
द्रुतादिविष्णुहो हभे मिथुनकन्येहरिः सिंह। नवशिनौका अथ घटनस्थानाम्रो काचलनमुहूर्त्तमा
ह्याप्ते अवसीपिकायां शुभाह विस्तृपुसमेड भत मे त्राक्षिपाशिशु चालने घटनस्थाना नावः शुभति
थौ ३७ अथ दीपिकायां नौकायां नौकायात्रामुहूर्त्तमपि अधिके नमस्याति धिपूर्वामित्रयनाश्रुत
भेषु भलेग्न ताजकयोगतिथीड विष्णुहो नोनामनेशुभवेशुभवारे इति ३८ अथ वीरसाधनाभिचारयो
र्मुहूर्त्तमनुष्टुभाह मूलाद्रा भरणी पितृमृगरासौम्यघटेनजो मूलेवेशुक्रे वष्टमेशुद्धे सिद्धिर्वीराभिचारा
योः ३९ मूलाद्रादि पवनत्रये तथा घटेतनौ कुंभलग्नेन चेष्ठितमोमपबुधेमति तथा शुक्रेष्टविवा
नर्थीस्ये अष्टमेशुद्धौ शुभे लग्नं व्याख्याते नाद्देशेलग्नवीरसाधीवसाधनायभिचारस्य कर्मणश्च
सिद्धिर्भविष्यति: वसिष्ठेन प्राप्तुनैनूतयमपितृभेष्वष्टमशुद्धौ मृगौ च पाताले घटलग्नगतेऽपि
ते निखिला वेतालसिद्धिः स्यात् आर्द्रा ग्रहणादत्तमालायां पित्र्यश्रुतियाम्यमूलेडभेषु शुद्धेष्टमे
पि च वेतालसिद्धिः पाताले भृगौ जैव घटलग्ने वेतालो नाम वीरसाधना ४० अथ गोमन्त्रस्नान
मुहूर्त्तमपहत्तिलकयाह अत्यादिति ध्रुवमघानिलसर्पपितृम्येरिक्तातिथौ व जनो विकवी
डवारे स्नातकजाविरहितस्य न नप्युपालतही नौ विधौ वलक्वगौ भंवकं द्रकोणा ४१· अंत्यरेवती

आदित्यादीनि भानि शमिहानि पन्नानि नवधिष्ण्यानि विगतानि येषु तानि अवशिष्टानि अष्टादश भा।
भानि तथा रिक्तामेत्रामस्तनिथिषु तथा कविः शुक्रः इंदुश्चंद्रः आभ्यां रहिते शुवारेषु तथा विधौ चंद्रे
हीने निषिद्धस्थानस्थिते निषिद्धस्थानानि गोचरप्रकरणोक्तानि तथा भावेषु कादशोकेंद्रेषु प्रथम
चतुर्थसप्तमदशमस्थानेषु कोणेन वपंचमेषु स्थानेषु स्थितैः पापग्रहैः उपलक्षिते लग्ने सति तथा
रोगेणापि विरहितस्यान्न मुक्तस्य जनस्य स्नानमारोग्यस्नानं शुभं उक्तं च कश्यपेन पितृमातृ
न सर्पार्हित्वा क्षिप्रे देहिर्धिष्ण्ये शुक्रयोः नकुर्याद्वारयोः रोगमुक्तस्नानं कदाचनेति पुनर्वसुरेवति
धिष्ठा रत्नमालायां इंद्रार्वारे भार्गवेषु कवेषु सर्पादित्यस्नानं तिश्रेष्ठे षु भेषु पेत्र्यचांत्ये नैव कुर्या
कदाचिन्नैव स्नानं रोगमुक्तस्य जंतोः शुभ्रमूर्तनावकयानि बधे नाद्यमहितायां स्थिरेत्यादित्य
सर्पान्त्यपित्र्यवासवाभेषु च नकुर्याद्रोगमुक्तस्य स्नानं वारे शुक्रयोः इति अथार्थ तनश्चेषु का
र्यमित्यर्थः अश्वलयादिस्मृतिमाह श्रीपतिः लग्ने चरे सूर्यकुजेज्यहेवारे ति कातिथौ चंद्रबले
बलहीने केंद्रत्रिकोणायगतेश्च पापैः स्नानं हितं रोगविमुक्तकानां दीपिकायां तद्विशेषः
व्यादित्येषु चरेषु मुक्तदिनकृत्सुभ्योग्रवेदेषु वक्रूराहे व्यतिपातविष्टिदिवसे स्थिरे सवयस्त्वति
थौ केंद्रस्थेषु शुभेषु कामतिथिषु स्नानं गदामुक्तिरेष्नानं नात्र महणो भवति विधिभुजंगर्तेंड

महाभरइति अर्कादितिथिषुत्रयोदशीरहितासुतिथिषु ५६ अथशिल्पविद्यामुहूर्त्तमनुष्टुभाह मृ
दुध्रुवक्षिप्रचरेज्येज्ञेवाविलग्नगे विधौज्ञजीववर्गस्थेशिल्पविद्याप्रशस्यते ५७ मृदुगणध्रुवग
णक्षिप्रगणचरगणेषु शिल्पंकाष्ठतक्षणपाषाणादिघटननानावर्णनिर्मितमूल्यादिकेन।
हृद्यायाः प्रारंभः प्रशस्यते अथलग्नशुद्धिः तत्रज्ञेबुधेवाविलग्नगेलग्नस्थेलग्नस्थेचवा अथवा।
गुरौबृहस्पतौवाविलग्नगेलग्नस्थेलग्नस्थेवसति तथाविधौचंद्रेज्ञजीववर्गस्थेबुधगुरुषड्वर्गस्थे
सतिशिल्पविलग्नस्थेवसति तथाविधौचंद्रेज्ञजीववर्गस्थेबुधगुरुषड्वर्गस्थे प्रशस्यते उक्तंचरत्न
मालायां लग्नकर्मगतेसौम्येजीवेवामृतदीधितौ तयोर्वर्गस्थितेशिल्पविद्यारंभःप्रशस्यते
कश्यपेन लग्नधर्मगतेसौम्येगुरौवाहिमदीधितौ तयोर्वर्गस्थितेशिल्पविद्यारंभःप्रशस्यते
वसिष्ठेन सूचितंनेयजीवेवाचंद्रेवालग्नगेबलिनिधर्मेवा तद्वर्गेलग्नगतेशिल्पारंभःप्रशस्यते
सततमिति ५८ अथसंधानमुहूर्त्तमनुष्टुभाह मृगान्त्यमैत्रभाग्याश्विवाष्ट्रस्वातीतिलेहिरा
शुक्रदृष्टेतनौसौम्येवारेसंधानमिष्यते ५९ मृगान्त्यमित्राःप्रसिद्धाः भाग्यंपूर्वाफाल्गुनी
पवभेषुतथाष्टमांहरौहार्दश्रवणवासौतिलकरणावातथाशुक्रदृष्टेशुक्रयुते इत्यपिद्रष्टव्यं
तादृशेनतौलग्नेतथासौम्यग्रहाणांवारेसंधानेप्रीतिरिष्यते उक्तंचरत्नमालायां भाग्येमे

त्रे युतीनर मैत्रोमसुष्ये द्वादशुपणा वा शुक्रदृष्टे च लग्ने अष्टमे वा वा नौतिलाखेप्रदिष्टाहूर्वार्वायै लत्र संपा
तसिद्धिः अत्र जीवाय वक्रधर्वोते पुष्यगणमहितपुष्ये भागेये मैत्रे च पतनेलत्रत्रय मेस्य युतीनर युमौ च द्रेस
तिसंपानेकार्यं अनेनभागये मैत्री पुष्यात्मकनत्तत्रत्रयमङ्गंमभवति यदाहवसिष्ठः सुरगुरुमैत्रभागे
द्वादशुपणा वा पतमन्यतिथौ मितस्रुतवीतितलग्ने तौ तिलकरणे च संपदः स्यात् कश्यपोपि भागेयपु
ष्यममैत्रे च लग्ने शुक्रे त्रिकेपुते करणे तौ तिलेष्टमे वा द्वादशुपणो संपदिरिष्यते अतएवरत्नमालायामप्या
ख्याने श्रोत्र्नायः संभवति वान्ययोरार्षत्वात् मैत्रभागेय पुष्ये द्वादशुपणा वा मितेतितेलग्ने अष्टमे वा
तौ तिलकरणे संपानसिद्धिः स्यात् इति भास्करमहोपाध्यायः भागेय मैत्रे युतीनर युमाविति यन्तेको ना
वाशायनविभ्रमः एवं च मूलपदे देवज्यमित्रभागोष्वित्यपपत्तीयं ५२ अथ परीक्षामहूर्तं वसंत
तिलकयाचंद्रमाह भजकाष्टमनग्नानि विषुक्षजन्मनर्भमासेप्य तौ रविविधिषु अपि भानिनाड्यः
त्याग चेन तुलेच युपाशिजीवनाराशुद्धौ करादिति हरीद्रकायेः परीक्षा ५३ अष्टः षुमीभूते च तद्
युगीपातिऊनौवारौ अ प्रसिद्धौ विष्टिभङ्गानजुर्भमासौ जननकालीननक्षत्रे जन्ममासे च सुतावष्टम
स्थाने रविविधिषु जन्मराशेः सकाशात् अष्टमे सूर्यचंद्रेचतथानाड्यः भान्यपिनाडीनक्षत्राण्येपि
रविविधिषु अपि इत्यत्र ईरूद्विवचनेप्र शहमिति प्रशस्ते नत्रायोप्यनप्रशस्ता अवीतिप्रवीतिप्रक्ष

तिभावः एतावता दाक्षिकदंभकेष्वक्तापरीत्ताकार्या परीत्तानामसत्त्वगोत्तेत्यादिपरिहारितोऽ
नवकाशात्तेन सूचयितमयातः जन्मभस्त्रानाडीनक्षत्रमस्यादेव निषेधेपुनरुपादानमावश्यकत्वेयो
नयिते जन्ममासस्यानुष्ठाननिषेधोनाऽयगर्भविषयेपियथास्यादित्येवमर्थसामान्यवाक्यमाद्यग
र्भविषयमेव एतच्चाग्रे निर्णेष्यते एवंपरीत्तायोनिषिद्धनिमित्तान्यभिधायविहितनिमित्तान्या
ह द्वयोगेति नतुलवरतिप्रत्येकः संबंधः द्वयोगहि स्वभावे मिथुनकन्याधनुर्मीनरूपे नतौलग्ने
ऽप्युनवांशोवाहिस्वभावे तथा मेषकर्कतुलामकररूपे लग्ने नवांशे च तथा शुभाशिवनाराशु।
हो वेद्यमुहैगुरुस्सुहैनाराशुहैचसत्यापवांशुद्धिस्थगोचरप्रकरणाभिधास्यते तथाकरादिति
तथाकरादितिहस्ते इकवैपक्षरोहस्तः अदितिः पुनर्वसुः हरिः श्रवणः इंद्रोज्येष्ठः कपोत्करणा।
लत्रेशूनमारकः एषुवभेषुपरीत्तस्मादित्यर्थः अत्रानुक्तोपियातः कालोतिसूक्ष्मः उक्तंचदीपि
कायां नोपुक्तात्तेष्टमेर्केगुरुमहितरवौज न्ममासेष्टमेसौविशेषोमासेमालाख्येरूजनशानिदिव
सेजन्मनाराशुचाथ नाडीनक्षत्रहीनेस्वरगुरुरजनीनाथ्यतारा विष्णुहो प्रातः कार्यापरीत्ताहि
नतुचरशुक्लाशोध्येषाल लग्ने इति व्यवहारोस्थये ऽत्र श्रेष्ठमासंचवचनंदशपापामध्याह्नेपरीत्तणोन
परीत्ताचियावासस्वप्नानिभौमदिनेभवेत ज्येष्ठाश्रवणाहस्ताश्वनक्षत्रेषःपुनर्वसुः नहव्यन

भिषाशेक्तान्वभिषुक्तविचारोऽस्तीति अभियुक्तः स्वर्णस्तेयादिपातकसंभावनावांस्तस्य विचारे गे
शुद्धाशुद्धनिर्णयेनाडीनक्षत्राणि दीपिकायामुक्तानि जन्माद्येकमेतेनो दशाभको माचाति कषोड
शो सामुदायमष्टादशाभंविनाशाख्नं तत्रयो विंशा आदित्यपंचविंशो मानसमेषश्लतः स्यात् नव
नक्षत्राणि नृपतिभिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैरिति एतानि नक्षत्राणि नाडीनक्षत्राणीति वाक्य
शेषो दीपिकायामभिहितः जातिर्ब्राह्मणादिका तन्नक्षत्राणि पूर्वात्रयं स्वातिलमथ जानीयादिति
वर्णाद्युक्तानि तद्वाक्यं च मया यात्राप्रकरणे लिख्यते देशो मैलापुरादिकः तन्नक्षत्राणि शुभ
पदचक्रानुसारेणाज्ञेयानि तद्वाक्यं च नामकमेप्रकरणे मया लिख्यते यस्मिन्नृक्षादिकेत
तत्रे भिषिक्तो राजा तदभिषेकर्क्षं अथ सामान्यतः शुभकार्येषु लग्नशुद्धिमनुष्टुभाह यथा
स्वशुद्धोपचयेलग्ने गे शुभषड्युते चेद्वित्रिषड्दशायस्थे सर्वारंभः प्रसिध्यति अथ व्याख्या दश
स्थाने अष्टमस्थाने च शुद्धे शुभग्रहसहिते पापग्रहरहिते यस्मिन् एतादृशे स्वजन्म
राशेः स्वजन्मलग्नाद्वोपचयभवने त्रिषडेकादशदशमस्थाने लग्नगते शुभग्रहैः दृष्टे युते च
तथा चेद्वित्रिषड्दशायस्थाने स्थिते सति सर्वेषां शुभकार्याणामारंभः प्रसिध्यति यदाह
वसिष्ठः उपचयभे लग्नगते व्ययगेहे यत्र शुद्धिसंयुते लग्ने उपचयगे प्रीतकरे मंगलकर्मा

मु. चि. टी. ७८ 78

णि कार्याणि ॥ ४४ ॥ अथ येषु नक्षत्रेषु ज्वरोत्पन्नो मनुष्यो न त्रिहन्नोदिनसंख्यादिके द्वितीयजातिकयोर्पे
ष्वत्राऽऽख्यस्मा वाह स्वातीन्द्रपूर्वाश्लेषासार्पभे मृतिर्ज्वरोत्पन्नस्य स्थिरतामवेद्रुजः याम्यश्रवोवारुणाल
त्रभेषु स्थिवाचस्त्वाहिपतेरप्यार्द्रार्कवासवे ॥ ४५ ॥ मूलाग्निदास्रेन्द्रपित्र्यभेन वा अर्यमेज्यादिति
धातृभेन गः मासो ब्रवैरिव यमाहि मूलभे मित्रे थ्यपि चैकाणि हस्तेन मृतिः ॥ ४६ ॥ स्वाती इंद्रज्ये
ष्ठा पूर्वात्रितयः श्लेषा आर्द्रा सर्पभे आश्लेषायां एषु भेषु ज्वरे शुभः स्त्रियो वा ज्वरोत्पन्नो मृतिरेव स्यात्
उक्तं च वसिष्ठेन पूर्वात्रयस्वातिभुजंगरौद्रस्वेंद्रेषु लैषु च यस्य रोगाः स्याद् इति तं हे देवचिकित्सकोऽपि
त्रिताव शक्रः खलु रोगिणां तं देवचिकित्सके देववैद्ये धान्वंतरिः अश्विनीरेवती अनुराधायेज्वरोत्प
न्नो रोगस्याचिरता भवेत् बहुकालेन रोगनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः तथा भरण्यादिनक्षत्रचतुष्के
श्रिवापकादशचतुर्दशा दिवसाः रोगास्थैर्यमत उक्तं रोगाम्बुत्थिति इति सर्वत्र ज्ञात्वा जेय चलेशोदिता
हनीषे ज्वमः हस्तपिपविशाखा श्रवणे हस्तः वासवे धनिष्ठा पञ्चत्रिंशभेषु पञ्चदशादिव
साः रोगास्थैर्यम मूलाग्निदास्रे मूलकृत्तिकाश्विनीनवदिवसाः पित्र्यभे मघा कार्तवे विंशति
दिवसाः नामेकादेशे नामग्रहणामिति न्यायेन पूषाऽहिर्बुध्न्यउत्तराभाद्रपदा अर्यम उत्तराफा
ल्गुनी इत्यादि त्रयाणां निशामिहानि पञ्चपञ्चभेषुनगाः सप्तदिवसाः अथ येषु अश्वेषु गोऽङ्गाषा

ऽपोऽद्वयोर्मासस्थित्याद्दिनानि रोगस्थैर्यं नेत्रा रोगानिवृत्तिः यदाह वसिष्ठः कृष्णस्फुटेशाणिनितिमित्र
पौरुषयोस्वेचमासान्वृष्टिविष्णुयोस्य रोगसमुक्तिः पितृदेवयोर्मध्ये वारे भवे द्वित्रिमुक्तिभिस्मृते प्रा
णितिजीवतीत्यर्थः यत्ताहसहीशाकरेषु भेषु मूलाश्विन्याग्निचित्रेयनवाहान् नोयेशाविंशांतकवि
सुभेषु नैरुज्यमेकादशाभिर्दिनैश्च पुष्यत्वहर्षु स्वपुनर्वसौ च सप्तार्यमर्क्षेषु च समस्तरात्रात् अथा
श्लेषाद्यैः रोगविमुक्तयेऽश्वत्रिमघाणां तिस्रभिर्हिता वसिष्ठेन नहिंगामंत्रेऽस्युगाधपूर्वे पुष्ये स्वा
तौ तेऽर्गगालप्रपदयोः नैवेद्यतांशूलफलेषु समस्यकान्नोचतुल्यामयनाशनाय द्विजायदद्याद
तलेशिवाय श्रामयोरोगाः अत्तलमयहामितेद्व्ये अत्येकनक्षत्रगणानिर्विंशातिर्नक्षत्रगणत्या
ध्यायो वसिष्ठेनोक्ता मानतत्वसमस्यागवयार्थी अथ सर्पदंशेन नक्षत्राणपाह अथेति अथा
नंतरं यमाहिमूलभेभरण्यामिस्रोषाग्नेर्लेषुतयाभिश्रोमाधेश्लेषाकृत्तिकाविशाखोर्द्राभचा स
पदंसमस्तभेषु यस्यकाहविनकलेशाद्देशेनमृत्युमेव नामेवसभवेदित्यर्थः वसिष्ठः विशाखान
लयाम्यसार्पनैर्ऋत्यरौद्रेषु च सर्पदंष्टाः भवन्तितो विसवद्यनसौ पिशाचो ति कालम्पसूखेम
नुष्याः विसुवयेनगारुडेन अत्र सर्पदंशो यस्मै तेषु नक्षत्रेषु गोवायशोत चेद्वलेन भवति तस्मै
च सर्पदंशो यशामरणं भवेत् उक्तं च दीपिकायां लोकाकृत्युतभमेहेन यवचचंद्रहस्तेयगोचरे

मृ॰
वि॰टी॰
७७
77

वाशुभप्रदः नत्तत्रेभवेन्मृत्युः स धर्मो सिद्धे हि नश्यति ५६ अथ श्रीरोगिमरणे विशिष्टयोगाद्दिन
येउपजातिकयाह रोद्राहिशाक्रांतुयपाम्यपूर्वाहिदेववत्वाग्निषु पापवारे रिक्ताहरीसंकरदिने चरो
गीषुतीर्थे भवेद्रोगिजनस्य मृत्युः ५७ रोद्रादीति आनि प्रसिद्धानि पापवाराः सूर्यभौमशनयः रिक्ताश्च
सिद्धा रिहौ द्वादशी संक्रदिने षष्ठी एतासु अथ एवं विधे विशिष्टयोगे यस्य रोगोत्पत्तिर्भवेत्तस्य रोगी
जनस्य स्वर्गीस्थ मृत्युर्भवेत् उक्तं वसिष्ठेन मनोहरे उग्रमध्यमवरणानि हस्ताश्च पूर्वे इति पूर्वाम्यमदहनविशाखा
पापवारेण युक्ता तिथिषु नवम षष्ठी द्वादशी वा चतुर्थी महाजनमरणो योगो रोगिणां कालहेतुरि
ति चतुर्थी ग्रहणं च नवर्षं यपुपलतत्तके मता मूले रिक्ताग्रहणोक्तेन अतएव वसिष्ठः अश्लेषाद्रा
त्रिपूर्वा यमदहनाम हत्वा कतानानलास्तु हो द्वादशी पापार्क रिक्तातिथिषु वरविजारकास्वारेषु येषां
रोगाः संजायते तेषां मृत्युः स्मविरोगसाम्यवत्से वचंद्रे जन्मस्य पष्टाष्टमेवे सुत्यायमभवनगतेस्म स्मलग्नेचा
शुभे इति ५७ अथ प्रेतदाहमुहूर्ते प्रेतसाद्धादि निषिद्धदिने चंद्रं वंशीवंशस्याह तिप्राहि मूलेन्द्रा
हरौ पुष्यावाश्रुभे प्रेतक्रियास्या कथकं भगो विधौ प्रेतस्य दाहं यमदिग्गमं च जेन्यां विना नैश्य
गोपनादि च ५८ अश्विनीपुष्यहस्तास्त्रेषामूलयेष्टाश्रवणाद्रास्वातीन क्षत्रेषु प्रेतक्रियाप्रेतस्यो
क्तानां प्रेतत्वविमुक्तिः श्वकोस्यमलोकप्रापिकारकं श्राद्धादिकर्मक्रियाशुः हेनोच्यते सापदे

कारणाद्विपणाच्च वदाह समये कृत्तिकासु भेषु कार्यं स्यात् उक्तं च हेमाद्रौ ज्योतिः पराशरेण माघाद्रा
णाख्यवाग्नेमैत्रेषु न प्रयत्नेन मनुष्याणां प्रेतक्रियां न शस्ता त्रिपुष्करे यमलाख्ये वेति अत्रैतानि निषि
द्धानि कृत्तिका विशाखा रोहिण्युत्तरात्रयं मघा भरणी मृगचित्रानुराधा रेवत्येवं पंचदश भानि तथा
त्रिपुष्करे त्रिपादनक्षत्रे त्रयाणां त्रिपादनक्षत्राणां ३ तत्कर्मभेष्ववर्ज्यं तत्रान् पुनर्वसूत्तरवशिष्ठः तथा यम
लाख्ये द्विपादनक्षत्रे इति हेमाद्रिणा व्याख्याते तत्र मृगचित्रयोर्मैत्रनक्षत्रे च धनिष्ठाभोगार्द्धे निष्ठा यम
लाख्ये म[illegible]ते धनिष्ठापंचकानि च यस्मासु नैव वर्त्यंते एवमष्टादश भानि प्रेतक्रियायां निषि
द्धानि अत्र विशिष्टानी भानि अश्विनी पुष्य हस्ताश्लेषा मूल ज्येष्ठा श्रवणार्द्रा स्वाती पुनर्वसु स्तेषु प्रेत
क्रियाकार्येत्यर्थाद् उक्तं भवत्यत एवैतानि ग्रंथकर्त्रा पतितवद्धानि दिशाहीत्यादिना अत एव कारा
श्वादि हस्त पुष्य स्वाति ६ इह मूल हस्ति षु मृतक्रियेष्टिति व्यवहारान्तकर्त्रोक्तं अथ पंचके भेगमीन
के भेषा श्लिष्यते चेद् स्मृति धनिष्ठान्नरार्धा तदाप्रभृति नतारका पूर्वभाद्रपदोत्तरा भाद्रपदा रेवती षु
प्रेतस्य दाहे ज्वलनेऽन्य जेत् नकुर्यात् पुनर्यमदिशामनेदाहेनादिषु गमनं याम्यान्य जेत् तथा च
तृणाशयाः खेज्याय्यावितानेवपनेन त्या गृहगोपने गृहाच्छादनेऽत्रादि द्विष्टेन तृणकाष्ठसंग्रहन
नेत् एताह वशिष्ठः धनिष्ठार्धपंचके यिस्मे गेहस्य गोपने नैव दक्षिणादिग्गमने दाहः प्रेतस्य

मु॰
वि॰टी॰
७८
78

काष्ठसंग्रहणमिति नारदः वस्वन्त्यार्धादिपंचके तैसंग्रहे तृणकाष्ठयोः याम्यादिग्गमने शय्यानका
र्ये शवदाहोपने इति श्रीपतिः वासवोत्तरदलादिपंचके याम्यदिग्गमनगेहगोपने प्रेतदाहतृणका
ष्ठसंग्रहे शय्यकावितननं च वर्जयेत् त्रिविक्रमोपि शय्यावितानेप्रेतादिक्रियाकाष्ठतृणादिसंग्र
हे याम्यादिग्गमने कुर्यान्नवेंदौ कुंभमीनगे इति ननु प्रेतदाहे किं न तत्रोक्ते न मृतस्य धनिष्ठाद्यर्धा
दिपंचके दाहः कार्य इति तत्पंचकपक्षमृतस्य पंचकस्थे दाहो न कार्य इति च यः पक्षः स भवति तत्र
यदि विज्ञायते न तत्रोक्ते न मृतस्य पंचके दाहो न कार्य इति तत्र पंचकमृतस्य दोषवर्जनं न प्राप्नोति
नक्षत्रपंचके यस्मादुक्तं बलमृगाशिरो कुंभमीनस्थिते चंद्रे मरणं यस्य जायते न तस्योर्ध्वगतिः दृष्टा सं
ततेर्न शुभं भवेत् इति अग्रे विज्ञायते पंचकमृतस्य पंचकेऽपवर्गे दाहो न कार्य इति तदपि न अथवा
धनिष्ठाद्यर्धार्धे वा मृतस्य पंचके दाहनिषेधो न प्राप्नोति किंतु दाहः कर्तव्य इत्येव प्राप्नोति अत्रै
वमिति चेन्न प्रेतस्य दाहनपनेदिति दाहस्यैव क्रियाकारकमवधेन प्राधान्येन निषेधात् किं च वि
गुणाफलदोद्भुदोन दृष्टहते पि मृते पिका इति त्रिपुष्करयोगफलवत्पंचकमरणानिषेधे पंचधा
क्तौ बदाहनिषेधः यस्य शय्यागृणादानकर्तव्यतापत्तेः तस्माद्यस्मिन्कस्मिन्नत्रे मृतस्य पंचके दाहो न
कार्यः इति पक्षः साधीयान् प्राधान्याद्दाहस्यैव निषेधः इत्युक्तप्राक् अतः पंचकाशौचक्रियाया दोषा

नास्तितथानैवदाहोपिनदोषाय यदिक्रियाकरणंवथाकालातिक्रमेसतिपंचकप्रहृतिशंपातिभि
धायदाहःकार्यः पंचकेनष्टयमपितिषिद्धं मरणंदाहश्चेति उक्तंचब्रह्मपुराणे नतस्यदाहःकर्तव्यो
विनाशःस्वेपुनतस्य पंचकांतेतुकार्यंकार्यंदहादिकंकेवलं अथवातद्दिनेकार्योदाहस्तुविधिपूर्व
कं रेवतीप्रांतेमृतस्यरेवतीमध्यमध्येवादाहःकार्यःइत्यर्थः धनिष्ठोत्तरार्धादिमृतस्यदाहस्तुसप
पवपंचकस्यबहुकालव्यापित्वात्पुषितदाहनिषेधात्तस्यचदाहः शांतिविधिपूर्वकः कार्यःस
विधिरुक्तोब्रह्मपुराणेदाहदेशेशिवनीताह्वाणपत्रप्रपन्नतः पंचैवप्रतिमाःकार्याःपंचैताणाहु
त्रयेषुहिताः यवपिष्टेनाऽनलिमालाभिः सहप्रावदहेत् प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपःप्र
तहर्तापंचकस्मृतानामानीतानिपंचकमात् विशेषस्त्वत्रविष्टिपहन्माराहोदृष्टव्याः नन्वत्रविगुणफलदो
बृहदोहइतिवत् मरणनिषेधएवपंचकेष्वेकिंपुनर्दाहनिषेधेन उच्यते दोषाधिक्यसूचनार्थंहिपुन
र्दाहनिषेधः अतएवपंचकेमृतस्यपुत्तलकविधानंकृत्वाकार्यः ततःसूतकांतेपुत्रादिभिःशां
तिःकार्याशांतिकंचविशेषाद्गरुडपुराणे ततोदाहःप्रकर्तव्यस्तैस्तुपुत्तलकैःसह सूतकांतेत
त्पुत्रैःकार्यंशांतिकपौष्टिकं पंचकेतुमृतोयोसौनगतिंलभतेनरः तिलांश्चयद्धिरण्यंचतमु
द्दिश्यघृतंसहदिति अतोनक्षत्रांतेमृतस्यपंचकेदाहप्राप्तौपुत्तलकविधिरिवभवति नतुसूत

कोने शान्तिकं पर्वपर्वकोन्तमूलमस्याश्विन्यादासप्तग्रामेषु तलकविधिनि किं तत्सूलकोने शान्तिकमे
वविधेयमित्यलमतिप्रसंगेन तथाचदीपिकायां केलत्रं मे ग्रहं वैवकाष्ठादीनानकारयेत् अवका
देशेषुयः पेकेनगव्येदृत्तिरणादिश्यामितियडकेनश्चित्व आर्षमूलवाक्यानुपलब्धेर्यस्मिष्टादिमा
निवाक्यविरोधाच्च अतएवतद्दीपिकाकृतानुतभट्टेनाप्यस्य श्लोकस्य व्याख्यानांतेकराविन् अ
वगायानिष्टाश्वार्यपोवेनातिसमाचरेत् ततनातयानिष्टानृपार्थादिपंचके तथारत्नमालायां वा
मघोत्तरमूलइत्यादिसम्मतिवाक्यमुक्तंकाष्ठादीनामित्यत्रादिशब्देन गृहगोपने प्रेतदाहश्च ग्रा
ह्याः शय्यनोचनेऽपीदितिव्याख्याने ४८ अथ त्रिपुष्करयोगफलं वसंततिलकयाह भद्रातिथी
रविजभूतनयार्कवारे द्वीशार्यमाजचरणादितिवह्निविश्वे त्रैपुष्करो भवतिमृत्युविनाशवृ
द्धौ त्रैगुण्यदो हि गुणाः ह्यतुस्मृतत्त्वादेः ४९ भद्रासंज्ञकातिथिर्द्वितीयासप्तमीद्वादश्यः अत्रैतोगी
तिवकस्यलोपेऽपि वीस्यदीर्घो पूर्वस्यागोदीर्घः नक्षत्रवशाते भौमसूर्यवासरे नक्षत्रदीशादिव
शाखोऽर्यमाभरणीफाल्गुनी अजो चरणाः पूर्वभाद्रपदा पुनर्वसुः कृत्तिकाउत्तराषाढापूर्वभ
द्रुनक्षत्रेषु उक्तमितिथिवारनक्षत्ररूपविशिष्टयोगे सति त्रिपुष्करत्रैपुष्करः प्रसादित्यश्चेति
स्वरूपतस्त्रिपुष्करनामयोगो भवतीत्यर्थः कीदृशः मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यदः तद्दिनेय

दिकस्थिं द्विपेनतत्रदानरी यात्रान्न हिनात्स्वयोग्रियेरन् यदि किंचिद्ग्रहस्त्रविनष्टेनदानतस्यवल्लत्रयमा।
नाभुः तथा किंविहलल्लयंनदात्रिगणात्तद्वलाभः इत्यर्थः उक्तंच सिंहेन रविरविजभौमसुता
बेभद्रायां विषमपादे मूलं चैव त्रैपुष्करात्व्ययोगा हिगुणफलोयमलभे द्विगुणो नारदेन यूकार्कि
भौमवारे चेद्भद्रायां विषमांघ्रिभे त्रिपुष्कराद्धि गुणाद्वाद्विगुणोयमलांघ्रिभे अथैकस्मिन्नक्षत्रेप्रथम
पादांतेनतृतीयपादांतेनवाराशिसमाप्तिस्तद्विषमपादस्तद्वक्ष्यते नहेयस्पष्टं हीशार्यमेत्यादिनाय
निषिद्धे अथ यमसोयतिष्ठानतत्राविग्रावोद्गमृगापत्नानि भद्रास्त्रिश्चयः रविजभूजवयार्केवारा
श्च अत्राविशिष्टयोगमति हि त्रिपुष्करनामयोगो भवति तत्तत्फलमृत्युविनाशवृद्धौ त्रिगुणान्हे
न मृतेनष्टेवृद्धौवा त्रिगुणानांकरोतीत्यर्थः द्विगुणाय मलांघ्रिभेइत्युक्ते यत्रतत्रे द्वितीयचरणां
तेराशिसमाप्तिस्तयमलांघ्रिभं नक्षत्रमृगवित्रानुराधानिष्टारूपमेव अथ्यैवात्रिपुष्करादिके ति
थिवारनक्षत्रात्मकोविशिष्टयोगमतिकस्यविन्मरणात्मभयस्तदात दोषशांत्यर्थंदानविधये
यत्नानवमिष्टः त्रिनयनावाहिरण्यादेशंषष्णायेतन्त्रयेविधान द्विनयेहित्रिपुष्करेपितिलपिष्टैर्विप
मृत्युभ्यः द्विनयनवामितिश्लोकः अथ्यातिथ्यावारयोरभावेकेवलंविष्टेकांघ्रिभे यमलांघ्रिभेवा
मरणात्मभयेदोषेनास्तीत्यर्थः अभमर्थस्पष्टमाह नारदः इत्यामृदोषनाशागेन्हाविहृतस्याति

मु. वि. टी. ८.

४०

वारेऽप्युक्तः कश्यपः भद्रातिथिः शनीज्यारवारे चेद्विषमोऽत्रिभे त्रिपुष्करं त्रिगुणं ददाति तांस्त्रिभेषु

तावित्ति रक्षेमवर्ष्टाश्रीपतिनाप्युक्तं विषमचरणापि सेषभद्रातिथ्यर्कदिनायते श्वानिगुरुरवित्स्मात्

त्राणां कथंचन वासरे मुनिभिरुदितः सोयंयोगास्त्रिपुष्करसंज्ञाकराख्यः सकलदाहहोनष्टं हृतेपि

मृतेपि वा इति अस्य पूर्वोक्तवाक्यस्यैकवाक्यतां देवाः कर्तुमर्हति कश्यपवाक्येमृतावपि पदो

पादानाममूरणप्रायश्चित्तं चार्थेन तेन नष्टाहृहा चयदुक्तं अस्माद्भवगणोपि यतिष्टायचके जीवान्मृ

तोपदिकृथचन त्रिपुष्करयाम्यमेवकुलजान्मालयेद्ध्रुवं नदतिष्ट विनाशार्थे विधाने समदीयते

ग्रन्थकर्तान्तश्रीपत्युक्तिमसीहान्तमृत्युविनाशहेहोश्वेतं वसिष्ठनारदवाक्ययोः सामान्यतो

भिधानेन वमृतावेवेतिषयविवेकः ४९ अथाशौचप्रतिकृतिसहे निषिद्धकाले शार्दूलविक्रीडि

तेनाप्याह शुक्रास्तात्किंपुरदर्शां मृतमदनेनेहास्मती नौगृभेयोमेवारुणाभे त्रिपुष्कवतिद्वयुना

ग्निमासेमने यामेहान्त्यननस्मुपातपरिमोदेवेन्मशुक्रकालके मद्राबेहुतेयोश्वप्रतिकृते दाहोन

पदेतासिते ५. जन्मप्रत्यरिताराया देति मुखांते जैवकतेन्नस मध्यामेव भगादिति श्रवविशाखाद्वौ

त्रिभे ज्ञेपि च त्र्याष्टाद्वे च वियोर्दने द्धृतिकत्याद्यान्त्यषट्स्थितपुष्पतष्याद्यामेचान्त्यरतो विचार्य समविले

मध्येय यथासंभवं ५१ पर्वविधे दिने प्रायसमृतस्य प्रतिकृतिः पूर्वांशादिनामाद्यवयववत्कल्पने

तस्य दाहो न कार्यः ॥ उक्तोऽपयतो हि विषयः प्रेतसंस्कारः ॥ अप्रत्यक्षशरीरस्यैकः प्रतिकृतेरन्यः ॥ तत्राप्रत्यक्ष-
शरीरसंस्कृतौ शुभाशुभदिनविचाराभावः ॥ यदाह गार्ग्यः ॥ अप्रत्यक्षे तु संस्कारदिने नैव शोधयेदिति ॥ प्रतिकृति-
संस्कारस्याहिकालस्य अशौचमध्ये वर्षमध्ये वर्षानन्तरं चेति ॥ तत्राशौचमध्ये यदि प्रतिकृतिसंस्कारश्चि-
कीर्षितस्तदा यथासंभवं दिनशुद्धिर्विचार्या वर्षमध्ये वर्षान्ते तु वा प्रतिकृतिसंस्कारे तु पुनः कालशुद्धि-
र्विचार्या ॥ यतस्तत्राह गार्ग्य एव ॥ अशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ॥ शोधनीयं दिनं तत्र यथा-
संभवमेव तु ॥ आशौचदिनं दत्तो चेत्पुनः संक्रियते मृतः ॥ संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि ॥ प्रेतका-
र्याणि कुर्वीतेति ॥ अत एवोक्तं ॥ अशौचात्यये विचार्यं स्यात् विलेखमध्ये यथासंभवमिति ॥ यत्तु वाक्यमेतद्वा-
क्यं व्याख्यास्यते ॥ तत्र दिनशुद्धिरुच्यते शुक्रो बृहस्पत्यादिना ॥ शुक्रः प्रसिद्धः ॥ आरो मङ्गलः ॥ आर्किः शा-
निः ॥ एषां वारे प्रतिकृतेर्दाहो नेति प्रत्येकं संबन्धः ॥ तथा दर्शो माघस्या भूतचतुर्दशी नेरः ॥ प्रतितन्त्रे-
कादश्यः ॥ आसु तिथिषु दाहो न कार्यः ॥ यदाह मरीचिः ॥ नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ॥ तत्र
श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥ एकादश्यां नन्दायां सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ॥ नभस्य च चतुर्दश्यां
कृत्तिकासु त्रिपुष्करे ॥ द्वितीयवाक्यमतिदुष्टताकथनार्थं ॥ सिनीवाल्याममावास्यायां शुक्रवासरे इति
संबन्धो व्याख्येयः ॥ अत्र श्राद्धं न कुर्वीतेत्यनुषङ्गः ॥ श्राद्धशब्देनात्र प्रेतक्रियाविवक्षिता ॥ तत्र तीर्थे

ग्रभे मूला ज्येष्ठाश्लेषानीतानि उग्राणि पूर्वात्रय भरणी मघा पौष्णरेवती वारुणामे त्रिपुष्करदिने
भद्रातिथयः हृषिभौमशनिवाराः कृत्तिका पुनर्वसू उत्तराफाल्गुनी विशाखोत्तराषाढे पूर्वभाद्रपदा
पत्रिनयमाहितद्रूपे दिने प्रतिकृतिदाहो न कार्य इति केचिद्व्याकुर्वते तत्र पूर्वपद्येनैव निषेधसत्वात्
नन्वप्रयत्नमृतौ मृतिषेधो न तु प्रतिकृतिदाहे एवं तर्हि संमतिवाक्याभावान्नायमर्थ इति चेन्न यदु
क्तं ज्योतिः पराशरेण साधारणोग्रध्रुवोग्रमैत्रैर्नौष्ठं स्यते मनुष्याणां प्रेतक्रियाकर्म वित्रिपुष्करेय
मलयिस्मिन्वे एवं तर्हि संमतिवाक्या, ति अथ त्रिपुष्करशब्देन विशिष्टयोगो विवक्षित इति चेन्न अत्र
श्रमः त्रिचरणान्नक्षत्राण्येव त्रिपुष्करपदेनोच्यते नोक्ते माद्विरणापि कृत्तिकादीन्येव त्रिचरणानि भा
नि त्रिपुष्करशब्देन व्याख्यातानि अनपत्याकृत्क पुण्ययः भरण्याद्रामघाश्लेषामूले त्रिचरणानि
च प्रेतकृत्ये तिडुष्टानि धनिष्ठायं च पंचके पराशरकको बहूनि प्रेतकृत्ये सामान्यतो निषिद्धानि
कृष्णपक्षे वा केल्यान्याति डुष्टानि उक्तानि इदमेवाभिप्रेत्य ग्रंथकृतोक्तानि तत्र धनिष्ठाज्योतिर्निबं
धे अत्र ग्रहणं मध्यमेष्वपि इत्युपमाणात्वात् अथ न्यूनाधिमासे क्षयमासे अधिमासे च श्रावणप्रति
कृतिदाहो न कार्यः उक्तं च ज्योतिर्निबन्धे न कुर्यात्कृष्णुकालेष्ट पौषे स्वाप मलिम्लुचे विलम्बिते
प्रेतकार्ये गायो गोदावरीविनेति अधिमासोपलक्षणत्वात्क्षयमासेऽपि न कार्यं प्रेतकार्यमित्यर्थः

अत एव मूले न्यूनमासमात्रनिषेधः अथाष्टाब्देकस्मा दूर्ध्वान्वयनऊर्ध्वयाम्यायने दक्षिणायने कर्कादिषट्स्वा
ष्विति नेष्टे पैतृके दाहः कार्यः अर्थादुत्तरायणे सम्यक् उपलक्षणात् द्वादश्यामेव शैवदिनमपि निषिद्धं उक्तं
च गार्ग्येण ऊर्ध्वं संवत्सराद्यदि प्रेतकार्याणि कुर्वीत नेष्टं तत्रोत्तरायणे कृष्णपक्षे तत्रापि वर्जयेत्
दिनत्रयं इति गरुडपुराणेपि न कुर्यात् कृष्णकाले पौषे चापि मलिम्लुचे विलं विना प्रेतकार्यं वा यदा गा
लावंती विनेति अत्र काकैः पौषश्चापयोस्त्रिषिद्धाहान्मार्गशीर्षस्य मध्यमलप्रतीयते तस्माद्वपृथक्वि
षयके प्रथमवर्षे दक्षिणायनमपि शुभमेव अथ पूनःपरिचेत्यति पाते योगे गणोनागते व्यतीपा
ताख्ये महापाते इत्यपि केचित् परिघाख्ये योगे तथा दैवेज्यशुक्रयोरस्ते अत्र व्याख्यैकः तथा भद्रावै
ष्टनयोः भद्राये व्यतीपातमिद्धे योगानि माख्ये वैधृताख्ये महापाते इत्यपि केचित् तथा क्षितेपदेषु
ल्कापाते भूमिकंपप्रकृतिविकृत्ये दाहो न कार्यः उक्तं च नारदेन आह्निकलक्षणाध्याये चतुर्दश्यां तिथौ नेष्टाभ
द्रांगुरुकारवाराश्लेषाक्षितेज्ययो रविमन्येह्यां त्रिभं विषमाद्विभं शुक्रपूर्वं चमेन्नयृत्ते दहनमनम
स्मिति अत्रापि नेत्यांसदाद्दन्नभूतानेपानवेष्टिते विविष्टिभ शुक्राकिंभौमपरिवृज्य व्यमिश्राणामेव
भ कार्तिकेन्त्यं द्विस्वितीयं जन्मप्रत्यादिताराके त्रिपादभेषु क्षितेपदे यनेयाम्ये हूतः परं भावप्रतिक
नेष्टी दहः शुक्रेज्यास्ताधिमासके नेष्टोमध्याह्निपानेमवद्दौ भाद्दिति भाद्रपदे वृत्ति तथा प्रेतपूजा

यधिकरणोजन्मशब्दवाच्यतारायोर्जन्मताराउत्पत्तिनक्षत्रं दशममेकोनविंशं चेति प्रत्ययितारा: जन्मभा
द्यचमेव तद्दशत्रयोविंशं चेति नक्षत्रं दशमं भ्याकर्तंर्मेति भवोत्पन्ने स्वजन्मराशेः अष्टमचतुर्थद्वा
दशस्थे चंद्रे मति सदा होनमत नवश्वनाः तदुक्तं वराहेण चतुर्थाष्टमगोचंद्रेद्वादशे च विवर्जयेत् प्रेत
कृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिघे तथा करणे विष्टिसंज्ञे च शूलेनेत्राद्दिने तथा त्रयोदशेण विशेषेण जन्म
तारात्रयेतथा विष्टिसंज्ञाकरणे भद्रा महाभारते नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन्जातो भवेन्नरः न प्रोष्ठ
पदयो: कार्यं तथाग्नेये पि भारत दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरौ च विवर्जयेत् इति प्रोष्ठपदयो: पूर्वा
भाद्रपदोत्तराभाद्रपदयो आग्नेये कृत्तिकायां कालविशेषादिके नारदेनोक्तं दिनोत्तरार्धे तत्काले
ष्वक्षताराबलान्विते पापग्रहबलयुते शुक्लपक्षे ग्रहणवर्जिते तत्पुनर्दहनं प्रोक्तमिति अथ श्रावणा
त्रिकृते दुर्दिने मध्यन त्रयाणपुर्व्यते मैत्रानुराधा भगः पूर्वाफाल्गुनी अदितिः पु वविष्णावोप्रसि
द्धा: ज्येष्ठाः भृगु विज्ञाय धनिष्ठा: बुधवाररविवारवृहस्पतिकृतिसाहोमध्यमः नशुभफलदो नाप्यशु
भफलदः इत्यर्थः उक्तं च कश्यपेन फाल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनुराधाः पुनर्वसुः हस्ताषाढे
विष्णावाच भानि द्विचरणानि च एतानि किंविड्स्थानि वर्जयेत्सभवेदिति न स्थामध्यहि मा
न्मेनही पुणादिति भगकुभवशनिचेत्युक्तेः वेयसमतपभावः अथार्की ज्वचियोरर्केज्याभ्यां म

हितो विधुरिति मध्यमपदलोपी समासः सूर्यचन्द्रग्रहणादिने दाहः श्रेष्ठः तथा तेन प्रकारेण अप्रति
कारस्यान्त्येष्टिपोषिपशुनिषिद्धन तत्र गणना डवादिने शुभं च भेषुवत्र प्रतिकृते दाहः श्रेष्ठोनुष्ठीयमानः
शुभफलद इत्यर्थः अश्वो वा नयन इत्यादि श्रुत्या व्याख्यातार्थ ननु प्रतिकृतिसंस्कारो किंनिमित्तं उच्यते
देशान्तरमृतानां हाथ णथान्नून तस्य विधिवद्दाहो नाभूत् किं तु काष्ठवद्दाहो जातः अथवा परदेशगतस्य वा
वदेहस्यादिहन तस्याङ्गीनेव काष्ठवद्दाहो भूत्तस्यैव कालेकालान्तरमात्र तद्दा प्रतिकृतिदाहो विधेयः उ
क्तं च ब्रह्मपुराणे अनाहिताग्नेर्देहस्य दाहो गृह्याग्निना द्विजैः तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः शु
मान्तपि हविष्टैर्जलमध्ये मिश्रेदेशयथा तथाग्निना श्मशाने स्वर्गीयलोकाय स्वाहेत्यु काम्य यथार्थं येवः
एवं पर्णशरदेहस्याग्निरात्रमस्तु विभवेत इति तदभावे देहाभावे तथाहृताग्निना अपि शुद्धान्त्वीमवर्णा
तेदेहाभावे पिपलाशोत्थैः पत्रैः कार्यमित्यर्थः आहिताग्नेस्तथोतस्तत्रेविधिमाह पलभः यदि आ
हिताग्निः प्रोषितः प्रमीतोतनप्रत्तायतकस्मादिशपतिप्रस्थितः स्यात्तामस्यामग्निभिः कर्तव्यदेहस्थवपि
वाग्नीराणिवष्टिप्रतात्तानपलाशष्ट्टमानितैः कृष्णाजिनेनैतः पुरुषाकृतिं कृत्वा नामस्याग्निभिर्दहेत्पुरि
तिवाजसनेयकामिति अत्र पलदृश्येयथा प्रवासगतोयदि नप्रत्तायतेप्रमीतरइतिततः प्रमीत इत्येव
निर्णीयेत्यस्य स्यान तदिशा प्रस्थितो भवेत्तोदिशा प्रतियः कर्तोः कृष्णेभ्यमित्र देशात्तणवांसंदेशाः

म॰
वि॰टी॰
८३
83

मस्य मृतस्याग्नेनाग्निभिस्तु स्त्री देहस्तु वा प्रवासेन पितृमेधविधिना अयमेकः पक्षः अपि वा अथ वा त्रीणि ष
ष्ट्यग्रशतानि पलाशवृन्तानि येनिम्नपर्वे हैमैः कृष्णाजिनेन पुरुषाकृतिं आस्याग्निभिः पितृमेधविधिना दहे
दिति वाजसनेयिनां मतमिति द्वितीयः पक्षः परोक्षे तु तत्कृशैः प्रतिकृतिः कार्या कुशैः कृष्णाजिने समास्ती
र्य ऊर्णसूत्रेण पुरुषाकृतिं इति कुर्यादिति शेषः अत्र पलाशवृन्तकुशविध्योरन्यतरेणानुष्ठाने व्रीहिपय न
ल्यवत्त्वात् अथ प्रतिकृतिदाहानुष्ठानविधिस्त्वस्थिकाष्ठकादिष्वाज्ञेयः नात्र प्रत्यवायलेपोऽस्ति अथै
च पलाशवृन्तादिभिः प्रतिकृतिविधिस्तस्यालाभे यदा तन्मृतास्थिलाभस्तदा तैरेव प्रतिकृतिः कार्या
न उक्तं हि देशान्तरमृते अथातः पुनर्दाहविधिं व्याख्यास्यामो यदि शरीरं न प्राप्येत स्थान्यादयाऽस्थीनि।
तानि दक्षेण प्रक्षाल्यास्थिभिः कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा पूर्ववद्दहेत तेषामलाभे पलाशवृन्तैः
कृष्णाजिने पुरुषाकृतिं कृत्वा पूर्ववच्छतानि त्रीणि षष्टिर्वा शिरस्यासीत्(?) त्रिशतानि षष्टि च पाशूनि तैर्वा
हृदये देवपञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुलीन् समन्यासमन्या पादेन षष्ट्याङ्गुलीः षष्ठाभिः शिश्ने द्वादशभिरूरू
द्वे षोडशभिस्त्रिं(?)शतं जङ्घयोरङ्गुलीषु आस्यार्थः चत्वारिंशता पलाशवृन्तैः संपाय दशभिर्ग्री
वा विंशत्याऽस्थिशतानि षष्टिस्तु पञ्चाशन्नेत्रे हस्तमपवपञ्चभिरङ्गुलीन् तथा समन्या समन्यापादहृदये तत।
पचपञ्चभिः पञ्चभिरङ्गुलीन् पञ्चपञ्चषष्ठकैः पादाः संपाद्याः अष्टाभिः शिश्ने द्वादशभिर्हृदयाहृदय

८३

एवं चषष्ठ्याधिकविंशद्दिवसादिनिमित्तेष्वेवं यथाविधिना दहेदित्यर्थः एतादृशो विषये कालनियमः प्रकारान्तरैः कि
ष्विन्त्यादिनोक्तः यतः अथातः संप्रवक्ष्यामि यत्सुते दहनं नृणां इत्यादिना पद्यसमुदायेन कालस्य हि
कालीनविषये कार्यमन्यूने श्राद्धे महालये एतत्सर्वं विविच्य प्रकुर्यादिति क्राद्धमनेदिते इति कश्यपे
न कालातीतविषयत्वेनाभिधानात् तत्राधिकारी पुत्रो यस्मिन्नेव क्षणे पित्रादिमरणं श्रुणुयात्तदि
नमारभ्यैव पश्चात्क्रमेण वाधिकारी भवति तथाह पैठीनसिः पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्र
कः श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् इति अन्येषां तु देशान्तरमरणे विशेषमाह वृद्धव
सिष्ठः मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात्पक्षिणी तथा अहस्तु नवमादर्वाक् ऊर्ध्वं स्नानेन शुध्यतीति पा
क्षिणी सार्धदिनं अत्र श्रुत्वेत्युक्तेर्मरणश्रवणमेवाशौचनिमित्तं भवति निर्दशं दशाहं भ्यो यदि हि
त्यर्थः दशाहमध्ये स्वर्वर्णाशौचोपलक्षणं षडहं त्रिरात्रमेतेषु उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकेनेव दोष
कृत् एकेनापि परिज्ञाते भ्यात्क्रदोषमथाह येन इति यदिते दशाहमध्ये श्रुणुयात्तदा शेषाहोभिर्वे
वाशौचं स्यात् उक्तं च मिताक्षरायां विगते तु विदेशस्थः श्रुणुयाद्यो ह्यनिर्दशं यच्छेषं दशरात्रस्य
तावदेवाशुचिर्भवेत् इति दशरात्रस्यैवोपलक्षणं वर्णापेक्षया वयोवस्थापेक्षया वा अशौचका
लउक्तस्तन्मध्य एव विशेषणात् मरणश्रवणात्समयः शेषो विशिष्टैर्वाहोभिर्विशुध्यतीत्यर्थः अतएव जने

मु.
चि. टी.

नेनेमरणेशोनित्यमशौचमनुधावति सपिंडाश्चैव बंधुश्च पत्न्यः ऋत्वनगाच्छति इत्याद्येवंविधानि देवलादिस्मृ
तिवाक्यानि श्रवणानिमित्ताशौचपराणि व्याख्येयानि तत्र वर्णाशौचदिनसंख्यामाह दत्तः शुद्ध्येद्विप्रो
दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यतीति तत्र यदा मरणादिनादारभ्य
यथोक्तादिनाशौचमध्ये एवं चेन्मरणश्रवणं स्यात् तदा अवशिष्टशौचदिनमध्ये अस्य यास्वस्ववर्णोक्ताशौ
चदिवसक्रमानेन तद्वेन्मरणश्रवणं यदा तत एव दिनादारभ्य यथोक्तदिनाशौचमध्ये प्रतिसंस्कारवस्त्रिकी
र्षिनस्नस्य यथासंभवं दिनशुद्धिर्विचार्या अतएवोक्तं गार्ग्येण अशौचमध्ये चमध्ये क्रियेत इत्यादि भ
भद्राभरणीयथनिष्ठापंचकादिदोषरहितमपेक्षितं नेषर्यं हकालव्यापिशुक्रास्तादिदोषापेक्षा
कार्येति गार्ग्यवाक्ये यथासंभवपूरणार्थः सर्वथा हशौचदिने शुद्धे शुद्धेषतावत् न मयन महादो
षतावन्तम्येन महादोषत्यागोल्पदोषभागी कोऽयं यथालोकप्रसिद्धिः नाटशौचदिने ग्रावघ्रानिकृतिदा
होविधेयः सर्वथा दोषरहिते दिनेन नमपदमेयथाः अथ यदि मरणाश्रवणानंतरं शौचदि
नानैमित्तिकदैविकद्वासमाणा यलाभरूपप्रतिबंधादितिक्रमणामज्ञसंदशौचमस्तिन वेतिवि
चारः तत्र नैमित्तिकदैविकोपद्रवसंभावनायां सत्यां भययपशौचं नत्वाशौचं यदाह पराशरः दुर्भि
क्षे राष्ट्रसंपाते आपदाचमसंकटे उपसर्गमृते चेव सद्यःशौचं विधीयतेइति यसष्टहस्वनीअपि

देवेभये समुत्पन्ने प्रधानोप्युग्रो विनाशिते सद्यः शौचं समाख्यातं कांतापदि संयतीति पाठीनसिरपि विवाह
दुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । ननु चेत् सूतकं तत्र कर्म यज्ञादिकारयेत् इति कालान्तरालत्यागयात्रायादिया
त्रायां नाडशौचवतीर्थकर्मणि तीर्थस्नानादिदानादिकर्मणि नाशौचं विषये अशौचवत् स्वहाभावादेवशौचप
निषेधाभावः प्रशान्तप्रारब्धाणां फलाभस्तदाः शौचपरिग्रहः स्यादेव पर्यन्तं अशौचदिनानन्तरं वर्षमध्ये दि
नशौचवनाम पत्येव शौचप्रतिकृतिः श्राद्धो विधेयः अशौचविनिहतो वेदस्तु नः संक्रियते मृतः संमृत्यो एव
दिने श्राद्धमिति निर्णीतोऽवकारसिद्धिः हितदिनपक्षोक्तेः । अयमर्थः अत्रापि तद्दूरभरणीपंचकादिदोषः
कतिपयदिनव्यापीत्यात्पर्यव ननु स्तुकालतादिकयदृकालव्यापिदोषप्रतीहा तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे ।
पितृभेदे स्तुकस्यास्तमनेवेवदेवेष्टमस्तंशेषेच प्रेतकार्येषु दृष्ट्वा प्रथममेव तत्रैव विमेतीति अप्रथवर्षम
ध्येपि राजिके देविका श्रुपद्रवः संपन्नस्तदा वर्षान्तरेतिवृत्पिके दक्षिणायन स्तुकालतादिमहादोषव
हितेव काले शौचप्रतिकृतिश्राद्धः कार्यः उक्तं च गार्ग्येण ऊर्ध्वं संवत्सरा यदि प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठे
ते त्रौ नरायणे भि त्याद्दीनि मूलवाक्यानि शोधाभिहितानि अतएव मूलवचे ह्रासवतो यास्मि अयनेदे
वेज्य स्तुकालके शौचप्रतिकृतिश्राद्धोप्य कार्य इति व्याख्येयं प्रथमवर्षे तन्नायं दोषः सर्वत्रापि या
मागोन्नायपी तीर्थयः प्राप्तयः सतोर यंस्तुके न्यालदाहितायनादि महादोषविषयः कोपिना हि

तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे प्रेतमंजर्यां प्रेतकार्याणि सर्वाणि स्नानजपादिकं वर्ज्यं गुरौ केन्द्रयोरस्ते गयायां
गोदावर्यां विनेति अन्यानि तु गयायां गोदावरीविषयाणि वचांसि प्रागुक्तानि इत्यलमतिप्रसंगेन ५१ अ
थ नक्षत्रसंबंधेन मुहूर्तानुक्त्वा नक्षत्रप्रसंगान्नक्षत्रविशेषोत्पन्नस्याभुक्तमूलदोषमनेकविधं सफलं उ
पजात्याकाभ्यामाह अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठान्त्यमूलादिभवं हि नारदः वसिष्ठ एकद्वय
घटीमितं जगौ बृहस्पतिस्त्वेकघटीप्रमाणकं ५२ अथोत्तरत्वेन प्रथमार्धं चरो मूलस्य प्रागुक्तानि मतपंच
नाद्यः जातं शिशुं तत्र परित्यजेद्वा मुखं पिताऽस्याष्टसमा न पश्येत् ५३ अत्राभुक्तमूलस्थाने को भे
दः तत्रैककालावच्छेदे भेदः ज्येष्ठनक्षत्रांते भवं ज्येष्ठांत्यमूलादौ भवं ज्येष्ठांत्यजातं घटीचतुष्टयं मू
लादिजातं घटीचतुष्टयं मिलित्वाष्टौ घटिकाः प्रहरः इति यावत् तावत्काले भुक्तमूलाख्यं इति
नारदमाह यो ज्येष्ठमूलयोरंतरालप्रहरजः शिशुर्भुक्तमूलजः सर्पमघानक्षत्रयोरपि अथाःप
दो भेदः एके इति ज्येष्ठांत्यजा एकघटीमितं मूलादौ घटिकाद्वयमितं एवं मिलित्वा त्रिघटिका अ
भुक्तमूलं स्यादिति वसिष्ठोमतिर्जगौ यदाह वसिष्ठः ज्येष्ठांत्यपादघटिकामितमेव केचिन्मूले
शभुक्तमथवे पुनराममनंति मूलादिपादघटिकाद्वितयेन सार्धमष्टौ समाः परिहरेदिति जन्मा
भाजो समावर्षाणि अथान्यो भेदः एकेति ज्येष्ठांत्याघटिकं मूलाद्यार्धघटिकामितं त्वापका

घटीप्रमाणंमस्यतेदेकाघटिकाप्रमाणंप्रोषाढिभाषेतिके नारदमतमभुक्तमूलेस्यादितिबृ
हस्पतिर्जगौयस्साहगर्गः ज्येष्ठांत्येघटिकार्धंवमूलादौघटिकाद्वये तयोरंतर्गतानाडीस्यभुक्ते
मूलमुच्यते इति अथात्रअपरोभेदः गुरुपोत्ति अथशाहः पादहूरगोमूलनतत्रस्यप्रथमाश्रा
टिमाश्रेष्ठाघटिकाः प्राक्तस्यज्येष्ठयाअंतिमाः पंचनाड्योघटिकाः एवमभयोज्येष्ठमूल
योरंतरालवर्तिन्यस्तयोदशघटिकाः पंचमूलायायावसूनाड्यः अभुक्तमूलमित्येतन्नत्र।
जातेशिशुंत्यजेत् इतिस्मरणात् एवमभुक्तमूलस्यानेकेभेदाः संभवेयुः कः साधी
यान्यत इतिचेदुच्यते नारदोक्तः पक्षएवसाधीयान् किमत्रप्रमाणमितिचेत्श्रृणुबृह
स्पतिसंवादएवात्रप्रमाणंतस्माहकश्यपः ज्येष्ठांत्यमूलाद्ययोरंतरालयामोद्भवः प्राग्बु
दभुक्तमूलजातोप्यस्मिन्नाबाधितभयोरपिइति वसिष्ठोपि भंजनगपोरंदरयोस्सभानात
दप्रभानोवयदंतराले अभुक्तमूलप्रहरप्रमाणंत्यजेत्सुतंतत्रभवांसुतांचेत् अत्रव
वहुर्यमङ्क्वसिष्ठवाक्य केचिन्मताभिप्रायेणायनस्तहाकेचिदिति अपरेदवसाङ्गिर
स्वियेघटीन्यूनाधिकभवाभिधायिनोगर्गवाक्येनाकगतिरितिचेत् उच्यते
दोषैकाधिकाल्पत्वमहूचनमेवगतिः अथाभुक्तमूलसंज्ञकस्यनक्षत्रयोजनमाह

जातमिति तत्राभुक्तमूलाख्यकाले जाते शिशुं बालकं सुफलं तु णो वा यथा तत्र जाते कन्यां चापि तातः परि-
त्यजेन्निष्कासयेत् यजेत्सन्तं तत्र भवां सन्तां चेति वसिष्ठोक्तेः यदि शक्तो निष्कासने स्यात्तदा किं कथ-
मित्यत आह वेति वा अथवाष्टवर्षपर्यन्तं कर्तव्यताशक्तो पिता शिशोः कन्यायाश्च मुखं वाऽष्टसमा
अष्टौ वर्षाणि तावत्कालेन पश्येत् यथाह नारदः अभुक्तमूलजं पुत्रं पुत्रीमपि परित्यजेत् अथ-
वाब्दाष्टकं तातस्तन्मुखं न विलोकयेत् इति च्यवनः अभुक्तमूलसंभवं परित्यजेच्च बालकं समा-
ष्टकं पिताथवा न तन्मुखं विलोकयेत् गण्डान्तदोषस्तु विवाहप्रकरणे वक्ष्यते इति हृत्वात्र नोक्तः ५२
अथ प्रसंगान्मूलाश्लेषाजातस्य बालस्य चरणवशेन शुभाशुभफलमुपजात्याह आद्ये पिता ना-
शमुपैति मूलपादे द्वितीये जननी तृतीये धनं च तुर्योऽस्य शुभोऽथ शान्त्या सर्वत्र सत्स्यादहिभे विलो-
मं ॥ ५४ ॥ मूलनक्षत्रस्याद्ये पादे प्रथमचरणे चेत्तर्ह्यपि इति यावत् तत्र जातस्य शिशोः कन्यायाश्चापि
पिता नाशमवश्यमुपैति प्राप्नोति तथा मूलद्वितीयपादे जननी माता नाशमुपैति तथा तृतीयमू-
लपादे धनं द्रव्यं नाशमुपैति चतुर्थो मूलपादोऽस्य शिशोः शुभः शुभफलदः उक्तं च वसिष्ठेन
मूलाद्यपादे पितृनाशो द्वितीये मातृदेवच तृतीये धनधान्यादिनाशस्तुर्ये धनागमः रत्नमालायां
तदाद्यपादके मातृदेवच तृतीये धनधान्यादिनाशः पिता विपद्यते जननी त्वतः धनक्षयस्तृतीय

केचतुर्थेचेत्शुभावहः इति तदाद्यपादके पिताविपद्यतेजनजन्यतः धनक्षयस्तृतीयके चतुर्थके
शुभावहः इति अत्रत्रिभिर्नर्दडस्तीतेपिरुमातरेवनाशोवा चोतसमापत्न्यमातः यत्राहकश्यपः
मूलादिपादजोहंतिपितरंतद्वितीयजः मातरंस्वात्तृतीयोर्थान्सुहृदश्चतुरीयजइति यतोमा
तृपाद्ः सापत्नमातरिवावृनिकः यदाहगौतमः पितृपत्न्यः सर्वामातरस्तज्ज्ञातरोमातुलानां
दयस्तानिमातुलेयानि इति अतः स्पष्टार्थमेवकाश्यपवाक्ये स्वमितिपादस्यास्ते अत्रविशे
षोवसिष्ठसंहितायां मूलादिपादेदिवसोयदिस्यात्तजः पितुर्नाशनकारणंस्यात् मूला
दिपादेयदिरात्रिभागेतज्जश्चमातुर्विनाशकस्यात् मूलादिपादेयदिरात्रिभागेनसतम
नेनास्तिपितुर्विनाशः द्वितीयपादेदिनगोयदिस्यात्समातृवल्लाभितस्यपिदोषइति नारद
संहितायांच अथान्येनरेशानां मूलाश्लेषान्त्यायतुश्छिनयाः सर्वेचचतुर्गाविनष्टयेपित्रभतैः
ष्टफलनाशकंकल्याणंस्यात् उक्तंचवसिष्ठेन नैर्ऋत्यभोगेनाभगेडदोषनिवारणायाप्य
दयायनृते पितामहोकोहविदांवरेण्यो शांतिंप्रवाद्मिलोकस्यहितायसम्यक् प्राप्तेज्येष्ठा
खिलृहतवकांते मासेतृतीयेप्यथवत्सरांते इति नैर्ऋत्यमूलस्यदोषः भोजंगमस्याब्धेत
दोषः गंडेवत्सरमाशास्त्रदोषश्चत्वंहातेश्छयमासांप्रत्येकंसंवच्यते इति न्यायात् अतस्तदो

मु.
वि.टी.
८०
87

षाणां निवारणार्थं अतएव कश्यपेन दोषस्य शमनार्थं हि शान्तिं कुर्यात्प्रयत्नत इति सामान्येन
उक्तं अत्र वसिष्ठवृद्धोक्तकालत्रयकथने सामर्थ्यासामर्थ्यकृतो भेदः तथा हि यदि मातुः शीत
लोदकस्नाने सामर्थ्यं स्यात्तदा सूतकान्ते एव शान्तिः तत्रापि शक्तो तत्रीयमासि शान्तिः दीर्घरो
गादिना तत्राप्यशक्तौ षष्ठे न हि वर्षे समासे दिवसे शान्तिः मातृगंडे तु विशेषस्तेनैवोक्तः मातृगं
डे सूतके जाते सूतकान्ते विचक्षणः कुर्याच्छान्तिं हेत्ववान दोषशान्तये इति शिष्टास्तु सर्वत्र
[illegible] जन्मतः सप्तम एव शान्तिरिति व्यवहरंति ननु मूलपादचतुष्टयेपि शान्तिः कर्तव्या
उक्ता तत्र चतुर्थचरणस्य शुभफलत्वाच्छान्तिरिति व्यवहरंति ननु मूलपादचतुष्टयेपि शान्
तिः श्रूयते प्रस्तुतोक्तिश्च निकाति भाति अनिमित्तकृता शान्तिर्निमित्ताद्योपजायते इति स्मरणा
त् उच्यते यद्यपि चतुर्थचरणो यनाम सूपशुभफले अभिहिते तथापि कश्यपेन सुहृद्दस्यत
दीयजः इति सुहृन्नाशरूपस्य फलस्यानिष्टत्वात्स्वल्पपाकचरणार्थमयं पर्णकर्तव्याशान्तिः न हि
कस्याचिद्देहिनो नाशवत्सान्तरायेन कस्य सुहृन्नाशा इष्टः किंच मूलवृत्तविचारेपि चतुर्थपा
दे पुरुषकन्ययोरशुभफलकृद्भ्यश्च मूलवृत्तस्य समनंतरमेवमस्यावत्पते किंच यदि
मूलाश्लेषादिदोषसमभवे शान्तिर्न क्रियते तदानिष्टं भवत्येव त्वमहना दरः वत्सरात्पितरौ हं

तिमासं तद्धिवर्षतः पुत्रं वर्षद्वयेनैव पशुं सन्नववर्षतः जातं बालेयत्नमेषणाबैर्वैः पूर्वाभिरग्रतं
बालकं चाष्टभिर्वर्षैरनुक्तो हन्ति सप्तभिः तस्मात्प्रोक्तानि शक्तीनि प्रयत्नाद्धि विपूर्वकं इति पुत्र
यत्नं तस्मात्स्वशुभं चरणाच तदृष्टये विधिपूर्वान्निर्विधेयेति अभिमे विलोममिति मूलेयड्डंकफ
लेपि तेनाष्टाहत्यर्थः तत्र अद्दिमे अश्लेषायाम् ऽकं तत्फलम् अश्लेषाचतुर्थपादेन तत्रस्य स्यात्
मूलस्य तृतीयचरणे यत्ननाशुारत्नुकं तदश्लेषाद्वितीयचरणोत्पन्नस्य स्यात् मूलस्यचतु
र्थपादे शुभस्तुकं अश्लेषाप्रथमचरणोत्पन्नस्य स्यादित्यर्थः नराहृकश्पपः फलदेव
सर्पर्क्षे प्रतीपं त्वाद्यपादस्तदिति वसिष्ठोपि मूलादिपादसंजातितः पितरं तिहन्ति द्वैतीयजः
स्वजनं तृतीयपदोर्थं हरं तौरीयजः शुभकृत्तः फलमेतत्तथैव वैलोममेत्ते भुजंगाधिपस्य भ
वत्सर्पभमिति द्वितीयपदं द्वैतीयः प्रज्ञाद्देयात्ह्वतिगणायानां स्त्रीर्थेज पदवैतोरीयविलोमआद्दे
माश्लेषो प्रथमर्थः स्पष्टउक्तौ मात्रानुगतेस्यार्थवद्धावे मार्त्पशो प्रथमेरात्ने द्वितीयेनुयनत्रयः
तृतीयेजननीनाशुपाश्चतुर्थेमरत्नापितृदिति अश्लेषाचरणाः अयलत्वेरोष्टं मतिडड्फ
लमधिकं भवतीत्याहवायणयानाः मूलसार्प्याद्विस्तान्तस्ष्ठ रात्निलमपे सल्कृवेनेवाचि
वलेशुभदृष्टिविवर्जिते इति अत्राश्लेषा दोष्टोपि शान्तिकाविधेयं अत्रमुनिवाक्यप्रमाणाभि
म

ष्टितं तत्रमूलस्थानानि स्कंभस्थानानि शाखाभिर्गण्डोतेतिपद्मख्याख्यानेनतरं लिख्यते अथात्र प्रसंगा
न्मूलवृक्षविचारोभिधीयते जयार्णवे मूलंस्तंभंत्वचाशाखापत्रंपुष्पंफलंशिखा मूलनयोष्टौदिशि
कृत्वाः क्रमशः पंचांत्र्ययो ग्रयः मूले ७ स्तंभः ८ त्वक् १० शाखा ११ पत्रे १२ पुष्पे ५ फले शिखा ३ देवे ९
इति मूले तु मूलनाशः स्यात् स्तंभे वंशविनाशनं त्वचि मातुर्भयेत्क्लेशः शाखायां मातुलस्य च
पत्रे राज्यं विजानीयात्पुष्पे मंत्रिपदं स्मृतं फले च विपुला लक्ष्मीः शिखायामल्पजीवितं अथ मू
लाख्यपुरुषसंयोगे घटीविन्यासस्तथैव मूलस्य घटिकान्यासो मूर्ध्नि पंच नृपो भवेत् मुखे सप्त
मृतिः पित्रोः स्कंधे वा दाम महाबलाः बाह्वोरष्टौ घटीः पाणिपालिस्तोहन्यात्तिनोभवेत् हृदि चैव चारू
पंच श्रीमान्भोगी प्रसविज्ञेयत् गुह्यस्थानेतु कामी स्यात् ज्ञानुनोः षण्महामतिः पादयोः षट्स्मृतिस्त
स्यात्पुत्रवान्कमलासन इति अथ मूलोद्भूतायाः फलार्थं मूलांगविभागस्तथैव चत्वारो नाडिकाः
शीर्षे कुर्वंति पशुनाशनं मुखे षट्नक्षत्रास्ति स्कंधे पंच धनागमः कौटिल्यं हृदये पंच बाह्वोर्विज्ञा
गमे च तत् वेदाः पाण्योर्मध्ये धर्मी वैराग्यस्येति कामिनी ज्येष्ठमातुलनाशश्च जंघयोर्युगनाडि
काः ज्येष्ठभ्रातृविनाशश्च तत्रोनाग्रशुभके पादयोर्दशनाड्यश्च तत्रैव श्रियमादिशेत् इति मू
लप्रसूतायाः सफलमीरितमिति अस्यार्थः शीर्षे चत्वारो घटिका इत्यादि षष्टिघटिका भवति।

अथाश्लेषायां जातयोः पुत्रकन्ययोरंशविभागेन फलं तत्रैवोक्तं मूर्ध्निपंच पुत्रपुत्राभिः मुखेसप्तपित
त्रयः नेत्रेद्वे जननीनाशो ग्रीवायां त्रीणि लम्पटः स्कन्धेद्वे गुरौ भक्तिर्हस्ते द्वे चबली भवेत् हृदयेकादश
भिः श्रीमान् सप्ततीर्थे नायते नरः त्रीणि नाभौ श्रमः षड्गुह्ये नयतपोधनः पादे पंच धनहानि साक्ष्यांदेस्वबा
लकमात् इत्यश्लेषायामुक्तेपि तत्रैवोक्तः फलं पुष्यं स्तलं शालावालगलताकंदपवव सर्पांवल्लोपदशा
ततोकसवदिक्कार्केसागरः नाडिकासंभवे वाल्पे फले ज्ञेयं यथाक्रमं श्रीः श्रीराजभयहानिर्मातृपि
त्रात्मसत्त्वयः इति अयंच विभागो नक्षत्रस्य षष्टिघटिकात्मकत्वे ज्ञेयः मूर्ध्नि ५ पुत्राभिः ६ मुखे ७ पि
तृपनेत्रयोः २ मातृग्रीवायां ३ लंपटः स्कंधे ४ गुरुभक्तिर्हस्ते ८ बलं हृदि ११ श्रीगर्भनाभौ ३ श्रमः गुह्ये ६
तपोधनः पादयोः ५ धनहानिः न्यूनाधिककुत्वेत तत्रैवाद्याकमूल्य वसिष्ठेन त्वन्येष्वपि कियत्स
नक्षत्रेषु जातस्यारिष्टमुक्तं चित्रार्धे पुष्यमध्ये द्विपादे पूर्वाषाढाधिष्ण्यपादे तृतीये जातः पुत्रश्चा
न्नेत्रायां विदमेमा नापि शो भ्रातरं वात्मनाशं हिमासे स्यान्न दोषः पुष्ये चैव त्रिमासिकः पूर्वाषाढा
शुभमासानि विज्ञात्रा षष्मासिकं फलमिति अथोत्तराश्लेषोनोत्तराषाढा ग्रहसते पूर्वाषाढा सारदचतर्षेत
अतएव तन्नक्षत्रेष्वपि यथाशक्ति मूलवत्शांतिकं दोषपरिहारार्थं विधेयमिति पर्वं तद्देवता भे
दपयकेवलं ध्येयः भवस्वामिकृतः तन्न्मातस्वैवदेवायवं गंतव्या न स्पातिकवनिष्ठि गंडांतशा

मु. चि. टी. ८९

89

तावस्माभिर्वक्त्यनेत्यलमतिप्रसंगेन ५४ अथ मूलफलनिवासमिंद्रवज्रयाह स्वर्गे शुचौ प्रोष्ठप
देषमाघे भूमौ नभःकार्तिकचैत्रपौषे मूले ह्यधस्तात्तपस्यमार्गवैशाखशुक्रेष्वशुभं च तत्र ५५
शुचिराषाढः प्रोष्ठपदो भाद्रपदः इष आश्विनः माघः प्रसिद्धः एषु मासेषु मूलनक्षत्रे स्वर्गेऽस्ति
स्वर्गे निवासस्तस्य नभः श्रावणः कार्तिकचैत्रपौषेषु भूमौ मूलं तिष्ठति एतत्फलं च मूलनक्ष
त्रे यदा यस्मिन्मासे यत्र वसति तत्रैव स्वर्गभूमिपातालेषु लोकेषु शुभाशुभफलं ददाति अयम
त्र तात्पर्यार्थः द्रव्याद्यभावेन शांतिकं कर्तुमशक्नुवन्तः पुमांसः स्वर्गपातालनिवासत्वेन मूलस्या
रिष्टदोषस्तस्यानप्रभवेत् यस्यां तु भूमौ वसति निवासस्तदा दोषनिवारणं नैव स्यादित्याशंक्य नापि
शांतिकं भवेत् नैतावताशंका विषये शांत्याभावपदं किं तर्हि यथाशक्ति तत्रापि शांतिकं शक्ते
नक्षत्रस्वर्गेवविधेय उक्तं च ज्योतिषार्णवे मार्गफाल्गुनवैशाखज्येष्ठे मूलं वसेत्तले माघाश्वि
नभस्येषु शुचौ मूलं स्वर्गालये पौषश्रावणचैत्रेषु कार्तिके भूमिसंस्थिते भूमिष्ठे दोषबहु
लं स्वल्पमन्यत्र संस्थिते इति क्वचित्तु कातिपयवेन मूलनिवासोऽभिहितः वृषालिसिंहेषु घ
टे च मूलं दिवि स्थितं युग्मतुलाङ्गनान्त्ये पातालगं मेषधनुःकुलीरनक्रेषु मस्थारितिमस्मंरति
स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले च धनागमं मर्त्यलोके यदा मूलं तदा शून्यत्वमादिशेत् इति

ज्योतिषरत्नाभिहितत्वात् ५५ अथ मूलप्रसंगाड्डुष्टयोगांगंडान्तादिति मिश्रेषु समस्तु जातं ।
स्यापि दिष्टसमपरिहार्यं शुभं इहलिविक्रीडितेनाह गंडान्तेऽभमूलपातपरिघव्याघातगंडावम
संक्रान्ति व्यतिपातवैधृतिसिनीवालीकुहूदर्शके वज्रे कृष्णचतुर्दशी प्रथमयमघंटे दग्ध
योगे मृत्युविष्टिस्मार्दवभे जातेन तेपि रमेष्टा स्नात्वा शुभाशुभातितः ५६ एतेषु पदार्थेषु म
न्मजनितःशुभाः उत्पत्तिर्नेशुभानांडुष्टफलदा गंडान्तः संधिविशेषः संधिर्वियोनक्षत्राति
स्थितलग्नभेदेन नक्षत्राणां ज्येष्ठाश्लेषाभेत्यादिना वक्ष्यति भंज्येष्ठान्तत्रे मूले मूलाश्वि
ड्डुष्टयोगः पातो महापातः महापातानि समाख्यो व्यतीपातनामा वैधृतनामा व्याख्यास्यते अत्र परिघव्याघातगं
डाश्च पितृदुष्टयोगाः प्रथमविष्णितिथिक्षयः संक्रान्तिः सूर्यस्य राश्यन्तरप्रवेशः क्रमशऊनकालः
व्यतीपातवैधृती समाख्याती समविषयौ तौ नामोऽडुष्टयोगौ सिनीवाली डुष्टौ तु समावस्याकु
हूनेष्टेन्दुवमावस्या दर्शस्तु दर्शशनादर्शनं वह्नितानामावस्या एतस्याग्रे समव्याप्तिपादये
च्चते वज्रेडुष्टयोगे कृष्णे कृष्णपक्षे चतुर्दशी कृष्णचतुर्दशी वज्रव्यन्तमान्द्यभिशाय
यमघंटे महाविशुद्धाख्यः स्तुमोऽडुष्टयोगे दग्धयोगे सूर्येशुभे च स्तुमेऽडुष्टयोगे केवि
त्व चापान्यगोगाच टपोपंते ग इतिवक्ष्यमाणोऽडुष्टयोगः इति व्याख्याः मृत्यौ ही।

मु·
वि·टी·
९·
90

गण्डे माता च पिता च म्रियेते तयोर्भे मातृभे पितृभे च प्रभृति मित्रेषु स्नातः पूर्वतायां जन्मवे
लायां जन्मनिष्ठकृत्स्यादित्यर्थः इष्टानि मित्रस्योपलक्षणानां नाम्न एव चन्द्रग्रहणाच जन्मनक्षत्रेण सं
बन्धाण्यनिष्टं सजातीयायामन्यत्रय पश्चसंवातस्य विजातीयाः पत्न्यश्च वृद्धीन वः पञ्चाक्षत्रयपश्चसंवा
तेनतरेषु त्रयस्यजातनेत्रानपवर्जिभ्यः सजातीये भयं स्यात् विजातीयस्त्री नवः स्त्रीच नवीनतरा तिथ्युक्तान्नि
ष्पत्रीन रक्षत्रीन राचत्रीनतरेष मासिन्ये ये नैके प्रोक्तः अथ परिहारो अप्युच्यते स्नानैः शान्तिव
शिष्टाद्विशेषक्रयः शान्त्या स्वनिष्ठितायाः शुभपरीत्याभेसहलक्षादायिनी पुण्यरीवलैः शुत्रु।
भावपूर्वकनीरोगारीणो पुण्याशिषोः स्यादित्यर्थः अथवा वक्ष्यामि सुशान्तिकानि लिख्यन्ते न
त्रशाकत्यतिष्ठानां सकलशान्त्यसामान्यकर्मोपयिकी च मूलशान्तिरिहोच्यते शौनकउवा-
च अथातः संप्रवक्ष्यामि मूलजातहितं स च मातापित्रोर्धनस्य च कुलस्य शान्तिं हिताय च स्याग
वा मूलजातस्य दृष्टा ह्यात्मदर्शने अभुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते अदर्शनं वा
पितुः सन्तति शोत्सं माष्टकं पञ्च वा हितायोग्यमूलजातफलं तु यैः मृत्युकालेऽप्रव
त्या मिश्रणान्तहोमस्य यत्नतः जातस्य द्वादशाहे तु जन्मर्क्षे वा शुभे दिने सम्माष्टके वा मति
मान्कुर्यादेशान्तिमारभात् यदैव शान्तिकं कुर्यात्कर्मैतत्र प्रवक्ष्महे समं भेषजाय दशुतां सं

९·

डपकारयेद्बुधः मेरुपणरिमाणंवसिष्टेनोक्तं ईशान्यामथवाशक्त्यामङ्गहीपूर्वादिशिकल्पये
त् मेरुपंत्वष्टभिर्हस्तैस्तुभिर्वासमन्ततः वक्तहीवसमायुक्तं तोरणाश्चैवलक्षणं विष्टनकल्पये
त्सर्वंतथागोमयमण्डले ॐइंचतत्सर्वं कुर्यात्कुण्डंयज्ञाङ्गमार्गेण इति पुनःशौनकः भूतप्रारम्भ
मन्त्रैनयत्नायैः प्रोक्तितायांदितितोततः तत्रास्कुंभसहस्रंतस्मात्वंकृतवतविवर्जितं श्रक्षुष्मूलानि
गिरिकर्णियुक्तयेत्निर्मलाभसा वस्त्राविगुण्ठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा कुर्वेहेमसमायुक्तं चूत
पल्लवसंयुतं स्वस्तिकोपरिविन्यस्य स्त्रीरिकुंभस्यपल्लवैः द्रोणागीह्रीष्मानिदिव्यदूर्वाने चानिधा
पयेत् पंचरत्नानिनिदिव्यसर्वौषधिसमन्वितं अर्चितंतांयथाविधिदेः श्रीकण्ठंतत्रविन्यसेत् तत्र
प्रतिष्ठेत्स्फटिकंशुभंहस्तादवधाचकं रक्षामंत्रेणत्रामंत्रेतोच्चेचकृत्स्नंजपेत् त्रिपञ्चकंजपेत्तस्य
गोष्ठानवसहस्रकं एकवारंतथाजापी पावमानीः सूक्तंजपेत् जलस्पर्शवंकुंभांस्तु ह्रदयंवातद्
लाभतः श्रीकण्ठस्यैककुंभस्य सर्वकार्याणिनतवत् अश्वान्यपंचमंकुंभंपूर्वान्निर्लक्षणोर्धमव व
तः प्रस्थवर्णाङ्कुर्यात्संचयक्तंचनत्कुर्वेत् वस्त्राविगुण्ठितंकुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा पंचरत्नसमा
युक्तंमाम्रपल्लवसंयुतं गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमाहृदगोकुलात् राजद्वारात्प्रदेशाच्चमृ
दमानीयनिक्षिपेत् कुंभस्यमध्ये तत्रदेवंहोमदेशंप्रकल्पयेत् गोमयेलेपितेदेशे कुर्यात्संस्था

मू॰
वि टी॰
८९
91

ञ्जलिमुद्रां कृत्वाग्निं मुखपर्यंतं मुल्लेखादि स्वशाखतः प्रणीतापात्रविधानेन कृत्वाऽऽज्यं समा
रभेत नक्षत्रदेवताभ्यः पंचवर्णैनं प्रयत्नतः निष्कमानेन वार्धेन पादेनाथ स्वशक्तितः प्रतिमाल
क्षणैनेकां कारयित्वा विचक्षणः यस्मान्मूले सर्वाणि स्थापयित्वा प्रपूजयेत सर्वाणि सर्वदैव
त्यं सर्वदेवात्मको नलः सर्वदेवात्मको विप्रः सर्वदेवमयो हरिः तस्मात्त्रीन्नतिषणामेव मुखे
नवाहने रत्नाधिपरिखङ्गहस्तादिव्याभरणभूषिते प्रतिमां प्रपूजनार्थाय यवस्त्रग्रमप्रकल्पये
त पंकजं कारयेत् हैमं वज्राभे श्रीक्षितं दलैः चतुर्विंशद्दलोपेतं पुष्कलं वा कर्णिकायुतं तस्याप
रि न्यसेत्पात्रं सौवर्णं वा रौप्यमृण्मयं शुद्धवस्त्रेण संछाद्य यवपत्रं मूलानि निक्षिपेत मूलानीति
श्वेतमूलानि तद्दलाभे विष्णुक्रांतां सहदेवी तलसी तुलसी शतावरी मूलानीमानि संहत्या ।
तन्नालाभे विशेषतः स्थापयेत्कर्णिकामध्ये स्वर्णगोधाटकलेशं कृत्वा हेमजलोपेतं कुंभमौ
षधिसंयुतं कुंभोपरि न्यसेत् हैमं मूलनक्षत्रदैवतं अधिप्रत्यधिदेवौ च दक्षिणोत्तरदेशयो ।
योः पूर्वाषाढायां जलं उत्तराषाढायां तु विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजैकपात सोमः
रुद्रः अदितिर्बृहस्पतिः सर्पाः पितरः भगः अर्यमा सविता त्वष्टा वायुः इंद्राग्नी मित्र इंद्रो यमा
अनूराधायां तमर्चयेत ऐंद्रादीशानपर्यंतं पूजयेत्स्वस्वनामभिः स्वलिंगोक्तैश्च मंत्रैश्च यथा ।

नादीन्प्रपूजयेत् पंचामृतेन संस्थाप्य ग्रावाग्राप्य समर्चयेत् उपचारैः षोडशभिर्यद्वा पंचोपचा
रकैः रक्तचंदनगंधाद्यैः पुष्पैः कुंकुमाक्षतादिभिः मेषशृंगादिधूपैश्च घृतदीपैस्तथैव च सुरापूपादि
भोज्यैर्नैवेद्यैर्भोजनादिभिः मद्यमांसमत्स्यादीनि ब्राह्मणो विवर्जयेत् सुरास्थाने प्रदानं च दी
वैसैंधवमिश्रितं पायसं लवणोपेतं मांसस्थाने प्रकल्पयेत् उक्तानामप्यलाभे तु यथालाभं समर्च
येत् पुष्पांतं च समभ्यर्च्य होमं कुर्याद्यथोदितं नित्यं यथोक्ता नाशीनि चरोः कुर्याद्यथाविधिः हु
विर्गृहीत्वा विधिवद्वैश्वानरे [illegible] चारु कुर्येत् सोमपाः पवमानेति यजेद्देवेति वा पुनः पायसं हुत्वा समि
ध्यो हुनेदष्टोत्तरशतं हुत्वा होमयोदितार्थः होमादाज्यचरून्सर्वान्वा जुहुयात्तेन ग्रंथि
दैवतयोः क्षेत्र जुहुयात्स्वस्वमंत्रतः चतुर्थ्यंतैर्नमोंतैश्च स्वाहांतैः स्वस्वमंत्रकैः नत्वा तद्देवनाम्ना
स्वपायसेन तद्धोमयेत् समिदाज्यचरून्सर्वान्क्रमेणैव पंचदशभिर्जुहुयात्कमंत्रतः गायत्र्या
जातवेदसे त्रियंबकमिति क्रमात् सीरा युंजंति तामग्ने वा होष्यत्यग्निमेव च नामग्निवर्णानप
साग्व ऋतिऋचः क्षेत्रस्य पतिर्नाम्नानादौ ततः पुरुषसूक्तऋचः श्रीसूक्तेन तथा विद्वान्कामिदाज्य
वत्सूत्रक्रमात् अष्टोत्तरशतेनाथ अष्टाविंशतिभिः क्रमात् अष्टाष्टसंख्यया वापि जुहुयाच्छक्ति
तोऽथवा [illegible] तेन सोमेन पायसं जुहुयात्तयोर्दश चतुर्गृहीतमाज्यं च यातेरुद्रेति मंत्रतः स्रुवेणाग्नौ हु
ना

मु॰
वि॰टी॰
९२
९२

दासंयमहाव्याहृतिभिः क्रमात् हुत्वा स्विष्टकृतं पश्चात् प्रायश्चित्ताहुतिर्हुनेत् आचार्यो यजमानो वाप
स्नात्वा पूर्णाहुतिं हुनेत् होमशेषं समाप्याथ वृद्धिमार्गेण पूजयेद्बुधः ॐ आदित्रमेवितिनऋचादृत्विग्गणो नाभिम
न्त्रयेत् मृत्युप्रशमनार्थाय जपेत्त्र्यंबकं पुनः हृदङ्कं ओं ऋमोर्याणाकद्ममंत्रेम्रसूञ्जपेत् धूपदीपंच
नैवेद्यं ॐ भयुग्मेति निवेदयेत् प्रसादयेत्सदा देवं अभिषेकार्थमर्चयेत् यस्मिन्काले ग्रहा तिष्ठेयुः क
तेषां भूतिमिच्छता दारपुत्रसमेतस्य ऋत्विग्भिः सर्वैरभिषेचने अश्नीभ्यामिति सूक्तेन पावमानीभिरे।
व आपो हिष्ठेति नवभिरापश्शन्तिहृदयेन च सहस्रसहस्रचेनापि देवस्यत्वेति मंत्रकैः शिवसंकल्प
मन्त्रेण वक्ष्यमाणैश्च मंत्रकैः योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः मूलजातशिशोर्दोषं मिन्द्रा।
दैस्मात्र्यपोहतु मुखेयः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितद्युतिः मूलजाते शिशोर्दोषमग्निर्मे व्यपो
हतु यः कर्मसाक्षी लोकानां यमो महिषवाहनः मूलजाते शिशोर्दोषं यमो मम व्यपोहतु यो
सौ खड्गधरो देवो निरृती राक्षसाधिपः प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं गंडांतसंभवं योऽसौ पाशधरो
देवो वरुणश्च जलेश्वरः नक्रवाहः प्रचेतास्ते मूलोत्थं च व्यपोहतु योऽसौ देवगणप्राणो मरुतो मृ
गवाहनः प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं गंडांतसंभवं योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः
मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं व्यपोहतु योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः अश्लेषम्

लग्नांशे तद्दोषमाप्नुयात्पोहन्त विप्रेभ्यः तेभ्यो दिग्गोलोकपालान्नवग्रहान् सर्वदोषप्रशमनं सर्वक्र
र्वतिशान्तिदाः तत्कुर्याद्भिषेकन्तु सर्वदोषोपशान्तिकं सर्वकामप्रदं दिव्यं मंगलानां च मंगल
वस्त्रान्तरितं कुंभाभ्यां पश्चात्स्नापयेद्बुधः ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः यजमानो
दक्षिणाभिस्तोषयेद्विप्रमादिकान् धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय समवृत्सकां तिलपात्रं प्रतिमां
वस्त्रं कुंभं हेम च दापयेत् ग्रहार्थं वस्त्रप्रतिमां कलशं हैमं च दापयेत् श्रीरुद्रजापिनो देयाः कु
म्भेन तत्प्रयत्नतः तत्कुंभं वस्त्रप्रतिमा तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः इतरेभ्यश्च विप्रेभ्यः शक्त्या दद्या
च्च दक्षिणां उक्तालाभेन ततो दद्याद्वाचार्याय सहस्रं द्विजो तत्रान्नं रूप्यं दातव्यं शक्त्या वाप्यप्रदा
पयेत् आचार्याय वटं .... सहस्राय ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति भ्यश्च तदर्थकम
प्राशनीयान्नेभ्यो गृहाणि यावत्सामर्थ्याश्वत्तमापयेत् दद्यात्स्वेपाय ममादिश्च ब्राह्मणान्भोजयेच्छतं अ
लाभे सति पंचाशद्दशांकं नरभावतः सर्वं शान्तिरस्य पठने ब्राह्मणो वा शिवस्तथा गृहीत्वा माप
येद्धिद्वान्तिन्नृतिः प्रियतामिति विधानेचरिते स्मिन्सततः शान्तिर्भवेद्ध्रुवं गंडान्तेष्वेवं कर्त
व्य शुभार्थेन ह देयत्व मासाष्टके हावदशाहे कुर्याद्वाशान्तिमादरात् इत्युक्तं मन्त्रनासम्यकम्
लजातहितायच मातापित्रोर्धनस्यापि वैयोः शोकापशान्तये इति शान्तिकशोकोष्ठ लक्षणा।

विधिः अथाश्लेषाशान्तिविधिरुच्यते अश्लेषायां तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यतः परं जातस्य द्वा
दशाहे वा शान्तिहोमं समाचरेत् असंभवे तु जन्मर्क्षे अन्यस्मिन्वा शुभे दिने स्नातोभ्यंगादिभिः सि
न्धयेत्स्वहिजोत्तमान् विभवेषेव कुंभोक्तहृदयंवान दलाभतः देवतां स्थापयेत्तत्र कं पंकहृद्राभिषे
चितो मूलर्त्तै कुंभकारेण कुंभे न तिलपृष्ठ जयेत् गोमयालेपिते देशे धान्याद्यैः परिशोभिते पं
कजं कारयेत्तत्र चवतुर्विंशदलान्वितं तंदुलैः कारयेद्धाक्षु पीतसितासितैः कर्णिकायां न्यसे
द्वीही स्थापयेत्तेषु कुंभकं आकलशोषिन्यनयाकलशे स्थापनेशुभे इमं मे इति मंत्रेणाष्टवयेत्ती
र्थवारिणा कुंभवंगाय वस्त्रायेत्तन्मंत्रैः प्रपूजयेत् यः फलिनीरिति ऋचाति श्रेष्ठैर्षोषध्यादि
कान् कुंभोपरि स्थापयेत्तत्र अश्लेषाप्रतिमां यजेत् निष्कार्धनिष्कार्धपादेर्वा कारयित्वा स्वशक्तितः
नत्सूर्वोत्रवनत्वेदहितोर्गित्रयाजयेत् ऐन्द्रादीशानपर्यंतं इनवत्तानि पूजयेत् मूलोक्तेनविधा
नेन कुंभयोरभिमंत्रणा हृद्राश्रुतदस्प्ते कोप्यस्सूर्यवक्षेयमाचरेत् नमोस्तु सर्पेभ्य इति प्रजाम
त्रस्तीवितः सर्वोपवृक्षचितेत्रश्र हि भुजः पीतवस्त्रकः फलकादि धवली तोशादिव्याभरणाभूषि
तः एवं ध्यात्वा ततो न्यस्य होमकर्म समाचरेत् कर्तुः शालोक्तमार्गेण आचार्यस्याध्यवाचरेत्तम
स्त्रोतंकर्मनिर्मीय हार्द्धिप्राप्स्मायशुप्तस्तनः इदं सर्पेभ्यो जुहुयात्माधिपत्यादि देवते अष्टोत्तरशते

गायत्र्यष्टाविंशतिमेव वा मूलनक्षत्रवृक्षेषु होमशेषं समापयेत् इत्याद्यंतकर्माणि कृत्वा संपातके
लश्या कुंभजलेन प्रतिमा अभिषेकमथाचरेत् दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववत् अभिषिंचेत्तथा
चार्य ऋत्विग्भिः सहितस्तथा अभिमंत्रितकुंभाद्भिरभिषेचनमाचरेत् तथापोहिरण्यमंत्रैश्च पल्लवै
रभिषेचयेत् अश्लेषाजस्तु तज्जातस्य मातापित्रोर्धनस्य च भ्रातृज्ञातिकुलस्थानदोषं सर्वं व्यपोहतु
योऽसौ वागीश्वरो नाम ऋषिर्देवो बृहस्पतिः मातापित्रोः शिशोश्चैव गंडांतं व्यपोहतु पितरः सर्व
भूतानां रक्षंतु पितरस्तथा सर्पनक्षत्रजातस्य विघ्नं जातिं च बाधवान् एवं कृतेऽभिषेके तु सर्पशांति
र्भवेद्ध्रुवं ततः शुक्लांबरधरो यजमानः स्वलंकृतः दक्षिणाभिस्ततो विप्रान् मूलवत्परितोषयेत्
भक्ष्यवस्त्रैश्च विप्रेभ्यः स्वीकुर्यादाशिषं गृही इत्युक्तेन विधानेन सर्वारिष्टं व्यपोहतु सर्वकामाश्च
सिद्ध्यंति वै दोषो यो भविष्यति इत्युक्तं सर्पशांत्यर्थं सारमागमचोदितं मानवानां हितार्थाय मनुना स
र्वकामिकं सर्वदेवनमस्तुभ्यं नागानां च ..... गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्पारिष्टप्रशांतये इत्यर्घ्यमंत्रः
मूलनक्षत्रवत्पीतं सर्पपीडादिस्वनामतः इति श्रीमानवसंहितायां अश्लेषाशांतिविधिः एतच्च मूला
श्लेषाशांतिद्वयं विवाहे उपस्थिते पुत्रस्य पुत्र्याश्चास्त्येव मूलाश्लेषोत्पन्नयोरपि वधूवरयोस्तत्रा
दरिष्टनिवृत्त्यर्थं विधेयं उपलक्षणत्वात् ज्येष्ठाविशाखोत्पन्नायाश्च वध्वा वरस्य ज्येष्ठदेवृकनिष्ठव

पुष्यपौष्णान्तयेच यदाहवसिष्ठः नैर्ऋत्यभोज्यन्तमतः स्तनानावाति प्रायस्य शेष पक्ष्मरोर्निहंति तदेस्यपादेन
निनानिहंति नैवोक्रमेणाहिभवः कालत्रे अहिरस्नेषा अहिभवइति पुत्रमविवर्त्तिते सरेशानातृजनि
ताथवाग्रजंहिहैवनाराजनिनाताद्दयमिति नास्तोपि मूलजाख्यश्वरोर्हंतिव्यालजावततदेगानां येंद्रस्य
त्वग्रजंहंतिदेवरंतहिदेवजा शांतिर्वा पुच्छलाचेत्स्यात्तदिहिदोषोनकश्चन अथान्याः शांतयः श्लोकत्र
येणोच्यते तत्रतावन्नक्षत्रगंडांतशांतिविधिरुच्यते गंडशांतिंप्रवक्ष्यामिसंक्षमंत्रेणभक्तिमान् कांस्य
पात्रेप्रकुर्वीतपलैःषोडशभिर्भवेत् अर्द्धार्द्धमिश्रंचतुर्भिश्चद्वाभ्यांवाशक्तिभावतः तथा तन्मध्येपायसेशेवा
नवनीतेनपूरिते राजतेचेद्दधिन्यस्तातिलितपुष्पमहेश्वके: देवज्ञःस्तोमवामसत्तपुरुषमाल्पोवरःशुचिः
समोहमितिमंत्रेणचिंतयन्प्रजोरुर्यादतंद्रितः जपेत्सहस्रकंमंत्रमाहूयानःसमाहितः आप्यायस्वेतिमंत्रे
णाष्टनंकुर्यात्समाहितः दद्यात्दक्षिणामिष्टांगंडदोषप्रशांतये शुक्लांवागीश्वरंवैवनाम्रपात्रेसम
न्विते गंडादोषोपशांत्यर्थंदद्याद्दैवविदेशुचि इतिनक्षत्रगंडांतशांतिविधिः अथनक्षत्रगंडांतल
ग्नानामन्येऽपिनिमिषस्वमनेके अश्विनीमघमूलादौत्रिषष्टकान्नवनाडिकाः रेवतीसर्पशक्रांतेमासाश्व
सजन्मामकः अश्विनीमघमूलादौनाडिकाद्वितयंतथा रेवतीसर्पशक्रांतेनाडिकाद्वितयंतथा अ
श्विनीमघमूलानांआद्यपादेयथापिता पौष्णाहिशाक्रपश्चार्द्धेजननीयाप्यथोशिशोः पितृहानादि

वाजातोगण्डविज्ञानतस्समातृहा आत्मदृङ्गं च यो जातो नास्ति गण्डो निरामयः सर्वेषां गण्डजातानां परित्या।
गो विधीयते वर्जयेद्दर्शनं तावद्यावत्षाण्मासिकं भवेत् इति अथ तिथिलग्नगण्डान्तशान्तिविधिरुच्यते अभु
क्तेन जातस्य सूतकान्ते दिनेथवा शान्तिं शुभेह्नि वा कुर्यात्तावत्पुत्रं न लोकयेत् तिथिगण्डे त्वनड्वाहं नक्षत्रे
धेनुरुच्यते काञ्चनं लग्नगण्डे तु गण्डदोषो विनश्यति आद्यभागे पितुर्गण्डे त्रयाणामभिषेचने इतरत्र शिशो
र्मातुर्गर्भिषेकं च कारयेत् उत्तरे तिलपात्रस्य निष्पत्तौ दानमुच्यते अजाप्रदानं त्वाष्ट्रे च पूर्वाषाढे च काञ्चनं
उत्तराणि तिष्यचित्रासु पूर्वाषाढेऽङ्गवस्त्रं च कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन नक्षत्राकारतो बुधः स्ववर्णेन तदर्धेन यथा
वित्तानुसारतः नक्षत्राधिपतेरूर्ध्वं कृत्वा वस्त्रहयादिके वरुणस्यार्पणे कार्यं स्वस्तिवाचनपूर्वकं शान्तो
षधानि मूलं च कलशं पल्लवसंयुतं पूजयेत्तं समिदाज्यैर्होमे तिलयवैस्तथा ततः पूर्णाहुतिं हुत्वा वेद
ध्याय कुम्भेभिने उत्तराप्रोष्ठभपादे तिलपात्रं तथैव च तिष्ये तु गां सवत्सां च हस्ते नीलं च पयस्विनीं अ
जो विशाखासु वैदर्यां तु पूर्वाषाढे तु काञ्चनं पयांसि ब्रीहिमाषांश्च तिलमुद्गांश्च दापयेत् यथा वित्तानुसा
रेण कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं पितरौ पुत्रमुखं दृष्ट्वा शान्तिश्चात्र विधीयते एवं यः कुरुते सम्यक् शान्तिकर्म स।
माहितः न दोषैर्लिप्यते नूनं पुत्रमित्रविवर्धनः आयुरारोग्यमैश्वर्यं संपद्भवति दिने दिने धनधान्य
समृद्धिं च पुत्रपौत्रसमृद्धिमान् इति गार्ग्योक्ततिथ्यादिगण्डान्तशान्तिविधिः अथ ज्येष्ठशान्तिविधि

म·
वि·टी·
९५
95

रुच्यते तत्र प्रत्येकं च घटिकाषट्कस्य फलान्याह भरद्वाजः ज्येष्ठाद्ये मातृजननी मातामहं द्वितीयके
तृतीये मातुलं हन्ति चतुर्थे जननीं तथा आत्मानं पंचमे हन्ति षष्ठे गोत्रक्षयो भवेत् सप्तमे कुलनाशः स्या
दष्टमे ज्येष्ठसोदरः नवमे श्वशुरं हन्ति सर्वं हन्ति दशमे तथेति शौनक उवाच सुखासीनमृषिश्रेष्ठं गं
मुनिगणान्वितं कृतांजलिपुटो भूत्वा पप्रच्छ किल शौनकः ज्येष्ठानक्षत्रसंभूतगंडदोषविनिर्णये
तस्य शांतिविधानं च वद मे मुनिसत्तम शौनकस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनिः शृणु शौनक यत्नेन
गंडदोषविनिर्णये तस्य शांतिविधानं च यथावत्कथयाम्यहं घटिकैका च मेषांते ज्येष्ठाद्ये च घटिका
द्वये तयोः संधिरिति ज्ञेयो ह्यभुक्तगंडसमीरितं प्रथमे च द्वितीये च ज्येष्ठर्क्षे च तृतीयके पादत्रये जात
नरः श्रेष्ठो ह्यत्र प्रजायते ज्येष्ठान्त्यपादजातस्तु पितुः स्वस्य विनाशकः जायते नात्र संदेहो दशाहे द्युत
वेलया ज्येष्ठर्क्षे कन्यका जाता यदि तिष्ठेत्स्वयं ध्रुवाग्रजं तद्दोषतो वक्ष्यामि गंडदोषप्रशांतये सुदिने शु
भनक्षत्रे वेदज्ञब्राह्मणबलान्विते सूतकान्ते तथा कुर्याज्ज्येष्ठाशांतिविधानतः वज्राङ्कुशधरं देवमैरावत
गजान्वितं कुर्यात्स्वर्णीयमिंद्रं देवेंद्रं सुरनायकं कर्षमात्रार्धवर्तेन कर्षपादार्धतोऽपि वा ततः तद्विधा
नेन प्रकुर्वीत विचक्षणः स्थापनं कारयेत् शालितंडुलमध्ये तु कुंभमध्ये प्रपूजयेत् इंद्रायेंद्रो मरुत्वानिति
मन्त्रेणावाहयेत् ततः गन्धपुष्पैश्च धूपदीपैर्नैवेद्यैर्भक्तितः पृथक् पूजयेद्विधिवन्नात्र विप्रो लोकपालगणा

न्विते रक्तवस्त्रद्वयोपेतं पूजयेत्स्वर्णनायकं नवमे स्थापयेदङ्के भैरवन्तर्दित्तविशेषतः नवमे ध्येस्थाप
येदङ्के भैरवान्विद्रुममन्विते श्रुत्वोदकसमापूर्णो वस्त्रयुग्मेन वेष्टितान् ॐ भैरवविन्यासेह्रीमान्येव
गन्धसमन्वितं पञ्चामृतेन पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं मृत्तिकाः पञ्चमेव्येकाः पञ्चवृक्षकषायोश्च पञ्चपल्ल
वकास्तथा स्वर्णाङ्कं शाहवीश्च पूतैर्यौषधिर्विनिक्षिपेत् पूजयेद्धारहणं मैत्रैः ॐ भास्वरचन्द्रतः
नवमोग्रे जपेद्दासो सर्वनामानि द्वितीयके सप्तद्वन्द्वेष्टा इति वेमसंगोगावनर्थीके पूजयेद्धस्त्रश
स्मा ये श्वेतवः कलशानपि जपेत्सुभैः प्रयत्नेन मैत्रैरभिर्हितोन्नमः श्वासमद्राजपेश्वासोभा
द्राश्चाग्रे द्वितीयके पितृस्वर्जोरुद्रजाप्यपाप्यमृत्युञ्जयन्ततः दृश्यमेद्भूज्यदेवेशावरुणां ॐ मसे
स्थिते सप्तकल्पविधानेन होमकर्मतनस्त्रवेत् समिद्भिश्चैव स्वस्त्रत्तस्वपूर्णमष्टोत्तरेतथा सार्ष
पावरुणा चैव मूलमन्त्रेणावापतः हुनेकाप्यवतेनैव यतः इन्द्रभयेतिवु तिलान्व्याहृतिभिर्द्वेनाशा
नमष्टोत्तरंशतकं भार्यास्त्रिभिः समोपेतं यजमानं विशेषतः अभिषेकप्रकर्वीतं सरुजैर्वारुणासे
हितः सप्तद्वन्द्वेष्टायैर्मैत्रैर्विमेव वारुणां तथा यो : शान्तीर्व्याहृतिभिर्मैत्रैरभिषेकं समाचरेत् अ
भिषेकान्निवृत्तेन यजमानः समाहितः शुक्लांबराणि धृत्वाचकुर्यात्साज्यावलोकनं रूपरूपे
तिमैत्रेणाचित्रेणस्वस्तिवेष्टवा देवतापूजनतः स्थित्वा धूपदीपनिवेदनैः दयाराघवमनेनमस्कारं

लार्च्चितश्चैव नमस्तुभ्यं मनाथ्यायनमस्तुभ्यं शचीपते गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गंडदोषप्रशांतये
कार्यं तत्पूजकादीनां कारितं यत्फलं शुभं लब्धा तत्तत्फलं सर्वं देवेंद्राय समर्पयेत् आवाहयेच्च
गांद्यात्तु शीलावण्यशालिनी रक्तवर्णा वृहत्स्तुता सर्वालंकारभूषिता वस्त्रपुष्पादिदानेनचयथा
विभवसारतः यत्नाद्गंधर्वसिद्धैश्च पूजितासि शचीपते इंद्रदानेन देवेश गंडदोषापशांतये अष्टो
त्तरशतसंख्याकं यद्ब्राह्मणभोजनं तेभ्योपि दक्षिणां दत्वा प्रणिपत्य समापयेत् इमां कृत्वा ज्ये
ष्ठाशांतिं यथाविधि युक्तमार्गतः गंडदोषं विनिर्जित्य आयुष्माञ्जायते नरः इत्युक्तं वृद्धगार्ग्येण
पुत्रेण कार्या विशेषतः ज्येष्ठनक्षत्रसंभूतगंडदोषप्रशांतये अज्ञानादथवा ज्ञानाद्विकल्पाद्वाय
नम्यच यत्कृतमतिरिक्तं वा तत्सर्वं तत्समर्हसि इति वृद्धगार्ग्यसंहितायां ज्येष्ठानक्षत्रशांतिवि
धिः अथ मूलयोगस्य महागणानसाध्ययोर्वैधृतिव्यतीपाताख्ययोः पातयोश्च प्रणीदिव्याचा
तगंडावमानां च भद्रायाश्च वज्रस्य च यमघंटास्य मृत्युयोगदग्धयोगायोश्च शांतिविधिरभिधी
यते अथातः संप्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः गंडांतानां च नामानि सदोषकराणि च दि
नक्षये व्यतीपाते व्याघाते विष्टिवैधृतौ शूले गंडे च परिघे वज्रे च यमघंटके कालगंडस्य
मृत्युयोगे दग्धयोगे महादारुणे तस्मिन्काले दिने शोभसम्भूतिर्यदि जायते अतिदोषकरी शांता।

६०

तत्र पापशुभे ते मति विचार्य तत्रैव देवज्ञः शांतिं कुर्याद्यथाविधिः यजनं देवतानां च ग्रहाणां चैव पूजन
न दीपं शिवाय भक्त्याहुतेन परिदापयेत् अभिषेकं शाकराय ग्रहस्थं संप्रदीत्तिणां आयुर्वृद्धिक
रं ज्ञात्वा सर्वारिष्टविनाशनं गृहेद्देयं तं विप्राणां शुभं जनगोत्रवर्धनं पुष्पायुर्वृद्धिपुत्रार्थं समभीष्टफ
लसिद्धये सर्वारिष्टोपहारार्थं ग्रहयज्ञं समाचरेत् शिवाय विधिवद्भक्त्या दीपदानं करोति यः
अरिष्टं गोहतेनैव पुत्रपौत्रैः जयेन्नरः विष्णुमूर्तिं महाशुल्पं मध्यर्थं श्रीकरे सदा प्रदत्तिणं नरोभ
क्त्या कृत्वा मृत्युंजयं जपेत् सर्वसंपत्समृद्ध्यर्थं नित्यं कल्याणहेतवे अभीष्टफलसिद्ध्यर्थं कुर्या
द्ब्राह्मणभोजनं अभिषेकं शिवे शांतिं कृत्वा भक्त्या नरोत्तमः अकालमृत्युनिर्मित्युपदीर्घायुर्जा
यते नरः गणपतेः पूजार्थं सूक्तं सौरं मृत्युंजयं शुभे शांतिजाप्यं पुनस्त्रैवं कृत्वा मृत्युंजयी भवेत् मू
ले चाश्लेषगंडे चा कुर्याद्देवानि यत्नतः आयुर्वृद्धिकरार्थाय गंडदोषप्रशान्तये इति ग्रंथान्तरोक्त गार्ग्य
प्रोक्तमूलादिदुष्टयोगशांतिविधिः अथ सूर्यसंक्रान्तिव्यतिपातवैधृति योगानां शान्तिरभिधी
यते अथातः संप्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः वैधृतौ व्यतिपाते च महादोषोऽभिजायते कु
मारजन्मकाले तु व्यतीपातश्च वैधृतिः संक्रान्तिश्च रवेर्यत्र जातो दारिद्र्यकारकः इति द्वाणां म
हद्दुःखं व्याधिः पीडा महद्भये अश्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा स्त्रीणां च शोकदुः

६०

ं च सर्वनाशकं भवेत् । शान्तिर्वा पुष्कला चेत्स्यात्तत्र दोषो न कश्चन । गोमुखप्रसवे कुर्याच्छान्तिक
र्यो प्रयत्नतः । आभ्युदयिकश्राद्धं यापितृपुत्रस्तत्रैव च जपाभिषेकदानैश्च होमादपि विशेषतः । नव
ग्रहमखं कुर्यात्तस्य दोषोपशान्तये । प्रथमं गोमुखाज्जन्म ततः शान्तिं समाचरेत् । गृहस्य पूर्वदिग्भागे
गोमयेनानुलिप्य च अलंकृतप्रदेशे च व्रीहिराशिं प्रकल्पयेत् । इत्यत्र [?] राशौ तु अष्टपत्रं लिखे
त् बुधः । पुण्याहं वाचयित्वा तु आचार्यं वरयेत्ततः [?] आचार्यं वरयेत् मंत्रज्ञं कुलीनं च कुटुंबिनं । मंत्रतन्त्रा
र्थतत्त्वज्ञं शान्तिकर्मणि कोविदं । पंचांगभूषणं दद्यात्सह वस्त्राङ्गुलीयकं । राशौ प्रतिष्ठिते कुंभमम ।
व्रणं सुमनोहरं तीर्थोदकेन संपूर्णं सर्वौषधिपल्लवं । पंचगव्यं पंचरत्नं च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् । तस्यो
परि न्यसेत्पात्रं सूक्ष्मवस्त्रेण संयुतं । प्रतिमां स्थापयेद्धीमान् साधिपत्याधिदैवतां । वेदोदिताकृ [?]
तीं पार्श्वे मध्ये वै प्रतिमं वेशयेत् । एवमेव व्यतीपाते शान्तौ संक्रमणेऽपि वा । भानोः कृतवतो रुद्रश्च [?]
दक्षिणतो न्यसेत् । निष्कमात्रेण वार्धेन पादेनापि स्वशक्तितः । प्रतिमां कारयेद्धीमान् लक्षणलक्षणा [?] ।
ललितं प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं निवेदयेत् । अधिदेवं भवेत्सूर्यः प्रत्यधिदैवतं न ।
नक्षत्राहृतिः पूर्वेणातत्तन्मंत्रेण पूजयेत् । त्रियंबकेन मंत्रेण प्रधानप्रतिमां यजेत् । सूर्य मह इति मंत्रे ।
णा सूर्यपूजां समाचरेत् । आप्यायस्वेति मंत्रेण सोमपूजां समाचरेत् । उपचारैः षोडशभिर्यथा

पंचोपचारकैः अर्चितं गंधपुष्पाद्यैः फलैर्नैवेद्यमर्पयेत् मृत्युंजयेति मंत्रेण प्रधानप्रतिमां स्पृशेत्
अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तथा अष्टाविंशतिर्वा चाथ प्रजप्याथ स्वशक्तितः सर्वमेवं प्रजप्या
थ सोमार्घ्यं सोममंत्रतः अनुभद्रेति सूक्तं च भद्रा अग्ने स्वसूक्तकं जपेद्रूपोरुष सूक्तं त्रियंबकमतः
परं कुंभं स्पृष्ट्वा चतुर्दिक्षु जपेत्कुर्यात्तथा द्विजः कुंभस्य पश्चिमे देशे स्थंडिलेऽग्निं प्रकल्पयेत् स्वगृह्यो
क्तविधानेन कारयेत्स्महुतावलं त्रियंबकेन मंत्रेण समिदाज्यचरून्हुनेत् अष्टोत्तरसहस्रं वा।
अष्टोत्तरशतं तथा अष्टाविंशतिर्वा चाथ प्रजप्य च स्वशक्तितः सर्वमेवं प्रजप्याथ सोमार्घ्यं सोमम
मंत्रतः मृत्युंजयेन मंत्रेण तिलहोमं समाचरेत् ततः स्विष्टिकृतं हुत्वा अभिषेकं च कारयेत् सम्य
ङ्नेष्टासूक्तेन पावमानीभिरेव च त्रियंबकेन तत्सूक्त आप्यायस्वेति मंत्रतः स्वादुस्त्वामिति मंत्रे
णाभिषेकं समाचरेत् अभिषेकावसाने तु वस्त्रं आचार्याय प्रदापयेत् श्वेतवस्त्रद्वयं रत्नाभूषणा।
द्यैरलंकृतैः यजमानः स्त्रियायुक्तः आज्यवीक्षणमाचरेत् आचार्यं पूजयेत्पश्चात् वस्त्रहेमांगुलीय
कैः गोदानं वस्त्रदानं च स्वर्णदानं विशेषतः तद्दोषशमनार्थाय आचार्याय प्रदापयेत् ब्रह्माद
नं च घटं दद्यात्ततः शांतिर्भविष्यति जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणाभिश्च तोषयेत् दीनान्धकृ
पणेभ्यश्च दद्याद्भूरिदक्षिणां ब्राह्मणांह्नतसत्वानानामिष्टान्नैर्भोजयेत्तु तान् बंधुभिः सह भुंजीत

पश्चाद्विमवमारतः एवं यः कुरुते मर्त्यो नैव दुःखमवाप्नुयात् आश्रुणोगणमेध्यपर्ये मातापित्रोः क्षयेणा
पि सर्वदुःखविनिर्मुक्तः स्थैर्यपुत्रपौत्रविवर्धनं सर्वान्कामानवाप्नोति शान्तिं कुर्वीत मानवः इति श्रुत्वेतना
गार्ग्योक्तो वृत्तीपातवैधृतिसंक्रान्तिशान्तिविधिः अथ कुहूसिनीवालीरूपतभयविलक्षणं व्यतिरि
क्तश्चेति यतो हि द्विविधामावस्या निशि चन्द्रवती मातत्र गर्भिमानुमतिश्च सा दिवा चन्द्रवती या कान्तहदे
व हि द्विविधाऽमासिनीवाली चन्द्रवती नष्टचन्द्रा कुहूरिति कश्यपोक्तेश्च अमावस्यायां हि विधल
मेवाऽवसीयते यदुक्तं चेतत् दृष्टचन्द्रा त्वनष्टचन्द्रा त्वं वाऽमावस्यायां सम्भवति नष्टचन्द्रमयाभावेन।
तृतीयाऽमावस्येति नाशिद्धमप्युक्तं यतोऽवयोर्वादर्शाशाविप्रकर्षे चन्द्रदर्शनं कलांशावशेषेणोक्तं या
वादभास्करः दर्शे च रवेः शीलम्भुवश्चशीकारुद्राः स्ववंद्रास्तिथ्ययः क्रमेण चन्द्रादितः कालालवान्वि
हन्त्रा ज्ञशुक्रयोर्वक्रगतो हि हीनाः इति द्वादशांशमितेन चान्तरेणामावस्यालक्षणस्य तिथ्यन्तमिष्यन्ते
उक्तं च सूर्यसिद्धान्ते अर्कादितिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादश
भिस्तिथिरिति एवं च कथं दृष्टचन्द्रा सिनीवालीत्युक्तं कथं च नष्टचन्द्रा कुहूरिति कथ्यते नयोर्भेदे
इति विना प्रयोजनेनैकस्य वस्तुनोऽनेकसंज्ञाकरणेन युक्तमिति चेत् उच्यते न हि कालांशवशादेव
ग्रहाणामस्तोदयौ किं तर्हि क्षेत्रांशवशेन तदुक्तं सूर्यसिद्धान्ते अष्टादशमता भमस्ताः इपुणा

ग्रणाः स्वोदयासुभिः विभज्य लब्धा होरांशा ग्रस्तेष्टग्रहणाद्ग्रहणमानमेतेति तथा च सूर्यस्तात्कालिकः पश्चा
त्याच्चास्तदयकालिको दिवाकरग्रहोऽऽक्रर्यादक्रमात्स्पष्टस्य स्थितिः इत्यादिप्रकारेण हि विधेहक्रमेस्का
दमेस्तकृताद्युग्रहोदः शास्त्रस्य वैष्णमेन देशभेदेन च नियतत्वात्कस्यांचिदमावस्यायाः सापि साधैर्दृशभि
र्दृष्टैरंततिरिति सूर्यग्रहोदर्शनयोग्यो भवति एवमेव कस्यांचित्पौर्णमास्यां तिथौ द्वितीयायामपि चंद्रोदयगो
चरो न भवति कस्यांचित्पौर्णमास्यां तिथौ द्वितीयायामपि चंद्रो चन्द्रदर्शनविशेषवशात् ग्रहणे कस्यांचिदल्पवि
शिष्टायामपि प्रतिपदि ग्रहणे अतएव गर्गेण प्रतिपद्दृष्टचंद्रस्य फलविशेषोभिहितः त
था च गर्गसंहितायां यस्यां चंद्रः प्रतिपदि ... सेष ग्रहणे उनवोज्वलदृश्यः स्यात्त्रिगुणजातिमनो
हरः तेन सम्भिन्नमार्गं यस्यैव भूतेशुनिर्दिष्टाहिति अतएव भारवि अपि प्रतामतन्नपायसह्रियते
प्रतिपच्छ्रद्धमिव प्रजानृपइति किरातार्जुनीयेप्युक्तं अत्रैतस्य टीकाकारः प्रतिपच्छब्देन प्रतिप
त्सहचरिता द्वितीया गृह्यते प्रतिपदि चंद्रदर्शनाभावादिति व्याचख्युः तेविंत्योक्तया अशयाः ननु
प्रतिपदि चंद्रोदयदर्शनात् तद्दर्शनमशुभफलमितिचेत् गणितविसंवादिशुभादिदर्शनं गणि
तज्ञानाशक्यमेव केवलादिदर्शनं वोभ्यात इति तद्वत्तेणप्रागुक्तं मयाचंद्रोदयस्य कदापि गणि
तेन व्यभिचरतीति प्रत्यक्षदर्शनात् प्रतिपद्दृष्टचंद्रस्य गर्गेण प्रशस्तफलाभिधानाच्च नस्य

मृ·
वि·टी·
९९
99

त्वात्तानां समीचीनं फलं ऊह्याप्युक्तं स्वभ्यजा तु त्वात्तान्विहाय यवचनात् येन प्रतिपदि चंद्रोदय उक्तात इत्युच्य
ते तेन चतुर्दशीशेषे प्रातश्चंद्रोदयभावोप्युत्पातो वाच्यः इति तत्रयुक्तं उक्तादेव हेतोः तस्मात्तेषां शाव
शेनैव ग्रहाणामस्तोदयो भवतः कलाशेषात्तु तेषां शनिसान्मुत्त्वात्सामान्यत उदयास्तहानि सिद्धेव
तदेतत्पितृवर्णो होडास्यान्नदे चंद्रवार विलासे समभ्यकृतिपादितं तस्माट्ट्रक्रमिसंस्कारवशेन चतुर्द
शीशेषवशात प्रातश्चंद्रोदयो दृश्यते न दृश्यते च एवं प्रातरमावस्यायामपि चंद्रोदयो न दृश्यते तस्मात्स्पष्टें
स्पष्टेंदुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूरिति तद्देवद्वियामावस्या सिनीवाली चंद्रवती नष्टचंद्रा
कुहूरुच्यतेति कश्यपोपि द्वियैवामावस्येत्याह स्म तस्माद्विदमुक्तमेव यदा ऽमावस्यायां चंद्रो दृश्य
ते तदामावस्या सिनीवाली यदा चंद्रो मायां न दृश्यते कुहूरिति यदविदमयुक्तं यदुभयदाहित्येनामा
वस्या सिनीवाली यदा चंद्रो मायां न दृश्यते कुहूरिति यदविदमयुक्तं यदुभयदाहित्येनामावस्यानव
मस्या स्त्रीत्वसंभवात् अत्र समाधिर्वैदिकालापयद्भः यस्यां कस्यांचिदमावस्यायां अष्टौ विभागा
कृत्वा प्रथमविभागे चंद्रदर्शनमस्तित्वबाति यदा चंद्रदर्शनं तदा सिनीवाली यदा चंद्रादर्शनं तदा
मावस्या सकलश्चंद्रप्रत्ते कुहूरिति इंद्रत्तयकालः श्राद्धकाल इति प्रकल्पत्येंद्रत्तयकालपरिमा
णमुक्तं अष्टमे च भागे चतुर्दश्याः तीतो भवति चंद्रमाः अमावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदणुरिति

९९

ग्रहाग्रहणेऽमावस्यातथ्याज्येष्ठेयदा भवेत् विशेषमायेषुऋवतेचेद्ध्वारविदोजनाः अत्रैंदुराशेप्रथमेवति
ष्ठेतेवतिथ्यभागोनकलावसिष्ठः तदवपवृत्तयमेति कृत्स्नमेवहिज्योतिश्शास्त्रविदोवदंतिइति आर्यमिति
त्वः ज्योपेपंचमीपतेअमावस्याप्रकृत्यैत्यर्थः एतत्कालिकात्रयंतज्ज्ञाख्यकावेणाव्याख्यातं ग्रहणवात्मकश्चंद्र
नयकालइति तत्रामयः सप्तमाष्टमयामोत्कृत्स्नतयकालइति अमावस्याविशेषेज्येष्ठेद्वासायायाम
वेदोदयपनद्द्यत्यर्थः ज्योतिश्शास्त्रविदइत्यस्यार्थः पितृचरणैरभिहितः देशकालगणनाकुशलाः यथा
गायायतितदेवांगीकार्यमिति सूच्यते तत्रज्येष्ठादिकालभिन्नकालेष्वपिविधोपलंभः ज्येष्ठाषेचवो
पलंभो देशकालभेदेसंभवतीति तदयमत्रविषयविवेकः यस्याममावस्यायांशाहात्यस्ततनावावे
द्रदर्शनेवास्यात्सिनीवालीसर्वथावादिसिद्धा तत्रोत्पन्नस्यसिनीवालीजननफलमादेशुपसिनीवालीश
पुत्रकाशांतिरपिविधेया अथयस्याममावास्यायांयदानेष्टेंदुकलालेशानदाकुहूरितितत्रैकस्याश्चंद्रक
लायाः किंचिवर्धेवाविलनाशेयतिसंदेहविनिगमनाविरहात्कृत्स्नकालात्ययोविवदतोमुख्यत्व
न यदि किंचिन्नाशुत्त्वपवीयमानत्वात्क्षीणः मोतामायोमायोन्मोवोकार्यमेप्रत्ययइतिन्यायात् साध्यसे
वग्रहणपृक्तेसचकृत्स्नतयकालोमावस्यांतिमतायावतस्यचांतिमत्वमत्वाडश्चैयत्वात्संक्रांतिकाला
वास्त्यमावस्यायांसप्तमाष्टमप्रहरात्मकः कालः कुहूशब्दवाच्यस्तोत्पन्नस्यकुहूजननफलेनक्रांतिश्चा

म·
वि·टी·
१०० 100

देव्या उत्तमत्वमेवाः मावस्यायां प्रथमप्रहरादेनत्वं सममप्रहरणादर्वाक् न्यकुहूरूपं च कात्मकः कालो दर्शनपू
र्णाच्च इति तत्रैव तन्त्रमपदर्शाजननफलेन चन्द्रातिस्थादेशूणा एवमेकस्यामेवामावस्यायां कालभेदेन त्रैरू
प्यं भवति यस्मात् अमावस्यायां वेददर्शनाभावस्तस्याष्टमयमेव दर्शस्त्वकुहूरूपं संभवति अत्र केचित् सिनीवा
ल्या विशेषमाहुः चतुर्दशीशेषस्पृष्टायाममावास्यायां वेददर्शने जाते सति परदिने याऽमावस्या सिनीवालीति
तथा च जगन्मोहने बोधायनेन कृत्यकाण्डपठिते मध्याह्ने समये या च चतुर्दशी पूर्णतां वर्तते सिनीवाली सा विज्ञा
पितृकर्माणि शस्यते इति यमस्मृतावप्येतादृशात्विमृ योऽसिवचनानि संभवन्ति तेषामिदं श्राद्धकालपरो
तिपरिभाषकं सिनीवालीत्वेन तु न तज्जननाशो निरुक्तिविरोधात् दृष्टेन्दुः सिनीवालीत्यादिवाक्येषु दृष्टः
चन्द्रो यस्यां सा सिनीवाली स्यात् दृष्टचन्द्रा सिनीवालीत्येतावतैव लक्षणेन सर्वासामपि दृष्टेन्दुत्वात्सि
नीवालीत्वेन श्राद्धिकोक्तिस्वर्थिका स्यात् न च दृष्टचन्द्रो यस्यामित्यन्यपदार्थे समसामीप्युपचे
रित्याख्यायते इति चेत् तस्याः सामीप्यमसंस्याः गौणत्वापत्तेः मुख्यमेव भवेद्धि गौणग्रहणात्तु
क्त अत्र तत्समस्या पञ्चाः यादृशः संभवत्यमावस्यारूप इति श्रूयते गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति
न्यायात् न तु दृष्टश्चन्द्रो यस्यामिति षष्ठ्यन्तोऽन्यपदार्थो बहुव्रीहौ समवेयमात्रे मुख्योपचारः षष्ठ्यर्थ इति सामी
प्यसंबन्धयाविभिः षष्ठ्यन्तेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिरयं भविष्यतीति चेत् उच्यते सामीप्यादिसंबन्धेन त्वर्थी

१००

पः प्रतिपद्योवद्धद्वी हिर्वान्नकेरपिवैयाकरणेरिष्यते तदेतन्नदृश्यमानत्वात्सिनीवालीति मत्वात्रिर्दर्शणोवाः क्तितत्रकु
स्यवतर्दर्शपूर्णमासेपुवेद्वोदयसमानाधिकरणायाममावास्यायाः सिनीवालीति संज्ञास्यात् इतिचेन्नसंभवति
सामानाधिकरण्येपिवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वाच्चेद्वोदयसमानाधिकरणाः मावास्यात्रइस्यैवपुंस्त्वात्
किंचसिनीवालीपदेनस्थितावेद्दकलोच्यतेसितशुक्लः शेतवर्णावाचीनस्यात् स्त्रियां वर्णानोपधायादेवनुदा
त्तादेनइतिङीप् नकारोसिनीनावलतेप्राप्नोति इत्यनिश्चतर्दर्शपूर्णदिनवेद्वाभ्यायायाममावास्यायोन
पुज्यतेकुत्वदृष्टितसमासानामभिधानेनियामकमिति भाष्यकारस्मरणादिति तस्मादष्टेन्दुः सिनीवा
लीत्यमावास्यायाभिधीयते इतियत्पराशरोक्तंतदेवन्याय्यः एवमेकस्यामेवामावास्यायां सिनीवालीकुहूदर्श
दर्शनष्टचन्द्रभेदत्रयमुक्तं अथयस्मिन्हीनविशेषःन्यथास्ममादेशुः तत्रस्यादृष्टेन्दुः सिनीवाली सानष्टेन्दुकला
कुहूरित्यादिषुहिदर्शनशब्दवाच्येमेवायावरणोहिपूर्वाह्नेनचन्द्रसः दर्शनेविवर्तिते तच्चोदयास्ताधिका
रणीत्यादर्शनयोगाद्विसमतिपूर्वेत्तितिजकौतिदृष्टसमेवयववस्येग्रहादर्दर्शनशब्दवाच्यं मेवायावरणोहिश्रा
स्त्रीयेदर्शनेदशिवर्तिते आत्माद्रष्टव्य इतिन्यायात् इत्यादिवत् अर्थार्थे पश्यार्थे अनालोचवैयापा
तिवण्यत्रकूलः अतोभास्करेणाप्युक्तं तिजनितोदयलग्नेसमकुहूमेसमदयोपिभेवेतनमः सदासितश्र
यानेयेवरीत्यादर्शनायोगपदुर्वितितिजक्कोतिदृष्टसमेवयवद्दमदर्शनशब्दवाच्यं यत्रभवति वास्तविलग्न

स॰
वि॰टी॰
१०१
101

समसूह्मे प्रतिदिनेस्तमयः प्रवहन्तमद्रितिभास्करेणोक्तं तद्गनभः सदाक्रांतिहन्नपश्चिमतिनिजसवि
यविवेशेनास्तलक्षणामुक्तं ननु पूर्वोदितितेनदर्शनाभावलक्षणामितिमयोक्तं दर्शनाभावलक्ष
णा अतो दर्शनाभावलक्षणामप्यमावस्यासिनीवालीनामा दर्शनलक्षणावत्यमावस्याकु
हूनामलक्षणा हृष्टेनाक्रान्ताः मावस्यादर्शनशून्यवाच्याः इति यदाविल्लमामोवस्याहूयोस्या
त्याकं घटिकात्रयं वा तत्र्यं वा प्रतिपत्संबद्धा नदा सिनीवालीव अथ नाटशणमेवनूनां याम
यिका याकः मावस्यायां तदृक्कं मेसेस्नाववधानं चंद्रमा दृश्यते समागते सामावस्यासंहूणाकुहू
नाम चेंद्रदर्शनलक्षणामनादेवनं चकुहूजनतनफलशीतिस्त्राहेतापदानहृयोदयातनंत
यती पुवटो पुप्रातिक्रान्तास्वमावस्यापहूतिस्तततः पूर्ववत्तदर्शीवावस्थितानस्यामपरिटक्कार्थ
वशूनश्च श्लेदशोमावादर्शनावातथाप्यमावस्यायां चंद्रदर्शनाद्दर्शनलक्षणाक्रान्तत्वात्सामाव
स्यायां शुहूराद्दर्शनानाम तत्र दर्शनफलंशुतिश्च विधीयते एवममावस्याभेदेन सिनीवाली
कुहूदर्शनरूपसंज्ञात्रयमस्वकामसितिसमत अथ स्नगामप्रकारेण भेदत्रयप्रमः तत्र सिनीवा
ली सर्ववादिसिद्धामेव कुहूः प्रकारान्तरेणापरिभाषिकी यथाहुर्वासिष्ठः नक्षत्रेपलदर्शे
नाविषनाडेभवेयदि कुहूयोगइति ख्यातो व्यापि मन्नभयादिकादितिप्रथमपक्षः यस्मिन्न

१०१

तेषुविषनाड्युक्तास्तस्मिन्काले यदि दर्शस्य समाप्तिर्दर्शावसाननाडी भवेत् तत्रतत्रेयमस्य गुरुघस
जन्मर्क्षे जन्मकाले कालान्ते वा स्यात्तस्य पुंसो व्याधिमृत्युभयादिकृत्कुहूयोगो ज्ञेयः तत्र कुहूजन
नफलेषु नातिशुभस्यात् कालान्तरेपि कुहूयोगे संभवे शान्तिर्विधेया अत्र कुहूयोगे विशेषमाह समय
व जन्मांशे यदि कुहूः स्यात्तत्र मातामात्मातृत्व मामुयात् जन्मलग्नेश्य जन्मांशे प्यात्मनोमासत्रयाद्भवेदि
ति पूर्वोक्तकुहूयोगकाले यदि जन्मनक्षत्रे वद्भस्तस्तणस्मातमसमये मृत्युः यदि जन्मलग्नात्स्त।
स्मिन्काले जन्मांशगतश्चन्द्रस्तुभयं संभवेदिति मासत्रयेण मृत्युरितिभावः अतएवोक्तं जगन्मोह
ने वसिष्ठः यस्य जन्मर्क्षेगश्चन्द्रो विषनाडीकुहूर्भवेत् अभिचारेणाकिं तस्य लयमेव मरिष्यती
ति अतो विषघटिकातः पूर्वं दर्शप्राप्तस्य वाच्य इति एवमस्माभिः प्रकारत्रयेण सिनीवालीकुहू
दर्शानेभेदउपपादितस्तत्र यथा प्रशस्तयस्यथ वस्येत्यलमतिप्रसंगेन ज्योतिःशास्त्रमहोदनन्दवम
ह इति विष्णुधी नीलकण्ठे शुभे गोविन्दकृत्मान्केनवार्यातो अथ प्राकरणति ज्ञातासिनीवालीकुहू
शान्ति स्नावडच्यते सिनीवाल्यां प्रसूतास्याद्यस्य भार्या पशुस्तथा गावश्च महिषी वेवृ वक्रम्या।
पि स्त्रियं हरेत् येवमतिहिंजास्थात्रैव स्वधर्माष्ठोपजीविनः वर्ज्ये येनानशेषाणां तत्पश्यपतिमृगादि
कान् हिंजाः पतिताः कुहूप्रसूतिरत्यर्थं सर्वदोषकरीन्नृणां यस्य प्रसूतिरेतस्यां स्यान्तस्य अर्धन

मृ.
वि. टी.
१०२
102

नश्याने मृद्विंगडसमस्तत्र दोषस्तत्र बलो भवेत् नारीविम्बवशेषाणां परित्यागो विधीयते गोमहिष्या
दीनां सिनीवालीकुहूसमवेतानां त्यागान्न तु नारीणां इति भावः परित्यागान्तरं शान्तिं कुर्याद्धीमान् वि
चक्षणः तत्फलेनान्तगणार्थे न पुनरेव विलीयते तत्र गेर्त्यहिता मोहाद्दर्शादत्तान्नोपि वा तयोर्गेना
शोयन्सर्वं तत्त्वयेनाशमृत्कान्ति कल्पोक्तशान्तिः कर्तव्या श्रीशंदोषापशान्तये रुद्राः शाकस्थापितवः पू
ज्यास्वदेवताः क्रमात् कर्षमात्रसुवर्णेन तस्यार्धार्धेन वा पुनः अशक्त्या वा शुक्लितः कुर्याद्वित्तशाठ्यं न कार
येत् प्रतिमां कारयेत्तं भोऽग्रे तत्पूजनसमन्वितं त्रिशूलखड्गवरदाभयहस्तां यथाक्रमात् श्वेतवर्णोथ
तत्पुष्पो श्वेतोयवबहुपुष्पसम्मितां त्रियंबकेन मन्त्रेण हेमाकर्या यथाविधि इंद्रश्च तत्पूजनो वज्रांकुशपाश
समन्वितः रक्तवर्णो गजारूढो यतंइन्द्रेति मन्त्रितः पितरः कृष्णवर्णाश्च वत्सहस्तविमानगाः पुष्पास
मूत्रकमंडल `` धारिणः ये पितरा इति मन्त्रेणाष्टजाकुर्याद्दनंतरं आग्नेयीं दिशमारभ्य कुंभकोणेषु
निक्षिपेत् तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं मेषान्तवस्त्रसमन्वितं तथैव पंचगव्यादीन् तत्र चैव सामिक्षपेत् का
ल्पोक्तशान्तिः कर्तव्या कुर्यात् क्रीग्रे प्रयत्नतः गोदानं च बहुदानं च शोभावर्णवीर्यगृह्य शुभं दृष्टा दानानि चो
क्तानि दत्त्वा मार्ग्यं गृहे तथा आज्यवीक्षणमन्त्रापितं मन्त्रैश्च कारयेत् समिदाज्यचरोहोमं तिलमाषप्रसर्ष
पैः अश्वत्थलक्षपालाशसमिद्भिः खादिरैः शुभैः अष्टोत्तरशतं जपं प्रत्येकं च जुहुयाद्विजः त्र्यंबकेन

१०२

मंत्रेण तिलैर्व्याहृतिभिः पुनः चतुर्भिः कलशैर्युक्ते ब्रह्मकुंभसमन्विते शान्तिवत्कलशं कार्यमभिषे
कं च कारयेत् मातृपितृविशुद्धानां च अभिषेके स्नवाहणः शाकरस्याभिषेके च कुर्याद्ब्राह्मणभोजने अन्ये
षां चैवमेवैषां ब्राह्मणानां च तर्पणं तथा शाकानुमात्रेण द्विजवाचनपूर्वकं इत्यर्धरात्रा गार्ग्योक्ता वसिनी
वालीकहर्षशान्तिविधिः अथ दर्शशान्तिरुच्यते अथातो दर्शजातानां मातापित्रोर्हितं हि कृत्वा तद्दोषपरि
हारार्थं शान्तिं वक्ष्यामि नारद पुण्याहं वाचयित्वादौ कृत्वा संकल्पपूर्वकं ऊं देवामण्डलं कुर्यात्ततो देवस्था
पयेद्घटं तं कुंभे निक्षिपेद्दूर्वां दधि सीवर्णादिकं न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थपल्लवान् एषां वृक्षमूलानां त्वचा दीन्पल्लु
वांस्तथा पंचरत्नानि निक्षिपेद्वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् सर्वसमुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः आयां
तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः आपो हिष्ठेत्यृचैतास्तु कयानश्चित्र इत्यृचा यत्किंचेदं ऋचा चैवम
नद्वेषपट्ट इत्यृचा अभिमंत्र्योदकं पश्चात्स्नानेः पूर्वाग्रदेशके हरिद्रवर्णकं चैव वस्त्रखण्डानि च नीलकं
पं तेषां तंडुलैश्चैव सर्वतोभद्रमस्यरेत् दर्शस्य देवतां पात्र्यसोमसूर्यस्वरूपकः प्रतिमां स्वर्णजां नि
र्मापयेत् राजनीतां प्रजां तथा सर्वतोभद्रमध्ये च स्थापयेद्दर्शदेवतां गुरुवर्णं च वस्त्रयुग्मेन हेमांगे च पुष्पधूपकैः
आप्यायस्वेति मंत्रेण सवितापश्चात्तमेव च उपचारैः समाराध्य ततो होमं समाचरेत् कृत्वा वह्निप्रतिष्ठा
नं क्रमात्तु संकल्पमीदृशम् आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं सर्वारिष्टप्रशान्तये पुत्रस्य दर्शजननदोषनिहरणाय च

मु-
वि.टी.
९०३
103

मातापित्रोः कुमारस्य सर्वारिष्टप्रशांतये इन्द्रेति त्वाविन्द्रमंत्रेण सोमयेनोग्रमंत्रतः एतैर्मंत्रैश्च प्रत्ये
केऽष्टोत्तरशतं घृतेन दर्शस्य देवताहोमसमष्टाविंशतिसंख्यया होममेवं तु कृत्वा पश्चादाचार्योऽभिषेच
येत् श्रीसूक्तं मातृसूक्तं सम्मद्रूपेण शतमित्यृचा एतैर्मंत्रैरभिषेकं मातापित्रोः शिशोस्तथा ततः स्वि
ष्टकृदादिः स्वाहोमशेषं समापयेत् हिरण्यं रजतं चैव कांस्यं शय्यां दक्षिणां ब्राह्मणान् भोजयेत्व
कारयेत्स्वस्तिवाचनं इति श्रीनारदोक्तदर्शशांतिविधिः अथ कृष्णचतुर्दशीशांतिविधिरुच्यते मेरु
शृंगे सुखासीनं गर्गं मुनिवरं शुभं नमस्कृत्वाथ पप्रच्छ शौनको मुनिपुंगवः शांतिकर्माणि सर्वा
णि त्वत्तो ज्ञातानि सुव्रत अधुना श्रोतुमिच्छामि कृष्णपक्षचतुर्दशी दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रसूते
किं फलं वद गर्ग उवाच कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां प्रसूते षड्विधं फलं चतुर्दशीं च षड्भागं कुर्यादादौ
शुभं स्मृतं द्वितीये पितरं हंति तृतीये मातरं तथा चतुर्थे मातुलं हंति पंचमे वंशनाशनं तस्मा
त्सर्वप्रयत्नेन शांतिं कुर्याद्विधानतः आचार्यं वरयेद्धीमान् ऋग्वेदसमन्वितं रुद्रकर्मनिरतं शांतं
श्रोत्रियं वेदपारगं सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वलक्षणसंयुतं ब्राह्मणांश्च द्विजश्रेष्ठ स्वस्तिवाचनपू
र्वकं रुद्रोऽपि देवतास्मात् कर्षमात्रसुवर्णतः तदर्धार्धेन वा कुर्याद्वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् प्रतिमां
कारयेद्विभोः सर्वलक्षणसंयुतां वृषभे च समासीनं वरदाभयपाणिकं शुद्धस्फटिकसंकाशं त्र्य

१०२

नमाल्यं च वान्विते त्र्यंबकेन मंत्रेणाष्टोत्तरं कुर्याद्विधानतः स्थापयेत्ततः ॐ भो स्वस्तिरस्त्विति यथाक्रमं
शुभ्रपत्रैर्जलैः पत्रान्यान्यशेषपरिवेष्टयेत् तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं सूत्रवेष्टितसमन्विते पंचमृत्पंचरत्ना-
निपंचकं च पल्लवान् सर्वभीज्यानि चतुर्धान्यानि सेव्यानि परिवेष्टयेत् सर्वेषु कुंभः सार्द्रं श्रीखण्डजलस्ना-
नकः आचार्यस्तु यजमानस्य उद्दिश्य स्वयं कारकाः आवाहयेत् बाहत्री मंत्रे रत्नेन च विधानतः इममेव होमे
स्नातं तावत्यमीशं चान्तस्था त्र्यंबकोऽभ्यर्च्य इत्यनयः सानत इति मंत्रतः आग्नेये कुंभमारभ्य प्रज्ञोक्तं तावत् यथा-
क्रमं आनोभद्रा च सूक्तेन भद्राय भद्रेश्च सूक्तके नमस्ते रुद्रस्य सूक्तेन च कद्रुद्रेत्क्रमाज्जपेत् ईश्वरस्या-
भिषेकं च ग्रहस्थाने च कारयेत् ग्रहान्क्रमेणानिर्वत्य होमं कुर्याद्विधानतः गृहस्थानदिग्भागे कुंडं
कुर्याद्विधानतः वितस्त्यायामखातेन चतुरस्रं त्रिहस्तमेव तत् ॐ कुंडं परितन्त्र्य समेतान्यंगुलिक्रमात्
मेखलां त्र्यायविस्तारैस्त्र्यंगुलक्रमात् पश्चिमे पार्श्वभागे तु योनिं कुर्याद्विधानतः समिद्भि-
स्तर्पकैश्चैव तिलमाषाश्च सर्षपैः अश्वत्थपलाशमामिद्भिः खादिरैः शुभैः अष्टोत्तरसहस्रं वा
अष्टोत्तरशतं तु वा अष्टाविंशति मंत्रैश्च होमं कुर्यात्पृथक् पृथक् त्र्यंबकेन मंत्रेण तिलव्याहृतिभिः
क्रमात् ग्रहमंत्रैश्च होतव्यास्ते सकृद्विधानतः एवं क्रमेण होतव्यं होमशेषं समापयेत् सर्वालंका-
रयुक्तानां यातानामभिषेचनं वस्त्रैभिः कलशैः रत्नैः पूर्णकुंभसमन्विते पीतवस्त्राणि दत्त्वा यत्कुर्या

दाज्यावलोकनं पूर्णाहुतिं च जुहुयाद्यजमानः समाहितः तत्सर्वं परया भक्त्या ईश्वराय निवेदयेत् स
वालंकारसंयुक्तां सवत्सां गां पयस्विनीं प्रतिमां वस्त्रयुग्मं च आचार्याय निवेदयेत् अन्येषां चैव सर्वेषां
कुर्याद्ब्राह्मणभोजनं तस्मादनेन विधिना विघ्नशान्त्यै विवर्जितः एवं यः कुरुते शान्तिं सर्वपापैः प्रमुच्यते
सर्वान्कामानवाप्नोति स्थिरजीवी सुखी भवेत् इत्युत्तरगार्ग्योक्तवक्रदंष्ट्रीशान्तिः अथैकनक्षत्रजनन
शान्तिविधिरुच्यते एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृपुत्रयोः प्रसूतिश्च तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्य निश्चय
त् तद्दोषनाशाय नक्षत्रशान्तिं च कुर्यादभिषेचनं च सूक्ष्मनक्षत्रप्रतिमां तदग्रे स्नानं च कुर्याद्विभवा
नुरूपं तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन तु शुभर्क्षे शुभवारे च चन्द्रताराबलान्विते रिक्ताषष्ठीविव
र्जिते प्रारंभदिवसे सुधीः आचार्यं वरयेत्पूर्वं चतुरो वा द्विजोत्तमान् पुण्याहं वाचयेत्तत्र शान्तिकर्मस
माचरेत् अग्नेरीशानदिग्भागे नक्षत्रप्रतिमां ततः नक्षत्रोक्तमन्त्रेणाचार्य एककलशोपरि रक्तवस्त्रे
णाच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् स्वशाखोक्तेन मार्गेण कुर्यादग्निमुखं ततः अनेनैव तु मन्त्रेण जुहुया
दष्टोत्तरशतं प्रत्येकं समिदन्नाज्यैः प्रायश्चित्तान्तमेव च अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पितृपुत्रयोः
वस्त्रालंकारगोदानैराचार्यं पूजयेत्ततः ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यान्माषत्रयसुवर्णकं देवताप्रतिमा
दानं धान्यवस्त्रादिभिः सह यानशय्यासनादीश्च दद्यान्नक्षत्रशान्तये भोजयेद्ब्राह्मणान्सर्वान्विमा

प्राप्यं विवर्जयेत् इति वृद्धगार्ग्योक्तैकनक्षत्रजननशान्तिविधिः अत्रैकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृ
पुत्रयोरित्यादिवाक्ये भ्रात्रोरिति निर्देशे किं भ्रातृत्वमात्रं भ्रातरौ समनुहितं ग्राह्यमित्येकपक्षः उत भ्राता
च भ्राता च भ्रातरौ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तावित्येकशेषः तत्र प्रथमपक्षे सोदरयोर्भ्रातृभगिन्यो
रेवैकनक्षत्रजनननिषेधः स्यात् न तु पुंभ्रात्रोः द्वितीयपक्षे तु सोदरयोः पुंभ्रात्रोरेव निषेधः स्यात् न तु
पुंभ्रात्रोः द्वितीयपक्षे तु सोदरयोः पुंभ्रातृभगिन्योः इष्यते च द्वयोरपि भ्रात्रोर्निषेधः न च भ्रातरौ च भ्रा
तरौ चेति द्वंद्वे सत्येकशेषे पाणिनिसिद्धे इति वाच्यं तत्पक्षमतितेषां च तन्मीरवृणामिति पाठे स्यात् च पितृ
पुत्रयोरित्यत्रापि पिता च पुत्रश्चेति द्वंद्वे पितापुत्रयोरेकनक्षत्रजनननिषेधः स्यात् न तु च मातापुत्रयोः
न च माता च पिता च पितरौ पिता मात्रेत्येकशेषः पितरौ च पुत्रश्चेति द्वंद्वे मातापित्रोः पुत्रस्य कन्याया
श्चैकनक्षत्रजनननिषेधः स्यात् यतः प्रथमपक्षे पितृपुत्राणामिति बहुवचनान्तपाठः स्यात्
द्वितीयपक्षे तु समशेषोऽस्त्येव परं तु यथामेव्यामामविलगति यथा मातापुत्रयोरेव पिताद्वि
त्रेय पिता पुत्रयोः श्रूयते चानयोर्निषेध इत्यतो नैव द्वे वचने निर्णीयपदवीमवगाहते मत्वे गर्गादिवा
क्यस्य वैतावानेवार्थः परं तु वचनतोऽतिनानुरोधात् द्विष्टविषयोऽपि संगृहीतो भवति यदाह वसिष्ठः
पित्रोर्जन्मर्क्षकर्मर्क्षे जातस्य पितृमातृहा जन्मर्क्षे सोदरो चेत्तल्लग्ने जातः स यो मृतिप्रदः इति देवकीर्तिः

सू॰
वि॰ टी॰
१०५
105

यद्येकस्मिन्धिष्ण्ये जायेते दुहितरो यथा पुत्राः पितुरन्तकरौ स्यातेतयोर्यमयोरेव श्रीनिरन्तरत्वात्स्यादिति गर्ग
संहितायामपि यद्येकस्मिन्नेव जन्मनक्षत्रे जायेत भ्राता स्वसा तो पिता सजातीयः समानतावामासप्राणोत्स्मादये
दिति यस्मेति पुत्रस्य मविवदितं तेन मातुरपि तिथौ वा मिश्रवाक्यं स्वरमान् अथ मूलश्लोके दृष्टानि
मित्रस्योपलक्षणत्वेन व्याख्यानात्सूर्यचंद्रग्रहणसमयजननशान्तिविधिरुच्यते ग्रहणे सूर्यचंद्र
स्य ग्रस्तौ यदि जायते व्याधिः पीडा नराः स्त्रीणामादेशेन मृत्युर्दर्शने इयं संजायते यस्तु तस्य मृत्युर्न
संशयः व्याधिपीडा च दारिद्र्यं शोकश्च कलहो भवेत् शांतिं तेषां प्रवक्ष्यामि नराणां हितकाम्यया
यस्मिन्नृक्षे विशेषेण ग्रहणं संप्रजायते तदृक्षाधिपते रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् सूर्यग्रहे सूर्यरूपं
सुवर्णेन स्वशक्तितः चंद्रे चंद्रग्रहे धीमान्रजतेन सुशोभने त्रयाणां चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कार
येत् रक्तवस्त्रं रक्तगंधं च रक्तपुष्पाक्षतानि च दद्यात्तत्र तत्र नाथाय श्वेतगंधानुलेपनं सूर्यं संपूजये
द्धीमानाकृष्णेनेति मंत्रतः चंद्रग्रहे च पालाशैः समिद्भिर्जुहुयान्नरः दूर्वाभिर्जुहुयाद्धीमान्राहुसं
प्रीणनाय च समिद्भिर्ब्रह्मवृक्षोत्थैर्भेशाय जुहुयाद्बुधः भेशाय नक्षत्राधिपतेय आज्येन चरुणा
चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः पंचगव्यैः पंचरत्नैः पंचत्वक्पल्लवैः जलैरोषधिकल्कैश्च सहितैः ।
कलशोदकैः ओषधिकल्कैः सर्वौषधिकल्कैः अभिषेकं प्रकुर्वीत यजमानः प्रयत्नतः मंत्रैर्वा

रुणा दैवतैर्गायत्र्यादिभिस्त्रिभिः इमं मे गंगे यमुने तथा तत्त्वा यामीति मंत्रकः अभिषेके निवृत्ते
तु यजमानः समाहितः आचार्यं पूजयेत्तस्मात्सम्यक् शान्तो विजितेन्द्रियः तस्मै दद्यात्प्रयत्नेन दद्यात्स्वशक्ति
तिश्रयं दक्षिणाभिश्च संयुक्तं यथाशास्त्रानुसारतः ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् तेभ्यो
पि दक्षिणां दद्याद्यजमानः समाहितः अनेन विधिना शान्तिं कृत्वा सम्यग्विशेषतः अकालमृत्युशोकं
च व्याधिपीडां न चाप्नुयात् सौख्यं सौमनसं नित्यं सौभाग्यं लभते नरः इत्थं ग्रहशान्तानामसर्वार्थविहिता विना
शाने कथितं भार्गवेणात्र शौनकाय महात्मने इति श्रीशौनककविरचितः ग्रहयज्ञः ग्रहाणां समयज्ञनन
शान्तिविधिः अथ यज्ञोपवीतिरथ विच्युते रोषाच्छान्तिः सर्वस्तैरभिहिता सन्तत्रेयस्नतावेश्यानाम् त्रयस्मनोय
दि मातापित्रोः कुलस्थापितत्वादि दृष्टमनाद्रेयत् ज्येष्ठनाश्याशायन स्थापिडः एवच समहद्भवेत् तत्र शा
न्तिं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् नानसैकादशाहे तु द्वादशाहे शुभे दिने आचार्यं ऋत्विजो वापि।
ग्रहयज्ञः पवस्य वै सहस्रा ग्रहयज्ञः स्यात् यथाविधानमारतः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां प्रतिमाः स्थापिताः कृ
ताः पूजयेत्स्वान्यथाविधि कलशोपरि शक्तितः पंचमे कलशे तद्वत् पूजयेद्रुद्रमव्ययम् रुद्रसूक्तानि
शान्तिसूक्तानि आवाह्य निर्भयः शुचिः द्विजपको जपेत् होमकाले शुचिः समाहितः आचार्योऽनुद्दयान्तत्र स
मिदाज्यतिलान्स्वयं अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं वा विंशति वा देवा यास्ययजुर्वेदादिभ्यो ग्रहयज्ञस्य वै ब्रह्मा

दिमैत्रेविंद्रमथयतंरुद्र भयामेद्द ततः स्विष्टिकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं ततः अभिषेकं कुंभस्य कृत्वा
चार्यपूजनं हिरण्यं धेनुदक्षिणा च विप्रेभ्यो दत्तिणां ततः प्रतिमा गुरवे देया उपस्कारसमन्विताः को
ष्याण्यपी तद्गुणं दत्वा शांतिपाठं तु कारयेत् ब्राह्मणान्भोजयेद्बालकादीनां नामशस्तर्पयेत् एवं शांतिवि
धानेन सर्वारिष्टं प्रलीयते इति श्रीनक्षत्रशांतिः अश्लेषांत्यपादौ मूलर्क्षांशश्च गण्यामूलादिरिष्टान्तयः नीलकं
ठतनूजेन गोविंदेनोदिताः क्रमात् ५८ अथ नक्षत्रप्रसंगाद्देवाश्विन्यादीनां भानां ताराकामानमथाकृ
तिकयाह त्रित्र्यंगपंचाग्निकुवेदवह्नयः शरेषुनेत्राश्विशरेन्दुभूकृताः वेदाग्निरुद्राश्वियमाग्निवह्नयो
ब्धयः शतंद्विद्विरदा भतारकाः ५७ अश्विन्यादीनां भानां तारकाः क्रमतो ज्ञेयाः यथाश्विन्यास्तिस्त्रः
भ ३ कृ ६ रो ५ मृ ३ आ १ पु ४ ति ३ आ ५ म ५ पू २ उ २ ह ५ चि १ स्वा १ वि ४ अ ४ ज्ये ३ मू ११ पू २ उ २ अ ३
श्र ३ ध ४ श १०० पू २ उ २ रे ३२ एतावतीभिस्ताराभिरश्विन्यादीनां स्वरूपसत्वात् उक्तं च रत्नमालायां
वह्नित्रिऋत्विषुगुणेन्दुकृताग्निभूतबाणाश्विनेत्रशरभूकयुगाब्धिरामैः रुद्राश्विरामगुणवेदशता
द्वियुग्मदंतैर्बुधैर्निगदिताः क्रमशो भताराः इति तत्त्वज्ञेमतिवाक्ये सर्वविंशति भानि प्रतीयंते ग्रंथ
कृता केपि अष्टाविंशतिरिति ग्रंथकृद्विरोधः अत्र समाधिः उत्तरार्येहस्तांघ्रीश्रवणांशपश्चात्तत्स्वाराः
पूर्वाषाढोत्तराषाढयोस्त्रेहपूर्वाषाढापादउत्तराषाढापादस्थः एवमष्टाविंशतिनक्षत्राणि

नारदोपि । द्वयोराषाढयोर्हि हितानावमुक्तं यथा रामाग्निमन्वाणाग्निमूले दाग्निपूर्वेषवः नेत्रेबाहू
पूर्वे हि भूगुणावेदाग्निशोकराः बाहुनेत्राग्नाग्निपूर्वेबाहूनेत्रेरसाः क्रमात् अथ पुंपवेतत्संवदितेयं तत्पूर्व
एवसमुक्तमित्यादिना अष्टाविंशतिनक्षत्राणामाकृतिकथनात्समविंशतिनक्षत्राण्येवतारामात्रेऽर्थेरि
तिमूर्धापरत्र्यंकानक्षत्रैतारकमानोक्तिप्रयोजनेविवाहनक्षत्रतारकानंतरंसैर्वर्षैर्हकमसत्समत्फलावाभिरि
त्यादि उक्तं च वराहेण नक्षत्रमहत्तहेफलमहत्तावकामिनेः मरमनं दिवसैस्त्वरमनाशोवायेदन्यसवा
वाच्यइति तथाश्चापीनकेनविवाहप्रत्येकंनक्षत्रफलान्यभिहितानि तत्र प्रजापतेः सभगाभोगसहि
ताऽतिप्रियाभर्तुः पुत्रधनानिचलभते साकन्यापंचमेवर्षेइति रोहिण्याः फलमहाफलमुक्तं तद्ध
हिण्याः पंचतावत्त्रिवर्षेः अब्दान्यानि वियोगंत्वाष्ट्रमाप्नोतिम्लतमंसप्तगत त्यक्ताधजातिकुलेकामं
परायतिदासत्वमिति विज्ञायाप्रमत्फलेनत्रिशतानारकानपकेनवर्षेणाभवति पंचेन्द्वरागुरुपत्नीत्र
पितावकामानदिवसैस्त्वरस्यायमस्यायेरोगास्वानाशोवाव्यइत्यायुष्य नतुनक्षत्रभेदेपूर्वमपित्व
रताष्ठकादिवसाः प्रोक्ताः अत्र नत्तारकामितिसख्यादिवसा उक्ता इति शंथविरोधइतिचेन्न चवराभेदे
नविरोधइतिवयंब्रूमः ५८ अथाश्विन्यादीनामाकृतिमनुपजातिरश्वोक्षराभ्याभ्यायाह अश्वादिरूपं तत्तरा
सयोनीद्वयोनपाणास्ममालीरहव इषदृकपत्रेभवंवेचमेचः शय्याकरोमौक्तिकाविद्रुमेच ५८ तोरः

मु.
चि. टी.
१०७
107

णां बलिनिभं वक्त्रं कुंडलेशि स्नुक्पुच्छु गजदन्तमेखलाः अग्निचत्रिचरणाभमर्दलो हन्ने मेचमुगलाभम
ह्लाः ५९ अश्विन्यादीनां नक्षत्राणां रूपमाकृतिरुच्यते अश्वाश्विन्यास्तुरगमुखाश्वमुखरूपं सदृशं भरण्या
योनिर्भगास्तद्रूपं कृत्तिकाक्षुराकृतिः रोहिण्याः पुनः शकटरूपं मृगस्य मृगास्यसहृदि गाम्भवसदृशं
पूर्वफल्गुण्यां मेचः खट्वाद्वनदाकारे च आर्द्रायां मणिसदृशं पुनर्वसौ गृहतुल्यं पुष्यस्य शरषट्कोवाणतु
ल्यं अश्लेषायां चक्राकारं मघायां भवनेगृहसदृशं उत्तराफाल्गुण्याः शय्याकारं हस्तस्य हस्ताकारं चि
त्रामौक्तिकाकारं मर्वाषाढायां गजदन्तप्रख्यं उत्तराषाढायां मेचकसदृशं अभिजितस्त्रिकोणाकारं श्र
वणस्य त्रिविक्रमस्त्रिचरणो वामनरूपं धनिष्ठायां मर्दलपटवाद्यसदृशं शततारायाः वृत्तं वर्तुलं
पूर्वभाद्रपदायां मञ्चसदृशं उत्तराभाद्रपदायां यमलाभयुगलसदृशं रेवत्यां मर्दलाकारं सदृशमित्य
र्थः उक्तं च रत्नमालायां तुरगमुखसदृशं योनिरूपं क्षुराभं शकटसममथैणस्योत्तमाङ्गेन तुल्यं मणि
गृहशरचक्राभानि शालोपमं भं शयनसदृशमन्यच्चात्र पर्यंकतुल्यं हस्ताकारमतश्च मौक्तिकसमं
चान्यत्प्रवालोपमं स्यात्तोरणं वा स्थितं यद्बलिनिभमसत्कुंडलाभं परं च क्रुध्यत्केसरिविक्रमेण सदृशं
शय्यासमानाभं परं चान्यद्दन्तविलासवत्स्थितमतः शृङ्गाटकव्यक्ति च त्रिविक्रमाभं च मृदङ्गरूपं वृत्ते
नतोन्यद्यमलद्वयाभं पर्यंकरूपं मुरजानुकारं इत्येवमश्वादिभचक्ररूपमिति ५९ अथ यमलाशुभा।

पारामदेवप्रतिष्ठामुहूर्तमपरार्के प्रजापतिकृत्याह जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशांक
शुक्रे दृश्ये मृदुक्षिप्रचरध्रुवर्क्षे पक्षे सिते स्वर्क्षतिथिक्षणे वा ८ विष्णुधर्मे दिवसेतिथ्यास्ता जलाशया
रामगृहारामोत्सर्गश्च देवानां विष्ण्वादीनां प्रतिष्ठाद्यशुभमासादिप्रकारेणायने तत्र श्रवणादिमासमासा न
तो दिनशुद्धिरियं विचार्य यथा सौम्यायने उत्तरायणे मकरादिषड्राशिस्थिते सूर्ये मासि तथा जीवशशा
ङ्कशुक्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु यथा मृदुगणादिप्रगणे च ध्रुवगणे भूर्देवसंज्ञाख्ये श्रवणे भौमः एतान्व
र्जयित्वा भ्वान्तिस्थिषु अन्यवारे च वर्षदिवसेषु दिनेषु जलाशयप्रतिष्ठादिकार्यं आरामउपवने अमराः देवाः
तेषां प्रतिष्ठाक्रमेण कर्माद्दलेपभोगप्रयोगप्रवृत्तज्ञायोगप्रवृत्ताः तिथ्यास्तातिविहिताः सिते शुक्लपक्षे तिथौ
पक्षगुर्वर्कशुक्रो चन्द्रोरव्योरुत्तरायणातिप्रशस्तानि दक्षिणायनतिथयाश्चोगेवस्याते तत्र जलप्रतिष्ठादी
विकार्या मार्तण्डे होरविष्णुहोमरजनिक्षयेने माघषट्कसमशुक्ले मूलाषाढोत्तराश्विश्रवणगुणक
वैपोस्यकरैपोस्पशक्रानवेद मैत्रेब्राह्मेवरुणामस्तरविर्तिथौ समहिती यान्ती यकायीतोयप्रतिष्ठा
शगुरुसितदिनकालशुद्धे सलग्ने इति मदनरत्ने हिमस्तत्सम्प्राशुश्रायनेश्रायनाभावः विसर्गायनव्यति
रिक्ते काले इत्यर्थः गार्ग्यः देवताराम वाप्यादिप्रतिष्ठामुत्तरायणे माघादिपंचमासेषु शुक्लेसवा पंच
मेदिने दक्षिणायनेकुर्यान्नतत्फलमवाप्नुयात् आपंचोत्तरायणोजलजलाशयेष्वास्तपयेतिष्ठि

नेनिषेधः मत्स्यपुराणेपि वैत्रे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् प्राप्य पक्षे शुभे शुक्ले कुम्भे मीने चैवोत्तरा
यणे देवानामित्युपलक्षणं तेन देवाद्यादिप्रतिष्ठा शुभदेत्यर्थः । मकरे मकरसंक्रान्तावुत्तरायणोपादानेन य
लक्ष्यते अत्रोत्तमकरसंक्रमोत्तरकालः शुभ उच्यते अन्यथा मघादिपंचकस्मात्ताहिहिते उत्तरायणोति
क्रमाहिदक्षिणायनाप्ययनमेव स्यात् इति सर्वकालमेव देवर्न्याभावः कालोपदेशानर्थक्यमापद्यते उप
लक्षणात्वेव भविष्यतीत्यन्ये पुराणमतीने चोत्तरायणेऽन्यत्र दृश्यते यत्तात्र दक्षिणायनपक्ष नलस्थितिर्म
मधव्यस्तानकालनियमस्तत्र प्रमाणं सलिलं यथा इति भविष्यत्पुराणोक्तेः तत्रापि कार्तिके मासे शुभ
फलदं संक्रान्तौ वा शुभतिथौ मेषधनुः सिंहवर्जिते लग्ने वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठाप्यामिति ध्येय उ
क्तं च भविष्यति पुराणे तस्मिन् सलिलसंपूर्णे कार्तिके च विशेषतः तडागस्य विधिः कार्यः स्थिरव्रत
तत्र योगतः अग्निपुराणे संक्रान्तिभेदेन कालभेदो व्ययायि वापीकूपतडागानां तस्मिन्काले विधिः
स्मृतः स्वदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा स्मृता कर्कटे पुत्रलाभः स्यात् मेषे त्वेवं मकरे भवेत् मीने य
शोर्थलाभः स्यात्कुंभे च स्याद्विशेषतः वृषे वा मिथुने वृश्चिके चानले भवेत् पितृदर्शस्तु कन्यायां
तुलायां शाश्वती गतिः सिंहमेषधनुर्लग्ने लक्ष्मीवान्हिजराश्वति देवप्रतिष्ठायां तु विशेषस्तत्रवसि
ष्ठः अथ प्रतिष्ठाः कथयामि समस्याच्छिवस्य विष्णोस्तथापराणां सौम्यायने देवगुरौ च शुक्रे समेत

ग्यमानेपरिवारकाणां शिवविष्णुग्रहणं प्राधान्यस्थापनार्थं तत्र सौम्यप्रकृतीनां देवानामुत्त
रायणे स्थापनमुक्तं उग्रप्रकृतीनां दक्षिणायनेपि कार्यं तदुक्तं वैष्णवसंहितायां मातृभै
रववाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः महिषासुरहन्त्रीचस्थाप्यावैदक्षिणायनेपिकार्याइति देवीमा
हात्म्येत्वेवं श्रेष्ठानवेप्रतिष्ठास्यादयनेसकि मिश्रता दक्षिणेनतुसुमन्त्रणांमलमासेनसा
हयेत्युक्तं प्रत्यक्षदक्षिणेनसमन्त्रणामित्यपिमातृभैरवेत्यादिपठनयायोज्यमन्यथाप्रतिपद
मासगणानावसिष्ठादिषुनयुज्यते यदाहवसिष्ठः मासेनपौषेनपौषप्रतिष्ठायमाघुरारोग्य
करीचकर्तुः चैत्रेमहाहरभयस्तचमूलेसमाधवेपुत्रधनप्रदास्यात् नावदेशोपि विचित्रेष्वेव
मासेषुमाघादिषुचपंचसु वसिष्ठः आषाढमासादिचतुष्टयोपिकलत्रसंतानविनाशदास्यात्
कुर्जेचकर्तुर्निधनप्रदाचसौम्येमृतोसौविलङः स्वदास्यात् वलक्षपक्षःशुभदः समस्तःसदे
वतत्राद्यदिनेविहाय अंत्यत्रिभागोपरिहत्यकृष्णपक्षोपिशस्तः स्वलपक्षयोश्च रिक्तावमाद्य
क्तदिनेषुतिथ्योगेषुवैनाशुकवर्जितेषु दिनेमहादोषविवर्जितेचपुष्पार्कनाराबलसंयुतेव

मु.
वि.टी.
१०५
109

वैनाशिकनक्षत्राणि नावेक्षेत्कानि जन्मभादृशमं कर्मसंघातं तत्षोडशं अष्टादशं सामुदायं
त्रयोविंशं विनाशाख्यं मानसं पंचविंशं तेनाचे दक्षभमेषु तु अथ तिथीराह नारदः यद्दिने यस्य देव
स्य तद्दिने तस्य संस्थितिः द्वितीयादिद्वयोः पंचम्यादित्रितिथिषु क्रमात् दशम्यादित्रिषु च पौर्ण
मास्यां विशेषतः मध्यतिथ्यसंभवे तत्कालतिथौ स्थापनं कार्यमित्यर्थः अथ वारानाह कुजवर्जितवा
रेषु कार्यः सूर्यबलप्रदे चंद्रताराबलोपेतैः पूर्वाह्णे शोभने दिने इति वसिष्ठः कीर्तिप्रदं हेममकरं
कृशानुभयप्रदं स्याद्धितकरं चैव लक्ष्मीप्रदं ह्यस्थिरदं हिमांशुवारेषु संस्थापनमामनंति अत्र न
क्षत्रविवेकः वसिष्ठः हस्तत्रये मित्रहरित्रये च पौष्णद्वयादितिभे च देव्यभोषु तिष्येऽनलाद्याद्दशांशा
कमेषु सर्वामरस्थापनमत्र संस्थात् अत्र षोडशभानि कृवम्रहस्ति प्रलघुभूषाणि पैतृकानि तत्र ग्रंथ
कर्ता जलाशयारामसुरप्रतिष्ठानक्षत्राणि वक्ष्यति तल्लघुदोषे तानि उक्तानि ह्वित्राणि तु मित्रानि तानि
नविष्णुपवने भेषावसीयानि तत्र जलाशयारामयोर्निमित्यधीनलग्नमुहूर्तः शुभमिहितः देवतायान
मुहूर्तमध्यनेमयाग्रदीपिका कृवम्रहुलभुवर्गावाहणाविष्णुदेवमहदिति वसिष्ठेशोभनेवासरेच

त्रिदशमदनजन्मैकादशेशूनिनवप्रेमोविधुयत्कृतिदभीष्टानाडिनक्षत्रहीने नाडीनक्षत्राणिवेना
शिकादिनक्षत्राणि ६० अथदेवताप्रतिष्ठायांसामान्यतोलग्नशुद्धिं देवताविशेषाणांलग्नविशेष
नक्षत्रविशेषंचपादेनोपजातिकमाह विज्ञावदर्जेदिवसेतिथौमासेशुभांशकपापैस्त्रिभवांकसंस्थैः
व्यष्टान्त्यगैः सत्त्ववचैर्मृगेंद्रेसूर्येघटेकोमुखतोवविस्रुः ६१ शिवोन्धसुरोमेस्थितनोचदेव्यः स्वस्थाय
देसर्वइमोस्थिरर्क्षे पुष्येग्रहाविघ्नपतेःसमर्पस्थलानस्योनयक्षश्रवणेजिनस्य ६२ जलाशयप्रतिष्ठायामा
रामप्रतिष्ठायांचसलग्नमात्रेविचारार्थे देवप्रतिष्ठायांनवांशुशांकस्थेड्यः पापःशुभनिः सूर्यभौमशनि
राहुकेतवः त्रिभवांगसंस्थैः स्थितीयषष्ठेकादशस्थानस्थितैःरुपलक्षितेलग्ने तथासत्त्ववचैः सा
मयुधगुरुशुक्रैर्व्यष्टान्त्यगैर्द्वादशाष्टमहादशवर्ज्यतिरिक्तावित्थस्थानस्थैः सद्भिर्देवप्रतिष्ठा०ति युक्ता उ।
क्तंचरत्नमालायां केंद्रत्रिकोणाभवमूर्तिशुभैर्दुर्हृदषुचंद्रार्कभौमशनित्रिशडायगेषु सन्नि
ध्यमेतिनियतेप्रतिमासुदेयाकार्यंः स्वस्वार्थ्यसुतसंपदद्रोगनाच सोमपलग्नाद्याश्रितामूर्तिः शूर्वा
न्मावान्वीर्यैर्ह्रकुंदावह्नुयंतिषष्ठोद्विताभावमेतेहितत्रणाकयुमिकर्तृहत्यादयेति शुभग्रहाणाम्

केन्द्रोपचयलग्नके यदाह वसिष्ठः सूर्येंदुभौमार्किराहुकेतवस्त्रलग्नषष्ठायगता नैधनदाः शुभर्क्षैः सौम्यग्र
हा लग्नगतास्तदैव सौम्या र्बलाढ्योपचयकास्त्वन्यते सर्वेग्रहा नैधनदा लग्नस्ते सौम्या अशौम्याः खलग्रह
मेस्थाः इति अथ प्रसंगान्नवांशविचारः तत्राश्रिवद्विस्वभावनवांशाग्राह्याः नवांशास्तत्रापि तत्ला
ग्नः साधीयान् तदाह वसिष्ठः पंचेष्टके जीवशशांककाव्यसूर्यात्मजाख्येग्रहे सौम्यनवांशयुक्ते लग्नेऽस्ति
तेचोभयराशियुक्ते नवांशके चोभयगोस्थितेवा उभयगोहिस्वभावे चरोदयेलग्नगतेनकार्यस्याप
ते नैव चरांशकेऽपि चेदेपि सत्वः सततलोप्युक्तस्य सप्तमाद्रडत्वात्तु वसत्तिनियेशु इति मृडद्वाकुंभसामि
त्वात् नावदोपि शुभलग्ने शुभांशे वक्रतेवविनिर्घनोदये राशयः सकलाः श्रेष्ठाः शुभग्रहस्थितेक्षित
इति अथलग्नदोषापवादो वसिष्ठेनोक्तः एकोपि जीवो बलवांस्तनुस्थः सितोपि सौम्यो यदि वा बली
यान् दोषानशेषान् विनिहंति सद्यः स्कंदो यथा तारकदैत्यवर्गमिति नारदः गुणाधिकतरे लग्ने
दोषेत्वल्पतरे यदि सुराणां स्थापने तत्र कर्तुरिष्टार्थसिद्धिदमिति भृगोरइति सूर्यो मृगेंद्रे सिंहलग्ने
स्थाप्यः तथा कोदंडकुंभलग्ने विष्णुः स्याद्गेकन्यालग्ने स्त्रीदेवा महादेवस्तु समेमिथुनेलग्नेच पुनः

ष्ठितनौ मिथुनकन्याधनुर्मीनलग्नेषु देव्यो दुर्गादित्रिशक्तिगणा मूर्त्यादयः चरे मेषकर्कतुलामकरलग्ने
षु क्षुद्रदेवाश्च तथा षष्टियोगिनीप्रभृतयः सर्वा इमे तत्काश्चनक्रादेवा इत्यर्थः उक्ताश्च महादेवादयः
प्रनुक्ता ईश्वरस्य स्थाप्याः स्थिरे वृषसिंहवृश्चिककुंभलग्नेषु स्थाप्याः यत्राह श्रीपतिः सिंहोदिनकरमिथु
नेमहेशो नारायणश्च युवतौ घटे भे विधाता देव्यो द्विमूर्तिभवने च निवेशनीयाः क्षुद्राश्चरे सर्वरहे
निखिलाश्च देवाः शुभग्रहा इति ग्रहाश्च द्राद्योदिष्टोपपत्तत्रे स्थाप्या इत्यर्थः कुबेरस्कंदयोरनूराधा
याः दुर्गाप्रभृतीनां मूले स्थापने सप्तर्षीणां स्वाधिष्ठितनक्षत्रेषु लक्ष्मीव्यासवाल्मीकयः गालवानामपि स
मर्षीणां धिष्ठितनक्षत्रे स्थापनमित्यर्थः उक्तं च रत्नमालायां रोहिण्युत्तररेवतीषु च श्रवणकरादित्याश्वि
नीवासवानूराधे इंद्रजीवभेषु गत्वादितेवि स्लोः प्रतिष्ठापनं शुभं कृत्यमिति निर्णीत देवयक्षकयोर्विचार्यापि
पक्षेंद्रयोर्मैत्रेति मरुद्वीते त्वेति मरुच्चौ करे नृपतिभे दुर्गादिकानां शुभं कोऽयस्तात् शुभकृतिश्चाभि
जिच्चेते शुभकृत्यमिति जिन्हमसदा देवैः प्रमाणोः स्थापनं कार्यमित्यर्थः तथा सप्तर्षयो यत्र चरंति यत्स्व
कार्याप्रतिष्ठा ख्वेल्लुतत्रे तेषां श्रीव्यासवाल्मीकिवटोद्भवानां तथा स्थितो वा क्वापि भे ग्रहाणामिति स
प्तर्षयश्च कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृता इति
ते यस्मिन्नक्षत्रे संचरंतो दृश्यंते तस्मिन्नक्षत्रे तेषां स्थापनं श्रीव्यासवाल्मीकिवटोद्भवानां तथा सप्तर्षी

पिष्टितनक्षत्रेशस्त्राणां वाक्यानि भेषुष्य चेष्टाङ्कवीरागण्यः विघ्नेपति विघ्नयोगगणोषुः यक्षो देवयोनिः
सर्पो वा स्वयादयः भूतो देवयोनिः विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भू-
तोमी देवयोनय इत्यभिधानात् आदित्याश्विनरास्त्रमासाश्वप्रमथसर्वस्वती प्रश्नुतयो गृह्यते तेनो वेत्र देवता
स्थाप्याः तथा श्रवणोश्रवणान्नक्षत्रे जिनो बौद्धः स्थाप्यः उपलक्षणं चैतत् इंद्रकुबेरवर्जितानां लोक-
पालानां धनिष्ठायां स्थापनं इतो वसिष्ठानां देवानां तु उत्तरारोहिणीषु स्थापनं स्यादित्यर्थः एतत्सर्वं
रत्नमालायां गणपतिस्कंदरवी यक्षभूतासुराणां श्रवणे फलितस्य सत्यादिकानां च पौष्णे श्रवसि
सुगतनाथो वा समये लोकपालानां निगदितं सविलानां स्थापने हि स्थिरे च पुष्ये इति पविहृष्टः इति साधुः
गणपतिस्कंदौ गणेशगुहौ प्रमथा महादेवस्य पार्षदाः श्रवणेश्रवणान्नक्षत्रे सुगतो बौद्धः सर्वज्ञः सुगतो
बुद्धे धर्मराजस्तथागत इत्यमरः स्थिरेषु रोहिणीयुत्तरासु इत्यर्थः इति शिवं ८२ अथ नक्षत्रप्रकरणं
येनोपसंहरति इति श्रीदैवज्ञानंतसुतरामविरचिते मुहूर्तचिंतामणौ नक्षत्रप्रकरणं ५
पूर्वं व्याख्येयं ज्योतिर्विद्वन्नीलकंठविदुषः श्रीचंडिकास्तथा पुत्रेणाहि गर्वी प्रमाविततधिया
मुहूर्तचिंतामणेः गोविंदेन विनिर्मितेन पीयूषधाराभिधव्याख्यानेति थिवारभप्रकरणं संपूर्णतामग-
गात् इति श्रीविद्वद्दैवज्ञमंडनालंकारनीलकंठज्योतिर्वित्सुतगोविंदज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां पीयूषधारायां

कार्यं सपरिकरं संस्कारप्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ अथ विवाहप्रकरणं व्याख्यायते ॥ श्रीगं न
मः सूर्याय ॐ गौरीनंदनमिष्टसिद्धिसदनं विघ्नावलीभेदनं दन्ताग्रेणातिघृष्टकाग्ररामरचिते
मोहान्तविचिन्तामणिं गोविंदेन्दुपनीलकंठविधिवद्वन्द्यं सुतामग्रणीं वंदे कृत्यकरणीयोऽनेन प्र
करणं व्याख्याति विद्वन्मुदे १ अथ विवाहप्रकरणं व्याख्यायते तत्र विवाहशब्देन पाणिग्रह
णाख्यः संस्कारविशेष उच्यते ते च विवाहा अष्टौ उक्तं च मनुना चतुर्णामपि वर्णानां
प्रेत्य चेह हिताहितान् अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ब्राह्मो दैवस्तथैवा
र्षः प्राजापत्यस्तथासुरः गांधर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः इति एषां लक्षणमा
ह याज्ञवल्क्यः ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषाने
कविंशतिं यज्ञस्थ ऋत्विजे दैव आदायार्षस्तु गोद्वयम् चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च
षट् इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने सकायः पावयेत्तज्जः षट् षड्वंश्यान्सहात्म
ना आसुरो द्रविणादानाद्गांधर्वः समयान्मिथः राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाछ
लः इति कायः प्राजापत्यः कलौ वचनादेषां कालनियममाह श्रीनारदः प्राजापत्यब्राह्म
दैवविवाह ऋषिसंज्ञकः उक्तकालेषु कर्तव्याश्चत्वारः फलदायकाः गांधर्वासुरपैशाच
राक्षसाः सर्वदेति अत एव सर्वकालमेके विवाहमिति सूत्रकारवचनं गांधर्वादिवि

मु॰ वि
टी
१

वाहविषयम् सचविवाहः स्त्रीपुरुषद्वयायत्तस्तत्रापि वहुधा पुरुषायत्तः अनाश्रमेन
तिष्ठेत्तु क्षणमेकमपि द्विज इति आश्रमादाश्रमं गच्छेदेष धर्मः सनातन इति च स्मरणा
त् इतराश्रमोपजीव्यत्वेनयाश्रयान्यस्येति समावर्त्तनानन्तरं पुरुषेणावश्यं विवाहे य
तितव्यः किंच अग्निहोत्रादीनां नित्यानां कर्मणां करणे पत्नीं विना नाधिकार इति स्मृ
तेः स्मरणात् नापुत्रस्य लोकोस्तीति श्रुत्या पुत्राभावे परलोके दुर्गति बोधनाच्च ते
न पुत्राद्युत्पत्तिस्तु दम्पत्योर्योगान्न तु कलत्रं विना न स्यात् उक्तं च याज्ञवल्क्येन यात्रा नृक्रुः ।
त्वं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते त्रिवर्गो धर्मार्थकामात्मकः स च अत्यन्तिः शास्त्रेकदे ।
शा विवाहपटलाधीन इत्येतत्सर्वं मनस्यालोच्य सप्रयोजनं विवाहप्रकरणमारभ्यं वसन्तति
लकयाप्रजानीते भार्यात्रिवर्गकरणं शुभशीलयुक्ता शीलं शुभं भवति लग्नवशेन तस्याः
तस्माद्विवाहसमयः परिचिन्त्यते हि तन्निघ्नतामुपगताः सुतशीलधर्माः १ धर्मार्थादीनां
न क्लेशी लेश्वभावलेन युक्ता भार्या त्रिवर्गकरणं स्यान्नमस्ति अत्र हीनपुंस्कलिंगयोस्समा
नाधिकरणे वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं इति वत्प्राधान्य हलिंगत्वाद्दस्यानिघ्नतामधीनताम्
शोषस्योष्ट्रीर्थ्य अधीनानिघ्नशायन्तः त्रिवर्गो धर्मकामार्थैस्त्रवर्गः समोक्षकैश्चतुर्वर्गः उक्तं च कश्य
पेन अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहस्थाश्रममुत्तमम् यत्र राधान्याश्रमाणां मतानां शाणिनां तथा

ऋणत्रयच्छेदकारिधर्मकामार्थसिद्धिदः एतत्सर्वं स्थिते स्त्रीणां शीलहृद्यान्वितानां शुभा न
कौलहानिलब्धस्त्रस्य लग्नवशतो भवेत् अस्मात्सम्यग्लग्नशुद्धिं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः इति
ऋणत्रयं देवऋणं । ऋषिऋणं पितृऋणं च वसिष्ठेनापि कश्चिन्महाश्रमसमो
न परोऽस्तीय धर्मः सोऽपि स्थितः सद्गुणाङ्गनयुतागृहनाम उद्वाहलग्नवशतो गुणहानिला
भिलाषात् तथा विषमलग्नमतः प्रवक्ष्ये ननु जन्मकालीनविचारादेव दिष्टशुभाशुभे
दृष्टे क्रममिति विवाहलग्नानर्थमिति चेन्न ज्योतिषशास्त्रे प्रावेदितसमयात्र जन्माद्य
पूर्वजनिते शुभाशुभफले यजन्मान्तरे यदृष्टं सोऽभवत् स्थितमर्थं तया सार्थं कायात् अत
एवाह सत्याचार्यः शुभलग्नक्रियारम्भजनिताः पूर्वसंभवाः संपदस्तत्र लोकानां ज्ञे
तिस्तत्र प्रयोजनमिति एवं व्रतबन्धादावपि द्रष्टव्यं अथ तावत्सम्यग्लग्नाद्विवाहयोग
त्वयं स्वयमयोगाह आदौ संस्कारस्नानादिभिरथ गणकं वेदयेत् स्वस्याविलकन्यादाहे दि
गीशानलहयविशिखेषु प्रलग्नायदीड: दृष्टोत्तीर्णे नक्षत्रे परिनयनकरो गणाञ्चला
कर्कटान्ते वा स्यात् सप्तमस्थलग्नं शुभर्विचरणं लौकिकं तद्विदध्यात् अथ शास्त्रोमंग
लार्थं यथमध्यलात् यथोक्तं ॐकारश्चाथ शब्दश्च द्वाविमौ ब्रह्मणः पुरा कण्ठं भित्त्वा वि

मु॰वि
टी
२
२

निर्णीतोनेनेमांगलिभाविति आदौगणकंज्योतिर्विदंरत्नादिभिरत्नमणिसुवर्णवस्त्रा
दिभिःसंपूज्य ततःप्रष्टाजनः कन्यायाउद्वाहंगणकंवेदयेत् ज्ञापयेत् गतिवृद्धीत्या
दिनाविदेवुच्छर्थंत्वादणोकर्तौकर्मत्वं कोहंशंगणकंस्वविनंप्रश्नाकुलान्तःकरणं स्व
स्यचिन्तितवृद्धयः संभवन्तीतिलोकोक्तेः रत्नादिग्रहणमप्यनदर्थमेव यदाहश्रीवसि
ष्ठः शुभेदिनेदैवविदोनवभिर्नेनाम्बूलपुष्पाक्षतपूर्णपाणिः प्रष्टाचगत्वाप्रणिपत्य
पृच्छेन्निवेद्यवरकन्ययोर्भमिति प्रष्टामणिकनकपुतैःफलञ्चसमेराशिचक्रम
भ्यर्च्य पृच्छेद्यथाभिलषितंभक्त्याविनयान्वितःप्रश्नमिति तत्रकोविवाहयोगउ।
च्यते दिगिति यदिप्रश्नलग्नाद्द्वग्यामेकादशात्तृतीयसप्तमपंचमानां अन्यतमेस्था
नेस्थितश्चंद्रोजीवेनगुरुणादृष्टःस्यात् तदाः शीघ्रंपरिणयनस्यकर्तास्यात् यदाहव
सिष्ठः लग्नाद्दिपंचास्तदशायगस्तुहिमगुर्गुरुजीवनिरीक्षितस्तु तयोस्तुसम्बंधकर
स्तदानींनाकोश्रुतिस्मानचनीचगश्चेत् तयोर्वरकन्ययोः कश्यपोपि लग्नाद्दुश्चिक्यपु
त्रास्तकर्मलाभगतःशशीगुरुदृष्टस्तयोरेवसम्बंधकृत्तेसदाइति अथद्वितीययोगउच्य
तेगोत्रेत्रेति गौवृषःवृषतुलाककोणामन्यतमंप्रश्नलग्नंवास्यात्तेष्वेकभग्रेदेवतमवलो।

कितं वा भवेन्नहि तत्त्वविनयनं विदध्यात् विलग्नगा गोघटकर्कटाख्या हिमांशुदेवेज्य
समन्विताश्च संवीक्षिता वा यदि कन्यकावालाभं भवेदत्र वसिष्ठकश्यपेति वसिष्ठ
कश्यपोपि लग्नस्थस्वक्षेत्रगुरुकाम्यां वीक्षिताः संयुता अथवा कुर्वंति कन्यकालाभं यदि
गोघटकर्कटा इति अत्र नारदादिभिः स्वकचेद्वयोर्द्दृष्टियोगाख्याभिहितः येयक
त्रीतत्र शुभखेचरत्वाद्धयगावौरपि हक्षितका सा कन्यकायामल्पेष्वप्यसति तत्त्वाभिमु
खिकाज्ञेयात्तत्त्वन्यायात् २ अथ वालग्नं विध्वभृगनन्दगुरुतालोकितमिति पाठः का
र्य्यः अथान्यविवाहयोगद्वयं उक्तविलं वितेताद्द विषमभांशगतौ शशिभार्ग
वौ तनुगृहं बलिनौ यदि पश्यतः रचयतो वरलाभमिमौ यदा युगलवांशगतौ यु
वतिप्रदौ चरणद्वयं स्पष्टार्थं अत्रोत्तरार्धे समतिवाक्यात्कन्यालाभप्रदौ योगा
वैपरीत्यमेव युक्तितो निबद्धं एष यहकता अयमेको योगोभिहितः अथापरो विवाह
योगः यदीमौ शशिभार्गवौ युगलवांशगतौ युग्मांशकगतौ बलिनौ संतौ तनु
गृहं पश्यतस्तदा कन्याप्रदौ स्यातां यदाहं नारदः युक्तेंदौ युग्मराशिष्ठौ युग्मां
शकगतौ यदा वीक्षितौ बलिनौ लग्नं कन्यालाभो भवेत्तदेति अथ प्रश्नलग्नाद्वेध

मु॰चि॰
टी॰
२
3

वयोमत्रयं पंचशालिन्याह षष्ठाष्टमस्थः प्रश्नलग्नाधिपतीन्दुः लग्ने क्रूरः सप्तमे वा कुजो(जीः)णः स्या
त् मृती विन्दुः सप्तमे तस्य भौमे वर्षान्मासात् स्यादष्टमे वत्सरेण यदि प्रश्नलग्नादिन्दुः ष
ष्ठः षष्ठाष्टमस्थः तदा कन्याष्टमे वत्सरेण विवाहवर्षादिति शेषः रण्डा भर्तृना
शः स्यात् ततः स्वयमपि म्रियते सर्वं षष्ठाष्टयोरपि मरणं त्वष्टमाद्यानन्तरं स्यादित्यर्थः
सप्तमत्र्यन्तरायात् यदाह वसिष्ठः प्रश्नविलग्नात्यबलः शशांकः षष्ठस्थितोऽष्टमस्थ
गृहस्थितो वा यद्यष्टमाब्दात्परतो विवाहं करोति मृत्युं वरकन्ययोश्चेति अथान्यः वा
प्रश्नवा लग्नेषः कश्चित्क्रूरग्रहः स्यात्ततः सप्तमे स्थाने कुजो भौमो भवेत्तदाष्टमवर्षमध्ये
मरणं स्यात् उक्तं च नारदेन यदि लग्नगतः क्रूरः स्यात्सप्तमगः कुजः विज्ञेयं मरणं
पुंसः सप्तमाब्दान्तरे यदि कश्चित्सप्तमेपि क्रूरग्रहः सप्तमं विधेयप्रश्ने विशोदेति यदाह कश्यपः
एको लग्नगतः पापः पापोऽन्यः सप्तमाश्रितः अष्टसप्तमाद्वे मरणं पुरुषस्य न संशयः इति
शौनकोपि यत्र दयस्थः क्रूरः स्याद्यदि सप्तमे भवेत्पापः सप्तभिर्वर्षैर्मरणं विज्ञेयं तस्य
पुरुषस्येति वसिष्ठोपि एकोपि लग्नोपगतस्तु पापः पापस्ततोन्यः खलु सप्तमस्थः अष्टस
माब्दात्प्रियतेवरस्य कन्याविनीतोऽकृतहस्तवस्यम् षष्ठोमतो सप्तमे वा बलः स्यादिति पाठः केस्यः

अस्मिन्पाटे विशिष्टकुजग्रहणेनकर्तव्यम् पवतिपापग्रहादेवकुलाभादेवशुक्रमुत्ता।
ष्पामः अथापरःवा अथवाष्टमे लग्ने इन्दुः सप्तमस्थाने भौमे तदाष्टवर्षान्तरे रंडा।
स्यात् उक्तंच नारदेन यदिलग्नगतश्चन्द्रः लग्नात्सप्तमगः कुजः विवाहानन्तरे भर्ते
त्वष्टवर्षं नजीवति अथ प्रश्नलग्नात्कुलटामृतवत्सायोगविकल्पं दोषाद्युक्तेनाह
प्रश्नेतो नयदि पापनभोगाः पंचमगो विधुहृष्टशरीरः नीचगतश्च तदा खलु क
न्यासा कुलटा अथवा मृतवत्सा कुलटा वेश्या भवेत् अथवा मृतवत्सा मृतप
सावा भवेत् तथा दृष्टरणे यदाह केशवः द्यूनीचगः शत्रुदृष्टः द्यूनीचगः शत्रुदृष्टः
द्यूनेनगः मृतपुत्रा तदा नारी कुलटा वा न संशय इति शत्रुमित्रमध्यग्रहात्मित्रा।
णि पुमरणे वित्यादिना वेत्यनैव अथ विवाहभंगयोगं पृच्छितायथाह यदिभ
वति सितात्तिविक्रपते तेन नुगृहतः समराशिगः शशांकः अशुभखचरवीक्षितो
तिरं प्रभवति विवाहविनाशकारकोयं सितात्तिविक्रपते कुलपतेमति यदि
शशांकश्चन्द्रः समराशिषु वृषकर्कटादिकेषु सन् तनुगृहतः प्रश्नलग्नराशितो
रिपुषष्ठेऽष्टमे वा स्थाने स्थितः शुभखचरैः पापग्रहैरवलोकितो भवति उक्तंच ना

शु॰वि
टी
५
५

रेटेन कुलपदेभ्राशीलग्राद्युमराशिगतोयदि पापदृष्टोनसंबंधंकरोत्यवारिंघ
गइति विवाहविनाशकारकइत्यत्र प्रयोगेसमासानपपत्तिस्तत्समाधिग्रंथांते
करिष्यते एवप्रश्नलग्नाद्विधवात्वापत्यायोगानभिधायेदानींजन्मकालीन।
बालवैधव्ययोगविचारमतिदिग्भ्रान्त्यविहाराशार्दूलविक्रीडितेनाह ९ जन्मोत्थ
चविलोक्यबालविधवायोगंविधाप्रथ्वनेसावित्र्याउतपिप्पलेहिसुतयादद्यादि
मांवारहः सलग्नेच्युतमूर्तिपिप्पलघटैःकृत्वाविवाहंस्फुटंदद्यात्तांचिरजीविने
त्रनभवेद्दोषःपुनर्भूभवः यथाप्रश्नलग्नाद्विधवायोगेविचारितस्तदाजन्मो।
त्थंजन्मकालीनंचबालविधवायोगंविचार्यवदूपमाणंवत्रनकारयेदित्यन्वयः
तत्रबालविधवायोगानाह होरामकरन्देशुकःकारःत्यक्तायवेनोस्तकोलसंस्थे
बाल्येपिभौमेविधवाप्रतिष्ठापापग्रहालोकनवर्गयाते कन्यैवदृष्टाभवतीय
वैधव्येक्रूरखेटैर्मदनगृहगतैर्मिश्रितैःस्यात्पुनर्भूःपापेस्तेवीर्यशुक्रेभ।
वतिपतिहतात्प्रेयसामासमायटष्टे शान्योन्यांशस्थयोस्त्वहितिसुतसितयो
र्वन्यकीयोषिदुक्ताचन्द्रोर्वीसूनुशुक्रायदिमदनगृहेप्रेयसातु॰।

५

न्त्यामेति अस्यमपि श्लोकं पठन्ति लग्नेव्ययेष्टपाताले जामित्रे वाष्टमे चन्द्रे कन्याभर्त्तुः
विनाशाय भर्त्ता कन्याविनाशाद् इति अथ जातकीयो वैधव्ययोगपरिहार उच्यते स्माभिः
द्यूनाद्यास्वेयन्ततिह भगणाते रवा भान्यस्तेमरस्तुः नीरेहारो शाद्वदयगर्द्दहगतस्तव ९
चिन्तनीयं इति श्लोकेन सप्तमस्थानाद्भर्त्तुः सौभाग्यं विचार्यते तत्र यो यो भावः
स्वामिदृष्टो युतो वा सौम्यैर्वा स्यात्तस्य भावस्य वृद्धिः पापैरेव तस्य भावस्य हानि
र्निर्देष्टव्याः स्फुटं तां अन्यमतावेति वराहमिहिरेणोक्तेः स्वस्वामिसौम्यैरिति तेषु सप्तमा
मस्थाने भवति तदा तद्भावसमृद्धिर्वाच्या केचित्तु स्त्रीणां महत्वविष्टयोगे भर्तृस्था
ह्वल्पाविष्टयोगे तत्परिहारमाहुः अथ परिहार्यं वैधव्ययोगे शत्तीकारमाह
विधापीतिरहस्ये इति वत्सप्रमाणमिहापकृष्टं पित्रादिस्ततया कन्यया कृताव
हूपकांते निश्चये तत्र सावित्र्याव्रतं विधाय कारयितान्ताउताघोवा पैप्पलमेवा
सर्वविधिव्रतमेकांते विधाय पश्चादिमां कन्यां सहदशे चिरजीवने वराय दद्यात्
उक्तं च व्रतखंडे सावित्र्यादीव्रतादीति भक्त्याकुर्वन्ति याः स्त्रियाः सौभाग्यवत्य

शुवि
टी
५
5

ह्निंचभवेत्तासांस्वसन्ततिरिति सावित्रीव्रतकरणप्रकारस्तत्रैवप्रसिद्धः मे
हितासारे श्रवैधव्यकैर्योगैर्विवाहपटलोदितैः वारायाशुष्मतेदेयाकन्यावैध
व्ययोगजेति पिप्पलव्रतमङ्गंतानभास्करे वलवद्वैधव्ययोगेवाल्पेमतिमत्।
गीरस्यांपितारद्दसिद्धर्वीतनद्धंगंशास्त्रसंमतम् सद्दिनेशुभनक्षत्रेचन्द्रता
रावलान्विते श्रवैधव्यकैर्योगैर्लग्नेग्रहवलान्विते व्रतालंवप्रकुर्वीतबाल
वैधव्यनाशनम् सुस्नातावित्रवस्त्राढ्याकन्यापितृगृहाद्वहिः नीत्वाश्वत्थ
पार्श्वस्थानेयद्वावधरिकाश्रमम् श्रालवालेप्रकुर्वीतविपुलंसद्धकाचित
म् कुमार्याचारनिर्दिष्टंकृतस्कल्पमादरात् ॥ करकाम्बुप्रस्रणेनासि।
ञ्चनेप्रतिवासरम् चैत्राद्वाश्विनमासेचतृतीयासितपक्षतः यावत्क
लतृतीयान्यामासमेकंयथाविधिः ब्राह्मणानांतथास्त्रीणांपूजनंच।
समाचरेत् ॥ नदीपाशाश्रयात्कन्यासौभाग्यंचस्त्रावोन्वितम् प्रति।
मांपार्वतीशानीवे·

णवीं भाजनेनैवेयत वेदनाकृतहृदोद्यैर्बिल्वपत्रैर्यथाविधेः उपचारैर्यथाभक्त्यानैवेद्यैप्रति
वासरं एवंव्रतप्रभावेनबालवैधव्यनिष्कृतिः जायते कन्यकानां च ततः पाणिग्रहक्रियाः इत्य
श्वत्थव्रतं अथान्यापि श्रीविष्णुविवाहार्थं वैधव्यापहारकं प्रतिकारं चयमाह वाराहस्मादि अथवा
गाहयकाले स्वयं तु नस्पृतिविष्णुप्रतिमाप्यप्रलयदौ प्रसिद्धो यथाभ्यर्थे चान्यतरणमतोभीष्टेन सा
कं सह स्थवहनमाणाहूबलवहिते सौभाग्यगुणान्विते विविवाहलग्नविवाहं कारयित्वा पश्चात्
कन्यास्तूटलोक प्रसिद्धं यथा भवति तथा चिरंजीविनि आयुष्मते वरायदद्यात्पित्रादिरथो का
री ॐ कंचमार्कोपयपुराणे बालवैधव्यायोगे ॐ भद्रं प्रतिमादिभिः कृत्वालग्नेविवाहः पश्चा
त्कन्याविवाहोनिवापरइति ॐ भद्रस्थपलक्षणं तेनसकन्यापिग्राह्यः ईश्वरः पलाण्डुमाग
माइत्यमरः सचाश्वस्यचवनाख्यः प्रतिमाविष्णुप्रतिमाशिवाभजाहिवयतलौसौवर्णायसा
लिग्रामशिला सर्वत्रापिप्रमाणं वस्तानेधनेन ॐ भ विवाहः सूर्यारुणसवारे विवाहात्पूर्व
कालेववंदताखलेशुभे विवाहोत्सवसन्ध्याॐ भेन सेहवोहहेत पितामकलवार्धंच
विवाहविधिपूर्वकं सूत्रेणवेष्टयेत्पश्चाद्गाततविधानततः ॐ कमूलकृतेदेहेनयोंके
तमंदिरे ततः ॐ भचनिमार्यप्रभजसलिलाशये ततोभिषेचनेॐयानसचपहवेवारिभिः

मु० वि० वि० टी० ९ 6

तस्मैवंवस्त्रप्रजाद्यंब्राह्मणायनिवेदयेत् अन्यालंकारवस्त्राद्यंब्राह्मणायनिवेदयेत् इतिॐभूवि
वाहः ॐ भगवाणनावतैव वरुणगस्त्रूपत्वजीवनानामसमाश्रय पतिंजीवयकन्यायाश्चि
श्रुत्रांगस्तेवरे देहिविष्णुवरादेवकन्यांपालयडः स्वितइति अथ यथश्वत्थ्यविवाहतत्रैव हि ।
जातेषुहन्स्यपत्नारीमंगलोद्धारणैःमम यत्रूपेद्वाहकालेचदृष्टभूमास्तमेऽप गत्वाश्रुणम्स
गौरीचगणनाथंचभूमहे भवानींचसमकानींपितामहंप्रदीपयेत् उद्वाहयिष्येविधिवद्द
श्वत्थेनमनोरम कन्यासौभाग्यसौख्यार्थंहनेवेदेहिजोत्तमाः नमस्तेविश्वरूपायजगदा
नन्दहेतवे पितृदेवमनुष्याणामाश्रयायनमोनमः पूर्वजन्मभवंपापंबालवैधव्यकारकं
नाशयाशुत्वंदेहिकन्यायाममभूतले इत्यश्वत्थेनसहविवाहसंकल्पप्रार्थने विवाहस्त
ॐभविवाहवहिदयः एवंविष्णुप्रतिमायासौवर्ण्यासहविवाहविदायप्रतिमादानेविदेय
अथप्रतिमादानविधिस्तत्रैव शुभेमासितिथौहस्तानक्षत्रग्रहेदिने ब्राह्मणंसाधुमामन्त्रसंपू
ज्यविधिवद्यावहैः तस्मैदद्याद्विधानेनविष्णुमूर्तिमतन्द्रिता शुद्धवर्णस्वर्णेनविन्नशाद्दात्यु
वापुनः निर्मिमाडविधेयेश्वगदाब्जकाब्जसंयुते दत्तानावासमौपीतिजम्बुमात्पलमालिनी
सदक्षिणांचवस्त्राद्यान्मन्त्रेमेतत्रमुदीरयेत् यन्मयापूर्वजनिषुस्वेन्नामपतिसमागमे विशेषविष ९

शास्त्राद्दैवी तेनोवातिविक्रया प्राप्यमाणं महायोगेषणः सौस्येपृतापरं स्यादहति दुःखो-
वनाशायमञ्जुलंलब्धये बहुसौभाग्यलक्ष्मीं च मनुविस्तृष्टमानतं सौवर्णैर्निर्मिता शङ्कानां भेसे
पदर्देविना अनवाद्याद्दसमर्ती तिउवांपवरेऽस्ति एवमस्तिति विप्रा योद्धहीता स्वयंहाविशेत
ततो वैवाहिकं तानोविधिं कुर्यात्सगोहया: इति श्रीनिमादानविधिः एवं च तेऽश्वेषस्यनवाविस-
हूपतामाप्कोतेविवाहविधायपश्चाद्दाद्विवोषडूरस्मरपित्रादिकन्यादानादिकारीकन्यामा-
पुष्पलेवरायदत्यान् कन्यादातॄनाह यज्ञवाक: पितापितामहोभ्राता सकुल्याजननी तथा
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थापरःपरः इति ततः नभूदिविशुद्ध्यावितित्यमरोक्तः द्विप
विशिकाया कन्यायाः पुनर्भूर्नेनमाह दिषसे भेवाक्तेन यत्र स्याद् सन्वनर्भूवेदिति सन्वैवविधेऽर्भा
दिविवाहानन्तरं कन्यायाः पुनराडुभ्यहवेणमहविवाहविषयेपुनर्भूर्भवः पुनर्भूसंभूतोऽस्
णनाशितजलेदेषा वाकीमलांपाउद्यते विधानमंडतथाभिधानात् स्वर्णमत्यपिप्पलानां वा
प्रतिमाविष्णुरूपिणी नपामलेविवाहेच पुनर्भूर्नेनमायते चकारात् घटस्यापि लक्ष्मीरूपा
सदाकन्याहरिरूपसदाजले हरौदत्त्वे च यद्दानेदोष पापहरं सदा लक्ष्मीनारायणौ प्रीयेतां यादृशा
कन्यकाबुधैः नारयेत्सकलानघः कुलेसूर्वीयरसदा वेहेगोपर्वबन्धूनाशिवसोमसमराहमे

पतयः कन्यकानां च बाल्यात्संतिसे दैवते तदूढाहविर्विधिर्यत्नात्कृतो नोजलनेपेदयं यथाविधि।
नकमलदेवानां पूजनाद्वे शुद्धे भवति सर्वे तत्तथा कान्दर्पणां भवेदिति धर्मशास्त्रेपि यत्किंचि
त्कथितं शास्त्रेषां निकंपशिरस्तेन तत्यापि विशोपपथेन धर्मभीरवत इति श्रुतावपि सामाथि
भिः महाबाहाहोभिहितः सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते
मनुष्यजाः सोमोददद्गंधर्वाय गंधर्वो ददद् अग्नये रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमामिति श्रु
तौ देवैरभोग्यानां प्रकृषः विवाहेन दोषः पुनर्भूर्भवस्त्वथाप्रापि अतएव पिहलोकोपि शिष्टा
चारोप्यदृश्यते मेधान्याभास्करोपनांकृतवाहहितविधिः रेनुकेपि ऊ कन्यायांस्तु ऊढाहेच।
कायस इति विधानवेदेऽभिधानात् अतएव पित्रा माता तथा भ्राता दत्तायातो यया यस्या विश
ष्ठि स्वहस्तात्संकृतानां माहाहिनांभवेदिति कन्यायनादिभिर्विवाहस्य परिभाषितत्वादेकदा
कन्याद्वहषविवाहेन निषेधः पुनर्विहितो यद्रूकषविवाहे जाते सा पुनर्भूर्वेवत्त्वलभियतां अथा
स्याः कन्यायाः कीदृशमपत्यं प्रथमं भवतीति श्रुतेस्तविशेणीकृतं सानंतरं मादृशं प्रश्नस्य प्रत्ये
याद्दशापत्युरकस्वच्छायाकाम्भितीनत्वबदाब्रजेत् कन्यकावस्थतोवानदापोडेनत्वाद्दशापत्य
मस्याविनिर्दिश्यते तच्च्यातिविंत्वमेपे याद्दशापत्यत्वमेव विद्युणेतकन्यकेभ्यादि पोनर्भ

घोषं स्वेच्छया यदाह शौनकः शालिंगपिशिंककन्याश्चपक्षकामस्थितानिष्टविशाङ्केत् स्त्रीहस्ता
स्त्रीजननीं पुंहस्तात्पुत्रजननीं वदेत् कन्यावयस्यकस्यापीति शेषः ८ शुष्कमांसान्यनातिमिनव
यानं शुभाशुभं यथेष्टं स्ववित्तमाह शौनकः भेरीनिःस्वनं वै मंगलं जायते वैपरीत्ये तदालक्षयेत्
वाद्योमावावरः श्वासशृगालोपि वाद्यश्चलेयस्वनेन वाति नादयेत् ९ शोकः प्रसिद्धः भीरेवा
द्यविशेषस्तास्तादिनिर्मितैः विपञ्चीवीणाः पूर्णारवैः प्रशस्तध्वनिश्रुतैर्मंगलं जायते उप
लक्षणत्वान्मनोज्ञामृदंगगजढक्कादिसमाविध्ये विशुभं दृष्टव्यं यदाह शौनकः वादित्रजय
घोषावीणावेणुप्रगीतमाङ्गल्यशंखध्वनिः प्रशस्तः कथं श्वकालेऽकुमारीणां हृष्टभारथोगा।
नैवादयेद्विधमेघनादवाद्ये सत्यानिष्टकदेशमात्रं मनोज्ञजनिर्मलोकस्याति सावित्र
शाकमांसयथाशुभयोगाच्चाते वैपरीत्यमिति गायनः काकः खरोगर्दभः श्वाऽशृगालः शृगा।
लाः प्रसिद्धः यदि पृष्टे गणेवायसादिनाधेश्यावृतेति सत्येवैपरीत्यमशुभं लक्षयेत् उपलक्ष
णत्वात् उल्लकोष्ट्रमहिषविनाशापिशुभः उक्तं च शौनकेन श्वशृगालकरवोमहिषोरगजीविक
प्रमादो वा नत्रोद्वेगकलहः प्रवासमरणं वृत्तिनिर्दिशेत् इति वृहस्पतिर्विवि शृगालमहिषाद्याः
श्वाशिवामेषाजकर्कटः खरकौशिकमार्जारानश्वशस्तास्तमीपगा इति श्वत्रयमेगादस्माभिः

मु॰
वि वि
टी॰
प
8

शौनकोक्ताश्च शुभयोगा लिख्यन्ते कुकलाम्नवानवेरोगर्भं भसेस्त्रेवर्णं मियोपि वामभवेत् ।
देवन्तपक्षकान्तो कन्यायकश्च संभवते कन्यापुकश्चेत्यश्च संहिता याश्चापि वत्पणाहृद्या भाव
भिघनियघचक्रंभः शायासनपाडकाहि भगोवा पक्षसमयेयस्यास्तस्यावे भवमादेश
नदायासममसंस्थरविभृगुतनयेशशाङ्कवा वेयस्थेहितातितनयेसमममगोकन्यकाश्रिय
ते समममवोन्वा कन्यास्ततपजोऽयंलोकेवोन्दयात् कथितनयशाद्यहोयाज्यपतन्यवन
ममयोपि पश्चशुभाश्चापि पक्षकवर्णत्रित् यसमीपमाश्रित्यतिप्रतिस्थाना: नस्यारेशेवि
डुषायदातनस्यागभागितेषु यदिपृक्षालग्नस्थगुरुसौम्यौ दीर्घेजीवनेगुरुत: पंचमसंस्थ
पत्राजमित्रगतोयुतेविष्टले सत्यंतियदिकुमार: समीपगाप्रष्टकस्यविगतभया साक
न्यावत्ववती कथनीया मंगलवतीच प्रमदात्मकद्रेकाणवालितोशो यदिविलग्नमाया
तः दृष्टः शुभैर्न्भ्यो कन्यालाभमवाप्स्यिति प्रमदाभवनतिसिष्ट: पेद्ध्येतेयदिवि।
लग्नमायेते योषिद्गृहैः स्वबलिभिः कन्यालाभंतदाभूयात् पषाकुमारिकानाम्पृष्ठ
लग्नवरोपलब्धि। स्यात् द्रेष्काणेभवनेवानवांशकेनपृहेत्वलिभिरिति एवंशुभाशुभंग
हस्थितिनिमित्तसंभवेनवलानावञ्छन्यो तिर्विदोमाहात्म्यमाह मधव एवंकुमारीलोप

:

८

क्रकतुलग्नदोषात्तस्वकथनीयं दौःशील्यं निर्धनता वैधव्यमन्यथा वा इत्यस्मान्निमित्त
वर्गनीचोच्चविचिंतनाद्वजामित्रं कथवतिफलमदुहितस्यानिमित्यामवेह्लाग्नेति एव
मस्मात्तिशुभाशुभानिमित्तानिकृत्वादिकं वर्गयांतं वेध्यायाथ यानि केचनविवाहेन पञ्चाति
मपिविचारयति उक्तं च विवाहेहेदावेन श्रावण्यात्तत्तनपूर्विनिगणपतिश्रेष्ठ्यातिहिणावरणेते स
त्वतं न्यपि विवहितेग्रवतयत्ति स्वः स्वकन्यानिशि नियोनावजकादिवेशम्स्वकवेहकनातम।
भ्यपविंते यांवावेवमृणगुल्लस्यंमहथीलोकेकिलापङ्कतिरिति ततोपङ्कतिमेवः उप
क्तनिर्महादेविचेहलाग्नहृत्वासिति यथार्थं श्रुतिदेवं विष्णुकराज्ञ पवर्थिति इत्यलमति
प्रसंगेन ९ शश्वकन्यावरमुहूर्तेस्वस्थमपरच्छेदमाह विश्वसातीवैस्यवम्पूर्वोत्तरयमैत्रे
वेस्वाग्नेयैवाकरपौष्णेदितिनहवैः वस्त्रालंकारादिसमेतैः फलपुष्पैः संतोष्यादौस्याद्व
कन्यावरणंहि १० उत्तरषाढास्वातीश्रवणपूर्वोत्तरधनिष्ठाकृतिकानक्षत्रेषु
वा विवाहनत्तैर्हपलादिनिकालवस्त्रालंकारादिभिः वादिशाहेनादिमधुरवस्तुभिः
समेतैः फलपुष्पताम्बूलैः कन्यासंतोष्य संतोष्यमत्याघानुपश्चात्कन्यावरणंहि निश्चयं तस्मा
त् उक्तनक्षत्रैर्नित्य चक्रत्यक इति प्रकृतिभावः यदाह वराह पूर्वत्रयस्वधनामित्रम

मु.
वि वि
दी.
५

वैश्वदेवहोतावाग्भवममेशाणदैवतेषु ज्ञात्वाफलेत्वकसमावत्तपूर्णांपाणिरश्चोनशोनसद्द
येत्कुमरीमिति फलानिपूगायफलानीति कश्यपः पंचांगशुद्धिदिवसेचइतावबलान्वि
ते विवाहोक्तेषुऋक्षेषुऋजवर्जितवासरे माघादिदिवसेरिक्ताअष्टमीनवमीतिथि।
त्यक्त्वादिवसेगोयस्तुकास्फलफलान्वितेः सहहृद्विजगणैर्वरयेत्कन्यकांसतीं श्वत्रलग्न
शुद्धिमहेस्वरेणोक्तः शुभग्रैत्रिषडायमरोन्वितेः शुभखेटैः सतयमकेंद्रगैः घटिवोप
द्येगुरुसितेहृद्विजस्यवरयेत्कुमारिकामिति द्विजेलग्ने वारणेप्रार्थना वाचादत्ताव
याकन्याशुद्धार्थेस्वीकृतामया वरावलोकनविधौनिश्चयस्त्वंस्वस्त्येवभवेत् एवंरूपावाग्या
नाख्येतियावत् अत्रविवाह्यकन्याकाललक्षणमाह मनुः अव्यंगांगेसौम्यनाम्नींहंसवा
रणगामिनीं तनुलोमकेशदशनांमृद्वंगीमुद्वहेत्स्त्रियां नोद्वहेत्कपिलांकन्यांनाधिका
गींनरोगिणीं नालोमिकांनातिलोमांनवाचाटांनपिंगलां नर्क्षवृक्षनदीनाम्नींनांत्यपर्व
तनामिकां नपक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नींनविभीषणनामिकामिति श्वेतस्यंजलः पौत्रातपः
हंसस्वरांमेघवर्णांमधुपिंगललोचनां ताद्दशींवरयेत्कन्यांगृहस्थःसुखमेधते विष्णु
राणेपि नश्मश्रुव्यंजनवतींनचैवपुरुषाकृतिं नातिवृद्धैर्हीनांगांतद्वत्कुशांनोनहेद्वा।

स्त्रियं यस्याश्च रोमराजेत्तु गुल्फौ यस्यास्तु पृथुनौ गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्याश्चैव जायते
नोद्वहेत्तादृशीं कन्यां प्रज्ञाकार्यविचक्षणा इति अनिवृद्धेक्षणां निमीलितशायनेत्रां इत्यादि
सामुद्रिकाशुभाशुभलक्षणलक्षिताय पीडितकन्यां वरयेदिति सामुद्रिकालक्षणानि काशी
खण्डोक्तविवाहसंहितायां मध्युक्तानि तत एवावध्येयानि ९ अथ वरवरणमकृतं तच्छेदमाह
यत्राणि देवाय वा कन्या कामोदरः शुभदिने गीतवाद्यादिभिः संयुतः वरवृन्दिव स्वयं ता
पवीतादिना युवकुतैर्वक्षि पूर्वोक्तैर्यरावयेत् ११ यत्राणि देवा ब्राह्मणाः पुरोहितादिः यो
षेस्पष्टार्थं यद्यं उक्तं वक्ष्यवाह्लवेदस्मरणेन पूर्वोक्तं तयमान्तु यस्तु नवाश्चिनयेत्तथा रोहिणी
तच्चवरणे भगणाः प्रास्यते सदा उपवेतफलं कुर्य्यवासो सिविविधानिव देयं वराय वरणे
कन्याभ्रातालुजेनवेति कीदृशाय वरायकन्यादेयेत्याह वसिष्ठः कुलं च शीलं च सनाथ
तां च विद्यां च वित्तं च वपुर्वयश्च वरे गुणान्सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयं ।
कीदृशायवराय न देयेत्याह वेदव्यासः सितेकुष्ठिन्यपस्मरे रोगग्रस्ते राजयक्ष्मणि अन्ये च प
विविदोषविपरिहृद्देशगे विसनासकाविनेव न देया कन्यका बुधैरिति परिविन्नलक्षण
माह मनुः परिवेत्तानजेन्द्र दाराग्निहोत्रसंयोग परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु व्यसने

मु॰
वि॰
टी॰
१०

इत्यादि वसिष्ठोपि अन्यासमेत्यातिह्रेण्यसाकेण्यतिदुर्बले दुर्भिक्षेनेचमृर्धोवषट्स्मक
न्यानदेयुत्रे हरस्यानास्मविघानामोद्वधमोन्नेवर्तिनौ स्मृतानां निर्धनानांवनधेयाकन्य
कावुधेरिति स्मृतयवसंतः काममारणांतिष्ठेगृहेकन्यर्तुमत्यपि नत्वेवैनांप्रयच्छेत्तगु
णहीनायकर्हिचित् अत्रहीनगुणायकन्यानदेयाकिंतु गुणवतेदेयेत्यत्रतात्पर्यंनपुन
रसेहृतायास्मन्याराजे दर्धानानंतरं अत्रवस्यानेदोषस्मरणात् यदाहवात्स्य मातावैवपित
वैवज्येष्ठभ्रातानथैवच त्रयस्तेनरकंयांतिदृष्ट्वाकन्यारजस्वलां यस्तांविवाहयेत्कन्यांब्रा
ह्मणोमदमोहितः असंभाष्योह्यपांक्तेयः सभवेद्वृषलीपतिरिति रजस्वला याज्ञवल्क्य
अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ स्मृणांवालकः एतावज्जोटधनौ नारदोपि यावन्तस्तव
स्तस्याः समतीयुःपतिंविना तावंत्योभ्रूणहत्यास्तस्ययोनददातितामिति अत्रयवाहवसि
ष्ठः रजोहिदृष्ट्वायदिकन्यकायाःकुलंह्यधोयंतिमतिनस्याः तस्मात्त्विन्नंतेचतदूर्ध्वकाल।
नोहंक्षमायाग्रहणंवियेयमिति ॥ अथकस्याविवाह कालेग्रहशुद्धिंचवसंतिमालि
क्षेदमाह गुरुशुद्धिवशेनकन्यकानांसमवर्षेषुषडष्टकेपरिष्टान् रविशुद्धिवशात्कुमा
रवाणांउभयोश्चेदविशुद्धितोविवाहः कन्यकानांविहारःषडष्टकोपरिष्टान् षडवर्षाति। १०

10

क्रमानेतं समवर्षेषु युग्मवर्षेषु सत्सु शुभः युग्मात्तु कन्यायाः विषमवर्षेषु विवाहः शुभ ॥
तदाह च्यवनः षडष्टमध्ये नोद्वाह्यैकत्र्यावर्षद्वये यतः सोमो भुंक्ते ग्रथ गंधर्वस्ततः पश्चाद्धुता
शन इति इदमस्य व्याख्याने जन्मानन्तरवर्षद्वये सोमः कन्यां भुंक्ते तदनन्तरं वर्षद्वये गंधर्वः स्त
देनन्तरमग्निस्ततो मनुष्यादिकाव इति बृहस्पतः प्राग्विवाहो न कार्य इति तत्र षड्वर्षानन्त
रे समवर्षे विवाहः शुभः यदाह नारदः युग्मेह्ने जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पाणिपीडने एतत्सा
मर्थ्यमेहे विदयेनायाथीति कश्यपेनापि विवाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मेब्दे पुत्रपौत्रदः अयु
ग्मे श्रीप्रदं पुंसां विपरीतेतु मृत्युद इति एवं च सति स्त्रीणां विवाहे षष्ठमदशमवर्षयोर्भवे ।
दित्यर्थः यदाह व्यासः अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी दशवर्षा भवेत्कन्या ह्यत ऊर्द
र्ध्वं वृषली स्मृतीति अस्य प्रकृतिफलमाह यमः गौरीं ददद्ब्रह्मलोकं सावित्रं रोहिणीं दद
त् कन्यां ददत्स्वर्गलोकं पुनः परमसद्गतिः प्राप्नोतीति शेषः गौरीविवाहितो सोऽक्षय
पत्न्यापत्यनिवृत्ताः रोहिणीयनया न्यादिपुत्राप्यासभगा भवेत् कन्याविवाहिता
समयत्स्वमृत्युश्यामिपूजितेति ननु नववर्षायां रोहिण्याः युग्मवर्षत्वाद्विवाहनिषेधः स्या
भवति गर्भतोपि नवमवर्षग्रहणे युग्मवर्षत्वापरिहारानाम्नरोषस्तदवस्थ एव यत उक्तं पैश्रयु

गर्भाद्भे गानारीणु रमञ्चविधयवाभवेत् इति चेदेकस्य रेकामभ्यस्येति तत्स्मतेऽमृतरां विवाहाभा
वः उच्यते गर्भमष्टमे पद: सौख्यविद्यायमोग्रुष: सतांभर्तृरुखाभवेद्योग्यो निषेकाद्वात्र से
शय इति पारापारवाक्यात्तजन्म इत्यपि तत्र षष्ठवर्षानन्तरं जन्मतो विषमवर्षीयमासत्र।
यानन्तरं नवमासाः शुभः समवर्षीयमासत्रयेव इष्टमवधमासत्रयं नवमासत्रयं वनार
दादिमते गृह्यत इति युक्तोऽयं वस्यत्यस्यपाम: एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीपतिर्वर्षमासत्र
यादूर्ध्वमयुग्मवर्षेषु रमन्तमासत्रयमेव यावत् विवाहशुद्धिरव वेदतिसन्तोवासाद्याव
दाहमसंख्योइति यदुक्तं गर्भेऽष्टमे गानारीणुरमञ्चविधयवाभवेत् तस्मादङ्गीकृते युग्मे विवाह
मायातिग्वते चेदेकस्य वालिकस्य माथेका एवं चनवमस्य वर्षस्यायुग्मतत्वशुक्रोनिद्भूयात्स्य
युग्मवर्षानन्तरं मासत्रयमेव तस्माद् नन्तरं नैवमेव न विवाहइति व्यासावाक्येन विरोधः
एवं विहितवर्षे यस्मिन्काले गुरुशुद्धिर्भवेत्तदैव विवाहकार्यः गुरुशुद्धिस्तु वक्ष्यमाणज
न्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः श्रेष्ठो गुरुः खषट् त्रिप्रजयात्पाद्ध्रुवेतिन्दितः इत्युपलक्षणम
कस्त्रीणाभिहितायत्राह गुरुः स्त्रीणां गुरुबलेनैव विवाहः शोभनः स्मृतः। तस्मात्केवलेश्च
हर्मेदेवतूभयोरपिइति गुरुवमवलानां गुरुपाणान्ती दृष्टाऽपि बलमेव चेद्बलंदेयसा ११

स्वलोकाविशेषयेल्लग्नमिति वचनाद्दोषकस्य तस्यापवादकत्वार्थमभिहितं यदाह योषापगुरुब
लविवाहकालांतरसंभवे वत्सराद्विवाएजोंकारयेत् विष्णुहौग्रहकरणं रविगुरुशुद्धौव
लोह्याहौ दोरंनाराषुहो ग्रहेवदाग्नितकर्मेति राजमार्तंडेन्नामामान्यवाक्यालोचनात् व
राणांविवाहानाहरूषाणांरविशुद्धवशेनविवाहः शुभः स्मृतः अत्र संमति प्रागुक्तायदाह
कन्याकन्याकालातिक्रांताभवति नदानुगुरुबलमन्वेषयकमित्याह व्यासः दशाब्दा
तिक्रांताकन्याशुद्धिविवर्जिता तस्यांतरेंदुलग्नानांशुद्धेपाणिग्रहोमतइति प्राप्ते काले
द्विगुरुशुद्धादिविवाहइति तत्र ... सावरविचेद्गुरुशुद्धिर्गोचरप्रकारेणाभिहितागोच
रबलाभावेषूर्वगाद्दिबलग्राह्यमित्याह नारदः गोचरे वेधजे वाष्टवर्गजे रूपजे बलेयथो
त्तरेबलाधिक्यं स्थूलं गोचरमार्गजमिति अथैव गुरुशुद्धिमन्ताविहितमासांडनविलंभित
नाह १२ मिथुनकुंभमृगालिवृषाजगेमिथुनगापिवैशिलवशुभे अलिमृगाजगाते
करपीडनंभवति कार्तिकपौषमधुप्रथवि मिथुनकुंभौ प्रसिद्धाम्नगामकरः अलिर्वृश्चिकः
वृषः प्रसिद्धः अजोमेषः एतज्ज्ञापिभानेरवौसति तत्रापि मिथुनस्थिते मृगयाविशुद्धेः आषाढ
सविवेत्तृतीयोपेशआषाढशुद्धिपर्यंतपरसारम्भदशामोपर्यंतेकरपीडनेविवाहोभवति ।

मु॰
वि वि
टी॰
१२

उक्तं च केशवार्केणापि प्राय: सौरमानं हि विवाहे न तु किं चाद्रमात्तु रिष्टफले ततस्मात्तस्य
कालाभिमल्लदेकासौरोमास: केवल: किं विहन्नेहेति स्वसार्थ: कृष्णपादिभि: सौर एव मास
उक्त: तेषां च प्राशस्त्यं विवाहादौ स्मृत: सौरोयत्तादौ स्यात्वेतामतद्दति विलुडगगे स्वरणाते नार
दादिभिस्तु मार्गफाल्गुणा वैशाखज्येष्ठमासा: शुभा घट: मध्यम: कार्तिका माघशीर्षौ
वैतिदिता: परे इति परे इति चेत् इयवोक्त: पतत्स्यपास्यवासिष्ठेनोक्त उद्वाहयन्तोपतयश्च
तिष्ठतितिथिवन्तलोभुमेशात्मवाग्ये पर्वेक्रियावास्तुशुद्धप्रवेशसर्वे हिवोद्वेणविशुद्ध्येन नदि
ति एतोद्वयो: सौरेव द्वमासयोरेके विनाहादिशुभमकृतरपत्ताश्रयणोमध्यममिति ति
क्रुषोर्थ: एवं च मकरसंक्रान्तो माघ: कुंभे फाल्गुणा: मेषे वैशाख: वृषे ज्येष्ठ: मिथुने आ
षाढे तत्तौ याषा: तुलायां कार्तिको देवानूनाडत्र: वृश्चिके मार्गशीर्ष: शुभ इत्यर्थ: केचि
त्त चाद्रमासंमन्यमाढकत्तेनायमर्थ: फाल्गुणापि विहितइति मीनसंक्रमणस्यहावेपि
शुभ: उक्तं च विवाहवृन्दावने फषाननिधायादिफाल्गुणोस्यादत्तवैशाखगतेनाननिष:
सहादितोह्वावृषिरजनीयाविघादिवायामियमेव शुक्रिविति स्वजन्मवैशाखगतेनानि
पइतिततनिहलमघमक्रामणकाचित्रिषिज्ञास्ति न देनद्रविचाविततरमणीयेऋत: यतोय

१२

न्मैते सौरमासस्यैव मुख्यत्वं तन्मते मेषः प्रशस्त इति चैत्रेऽपि विवाहप्रसंग इति विपरीत
स्यापि वक्तुं शक्यत्वात् उक्तं च बृहस्पतिना पौषेऽपि मकरस्थे कें चैत्रे मेषगते रवौ। आषाढे मिथु
नादित्ये केप्याहुः कर्तव्यमिति किंच वसिष्ठेनार्कादिनाथेपि मेषे वृषत्वादौ सौरचैत्र
मासद्वयोपादानस्यैव युक्तरूपत्वात् तस्माद्द्वयोरेवैषां विवाहः प्रशस्तः तत्र माघ्रवफाल्गु
णवैशाखज्येष्ठमुख्याय इति निषधानन्तरं प्रतिप्रसवाय यथा रत्नमालायां तेन विवाहेति निषिध्य
कार्त्तिकमार्गशीर्षौ विहितौ तत्र मध्यमत्वेऽप्यपवकार्त्तिकसाम्यपौषस्य वसिष्ठेन पृथगुक्त
नारदवाक्ये स्पष्टमेव मध्यमत्वं श्रुतो विवाहपटलेऽप्युक्तः १ ज्योतिर्निबन्धे कार्त्तिके यत्र याव
न्तोऽपि ताभ्यां भद्रतीयऽपि व्यक्तत्वात् न दोषो यत्र संक्रान्तिर्व्याप्तिविवक्षा विषये दृष्टव्य इति।
पाद्यन्तास्यागाषाढत्र्यतीयोऽस्य मध्यमः हरिस्वापानुगतः आषाढश्रावणभाद्रपदाश्वि
न कार्त्तिकः पौषश्चैते निषिद्धाः यत्र विशेषस्तत्र निषिद्धः मीने यत्र विहितश्चाश्वि
नो मसमलवगामे दौर्मंदनगवीतविवाहं गृहकर्म वेति गार्ग्याके :: अत्र मलमासे प्रशस्ते विहित
कालोऽतिक्रान्तदौरं चोलं स्वतंत्रय ·· पूतयतां गते दौ रक्तस्यानिषेधश्चैत्रमीन गते रवौ विहि
तोपनयनस्य विषयालाभात् प्रयोजनराधेयायामाख्यायते अलीति पलितस्य गां जाग्याग्वा कृता।

मु॰
वि॰ वि॰
टी॰
१३

13

यत्तु आणिगते सूर्ये समतिके पौषमत्पुसुपिकरपीडनं भवतीति यथा वृश्चिके कार्त्तिकः मक
रे पौषे इमे पौषचैत्रपौषौ वर्ज्यौ इदं तु सौरमासग्रहिलानां मतं अतएव वाद्येनोक्तं चूडाव्रत
स्य वाको व्याप्य करपीडनमिति केषुचिद्ग्रंथेषु उक्तः श्रीधराद्यैः पौषे वर्ज्यं यत्तु मकरस्थि
ते कुंभे चैत्रे भवेन्मेषगा नैव दोषः स्यात् प्रशस्तमाघफाल्गुने तु विवाहेवदतिगर्गो मिथुनादि
तेके नद्देतद्गतिस्यायाडपेक्ष्य अथवा केवलमनंगीकरणमन्यमतमंगीकृत्य का
लान्तराने [illegible] कन्याविषय प्रवृत्तौ वाणादि प्रतिष्ठत्यादिनामुक्तमिति ध्येयं ।
मासान्तरं कृतोप्येता [illegible] क्रतोक्तः । अथ मासप्रसंगाज्जन्ममा
सादिप्रक्रान्तिषेधविधी रत्नमालायाः [illegible] १३ आद्यगर्भसुतकन्ययोर्जन्ममासभतिथौ
करग्रहः नोचितोत्र सर्वबुधैः [illegible] यस्मिंश्चान्द्रमासे ज
न्ममासः जन्मतिथि [illegible] जन्ममासो वेदितव्यः इति [illegible]
करेण जन्मर्क्षमासथ [illegible] विविच्य व्याहृतस्मात् [illegible] यस्मिन्नत्रेज
न्मतज्जन्मभं यस्यां तिथौ जन्म मासजन्मतिथिः समाहारद्वंद्वः आद्यगर्भसंतानस्य ति
स्य तत्र समभावः उपलक्षणत्वान्नमरूते [illegible] आद्यगर्भयोः सुतकन्ययोर्द्वयोः करग्रहो वि

१३

वाहो नोचितो निषिद्ध इत्यर्थः यदाह वसिष्ठः जन्मर्क्षे मासमधुराणेषु वैवं नोद्वाहमात्म्याभ्य
द्याभिकाले नैवाद्यगर्भदुहितृकरा वितनयानामृते नारदोपि न जन्ममासे जन्मर्क्षे न व
जन्मदिने तथा श्वदि गर्भस्य तस्याद्युहितृवीकरग्रहः इति जन्मदिवसे जन्मतिथौ श्रव।
प्रथके त्वपवादो जगन्मोहने जातदिने ह्रष्यते वसिष्ठः पंचैव गर्गो हि दिनं तथा त्रि न जन्म
षट्के किल भागुरिश्च अते विवाहयामने द्वारवति श्रेष्ठेति द्वितीयजन्मपोरनाद्यगर्भे दुहितृ
विवाहितके विच्छेदनाद्यजन्मषोडिति पठंति यदाह च्यवनः जन्मर्क्षे जन्ममासे वातारायाम
पजन्मापि जन्मलग्ने भवेद्यस्याः पुत्र्याः कन्यायाः पतिवल्लभा नेति वैश्वरः जन्ममासे तद्वाद्यायां नाद्या
जन्मभादये जन्मलग्ने भवेद्यस्याः स्वस्तनिसौख्यभागिनि यत्तस्या नाद्यगर्भविषयं स्याद्यगर्भे
सा ह्याभिषयाभिधानात् १४ ज्येष्ठमासे गाज्येष्ठमासप्रसूतके विशेषणालिखाह ज्येष्ठद्वंद्वं म
ध्यमं स्यच्छ्रेष्ठं ज्येष्ठे ज्येष्ठवे देवकया कदापि केवित्तस्ये वाङ्गिर्गो मासः जन्मैवान्यो ज्येष्ठयो
स्तु हि विवाहः पुत्रो ज्येष्ठः कन्या ज्येष्ठा मासोपि ज्येष्ठः इत्येतत् त्रिज्येष्ठं ज्येष्ठत्रयमुच्यते तत्कदा
पि नैव शुभं केन यथा स्त्री ज्येष्ठमासे ज्येष्ठयो नैव विवाहः कार्य इत्यर्थः यदाह केचन रस्यां ज्येष्ठे ज्येष्ठमा
सेपि भवति यदाह गुरुः न ज्येष्ठे ज्येष्ठयोः कार्यं तु नाद्योः पाणिपीडनं तयोरेकतरं ज्येष्ठे ज्येष्ठ

मु॰
वि॰वि॰
टी॰
15

मासेपि कारयेत् इति तस्मान्मार्गेण ज्येष्ठतद्विवियं ज्येष्ठमासो ज्येष्ठो वरश्च ज्येष्ठो मासः कन्या च ज्ये
ष्ठा एतस्य ज्येष्ठद्वन्द्वमध्यमं शरीरगतविषयकमित्यर्थः एको ज्येष्ठो न्यद्वयमज्येष्ठमन्तममेव प
दाहृवाहः ज्ञेयो ज्येष्ठो मध्यमो शाक्राविको ज्येष्ठः शुभावहः ज्येष्ठत्रयेन कुर्वीत विवाहं सर्वसंमतमि
ति पराशरः ज्येष्ठा कन्या का यत्र ज्येष्ठः शुभावरो यदि हन्तयोर्वा तयोस्तत्र ज्येष्ठमासः शुभप्रद
मिति केचित् ज्येष्ठमासाभावेपि वरकन्ययोर्ज्येष्ठत्वमपि मध्यममाङ्गस्तस्मात् वधूवरान्यतरज्ये
ष्ठत्वादित्यविवक्षतः तदाके प्राउक्ते किं तज्जन्ममासयोर्भार्यापि वरकन्ययोर्ज्ञातयोः सर्वे।
षामिति विशेषो विवाहः गर्गाहु गर्गः ज्येष्ठायाः कन्यकायाश्च ज्येष्ठयोः कन्यकायाश्च तेषु पुत्रस्यैव मि
थः विवाहो नैव कर्तव्यो यदि स्यात्रियते तयोरिति तदेतदुक्तं यन्यकृता नैवान्यानां ज्येष्ठयो
स्याद्विवाह इति ज्येष्ठत्रयानिषेधस्त्वनिदोषाधिक्यसूचनार्थः द्विज्येष्ठावेति कश्यमस्मात्प
हे यावतां ज्येष्ठमासः ज्येष्ठोवरः ज्येष्ठाकन्येति त्रीणि पदानि तेषां ज्येष्ठद्वयं ज्येष्ठावेति हेतुर्हा
पवादस्तत्रूपाणामेकशेषप्रविभक्तो इत्येकशेषेन शप्राप्तिः सरूपत्वाभावात् अथोच्यते
ज्येष्ठश्च वरः ज्येष्ठा च कन्येति विग्रहे यद्यपि सरूपाणामित्यनेन न हि ह्ये मासिन्येत्येकविशेषः शिष्य
ते समनिवर्तमानमर्थमाचष्टे इति ज्येष्ठाविति पदं सिद्धं कृता ज्येष्ठौ च ज्येष्ठमासश्चेति विग्रहे केन स।

ति तत्र अस्मात्सूत्रादेवात्राप्येकशेषभावस्य सिद्धत्वात् प्रथमं तं मासमेवावबोध्यं ज्येष्ठशब्दो लि
वैशाखो माधवो राधो ज्येष्ठः शुक्रः शुचिस्त्वयमित्यमरोक्तेः आदिवृद्धिरहिते तज्ज्येष्ठश
ब्देन मासं पक्षशेषाभविष्यति तदपि न अमरोक्तावेव ज्येष्ठः शुक्रः शुचिः स्त्रियामित्यादि
वृद्धिमद्विरहितस्य पाठात् एतनुशासनबलाच्च तथाहि ज्येष्ठेन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासीत्य
त्र नक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यस्मिन् सहिते हि तेष्ठवमादेरित्यादिसूत्रेणायस्येति चैत्रस्य कालो
पः ज्येष्ठ इति सिद्धं ततः स्त्रियामवन्तीति ङीपि पुनर्यस्येति चलोप्ये सिद्धं ज्येष्ठेति तस्मा
ज्येष्ठे विद्यते अस्मिन्नस्मिंश्च मासि पौर्णमासीति संज्ञायामित्यणि यस्येति चेतीकारलोपे सि
द्धे ज्येष्ठ इति एतदेवामरसिंहः पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा नाम्ना स पौषमा
घाद्याश्चैवमेकादश परे इत्यादिवृद्धिसहितानेव पौषादीन् ... ज्येष्ठ इति पाठः
म ... कः तस्मादेकशेषः सर्वथानुपपन्नः एवमशुद्धैकपाठागीकारे सति यदि त्रिपा
दैरकत्रेणाऽऽत्पणा नाममात्रयेति तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति तत्पुरुषसमासे
संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञायां द्विगोरिति ङीपि त्रिज्येष्ठेति भाव्यं न तु त्रिज्येष्ठमिति
द्विगुरेकवचनमिति अलं क्रमेण समाप्यते ॐ गणेशाय नमः ॐ इति वक्रवेगगणपूर्वकोविधेर

मु॰
वि॰वि॰
टी॰
१५
15

त्नित्य इति परिभाषाज्ञापनार्थं ते न तद्धिते द्विगुश्चेति साचेरित्यादिसूत्रेरनित्यतामंगीकृत्य ज्येष्ठमासे प्रयोगोपपत्तिः। अतो ज्येष्ठा ज्येष्ठेति सरूपत्वादेकशेषः सिद्धः। ततस्त्रिष्ठाहेन मासकेसमासेऽपि पोनिवृत्तिः पात्रादेश्चेति पात्रादेराकृतिगणत्वादंगीकारयातः सिद्धं त्रिज्येष्ठमिति। अथास्यापवाद उच्यते तेकेष्टितिसत्याव एकोनेसूर्यवह्नि॥ कृत्तिकास्थे शीतांशौ ज्येष्ठमासेऽपि ज्येष्ठस्य वरस्य कन्याया वा विवाहः शुभ इति केचिदाहुः। यतस्तत्र न्यायत्वाज्ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठ इति सामान्यतो मंगलकृत्यनिषेधेऽपि द्रष्टव्यं। यद्वाह भारद्वाजः। ज्येष्ठज्येष्ठस्य ऊर्ध्वं तु भास्करो रेवान न लंघयेत नत्सवादीनि कार्याणि दिनानि वर्जयेत्। विशेषमाह पत्र दशाहं चैव गर्गस्तु त्रिदशाहं बृहस्पतिः। अर्कभागपाग्निभे। यावत्तिष्ठति प्राहपराशरः इति तेष्वंतरेऽपि कृत्तिकास्थे रवौ विलग्ना ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् उत्सवादीनि कार्याणि दिनानि दश वर्जयेत्। अत्रबंधविवाहे वधूपाकर्मस्ववेयंते ज्येष्ठमासेऽपि कर्तव्यं कल्याणं ज्येष्ठजमिति। अत्र ज्येष्ठवरदुहितोर्ज्येष्ठमासवन्मार्गशीर्षोऽपि। तथा ज्येष्ठे विवाहे चौलमेव ज्येष्ठवरदुहित्रोर्नऊर्ध्वं तु व्रतं तथा। भारद्वाजोऽपि मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतं। आदित्यवरदुहित्रोश्च यत्नेन परिवर्जयेत् इति। अतएव १५

वत्सरं च ग्रंथकर्त्तोस्य षष्ठस्य न तस्येष्टे वै विधिन्मार्गो विधियते रक्तं शाकं वै स्विद्रहणं शिष्टा
वाराभावे सूचयिते ह्वते १५ अथ निजकुलोत्पन्नानां तद्येकोदराणामपि पुत्रकन्या।
नां विवाहमंगलकुलनियमपुरःसरं पूर्वापरीभावनिषेधं विशेषानंतरं वह्निरिणी स्फुट
माह मतपरिणयान्यण्मासांतः सुताकरपीडनं निजनिजकुले नद्वहामङ्नार्दिम
इनेन च मह्वजयोर्भ्रात्रोर्दैये सहोदरकन्यकेन च मह्वजस्ततोऽज्ञाहोवार्थे शुभे नापितृक्रि
या देहलेदीपकन्यायेनात्रापि निजकुले इति संबध्यते निजकुले स्ववंशे सुतस्य पुत्रस्य
परिणयात् विवाहात् परतः षण्मासांतः सोदरमासषट्कं ध्येसंतानायाः कन्याया विवाहो
नस्यात् उक्तेंच वसिष्ठेन पुत्रोद्वाहद्वेवपुत्र्यः कन्याविवाहं षण्मासोन्मात्याम् अजीहकर्मे नाचरेत्
नापि पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहीन क्रतवये ऊर्ध्वं व्रतस्रवाद्दमंगलेनापि मंगलमिति
अयं निषेधः कुलेषु गोदष्टव्यः यदाह वत्सः स्त्रीविवाहः कुले निगमः कथ्यते पुंवि
वाहः प्रवेशोव सिष्ठादिभिर्निगमादादितोन प्रवेशो हि मन्त्रसे वत्सरान्नो विधिकीर्ति
तइति शुभे देहलिनायं कालनियमइति चूडाव्रतवैरात्र ग्रन्थ्यकृ हद्वपतिविजकुलना.
इति स्ववंशे पाउस्यकन्याया वामहनादिवाहान्मंडने चौलमपनयनं वा न कृत्स्वण्मा

मु.
वि वि
दी.
१९
16

तन्नैकार्ये यदाहाङ्गिराः कुलैक्ये तत्र यावद्वर्षां मे दत्ता नैव मे दत्तमिति तस्मान्मे दत्तान्मे दत्तं कार्यं तथा
कन्याविवाहादनन्तरं पुत्रस्य विवाहः कार्य इत्यर्थः यदाह नारदः मे दत्ता मे दत्ते कार्यं मे दत्ताद्वे
वा मे दत्तमिति श्रीवसिष्ठः पुत्रीविवाहानन्तरतः सदैव षण्मासं पुत्रविवाहकर्मेति तिनेवेति सहजयो
सोदरयोर्भ्रात्राः सहोदरकन्यके न देये नोद्वाह्ये उक्तं च नारदेन नैवैकजन्मनोः पुंसोरेकजन्मा
तु कन्यके न कदाचिदुद्वाहे नैकदा मेदनद्वयं इति पृथक्जन्ययोस्तु कन्ये न पुत्रयोर्नैकजन्ययो
रिति उक्तं च वसिष्ठेन अत्र चकारो नञ्समसमुच्चयार्थः तेनैकस्मिन्वत्सरे महोदरकन्याद्वयम्।
पितृदेयमित्यर्थः न पुत्रद्वयमेकस्मिन्प्रदद्यात् न कदाचनेति वसिष्ठोक्तेः नारदोऽपि पुत्रद्वयोर्नै
वकार्यो नैकस्मिन्दुहितृद्वयमिति पुत्रोद्वाहाद्विनिमयविवाहः सम्मुखायतनयाचेत्कन्या हि
यते तदा मयापि त्वत्सम्मुखाय कन्या देयेत्येवं पणबन्धरूपः कान्यकुब्जभाषया गुरावट इत्याहुः
यत्ताहं परिणयपरिणयेऽभगिन्यादिदानेऽपि द्रष्टव्यः न सहजसतोद्वाहो वर्षे इति सतश्च सतेस
रूपाणामित्येकशेषः सता च सता च सतेषु एवं वदेकशेषः सती च सती च सती च सती च सता इति
स्त्रीनैकशेषाणां द्वन्द्वः अत्रापि पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः सहजानां सतानामिति कर्मधारयः ते
षां सोदराणां विवाहः अर्द्धवर्षान्तः सोदराणां समवर्षेण कार्यः यदाह नारदवसिष्ठौ विवा

१९

हेऽप्येकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि । शुभं प्राप्तं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् । विवाह इत्युप।
लक्षणं तेन समानः संस्कार एकमातृजयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वा न कार्य इत्यर्थः । यदाह वृद्धमनुः
एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः । न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥ इति । समान
क्रिया चूडाकरणादिकं वर्षमध्ये निषिद्धमित्यर्थः । एकवत्सर इति कालसवर्णकथनात्तेनायष
ण्मासमध्ये तु सर्वथैव न कार्या । विवाहस्त्वेकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि इति नारदस्वरसा
त् । यमजातयोस्तु परस्परयोनिपन्नकालानां जातकर्मादिकर्मणामेकक्रियानिषेधाभावो वर्ष
भेदेन तदसंभवात् । ननु पुरुषस्त्रियोर्विशेषेण पुरुषकन्ययोरेव समानक्रियानिषेधोऽवग
म्यते न द्वयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वेति । न च पुरुषौ च स्त्रियौ चेति द्वन्द्वे कृते द्वयोः पुत्रयोः कन्ययो
र्निषेधः संभवतीति वाच्यं । यतः सकृदुच्चारितः शब्दः सकृदर्थप्रत्यायक इति न्यायात्पुत्र
कन्ययोर्न निषेधः स्यात् । आवृत्त्या विवक्षितार्थे इष्टसिद्धिश्चेन्न । आवृत्तौ प्रमाणाभावात् । किंच
पुरुषौ च स्त्रियौ चेति द्वन्द्वे कृते पुरुषयोः स्त्रियोः स्वार्थे द्वन्द्व इति द्वन्द्वैकवद्भावापत्तेर्हि
वचनान्न यत्पत्ते न न युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति वार्तिककारवचनाद्बोधावादिरोव । एव
त्वविन्यासादेवयोन्यमाहित्य प्रतिपत्तव्ये हि वचनवैरूप्य वचनानि तेनैव द्वन्द्वानः यानिन्नास वैगपा

मु.
वि वि
ही.
१७
17

नविगृहीतव्यमिति अतएवंह्यपवादकेएकशेषसूत्रेमहाभाष्यकृताशङ्क्यसहविवक्षा
यामेकशेषद्वन्द्वः एकः षष्ठपक्ष उपन्यस्तः तत्रैतेतैर्वाप्याक्षसमाहिते नतर्हीदानीमिदंभव
तिवृक्षश्चवृक्षौ वृक्षश्चवृक्षश्चवृक्षश्चवृक्षाइति नैवात्रसहविवक्षायांभवति अथापिनिदर्श
पितेवृक्षौहिरेवानिदर्शाविनव्यवृक्षौचवृक्षौवृक्षौ वृक्षाश्चवृक्षाश्चवृक्षाश्चवृक्षाइति अतः
कृतंमाहिकस्यप्रतिपादनयोः पुरुषयोः स्त्रियाश्चसहविवक्षानतयोर्द्वन्द्वेनववक्रजन्योत्पत्तिः एवं
सतिपुत्रकन्यकयोः सोदरयोः समानक्रियान्तिषेधेनतत्पुत्रयोर्हेयोःस्त्रियाश्चेतिवक्तृनस्य
तत्रैकवचनान्तापदविग्रहपूर्वसाहित्यप्रतिपत्तिस्तेहेतूनांत्यर्थोऽनुपपन्नेतिनानेकपदेलक्ष
णाद्विक्षेणः सोऽपवादइत्येतस्यपवृत्तेनेऽऋनेगहनापायेनमहाभाष्यकृदुक्तिस्तद्वादीनामे
चपरस्परसाहित्येनद्विवचनाद्यर्थसम्पत्त्येवचनान्तनानवसरप्रतियादकंतस्मिन्नुक्तः तथाव
शाग्यकवचनस्यापत्तिवृषादोषः स्यादेवेति अस्तितिचेत्रएकमातृकेयादितिचेद्विवनानुपप
त्तिः स्यात् तत्रापिबहुवचनमस्तु एकमातृतानानायवद्विवत्सरेपुरुषद्वयोर्गणमितिचेत्रभ
यथापिच्छेदेऽभेगादोपायत्नः किंच यथमर्थोविवक्षितः स्यात्तदाच्छेदोभेगानुषणासपहाय
स्पष्टपवपदान्तरेणैवादाहिवाक्यवाक्यत्रिषेधऋग्योऽत्रगुरुसमः एकमातृजयोःसोदरयोरर्थपाकयो १७

क्रियमाणक्रियाणि निषेधइत्येतावानस्य वहसार्थः द्विवचनेनापाक्षस्त्रियोरिति तत्पदं दृष्टा ।
तार्थनारदादिवाक्येषु वचनोपादानेन बहूनामपि सोदराणां संस्कारार्थं न तु बहुत्वविवाहय
बहूनामेव सोदराणां निषेधार्थं तेन द्वयोर्बहूनां वा निषेधः सिद्धम् इति अत एव पराशरोपि
एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरे यदि पाणिग्रहो भवेन्नूनं तत्रैका विधवा भवेत् तस्मात्
यत्नाद्यज्ञोपवीते संस्कार्ये त्वाहृयोरस्य तस्यनाशः समर्थः नैकदा मुण्डनद्वयमिति वसिष्ठोक्तेः
एकदा एकस्मिन्वर्षे मुण्डनं चौलमुण्डनं च नेवा ननु कन्याविवाहकाले यवोपनयनमपि सम
पद्येते यदाह हारीतः द्विधा स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपन
यनं वेदाध्ययनं भिक्षाचर्या च सद्योवधूनां तूपस्थिते विवाहे यथाकथंचिदुपनयनमात्रं वि
धाय विवाहः कार्य इत्येवमिति सोदरकन्याविवाहस्य सोदरोपनयनस्य च समान
संस्कारत्वात्तयोरेकवर्षे निषेधः स्यात् उच्यते गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भादेकादशे
षु राजन्यं गर्भाद्द्वादशेषु वैश्यमिति तथा वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भादेकादशेनं ग्रीष्मे राजन्यं
शरदि वैश्यमित्यापस्तम्बादिसूत्रेषु मङ्गलाचारयमोतोमाघमासेन फाल्गुनोविषये नाश्वा
षे वाषाढे वेदवेदान्तपारगः वैशाखेषूपनयनवासरे·· माघस्तु विप्राणां उपनीत ज्ञलाद्यः स्मा

ज्येष्ठो विधिर्विज्ञेय इति नारदादिसंहितास्वपि ब्राह्मणादिवर्णत्रयग्रहणं तल्लिङ्गस्याविवक्षि
तत्वात्स्त्रीशूद्राणां च वेदे निषेधावगमात् यानि तु विप्राणामुपनयने वसन्तसमयग्रहणादि।
नाद्यानौ ग्रीष्मे तौ राजन्यं शरदि विशं मासामासाधारणेश्च मध्याह्नादिदिवसविशेषादिवाक्यानि पुंस्त्रीसा
धारणानि प्रतीयन्ते नानि नारदादिवाक्यैरेकवाक्यतावलात्तु विषयकालेष्वविशेषस्त्राह्म
णादिनिर्णयोऽपि येनैकशेषविधिप्रमाणाभावः अत एव याज्ञवल्क्यः गर्भाधानमृतौ पुंसः स
वनं स्पन्दनात्पुरा षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मासेनैते जातकर्म च अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मा
सि निष्क्रमः षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलं एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भव
मित्युक्ताभ्यमथैवोपनयनं विहाय तत्सीमन्ताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रक इत्यभिधाना
त् अत स्त्रीणामुपनयनं नास्त्येव यत्तु पुराकल्पे नारीणामित्यादिवाक्यं तत्कल्पान्तरविषयं तदाह यम
पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा पिता पि
तृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्परः स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते इति ननु यद्य
पि स्त्रीणामुपनयनं स्त्रीणां नास्ति तथापि तन्निमित्तकमस्ति यदाह मनुः वैवाहिको विधिः
स्त्रीणामुपनयनिकः स्मृतः पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रियेति तेन समानक्रिया।

निषेधः सेत्स्यतीति समं च निर्देशोऽयमुपनयन यन्न धर्मप्राप्त्यर्थः यथा ब्राह्मणादीनामुपनय
नात्मकः धर्मो निरसनपूर्वकमनुष्ठानं यथास्ति यथा स्त्रीणामपि विवाहः संतत्ये हितत्वसिद्धिक
रत्वात् तुष्टिं ने विवाहकर्मसु वारादि यमेकपतिमेवाशुरोवासहन्यादिकमनुष्ठानं भवेदिति
न त्वाभिरेतोपनयनयनं यमेवापणं स्त्रियि स्त्रीणामस्तु समानसंस्कारत्वमपि उच्यते नात्र समा
नधर्मः सहशोकस्तेन तद्विद्धत्वमपि तेऽनु न भूयो धर्मत्वं साहश्यमिति साहश्यलक्षणाय
थाकथंचित्सर्वत्र साहश्यसंभवे न विजातीयसंस्काराणामपि वैलात्रशापनादीनां सोऽहर
सेभ्यात् संवेयितेनानिवेयं च समयन् । पिशाचाय वियाथा स्वकिं तेकशहूपयाया: सहशस्तेन
केनी यांक्रिया निषेधः उपनयने त्वाविवाहत्वेनवैकजायत्वं पवेसवेष्ठपिकमेस्व कर्म ।
स्ति तत्र प्रथमं पुत्रोपनयनं विधाय यथाव काशं कन्याविवाहस्तत्र वेतत्कार्यः तस्मादेक
मातृजयोः पुत्रयोः कन्यकयोर्वा विवाहादिरूपः समानक्रियानिषेधः षण्मासमध्ये नैव
केचित्तु विवाहादनन्तरं द्वितीयकन्याविवाहादनन्तरं द्वितीयकन्याविवाहः समनंतरं संवभावा
त् स्वावेनकार्यं इत्याहुः यदुक्तं पुत्रोपनितिणयाहु धेयावाहिनवनहपंयपुत्रोतरसपऊवीननाउ
हमिति सूत्ररयइति तत्र भिन्नमातृविषयत्वाङ्गीकारस्पष्टवीक्रुपराशरवाकसास्वरात् ।

समानपितृक्रियाकार्यन्त्वेदेतत्सैवव विवाहोद्वहितः कार्यो न विवाहस्मृतर्दिनमिति उक्तं
वनारदेन वसिष्ठेन तु विशेषाभिहितः एकोदरप्रसूतानां नाचकार्यत्रयं भवेत् भिन्नोदरप्र
सूतानां `` तिथ्यानानेपाध्वीरिति चौलापनयनविवाहरूपकार्यत्रयं तदुक्तं च्यवनेन भ्रात्रो
चौलं तनोप्य मौंजीं विवाहः स्वसृभगृदः मात्रभेदे तु थे `` क्रमात्त्वैकेन कारियितव्यं इति प
वसिष्ठे तु भिन्नोदरमङ्गलसह्यावएकत्वे एकस्मिन्नब्दे न कार्यमेव किन्तु गृहभेदादाद्यभेदा
द्धा कार्यं यदाह वसिष्ठः द्विप्रयाभ्यन्तरे नैकगृहे पितृनैष्ठं स्मृतं पश्चात्त्ववीभाद्रिस्तैरस्त स्वप्रपा।
केशोभतेमन्त्रकस्वास्थ्ये वा चायो विभेदतो वेति द्वारेद्वारभिदे यमलजातयोस्तु यमलानि
षेधो नास्ति एकस्मिन्वत्सरे एकमण्डपे होमस्य मनातयोः होरे चैव विवाहं च मौंजीबन्धनमेव च
पराशरोक्तेः द्वारे वालभट्टकारिकायां एकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा कर्तव्यम
ङ्गलं स्वसृभ्रात्रोर्यमलजातयोरिति तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण ज्येष्ठेन वाहनं स्वयम
प्यमपि स्मृते वयसोष्विव गर्भजन्मतो ज्येष्ठतामतेति उक्तं च मनुः देवलोपि यमयोर्जा
तयोर्यमयोः प्रथमं स्याव मंगलः पितृश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठे प्रतिष्ठितमिति सतानोव
षोडशभं इति षुभविवाहामङ्गलकृत्येपि पितृक्रियाश्राद्धक्रियाकार्या विशेषाननुभिधानात्

कुलेषु निषेधो मंगलेनापि मंगलमिति नारदोक्तेः अमंगलं प्राह किं तु समानं पर्व मंगल
कार्यमित्यर्थः अथवाश्राद्धदिनसमीपस्थितेनंतरं लग्ने निवार्यविवाहादिमंगलं कर्मका
र्यमित्यर्थः १९ अथवा विवाह वा परिलालनंतरं कुलमध्ये कस्यचिन्मरणे प्रतिकूलं निर्णय
मित्रवेशः छंदसाह बधूवरस्यापि कुले त्रिपौरुषं नाशं व्रजेत् त्रिवर्षं निष्प्रयोजनं मासो
नंतरं विवाहस्पृष्टेनं शांत्या च वा सूतकनिर्गमपरः निःस्वयानं वा स्नाता नंतरं प्रतिविधः क
न्यायाः सप्तपावरस्यापि न कुलेवेणा नत्रापि त्रिपुरुषमध्ये कस्यचन मृतिशेनाशावेजनं प्रायश्चित्त
च मासोत्तरमरणादिना तारभ्यत्रिगणादि तेषु प्रतिकूलं नवः शांतिमासनिष्कृत्या विवाहे मौवने।
छाते उक्तं वसिष्ठेन वैदिकायां ज्ञातेवा अयेयपक्षान्मयस्य भवति गौतमः तदानं मंगल।
कार्यं तारी वै पव्यादिपुवे विशेषमाह मेधातिथिः शूद्रपंचपर्यंतं कुलसंगोत्रिणा श्वेव
निर्गमोत हृदयथामेरनमस्ते इरंतु पित्रादिभिन्नविषयं दृष्टव्यं उक्तं च माध्वेन अथेषांव
सपिंडानां मयोत्रमासमारभ्येन नदटे गानि कल्पवानतमोलग्रविधौ यदीति पित्रादिमर
णानां विशेषमाह शौनकः वरवध्वोः पितामाता पितृव्यश्च सहोदरः एतेषां प्रतिकूलं च म
हाविघ्नप्रदं भवेत् पितापितामहश्चैव माता चापि पितामही पितृव्यः स्त्रीसुतो भ्राता भगि

मु.
वि. वि.
टी.
२

२०

नीवाविवाहिता पभिरेवविषयेऽस्म प्रतिकूलं वृषैः स्मृतं अन्यैरपि विज्ञेयं केविरच्युर्नंतद्धवे
न उक्तं भोनैः प्रतिकूलस्य नियतं कालमाह मांडव्यः वाग्दानानंतरं यत्र कुलकामितिस्मृति
तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् पितृमातृव्योश्च मृत्युः स्यान्नतं मासान् वर्षादिमासत्रयं तद्भार्या
वा तत्र्यं भ्रातृष्वयः देवलमनोहरे प्रतिकूले सपिंडेस्मा मासमेकं विवर्जयेत् विवाहस्तुत
तः पश्चात्त्रयो वर्धिवियते तु भिर्देवताह्र भंगवापित्रोर्वा भ्रातामेत्राये प्रोप्यामपिकन्यामां प्र
तिकूले न दुष्यति इति मेधातिथिः दीर्घरोगाभिभूतस्य हरे दानाच्च्युतस्य च तदा संवर्तिन
स्यैव प्रतिकूलं न विद्यते संकटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना शांतिरुक्ता गणेशस्य
कृत्वा तां शुभमाचरेत् शक्रवाणांतिकं पत्न्या निषेधा मतिदारुणे यः कश्चित् शुभता विहि
तं तस्य पदरति सर्ववर्णेषु रस्कारेण प्रावर्ति गमे सति प्रांत्या चारवनिष्टतया विवाहः
परेस्मवार्येष्विष्यते मेधातिथिः प्रत्नकाग्रेण पनिवृत्त्य चरेत्तानुदयक्रियामिति ज्योतिष
को प्रतिकूलेपि कर्तव्यो विवाहो मासमंतरात् शांतिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादिकरेन्नृप
र्हति सत्यावधपकेवस्वस्था शौचादनंतरं मासमध्येपि शांतिं विधाय विवाहः कार्य इत्यन्तः
पुरुषद्वयज्ञातन्येषामपि यथातद्दर्शनिदीर्घः पुरुषः पुरुषानवाद्यमरक्ष ग्रंथप्रवेशानि ग

२

मौंतहोमे इडनमिति प्रागुक्तेयां तिथिश्लोके तत्रार्थं सापवादमपजातिकयाह ॥ १७ ॥ चूडाव्रते
वापि विवाहे नोक्तासूनुर्गर्ववनेष्टा पुरुषत्रयान्तरे वधूप्रवेशास्यनतापि निर्गमः षण्मासतो वा
ब्दविभेदतः शुभः ॥ चूडावालंव्रतमपनयनव श्रुतिपाठात्महानाम्न्यादिवसावर्तनान्ते च
विवाहान्यदतः पुरुषत्रयान्तरपवते ष्ट तथा व्रतादुपनयाच्चूडाच पुरुषत्रयपर्यन्ते नेष्टा
तथा वधूः स्नुषायाः प्रवेशात्सुतायाः कन्याया विनिर्गमोपि पुरुषत्रयपर्यन्तं नेष्टः एतत्स
ल्वाकं पुरुषत्रयपर्यन्तमित्याह ॥ शौदैवोल नतो मौंजीबंधनमित्यादि वचनात्किंचित
तस्मान्मूलपुरुषस्य सुवतं घत्वारोन्तदोषो यं सवायदोषः पुरुषत्रयषण्मासमपवदन्तमेव
ञ्चनयव षण्मासत इति मासमध्ये कांवतरमुपयन्यस्तापि विवादिसर्वविधिः शुभः । एतत्सू
त्ववाक्यमपिकलेरू तत्रयादर्वागित्यादिश्लोक उक्ते सूत्रापवादः उच्यते वैतिवा सृष्यवा ष्टं
ष्टबुदान्तवषभेदान्षण्मासमध्येपि शुभः यथा माघेमासि विवाहान्वेशादेबोलयंते
यवीनवा भवत्येवत्यष्टः यत्र कैसंहिता सारावल्या फाल्गुणे चैत्रमासे तत्पुत्रोद्वाहो
पनायने भेदादब्दस्फुर्वीतिन तत्रयविलाचनमिति तत्र फाल्गुणपरभागोब्दगतमा
सौनरस्यापुपलब्दगे तत्रकेमतिकन्यायेन यत्रस्वल्पकालान्तरेनत्रापि वैविपयोभावस्त

नोपिकव्यवधाने किं वाच्यमहे भेदस्यैव प्रयोजकत्वात् १८ अथ पुंसंगान्मूलादिनक्ष
त्रोत्पन्नवधूवरयोः श्वशुरादिपीडकत्वं सततिलकं यथाह श्वश्रूविनाशमहिजो सुतरां वि
धत्ते कन्यालितौलिनिऋतिजो श्वशुरं हन्ति च ज्येष्ठाभजाता तनया स्वधवाग्रजं च शक्राग्निजा भव
ति देवरनाशकर्त्री अहिजा वश्लेषोत्पन्ना कन्या स्वतो श्वश्रूः मातास्वमातुः विनाशं विधत्त
कृत्तिकः तथा निऋतिजो मूलोत्पन्ना कन्या सुतो श्वशुरं हन्ति सा रयुतः उक्तं च वसिष्ठेन ऋतनि
भोक्तृतस्तनः सुतनावादिपादे श्वशुरं हन्ति तदंत्यपादे जनितो नाति हन्ति नैवात्र मेणाहि द्रुतवः
कलत्रमिति अहिभवपादत्रयसमीरवर्जिते सुतः सुतावेति पूर्ववचोक्तेः मूलजा श्वशुरं हन्ति ।
व्यालजा च तनुदं गनामिति नारदोक्ते तस्य श्वश्रूः सा गनापतीविवरस्य कन्या यावृ सा मात्रास्याद
त्तनसापत्नीमान्त रहन्तीत्यर्थः पतदेव स्पष्टमक्तं वसिष्ठेनैव जनकं जननीं हन्ति भर्तृमू
लादिपिसजेति तस्मात्त्वाय त्वाक त्याया श्वश्रूपि सा तत्त्वास्माता तरजेष्ठेति ज्येष्ठानक्षत्रोत्पन्नाक।
न्या स्वधवाग्रजं भर्तृज्येष्ठभ्रातरं हन्तीति शक्राग्निजा विशाखोत्पन्ना कन्या देवरस्य भर्तृ
कनिष्ठस्य नाशकर्त्री भवति यदाह वसिष्ठः स्वेशाता ज्येष्ठजा नितांतं धवाग्रजं हि देवरा ज्येष्ठ
नितान्त देवरमिति हन्तीत्यन्न वदन्ते नारदोपि ऐन्द्रीपत्युग्रजं हन्ति द्वैवा तु हि देवरं इति १९

अथविशाखामूलाश्लेषोत्पन्नेषूक्तदोषापवादमनुष्टुभाह । द्वीशाद्यपादत्रयजा कन्या देवरसौ ।
ख्यदा मूलान्त्यपादसार्पाद्यपादजाते तयोः शुभे ॥ २ ॥ द्वीशोविशाखा अन्यत्सर्वं स्पष्टार्थं । य
दाह च्यवनः विशाखान्त्यलयाद्भूक्ता देवरस्य शुभावहा विशाखाद्यस्त्रिकोद्भूता देवरं हन्ति सा ध्रु
वमिति वृद्धनारदोऽपि नेष्टा विदेवरं कन्या तुलामिश्राहिदेवजा तदन्यपादजाताया साड्गशाहश्वि
कशुक्लवत् तस्मिन्विशाखा च तथ्यपादेतिविषयाः फलितं इत्यर्थः मूलान्तितयोः श्वश्रुरश्वैका मूलच
तुर्थचरणोत्पन्नौ तौ कन्यासुतौ श्वशुरस्य सौख्यदौ आश्लेषाद्यचरणोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्रुः
सौख्यदौ तदुक्तं नारदेन सुताः सुतावा नियतं श्वशुरं हन्ति मूलजाः तदन्त्यपादजो नैव तथाश्लेषा
द्यपादजः अत्रैतत्सर्वविवदन्ते हेतस्मपव इति वधूवरयोः सामान्यतो गुणदोषविचारः अ
थ पुनर्विवाहे तत्र केचिद्विशेषमुक्तवानाहुः तदाह नारदः दिनेशजे च माहेन्द्रे स्त्रीदीर्घे योनिरेव च राशि
गणे यथापि पौरक्षे वेधे वेदं प्रशस्यते पुनः श्रवणकूटे च माहेन्द्रे चततः पंच एते द्वादश योगाः स्युः शो
तिभेदा मुनीरिताः इति अन्ये षडष्टकूटान्याहुः यदाह गर्गः माहेन्द्रं गणकूटं च दिनकू
टं च योनिजं स्त्रीदीर्घं राशिकूटं च वश्यं वर्णाख्यकूटकं राशिराशिपयोर्मैत्रीः च वेधो नाड्याख्य ।
कूटकं भूतलिङ्गाख्यकूटं च जात्याख्यं कूटकं योगिनीगोत्रकूटं तत्षोडशैव तु द्वस्य

मु॰
चिं॰
वि॰
२२

ज्ञोब्रूहिकारीणिपन्नाशिंशन्मानिशास्त्रनइति नन्वत्रशकूटानांतेनहोराविशेषप्रसिद्धत्वान्मु।
लिविहायसर्वदेशप्रसिद्धानिग्राह्याणिकूटानिसल्लक्षणानिलिविकर्जनादेनातान्यष्टकूटसमानिज्ञानी
ति २० वर्णोवश्यंतथातारायोनिश्चग्रहमैत्रकं गणमैत्रंभकूटंचनाडीचैतेगुणाधिकाः यत्रैवा
धिकूटभेदावर्णादिमैत्र्यांसमन्वयेकाधिगुणास्युः यथावर्णमैत्र्यामेकोगुणः वश्यैद्वौगु
णौ ताराभैत्र्यांत्रयोगुणाः योनिमैत्र्यांचत्वारः ग्रहमैत्र्यांपंच गणमैत्र्यांषट् भकूटेसप्तना
डीमैत्र्यामष्टौइत्यर्थः नडुक्तं वर्णोवश्यंतथातारायोनिग्रहगणभकूटनाडिश्चेति दैवपायश्चान्तेद्वे
बलिनः स्त्रीपुंसयोश्चैटनइति स्त्रीपुंसयोरितिवत्तरेणत्वादिनानिपातितः दैवज्ञमनो
हारीपि ताराभैत्र्यांगुणात्रयोऽष्टौसमसप्तद्वादशिकूटके षड्गुणागुणमैत्र्यांचमोहार्थेपंच
विंशत्योः योनिमैत्र्यांचचत्वारस्त्रयस्त्वरवलीगुणाः वश्येद्वौगुणौप्रोक्तौवर्णोयकःप्रकी
र्तितइति २१ अथप्रतिज्ञाक्रमेणवर्णकूटंतावत्तयामाणिकयाह द्विजाझषालिकर्कटा।
स्ततोनृपाविशोङ्घ्रिजाः वरवर्णस्यवर्णोनाधिकावधूर्नशस्यतेनुकैः २२ मीन।
वृश्चिककर्कटराशयोद्विजब्राह्मणाः ततोनन्तरमन्ये मेषसिंहधनराशयोनृपाः
क्षत्रियाः वृषकन्यामकराविशोवैश्याः मिथुनतुलाकुंभअंघ्रिजाःशूद्राः नरावर

२२

वधूराशेर्वर्णात्तात्वा वरस्य वर्णोनः ब्राह्मणादिकाद्वधूरथिकाज्येष्ठा वर्णात्तु यैर्वैशास्य
ते किं तत्समादीनां वा शास्यत इत्यर्थः यदाह नारदः कषालिकर्कटविशस्तहृष्याः दावि
यादयः पुंवर्णाद्राशेः स्त्रीराशेर्णो समे हीने तथा शुभे वर्णाज्येष्ठा न या नारी वर्णहीनस्त्व
यः पुमान् विवाहं यदि कुर्वीत तस्माद्भर्त्ता विनश्यति इति अत्रैको गुणो वर्णाधिक्ये वरे
वर्णसमे वा वर्णहीने तु गुणाभावः तदुक्तं दैवज्ञमनोहारी ॥ एको गुणस्सहक्ता।
णो न तथा वर्णोत्तमे परे हननं गौवरेस्स्न्यैकेप्याहुः सहषी दलमिति दलमधी २२
अथ वश्यकूटमिदं वृत्रयाह द्विवानरैर्द्वेनरराशिवश्याः सर्वे तथैशाञ्जलजास्त्व
भक्ष्या नन्नमनुष्याणां जलचराः कथं वश्याय तदुभयोः महावस्थानभावा इत्यतस्त्र
द्व तथे तु एषां नराशीनां जलजः कर्कमकरांकभमीनास्तुभक्ष्याः किं पुनः वश्य
इति सूचयितुं नशावोः सिंहस्य वशालि वृश्चिके विना सर्वेपि राशियो वश्याः अन्य
दुक्तं च तुष्यदानां जलचराणां वा चतुष्पदजलचराणां वा वश्य वश्यनराणां मनुष्याणां व्य
वहारतो ज्ञेयं यदाह वसिष्ठः वराणास्य ज्ञाराशयोः यनभानोः सिंहनस्यापि कमन्ये विधेयाः

कीटं त्यक्त्वा लोकतोन्यत्र सिंहं वश्यं वश्यं नैव तोयालयस्य तोयालयो जलचरास्तु लिखितेनैपरस्य
दैवरूपा नैव स्त्रीरत्नस्थः अथ गणविभागो देवगणमनोहृभे भिर्हितः सात्वि वैरं च भतेच सख्यमाहुः स्निग्ध
द्वयः वैरभेदा गुणाभावो द्वयोः सख्ये गुणा द्वयं वैश्यवैरे गुणास्त्वेको वध्यभेदा गुणा एकाधिक इति प्र
ष्ट्ये देवपूर्वस्थोः परस्परं तुल्यमेवोक्तं तथापि सत्त्ववश्यकं देवं शतिभक्षस्त्वं क्ववश्य न्वं वा स्त्रियो येत्रितेन
तविपरीतं वर्णे स्यात्र्या नारीत्यनेन समानन्यायत्वात् अथ स्त्रीवश्यं देवतं समेव २३ अथ ताराकूटम
नष्टभाह कन्याद्यादूरं भं यावत्कन्याभं वरभादपि गणयेन्नवभिः शेषे त्रीशुद्दिभे समस्तु २४ क
न्याजन्मनक्षत्राद्वरनक्षत्रं यावद्गणयेत् तथा वरनक्षत्राद्यपि कन्यानक्षत्रं गणयेत् नतो नवभिः शिष्टेके नवभि
भेक्तव्यं यत्र वशिष्टं तत्र त्रिपंचसप्तमितं भवेत्तदा त्रसदशुभं स्मृतमन्यथा द्विचतः षड्ष्टक नवमितं वोन्सा
नदा शुभामिति यथा भक्तं भवति यदाहुर्नारदः स्त्रीमारभ्य गणनेन नवपर्यायतः क्रमात् जन्मत्रिपंचसप्त
मांशुभस्याहुर्नारायणात् पुंभमारभ्य गणनेन स्त्रीभजन्मादिके स्थले स्त्रीविनाशो भवेत्तस्मादिनक्षत्रं विवर्ज
येत् दिनकूटेन भकूटं संगीयोपि नवल्याह्लणयेयावत्कन्याद्वेकान्यभादपि वरभेनवधे छेषाः
तारास्तेति परस्परं त्यक्त्वा त्रिपंचसप्त व्याशेषे द्वाद्वो मिश्र अशुभा इति यन्नकश्यपेन गण
येत्कन्यकायिस्यादाद्वन्नवरजन्मभं जन्मत्रिपंचसप्तमादाहिनास्यं तच्छुभप्रदमिति कन्यानक्ष

नक्षत्रेदेवगणेनोक्ता अनयवभीरुतादेवलपेवहृतीषः शोकवैरविपदेवनक्षत्रेन्वशुभेता
पहिंसैवेतिभावः अत्रगणविभागादेवत्वमनोहरे पकेनोलभ्यतेताराशुभमावेवशुभान
नः तत्रस्माधीगुणस्वैवताराशुद्ध्यामिथस्त्वयः उपयोनेशुभाभ्नावातवाशून्यसमादिशेतदृति
अत्रयपिनामदादिभिजन्मनाम्नानिविदेष्टकं तदुन्यक्तनायकनक्षत्रेतावद्रापेणुकेविद्धि
नम्नृनक्षयोः स्मानक्षत्रेषेताभिमृगमतथंवेतिवक्ष्यमाणतान्नोक्तं दशमकोनविशतार।
योत्लेत्रिपयोडष्टभदृतोतेयुः मटकृटेनदोषभावइत्यर्थः २४ अथयोनिकूटंप्राहेला।
विक्रीडितेनाप्पामाह अश्विन्यंबुपयोर्हयोनिगदितःस्वात्यर्कयोःकासरः सिंहोवस्वजपाद्
योःसमुदितोयाम्यान्तयोःकुंजरः मेषोदेवपुरोहितानलभयोःकर्णाम्बुनोर्वानरः स्याद्वै।
श्वाभिजितोस्तथैवनकुलश्चान्द्राब्जयोन्योरहिः २५ ॥ ज्येष्ठामैत्रभयोःकुरंगउदितोमू।
लार्द्रयोःश्वातथामार्जारोदितिसार्पयोरथमघायोन्योस्तथापीमूजः व्याघ्रोद्वीशभ
चित्रयोरपिचगौरर्यमाब्ध्यन्त्यपोर्योनिःपादतयोःपरस्परमहावैरंभयोन्योर्भवेत्। अ
श्विन्यांयातनताबकायोहयोरश्वायोनिरुक्तः स्वात्यांहस्तयोःकासरोमहिषः तुलायाम्महिषो
वाहोडिषकासरमैरिभातोन्यमरः वस्वजपाद्भयोधनिष्ठापूर्वभाद्रपदयोःसिंहः याम्यान्त्ययो

मु॰
चि॰
टी॰
२८
२५

भरणीरेवत्योः गजः रोहस्तीपुष्यकृत्तिकयोर्द्वेवोजः कलांवनोः श्रवणपूर्वाषाढयोर्वानरः स्वे
न् उत्तराषाढाभिजितोर्नकुलः चांद्रमृगः श्वभ्रयोनिः ब्रह्मानेन्द्ररोहिणीतहिरहिः सर्पयोनिः ज्ये
ष्ठानुराधयोः कुरंगो हरिणितर्हितः मूलार्द्रयोः श्वा कुक्कुरः तथा पुनर्वस्वाश्लेषयोर्मार्जारः म
घामघापूर्वफाल्गुन्योराखुरुः मूषकः द्विशाविशाखाचित्रावतयोर्व्याघ्रः अर्यम्णमब्र
फाल्गुनीबुध्न्यदैवउत्तरभाद्रपदानयोःगयोनिः तथैव अपिचेत्याद्यः शब्दाः पादस्पूरणार्थः
फलमाह पादगणोरिति एकस्मिन्यादेवर्णे उक्तेनद्वन्द्वयोन्योः परस्परवैरमन्यथानस्पर्धं ॥
यथा अश्विस्वातिबुधयोः स्वयोनिगदितः स्वातिर्कयोः इतिपादतोत्रनयोर्भयान्योस्वसमयोर्मेद्य
वैरंभवेत् एवंसिंहयोर्हस्तिनोरित्यादिब्रुपिद्रष्टव्यं यदाहवसिष्ठः अश्वैभमेषभुजगाख्य
क्रकरोतुमेषौतमूषकमार्जारमूषकसंख्यान्यकगोललायुः पाहलमाहिषगवादिमृगाह
यस्याकीटाश्वभ्रयुगकेपागजाश्वसिंहाः गोजजेरारितियथाक्रममाश्विनादिभानोभ
वंतिएवलुकेपितयोनिद्वपः ललायामाहिषः गवारिव्याघ्रः अश्वद्रुत्कोटायनस्पेतिगोरव
जादेषाः केशोवानरः बभ्रुवतिरः बभ्रुरंगश्वेतमिभेन्द्रसिंहमोजारावुसंततजवानरेचगो
व्याघ्रामश्वातमनमाहिषंचवैरंतनापान्नपभपायाश्वानि ... सांशयाविरोधःशा

स्वनिकटस्थैकवद्भावः यतत्फलंस्यापवादस्साह्लात्रिः एकयोनिषु संपतिं तैर्दंपत्योः संगमः ।
म``` भिन्नयोनिषु मध्यमस्यादरीभावोन वैनयोः योनेरभावेनोद्वाहः सतकार्यो वियोगदः
राशिवश्यं च यच्चक्तिकारयेन्नानदोषभाक् रोगवियोगदूषः अत्र गणविभागो दैवनमनोहरे अ
ष्टाविंशतिनाराणांयोनयस्तत्र दश तत्रेत्येयमहेट्रेवैरं चैवसभाविते स्वभावितेवैरमैत्र मू
यंमैत्रं चैवानि मृत्रवाविति वाहेनरयोषितः महद्वेवैवैरवसभावेचयथाक्रमं मैत्रवेपा
निमैत्रेचमैत्रेद्वेविद्ध्विचिनगुणाइति २८ अथक्रमप्राप्तंग्रहमैत्रीपारहलविक्रीडितावाक्या मा
ह मित्राणि सूर्यात्कुजेज्यपाणिनः शुक्रार्कजौ वैरिणौ सौम्यश्चास्यसमो विधोः बुधरवी मित्रेन
वास्यहिषत पाषश्चास्यसमः कुजस्य सुहृदा चंद्रेज्यसूर्या बुधाः शत्रुः शुक्रशनीसमौ च शशिनि
सन्मैत्रो मिताः स्मृतौ २७ मित्रे वास्य रिपुः शनीगुरुसितानीदासाजाः समा गीष्पतेर्मित्राण्यर्ककुज
जैदैवा बुधमितौ शत्रुसमः सूर्यजः मित्रे सौम्यशनी कवेश्च पारवीशत्रुः कुजेजोसमोमित्रे शुक्र
बुधौशनीवविशाशीन्दुमाजाः परेन्यः समाः यमेणः सूर्यस्य भौम गुरुभ्रमल्लाः मित्राणि शुक्रश
नीवैरिणौ यस्यसूर्यस्य सौम्यथः न शत्रुर्नमित्रं एवंसर्वत्रव्याख्येयमथविधोः बुधरवीमित्रेच
पुनरस्यविद्योहिषनशत्रुर्नास्ति किंतुमंगलशुक्रगुरुशनयः पोषाः समा एव अथभौमस्य

मु. वि. टी. २५

25

चन्द्रगुरुसूर्याः सुहृदः बुधस्तु शत्रुः शुक्रशनैश्चरौ समौ अथ शशिसूनोर्बुधस्य मित्रे भा
स्करशुक्रसूर्यौ मित्रे अथ बुधस्य शीतांशुः शत्रुः गुरुशनिभौमाः अथ गीष्पतेः गुरोः सूर्यचंद्रमि
त्राणि बुधसितौ शत्रू शनिः समः अथ शुक्रस्य बुधशनी मित्रे चंद्रसूर्यौ शत्रू कुजगुरू समौ अथ
शनेः शुक्रबुधौ मित्रे रविचंद्रभौमाः परे शत्रु वृहस्पतिः अन्या वशिष्ठा हृदस्यानि समः यदा
हूकपणवः रवेः समोते मित्राणि चंद्रेज्यापणावरी हृदोनैः शत्रु वा मित्रे रविचंद्रौ विभ्रे समाः।
सोमो ज्ञस्य शुक्रार्कौ बुधो रिः सुहृदः परे ज्ञस्य चंद्रो रिपुर्मित्रे शुक्रार्कौ चेतरे समाः गुरोर्वा
ह्निनोमित्रतार्कि मध्यापरा वैरिणो गोः समा वित्स कुजौ मित्रे कौ परा रिपु शनेर्गुरुः समो मित्रे
शुक्रसौम्यावचः परे इति पंचतत्फलं समाप्वादमाहृत्र गत्मा हृतौ व भिषुः अन्योन्यमित्रशत्रु
स्यात्समे मित्रेत मध्यम उदासीनं कनिष्ठ स्यात्स्वति " शत्रुवस्सन शत्रुमित्रेत्त रविते एदेप।
सेमाः कलह घटे विवाहोति योगः अस्यापवादस्तत्रैव राशिनाथैर्विरुद्धोपि मित्रे चेत्सजं शनार्थ योः
विवाहं कारयेद्धीमान्दंपत्योः सौख्यवर्धनं अत्र गुणविभागो दैवज्ञमनोहारे ग्रहमैत्रसमविं
शगुणाः पंचप्रकीर्तिताः तत्रैकाधिपत्ये चमित्रत्वे गुणपंचकं चत्वारः समभित्रत्वे दैयाममस्य च
योगगुणाः मित्रवैरे गुणाश्चैकः समवैरे गुणाभवकं षट्वैरे गुणो ... विनिर्दिशेत् ॥ २५

अस्तेन्द्रसमभिव्याहारे यका अग्न्याग्नेयोरादितावेका यथादितस्तावत् इत्यर्थः अत्र शुकार्कजौ शु
करवी इत्यादि भुजायतमिति द्वंद्वे येत्यर्कज्ञनविशाखयोः पूर्वनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणस्या
नित्यत्वाच्च भवति एवमपि देवताद्वन्द्वे चेत्यानङ् अग्नाग्नोनिसमेत्यकाद्विर्भावपूर्वशसिद्धा महाचार्य
यत्रैव द्वंद्वे आनङ् विधीयते अत्रैतन्ताभोवाद्वानङः परेइति परेद्वन्द्वात्मावेशपरोरिपरमा
त्मनोरिति भारद्वाजः परशब्दो नानार्थः अत्र परशब्दस्य पूर्वापरयोरित्यादिना व्यवस्थार्थवाचि
ह्वाभिवैकल्पिकसर्वनामत्वोक्तेः व्यवस्थानमस्वाभिधेयापेक्षावधिनियमः स्वाभिधेयापेक्षाव
दिग्देशकालः अत्र तु शत्रुवाचके परशब्दे व्यवस्थाभाववैकल्पिकासर्वनामसंज्ञाप्राप्तानित
त्यमसमासः भीतिर्न सर्वनामा सर्वनामकार्यमभवेतेनुपपन्नः परेइति प्रयोगाः इमं वैविश्येनरेगा
वाप्रयोगाः परेष्विति वैप्यः तथापरेषामपि दिवेतिपार्थिव इति कालिदासः इत्यादिशब्दिप्रयोगेषु।
वाचकस्य परशब्दस्य तथाभूतः प्रकारेण सर्वनामसंज्ञाया अप्रवृत्तेः कथं सर्वनामकार्यं प्रस
गः उक्तं एवं तन्नगुणरत्नमहोदधिकारादयस्तु विसर्गप्रयोगास्य इत्याहुः तत्त्वं त्वमाड़ः प
देन निर्विष्टप्रयोगे दर्शनात्पूर्वपरशब्दस्य नानार्थत्वादेव विषयैर्विशेष्यव्यवस्थावाचीपरशब्दः
कथमस्माकं परः परेणावस्थितः इति देववाचित्वात् तस्मात्परेणावस्थितत्वयद्यपि प्रज्ञमात्र

मु. चि. टी. २८

भ्यघाद्युपर्यैतं साधारणं तथापि विवेनूरमिवापराः पवेडव्यादिषु गुरूवाद्यानुत्सारपरपाहुस्ववृत्ति
देवमज्ञापियद्रंघ्रिपित्रसमानापर्यंकेनाभिधानान्यरघाहुस्पशानुप्रवृत्तिरितिग्रन्थकृद्दापायः अ
थवा ध्रुवक्रमेव पठितं धवेरविशशिहस्ताज्ञाद्विधान्यः समन्त्रत्यलविस्तरेण २८ अथ गणकूटं
वसंततिलकामालिनीभ्यामाह रक्षोनरामरगणाः क्रमतो मघाहिवस्विन्द्रमूलवरुणा
नलतक्षराधाः पूर्वोत्तरात्रयविधित्रयमेशभानि मैत्रादितेन्दुहरिपौष्णमरुल्लघूनि २९ ॥
निजनिजगणमध्ये प्रीतिरत्युत्तमा स्यादमरमनुजयोः साप्यमा सोपदिष्टा असुरमनुजयोश्चेन्मृ
त्युरेव प्रदिष्टो दनुजविबुधयोः स्याद्वैरमेकान्ततोऽत्र क्रमतः रक्षोनरामरगणाः वाक्यत्रयेणो
क्ते मघाससिद्धाश्वाहिः अश्लेषा वसवो धनिष्ठा इंद्रो ज्येष्ठा मूलं मघासिद्धा वरुणः शततारका
अनलः कृत्तिका तक्षा चित्रा राधा विशाखा एतानि भानि ·· नरगणः पूर्वात्रयमुत्तरात्रयं वेधसिव
षट् भानि विधाता रोहिणी यमो भरणी ईश आर्द्रा एतानि भानि मनुष्यगणाः मैत्रमनुराधा अदि
तिः पुनर्वसुः इंदुर्मृगः हरिः श्रवणं पौष्णं रेवती मरुत् स्वाती लघूनि अश्विनी पुष्य हस्ता एतानि
भानि देवगणाः इति यदाह नारदः पितृवाष्टद्विदैवतल्द्वतारकाः इत्यमर्त्यगणो ज्ञेयः स्यादमर्त्य
गणः परः पर्यादित्यार्कवायुत्यमित्राश्विस्येन्दुतारकाः इति एतत्फलमाह निजनिजगणमध्य २९

इति स्वस्वगणविद्यमाने स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोः सतोर्मनस्तुष्टोत्तमा प्रीतिः स्यात् यथा
देवगणयोः स्त्रीपुंसयोस्तथा मनुष्यगणयोस्तथा देवगणयोर्वा परस्परमत्युत्कृष्टा प्रीती।
तिः स्यादित्यर्थः अमरदेवः मनुजाः मनुष्याः देवमनुष्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः परस्परं प्रीतिः म
ध्यमा नोत्कृष्टा नाः समा प्रीतिः संप्रदिष्टा असुरे मनुजयोर्वा राक्षसमनुष्यगणयोः स्त्रीपुंसयो
र्मृत्युरेव प्रदिष्टः उक्तं स्वार्थे हृदये वाम्यन्तरस्य वैत्याकोकायाः प्रबलेन दुर्बलं बाध्यतेति न्याये
न मनुष्याः सैव नाशः दनुजविबुधयोः राक्षसदेवगणयोर्वैरं कलहः ततो नितिक्ष्यं येन परस्परं वैरं।
स्यात् अत्र गणकूटे यदाह नारदः एकराशिजन्मभे वैकगणे प्रीतिरनेकधा मध्यमा देवमं।
यानोर्गराक्षसानोत योर्मृतिः कण्वपः स्वगुरूदेशाः ज्योतिस्मः यतद्विद्विरमित्रषड्काष्टकमितिश्रु
तः यद्वक्तज्जगन्मोहने मित्रषड्काष्टके मेषकन्ययोः वृषजूकयोः कर्किचापभयोः मीनसिंह
योः स्त्रगाग्रमयोः कन्याकुम्भयोः अन्यत्र यत्नादिह वर्जयेदिति यदंच ग्रहमैत्र्याभावे
रउक्तं चाह मीघटिकाना रानरो भवति मानुषः मनुष्यत्वनसंदेहो विपरीतः शुभावहः।
शाङ्गीयर्दाना गणः शुभान्याक्षत्कन्याभवति मानवपीकेयाह नेच्छति अत्र गणविभागो दे
वनमनोहरे षड्गुणागणकाह षेपे च मु: स्वरमान्त्यैनायोदेवा नराः पुंसश्चनारी वा गुणा

मु॰
वि वि॰
टी॰
२७

ष्टयः देवगालस्तयोः स्युस्तांतेथैवन वदामो ः पुंसवलोगणोयत्रनार्यो देव्याथवानरः गुरौ
हौ क्रमतस्त्रैकोशेणाग्रास्त्रमथानहीति स्यापवादमाह गर्गः शत्रुमैत्रीचराशिस्थविघ्नेतनि
यतेयदि नगाणाभावज्ञानितेहूषणंस्याद्वितीयदेवत्रिविंश। राशीशयोः मध्ये ज्ञावेमित्रत्वे
वेशनाशयोः गणादिदोषोप्यज्ञाद्दुः शत्रुपोत्र्प्रवयेतः भ्रमयंविवाहेगन्यादपिच्छेव
त्वति मनुवंयिग्रहमैत्रीवरज्ञस्मयहिनारीपूर्वकयोः विवाहः शुभदः कन्याराक्षसीवा
नवोनवदति रजकूटयस्यकन्यानातः रः श्रयराशिकूटमनष्टमाह मनुः षडष्टकेन
योपत्यहानिर्नवात्मेन द्विद्वादशोनिर्धनत्वेह्यवत्यमुस्रोत्क्रूतन् शीघ्रमशुणःप्रस्वर
षडष्टमराशिकेसति मनुःतेयः यथामेषकन्ययोः एवंनवात्मजे नवपंचमपत्या।
नांबालकानांहानिर्नाशः स्यात् यथासिंहधनुषोः एवंद्वादशेसतिनिर्धनंयदिमे
स्यात् यथामेषकन्यकयोः एवंनवात्मजे नवपंचमपत्यानांबालकानांहानिर्नाशः स्वष
योः अत्यतीयेकादशेवत्र्यंदशमेसप्तमसमेवासतिमोक्ष्यहूल्लाणिपीडनंस्यात् यदा
हनारदः षडष्टकेसति पंचनवमेतत्रनपत्यनाशेः द्विद्वादशेन्यैउदस्यतोःधीनिरुत्तमा
ति सर्वविशेषः ज्योतिष्यकाशे पुंसाष्टद्वान्यत्वशे नत्राबकन्याथमेश्चितास्तनवती

२७

पतिवल्लभा च द्विद्वादशे धननाशः षडष्टके यनद्वा च कन्यादिः कर्किसिंहा धनवती पतिवल्लभा चेति अन्य
त्र मृगः कुलीरेण च वेटन्तसिंहो वैरषट्कः स्यान्ममत्तको य तुलाभ्रेणनाथवृषेण सिंहो मेषे
ण कीटो मिथुनेन मीनाः चापेन कन्या च दुभे त्वालि द्वौ भौगयदेत्यं दशात्रयेकस्मिन् ३ अ
थास्य षडष्टकस्य परिहारः उष्टषाष्टकविकोणि तिनाह ग्रन्थान्तरे षडभकूटके परिणय स्वकार्ये
प्रत्येयुभोयो राशीश्वरमोहृदे धिगादिपिगादितानाद्यर्द्धंशोडुयदि अन्यदे शावयोन्यलिवस
विते नाद्युर्दंशुद्धौ तथा नानाशुद्धिवशेन राशिवशितानाभावेति रक्तोतु यैः प्रोक्तं षडष्टराशि
कूटे सत्यपि वेहूयोः स्त्रीपुरुषयोरपोरेकाधिपत्ये एकस्वामित्वे परिणयो विवाहः शुभो तिग
दितो यथा षडष्टके मेषवृश्चिकयोस्तुलावृषयोर्वा नवपंचमत्वे काधिपत्याभावः द्वि
द्वा॰॰ येमकरकुंभयोः अथवा राशीश्वरयोः राशिस्वामिनोः सौहृदे मैत्र्यपि परिणयः शु
भागतिनः यथा षडष्टके मेषमीनसिंहयोरित्यादौ नवपंचमे मेषधनुषोरित्यादौ द्विद्वादशे मीनमेष
योरित्यादौ यदाह वसिष्ठः द्विद्वादशे वा नवपंचमे वा षडष्टके वापि समेयथापि तानां वा एकाधिपत्येथव
नैव मैत्रे शुभाय पाणिग्रहणं विधेयं इति राजमार्तंडः भवेत्त्रिकोणे बद्धपुत्रवित्ता द्विद्वादशे वा षष्ठ
यैति कन्या षडष्टके सौख्यफलं विधत्ते स्त्रीणां विवाहो यदमैत्रभावश्चेत् एकाधिपत्येपीति शेषोय

मु॰
वि वि॰
टी॰
२८
28

ये: अतएव ग्रहमैत्र्यैकाधिपत्याभावे वैनैव षष्ठाष्टकमित्यादि विवदेत यदाह नारद: वैरष
ष्ठाष्टकं मेषकन्ययो: घटमीनयो: चापोक्षयो: नृयुक्कीटभयो: झभकुलीरयो: वसन्तयोर्यो
जन्मराशेः प्रीतो शुभप्रद इति उद्वाहे वृष: चापोत्तयोर्विरपकाराशेर्निर्दिशेक्कारोदस: एतद्धि
त्रैमित्रषष्ठाष्टकमिति शाङ्गः यडक्तं जगन्मोहने मित्रषष्ठाष्टकं मेषकन्ययोः वृषचक्रयोः
कर्किचापभयोः मीनसिंहयोः मृगयुग्मयोः कन्यकाकुम्भयोः ग्रन्थस्य यत्नादिह वर्जयेदिति
एवं च ग्रहमैत्र्याभावे नैरल्लडष्टकानिवारकरणस्य नवपंचमहिद्वादशयोरपि तत्त्वनायवकानामवि
षयलाभात इष्टानैतद्ब्रह्महाशयस्विद्भिर्विधानस्यैकैय्यापातादिन तन्निर्येनवस्थशेसाउवैवतिशुक्र
मतस्थणाम: अथ नाडीसमानपदस्मायस्थ: अश्विन्यादिकगणनयाडिविधानानाडीनक्षत्राणां वेधो
नाडीसमाज: यदाह श्रीपति: नाडयस्तिस्रोन्यस्तैः शेषयिस्यात्रिभिस्त्र्याद्यादिभ्यपगप्रसूत: सर्पा
कार्यस्य नाडीसमाजोनक्षत्राणामेकनाडीस्थं स्यात इति एवं च यत्रभस्य द्वय: समभेला
उक्तं च समविंशे तत्र विवाहपटले मदानाशयत्येकनाडीसमाजो भक्तटादिकमांत्रभेदाश्रयाः स्त्रीलानिति
अथ केचित् नाडीसमाजयावृापाशनात समाजशब्दस्य समुदायवाचित्वात त्रि: [illegible]: एवं एवं नाडीषु केवनाडी
साउरूपयो: स्यान दाभवेसवविवाह: अतएव रूटारिकास्वसमभेदशुक्लमितिविपरीतं वचनमनुकूलं अथ्यामाशय: तेऽइति २८

बहुत्वात्सप्तमहत्तादयः शुभास्तामित्येकवचनानुरोधात् एकामेव नारीं परिहृरोषुन्तो नारीसमाजमि
त्याहुः तच्चिन्त्य यतस्तत्र स्त्रिइत्यंशस्त्रिभेष्यां या इति वाक्यात्तत्स्मरणान्नह्येतोत्यज्ञाया: कन्यायास्त्रि
पर्वाच्चत्रिस्त्रुभणात्यस्त्रैन नह्येतोत्यज्ञायास्तः पर्वैवहित्रवरणानह्येत्यन्वयः पंचपर्वनारीगणानीति
यमाद्युग्ययगपन्नारीत्रयविवाराप्संभवएव किंच रत्नमालादिवाकेषुपार्थ्येकेन नारीत्रयानभिधा
नेनतत्यसमाजपदेन नारीसंख्यानहत्वेन समुदायपर्यन्तत्वाहि त्रयस्त्रादिभ्यस्त्रिभ्य एवनत्वेभ्यः यत्
तानि स्मृतानि शेषपर्यसः सर्पाकारास्तिस्रो नाड्यस्तुः यानि यज्ञानेन नु तयाः एतन्नाड्ययोगे त
स्तास्वतन्त्रिस्त्रमलात्रिशुभेषु नूनं नारीसमाज इति चिन्त्यमन्यक्रमेनेति वृद्धगार्ग्यवचनान्नारी
समाजपर्यवसितं दोषाः नैकस्या नाड्या अपि निवृत्त उच्यते 'स्वयमेव वरो स्त्रियमलं त्रिशुभेति परिग
णीतविषयत्वेन स्त्रभिधानात्समाजपदेन नारीसंख्यानत्वेन समुदायविषयकमिति किंच पंचपर्ववृत्तः
पर्वनाड्यो देशविशेषविषयित्वेनाभिधानात् त्रिनाड्यास्तु सर्वदेशविशायत्वाद न स्याप्यवनिषेधो
शुक्तः तानि च देशविशेषवाक्यानुग्रेमिधास्यते अतो भहृदादिकानस्य भेदांश्चैनामित्यत्रया
देशमात्रानिनिपदेतिमियुक्तः यागेषा रन्योतिनिर्विन्यकार इयत्र स्मान्नारीसमाजपदस्य शाक्य
वव्याख्यानं न्यायः ननु पंच नारीनत्वेन महिहरश्लियषाभरणीहस्तयोः पूर्वकाष्ठकैकवर्तते ग्रहेमे

मु॰
चिं॰टी॰
वि
२९
29

च्चापिर्नातितत्र किं कार्यमतस्त्वाह अन्यद्वंशानुयोगिनिति अन्यद्दोषोपीतिषट्काष्टकादिभ्योन्यस्त्वायौ
कार्यः राशिस्वामिनोपरस्परं शत्रुत्वे समम शत्रुत्वेवा समत्वेवा षट्काष्टकादौ वसतिश्चेच्छुभयोस्तद्रा
शिनवांशस्वामिनोर्बलित्वमपि वेतस्यातां बलित्वसहितेनाच प्रथमाहि ववतांनेपदं बलित्वस्व
दृष्ट्यित्वेन सहितेनापरस्परं मैत्र्येत उभे वज्र्यवनः सखिनायुक्तपलत्वएणत्वादेकादिपत्समपितत्वावि
वाहः शुभोनिरुक्तः उक्तंचजगन्मोहने वासिष्ठेन राशिनाथविरुद्धेपिसबलावंशकाधिपौ तन्मैत्रे
पिचकर्तव्यं दम्पत्योः सुखमिच्छतीति ननुयेपरिहारोराशिनाथविरुद्धेपीत्यवादोकेवलग्रहमै
त्र्यपवादकोननुदुष्टभकूटस्यत्वग्रहवैरस्यानत्व्यते एवदारितेनाशयेनस्मद्भकूटमिश्रग्रग्रथकूट
दतितत्रनभागारभावंदूरेलग्नकूटामितिसमर्थिमितविवाहपटलेयवाक्येसमतिवेनयस्मामि
र॰॰ स्यतेनदेवकेवलग्रहवैराप्रवादकमस्तिनविदमपिननहयोर्वाक्ययोयथाक्रमनयशस्त्ररस्मा
र्येजितामितपकस्मिन्नेवग्रहदोषप्रत्यर्थपरिहारहययघपपलियये कास्मिन्नेवदुष्टभकूटेभव
नपतिसख्ये इत्यादिनानेकपरिहारासियानमित्येनोवचनेनकंविनाहपीविवेचपयामः मत
नुभागारिभावहदेसद्भकूटमितितवतिः सेदेहयहदेवरस्येवापवादकंपरेत राशिनाथेविरुद्धेपिमि
त्रेत्वचांशनाथयोः विवाहकार्यदहीमान्दंपत्योस्त्वववर्धनमिति जगन्मोहनस्यवसिष्ठवाक्येनस्या

गृह्णवसिष्ठवचः समानार्थकं सडुष्टभङ्गदृश्यत्वग्रहवैरापवादकं तथाहि मूलार्थकयकस्मिन्वाक्ये
राशिनाथयोः परस्परविरोधे सति तत्राशितं वा शास्त्रामिनोः परस्परमैत्रीचेच्छुभेविवाहः स्यथः
भवेशनाथयोः सत्त्वत्वविचारोनास्ति यत्रत्वेशनाथयोरुक्तादिस्थितेनसबलत्वंपरस्परमैत्रीवि
निद्वयमलितडुष्टभङ्गदृश्यत्वग्रहवैरापवादकेइत्यापिकार्थवचनस्यार्थः नन्वनयोर्वाक्ययोः सम
नविशेषभावात्र नार्थकवाक्यार्थोत्तवादेनत्रपरः वाक्यस्य सबलत्वविधानप्रः सदैकवाक्यत्वाड
यमेवान्यापि नविशेषणपर्यवसायिकस्यानुभवति यथाशुभराशौ चैवबैडौकरोग्याशेषैवलड्डाक
रोतीतिवाक्यद्वयेत्रहिसामान्यादितेयत्किंचिद्देवताकस्थपुरोडाशस्य चतुर्द्धाकरणं प्राप्तं आग्नेये
वताकएवपुरोडाशे चतुर्द्धाकरणं पर्यवसतीतिचेन्न इत्यत्र वेदेहिकालवस्मारयाग्नाहदशवैदिकवा
क्येतयाभिन्नकर्तृकेष्वस्मृतिवाक्येष्वेवविधागतिः विना नेन्यकर्तृकेषुस्मृतिवाक्येषु अन्यतरवा
क्यानार्थक्यापत्तेः नचकिमनर्थकमित्याकांक्षायामधिकार्थकेनन्यूनार्थकमित्यनेनायोरेकक
र्तृकयोरेकमेककरणपठितयोर्व्याख्यावश्यंभिन्नार्थकंकेवलग्रहवैरापवादकमेव ननुविशेषहस्यान्न
क्रमसमन्वयाद्यर्थत्वादिदृष्टविषयोल्लप्स्यत इतिचेन्नतदर्थकवचनान्तरस्यस्पष्टस्याभावेपिपाहस्यसम
न्वयपरत्वायाउल्लभत्वात् एवंचयत्नभोगातिभावंद्वेत्यसद्भूदमित्यापिवाक्यंग्रहवैरापवादकं

मु॰
वि॰ वि॰
टी॰
३॰
30

तुल्यबलत्वात् व्रीहियववत् अंशनाथस्य बलत्वाभिप्रायकं न राशिनाथे विरुद्धेपि तद्दोषसंभव
विषयविशेषपरिहारार्थकं तथाहि राशीचनाथोवपते घोसमाहारे राशिनाथे तस्मिं राशिनाथद्वे
षे समहारेहेतुः स्वीयते तथा मतद्वयमर्थः राशिविरुद्धौ षट्काष्टकादिना यौ विरुद्धौ कयोर्नाथविरो
कोत्ता घोषयोः षट्काष्टकादिविचारस्तयोर्वर्जनिहितत्वाद्रुहणमिति नित्ययोरांशपनाथौ विरुद्धौ
मित्राणि षट्कमलोऽरिमादिनापरस्परं यास्मान्तैतद्वासिनवांशस्वामिनोः सबलतेमित्रत्वेवसमस्थि
तेसति विवाहः शुभदः तत्र निर्विशेषसमाहारहेतुविशेषमाण उच्यते अंशनाथस्य बलवत्त्वाधिक्यकर
णेव उच्चगुणपङ्क्तत्वत्रस्पदोषहेतुविध्यस्य राशिविरोधहदविरोधत्नूपस्यपरिहारकमित्यवगम्यते स्थत
एवज्योतिर्विदामभिप्रायं विदितेतमपविरोधेरवेविधेसामान्यमात्रिंत्यविवाहकारयते त्या स्त्रोवशस
ज्ञानुपमकं श्रमित्रापिपत्ते नाशशुद्धिरपीतितेवत्या ह नाथ्यवलशुद्धौ तयोर्निशारुक्तप्रकारेण तादृत
लेषुस्त्री पुरुषनक्षत्रयोरेकस्यानाशोसुवस्थितताभावश्चेत्तदाविवाहः शुभः यथा भरणीहस्तयोस
त्रुपुभयविरोधे पारशिनवांशयोरकमेणपवमवर्तयोर्यास्वामिनौ सूर्यभौमौ तयोर्मैत्र्यपत्यस्म स्तन
वांशयोस्तास्वबलनुमपि तत्रविवाहः शुभफलदो निगदितः यत्र त्र स्त्रीपुंसनक्षत्रयोरेकनाथवि।
स्थित्यभावः यदा तास्विनी हस्तयेयवहेपानदैवस्यातान्तदानाडीनक्षत्रशुद्ध्यभावात् सकलगुणव

२

ऽपि विवाहो न भवति किं पुनरेवंविधे विषय इति सदा नाशयत्येकनाडीसमाजो भकूटादिकान्सम
भवान्सुगुणानित्युक्तेः अथैतत्परिहारसंभवे परिहारान्तरं हन्ताराशुद्धिविषय इति अत्रान्यदस्य मनववर्ति
ते श्रीमद्देवव्याख्येयमिदं एवंविधे विषये षट्काष्टकादौ च सति यदि स्त्रीपुंसनक्षत्रयोः परस्परं तारा
शुद्धिविशेषकत्वात् हरभेयावदित्यादिना ताराशुद्धिं पूर्ववर्षोवर्णनेन द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमनवमता
रासंतत्केसत्विविधेर्विवाहः शुभो निहितः अत्रोदाहरणान्यनेकानि बुधैर्व्याख्यानि अत्र संमहिरन्योन्य
ताराविशुद्धाविवित्सुज्ञाराजमार्तण्डेनायमर्थः स्फुटं समभिहितः तारामित्र ८ साधिन ९ जन्म १
शुभदा हेमा च सेपक्करा षष्ठा सा नवपंचमे व्ययसेनयोगशुभेवाषिता शीघ्रा शुः सततूहिविनजनक :
कार्यो विवाहस्तदेति चकारात्स्वयशीव जन्मनाराशुभफलपतिनाराउदावाणि भेदोवरलभेदोवाशु
भाध्यया दृशमैकोनविंशति ताराशुभयव अत्रापि यद्दीनाडीशुद्धिः स्यादितैव नाडीशुद्ध्याभा
वे विवाहो नैव भवेत् उक्तैर्वात्र संमतिः अथैतस्यापि परिहारस्याभावे परिहारान्तरमाह अथ
राशिवश्याभावे इति अत्रापि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः राशीनां वाविरोधादिके विषये षट्काष्टकादौ
च सति द्विनाम्नगेहे नराशिवश्यादित्यादिना शुभफलदो स्त्रीराशिवश्यताः भावे सम्भवे सति
विवाहः शुभो निगदितः यदि भवन वश्यं मिति श्रीपतसूक्तेः अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षि

मु॰
वि॰वि॰
टी॰
३९
31

तैर्वाक्यैर्दैवज्ञैर्हेतोः नन्वयमत्र निष्कर्षार्थः षट्काष्टकेन नवपंचमद्विर्द्वादशेनापि दुष्टभकूटे ष
त्स्वप्यस्यैर्ग्रहमैत्र्येकः परिहारः। एकाधिपत्यं हि द्वितीयः ग्रहवैरेप्युभयोः सबलत्वे मैत्रेवात्
तीयः ताराशुद्धिश्चतुर्थः राशिवश्यत्वं पंचमः सर्वेष्वपि परिहारेषु नाडीशुद्धिरपेक्षितैव ना।
डीमेलने विवाहो नैव स्यादिति एवं च गुणैक्यकन्ताभवनपतिसुहृत्त्वेऽत्यस्य पत्नी पति श्लोकस्य वाक्य
वत्वपृथग्भावेन कृत्यातावत्परिहारभिधानेन कृतेन देकृत्स्नस्य एवं व्याख्यातं यत्र हि श्लोकेऽपि
हारकं तत्र गुणसमुदायः परिहारकः स्यादिति किं वाक्यं तत्कन्तस्य मैत्रीदिवपथा हायोरपि तयो
रेकाधिपत्येपि चेत्ताराभित्रस्वमित्रजन्मशुभदादैमा च संपत्करीत्यादि शान्तिरविनेन राजमार्तंड
वाक्ये न दुष्टभकूटे ग्रहमैत्र्यासद्भावेनैकाधिपत्येन सहताराशुद्धिरेव परिहारिका समुपस्थिता अ
थ दैकस्य मित्रत्वे परस्य समत्वे स्यादपेक्षा अतएव तद्वाक्यं ज्योतिःसारसागरकृतापि चरणो स्वे
वं विहितं अत्रान्योन्यमित्रत्वे तु स्याधिपत्ये वा ताराशुद्धिरेव विस्तायकोऽतएकमित्रतायां नव यो वा
दिगुणांतरापेक्षा षड्बेलसवेध्या न्यागाइति अतएव नास्मिन्पद्ये चेत्यरासिपृथानादेकवाक्यनाव
साय। एवं श्रीपतिवाक्यमपि व्याकर्तव्यमेकवाक्यतावलात् तत्र षट्काष्टके पुनर्भवनपतिसौहृ
दमिति सकलगुणसत्त्वमेव परिहारके अन्येषां दुष्टभकूटे योरवश्यमेव यदाहुर्ज्योतिर्निबंधगा

२

ग्रहैमेवं गुभातानावाशिवपंचभिः कुम्भे षडङ्गकेवुयः प्राङ्गहोमांद्य नंकोत्रिकोणकमिति य
नंकोहिहादशेवानवपंचमेवा इत्यादौ निर्विमिष्टादिवाक्यानि रूपलक्षणपरतयाख्यातेयानि अत्र
यथासंपृत्तं षव्यवस्थापेयत्वलमिपता सोऽहमिति स्वष्टहृदयंयस्यासौ स्वहृत्यित्वे स्वहृन्मुक्तदै
भित्रयोरिति मातुः स्वहृदोभावाः स्वहृदं ह्यायनातत्त्ववादिभ्याणा तद्धितेषु वामादेरित्यादेरुः।
हि केचित्तस्वहृदयस्य स्वहृदयस्य स्वभावसोऽहमितित्ववादिनादनिहृदयसहृहोवेयद्दण
लामेऽपिनिरुदाद्देशादित्याद्युः अपरेतुस्वातेहृत्मानसंसनरस्याभिधानात्मनोवाच्येहृच्छब्दः स्व
ष्टहृत्मनोयस्येतिस्याद्दुत तस्यभावः प्राग्वत् अतिहृर्पंसिंहमिमाभिरयुः तदुभयमपिविंत्य
यतोऽप्यङ्गासिंधुनेएवंपदस्यवेडभयरक्षहेतोसत्यासोऽहमित्येवस्यात् ननु सोऽहमिति नन
श्वयमपवेष्यतेनैवतत्त्वेनोभयपरहृदिः कस्मात् भवति नहितत्र कश्चिद्विशेषउपादेयते उच्य
ते ... गुणइत्यत्र ... रोरितिवर्जंवैगुणग्रहणं संज्ञाएवैका विधियेतिनियेध्यथास्यादिति ताप
कात् एकाग्रेत्यस्यानित्यस्यानित्यत्वानाश्रवतेनादाहित्वहिद्दिरेवाचेतियजवः समादधते अपरेतुअ
तिपरोक्तस्य एदयपर्यायस्यहृच्छब्दस्य फक्ष्णगत्यत्र ग्रहणात् एदयस्य एलेवमादयंयविकल्पे न
पाहि वाशेषकष्मनेगेष्विनितसोऽहार्थे सोऽहृदयं ग्राह्यणादित्वाष्यात् एदादेशापदेऽस्मिनागमित्युंतेस

मु.
वि
टी.
३१
32

वेधदशवेत्स्वभवपूद वृद्धिरिति काशिकाकारो व्याख्यात् अयं तत्क्रमः एकाङ्गे गमनार्थे वक्तृहृणीना
नार्थकस्येति परिभाषया हृदयवाचिनो ऽदयादेशस्यवाऽकछन्दृसैव ग्रहणं तेनाचस्वऽहेशु
दौ मित्रामित्रयोरिति निपातितस्य स्वऽच्छन्दृ स्यामि अवाच त्वेनार्थवत्वात् दवयोऽकछन्दृ स्तंदतस्या
तः अयं दस्य हृद्धिर्न भवति अयस्यानर्थकादित्यादि हृद्धिरेव भवति अस्यैवादायमनसि तिदा
यविनयविशेषयतिसौऽदनसदृतिमाचः सौऽदं हि मनमाने गोरूयो रिति केशवाक्षेपि सौ
ऽदशाहे प्राप्ते केति निरस्यमिति ३३ अथ ऽङ्गणानागनकूटग्रहकूटमजातांपरिहारेणालि
त्याह मित्रयो राशिस्वामिनोरैक्ये नाथद्वन्द्वस्यापि स्यात्कृणानां नैदोषः विषमे नैनाथयोस्तद्भकू
टेऽपि दग्धेति स्यापि हृदभकूटे ३४ सौऽपि स राशिस्वामिनोरैक्ये सत्तां नत्या राशिनवांशनाथ।
योर्हृद्धे शुभं तस्यापि मैत्र्या गणानां ऽगणानां दोषो न स्यात् स्त्रीरक्षो गणाशुभो मम नृगणोऽपीरे
वगणो वा नरगणो वा गणदोषो न स्यादित्यर्थः घटालि राशयोर्यायाः स्वऽश्वो वा मित्रत्वे वोशनाथ
योः गणारिदोषेप्युद्वाहः पौत्रपौत्रवर्धनः रति अथ राहुकूट शुभफलं भकूट राशिकूटेत्।
तीयैकादशे दिके वेदाद्विविधद्वयोः पातित्तासं बधिने दोषनाशायेन दिम्मष्ठः षडष्टके समभावि
मते विवाह पटलम् ॥ नभोगारिभावंदरैकत्र कूटविकूटे भकूटे शुभेर्कादि मैत्री सदा नाणा

येष्वेकनाडी समाजोऽभकूटादिकोऽसमभद्रोऽस्ते तेन। अथ वक्तव्यं वरणः प्रोक्तोऽदुष्टभकूटदशया।
दिना पुनरुक्तोऽपि मरणादि सेदार्थ्यं पठितः यदुक्तं नारदेन एकपिण्डोऽमित्रभावे शुभदं पाणि
पीडने हि द्वादशे त्रिकोणे वा न कदाचित् द्विरष्टक इति तत्राडीरोषो मत्स्यवदष्टकं अथ नाडि
ताराकूटमात् भवनपतिस्वक्षेत्रे स्यात् यैकादिपत्ये यदि भवनवशात् वैचैव षट्काष्टकेऽपि
शुभकृदिह विवाहो न्यान्यताराविशुद्धौ यदि विलक्षणो वै केस्यात्तन्नाडी समाजर इति श्रीपत्य
लेख्य २५ ॥ अथ क्रमात् प्राप्तं सकलकूटश्रेष्ठं नाडीकूटं स्वग्धरयाह ॥ ज्येष्ठार्यमेशाम्बुनी
राधिपभयुगयुगं दस्रभं चैकनाडी पुष्ये दुत्वाष्टमित्रान्तकवसुजलभं योनि बुध्न्ये च मध्या
वाय्वग्निव्यालविश्वेद्युयुगयुगमथो पौष्णभं चापरा स्याद्दम्पत्योरेकनाड्यां परिणयनमसन्मध्य
नाड्यां हि मृत्युः २७ ज्येष्ठाशमित्रा ऋर्यमा उत्तरफाल्गुनी ईशा आर्द्रा नीराधिपो वरुणः।
शतभं शततारका दस्रभं अश्विनी एतद्युगयुगाः स्वयम् ज्येष्ठाश्मूलं च उत्तराफाल्गुनी हस्तश्च
आर्द्रा पुनर्वसु शततारका पूर्वभाद्रपदा वेदमध्यः दस्रभं अश्विनी च एतद्दशमन्वकं पर
स्परमेकनाडी स्यादिति अथ पुष्यः पुष्ये मित्रः अनुराधा यः अन्तकं भरणी
वसवो धनिष्ठा जलभं पूर्वाषाढा योनिः पूर्वफाल्गुनी बुध्न्यो हि बुध्न्य उत्तरभाद्रपदा एतन्नक्षत्र

मु॰ चि॰ टी॰

नवकंपरस्परंमध्यनाडीसमुच्यते अथवायुः स्वाती अग्निः कृत्तिका व्यालोश्लेषा विश्वे उत्तराषाढाप
मेषोयुगशुभे स्वातीविशाखा च कृत्तिका रोहिणी च आश्लेषामघा च उत्तराषाढा श्रवणश्चेत्यर्थः अ
थैषोऽस्मिन्नेवतीव एतन्नवकनवकमपरात्तृतीयैकनाडीत्युच्यते एतत्फलमाह दम्पत्योर्द्वयोस्त
योरेकनाडीपरिणये समुद्भूतफलं स्यात् मध्यनाड्यां हि निश्चयेन समुद्भूतयोरपि स्यात् यदाहुर्व
गीः नाडीकूटे न्तमे शीघ्रे कृतानो न विरोमणि ब्राह्मणाकन्यकाकेटस्तुचेते न विनिर्मितमिति
वाराह गुर्वेकनाडीकाद्दने विप्रयोगमथाख्यनाश्यामुभयोर्विनाशः श्वेताचैवेदव्यमतीव दुःखं
तस्मात्स्नतस्मः परिवर्जनीया इति अत्र वक्तव्यासौ वसिष्ठेनोक्तः शाब्यन्निभिर्भैर्हिभिस्त्रिभि
रेकक्रमोक्रमात्त्वगणयेदुहति यदेकपर्वणशुभयोश्चयिस्सेनेष्टात्त्वनायोभशुभमेकनाडी य
थाफलोपि विशेषमाह वसिष्ठः साममध्यनाडीपुरुषं विनिहन्ति तत्पार्श्वनाडी खलु कन्यका
तु आसन्नपर्याये समागतावेद्धवर्षेणमाप्यं तथितात्रिवर्षैरिति उत्तरार्द्धस्यायमर्थः यातस्त्वसमी
प्रस्थिते पर्याये ह्याहृतौ वेदैकनाडी समागता यथा अश्विन्यार्द्रयोः भरणीमृगयोरोहिणीस्त्री
षयोर्वीसानाडी वर्षे तो केन स्त्रीपुंसयोः कल्याशुभफलं दास्ती स्यात् यदा तु अश्विन्युत्तरफाल्गुन्यो
रिवानतरितानन्तरं ज्ञातरेकृतव्यवथा नासानाडी त्रिभिर्वर्षैः कल्याशुभफलदात्री स्यात् अत्र स

फलेनाशेवदत्रकमी॰स्मदङ्कुयघहूयं दस्त्रेषा हिमर्गमार्कैदम्मलतोयादिशांजाद्विभात्यकर्न
दी मध्यायायेहीज्ययान्त्यदीविद्यामित्राद्याभावस्महित्वधाभानि वह्निवाद्विदानानिपित्र्यानिल
त्वष्ट्रायाविपविस्रपोलिपरावयंपस्नाभेमनिकृष्टेतिडःर्विवर्षेण सान्त्यानरालेत्रिवर्षेरिति
यस्यकर्तानाशेदोषस्तावदस्याक्रममतेगोकृतनाशेनत्वत्रालेपवाक्यानिश्र
प्रितीस्यायोविनाशेभेदतदोषाभावएवतेनाक्षेत्रगणास्यर्घः दक्षवाश्वित्या
दित्रिकगणनाकन्यायाश्वतश्चलेजन्मजन्मनततत्रमृतियदातत्रिचरणेनतत्र
तदाकृत्तिकामारभ्यचतुर्वर्गगणनामभिजितहिचरणेनकन्यानतत्रमगणोक्त
तः पंचपर्वगणना यदाहतारदः वतस्त्रिंशाद्विभाक्तः याः कन्यायाक्रमले
लिभाव वह्निमादिडभानाशेत्रिवतः पंचपर्वस्य गणायेत्सव्यावैकनाशेण
पश्चाचतः पंचनाशे पंचपर्वनाशे स्वसनमेशायः
श्रमममर्थस्सहामाह गर्गः वतस्यकन्या स
हे गणायेदाश्विनादिकं कन्याकत्तहिपाश्चेत्यात
गणयेत्सौम्यमादिकं पंचभिस्तवरोहतपंचमाशलिवर्जितमिति

मु॰
चिं॰
टी॰
३४
३५

एतत्फलमप्याह गर्गः संश्लिष्टं भावनाडीनं तद्रूपं हंति वेगतः संश्लिष्टापार्श्वनाडीनं कन्याको
हेति संशयमिति आसन्नानेकनाडी स्याद्वा सन्नमृतिदायिनी दूरस्था चैकनाडी स्यादहरक्षाति
एकारिणीति हरिवरूकाले जगत्मोहनेनारदः एकनाडीविवाहश्च गुणैः सर्वैः समन्वितः
वर्जनीयः प्रयत्नेन दंपत्योर्निधनं यत इति आसांनाडीनां देशभेदेन व्यवस्थामाह जगन्मो
हने नारदः चतुर्नाडीतु अहल्यायां पांचाले पंचनाडिका त्रिनाडी सर्वदेशेषु वर्जनीया प्रयत्न
त इति अहल्यापंचालौ देशविशेषौ तन्नचतुर्नाडिद्वित्रिभोक्तस्याया इति चतुर्नाडीतं त्वहल्या
यो इत्यनयोर्वाक्ययोर्मात्सन्न्यविशेषभावमापन्नयोरयमर्थः संपन्नः कन्यादेचत्वचन्द्रादेसप्तर्षिर्वं
दित्रिनाडी अहल्यापंचालव्यतिरिक्तसर्वदेशेषु स्यात् तथा कन्यादेत्रिपादेकृत्तिकादिचतुर्थचे
नाडीअहल्यायामेव स्यात् तथा कन्यादौ द्विपादेमृगादिपंचपर्वनाडीपंचालयव स्यात् एवं देश
भेदेन नाडीभेदस्य विमतिनतद्देशेषु प्रोक्तभिन्नो न्यर्वा यो कन्यायोर्नाडीविचारो न स्यादेव यथा
त्रिपादेद्विपादस्यात्कन्यादेमतिसर्वेष्वपिदेशेषु त्रिनाडीविचारो न स्यात् एवं सतिपुनर्वसुकृत्तिका
प्रभृतीनां गौणां स्तुभचपार्श्वयित्स्नानां उन्नताडीषु सर्वतद्देवः सहनाडीविचाराभावः प्रसज्ये
त तथा मृगविजाधनिष्ठानां ज्ञीणां मध्यनाडीपित्स्नानां मध्यनाडीसंबंधः सर्वैर्भरण्यादिभि

सहत्वं तथा च तत्पूर्वभेन देशविशेषे विनाऽभावप्रसङ्गेन नैवेष्टापत्तिरिति वाच्यं आ
यावर्तनमिवास्मिन् कलशिष्टाचारविरोधप्रसंगात् न च त्रिनाडी सर्वदेशेषु वर्जनीया अथ तत्र
इत्युक्तं हल्यापवालयोरपि देशयोस्त्रिनाडिरस्त्वेवेति वाच्यं चतुर्नाडी न हल्यापवालेष्व
नाडिका इमेन हि विशेषमाहुश्चार्यास्त्वदेशशेषा हल्यापवालव्यतिरिक्तदेशेषु वर्तते वि
शेषसंनिधाने अमान्तेमासान्येन शुद्धिरिति सामान्यवचनेन इत्ति न्यायात् श्रुतिपुराणप्रायाता
वसिष्ठोक्तत्वाद्यातनशनिवत् अत्र मासमध्यमनिर्णयप्रणामः चतुस्त्रिंशद्विभास्यायाः कन्या
याक्रमशोऽस्ति भात् वह्निभादित्रिभागाशी त्रिवतः पंचपर्वभिरिति पद्येनैकपंचपातानाडीत्र
यविचारमभिधायानन्तरमेव वेलास्तिस्रो विरिच्यमानदलभागानि विन्यसेत् यत्कैवल्याश्च
यो हृत्स्थे स्वर्णतोऽजस्मृधिस्य यातिनिश्चन्तरपि त्रिनाडीभूपत्वस्त्रवान् सा च त्रिनाडी सर्वेष्वपि
अहल्यापवालसहिते षु देशेषु स्ववर्णपविवाघयथास्यादित्येतदर्थमुक्ता नैवेदं त्रिनाडीग
लक्षणवाक्यमिदमिति वाच्यं एवं चतुर्नाडीपञ्चनाड्योरपि लक्षणाभिधानं कर्तव्यं स्यात् किं
च यदि लक्षणवाक्यमेतत् कियतेन तत्र सिद्धवनलोमविलोमगणनावक्तव्यास्यात्सा च नो
क्तेति विधिवाक्यमेवैतत् तस्याद्धर्मिश्रादिभिर्देशान्तरभेदेन अनित्यशब्दानिकेवलतः पंचना

मु.
वि.
टी.
३५
35

शेत्रुपदत्समकलदेशव्यापिनात्समकलतत्त्वव्यापिनाश्च त्रिनाडीवेधका नवैवानावतः पंचना।
डीसमस्तदेशव्यतिरिक्तान्यदेशेषु नैवाधुलोके किंतु सर्वत्र परिदेशेषु विचार्येतत्र स्वदेशादेशमह
त्वमस्तदेशेदोषास्त्यताच्चिनाडी तस्य वेधे च समानदोषा यदाहमतः अत्रस्याद्यावत्ननाडीसंयो
गाः कालमनस्तु पञ्चधा योगात्वेदेषेष्व स्यपद्मस्तत्र फलसंयुताः पंचनाडी समायोगाः पंचवालीकाल
देशः इतरत्र समायोगोऽपि एवरात्रिदोषकृत त्रिनाड्यास्तत्र समायोगः सर्वत्रानिष्टकारके इति
यत्तु ज्योतिर्निबंधे ज्योतिःप्रकाशे त्वस्मिन्यादि त्रिनाडीफलत्वाभिहितं नियतेनमध्यमेना
डीदेष्यत्वेनैव पार्श्वयोनाड्योरिति अत्र पार्श्वनाडी मुख्यत्वेन महादोषाभावे सत्यात् विवाहा
दिकर्तव्यमिति तत्र गः न त्रियादिविषये गोदावरीतीरादिप्रवासिविषये गौतमस्या।
यास्मत तत्र श्चेति गौतमे गोदावरी अत्रार्थे आर्षस्मृतं स्मार्त इत्येवात्रास्मिन्यादि त्रिनाडीगर्वादि
ष्वपि अनिष्टप्रश्नभगुणागतानादीनप्यैव उक्तंच ममवेदे एकनाडीस्थिताय त्रपुरुमेत्रास्वदे
वताः तत्र द्वाशेकृत्ं मृत्युक्रमेणफलदिपति यभः पुण्यागतामितिदेषेयामखएकगृह एक
कनाडीस्थितमसर्वविकंठं वेदवर्जितमिति अत्र नाडीवेधे च त्रयं वेधे अविपएकविषय।
स्याज्यः यत्तरस्मृतं तत्रैव अत्रयोगे न च तत्र योगे वातादिमे द्वितीयेनन्तरीयेन

तृतीयेन द्वितीयके एवं भांशाग्न्ययोर्येषां जायते वरकन्ययोः तेषां मरणं न संदेहो ग्न्ययोर्येषां जाय
ते वरकन्ययोः धनाः स्वल्पदोमहा इति तत्राप्यावपवक्रत्वे गुरुः दोषापनत्तयोनाशमस्तु जयजन
यादिकं विधाय ग्रहशान्तिं कृत्वा तत्पश्चात्कार्या विवाहो हिरण्मयीं दक्षिणां वरं धाहुर्णां दिकूटके
गावो त्रैव समनेष्वमसर्वदोषापहारकमिति एवं सर्वसमन्ततानादष्टौ कूटभेदा अभिहिता नान्ये
माहेंद्रगोत्र देशेवमाणवै रज्जवेद्ध कमित्यादिवादरायणवाक्येन कूटानां तन्नेहे विषय
तापारत्वात् नेव कूटभेदा वसिष्ठेनैहिताया अस्मिन् पित्र वरणं कृतेणु डरानेद व सामान्यवि
शेषभावसहिता दृष्टव्याः ३५ अथशाखामंमते वर्गाष्टकं कवरतपयशाववर्गेषु वेगोपमार्जा
रसिंहश्वानो सर्पाखुमृगावीनां निजपंचमवैरिणमष्टौ ३८ नामकर्मेशकरणेमूलेवौला
परेषेषु भ्रातृत्व ढूपाः सर्वैवर्णास्वराभिरभिहितानवाह्नपोवर्गाः ऊवुडत्रयवर्गोइ
ति एवं वर्गः एकायवर्गाः अन्यः शवर्गः एवमष्टौवर्गाः तत्रावर्गः खगेशाखगरुडवर्गः
कवर्गो मार्जारस्य चवर्गो सिंहस्य टवर्गः श्वनः कुक्कुरस्य तवर्गः सर्पस्य पवर्गः आखोस
षकस्य यवर्गो मृगस्य शवर्गो अवेर्मेषस्य अत्र निजात्पंचमस्तस्य वैरी येषां तेनुषो
नः गरुडसर्पयोः मार्जारमूषकयोः सिंहमृगयोः परस्परं महावैरमित्यर्थः अत्रश्लोक

स्येर्नेनत्रद्वयंभद्वाभद्राकवर्गेचद्वेवेन्नदाशुभं यदाचैकवर्गेउदासीनवर्गेवास्यात्तदा
शुभमेव यातुस्वामिसेवकयोरपिविचार्यंअकुच ज्ञातिनिवृत्त्यै वर्गेषगस्तादप्यामार्जार
सिंहश्वयालसर्पकाः मृगश्वशशकंतत्रस्ववर्गात्पंचमोरिपुरिति २८ अथैतेनकूटानाभि
वार्यौदानंनत्तत्रराशिपादैकेविशेषयालिन्याह ॥ राशिपादैकेविज्ञेनस्यंगहयोस्यात्रत्तत्रके
राशिशुभमनयेव नाडीदोषोगणश्री ''स्वदोषोनत्तत्रैकपादभेदेशुभस्यात् ३० ॥ द
यो: स्त्रीपुंसयोरेकराशित्वेसतियदिभिन्नमृगेनत्तत्रैस्यात्तदानाडीदोषगणावराद्भसमभ्रु
ष्यगणवदोषोनास्ति यथैकस्मिन्नेवऋक्षेभराशौपोषानेनारकाएवंभाद्रपदाणादत्रयेवेसेव
रूपेननत्त्रभेदः नैथवनत्तत्रैकेराशौद्वयेवेत स्यान्तदापिप्राणिकेदोषोनस्यात् उपल
त्तणत्वान्नराशेदोषो यथैकस्मिन्नेवऋक्षेभराशेषानेनारकाएवंभाद्रपदत्रयेवेसेवरूपेनत्त
त्रभेदः नैथवनत्तत्रैकेराशौनभवेत यथायकस्मिन्नेवनत्तत्रेपूर्वभाद्रपदाद्यैयुग्मपाद
त्रयेऋक्षेभेदेनसमराशौमीनेनात्येवरूपेराशिभेदः यदाहनारदः एकराशौपृथक्
धिष्ण्ये दंपत्योःपाणिपीडनं उत्तमंमध्यमंभिन्नराश्येकऋक्षयोस्तयोः एकत्वैकराशौव
विवाहःप्राणहानिदः वसिष्ठः दंपत्योजन्मभेचैकराशौजातिर्यदिनतयोः एकस्यच

तथाद्वादशेकिंविद्धेऽपिविवाहनेच्छति किंविद्धेनतत्रभेदराशिभेदेच गर्गः एकराशिंविना
भांशेगमार्थोहिविवर्जयेत् नदोषस्त्वेकराशिस्थमृक्षटेन्मपमस्त्विति मनुरपि द्वयोर्न्यो
रेकराशिस्थत्वेऽपृथक्त्वेयदाभवेत् विशिष्टाःकोविवाहःस्याद्ब्राह्मणनाडीनयोजयेदिति अ
तएवार्ककेशवार्के नक्षत्रमेकंयदिभिन्नराशिःपरभिन्नराशिर्यदिभिन्नमृक्षं प्रीतिस्तदा
नीनिविडान्तनाडीश्चकृत्तिकारोहिणिविद्धनाडीति वतथ्यवरणस्यायमर्थः वैकादि
सकृत्तिकारोहिणीवत्स्यात्तदापिनाडीदोषोनास्यात् उपलक्षणंवाब्राह्मणदोषोऽपि यथा
कृत्तिकारोहिण्योरेकनाडीत्वेऽपिगणदोषेऽपितन्नविनाशुभाफलेनैवस्यात् अत्रापिप्रथमत
पुंद्वारायेद्विनाडिनीयमत्रीनाव्यपिविशेषोऽयः यदाहगर्गः एकराशौपृथग्धिष्ण्येपुंना
रीप्रथमाभवेत् अतीवशोभनाज्ञेयास्त्रीहाराश्चेन्नशोभनेति नद्वैवंकमतिकंन्यायेनयत्रना
डीगणदोषाद्यभावोयथारोहिणीमृगयोर्हस्तचित्रयोर्वाउत्तराफाल्गुनीपरेतेशुभंस्यात् इतिकिंवा
व्यमित्यत्र्यः अत्रैकराशौनक्षत्रैकेपवादमाह नक्षत्रैकेइतिस्त्रीपुंसयोरापणेकेनक्षत्रेक
चयदिचरणभेदोयथाभरण्याःप्रथमपादेपुंसोजन्मद्वितीयपादेस्त्रियस्तदापिशुभंकल्या
णंस्यात् तदुक्तंकेशवार्केण पराशरःप्राहनपादभेदादेकत्रराश्योरपिसाम्यनस्येति ।

मु॰
वि॰ वि॰
टी॰
२०
37

सोमनसंप्रीतिः वसिष्ठेनापि एकगृह्यसंस्कृतोनीभवतीविवाहः स्वतार्थसंपत्तौ यत्तुभयोरेकत्वे
भवति यदा चाशाकोभिन्न इति एतच्चसंकोचविषयेवेदितव्यं तथाचजगन्मोहने एकदेशेचेक
राशौचविवाहस्तुशुभप्रदः संकोचेचसमदा कार्योभिन्नपादाशुभदातयोरिति अत्रापिविशे
षोज्योतिर्विवेके विधिरत्नेवा हिरण्यपादामचैन्द्राग्निनिष्क्रवणोयाम्यभे उग्रराशौषपाक्षेवन
तत्रैकोपिशोभनाइति ऐन्द्राग्नीविशाखा तदेतत्सूक्ष्मस्फुटं तत्रैवकालनिर्णये विशाखि
काद्याश्रवणप्रजेयातिष्यातत्सर्वमघाघ्यशाला त्रिंशुमतादेकपविग्रहेतत्पोषविकल्प इति
संगिरंते इति पोषात्तराद्यमर्थः अत्रहयोरन्यतरस्यविजेकराशिनतत्रादत्तानउपाययमा
ह वसिष्ठः अज्ञातजन्मनन्नृणांनामभेपरिकल्पना तेनैवचिंतयेत्सर्वं शुभाशुभंद्विज।
न्मवत् जन्मभंजन्मधिष्ण्येन नामधिष्ण्येनु नामभे ख्यातियेनयदायाज्यदयस्यातियनस्वदमिति
ज्योतिःषोडशकर्माणि जन्मराशौबलान्विते सर्वाण्यन्यानिकर्माणि नामराशौबलान्विते
इति बृहस्पतिरपि विवाहादौराजसेवाप्रयुक्तमथाममेचेषु ज्ञातेपिजन्मराशौफलंसमानेनाम
राशिवशात्फलं नाम्नः सकाशाज्जन्मनक्षत्रज्ञानेस्वरोदयाभिहितशतपदचक्रान्नेतव्यं
नामादिवर्णविशात्तेयमिति यत्तत्रकारादिवर्णानांवर्गविभागादिनामस्वचक्षत्यते तत्रयथा

संप्रदायेप्यवस्था ग्रहविवाहे एवं मासशुद्धिं चोक्त्वेदानीं सूक्ष्मं निर्दोषं दिनलग्नविवाहं वक्ष्यति
तत्रैकविंशतिः सर्वसमता दोषा नारदेन परिगणिताः एकविंशतिदोषाणां नामानि फलानि च
पितामहोक्तं संवीक्ष्य तानि वृद्धः समासतः पंचांगशुद्धिरहितो दोषस्त्वाद्यः प्रकीर्तितः उदया
स्तशुद्धिहीनो द्वितीयः सूर्यसंक्रमः तृतीयः पापषड्वर्गो भृगुः षष्ठः कुजोष्टमः गंडांतक
र्तरी ··· षष्ठैकाष्टसु संग्रहः दंपत्योरष्टमं लग्नं राशिर्विषघटी तथा दुर्मुहूर्तो वारदोषः खार्जू
रिकसमांघ्रिभं ग्रहणोत्पातभं क्रूरविद्धर्क्षं क्रूरसंयुतं कुनवांशो महापातो वैधृतिश्चैक
विंशति अथ स्थूलदशदोषा उक्ताः वेधस्थूलनवतयावपातः खार्जूरयोगोदशयोगावके श्रुति
स्वजामित्रस्यपग्रहाश्चबाणाख्यवर्जोदशैवेदोषा इति विवाहोद्योतेप्यभिधानात् दुर्मुहू
र्तो वर्ज्योवश्यमेत्यादि वारदोषः कुलिकादिः सूर्यसंक्रांतमित्यस्योपलक्षणत्वात् अकालवृ
ष्टिर्नामकोपि दोषो गृह्यते यदाह वसिष्ठः पंचांगशुद्धिरहिताश्चोत्पाताकालवृष्टिजा र
ति एषां दोषाणां क्रमेण विशेषफलविशेषमाह वसिष्ठ एव एकविंशन्महादोषास्त्वेते ब
लिष्ठवादिताः कदापि नैव सीदंति गुणानां कोटिकोटिभिः तस्मादेतैर्दुष्टदोषैः कदाचि
न्नाचरेच्छुभं विवाहे विषयवानारीमरणं चेत् नवयत्न ग्रामनाशः प्रतिष्ठा यांसीमंतोन्नयना

मु.
वि वि
टी.
३८
38

शांतं नवान्नभोजनेष्वन्नः क्षौरांतमफलनाशांतं कर्तनाशेन ग्रहारंभे प्रवेशोपपतिनाशनं यात्रा
योः कर्तनाशस्यायुष्ययोर्विशेषतः लभ्यते समदक्षिणायनपक्षपुण्याहादिकर्मभिविति शेषकः
तानदोषलक्षणव्रकृत्यमात्पृथक्दोषनामानि नेतास्माति तत्रपंचांगदोषाडमुहूर्तवारदोष
ग्रहयोगात्मानां तत्र दोषाशुभाशुभभाशुभशकुनानिरूपितान्येवेति पुनर्नोच्यंते दग्धमुहूर्त
वारदोषयोः पुनरभिधाने प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः अतोन्यान्दोषान्सलक्षणान्विव
"णदोषाख्यानि षट्पदस्तेनस्फुटमेव षड्वर्गदोषमाह अजशुक्रेत्यादि चतुर्भिः पद्यैः तत्र गृहन
वांशस्वामिनस्त्राह् ितमेतमजभाषिणीवृत्तेनाह अजशुक्रसौम्यशशिसूर्यचंद्रजाः का
विभौमजीवशनिसौरयोगुरुः इहराशियाः क्रियमृगास्यनौलिकेंडमतोनवांशाविधि रुच्यते
बुधैः ३८ मूत्रलग्नादीनां लक्षणेनादैनाकं त्रिंशाद्भागात्मके लग्ने होरा तस्यार्धमुच्यते
लग्नत्रिभागो द्रेक्काणो नवमांशो नवांशकः द्वादशांशो द्वादशांशस्त्रिंशांशस्त्रिंशांश
कः षड्वर्गकथितनाथे तेते षांमिषणाहमस्मृता इति तत्रैते भौमशुक्रबुधचंद्रसूर्यबुधशुक्र
भौमगुरुशनिगुरवः क्रमेणेति षड्वर्गराशिपामेषादिराशीनां स्वामिनः क्रियंति क्रियामे
षाः मृगास्यो मकरः नौलिकतुला इंडभं कर्कः पञ्चराशिभ्यो द्वादशस्वपि राशिषु लवा।

शाविधिर्बुधैः कथ्यते मेषो मेषादेव वृषो मकरादेव मिथुने तुलादेव कर्के कर्कादेव एवं।
सिंहेपि मेषादेव एवं कन्यादिष्वपि राशिषु मकरादि त्रयमेव यत्नाद्बुधैस्त्वध्यैः यदा
हनारदः सिंहस्याधिपतिर्भानुः चंद्रः कर्कटकेश्वरः मेषवृश्चिकयोर्भौमः कन्यामिथुन।
योर्बुधः धनुर्मीनयोर्देवेज्यः शुक्रो वृषतुलेश्वरः शनिर्मकरकुंभेशः इत्येते राशिनायका।
इति नवमांशा मेषसिंहमेषसिंहाश्चापमेषादयः क्रमात् कुमाङ्गामृगकन्यास्वेतेषां स्या
न्मगराद्यात् तुलामिथुनकुंभेषु स्युः क्रमेण तुलादयः अलिकर्कटमीनेषु क्रमात्स्युः कर्क
टादय इति ३८ अथ होराविधिमाह चोच्यते दोभेदेन शास्त्रवचनाद्बृहन्नारद् समगृहे मेष
शिरविहोराविषमभविमध्ये रविशशिनोः स्म ३९ पंचदशभागात्मिकैका होरा समरा
शिमध्ये प्रथमा चंद्रस्यापरा सूर्यस्य विषमराशिमध्ये प्रथमा चंद्रस्यापरा सूर्यस्य विशारा
शिमध्ये प्रथमा रवेरपरा चंद्रस्येत्यर्थः होरार्कहोराजराशौ समभे चेन्दुसूर्ययोरितिनार
दोक्ते ३९ अथ त्रिंशांशद्रेक्काणनसेततिलकयाह शुक्रात्तजीवशनिभूमिजनयनस्य वा
ल शैलाष्टपंचविशिखाः समराशिमध्ये त्रिंशांशका विषमभे विपरीतमस्माद्द्रेक्काणका
प्रथमपंचनवाधिपानां ४० समराशिमध्ये क्रमेणाष्टमतः पंचतो मेषादौ शुक्रः स्वामी

मु. चि. टी.
२५
39

ततः शैलानां सप्तानां ते बुधः ततोष्टानां जीवगुरुः ततः पंचानां शनिः ततो विषमत्वा वाण :
पंचते भास्वततन्वो भौमः शुक्रालोत्यादि समाह वृद्धः विषमभे तस्मात्समराशौ विपर्यये ते
विशेषाश्च वाणात्स्वामिनो भागाश्च विपरीता इत्यर्थः यथा प्रथमतः पंचानां भौमः ततः पंचा
नां शनिः ततोष्टानां गुरुः ततः सप्तानां बुधः ततः पंचानामेषां स्वामी शुक्र इत्यर्थः
अयमेव त्रिंशांश इति यदाह नारदः ऊजार्कीज्यज्ञशुक्राणां वाणेषुष्टाश्वमार्गणाः
भागाः स्युर्विषमे तेन समराशौ विपर्ययादिति अत्र केचिद्विशेषं तेषां हि प्रथमो व
ऊवचनात्ततः प्रथमोन स्मानाधिकारणान्तराधारोतनयो वाणादिका भागाः पंचप
दार्थपंचेन स्वामिनः अन्नानेनयोऽङ्गिन्नविभक्तिकत्वाश्च तथा सत्ययमर्थः समराशौ तु वि
शेषः तेननादिकभागादिपर्ययाद्यत्वस्थिताः यथास्थितानामेव कुजादीनां तेषां प
णां प्रथमतः पंचानामेषां स्वामी भौमः ततः सप्तानां शनिः ततोष्टानां गुरुः ततः पंचा
नां बुधः ततः पंचानां शुक्र इति मूलेप्येवमेव केशुचितत्वात्स्वहेतोर्द्वयोरपि वैपरीत्यमु
च्यते अव्ययानामनेकार्थत्वात् तासां दुश्रयात्त्वे गीकरणात् ऊजादयोऽपि समत्रंशयंतेत
यासतिवाणादिका भागाः ऊजादिकाः स्वामिनोऽपि विपर्ययस्तास्तेषामित्यर्थः अत्रार्थश्लेषमा

णांकृतिकीर्तिवचने यथा पंचाप्यपंचचाष्टौव सप्तवपंचैवचौजमवनेषु यत्रसिस्वतमेद
स्वगृहत्र्युपशुक्राणांक्रमेणांशाः पंचैवसप्तचाष्टौपंचवपंचाथशुभमभवनेषु भागाभा
गेवशाशिनतनवेजशानिभौमविज्ञाणामिति अतएववराहमिहिरेणत्रिंशांशविपर्ययस्याइत्यत्र
तथाह्यः श्रुतकः यदिनाथमर्थोद्धिन्नेतस्यात् नयनकेपिनशाहंग्रहुजी. त्रिंशसंकेमकवशा
द्रेक्काणकाइति अस्यअमानेदशांशाः द्वादशराशिषुप्रथमोद्रेक्काणश्चथमस्यमेवराशेःप
योगस्य द्वितीयोद्रेक्काणःस्वराशितः पंचमराशीशस्यतृतीयः स्वराशितोनवमाधीशस्य
रस्य यथामेषप्रथमोद्रेक्काणोमेषाधीशस्यकुजस्यद्वितीयः कन्याधीशस्यबुधस्यतृतीयोमक
राधीशस्यवोरित्यर्थः स्वद्रेक्काणलग्नपंचनवराशीश्वराः क्रमादितिनारदोक्तेः ७। अथ
द्वादशांशवदर्थकृद्योपसंहारफलवशेनतिलकयाह स्वगृहद्वादशलग्नराशितएववर्गे हे होरा
प्यद्रेक्काणनवमांशकसूर्यभागाः त्रिंशांशकस्यपदिमेकथितास्तवर्गाः सौम्यशुभभास्येनिवाश
भमेवपापैः ८। इहषड्वर्गोद्वादशांशाः मांश्मेषादयेतस्माराशितएवदशांशातेवाशि
तेस्यस्वग्रहापिस्वामिस्वद्वादशांशेश्वरः स्वाश्रयलग्नराशीस्वद्वादशांशेश्वराक्रमादितिनारदो
क्ते अन्यस्वराणाद्रेयेस्यहप्तनं तड्जेवमिहेव लग्नतदर्धेवनतस्त्रिभागोनवांशस्यद्वादशांशका

मु.
विवि
टी.
७.
५०

स्य त्रिंशांशकांश्चेति हि वर्गषट्कं शुभं शुभव्योमचराधिपत्ये यथा पापषड्वर्गाभावो
ऽस्तीति शेषः पंचांगसौम्यग्रहलग्नेन गुणेन च मेभोऽथिमसाचवाणः शुष्यत् शेषं खलव
च वस्येति तस्मात्सौम्यपापग्रहषड्वर्गसाकार्यमिति सौम्यषड्वर्गस्त्रिभागाधिकश्चेत् शुभ
स्त्रिभागोद्दीनश्चेत् शुभदत्वमर्थ इति देवज्ञसंप्रदायः ॥ ४१ ॥ अथ योगं गतं दोषं शार्दूलविक्रीडितेना
ह ॥ ज्येष्ठायां सुभसंपभो सप्तघटिकाद्यमच मूलाश्विनी पित्र्यासार्धघटिकाद्वयेति गदिते
तद्वत्स्यर्गंशान्तिके कर्कलेऽजभान्त्येतार्थ घटिका मिहाश्वमेषादिगा पूर्णा नाघटिकात्मकं।
त्वशुभदं नंदातिथिस्त्वादिगा ॥ ४२ ॥ गंडान्तनामसंधिविशेषः स चानेकविधः । नक्षत्रसंधिस्ति
थिसंधिर्लग्नसंधिस्तत्पाया गंडसंधिः करणसंधिर्वर्षसंधिरयनसंधिः कालसंधिर्मासंधिर्दि
नरात्रिसंधिर्मध्याह्नप्रातःसायंसंधिर्निशीथसंधिश्च न च तिथिनक्षत्रलग्नविशेषाणामेव।
संधिर्भ्रियत कालः स गंडान्तसंज्ञः अन्येषां तु संधिर्निधनकालः संधिशब्दवाच्य एव तत्रादौ न
क्षत्रगंडान्तमुच्यते ज्येष्ठाप्रसिद्धो योऽशुभो रेवती सर्पभमश्लेषा यथामेतत्रघटिकाद्वय
तथा मूलाश्विन्यां प्रसिद्धौ पित्र्यपितृदैवतं मघा तत्र पित्र्यमघा वा [illegible] तत्पश्चषमोऽर्धमिति
यत एषां मासोऽघटिकाद्वयं च गंडान्तनामयथा रेवत्यश्विन्यो आश्लेषामघयोः ज्येष्ठमू

लग्नो रंध्रे वा न विद्विषदीव तष्टयेन लग्नगं गंतमशुभं द्रष्टृत्वमार्येनान्वयः तदुक्तं रत्नमालायां
॥ पैलामाश्चिन्योमार्गपिष्ठुवधेयोश्यूयश्वन्येष्ट्र मूलयोरंतराले तद्गंडांतं स्यादश्वनतो द्विकं द्वियात्रा
जन्मोद्वाहोद्वाहकालेष्वनिष्टं इति यत्सवसिष्ठेनोक्तं यदेतराले पित्र्यसार्पयोश्च मूलेन्द्रयोरा
श्विनपौष्णयोश्च भसंधिगंडांतमिति तृतीयं तथामघमाणेशुभकर्मसु हेतुरिति यामः पुष्कराग्रेन
लग्नभागसंधितिषोषः नारदोपि सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यांतेषोडशांशा भसंधयः तदग्रभेष्वाद्य
जाताः पापा गंडांतसंज्ञकाः उग्रभसंधित्रितयं गंडांतत्रितयं सततं मृत्युदं जन्मयानादिवि
वाहस्थापनादिषु षोडशांशोन लग्नभागस्यार्द्धं प्रहरं इति यावत् आद्यजातः षोडशांशः तदेत
देषु महत्वाल्पत्वसूचनार्थं तथाहि चतुर्थघटिके लग्नगंडांतं महान्दोषः तदापि केवल
घटिकात्मके मध्ये मध्यमो दोषः ततोप्यधिके चरणावधिके त्वल्पो दोषः अतएवोक्तं र
त्नसिद्धांते सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यानामंत्यपादाभसंधयः तदग्रभेष्वाद्यपादा गंडांतं नाम कीर्ति
तं व्यतीपातत्रयं घोरं गंडांतत्रितयं तथा एतत्सार्पत्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेदिति सूर्ये
शाश्वरणार्थं प्रहरइत्यर्थः दीपिकायां च आद्यमघायाश्च तभांते मूलपादादिपूर्ववच्च रेवत्यंते
च तभांते विवाहः प्राणनाशकः इति अथ लग्नगंडांतमुच्यते कर्केति कर्कः प्रसिद्धः अ

मु॰
वि॰ टी॰
५८

लिवृश्चिकः कर्कोमीनः मीनोवैमाकृतिर्णोऽजइतिभिधानात् एवं भानां लग्नानामेतत्:
सप्तमोऽन्तमः अंतेर्धघटिका तथा सिंहमेषयोश्चसिंहेधनुषोधनुः एवं लग्नानामपि भान्तार्धं
घटिकागंडांतनाम यथाकर्कसिंहयोर्वृश्चिकधनुषोर्मीनमेषयोर्वालग्नयोरंतरालवर्ति
न्येकाघटिकालग्नगंडांतमशुभदमित्यर्थः यदाह कश्यपः सिंहकर्कटयोश्चापकीट
योर्मीनमेषयोः गंडांतमंतरालस्यात् घटिकार्धमतिप्रदमिति वसिष्ठेनापि लग्नांतरालेच
टिकार्धमतजलेवहृदर्येलिचापयोश्च मीनाजयोः सर्वगुणान्विहंति लाभोपयासर्वगु।
ण्यात्र्यस्येति तदेषापि घटिकास्वत्वनाथें अथ तिथिगंडांतमप्याह पूर्णानंदेति पूर्णाः पंचमी
दशमीपंचदश्यास्तासामंते घटिकैका तथानंदाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यस्तासामपि प्रथमैकाघ
टिकातिथिगंडांतंनाम यथा पंचमीषष्ठ्योर्दशम्येकादश्योः पंचदशीप्रतिपदोर्वांतिम्यादेन्तरा
लवर्तिघटीद्वयंतिथिगंडांतमशुभदमित्यर्थः यदाह नारदः पूर्णानंदाख्ययोस्तिथ्योः
संधिर्नाडीद्वयं सदा गंडांतमंतदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु इति यत्तु कश्यपेनोक्तं पूर्णानं
दाख्ययोस्तिथ्योः संधिर्नाडीचतुष्टयं तद्विवाहजन्मयानेषु गंडांतं मृत्युप्रदमिति तदेकघटिका
रस्य ह्रस्वनार्थं एवं गंडांतत्रयं संतः स्थिरीकृतः तत्र तिथिलग्नगंडांतपरिहारः शाकल्यसं।

हितायां तथैव तिथिगंडांते नाडीदोबलशालिनि तथैव लग्नगंडांते नाडिनीवोबला
लिनिहिति अथात्र प्रसंगादन्येषामपि संधिरुच्यते स्मातिं यदाह गुरुः घटिकाद्वयमस्तं
तेमासांते त्रिदिनत्रयं वर्षांते वर्जयेत्पंचग्रहणाद्दिनसप्तकं तिथ्यादिसंधिमप्याह वसिष्ठः
पक्षाद्यसंधिषु स्मृतिदिने च मासमसंधिषु स्मृतिनाड्यः खल्वसंधिषु याप्रयु नाड्यश्च न स्मृतितिथिष्वलया
गमेधिस्तं दर्थकरणस्य संधि वर्षेषु विशेषमाह सएव सौराब्धांते स्वजेत्पंचदेवेदेनतव
भेत्यजेत् सावनांते दूभत्याजे नाडद्वेयो स्तुभाद्धमिति अत्रापि विशेषमाह सएव अब्धाः
स्तुस्मृतिविथाज्ञीवसौरवैद्वाऽप्यासदाः तेषामांतेन थाचांते त्रिदिने वर्जयेच्छुभेष्विति अथैवम
केकांधसाधारणं निषेधान्यथामीनाभित्यविवाहप्रसंगाभावादेव वर्षांते निषेधस्यैवयथा।
पातात् गुरुः अल्बांते पुत्रनापस्मात्मासांते तद्दिनद्वयः वर्षांते वर्जनापस्यान्नुहाणामस्तवं
नाशनमिति अथ स्वरूपकांते न नक्षत्रयोगतिथिसंधिषु नाडिके कालं तिथिश्ट विशंतिपलैः
सहितो भयत्र केकलिभी नननसंधिष्ठ दिक्षा लानि त्याज्यानासिद्धके वाबार्के वाक्समनेम
तत्र्य वासनाव सिद्धांतशिरोमणाव भिहितानो पापितन्नु विकरणाभ्यस्त्रद्भ तेडुमान्वोग
तिथि[illegible]करणाभिम्नयथनाभिरेव पृथगवगतिप्रमाणात्रिकः संधिरामामतिथिकरण

व

मु॰ वि॰ वि॰ टी॰ ७१

योगानां फलं तत्रमित्यमिति संधिफलमप्याह केष्वार्को संधौ तु वेधे शुभमेति वंध्या मृत
प्रजा वा गुर्वादि संधि संधिः वदेति वात्या झरत्न भाविन्त्स्फ्लानि पायमध्यं दिवं संधिवृक्तामिति अ
थ रात्रमध्यं दिनं संधिमध्ये निशाक्रो घटी अंशपाः स्वाध्ये प्रकरणेऽभिहितः संधिं मृत्सिल्लकेष्वा
वार्के न्वक्रः एवं भवेदेकगृहादिकस्य पदे गवन्द्रवित्सायनस्य तरत्रराशिष्ठयभाग
तष्टेस्वष्टत्समेतदत्तवो भवति तत्संगयोगगवटीसमाः स्वहिंसगुण्यश्चहि षवाङ्नीय
संसेधिसंधिः खलु यत्र शावेष्टन्सभेवेदेशाविशेषघ्गुणमिति मीनसंक्रांतिमारभ्य वत्स
ताघतनगुणानि निपत्संगा वीष्टत्सेकगृहाधिकस्येत्सके गृष्टहदष्यैनताहि भुवायनेषु तिय
घ्रनसंक्रांतिदोषवस्यनीय लभतिपसंगेन गंडांतदोषपरिहारमाह वसिष्ठः गंडांत
दोषमखिलं मुहूर्तोऽभिजिदाजयेत् हंतियद्वत्खगव्याधः पक्षिसंघानिवाखिलं तद्देत
दोषापवादाख्यस्य प्रकारणस्य नियामकत्वाद्विवाहादिविषयेन जातकादौ ७२ अथ
कर्तरी दोषं स्वनुष्टुभाह लग्नात्पापावृजन्वृज्ञवपाद्येस्यायदा तदा कर्तरी नाम संशे यास्य
दा विषाणाकरः ७३ यदा पापग्रहौ लग्नाद्वयाद्येस्य वृज्जन्वृज्ञह्मा दशस्थः पापग्रहोमा
गौ द्वितीय द्वादशयोः पापग्रहौ वक्रीस्यातां तदा कर्तरीनाम दोषः कृततिस्रोषसंख्याः प्राणच्छेद।

यतीतिकृतौक्षेत्रेनइतिथावर्षान्तसारदन्तर्यामेमन्त्रंकर्तरीयम्प्रत्युदाविह्निशोकदाभवेत् यदाह
नारदः लग्नाभिमुखयोः पापग्रहयोरृजुवक्रयोः साकर्तरीति विज्ञेया दम्पत्योर्गुणकर्तरी
कर्तरीदोषसंयुक्तं यत्नाल्लग्नं तत्परित्यजेत् अप्यसौम्यग्रहैर्युक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितमिति गर्गो।
पि व्ययमार्गगतिः क्रूरो वक्री क्रूरोऽयनी यदि तौ बलप्रमाणतः स्यातां तदा योगाख्यकर्तरीति य
दा तद्द्वितीयमार्गी द्वादशी चवक्रोव्ययवा द्वावपि ऋजौ वा व्ययधनस्थौ संदेशे यात्रिणौ वक्रिणौ वास्त
तातदा कर्तरी नास्त्येव यदाह वसिष्ठः लग्नस्य पृष्ठाग्रगयोरसाध्वोः साकर्तरी स्यादृजुवक्र।
गत्यो तावेव शीघ्रौ यदि वक्रचारौ न कर्तरी चेति विनाम हि क्रिमिति इयं च कर्तरी चेद्दृष्यापि
दृष्ट्या यदाह कश्यपः चेदस्य कर्तरी तद्वत् कुम्भदृष्ट्या न दोषदेति परं लग्नस्य चेदस्य वा।
क्रूरग्रहमध्यगतत्व दोषस्तत्व कर्तरीतात्स्यफले कन्यानाशकरत्वात् यदाह वसिष्ठः
क्रूरग्रहमध्यगते लग्ने चन्द्रे वा करग्रहणे तेयमसदनाभिमुखे गमनेवे स्कोनकन्याया
इति कर्तरीदोषात्वन्यदृष्यवादोनरयोपो कर्तरिकारकोतित्यादिना स्वयं वक्ष्यति अत्र
लग्नादिद्वपलमाणात्सर्वेषामपि भावानां कर्तरीदोषोऽस्त्येवयः सोऽयोभावः स्वामिदृष्टेयुता
वेत्यादिनात्वव्यायत्वात् तच्च लग्नकर्तरी महादोषकरं लग्नभंगादायकत्वात् तस्माच्च

न्यग्रहाद्दशदोषाभाव इति नन्वस्तङ्गतार्कवित् हारणया कश्चित्पापग्रहो भवतु मार्गो हि द्वितीयस्या
नीयदि राहुकेतू यस्मान्न स्वकर्तरीयोगनाशोन्याहुः नेष्टव्याः किं राहुकेत्वोः ग्रहत्वाभावान्
क्रूरग्रहत्वाभावाद्वा दृश्यग्रहत्वाभावाद्वा कर्तरीनाशोस्तीति नाद्यः राहोर्ग्रहत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणप्र
सिद्धं तथाहि स्वर्भानुर्ह वा आसुरिः सूर्यं तमसा विव्याधेति मैत्र्युदिते श्रुति कश्यपेनाप्य
किन्नोपि विष्वक्सेनस्वयामया शिरस्तमः केशवस्य वरेणासीत यापि ग्रहत्वं गत इति यद्य
पि ग्रहस्वरूपाः कालस्य सूर्ययोभगणाश्रिताः पीयूषमेतौ स्वपानाद्ग्रहाणां गतिहृतव इ
ति सूर्यसिद्धान्ते पातानाम्ग्रहरूपतोक्तानत्थापि वेदपातस्य हि ग्रहत्वं वाचनिकमेव स्वेष्टवेङ्क
स्वदिनीपतिपातो गरुडमाह्वरिके पितमेवेति भास्कराचार्योक्तेश्च अनुयवराहोनैवतिदिका
सिद्धवानं च संहिताकर्तृभिरुक्तं राहोरयःशरीरमाहुयाः केनसेन्द्र इति पुराणप्रसिद्धान्न द्विती
यः नन्वकेनवचनेन राहुकेत्वोः क्रूरत्वमुच्यते नवदोणिदत्वकयसाराः पापसेनाः सेशनः सौम्य
इति वराहोक्तमिति वाच्यं तद्रूपोदानाभावादेव किंच पापग्रहत्वानभिधानाच्छुभग्रह
त्वमेवावसीयते न वगुरुबुधशुक्राः सौम्याः सौरिकुजार्कनिम्नगौतः पापाः पापिनो शुभमेत्रक्तः ।
क्षीणोपि निशाकरः पाप इति कस्मादेवमेवा क्रूरशुभग्रहमध्यगणनाभावात्क्रूरत्वमिति वाच्यं

पापग्रहमध्येपि वाणानास्तीति शुभग्रहत्वस्यापि स्ववाच्यत्वात् उभयथोपात्तेनैव नवांशसिद्ध
वर्जयन्नेतस्यापि वक्तुं पाशनादिति चेत् सत्यं सूर्यभौमपातिराजकेतवः पापमेतत्केवल
ताः त्रिपि वेद्रः पूर्णचन्द्रगुरुशुक्रसौम्याः सर्वकर्मसु सौम्याश्चरा इति वसिष्ठेन कं दत्तः शु
रत्वाभिधानादास्तिसुरत्वे स्वरोदयेऽपि बुधशुक्रेंदुजीवाश्च सदा सौम्यग्रहा मताः पापिनोऽर्का
र्कमाहेयाः केतोश्च ग्रहास्मृता इति नक्षत्रीयः नतु स्वयमथार्कः कथं पापान्साधयिष्यतीति।
न्यायात्मादावन्त्यषट्पंचनाभावमितस्य राहोः केतोर्वा फलदाभ्रत्वामासकात् अभावस्यायोग
नियदिवेत्यत्रस्थलग्नादिदृष्टस्थानस्थितत्वं इत्यादिदृष्टमशुभफलजनकं भवत्यनेनेत्यर्थकं।
मन्यधेत ननु षष्ठमेव वेदः सद्योमरणाय यापसेद्दृष्टः यच्चाभिः शुभदृष्टोऽभिश्चैवं विषं
लदृष्टं वेति वा राहोः केतोर्भविष्यतीति चेत् इहापि स्वच्छंदत्वोक्तदृष्टान्तेनिर्वहत्वं भवत्वं विशेषोऽत्र
व्यापिः स्वश्रीमतिः रघ्वत्वं विगर्भपातपूर्वतिः ॱॱ नासक्तिर्भवति रवि जैमं बैवं क्रूरयोगस
भौनौवाप्यथ शिखि निर्वाणप्रभावादि संख्यइति वसिष्ठपद्ये पातिवद्राजकेतोः शुभाशु
भफलदातृत्ववचनं किं वायसंभेदितं सावावल्याव राजस्वतहृयोस्यानियतनायतिनौरीदि
तो भवति पापैः वैषैवदंतिदशाभिः पाद्दशाभिः केचिदार्यः अजवृषककर्कटलग्नेरन्तनिरा

मु. विटी. ४४ ५५

ङ्गः समस्तपीडाभ्यः पृथ्वीपतिश्च सन्नः कृतापचार्येऽयथापुरुषमित्यत्राहोराशुभशुभाफलमिथ्या
न भवति ननु वाराद्ग्रहाद्राहोः फलं ज्ञापितेनाङ्गमिति चेन्न सोपपत्तेर्वेशाङ्कोके मकरे लग्नगे ज्ञेये
मेषो मायासार्थेऽस्त्रियेतेवेद्ववदैके सप्तस्थेऽपीति वराहपद्येऽपि राहुकेत्वोरन्यतराभिधानमस्ति
तथाहि किमिदं वेदग्रहणं राजमादिन्यक्तं नस्तनकेन साहित्यक्तमिति तत्र ग्रहणं येवेद्ध
लग्नगेष्वर्केऽन्यत्रार्करसाहित्यमभिहितं क्रूरास्तमूर्ये भौमश्च पानययव विविदन्न इति चेत्सर्व
स्यतावद्योगाभावश्चद्ग्रहणेनि सप्तराशिस्थत्वात् भौमस्यापि योगाः अज्येष्ठमगरस्थुकेना
स्ति यविशेष्याक्तेनैव योगो वाच्यते त्रस्पष्टत्वार्थे यानिग्रहणमेव कस्मान्नाकारि अतः सा
मान्यवाच्यनः क्रूरग्रहस्य स्वयोगाद्राहुकेत्वोरन्यतरयोगोऽपि विवक्षितोऽयरस्य सप्तमराशि
स्थत्वात् योगोप्येकराशिस्थित्वस्यान्नतमि अन्याधिस्थित्वे इति एवं च ग्रहणमेवं पिलग्नस्यस्त
यविशेषोऽपि राहुकेत्वोरन्यतरयोगो व्याख्येयः अतएव राहुस्त्वमाग्रुकस्वरस्थापिवनकेतुरिति
पर्यायाभिधानं कृतं विराहूपयतेऽपि मरणं लग्नाद्राहोः शुभाशुभफलदानत्वे कार्ये विनाशाङ्ग
गोवदतीति राहुलग्नात् पुंकान्तसाहाय्यराहुमपि राहुकेत्वयोगा विवक्षितएव एवं सतिजात
कयात्राहोः शुभाशुभफलदानत्ववचनाद्धेयने तथाविवाहेऽपि प्राग्राहुं वसिष्ठवाक्यादपि

१९

तत्र तुल्यन्यायत्वात्कर्तरीदोषो मध्यपि ग्रहस्य पतेत् फलं सहतानामपि वक्तव्यमेव नन्वपापयो
कर्तरीकर्तृः शत्रूनीचगृहस्थयोः यदा चास्तगयोर्वापि कर्तरीनैव दोषदेति कश्यपवाक्ये
स्तगतत्वेन शङ्कनीयः कर्तरीदोषाभावानितिचेत् श्रोतोसि ष्णूणः संभवव्यभिचारीविस्फाद्विशे
षणमर्थवदिति न्यायादस्तंगत्वविशेषणं भौमस्य हुरुदये तस्य बुधस्य शनैर्वा नीचयातामे
व संभवति न संभवति च सूर्यस्तनिन्द्यादि तय च वराहोक्तेष्व नित्यास्तमितावितितः व्यभिचार
भावाच्चयाणां नैष विशेषणं यथा यत्रैव ... स्वर्णस्वानवर्तमानं संग्रहणं संभव व्यभिचार
भ्यासेतत्रैव विशेषणं यथाऽऽरुपे हि उपहिरिति न वैद्यस्तेरे जातिनादेवानाम्पूर्वेणे जातिना
देवेति तस्माद्दृष्टनीतिविशेषेयपरिहारो न प्रवर्तते किंच किमस्तंगतत्वादिनि जसन्निधिस्थि
तस्य तस्य सूर्यसान्निध्यमस्ततैवेति तत्रस्थितिजसन्निधिस्थितेयत्नत्वयादि सकलग्रहसाधारणं न
त्यागस्तलगतत्वविशेषणं वैयर्थ्यं दंयशाङ्कतन्यायात् राहोस्तनाद्यदादिवा काक्षिनेत्रूपमरल्लाव
गतेरिं हर्के मंडलाक्रान्तिवसितत्वात्किल न दृश्यते गगनेऽरइति वराहोक्ते स्तमितरूपत्वाच्चा
दृश्यत्वरूपान्न लक्ष्येरगोचरत्वं परं स्यान्न मध्यस्य वेदपारमार्थमंडलाक्रांतोति मंडलस्थितिके व
राहके पावकेः वैषम्यवाक्यमशाभ्दियंडलक्रान्तिमंडलमितस्वतत्त्वारिति अतयनविंशु

मु॰
वि॰टी॰
५५
65

नेगावः किरणावस्मेयत्वगुणित्वान्वर्थनाम्यवेस्यते अथयदिमर्थसंलिपिक्रान्तमित्यूच्यतेनिवे
त्ते इतरंग्रहवत्सहोदयस्पष्टयास्तत्रसिध्यभावात् किंच कलोद्यानभिधानात् केतोदिनः
कदास्तमितत्वेतिनिर्णयत्वमशक्यत्वात् एवंकेतोरप्येतन् इष्टव्यं ननुकेतूदयोऽस्त्याना
देशभक्तोहृवपातइतिचेन्न तस्यानियतदिक्त्वभाववत्वात् अनियतनन्दत्रप्रसाध्यत्वाच्च गा
र्गिनेयाज्ञेमनसेत्रत्रायामियच्यतेचाप्यस्मिन् किंचकेतुस्यात्तहिलोकद्वयद्वयष्टव्यके।
अनियतेनवक्रतोवृत्त्यैवापिवाकालेनभवेत् स्वपसात्त्रिध्यक्रतोदयास्ततनियत्कला
वेवतिनयोः केतोर्भेदः स्वीकतेव्ययवस्तस्माद्राजकेतुमहोद्दपपावेवेतिप्रागुक्तोदोषा
नवसरः तस्मात्स्थितेराजकेतुर्हितीयस्यनस्थितत्वेनचक्रित्वात्कतेविशेषोस्त्वेवेतिसि
द्धातः ननुग्रहाणांकथंशुभाशुभयानादातत्वसांपृथपरिहारकर्तृत्वंच यतोयडुपवित
मत्यजंमतिशुभाशुभंतस्यतस्यकर्मणः पंथिवजेतंतिप्राज्ञमेडुत्रमतिप्रमंगोत अत्र अथ
मग्रहदोषमनुष्टभाह वेदेसूर्यादिपञ्चकेदारिद्रमवर्णशुभं सांवत्सरापात् तवैवागपपा
पहयगुतेमति षष सूर्यगुक्तेवेदेवारिद्र्यस्यात् भौमादियोगेमरणादिफलंकर्मणास्या
दित्यर्थः पापग्रहसहितेशुभफलराजकेतवपिइष्टव्यं यदाहनारदः शशांकेग्रहसंयुक्तेदोषः संग्रह

सूर्येण संयुते चेद्दे दारिद्र्यं भवति ध्रुवं ऊर्जेन मरणव्याधी सौम्येनानपत्यता दौर्भाग्यं गुरु-
णा युक्ते सापत्न्यं भार्गवेणान्न प्रव्रज्या सूर्यपुत्रेण राहुणाः कलहाः सदाः केतुना संयुते चेद्दे
नित्यं कष्टं दरिद्रतः तस्मिन्स्वग्रहो दोषं न विवाहे नैव कारयेदिति सापत्न्यं सपत्न्याभावः
सापत्न्यं भर्तृस्वं तंत्र स्यात् अत्र गुरुबुधसाहित्य फलं शुभमुक्तं ग्रंथकर्त्ता न वसिष्ठवाक्ये
वित्मताभिप्रायेन शुभफलमुक्तं नडके वसिष्ठेन दारिद्रं रविणा ऊर्जेन मरणं सौम्येन
तस्याः प्रजा दौर्भाग्यं गुरुणा सितेन सहिते चेद्दे समापत्न्यकं प्रहृस्यार्कसतेन मंडजगुरौ
वाक्पतिके विष्कुंभे वार्धमृत्युरसाक्रुद्धेः शशिसुते दीर्घ प्रवासे शुभे रिति एतेयवर्णोपति
नोक्ते शुभं चेद्भौलिं स्मृतिद्दे स्तसोन्यः पूज्योत्र हस्पतिरित्यर्थः पापेति पापहयेनयुते उप
लक्षणत्वात्पापत्रियाहिभियुतेमृत्युरेव स्यात् पापद्वययुते चेद्दे इपत्योमरणं ध्रुवं इति ना
रदोक्तेः बहुसौम्यग्रहयोगेन बहुकाले पापयुते द्दे पातरेव स्यान्नेस्यात् तदा केम मथ्यैव वाभिहि
ते शुभग्रहस्य परिहारो नारदोक्तेः स्वदेवग्राः स्वास्थ्य रोगवामित्र देवगतो विधुः यतिदोषा
यनभवेद्देपत्याःश्रेयसेनतदिति ऊर्वि हयोगान्नमरतिपक्षीते कश्यपेनापि देगमित्रस्याराशि
स्थशुभयुक्ताःशुभप्रदः एवं विधःक्रूरयुतःसंप्रदाःफलदः शशीति ४४ अथ याहम।

मु॰
चिं॰
४९
46

लग्नदोषस्यापवादमन्यदप्याह॥ जन्मलग्नभयोर्मृत्युराशौ नेष्टः करग्रहः एकाधिपत्ये
राशीशमैत्रे वा रुवे दोषदः ४५ जन्मलग्नजन्मराशीसेवीर्थीनिमत्तराशय अष्टमलग्नेक
रग्रहो नेष्टः यदाह नारदः दंपत्योरष्टमं लग्नं वष्टमो राशिरेव च यदि स्याल्लग्नगतः सोपि दंपत्यो
र्निधनप्रदः सराशिः शुभयुक्तोपि लग्नं वाशुभसंयुतं लग्नं विवर्जयेद्यत्नात्तद्दंपत्योश्च तदी
श्वराविति निधनं मरणं अत्र जन्मलग्नजन्मराश्योर्विशेषमाह कश्यपः इष्टस्वजन्म
लग्नं तज्जन्मराशिरनिष्टदः लग्नगस्तु तयोः स्यातां शुभान्युपचयानि चेदिति नारदोपि ज
न्मराश्युद्गमो नैव जन्मलग्नाद्रयाशुभः तयोरुपचयस्थाने यदि लग्नगतं शुभमिति अथाष्ट
मलग्नदोषपरिहारमुच्यते एकेति जन्मराश्यजन्मलग्नयोरन्यतरस्य विवाहलग्नस्य च स्वामी ए
क एव यथा वृश्चिकयो। मेषान्तयो राश्योर्वा स्वामिनो मैत्रं यथा सिंहमीनयोः अत्र ति सूर्य
गुर्वोः परस्परं प्रीतिरस्ति एतादृशविषये लग्नाष्टमो दोषकृत् विवाहे न स्यात् यदाह कश्य
पः जन्मेशाष्टमलग्नेशौ मिथो मैत्रे विवाहिनां जन्मराश्यष्टमलग्नोत्थदोषा नश्यन्ति भावह
ति ४५ अथान्ये राहुकेमेवार्थंसप्रष्टमुपजातिकयाह मीनोक्षकर्कालिमृगास्त्रियोष्टमे
लग्ने यदा नाष्टमगेहदोषकं अन्योन्यमित्रत्ववशेन सावस्प्रमेवमत्तना युजेह सौख्यभागिनो ४९

उक्ताः वृषः स्त्रीकुंभः अन्ये प्रसिद्धाः एतेषां योयमष्टमलग्नस्य यथा सिंहान्मीनः तुलैनाद्वृ
षभ धनुषः कर्कः मेषवृश्चिकः मिथुनान्मकरः कुंभात्कन्या: अष्टमलग्नं तदाष्टमगाद्द
षकृन्न भवेत् अनंतरं तत्राह अन्योन्येति प्रागुक्तपरस्परशीलविशेषेन् पदेवोमलक्षणमेष
वृश्चिकयोस्तुलावृषयोरैकविपर्यात् एवमुक्तिसावधूः परिणीता कन्या सवतायुः पुत्रसौभ्य
भागिनी स्यात् उक्तंच अषक्रलीवनृपालिमृगाजाणकथितास्तयोरपिपत्यसङ्गेदानिपरस्य
रमितिपृविहारावत्ररमप्याह गुरुः लग्नाष्टमवाणीशाः केंद्रगाः शुभवीक्षितः यद्यष्टमग
तस्याक्रदोषमाशुव्यपोहति नंथेशाः स्वशुभांशास्थस्तेंगस्वंदेवमिचगाः अष्टमस्यान
दोषाश्चिवितस्यपातितंसपायइति आष्टमलग्नदोषप्रसंगाज्जन्मराशिजन्मलग्नान्यामष्टम
षष्ठ्यतदैवासपवलमस्थितत्वतदोषंवज्जमममविविंत्राक्रदमाह ५८ मृतिभवनाधीशो यदि
चविलेग्नेत दीपिपतिः वानशुभकारस्यात् व्ययभावंनेवाभवति तदेशालदीपिपतिर्वाक
लहकरःस्यात् ५७ अष्टमभवनाधीशो यदि विलग्नस्यात्द्य्वाष्टमभवनस्वामी विलग्न
स्यामदाशुभकरो न स्यात् यदाह कश्यपः रंध्रेशो वष्टमे लग्ने राशौ वा यदि न दारके तदै
षो वा लग्नगतयास्तदानं समायं इति अष्टव्ययभवनेजन्मलग्नजन्मराशिभ्यां हादशोभा।

मु॰
वि॰ टी॰
५७

57

वनमपवाद्यं यो ऽपवादयस्वामी यदि लग्ने स्यात्तदा कलहः स्यात् उक्तं च कश्यपेन तथैव द्वादशे लग्नेनाद्ये वाथ तदीश्वरे विवाहलग्नगे नैःस्वं नित्यं स्यात्कलहो गृहे इति ना रदोऽपि द्यूनपो द्वादशे लग्ने ग्राधिपो वा यदि लग्नगः अर्थहानिस्तयोस्तत्स्याद्देशस्वामिनेत्र नेतृ इति ५७ अथ विषघटीदोषं वसन्ततिलकयाह एवासु ता व्यादिनिवाक्कि पि शुभकर्वदनः केन्द्रस्थसौम्ये एवं वाणतोऽस्य घटिनीतोऽर्थ मां वपे कृते भंगाव शुभं विद्धि जीवमे ५८ मनोहि देवानिलसोम्यगाकभेकूपदिनाः शेवककोष्ठिताजभे शुभांस्थिता शुष्मभतोयपास्यभेवेवेइतोमिश्रभवासवक्रते ५९ मूले गजाशाहिवनाहिकाः कृ तावर्ण्याशुभेषु विषनाडिका ध्रुवाः निशाभभोग नवतनकेभाजिताः सप्तांशभवेत्सु विषना डिकाधुवाम्या ध्या: ६० देवतो ऽभवं तु क्वचिका मप्याननदेवेषु एवामतास्त्रिशात् घटिको रेकृतास्थनतेष्वघटिकाः विषनाडिकाः शुभकार्यं वर्ज्यास्तु इति तृतीयश्लोकेनान्वयः ए वं सर्वत्र व्याख्येयं केनोहिणे कृतेविंपाते शत्रुभे एवंभाद्यपदाद्योस्त्र्यानिपुदातिस्पष्टानि ते देवषट्वटीरूपेन तत्रभोगे ध्रुवकास्थतेषा विषनाडिकास्युशे ज्ञात्वा नूनाधिकत्वे तस्य हे करणमुच्यते अथोदिति विषनाडीनां ध्रुवाः एवामतस्य एवमादेपानहत्त्रभोगेनष्टन विज्ञा

खेतर्कैः षष्ठाभाजिताविषनाडिकायुताः स्पष्टाभवेस्तत्या विषनाडिकायुपि कभोग
ननिघ्नः षष्ठाभाज्याः लब्धा स्पष्टाभवेस्तुविन्यथः अत्रोपपत्तिः सैवाणोकेन यदि चरोष
ष्ठात्म कभ भोगेनेमे भुवकाडमाश्चतस्नाविषनाडिकाश्च लभ्यंतेतन्देष्टभभोगेन किमि
तितत्र भुवंविषनाडिकाश्चेष्ट भभोगेन गुण्णाषष्ठाभज्याइतिफलितं यथाहकश्यपः वि
षघ्नाण्णवेदरस्नाः खरामाव्योमसागराः वेदचेन्द्राःवेदरस्नाः खरामाव्धिमबाहवः नेत्राग्र
योव्धिमगुणाः शून्यदस्नागजेन्द्रवः लम्बाहवो विषदस्नाः शक्राः चेन्द्राः खमममयः वेदच
द्रास्तर्कवाणावेदरस्नाः खबोवद्दवाः व्योमौदवे व्योमचेन्द्राः शून्यतर्कभूमयोः वेदाश्वि
नः खरामाञ्च : रसनातानचटिकाः कमात् अश्व्यादिस्तनश्चतस्त्र विषनाडिका प्रत
भ्यतचटीनिन्द्याघ्निभकाः स्मृताम्नताः विषनाडिकैषडूर्ध्वलग्नं सर्वगुणान्वितं शुभैः
सैवेश्च संयुक्तं सपिंपवेश्टकेतजेतइनिवसिष्ठः जन्मनिहाहितोकन्याविषघावन्सराश्वि
या अत्यासिन्नेगलेताश्च नित्यनेवाविनित्यनामिमि तांविषनाडिका शुभग्रमेगांकुंच्या
नरकौतिलिषिवारविषनाडिकाः शोध्यतेस्माभिः दैवज्ञमनोहारी तिथि १५ ७ ५ नाग
८ हि ७ गिरीशवारिधि ५ गजा ८ हि ७ रिकाक्षक ३ विश्ववासवा ११ १७ मनो

मु॰
विटी॰
७८

भ २ संत्यजेद्यमातिथीक्रमात्स्युरविविधुस्यात् चरिकाश्चतस्रः ये खेवाहुयेह्यादशादि
ऋक्षेशाः ७ बाणाश्चतस्रो नियया क्रमेण स्युर्योदिवारेषु यदाश्चतस्रो नाड्यो विधुंसंस्तव
लववर्जनीये ज्योतिस्सारे विवाह घतद्वूर्ते स्तु शुद्धावेभे घवेशाथो याज्ञादिषु भकार्येषु वि
षदाविषनाडिकेति भ्रस्यपरिहारमाह देवज्ञमनोहरे गुरुः वेदाविषघटीदोषं हन्ति के
न्द्रत्रिकोणगः लग्नविनाश भेदद्वः केन्द्रकालग्नपसहेति फलप्रदीपे विषनाड्यस्तितरा
षेहन्ति सौम्यलग्नः पापो मित्रदृशोयवास्वीयवर्गस्थालग्नोपिचेति ४८ ४९ ५० अथ
मुहूर्तदोषं विवाहवासरे दिवामुहूर्तान्मालिनीछन्दसाह गिरिशभुजगमित्राः पित्र्यवस्व
म्बुविश्वे भिजिदथचविधातापीन्द्र इन्द्रानलौच निरृतिरुदकनाथोप्यर्यमाथो भगस्युः क्रम
तइह मुहूर्तावासरे बाणचन्द्राः ५१ मुहूर्तानावेदं इह के मुहूर्तस्य पाञ्चकेनलक्षणेनोक्तं गि
रिशो महादेवः भुजगः सर्पः मित्रः सूर्यविशेषः पित्र्य वस्वम्बु विश्वे प्रसिद्धः पितरस्वनर्थ
वहुते स्वामिनः शिवजन्म पेदिने पित्र्यमितितेन द्वयापिधानेन वर्के भुषवानवैत्रथो
श्वेषाभेदोपचारात्स्वामिनि वृत्तिः केतोनेतोदन वयोक्तिः अष्टमो भिजित् नतोविधाताब्रह्मा
इंद्रानलौ सुत्रसमहादिनयोव्यामन्य वृत्तिदेवता नेइंद्र पाङ्मस्यात्स्य तैरन्तात्स्वैनिपातः तिर।

48

रेद्धशाद्वस्मात्स्यं तु रत्वा मूर्द्धनिपातः निवृत्तो वा दशमः उत्कृता घोवकरणः अर्यमाभगश्चैसो
मूर्द्धविशेषाः इत्येते वाणचन्द्रः पंचदश वा समा दिवसे मुहूर्ताः स्युः यदाह नारदः दिवा मुहूर्ता
रुद्राहिमित्राः पितृवसूदकं विश्वविधातृब्रह्मेंद्राश्शसवरुणोर्यमा अर्यमाभगसंज्ञश्च
विज्ञेया दशपंच वेति अथ रात्रिमुहूर्तमानमाह ॥ शिवेजपादादहिर्बुध्न्यःपूषाश्वादि
त्यजीवकौ विष्णर्कत्वाष्ट्रमरुतो मुहूर्ता निशि कीर्तिताः ५२ प्रथममुहूर्तस्वामी शिवः
ततोजपादादहिर्बुध्न्योमेषाः नवत्रस्वामिनो मुहूर्तेषाम् यथा अजपाद् अहिर्बुध्न्यः पू
षा अश्विनौ यमः अग्निः ब्रह्मा सोमः इन्द्रस्तु ततोदशमोदितिः जीवकोगुरुः स्वार्यकः
विष्णुर्कत्वाष्ट्रमरुतः प्रसिद्धः एते निशि मुहूर्ताः स्वनिभिर्लिखेषु यदाह नारदः ईशा
जपादहिर्बुध्न्यपूषाश्वियमवह्नयः धातृचन्द्रादितीज्याख्यविष्णर्कत्वाष्ट्रवायवः इति मुहूर्त
लक्षणकथनेनोक्तः अर्कः पंचदशोभागो मुहूर्तोथतत्थानिशि इति प्रयोजनमाह
नारदः यस्मिन्नक्षत्रे यत्कर्म कलितं तिथिलवयत् तद्दैवत्ये तन्मुहूर्ते कार्ययात्रादिकं
सदेति यात्रेष्टपलक्षणं देवस्थापनकार्यं यिसंशोकस्वामितिथ्यपाके सतिनेयकृतानु
कं अथावमरणभाजोवमुहूर्तोसंज्ञकगणयानोनाह ५२ रवावर्यमा बल्मरात्तस्यसोमे कुजे

मु. चि. टी. ४५

५९

वह्निपित्र्यमथैवाभिजित्स्यात् गुरौ तौ यदा दोषभृत् गोधूलमपि त्र्यशनाभीशसोपांशुहूर्तान
सिद्धाः ५३ एवं सोमवासरे ब्रह्मवल्लः हहैकवङ्गाला: गोधूलिरवः स्वामिकोनवमद्वादशोम
हूर्तानि सिद्धौः एवमर्वत्र व्याख्येयं एतानि मुहूर्तानि ईशामहादेवाः एतदाह नारदः श्र
वणमाघाद्वमद्वर्लोपित्र्ये याताभिजित् वाह्नमाप्याद्वशपित्र्योभुजंगो पासि नादिश वा
वेशुवर्ज्ये यास्तम्मुहूर्ताः शुभकर्मसु इति ननु दुर्मुहूर्तोपि लदिनानि ग्रहाः सूर्यघट् स्म
नागम्यादिनोक्ताः इति शुनरवाभिधालमजुकामि निवृत्त मत्वे श्वेमज्ञलिकास्व पिवक्तव्याः सं
तितम्बनरुस्त्रि यविहार वासरे समाख्यास ५३ अथवैदृदोषोविय त्वाविहितनक्षत्राणि कमभि
जिन्मानंवषुहूर्विभिएपाद् निर्वै ये: शशिकवमूलमैत्रपित्र्यब्राह्म्यमेनोत्तरपवनैः शुभो विवाहः
विक्रामावहीनि शोभकिवैश्वप्रान्त्यत्रिश्रुतिरिषिभागतोभिजित्स्यात् ५४ मृगशिरो हस्त
मूलानुराधामघारोहिणीरेवतीफालानुराधाषाढोत्तरभाद्रपदास्वातीनक्षत्रे विवाहे वेला
स्त्रीदोषरहिते विवाहः शुभः शुभफलदः एतदाह वसिष्ठः स्वातीमघायानिरहिनौ भुवं
त्वमिवेंडुहस्तमूलचकसकाना पाणिग्रहः स्त्रिष्टफलदः स्यादविज्ञाभमेषवर्जुणान्विताता
मिति नारदोपि योग्यधाह्नवगामेवमरुश्चंदार्कपित्र्यभेः समूलभेभविडेर्कासमौकरग्रह

२१

रष्ठेति स्त्रीग्रहणं नाज्ञातस्तूचनार्थं ग्रहस्था अमस्तन दायं तत्वात् रिक्तेति रिक्ता मा:प्र
सिद्धा: अभिवर्जितेति तिथि शुभमिति शुभग्रहवासरेपि विवाह: शुभ: यदाह वसिष्ठ: शुक्ल
हितो यादितय वक्रस्थेय तेत्व दशास्यांत गत: श्रपास्ता नास्वाह स्त्री स्कंद गणेपाङु गोवतदं।
शीवापि तिथ्यविवर्ज्य: वाराश्च प्रास्ता: शुभ विवाहेणं तु सूर्यो किं वा रावल स्तुघ स्रोतो न्सा
जा तदा भूमि सत न स वार :ता मार्कंति थ्यो वपितो श्रदोष्टावेति तो सूर्यो किं वा रौ त्रयोदशी द्वा
दश्यो: प्रदोषे शुक्ल प्रदोषा वितर्य: गणापावतथी श्रत्र यादि विचारितो विवाह दिनमारभ्य
वतश्री कमेपयतो पित्रा घाव ष्यके श्राद्ध दिनममावस्या वा भवतीति ज्ञायते तत्र वैवाहो नैव
कार्य: उक्तेव विवाहमारभ्य चतुर्थमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात् वैयथ्यमासौ तिन
दाशु कन्यानी वस्यतिश्च दन यत्तता स्यादिति तत्पश्च विवाहमध्ये यदि तन्त्र पादस्त त्राश्च
सत्वो: पितरो न यांति यत्रो विवाहे पवन स्त्रकुर्यात् ज्ञाथे सवपाभिनं न तद्वषयेतुमिति शुभवे
ष्वतिविधन्नवा बाध्यास्तस्या श्रेत्याद्वि श्चलंघ्यस्वरण: श्रुते श्रवणस्य पंचदशा शामिलिता
.भिजिन्नाम: स्यात् यदाह वसिष्ठ: अभिजिन्नाममतं हि श्वे देवात्स्य पादमाखिलं न तत् अघ
श्वनसाला याद्दमभ्यपतश्च वोहिणी श्रयोजन मध्य ध नैव वहाति ५४ श्रथ वैय दोषे ष्ठेव

मु॰ चि॰ टी॰ ५॰ 50

यालाचक्रोद्धारमिरवेधं संस्पृष्टार्यशा हेत्वविक्रोडिनेनाह वेधोऽन्योन्यमसौ विरोधाभिजितो
याम्यान्यायः श्रवणः भयोस्त्रिशब्दिभादित्योत्तरयोर्गणत्रयोः रविटेनक्षत्रगतेन तौ पवरुण्योर्वा तु ।
तीयहस्तयोः ५५ विविधो रोहिण्यां रोहिण्याभिजितो ग्रहैः क्रूराक्रूरैः क्रुतावधोन्योन्यापाम

भ	कृ	रो	मृ	आ	पु	ति	आ	म
अ								पू फ
रे								उ फ
उ भ								ह
पू भ								चि
श								स्वा
ध	श्र	अभि	उ	पू	मू	ज्ये	अनु	वि

रंभवेत् रोहिण्यप्येवं ग्रहोऽभिजिद्विद्धः अभिजित्येवं रोहि
णीविद्धैव मध्यः एवं सर्वत्र व्याख्येयं यदाह नारदः तिर्य
क्रोर्ध्वगाः पंच रेखा द्वे द्वे कोणेषु द्वितीयपरावका ।
लेर्विल्लिपेत्सप्तवकं च विन्यसेव भान्यतः साभिजिन्त्येकरेखा
विद्धविद्धभमिति चक्रोद्धारो यथा वसिष्ठः चक्रं तस्मि
न्नेकरेखास्थितेन तद्विद्धं तारकं वेधवशात्प्रदिष्टं क्रूरैर्विद्धं स
र्वेषां संविवर्ज्यं सौम्यैर्विद्धं नाविलेपदर्थ वेति नक्षत्रवि
धाति नक्षत्राणि चक्रातग्रहयोः परस्परवेधेचार्द्द्वेषाशुभ्याति वर्ज्यानि सुकर्म नक्षत्रवा
भिहितानि उच्यते विवाहे एकादशनक्षत्राण्येव प्राशस्त्याभिधानात्तुहृदयोधायवारीन्येता
वत्सैव युग्मानि संभवन्ती हि तावता सेवाभिधाने श्रुतयवदे वज्रमनोहरे रोहिण्याभिजि

त्रोमूलादित्यमैत्रेयोर्मृगवैश्वयोः रेवत्यश्विनीफाल्गुन्योमघाश्रवणयोर्भवेत् हस्तोत्तराभाद्रप
दोः स्वातीवरुणर्क्षामिथिः श्रवणाधाभरण्युष्ठ्वेशाखे पञ्चवेदेन्दुइति वर्णाह्वीयविवाहप्र
लेषुरीमकवेयफलानि गंवैवेयवेयवं७३विनाशंकरोतिऋजेवेधः वेध्यापेद्वितकूरेण
वेधे देवाकारणेकरोतिगरुवेधः सगुणतुवेधे७३दोसौरविजेड्गड्गर्क्षसंभूतइति प
ङ्कितोक्तेः दीक्षाकारणे च वाजिकान्वेवरणेवदमाह खेटदृष्टि तत्रतस्मिन्दत्रविधा
मानेगृहे सतिपदिचतुर्थपादे स्थितपदन्तृतीयस्य प्रथमपादे वेधः यदितृतीयपादेन
द्राद्वितीयचरणस्यवेधः एवंयदिद्वितीयपादेनद्वातृतीयपादस्यवेधः यदिप्रथमपा
देनदाचतुर्थपादस्यवेधःस्मर्त्तः यदाहवसिष्ठः एकेत्रयपादमाद्रिगाद्वितीयगास्तृतीय
के तृतीयकाद्वितीयगाश्चवस्तुर्थगास्त्वादिमं भिनत्तिवेधयक्रुद्धूहितनवाच्यपादमादरात
यतघापिशुभाशुभग्रहसाधारणंप्रतीयते नदापिसौम्यग्रहपदेदृष्टक्ष्यपदेवसिष्ठेनेवोक्तो
जेन्द्ररेखाभिधानावासेनाविषयग्रदिगुणेनहृतस्यपतिर्णोमहासमांसं शुभदेहलोहते तथैव
पादेशुभरोनशुभेववसिष्ठः पादेशुभाख्यातितिपतामहेनस्वादेशोक्तासमाहि पादेयवनशुभः
शुभयदेविद्वदूतनुविलपादस्मंमतेहहविद्मषुनेनपाभनेपाभनेशुभादितेनपादत्तरेति

मु॰
वि॰टी॰
५१
६१

नारदः पादमेवशुभैर्विद्धंत्वशुभेनैवकृत्स्नतइति कश्यपोपि क्रूरविद्धंचयद्धिष्ण्यंक्रूरा-
क्रांतंचकृत्स्नभं मणिहेममयंदग्धंसर्वंस्कृतानामिवत्यजेदिति कृत्स्नभमेवसकलंनदत्रेत।
स्मात्क्रूरग्रहविद्धेसंपूर्णनक्षत्रत्यागः शुभविद्धेचरणत्यागइतिसिद्धान्तः तत्रविवाहेपंचश-
लाकावेधएव यदाहवसिष्ठः पंचशलाकाचक्रेपाणिग्रहणेभवेधविधिरुक्तः सप्तशःशुभ-
मितरकृत्ये सप्तशलाकाजइतरत्रेति श्रीपतिः वधूप्रवेशेनवानेवरणेपाणिपीडनेवेधः पंच-
शलाकाख्येन्यत्रसप्तशलाकके इति ५५ अथकेचित्सप्तशलाकाचक्रेपिवेधमाहुस्तद्दृष्ट्वैव
कन्यासंवित्तेवेधदोषंशार्दूलविक्रीडितेनाह शाक्रेज्यंशतभानिलेजलशिवेपौष्णार्यमर्क्षे
वस्व द्वीशेवैश्वस्वाशुभेद्वयमभंदीसार्कभगायेमित्रः द्वैत्यांतिमभेविधात्रविधिभेमव-
लादितौत्वाष्ट्रभा नाड्यौ याम्यमघेत्रक्तवानूहरिभेविद्धक्रमाद्वेदिके ५६ अथतः पूर्वतः
सप्तकभद्वेदिके सप्तशलाकाचक्रे शाक्रेज्यंज्येष्ठापुष्यनक्षत्रेमिथःपरस्परंग्रहादिविद्धिनत्वं।
नविद्धेनेये पंचजलशिवपूर्वाषाढार्द्रेज्ञेयो एवंसर्वत्रव्याख्येयं वैश्वस्वाशुभेत्रश्रवणाफा-
स्मगशिरसी द्वयमभेगोस्वातिन्यःपूर्वफाल्गुन्यौ उषोत्यमभेज्येष्ठस्यसमीपमनुराधाहिसमक्षत्रंभाद्र-
पदाश्वन्यहेषे श्रवणमूलेवाकांत्तरायपद्ययत्तोपवीतमकारणोऽभिहिते चक्रेहारोयध्वा विवा।

हारोस्त्रयोपि सप्तसप्तविनिपातसंरेखवामनेनविद्धतेइति दीपिकायां यस्मात् पापीसप्तशा
लाकभिन्नाः पापैरपापैर्वध्यमानाविवाहे उद्वाहवस्त्रेणातसंस्तृतागोपमापाणिनभूमिरुंदतीत्रयाता
मिति तथारंभोज विद्धसप्तशलाकाख्ये विधवालज्जावासमा पुनर्यानि विमनारोमृत्वोद्वो

भ	कृ	रो	मृ	आ	पु	ति	श्ले
श्र							पू
र							उ
उ							ह
पू							वि
उ							स्वा
पू	श्र	ध	उ	पू	मू	ज्ये	अ	वि

मुखवेदिका वैधव्यवननवरमसाध्यानल्पाइभवति उक्तंच वराहेन
नहरजनमहाहेकतमंत्रोत्सावकमिनसचमदिति यच्चपितल्प
न्यायत्वात क्रूरवधे संपूर्णेन तत्वंनत्राजं शुभयहवेधेनपादस्याज्यमि
तिध्येयं ननुचशास्त्रकहेतो रेखावबनदत्तचउग्माविवेद्यानिकिमर्थं
वर्ज्यानि सप्तसभियाने उच्यते सप्तशलाकाजइनरेवेति यवना
त्मकलग्नमकर्मस्वविचार्यमाणत्वादेवानावनामुक्तिः भङ्गभोगपंतथाक्रांतविद्धंपापग्रहे
णाव शुभाशुभेषुकार्येषुवर्जनीयं प्रयत्नतः इति स्वरोदयेपि सामान्यतोभिधानात्
५९ पृथक्रूराक्रांतादिनवत्रदोषस्यापवादमनुष्टुभाह क्रूराणिक्रूरविद्धानि क्रूरमुक्तादि
कानि च भकानि चंद्रेण संज्ञानि शुभान्यानि शुभवर्ज्ञते ५० क्रूरग्रहैर्विद्धानि क्रूरस्ताणितथाक्रां
तक्रांतानि त्यक्तानि स्पष्टादिकान्युक्तैराक्रांतानि नक्रूरगतव्यानि च चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्

त्रियोत्पातदूषितानि यत्त्वाणि दूषितानि दिने यानि तानि यदि चेद्ग्रस्तमस्तास्तानि न तदाशुभाङ्गी
णि भवन्तीति वदंति मुनय इति शेषः यदाह व्यासः मस्तं भोगं च तथाक्रांतं विद्धं पापग्रहेण भं
मंगलेषु च कार्येषु यत्नतः परिवर्जयेदिति वसिष्ठोपि उत्पातभे ग्रहणभं क्रूरविद्धं स्थितं च
यत् दहत्येव शुभं कर्म राजवाग्निर्यथा तृणमिति गार्गीये क्रूराक्रांतं क्रूरविमुक्तं विद्धं गतं
व्ययिसेषु ग्रहमालिकाणां वदंति पाणिग्रहणे मुनींद्रा वेध्यमेषां त्रिभिरेव भाज्यविति अस्य
पवादमाह केशवार्कः उत्पातपापग्रहदूषितेभं यदीन्दुताक्रमपुत्रभग्नं तत्कि नलातदत्र्हि कि
लमंगलेषु त्यजेत्समक्रांतियुक्तवीहोविति अयमर्थः पापाक्रांतं तत्रभिन्नविषुवदहव्यस
त्रेहिबेज्जलपूतहस्तानवमृद्दवभोगस्य निर्णायकत्वात् उक्तं च पाणिग्रहणे यपिस्मृदोषमेषु
क्तस्य प्रयाणपीडमेषुते शुभकार्येषु तन्माज्यमत्यकर्मस्वसिद्धिदं यथाह्नि चेज्जलपूतेके हस्ता
मज्जनगात्रेपि सवित्यसाद्दाभवेनस्तः पापिभोगतोपि तथात शुद्धं हयापमुक्तं प्रत्याकांतं च
चेन्द्रलेषुहिराज्ञावना यथा तथाभक्ताश्चागतमत्वेवेदभोगावशोधनमिति अतएवोक्तं वसि
ष्ठेन ॥ गतव्ययिस्त्रावललग्नभयंक्रचैर्महोत्पातविदूषितेच वेदेऽपभोगात्समलंतदा
नीशुभेषु कार्येषु शुभप्रदंचेति ॥

घतस्य समानत्वाद्यथाकाशे विद्युत्सवैङ्ग भोगादपि शुद्धिर्नास्तीत्यत्रापि ध्येयं यत्तु नारदेनोक्तं
ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मंगलेषु ऋतुत्रयं यावच्च रविणा भुक्तं मुक्तं दग्धकाष्ठवदिति त
द्यावचनमेवाचनिकमिति न्यायेन ग्रहणोत्पातभयोः षण्मासपर्यंतं निषेध यत्तु तेनापि यावद्
विणा भुक्तं न त्यक्तं तावन्नेजेत् यत्रापि चेद्ग्रहणं पक्षस्तुर्यं ग्रहणं यत्र तत्र षण्मासा
नेतं वस्तुयं भोगासंभवप्रवावर्षे श्वेतेन क्रूरमुक्तादो रविभोगापीडा उत्पातभस्य तु वेद्दो
पभोगोप्याव पक्षको वा सिष्टवा सालोचनात् श्रुत्वक्रूरवेदानि त्वितं भेत्याज्यं न च रणपवन
उक्तं कश्यपेन क्रूराविद्धयुतेनायिस्मौ निखिलं नैव पादतः अन्यैरपि श्रेणिउक्तं सर्वदोषवि
वर्जिते त्यजेदन्ये भागाणां केकलो कोपहृतेयप्पीति अयं च क्रूराधिष्ठितत्ववेदोषक्रूरग्रहवेद।
योरेकावाधिष्ठितत्ववेदितव्यः यदा तु वेदः प्रथमपादे क्रूरग्रहश्च तृतीयपादे एवं सति नापि
भेदोयप्यपतेत दोक्रूरग्रहाधिष्ठितत्वादोषोनास्तीति ध्येयं यथा स्पृगापा सेव प्रथमपादे वेद्द
स्तेनो यापादे क्रूरग्रहस्तत्र समत्पथेक नक्षत्र तत्र राशिभेदो हृद्या उक्तं च ज्योतिःप्रकाशनिबंधे एक
स्मिन्नपि धिष्ण्ये भिन्ने राशौ स्थलग्रहे पापोपीति उक्तं रत्नकृष्णविवाहयात्रादिकं सर्वमिति मूलहेतुः
५० अथ लत्ताजातिक दोषमपजातिकयाह तेराक्रूष्णोडसिताः सप्तभमस्थाजातिषष्ठे

मु.
चि.
टी.
५२
53

सितेऽहि संलग्नयेन्नेकेषानीज्यभौमः सूर्याष्टनक्षत्रिसितेषुरस्तात् ५८ समशसिद्धः गावो
नवज्ञानियोहाविंशतिः घाताःपेवषतेसितभे स्वाक्रांतनक्षत्रात्तेराजपूर्णेड सिताः स्वपृष्ठेमन
लयेत यथाभुथासमेमेराजनेवमे पूर्णेडपूर्णिमांतस्त्रोहाविंशानस्वगतः क्रूलेपदेपेव
मीषष्ठीसप्तमीनोस्वरत्नमस्तोसे भवेति शुक्रःपेवमेस्वपृष्ठेलग्नयतीत्यर्थः सर्कपानीज्यभौ
मः क्रमेणपुरस्तादग्रे सूर्याष्टनक्षत्रिसितेसंलग्नयेत यथासूर्यास्वक्रांतनक्षत्राद्द्वादशे घा
निष्टमे गुरुः षष्ठे भौमस्तृतीये भमगतोलग्नयतीत्यर्थः यदाहनारदः पुनरतः पृष्ठ।
तोर्काद्यादिनदेलग्नितवनत् सर्वेक्रूतिगुणागतेवाणाष्टनवसंख्यभमिति सूर्यःपुनर
तः वेदःपृष्ठतः पवक्रमेणभौमाद्युपिपुनरतोग्रतश्चलग्नयतीत्यर्थः वराहोपि सूर्ये
द्वादशस्त्लषष्ठेगुरुरवनिजस्तृतीयेन्नसेलग्नयातिदिवाकरेशोष्ठमग्रतःपादौ पश्चाद्वा
विंशतिसेपौर्णिमवेदस्तथैवमेशुक्रः स्वभीनरपितवमेसप्तमभरत्नेपापाकसप्तइति
तस्वसेकेवेयफलमाहस्मयव रविलग्नाविनहृतीनित्यकोर्जोविनिर्दिशेत् मरणाद्वोदी
नाशंजयोहोथीनाशवदस्मेव सौभीमरणंकथ्ययतिवेधुनाशाहृहस्पतीलग्नाभरणतग्ना
दाहोकार्यविनाशंभे गोवदतीति नत्वग्रलग्नावाप्रष्ठनावावक्तव्याकिमितिद्वेरुप्यकथने

अत्र समाधिर्वेत्तव्यमकेन्वाकमेइति सतिघ्यसदासम्मिलन्नेयदन्नलन्नामकम्पषिक्वै ॥
तदुत्पश्चिमपूर्वविभागाया प्रथिकादिकदोषविवलयति अथिकः स्वल्पः अत्रवाह्यासदा।
विक्रियानवमंगणनाक्रमेणैवयाये यथालिन्मोराजरञ्जबालनयति संमवलवावादि
मंतेपि वक्रगामिनाराजगोभम्प्रवेमास्विनीरेवतीत्यादिगणनयाविघातिभमेश्लेषेव नत्व
न्याथाभ्रमितव्यमिति सांप्रदायिकाः ५८ अथपातदोषेस्ववोध्यंपश्च्यार्यथाह हर्षणवैधृति
साध्यव्यतिपातकगेडशूलयोगानां अंतेनत्ववपातेननिपातितेनन स्यात ५९ व्यतिपात
कइति स्वार्थेकः हर्षणत्यादिषट्योगानामंतेयस्मिन्नवमेवेनस्यातेनचेडीघावेडाधुषा
त्वेननिपातितेस्यात यदाह त्रिविक्रमः साध्यहर्षणशूलानांवैधृतिव्यतिपातयोः यद्वंगे
उत्पचांतेस्यात्त्यातेननिपातितमिति नारदेनश्रकारेणेतत्प्रकारसंवादकः पातोभिहितः
तृयेभात्साप्यपिश्याय्त्वाष्टमित्रौद्विवसभे मंत्र्यायादिनभतावदश्विमात्याउद्दृष्टभे व
सिष्टेनापि रविमारदहिपित्तमितत्वाष्टमहरिपौष्णभेषुगणितेष अस्मिनभादिषुते
तावतिवैयतिगणनयपातः अथमपिपात्मदोषश्चशेटचडापुत्याजयोत्तेयः अविप्रमे
गलेष्वपिवर्ज्यपस्माहिनाघटः कनैतितियद्यप्येष्ववाकेष्ववर्षणादीनाम्प्रपादानेनास्ति

मु॰
वि॰ वि॰
टी॰
५८
54

तथापि तिहिताश्लेषादिनक्षत्रसाहित्येन पाताभिधानात् नन्वल्पसंख्यकेष्वेवक्ष्ययोगेषु
पातसंभवोज्ञायत इति मतात्पूर्वोदीनामुक्तिः यद्येवं व्यतीपातवैधृतिभ्यां स्वीयभोगवृत्ति
कात्मकाभ्यां तिथिनक्षत्रादिकं सर्वमेव सामान्यतो निष्प्रयुक्तं तन्निवा नयोर्योगयोः श्रुतत्वग्रह
णेनोच्यते यदा नक्षत्रयोगयोः तत्स्पर्शकाले पदद्वयव्याप्तिनिष्पत्तौ तदानतयोर्योगयोरूपा
दानेव्यर्थमेव यदा तत्स्पर्शयोर्दयादारभ्य किंयद्दृच्चदीकोत्र दृढयोगयोर्यातंतभोगस्तत्स्पर्शयो
दयादेवबद्धकालव्यापी नदापातासंभवन्नावत्कालस्पर्शवतिथेयः सामान्यवाक्यात् पात
संभवेति संपूर्णे स्पातनक्षत्रस्यानिषेधो यथास्यादिति तयोः हृष्टयोगयोः पुनरूपादाने त्याग
इत्यर्थः अयंचसर्वोपिविवादयकार्गलादोषपरिहृष्टव्यः यदात्रपातैकार्गलोनस्पर्शदाडष
योगानामत्रक्लादिमिच्छदीत्यागः कर्तव्य इति ५८ अथसूर्यंचवल्कोतिसाम्यापरपर्यायमहा
पातदोषमालिन्याह पंचास्याजो ५१ गोमृगो २१० तौलिकुंभौ ७११ कन्यामीनौ ६ १२
कर्क २८ लीचापयुग्मौ ५३ तत्रान्योन्यंचेद्भानोनिरक्षंक्रांतोसा
म्यंतोशुभंमंगलेषु ८० पंचास्याजो सिंहमेषौ अन्येशसिद्धः प
वृत्ताध्याग्रमेषुचन्द्रभान्वः पादक्रमेणवाध्यितयोक्रांतिसाम्येनिरुक्ते

मे मी कुं
वृ म
मि यं
क
सिं कं तुं ह

तन्मंगलेषु नोशुभं स्यात् अत्र पंचस्वाज्जोऽस्मेवमादीनां ग्रहणमुदाहरणादिकप्रदर्शना
र्थंतान्सर्वेषामर्काचंद्रमसोः सानयोर्योगाः षड्विंशतिमितो द्वादशराशिमितो वा विहितास्ते
दैवक्रांतिसाम्यस्य संभवात् अतः समतिवाक्यानपमरः नन्वेतावन्नयवषड्राशियोगा
द्वादशराशियोगा वा संभवतीति चेन्न राशपुत्यावच्छेदस्थित्याधिका अपि योगा जायते
तथाहि १२३ १२३ ४ ५ ८ ११ ९ ९ प्रत्यणाकलाविकालांतस्थित ५ ४ ३ ११ ९-
९ ८ ७ ६ ९ ॥ तेनानंतभेदसंभवास्यात् । प्रागुक्ते व्याख्याने न्यायः क्रांतिसाम्यस्यै
वमहापात इति नामधेयं तस्यतिथ्यंता माहात्म्यविषयः सोऽयोमहापात इति नाम यतस्य निमि
त्तप्रसिद्धः सर्वेषुतोऽहनि वघ्नुवर्वंवर्तेतुल्यमगुणाम्नवशक्ताः स्ववाथवास्नेपाति
तोपहन्तमि ```` अपातिवत्र नारदोपि यस्मिन्दिने महापातस्तद्दिनं वर्जयेच्छुभमिति
श्रुतयवपतनं पातः सकलशुभकलशुभकर्मणामिति न्वर्थतापि सा चासम्बन्धाः सोमवि
द्योते यच्छुभानां विनाशायनहेतिर्वपतत्यये व्यतीपातः प्रसिद्धोत्र मतभेदे भवेदत :
इति महापातशब्दस्य वृत्तिः स्वरवीडुक्रांतिमास्यनन्वेष्येषां ग्रहाणां क्रांतिसाम्ये यथा
जलाजशब्दस्य वृत्तिः कमलेन नभकावैक्रांतिर्नाम ग्रहाणां दोर्हरणानरहत्नेगमने

सू:
सि:
टी:
५५
55

यावती सूर्यस्य क्रान्तिः सा यदा चन्द्रक्रान्तिस्तस्याः स्यात्तदा पातमध्यकालः तत्रोत्सर्गतो द्वौ वै
उक्रान्तौ: सामान्ते ह्वस्तज साम्ये सति भवति भजो नाम सूर्नं भजः स्यात् त्रिचिन दिनो नक्षीन
भार्धे च भार्धात् यिकभविभार्धेन चायिको नागितः सर्कभवे तिल त्नणलाद्वितः तत्साम्यत
सूर्यचन्द्रमसोयोग षड्राशितल्ये हा दशाराशितल्ये वा सति भवति अत एव ग्रन्थकृता दशयो
गायव पठिता: यदा भजा स्यन्नूनाधिक त्वे तदा द्विविकमा वे नरे लिम कोचाङ्गम्या विये
गोन स्तुता ह्रिस्यादिनाघ कार्येणायद्ध फतिवत् भजसाम्यमानेयेन न भजसाम्यमेवाक्रान्ति
साम्यसाधकं चेत्किं गणितं यथोक्तेन च स्वायास साध्येन पाताध्यायेन उच्यते विद्येपापचमे
कचेष्कान्तिविक्षेपसंस्कृता द्विभेदे क्षिपनास्स्तु साभास्करस्य यथागतेति सूर्यसिद्धान्तवाक्ये
सूर्यविति विक्रान्तो यत्स्वाणां या चरसंस्कृता क्रान्तिः स्पष्टस्तुच्यते तामेपीवंदक्रान्ति श्चेत्तत्सूर्यक्रा
न्तसमा यस्मिन्काले स्या स्यात मध्यकालाः तत्र तात्स्पष्टक्रान्तिसाम्यान्न पुनः स्यान्ति कष्टसा
ध्यात्वान्नदाध्यायाक्तिः सापिकेवेति एवं च ग्रन्थकृता सूर्यचन्द्रम सोः क्रान्तिसाम्यमेव दोषाभि
हितः पंचाम्याज्ञाविस्त्यादि कथने किमर्थमिति चेत् उच्यते विनाक्षांशेऽविज्ञायनोऽशके वै
तारविः शीघ्रकारस्फुरयते समायमत्वव्यतिपात वे [illegible] कैवेकाम्स समर्कभेक्रमात इति

भास्कराचार्यैः क्रमेणोक्तत्वमासाभावात्पतः क्रांतिः साम्यादिवसस्य शीघ्रोपस्थितत्वाद्यंभङ्गसास्य
प्रतिपादकत्वात् नन्वेवं भग्नमासस्यैव वैक्रांतिसाम्यपदकं भवेन्नहिंयउक्तं यंवद्दमसाः घट्
राशिमितमंतरेकाचयथा मेषतुलयोर्मेषयोर्वा तयोपि भग्नमासमस्तत्वस्याक्रांतिसाम्यंभवत्ये
वेति मासमध्ये महापातश्च नष्टचंवक्तव्यस्यात् नक्तेनाहतोनोके ग्रन्थकृतेतिचेत् तन्नश्री
च्यते योगात्मनाहिपातोमुनिभिः स्नानयानादिके फलसत्तमनः सप्तवमहापातोहृत्यते
नन्वियोगात्मनाउक्तमतः मनदृश्यते तउक्तेवसिष्ठेनसमिद्धिते चक्रे चक्रार्धेतल्येवाकि
यज्ञागादिकोनके साधनाकेंडयोगपेन्नदापातस्यसंभवः शुभमंगलकर्माणिलोकानांच
विनाशयेत् स्नानदानादिकस्तत्रजपश्राद्धादिकः क्रिया कदापिकृतेनमर्त्यानामहत
फलमश्नुते सूर्यग्रहेऽजरुतेवैकोटिसुवर्णदानफलं नरफलंलभतेपोस्नानश्राद्धजपा
दिना उद्यतेलक्षगुणितंभ्रमेणाकोटिसगुणं पातस्यार्धेयमेगुणपमिति कृतमहत्पमि
ति तथासूर्यसिद्धांतेपि एकायनगतौस्यातां सूर्याचंद्रमसौ यदा उद्यतोमेरलक्रांत्योस्तुल्य
तेवैधृतनामकः विपरीतायनगतौचंद्राकैं क्रांतिलिप्तिका समास्तदाव्यतीपातोभगणार्धेतयोर्यु
तौ तत्तुल्यांशुजालसंपर्कात्तयोस्तुप्रवहाहतः तदृक्क्रोधोद्भवोवह्निर्लोकाभावायजायते इति

अतएवांत्येत्यत्रक्रांतिसाम्येमहापातदोषात्स्निवनडक्रंगणोदेववैत्तैः ॥ यद्वोक्तासाम्ये
तमर्थ्यहितीयपूर्वैर्नोक्तंतथतानैवडघृमिति अतेनैववसिष्ठेनस्वसंहितायांमक्तं शास्त्रा
त्समानेनमहातिपातः सर्वेषुतोहतिवपूर्ववंच त्रिःसमवायानिवर्जमदन्याक्रियेविरा
तन्नोग्रिज्ञकलेसमस्तमिति शास्त्राज्ञेणितशास्त्रात्कामेहापातायिकारादित्यर्थः तत्रहियो
गाद्देवसमादितः स्पष्टाकारेहापातस्यातीनत्वान्मेवदोषवत्वेनात्यन्यत्यंडक्तंभवति
किंचपंचांगीयोपियावः स्पर्थवंदमसौयोगादेवमादितःस्पष्टायिकार अतस्तस्मादेव
महापातोपिसाधयित्वाभ्यवितएव आथात्रसातेक्रांतिसाम्येकस्मिंकालेमंगलकृत्यनिषि
द्धमितिषविशेषविचारोन्यूनाधिकामासक्तलिकव्यहरायेपानस्यत्रस्माभिरभिहितोस्तिम
ततेयवावयोतव्यहस्यलमतिप्रसंगेन ९० अथस्वर्वोथस्यात्रंशेषामिदवज्रयाह व्याघात
गंडव्यतिपातपूर्वेशूलोत्थवज्रंपरिघातिगंडेपकार्गलाव्योपाभिजित्समेतादोषः शशीवे
विषमत्स्यगोकांत ९१ अस्येवैधृतिः अस्येप्रसिद्धः यस्मिंदिनेव्याघातादिकेविरुद्धेयोगो
सति अर्काद्रकंनक्षत्राक्रशीवंशाभिजित्समेतोविषमेविषमसंख्याकेनक्षत्रेनचेत्गतस्त
स्यात्तदाखर्जूरचक्राख्यचयपलतालाख्योदोषः तस्यायदामर्यस्यस्यात्तदानदोषइत्यर्थः ॥

यदाह त्रिविक्रमः विरुद्धनामयोगेषु साभिजिद्धिषमस्तगः ग्रहाकांदिस्थस्तदायोगोनि
घ्नयकार्गलाभिधइति ॥ केषाञ्चिन्मतेपि न्यस्तेसद्धाभिजिन्मध्यादिनाभि
जिगणनोक्तावसिष्ठेन वज्रचक्रमभिहितं श्रेत्यात्रिरेखापश्चिमचक्रति
पातएवंव्याघातगंडवज्रशूलमहापातेषु विद्यात्तत्तायापितपन्नगाद
स्तभेषु मास्तित्मलशाषिसरिकुमूर्धभेषु रेखाभेकामूर्ध्वगावद्धस
मति यत्रापत्यत्रखेटाजेरेवकोतियदेखासस्थयाश्चइमा न्वाहेकसपातादोष
पंचार्गलाख्यः वज्रोद्वाराययात्यस्वरकर्वहिनोस्वोद्धिमिसपातजातस्तेन
लमयधर्मोस्थगितिरात्रिरिनसंज्ञान भविष्यतितिजनानामंगलध्वंसनाय
तागणेयातसंगेयिवायोग्निकापहरति अत्रवसिष्ठवाक्येभिजित्स्याहिन्समस्तिनवेतिसंदेह
नारदस्यमिमिद्धनितिचक्रमाद्र व्याघातशूलपरिधाव्यात पूर्वेषुसप्तस्वपि गंडातिगंडजले
षवेधृत्यासहितेषुच शालितीउमवायुाविमूलसेन्द्रभानिच नेयानिसप्तविदाभिषन्।
चिभानियथाक्रमं लिखेदूर्ध्वगतामेकांतिर्यग्रेखाचयोदशा तत्रखान्तूर्विकचक्रकारयेते
मूर्धिभान्यसेत भान्येकरेखागलयास्त्र्यंवेदमसोमपः पकास्थाभिजिद्धजितानिवालाग्र

मु॰
विवि॰
टी॰
५७
57

लेक समेले चन्द्रे पाणि चक्रे फणि वृक्षे चित्राद्विके अभिजिन्नगणनास्ति चक्रे खार्जूरके तथेति
कश्यपेनापि एकार्गले दृश्याभिजिद्रहितानि वेदिति तत्र त्रिविक्रमकश्यपार्कवाक्ययोः
सप्तलतस्याष्टसमतत्वाद्राद्दविवाद्यैः सहविकल्पः ततान योः एतयोर्यथादेशाचा
रेण्यवस्थेति युक्तमप्रतीमः ॥ अथोपग्रहदोषमपरद्वयमाह यत्राष्टहिकं चक्रेण गणितम्
त्यस्मिन्धिष्ण्ये प्रतिष्ठितस्य पंच उपग्रहाः सूर्यभतोऽन्तारः शुभानेदपाठ वक्रिका
नो ९२ ॥ सूर्यभतो भूताद्यष्टनवचाग्निपंचाष्टदशचतुर्दशसप्तकाष्टाविंशतिपंचद
शाष्टादशैकविंशतिद्वाविंशतित्रयोविंशतिचतुर्विंशतिपंचविंशतिसंख्याकास्तेषु
स्वेषु पतद्भा उपग्रहा नाम ते दोषास्तु प्रकृतिरेकविंशतिः यदाह तारदः भूपेको
ष्णाः सूर्यभात्सप्तमे विद्युत्पंचमे शूलोऽष्टमे वज्रं नवमे पातिरष्टादशानतः केतुपंचद
शाद्दश स्त्रोल्का यकोनविंशतेः निर्घातपातसंज्ञे तु [illegible] मोहनिर्घातक
[illegible] परिवेषाके [illegible] विंशत्यादारभ्य [illegible] वेदप्र
[illegible] शुभकर्मणि कारयेत् इति एतत्फलमाह वराहः उपग्रहदोष विवाहिता।
[illegible] अन्यत्रापि गृहप्रवेशादौ विवाहमरणं भवेत

प्रस्थानेपि परः। श्रीकण्ठ उपग्रहं हि नैयति। एवं सामान्येनोपि देयमभिधाय देशभेदेन परिहार
माह। शुभ इत्यत्र शुभार्थेवाङ्गकोङ्कणदेशो वृषवत्रयैर्भूमिप ग्रहमिति क उपपातेः ८२ अथो
पवादं च संमार्पणोत्पाद ग्रहलग्नं सव्यपवादेवा रोषभेदमर्थयामवानष्टपञ्चदशाह
पातोपग्रहलग्नास्वनेष्टोश्रियः क्षिप्रमस्मः वारस्त्रिज्ञोष्टभिः त्तु एमेकास्मादष्ट्यामकः स
पातस्पृशीशावज्ञाद्युथाख्यो दोषः उपग्रहः शाखक्रमपत्र लग्नाः ताराज पूर्णोदिस्यादिना ज्ञात
प्रावेटपसमः ग्रहवर्णेन तुल्येन तत्र वर्णेतिथः अयमर्थः पातउपग्रहैवरविर्यस्मिन्।
योस्मान्नंसंख्ये एव वर्णात्मस्मन् तत्र सवर्ज्यो नाम्नः लग्नायान्येलग्नाका विणो ग्रहाय।
प्रवेशोसुस्मिन्नसंख्याय वचरणो वर्जनीयः उक्तं च मुहूर्तदीपिकायां उपग्रहैश्च लग्ना।
पातस्याद्वेशद्युथाकृच्य ग्रहास्तिर्यस्य मार्गोविहीनस्तस्मात्कइति उपग्रहं चेत्ताद्युथायो
सूर्यक्रान्तौत्रिशास्त्रस्येव संभवात् अयं च परिहारस्तु तुल्यत्वात्यत्वात्सज्जं देकेपि दृष्टव्यः
तृतीयस्मिन्यादेभवेत्तस्मसंख्यवर्णास्य वेलावर्ज्यन्तचदन्तत्र सवर्ज्यश्चन्द्रः लाङ्गू
लिका समाश्रिभमितिना तदोक्तं ज्योतिर्विधिवैयस्याः पूर्वोक्तदृशां च सद्द्धपराह्णोत्तमो
दते उल्कायामर्थतश्चेत्तकपोतरात्रदोषकः कपोतिकोदण्डमोहनास्वरमसदर्शनं

वः १२।१०।९ आदित्यश्चदिक्कालेषुवर्ज्जनीयपथाऽऽहभाऽऽहइति वराहतिरघोवाराःस्थिराग्नःसैकोह
ति: स्कन्दापोषितोयोकः सौर्थयासौख्येदोषस्यात् स्वार्थकः यदाहश्रीपतिः मतीष
णोर्थःग्रहवाहितीयादारभ्यसर्वेषुपिमेरालेषु भौमेयानिष्टयत्रुथाकिंचेदसरेस्यवारेषु।
विवर्जयेत्इति अत्रकश्चसमानार्थतेतिचेत् उच्यते प्रथमार्धप्रहरःकस्यापि नैवनास्ति
तत्रसूर्यस्यवारेतावत्प्रथमार्द्धप्रहरादारभ्यतृतीयार्धप्रहरउक्तःस्वतःस्थितःपश्चैकश्रुतायाः
पिसिद्धं ततस्तौतीयाभौमस्यवारेसूर्योदयामः रात्रौचात्रयामान्तेदिवसस्यार्धयामाद
त्यष्टमिपोषहस्तपपन्ते यवंद्रुयवाराद्युषिइत्थंवं अत्रपुनरुक्तिपरिहारमर्थनैवश्रयामः
कष्टपः पौलाह्रकृतयःसूर्येचेदेषहृदपवतः भौमेधौण्याग्निनेत्राणिसोमवेदाद्विवाय
वः गुरुवारेग्निवेदेष्माःशुक्रेनेत्राद्रिवह्नयः शनौचेदेमनकौसुजलिकौयमकेटकाः अर्थ
ग्रहरसंज्ञास्तान्संगलेषुविवर्जयेत् वारदोषेणदुष्टेन लग्नंसर्वगुणान्वितं तस्यैघयापरोद्रा
शेवायमोपहन्तंयथेति फलमाहवसिष्ठः निधनेप्रहरार्थेतानिस्वनेयमकंटके कुलिके
सर्वनाशस्याद्वाद्यौवैनेनदोषदाइति ९३ अथवारदोषभेदकुलिकमन्त्रमभाह शाक्राके।
दिवसरसोज्ज्वाणिनःकुलिकारवे रात्रौनिरेकस्तिथ्यषा शनेस्वात्सोपिनिर्दिनः ९४ ॥

रवेरिति ल्पफलो यं पंचमी रविमारभ्य सर्ववारेषु क्रमादङ्के संख्या निर्दिष्टाः मुहूर्ताः कुलिकसं
यथा दिवसे रवौ १४ सोमे १२ भौमः ९ बुधे ८ गुरौ ६ शुक्रे ४ शनौ २ एते पुनः रात्रौ निरेकाः
कार्याः यथा रवौ १३ सोमे ११ भौमः ३ बुधे ७ गुरौ ५ शुक्रे ३ शनौ १ एवं सर्वेपि रात्र्यापवर्
दशापि मुहूर्ते कुलिकाः एते कुलिकानिन्दिताः यदाह श्रीपतिः मन्वर्कादिग्वसुरसवेदपक्षै
रेकामुहूर्तैः कुलिका भवंति दिवानिरेकेऽथ यामिनेषु ते गर्हिताः कर्मसु सर्वशोभनेषु रत्न
कोशे दिवाह्निता या कुलिका के जाता नारात्रौ प्रदिष्टः प्रथमः समय एव रात्रौ लग्नापवर्दर्शी
विभागेपवर्तिवर्ज्ये कुलिकत्रिये चेति ननु सामान्यतः सूर्योपरक्त रवनागत्यादिनाडुमुहू
र्तामिथ कुलिकानिर्वाना किं पुनरुच्यते इति सत्यं सावकाशएकत्वमेतन्नार्थे तथाहि विवा
हे पर्याटे खातिस्मर्वदैव वागः विवाहादिषयवानारे तथाभिहितफलसद्भावः सद्भावात् भर्तारम
रणेहियावज्जीवेत्सत्याः सर्वप्रकारकदुःखानुभवसत्वात् यत्तापवृत्तादिशुभकर्माणि न सं
स्कायमर्गणेऽसंवाधिनानात् कालिकदुःखं पिचोल्लङ्घनेनभावे कियत्कालमेव तत्सम्बं
धुनः किं यदि नेमात्रे समर्पिताविधवसहपोडुः खेकस्यापि नास्ति तदङ्गे शरीराणि किं च वा
रथकरणे सामान्यतो मुनिभिः दिनरात्रिसाध्यायेन कुलिकाद्यङ्का रात्रावेनेन दोषः सा

मु॰
चि॰वि॰
टी॰
५५
59

इत्युक्तं तस्यापि वादो यथा स्यात् अतएव कश्यपो वात्र प्रकरणे धूलिकैकं कथयत्।
मानविधाय विवाहप्रकरणे उत्तरपि अभिधादाति स्मा ग्रंथकर्ता मुहूर्त्तेनैव धूलिकादीनां
मभिसंध्याषड्मुहूर्त्तानामप्यभिधाने कृते किंच धूलिकः शुद्धपक्षे एव कृत्वा तद्गो
धूलिकालं न यथा स्यात् अत्र सायाह्णे पनाडि नवात्रिविभागेन शीघ्रोपस्थित्यर्थं पद्येना
भिधाने सूर्यार्धास्तसमये नागोत्यादिना मुहूर्त्ते स्याद्गोधूलिककठकार्थं प्रहरा इति पुन
र्भेदेन धूलिकः कालवेलावेतिषघस्त्रेणामपि दिनमिति गोरवापते स्य अतएव वासिष्ठाद्य
प्येतेषां दोषाणां यथासंभवत्यागपूर्वकं धूलिकार्थं यामडमुहूर्त्तानामवश्यं त्यागं विदध
तेऽतो ग्रंथकर्त्रापि उत्तरुस्या इति युक्तं प्रतीम इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ ५४ ॥ अथ पंचागादोष
हिरयतिष्याख्यमिदं वज्रयाह चापान्त्यगे गोघटगे पतंगे कर्क्यजगे स्त्रीमिथुनस्थिते वा
सिंहालिनक्रे ह समाः स्युः तिथ्यो द्वितीयाद्याः क्रमशश्च दग्धाः नवद्वापि उर्मस्थिते पते
गेऽर्के द्वितीयाः प्रमवाः शुक्लपक्षकृष्णपक्षसाधारणाः तामासिष्यां दग्धाः स्थिरा इति वा
कार्ष्णः यथा चापान्त्यगे धनुर्मीनगे सूर्ये द्वितीया दग्धा गोघटगे वृषकुम्भगे सूर्ये चतुर्थी
कर्काजगे कर्कमेषगे सूर्ये षष्ठी स्त्रीमिथुने मिथुनकन्यास्थिते सूर्येऽष्टमी सिंहालिनक्रे सिंह

वृश्चिके सूर्ये दशमे न कुर्याद् मकरे तु लाभगे तस्मिन् सूर्ये द्वादशगे टस्ये तत्पर्थः । यदाह वसिष्ठः एकोत्त
राशिनपतौ दिवसाद्द्वितीया पूर्वान्यवा परयोर्यदि भोत्तयोश्च कर्कजयोर्मिथुनकन्यकयो
श्च कीटहयोस्तुलामकरयोः एवं तु मासदग्धः । मासदग्धासतिथिश्रुतेयन्मंगलादिकेत
त्सर्वं नाशमायाति । पूर्वान्ते तत्र एवोक्ते त्याच व्याहित नेत्रनमन्नेनपत्र नेति योगविभागादा
सिद्धत्वाभावे संधिः । उक्तयोरिति तत्वव्यवस्थायापि वोद्धः । ओतन्मन पत्यद्दत्यकरोति निपा
तितः । प्रस्त्यापवादमाह कश्यपः । मासदग्धाख्यनिषिद्धा मध्ये दोषा विवर्जिता रवि ॥ ८५ ॥ श्रय
जामित्रदोषं प्रमत रविलसिब्धदमाह । लग्नाच्च सप्तमे भवने वा विधेन स्यादिह परिणयना
किं वा बाणाशुभमितलवगो जामित्रे स्याद् शुभकरमिदं ॥ ८६ ॥ विवाहलग्नाच्च दाद्दासप्तमे भव
ने गृहे नत्र " नेष्टे पारिणयनं न स्यात् उक्तेव जामित्रं हि दिवि यथोक्तं गर्गो गालवो नास्मै त
स्माल्लग्नाच्च वेदाश्च जामित्रे परिवर्जयेदिति । तच्च सप्तमम्लाममेश्वरः । लग्नाच्चान्तकराच्च सप्त
नगतो नेष्टो विवाहे स्मृताः इति वसिष्ठोत्तं प्रपूकरणे सवसजामित्रं मे स्याद्विदूयति मर्त्तामि
त्याहस्मः । लल्लः । पापान्समग्नाः पापीयर्दिभवा पापेन युक्तो यवा यत्तनापि विवर्जयेत्स
तिभर्तदोषाविसकष्यते उद्वाहविषय वावेतत्समरणे स्थले व एकमेण यात्रायां विपदो गृहे

म॰
वि वि
टी॰ ८-
60

शुद्धहृतः शौरैर्विपोगेणमहावभजकोचे चंद्रात्सममवाशिगेटिनकोत्सक्राथनेकन्यकः भौमेच
समदाश्रयातिविलयं मौरेणवंध्यामरुक जीवः शुक्रयाणाकजोशुभकराः केचिद्वदंति कि
मान्त्रा … दौहित्रास्मभवनेतिस्यश्रवासालिनेति अस्यापवादमाहकिंतुंति किंवाराश्लो
विकल्पोपूर्ववृद्धाधिष्ठितराशेः सुसमवाशिष्वितस्मिन्शाहज्ञागोत्सकलग्नश्चरश्मुतिषिद्धर
त्यक्तमिदानींतदाद्विछिन्नराशिनवांशमारभ्यवाणाशुगाः पंचपंचांशात् तस्मिन्नवांशगेल
ग्नेचेद्भवतिजामित्रस्तदम्स्यात् यथामेषराशौपंचमनवांशभौमस्थितास्यतलाग्नोपचमन
वांशस्यलग्नेचेद्रपितिविद्धस्यशानवांशः शुभा एवंविधस्तदम जामित्रमितिदसशुभकरस्या
त् यदाहमहेश्वरः कोष्ठानादिववाणकादिषुराशेस्तत्पनवांशस्थितइतिकेशवार्कस्त
चइनवांशगेद्वानाहिसराशिमनवांशकाविलोपदिवेशापिवलस्पसायकांशः ५५ केशव
मत्स्यगुणेनहन्यतेनविद्धैरष्टुपसर्गाइस्वरइति अपवादांतरमाह राजमार्तंड नेगणविके
णभवनेभवनेनिजोवासौम्याद्विसिवगृहाणापितदौहित्रोवा जामित्रवेधनिजताननपक्षचेद
पोदोषाकरः सुखमतेकोविधविधनइति अवाद्दोष्यपोपि लोग्नेपथवासभवनेसनुदपाजो
लः सौम्यालयेहिनशुभवर्गगोवा जामित्रजाविपतिसंस्थितदोषवाशिनिनारहस्यातिवजसा ॥

स्वयमेवं वंद इति ॥ कालविंडेवाम्प्यायनः गुरु वेदस्य जामित्रेति षष्ट्यादि बलान्वितः
यत्र सौभाग्यपुत्राश्च लभते नात्र संशयः मणिमुक्ताप्रवाला स्वस्व वर्णाभरणैः शुभैः भो
भिनान्न सदातिष्टेनगुरुणापि निरीक्षिते सानुभर्तीः श्रियान्तिष्ट बुधे वेद स्पसन्न मामिति ९९
शुक्रेकागे लादिमहादोषाणामक्रान्तालग्नानवाभावे सत्पपवादभूतमिदं वजालतण
क्रान्तेसाक्षाद्धसिष्टमेवाह पकार्गलो पिग्रहपातिलत्नाजामित्रकर्तर्युदयास्त दोषाः
नश्यन्ति वंदा केयलोपपत्रे लग्नेयथा काफद्योत दोषः ९७ पकार्गलः वार्जू रविकेउ
पग्रहः शशाङ्ष्टमादिनोक्तः पातस्चेवेडगुर्थं लत्नान्तावाङ्गमादिनोक्ता जामित्रमयुनोक्त
कर्तरील ग्नात्पापाविष्टक्राउदयास्तदोषावद्धान्तेएवंविधादोषान्नश्यन्तिकदा विवाहा
दिलग्नेवंदाके योर्विलसत्काभिवादिवाशिष्यितत्र रूपविहितस्थानस्थेवं वतनोपपत्रे स
हितमिति तत्र दृष्टान्तमाहयथेति यर्कोस्य सूर्यस्याभ्युदये दोषराजिर्यथा नष्टताम्पथैः
गाफय कारणाक्ताऽपि तन्निरकालि नः सूर्येस्यादये सवयमेवनश्यन्ति श्रुतएवदोषापदेश
पुरूंऽनिणादि प्रयोगान्न साधारण्येन शुद्धरूपदेयायाश्रुपि राज्ञः संभवाश्च इणेवकियन्न स
मो निरस्वनवदवाधिशोयकारनाधीसूर्यस्याऽर्कबाधनापन्नेरितिके मुत्रिकन्यायामपि

मु॰
वि॰ वि॰
टी॰
८१
61

लग्नयतिदोषपदे वसिष्ठवाक्यमन्वादिवाक्यवत्समाप्ताणां नवमंसमयेनतापेत्वा ग्रन्थके
षांविदूषाणांदेशभेदेनपरिहारभूतमुपजातिलक्षणांक्रांतिवसिष्ठवचमेवाह उप
युक्तलेकृत्वाक्लिकेषुकलिंगवंगेषुवर्णानितेभ सौराष्ट्रमाल्वेषुचलक्तेभन्येनेतविद्धं
किलसर्वदोषं ९८ जेतावाक्यका स्वपश्चिमदेशासूपयग्रहदोषाक्रांतेभ स्यान्यवदति
त्रिकसर्वदेशेषुशुभमेवस्यु: कलिंगवंगस्त्रदेशैवाकुवचनामगयोगाढयापितेषु
वैशेषार्थेशुयापदिपर्यायेपानेन्यजेत ननकांतिमासिद्धपानेतस्यमहापात इतिव्य
वहारा सौराष्ट्र:सोरुइतिभाषाशाल्वदेश: पश्चिमदेशविशेष: बहुवचनग्रामवाक्य
यानेषुत्वतिनेलक्षासंज्ञानायस्यतद्रूपोरत्यन्येन विंदक्रेरणशुभेनवार्णवशालाकादिव
क्षाद्वाभितेभ भूमितलवलसर्वदेशेषुत्यजेन किलातिस्वयनन्वत्रस्यद्देशभेदेनपरि
हार: पत्नटपिताकासमस्यत्नवेनाइतिविवाहपटले लग्नमालवकेदेशानात: कोश
लकेतथा यकारासेवकापमोर्वेद्रसर्वत्रवर्जयेदिति वराह युतादोषभवैद्धके
जामित्रस्यचयामने वेधदोषस्तुविंध्यारव्येदेशेनान्येषुकेचनेति पक्षावाकालेनायया
देशावांव्यवस्था ९८ अथदशयोगदोषमुपजातिकायाह पापेषकसूर्ययुतेन्दुगेनभ

शेषाखेभ्यः शुभा ४ ग्लानि ८ दशे १० शा ११ तिथ्याः १५ नाशेद् । अथो केंद्रमिता
न्न खोऽश्चइत्येवंति वैते दश योगसंज्ञाः ९७ चेद्यदि चेद्लग्नपतेन्त्यचयोगे तु ते शुभमाद्यैः सम
विपत्ताभ लाभधनक्षेत्रतस्मिन्मूल्येकवदा: षड्दशैकादशपंचदशाष्टादशैकेकणाविंशति
संख्याकेमति यतेद्दशायोगसंज्ञा भवंति नान्यथा सर्वेषु: षष्ठानां दशनामेकानामी भा
हितत्वाद्दशायोगा इत्यन्वर्थसंज्ञः उक्तं च दीपिकायां तिथ्यगावेदैकादिशनविंशक।
दशाष्टादशविंशसंख्या इत्येते नामस्यषु तोऽनावयोगादमेवेद्दशायोगदोषः ललो
पि यस्मिन्नहेविंशविस्मिन्यस्मिन्नहेशशीनत्या हयोनेनियतेपिमेः शेषाम्या खरिता
दशा स्युस्तवेदेतद्रूपाणि दिक्संज्ञेतिषुयात्रेति: ऊनविंशानवखोऽश्चेति दशयोगाः प्रकी
र्तिताः इति ९८ अथ दशयोगानां फलं तदपवादं च शार्ङ्गलिखिकारिते नाह वातामृत्युम
हीपचौरमरणं कृत्वजेवाद्: द्विति: योगोकेंद्रलितसममनश्रुतोऽथ्या जेनसेकेंद्रि ते
भेदस्यादमस्मितानसतुभे वेलाङ्कमात्मेलिखेद्द्योस्मिं यहृचेद्द्यो: न शुभदः स्यादेको
खोऽश्वयो: ७० सूत्येशेषवतादोषात्म्याद्देकपोषः श्रोत्न्मघान वनर्षवामिष्टषड्समह्री
पादान्तः दशस्यावैराग पकादशास्समरणं हयावन्यतरस्यवा पंचदशास्तकक अष्टादस

मु॰
वि॰वि॰
टी॰
८१
62

वृत्रं एकोनविंशोडुवादः कलि ``` दशाब्दचैारात् एकादशाब्दमरणं द्वयोरन्यतरस्यवा
पंचदशाब्दरुक् कंटकइति यावत् विंशतिशेषद्व्यतिद्रव्यनाशःस्यात् यदाहलल्लः म
हन्मेघाग्निभूपालाचौरमृत्युरुजोशतिः कलिहानिर्दशोहादेदोषाण्याज्यास्मृदाङ्गुथैः
क्विाहाद्दोषनिष्ठा यांबुनेशुभवनेतथा कर्णेवेदेवहृफायादशायोगविवर्जयेदिति अर्थ
पवाद्दउच्यते योगाकोइति एवमुयुगोगादिषुपेयोमाकेसमेशुभमसेख्योकेसत्यर्थेक्रूतेननामुन
भिश्चतदंशाभिः युतोयाकल्ल्दास्यादश्विनीतेभेनदृत्रेस्यात् ९ यथामामाकेदशयोगः १
अश्विनः ५ मृनयुनः १४ मूलनत्तचेजाते अशुयोगाकोशेजे अशुभमसेख्योकेसतिमेबृप
कशुक्रेतचोधेत् अश्विनीतोभस्यात् यथाविषमाकादशयाम् १५ मेकः ९ अश्विनः ८
शुभ्यनत्तचेजाते अथेयत्नंनंतरमनभिः सस्मिताख्वनदंशेवाबार्स्विर्यंक्रमात् संलिखेत् त
यथाश्वेतेनप्रकारेणयत्रन्तत्रमागततत्तत्रारभ्यसाभिजित्रलत्रयेदास्मिखक्रेलेख्येतवस्
हास्वाकातनत्तेस्याप्यः दिननत्तेचवेदयवसतियदिचेद्दग्रहावेकरेखासयास्याते
तयोस्तादशायोपरस्पराबलोकननयोवेधानशुभदः उक्तंचज्योतिसारसागरे योगांके।
विषमेसेकोसमेसवस्वलोचने दलीकृतेनश्विनीपूर्वंदशयोगमुदाहृतं दशयोगमहा

वक्रे समादायदि विद्यते करोर्मीस्फग्रहैर्वापि दंपत्युरेकनाशनमिति दशायोगापवादांतर
माह भारद्वाजः गुरौ लग्नाधिपे शुक्रे सर्वार्थे लग्नकेन्द्रगे दशादोषा विनश्यंति यथाग्नौ
तूलराशयः तूलं कार्पासः व्यासोपि शुक्रेण गुरुणा वापि सेवुते दृष्टमेव वे दशायोगा
समायुक्ताश्चापि लग्नेशभावहमिति ग्रंथवाणि ७१ दोषदशालिन्याह लग्ननाशादान
तिथ्योकनष्टः शेषनागः षष्ठिनकेउ संख्ये ।२।५।८।१। योगावज्रोराजचौराचसख्या
णाख्याधदावित्ताणातस्य सिद्धः ७१ शुक्लपक्षे प्रतिपदामारभ्य गततिथ्याकेनवभिः तष्टः
शेषे वज्राख्यः चतुः शेषे संख्ये शेषे राजाख्यः उत्पातसंख्ये शेषे चौराख्यः एकसंख्ये शेषे
स्तब्धः सप्तो वा णः एवं हि संख्येश्रयं च वाणेन्दा विणसेषु महावाणा दृष्टो येषु लोकेषु प्रसि
द्धेस्तिनदृशाचारव्ययस्यपावाणास्यागः ननु शाच्यादीपपश्चात्यातानह क संसर्पमनवि
वाह पटले गततिथियनलग्नपचराख्यापनीय तिथिरविदशानागेर्वेदशक्रेक्रमेण न
वहृतशरशेषे वाणसंज्ञाक्रमेण रुगनलनृपचौरा पवमामरुत्संज्ञः ७१ ग्रंथशाख्यामत
नेवाणस्यापवादमालिनीछन्दसाह रसगुणशशिनागाब्धयस्संक्रांतिपातेशाकमिति व।
यत्तशाकेर्यदापवशेषाः रुगनलनृपचौरा मृत्युसंज्ञाश्च वाणाः नवहृतशरशेषे केकसा।

मु॰
चि॰ वि॰
टी॰
८२
63

शल्यः ७१ अथ बाणः पादस्पृष्टरणरसगुणशशिनागाब्ध्याढ्या वा सौ संक्रांतियातांशकमि
तिश्चेति कर्मधारयः समासः स्पष्टेति यातांशः सूर्यसंक्रांतिभुक्तांशानां मितिः संख्येयं च दश
स्थाप्या कलौकिकः मध्ये दशमांकमेतावत् षष्ठ्या कार्षवत्नभिः ॥ सैषाङ्केन नवभिस्तष्टा सतीय
दा पंचशेषा यस्मिन्स्थले पंचावशिष्येत तत्र क्रमेण रुगादिबाणो ज्ञेयः यथा त्रीदा पंचशेषे
राजबाणः चतुर्थे पंचशेषे चौरबाणः पंचमे पंचशेषे मृत्युबाणः तस्मात्तस्माज्ज्ञेयसंभव
तीत्यर्थः यदाह संक्रांतियातांशकनन्दशेषस्तर्कोग्निरुग्बाहुगुणे समेन तष्टोश्वहृद्वोश
न्ततांशभ्रमस्तेनात्र तिथेति च पंचबाणा इति पंचेति पंचकदा पंचावशिष्यते तदा बाणः।
स इत्यर्थः तत्र बाणो द्विविधः एकः काष्ठशल्यापरो लोहशल्यस्तत्राभिहितो बाणः काष्ठ।
शल्य उच्यते अस्य नामधान्याशेषाद्यावाणस्याङ्कः तेनेनाहेशबाणिलेमतथापीडनमवीन
दर्थेन तद्रूपवादभूतो लोहशल्यसहितो बाण उच्यते नवेति यानि शामागनानि शेषाणि तेषामे
केन बाणेन पश्चाद्धरे शाखं पंचशेषं सति सशल्यः लोहशल्यसहितो बाणः स्यात् पंचवानि वि
केशेषपथ्यावाणः अयं च तत्संन्यायत्वाश्चाकंपाकेपि सवात्स्येवाणो ज्ञेयः तदुक्तं ॥ ज्यो
तिश्चिंतामणौ तत्र बाणोभिहितस्तिथिवारभलग्नकोरसन्याध्याष्टवेदयुक ९ ३ । ८ ४

नन्दाख्यः पंचवर्णो षेकस्य वक्त्रि राद्र्हवा रस्मस्तु क्वादिति ७२ अथ समयभेदेन वाश्भे देवाक्षायं भेदे
नवा त्रिविधं वाणीपरिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह राज्ञो वैश्य कृज्जो दिवा क्षिन्नृप मी त्याज्या सदा
मध्ययोः मस्तुस्थाश्च शीलोन्नृपो विषिमस्त्रिभीमे म्रियौ चोरयौ रोगो शूद्र नगो रुगोपत्नपसेवाया
नपाणि गृहे वर्ज्या स्त्र मध्या बुधे कगतलस्मापालचोरस्मृतिः ७३ नच तावत्कालभेदेन परिहार
राज्ञो चोरक जोवाणी त्याज्यो दिवा दिवसे म्रिन्नृपतौ वक्त्रि राजवाणी त्याज्यो संध्ययोः प्रातः सा
यं संध्यायो सदा मृत्युवाण त्याज्यः अथ वर्णान्तिमक्तिविपरीणामः उक्तं च ज्योतिषप्रकाशे
रोगं चौरस्त्यज्य राज्ञो दिवा या चाग्निपंचकं वर्ज्यं क्रूरं जात चौरं तु यत्वा वेवमृत्युदमिति अथ
कार्यभेदेन परिहार उच्यते अथेति क्रमतपषण्णभ्कुमस्थवेत वाणा वर्ज्यं पथा श्वेनेपश्ये
पतीनि कृत्क गेहे गृहे तस्य गोपश्वात्क्षा देन जत्रानलोग्निः नृपसेवायां हस्मापालो राज्ञाया
नयात्रायां चोरः प्राणेय हो मस्तु प्राणौ वर्ज्य इत्यर्थः तथा उक्तं ज्योतिषप्रकाशे नृपाख्यराज
सेवाया गृहगोपाग्निपंचकं याने चौरं व्रते रोगं त्यज्येत्मस्तु कर्त्तृहृदहनि केचिद्देवपायमा
डः व्रतेपि वर्जयेद्दारा गृहगोपाग्निपंचकं पाद्यायां राजचौरावि विवाहे मस्तु पंचकमिति
७३ अथोह पामस्तु डिविवलस्तदयोगिनी गृहहारिपञ्जातिकयाह ॥ आग्नेयकोण

मु॰
चि॰
टी॰
६४
65

चतुरश्रमसंस्थं पश्यंपतिर्विटास्वरणाभिवृद्धा मेरोर्गुरुः भूमिसुतः परे च क्रमेण संपूर्णदृष्टो
भवति ७४ त्रिकोणगृहा ये स्थिताः स्थानैतिष्ठन्ति तस्मात्क्षमामानानिव रणाभिवाञ्छपादावश्यप
श्यन्ति तथा श्याशं तृतीयदशमे चैकचरणदृष्ट्या पश्यन्ति अनेन तन्नदृष्टो भवेत् शुभाशुभफल
चरणाभिवृद्धैर्वभवतीति सुविः गडक्रवराहेन दशमतृतीयनवमपंचमे कलत्रं चैव पश्य
तिपादवृद्ध्या फलानि चैवं पश्यन्तीति मदरति मेरुः शनैश्चरः स्वस्थानात्पश्यसंपूर्णदृक
चतुरश्रणदृष्टि पंचत्रिकोणभूमिसुतश्चतुरश्रा परे च चतुर्थस्थे शुक्लकलत्रं संपूर्णदृष्ट्य
इत्यर्थः यदाहमागींरि ङश्चकादशमानसोऽत्रिकोणस्था बृहस्पतिः चतुर्थाष्टमगो भौमः शौ
बः सप्तमसंस्थितान् भवेत दीप्तिमाणानि तस्मेवाधिकफलायहाद्गति वारोहि पूर्णं पश्यति
रविज्ञस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवाचतुरश्रभूमिसुतः सिताकैबुधहिमकराः कलत्रं चैव ति
७४ श्रुधवासरशाशामृदपाभशुद्धिशावरिणी भंजं पश्यति मालिनी च्छ्लोभिविभिवाद य
दालंग्राशाशलवमध्यनवं पश्यति शुभा भावेजायंवोक्ता शुभफलमतल्पं रचयति लवघ्न
स्वामी लवमदनं भलग्नसदनं पश्यन्ति वधाः शुभमितरथा ज्ञेयमशुभं ७५ लवेश्यो लग्नं वे ल
ग्नपोलग्नोरु पश्यंस्मिन्यावाशुभं स्याहरस्या लवघ्नेशाणघ्नं न घ्नं न पोन्ने मिश्रो वेद्यते।

स्यात्कुम्भे कन्यकायः ॥ २८ ॥ लग्नेषु त्रिषु शुभमित्रं वीक्ष्यते पञ्चमे वा यत्र यस्य कस्य कुम्भे वा
स्वहस्थे मेषलग्ने वृषभमिथुने सौम्यभोगादृष्टे वा तन्मध्ये लग्ने शुभे चेद्दृष्टे नवमे वा यथा ॥ प्रथमपद
स्यायमर्थः यदा लग्ने मेषलग्ने शुभस्थानं स्वामीलग्ने नवमे पञ्चमे पश्यति वा अथवा नवांशेन सहस्थ
तो लाभे वेन्दावाकेन्द्रस्य ... शुभफलं ददाति इति यथा मेषलग्ने मिथुननवांशे स्त्
री गोत्रं पश्यति लग्नं मिथुनं पश्यति तत्र तिष्ठति वा प्रथमश्लोकस्य प्रथमः कल्पः तत्र फल
हीनवाबलवत इति केन्द्रावलोकन्यायात् तथा लग्ने लग्नांशे नवमे लग्नं पश्यति ल
ग्नेन सह युतो वा नवेन्दादाकेन्द्रः शुभफलमनल्पं स्यात् यथा मेषलग्ने मिथुननवां
शस्वामी बुधो मकरे स्वनवांशेन पश्यति किं तु लग्नं पश्यति अथ मेषे पश्यति तिष्ठति अथ
द्वितीयः प्रकारः लग्ने तिलनवांशस्वामी लग्नाद्वा त्रिकोणे सप्तमे नवमे वा स्वगतं स्वामी लव
मध्ये लग्ने हृद्द्वनसप्तमनवांशं पश्यति तेन सह युतो वा भवेन्दवा ... अनल्पशुभं
च पश्यति यथा मिथुननवांशे नाथः बुधः रवेस्तु दृष्टौ गुरुर्मेषे यन्नः पश्यति तत्र तिष्ठति
इत्यर्थः इति यदा लग्ने नवांशेन लवस्य पश्यति किं तु सप्तमभवनं लग्नं पश्य
ति अथवा लग्ने मेषे वा यथा प्रथमश्लोके द्वितीयप्रकारः इत्यर्थः इति यदा लग्ने

मु। चि०टी०
वि
६५
65

ग्रांशे येशो लवं लग्नं वा न पश्यति तत्र शुभो वा न स्यात्तदा वरस्याशुभमस्तुः स्यात् यदा स्वलग्नां।
शे शेशः स्वांशमस्तं भवनं वा न पश्यति तत्र शुभो वा न स्यात्तदा कन्याया अशुभमस्त्विति सर्वः
यदाह कश्यपः स्वस्वेशांशोदयास्तांशो वीक्षितो वाथ संयुतौ लग्नांशास्तमंशे दू तत्र दंपत्योर्न
क्षिते शुतिर्विवाः सिद्धः रसोदयांशेशो निधनस्य दृष्ट्वा सप्तमस्थदंशे सुतेनेव श्वस्त्रोदंशके ऽप्येव
सर्वे दृष्टे शुभे स्वस्वामिना नाना शब्दयेति कार्येति तल्लग्नस्यापत्यालग्नापि स्तलश्वपतिनदयन वोश
स्वांशस्वामिनोर्दृष्टाभावे ऽप्येतदेवफलमेव क्षितोपदस्यायमर्थः लग्नेशांशपतिर्न वांशस्वा।
मी न वा शो शुभपश्येत् लग्नं शोलवं वशवशपश्येत्तदापि वरस्य शुभं स्यात् यवलवद्यूनपो न वा शस्यात्
सप्तमस्वामी शुभस्वलग्नांशसप्तमभवनमीक्षेत तदा कन्यायाः शुभं स्यात् अथ्यवामिय ः पदस्य
दलवस्वामी लग्नं लग्नशोलवं वशवशपश्येत्तदापि वरस्य शुभं स्यात् यवलवद्यूनपो न वा पश्यत्
सप्तमनवा शस्वामी शुशा द्यूनसंशासप्तमराशिमीक्षेत तदापि कन्यायाः शुभं स्यात् अत्रोदाहरणं
सप्तमस्वाङ्गोनसप्तमाभिः अत्राप्येवं यात्वेदम्यत्वारशुभमिति सर्वः यदाह नारदः लग्नेशलग्ना
शकौ स्वस्वपतितावीक्षितौ शुतौ न चेत्तदा कन्यापतिन शुभमिच्छतो वा तथा वरस्य स्वस्य सा त्वा
र्यायासप्तसमादशकाकौ यवेतौ वीक्षितौ शुतौ सस्त्वः वधाकरयह इति वसिष्ठोपि उदयांश ः

स्वनाथेन मित्रसौम्येन वा युतः । शोभितो वा न पापैर्दृष्टो युक्तो शुभ्रयो वरइति प्रसन्नवीहि
णोथ्येन तेरेव फलं ध्येयं नारद्वाकसंस्थिरमात् । अथ पूर्वे क्लिष्टकारेणेडद्वशान्तशुद्धैरभावेपि
तृतीयप्रकारेणाहने लवपतीति शुभमित्रं शुभं भवति त्रिरैर्वाति कर्मपापग्रहः । लवपते लग्नं वा
पोशः स्याच्छुभग्रहः । सोमबुधगुरुशुक्राणामन्यतमं चेत् तिनेस्यात्स्वदेशात्स्वनवांशो न त्वलग्नं ।
वा वेदान्ते नराधिपति नयनकरं स्वस्वांशस्थस्य दृष्टवसिद्धांकशुक्रपोदत्त्वं पंशुभफलं स्यात् । पंच
मर्दनवपस्यांले पोषस्य मित्रसौम्यं वेति स्यात्स्वे पापक्रमे पालग्ने नवांशापूर्ण समं नवां
पोवेहीदनेतावाश्रवान न मर्दनयद्वलग्नास्य सम भवनं वेहीदने न राधिपतिर्लग्नेन च स्याव
स्यस्याप्रालं दृष्टवसिद्धेकं शुक्र पोद्यादिशो मं दृष्टशुभ फलं स्यात् । तदा स्वधापान्नदृष्टपापाभकलग्ना
णं स्यात् । यदुभयत्राधिपेन वा पास्याभिता मित्रात् पापग्रहदृष्टस्यसूहिप्रि शुभं भवतीति फलितोर्थः
यदाहवराहः । शुद्धिर्लिदस्यावपदो दयुयोलग्नेन चाला पामपत्तिशुद्धिः । तदा स्वपत्तसो स्यव
वीहितइति पदेस्वपस्थासौम्यस्यतिकर्मधारयो गीकारोभावाद्वकर्मक्षोनेमत् । यदा तन्न स्व
पस्थसौम्यस्थेतिहद्दस्त्वदा स्वपत्त्यापग्रहोपिस्यादितिचेन्न प्राद्रूवसिद्धवाक्यमित्रसौम्य
न वाधेन इति । तन्नीधेकवचनांतस्य पापग्रकोपादानात् । मित्रं च सौम्यश्च मित्रसौम्यस्तेन मि

त्रशब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः हंद्वांगे कौरे तु मित्रसौम्याभ्यामिति भवितव्यं तस्मा
सति क्षत्वाभे गेपि स्यात्तमातामहद्दोभविष्यतीति चेन्नात्र किंचिन्मानमस्ति अतः का
श्यपेनाप्येवमेवोक्तं रोषणे रोमित्रसौम्येन वीद्धितौ वा यसंयुतौ उदयास्तशयोः शुद्धि
र्द्धिविधामंगलश्चेति अतो विवाहे वा कोपि कर्मधारयप्रवेति युक्तं प्रतीमः वसिष्ठः ।
लग्नात्ततस्त्र्यरहितः सदोषः करोति सत्यव्रतकन्ययोश्च त्रातेयथालग्नगणस्तथाकी
र्तिं बंधु वर्गेष्वावमर्पहर्षमिति केचित्तु विवाहादौ वज्रयोगो निषिद्ध माह तल्लवणं
तिथिवारे चनक्षत्रेत वलिस्थसमन्विते समभेत्य रेखा गंधोषधेके फलमादिशेत त्रिषो
षेतजलेष्विधास्यवशेषप्रभंजनः सप्तशोषवज्रयातास्तेयवज्रस्य लक्षणमिति वोढ्‌रावे
॥ २२ अथ सूर्यसंक्रमणाख्यदोषमेज भाषिणोक्तस्मात् ॥ विषुवायनेऽपरपूर्वेम
ध्यमांशास्तिवसांत्यजेदित्तरेमकर्मसु च ११ ८ यदि कन्नृषोऽशपा १८ शुभक्रियाविधौ
परेतोपिपूर्वमपिमत्स्यनेन्द्रुधाः विषुवं तुलामेषसंक्रांति अयनेकर्कमकरसंक्रांती ।
एवं च तत्पश्चुविषुवायनाख्यास्तुसंक्रातिषुपरपूर्वेमध्यमानानागामिवर्तमानान्दिव
मान् दिवसान्त्रयः शुभक्रियाविधौ विवाहे यज्ञोपवीतादिशुभकार्येषु त्यजेत् संक्रा

तिदोषवर्जिताश्चांतेयद्धाहादिशूद्रसंस्नानादावनिषेधः तुहाकानिसंक्रांतिप्रकर
णेःस्याभिद्रक्रांतिकिं नहितत्रेयत्याज्य किं संक्रांतिकालश्चाद्दिनत्रयेस्मन्नंतरदिनेनर
मेत्रमध्यमेवेतिपदत्रयमेवनिर्णयमाह गुरुः अयनेविषुवेपूर्वेपरंमध्यदिनेस
जेत अन्यसंक्रमयोःपूर्वोःपराषोडशनाडिकाइति अथैवानिषेधः सायंतसंक्रांतिष्व
पिप्येयः यदाहवसिष्ठः यदास्तमनवेलायामस्तदातयाग्निसंक्रमः तस्मिन्नपिदिनेत्या
ज्यः नाड्यस्त्रिंशत्षोडशेति शौनकः अयनेद्वयेसमयोभवतीवेलाभिनंदनेतनातो।
विषुवद्वयेपिविषयकाषड्गुणेनिमग्नविषुवसाह्निवत विसुपदेषुविनीताकस्याविकलं
द्विपाव्यतीपातेवधृतिविषोधाश्चास्नभागाषोडशकालेषुति विनीताषस्नलीलाघा
भिशायेनप्रसिद्धा १८ अथसंक्रांतिप्रसंगात्सकलग्रहाणांसंक्रांतिचदीरनष्टभाद
देवद्वांकनवोषाघोनाडिकोकः रवन्दपाक्रमात वर्न्यसंक्रमणाकोदः शयोर्कोस्यावि
निर्दिता १९ अर्कोदेःसूर्योदयद्वसमस्तोदस्पेताघटिकात्याज्य यथासूर्यस्यसंक्रमण
कालात्याकपश्चाकालोमिलितात्रियाञ्चिणत्घटिकास्त्याज्य एवंचन्द्रस्यद्वेघटिका
भौमस्यनवबुधस्यषट् गुरावष्टावष्टशाणीतिः शुक्रस्याकःनवाशनेश्चन्द्रपःषष्ठ्

मु॰
विवि॰
टी॰
८०
67

यिकं षानेघटिकाचतुर्थी तुलार्कस्य घटिकः प्रायेणाकलेप्यनातिनिंदितिनिर्दिना अत्रसंमतिवा
क्यवासनासहितं सविवरणमस्मातिरुपकरैभिहितमस्माभिस्तत्रयवाचयायै ७५ अथपुण्यवय
कालवधिरात्र्यात् लग्नस्योदयानुपजातिकयाह वसंततिलकालीवधिरात्रिमृगास्योरात्रोवृषसिंहाज
युग्मदिवाख्याः कन्यातुलाकर्कटकालिंगाथाः दिनेघटत्वानिनिगायत्र्यसैने: ७६ वसंतति
लकेनतलालीनलवृश्चिकौ बधिरास्मृतौ नक्तराज्ञौ मृगाश्वौ मकरधन्वौ पीराज्ञोबधिरौ नक्त
दिवसयोरुक्ताः नक्तराज्ञौ कन्यातुलाकर्कटकालिंगायुरोस्थानतादिवाधः घटेकुंभौ
दिनेपडुसंतोनक्तराज्ञो श्रोत्रीमीनोनिनिपंगुसंज्ञाननक्तदिने यदाह्ववसिष्ठः मेषादेरंधकं
ष्कोवनौरात्रिवधिरासृताः होपंगुवनितावित्तयाविचे राशिलक्षणं मेषोवृषोमृगेंद्राश्चादि
वसेदाधकीर्तिनाः वृषकर्कटकन्याश्चरात्र्याववधकीर्तिताः तुलायवृश्चिकस्त्वैवादिवसेव
धिरास्तथा धनुर्मकरैश्चवधिरा निशिकीर्तिताः कुंभमीनौचपंगूद्वादिवारात्रौपथाक्र
ममिनिकुंभौदिवापंगुः मीनोरात्रोपंगुः अनेनयस्मिन्काललग्नस्ययोन्यपंगुदिदोषस्तस्मि
नैवकालेनलग्नेप्रवोहनकालान्तरे शुभंकंभवति ७७ अथपरमतेनपंचवधाधीतत्र
दोषात्कटमाह ॥ बंधिरायस्तिनतालकोपवाकेमिपुनेककैतेवंगनानिषिध्यः ॥

दिवामन्या हरिगोक्रियास्तुजवृषमृगकुंभांतिमभान्तिसंध्ययोक्रिः ८१ बधिरायथालि
तुलालयाः धन्वस्तुलावृश्चिका अपराह्णे दिवसांतिमतृतीयविभागेवधिरास्मृताः
अपराह्णे मिथुनंकर्कटकोंगनानिशांधा दिवमान्या हरिगोक्रियास्तुजझषमृगकुंभानि
मवानिसंध्ययोर्हि धन्वतुलाणयोधन्वस्तुलावृश्चिकाअपराह्णे दिवसत्रिमेहतीयवि
भागेवधिरःस्मृताः मिथुनकर्कटकन्यानिशांधाःस्मृताः हरिगोक्रियाः सिंहमेषवृ
षमेषाऊदिवसांधास्मृताः मृगकुंभांतिमभानिमकरकुंभमीनः संध्ययोश्शानाः साय
संध्ययोर्हिनिश्चयेनकुजझषमृगवस्मृताः भवमूलवाक्येनोपलभ्यंते अथैषांप्रयोजने
माषवाद्दैश्च हविंएविंडृष्टमाह ८१ दारिद्र्यंबधिरतानो दिवांधलग्नेवैधव्यंवेशुमः
र्णनिशांधलग्ने पंगौवेतिविलयनानिनाशमीयुः सर्वज्ञाधिपगुरुः हृष्टाभिनदोषः
८२ स्पष्टार्थं पद्यं पंगवेषपंगवलग्ने पुत्रदद्वावासिद्धः अन्येवैधव्यमाप्नोतिदारिद्रवधिरै
स्तथा अर्थेनाशोभंतस्यवादिवदाद्यविनिश्चितमिति बादरायणः सामस्तुत्ताहुया।
स्तयावाणि···रा··हयः स्वामिजीवबुधैर्दृष्टाशुक्रावाणेवदोषदाइति पंचापीह
दोदोषमेटनाधिपमिद्धितः कण्वपेन कानंपंगवधवदिरमासस्तुन्याश्चवाशयः योजमा

मु॰
वि वि
टी॰
९८
68

लवयोस्त्याज्यस्तन्मेदेशेनगोर्हिताः इति नारदवाक्यस्यशङ्कंकृदेवप्रयुक्तं ८८ शुष्याद
पास्तशुद्धिः प्राग्जातत्त्वावसरेशात्विविहितत्वेनवाग्शास्त्रिप्रयराकृद्दस्माह कार्मुकतौलि
कन्यायुग्मलवेजनषष्ठीवा यदिर्हिभवेदुपयामस्तदाहिमतौखलुकन्या ॥ कार्मुकेयुनःतौ
लिकेतुलाकन्याप्रसिद्धा शर्म्मेमिथुनं पणमेपानवाशोकविकल्पेनवाशाश्वत्वकोयम
तस्तूवनार्थः यत्नराशितनवंशःसर्वस्तुनिसममात्इत्यर्थः तेभषेषु यदिहियदाउपयामोवि
वाहोभवेतर्हिकन्याविवाहोनरेसतापतिवताबुल्लनिस्पृयेतस्मात् यदावसिष्ठलग्नेहिस
वेशुभराशायस्वशुभेहिनावायुतःशुभास्तनवांशावानोलिल्लयुःकावत्याश्च याग्वायुता
गाःशुभदोनवांशे हिभर्तृकार्मुकलवांशकेमापशुभूलत्तुकाय नाल्विनाश्चवतीतति
येऊलिरकांशे जलजांत्यजसांसिहांशकेमापितृमन्दिरस्थाकन्यांशकेविख्यशीला ।
तुलांशकेसर्वगुणास्पदासाकोदंडांशकेनिस्वतराविशीला चापांशकाद्येयमत्वेनीहि
तोयेभागेनसंक्रामलिनांगहाढ्या तिरखागांशविगुणत्वदोषाविमर्तृकायोगवता
विधीर्णा मीनांभर्तृस्वनाशहीनाश्रुभवदैवंशकोनिरीक्षितोवा तस्मात्सदैवोक्तनवांशके
षुक्रयोह्रिवाहगुणासपन्नहृष्ठी नवांशदोषाःसफलंगुणोयल्लग्रेयमोस्मग्रहसभवेच ॥

ध्रुवं निरृतीवटकोणसंज्ञं वत्स्वज्ञं सौम्यवियस्वरूणामिति पंगुर्णालग्नात्पंगुवद्व्यभिचार
येणः गर्हितो योगः स्वयंन पतदेववचनात्रागमसकर्मान्निमिकन्याः तल्लामिथुनकन्याशायनराचव
समुतः पतनवांशाः शुभलग्नायतानोद्याशाकः खेच्छिनाद्रोक्तेः येन नकल्लमीनांशकमपि
शुभमाह स्वदतीसौभाग्यवतीपद्मस्मितवदनाचमीनांशइति नचत्रिवियविध्यात्त्वस्यवश्व
त्वाषाढ़शशिग्रहणाग्रहणविद्धिकल्पः इत्याङः नन्नुपकरायेनोपपयज्ञोवनेकवधान्यायाच्य
इति बहुम्नतिवचनप्रमाणाप्यात्मीमोपाल्पगयवाविनोलत्वेकनम्नतिवचनान्न्वेशायात्त्या
त्तिकोवधःपादिकोविधिश्चकल्पः विकल्पस्याष्टदोषीग्रस्तत्वात् कन्तर्हि येनकवा।
कुम्भगतिरितिवेत् गुणवद्दोषपलुब्धोलग्नांसंभवेचविवाहित्तलेविहितनवांशानांदोषव
त्वसहावावगत्यंतराभावोमीनांशकोनिषिद्धोपिग्राह्यइत्येववस्तुगतिः त्राह्यीतिः
सुनयनतेनोहिलत्यंतरस्यामितिकिंतद्ध्यानतोकालोहिल प्रत्ययः उपयामः समुपनिविशु
वेतिभावयन् विवाहोपयज्ञोसमानयापरिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनमितिमरसि
हः अथविहितनवांशेकाचनकन्यानपरिणायानाविवाह्या परंत्ववगीतमसंतिममपि
नवांशेहितत्वात्तत्रविवाहउच्यतनपयथामिथुनलग्नेमिथुनांशेनिमेपिवर्गोत्तमे ॥ १

मु॰
वि॰ टी॰
८५
69

यदाहक पपप: शुक्रां पाकाख्य पिच्छे शाय ह्विर्गेन्नमाज्ञया: शनूक्रां पा: स्तनगाश्याय तेसे
भुनवो पाकाइति शन्यस्भगो वरलेग्रहइति तैलिस्यासेन लाभ करवामि क्षिते पाशिभ
तिवरलेग्रविहितवरलववरेवश्म गमस्त्सुजेत्सुग मूलाधारेगेस्वगलस्माश्रित्य वतिरव
भवेत्सूत केतिकामदृत्वस्मजवो त्स्यवीति तूतवान वाजीर्ण भर्ता ऊजननेत्यागीतस्य
वीपरश्रूरूपवरतस्यादित्यर्थः शपसर्वेथालग्नभगयोगमहूपज्ञात्याहू ८४ व्यथयानि
वे १- भ्रूगोस्तनो चंद्रवेलान पापा: लग्नकेविन शोभ्यादि यो स्तनोलोर्ल ग्रशुभा पास
मदेवसर्वे ८५ वायुदाद शस्याने स्थिता: पातिनि पापा: पाकिनी ख्याश्चिव ऋइतिके
पवातसे तृतीये भृगुशुक्रेन पापा: धान्याय नगे शुक्रे हूपतनेपापुयात्रा राइ स्वस
गतेकन्याह ह्या भर्ता: फलीयमोभजनाइति यौनके तनौलग्नचंद्रवेला: पापग्रह स्तून
पापा: लग्नस्ये केकन्याविधवासंवत्सरे ष्टमेभवति लग्नस्यहिमशपिमर्सस्त ऊयोधि
याटपामास भौम: मघविथवालग्नस्थ ह्वात्रसोम्य हृक योगान कामयति नोव वर्णान्ल
ग्नस्थशंवमतेव रूपरूपात पानिवहिधंतदस्मात विलय साहस त्रिति विनैरितिशोनका
ते लग्नेह लग्नस्वामेकवि: शुक्र: लोम्यल्स्योरिपोध शस्थाने न पापा: रेप्रे ऋजे सौम्या वग

वनृस्तुः षष्ठाष्टगो लग्नपतेश्च मृत्युरिति ज्योतिर्निबन्धकुण्डके भृगुषट्काष्टयोर्दोषापल।
ग्नाः षष्ठगेऽसिते तस्मिन्गे शुभसंयुक्ते तल्लग्ने सर्वदा सञ्जोदिति नारदोक्तेः अत्र च तत्कालस्य
स्वदेश्यतोः षष्ठगो वेदेदिति शौनकोक्तेः ग्रामस्वकुलग्रहे शुभाशुभयगुरुशुक्रः शौरिभौम
श्चैते स्तावष्टमस्थाने न शस्ताः मासत्रयेण विपत्तां निधनस्थास्सम्प्रदशामाहिद्वियोगदो जीवः
पंचवर्षेण यति भृगुर्निधनस्थास्सप्तभिर्वर्षैरिति शौनकोक्तेः नारदः ऊनाष्टसामहादोषालग्ना
दष्टमगे कुजे शुभमत्रयस्तुते तल्लग्ने सञ्जेवन्नगयेयदीति अत्रसंमतिः प्राग्ज्ञोऽस्मश्वनः स्तयोद
येग्रहामदेसमस्थानेन शस्ताः निषिद्धः सर्वेषामित्र संस्थास्विदयति मरणमिति वसिष्ठोक्तेः
कश्यपोपि सप्तमस्थानगाः पापाः ग्रहाः ऊर्वंतिस्रीग्रतः देपत्यामरणं यदास्यादेकस्यनस
शयइति अथान्यदस्येषु स्थानेषु ग्रहा समीचीनास्तत्रकेषुचित् स्थानेषु शुभाः पवकेषु।
चित्सध्यस्तायवेत्येतदपि वदयति अतोऽस्मथस्तिसंहिताश्रिविक्रमेणानिषद्धस्थानान्य
दोक्तानि त्याज्यालग्ने भृत्योमेदाषष्ठेषु केन्द्रे लग्नपः देहेवद्वादत्यापवसर्वेष्यश्भ्रुतसमोऽह
ति अत्र गुरुसमत्वं शौनकसंमतं तो हदापि विरुद्धफलभावात् यदाह कन्यासिहोज्जनय
तिसप्ततांश्चैवसप्तमेशपापाति शीलवसिंचापेतां करोतिवप्तः कलत्रेशोग्रहोयामिति गुरु

मु.
वि वि
ये
७.
७०

रितिन वर्तते अत्र वचनस्य प्रमाणाभावाद्धि कल्पः यन्मुनित्रिकोणे ॥ जामित्रगोपर्यद्भिभवेद्यदाना
बुधो वा गीर्वाणनाथस्य सविता सितेन्दू वा कन्याविवाहसमये परिरक्षितो दोषान्तो भागणत्र
सहितान् विनिमा करोतीति तथा च जामित्रदोषविषये तातपापभजबलः स्त्रीणां विवाहबलेः स
पेतापस्तुः प्रणाशो विहगाधिपस्य यत्काव्यदे देवगुरौ गुरौ च निशाकरार्केन्दू शृह्णप्तजाः
ति देवगुरुशुक्रे एतयेव दीपिकायां ॥ रविमन्दकुजाक्रान्ते सगा कसप्तमे त्यजेत् विवाह
यात्राचूडाव्रतगृहकर्मप्रवेशने इति ८५ अथ वेतिविद्ध्यानान्यभिधाय इदानीं वेधादानुना
ह्णान्वस्तितिलकयाह आयाष्टसप्तविकोणभौमार्के शत्रः आयारिगः सितिनिस्तिनो
गुणाय गावा समव्यया सुरहितो त्रिगुरुसितो ष्ट्रविघून चतुर्व्ययगृहान्परिसन्त्यजास्तः ८ ९
तृतीयेका द्याष्टषष्टस्यान्ते ऋषिविधुत्रके तनमे केघ्रवोः पापाः शुभफलदातारः यदाह।
शौनकः बंधुजन्मस्वान्नज्योतिपाश्चशणि सहजगेत्र्यर्के पापप्रतिथानषष्ठेष्टाहस्थेस्तनाश्च
वे देपुत्रो सद्मरागानि धनस्थ्ये केः ष्टसमता कारयति विवाहं शुभतो हस्थेतथा शुभगः सवि
तैतिरीयतिरवः धनधान्यपुत्रचतुर्णां वमसंवत्सरान्तनीयस्थः षष्ठाष्टके मासोरमपत्नीका न्य
कोकुरुते निधनगतेकेः कुर्यो दामरणाद्स्मयविधिका आयुगता कि कन्या विवर्णयोगपोक

रोति षट्सप्तमाष्टादिनिधनेः शुक्रस्यापस्मारः किः अतश्चरुद्र इतीज्ज सत्ताएवं कस्यविषयेतिस्य
तोत्पद्यभावः अथवा प्रायगतस्यास्त्रीकिंस्या पापतोर्किरिपेकोपदं पर्वतिषनगतोर्किरि
स्यपि अत्रराक्षकेत्वोस्यफलं पतिवर्देवति रम्भोतोवापार्थशिखितिवालग्नभावादिसंस्थ
इतिवसिष्ठोक्तेः आयातिगल्लतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितः द्वितिसप्तमोभौमः पापः सद्द
जस्याभूमिसुतः सौभाग्यकरस्तु यावद्गुरुः लग्नादेकादशगाः कन्यासिंहधनान्वितो ऽक्र
रुते इति शौनकोक्तेः तत्र कुवृध्यह्न स्यतेसप्तमद्वादशाष्टमातिविलस्थानस्थितैनक्रस्याना
नामशुभत्वाद्दनक्रस्यानानांचशुभदायकत्वात् यदाहवसिष्ठः ॥ शेत्रिहादिः सगुरुन्दवि
त्यंबध्रुस्जातस्तनाम्निः सहैपस्यतनयरहितत्वंतयाभर्तृनाशः धर्मेबुद्धिर्भवतियरणीलंद्वि
तस्यंतबुद्धिर्हानिः स्त्रीलोहिमकरस्तेतलग्नभावादिमेस्य लग्नाश्रामिभवतिसवधाः श्रीति
रमोन्यहृहिरिपावामिवजविषमयेवाश्रमात्मविरक्तः पापामेषिः सकृतितितर्तिकोर
लाभाः स्वरेज्येस्त्रीणांसौख्यारिशुक्लतमयेलग्नभावादिसंस्थइति अथशुभैदेवं अयः शुभावहा
विपिवितमरः स्त्रीकंबत्वाषंकोचिहिषहहृदविषमयोमत्यत्रवक्रविषमयामितिपदंतितन्म
कारोभयाहृष्टौनेः उभयपक्षस्तानंदकरीकरोतिनितदिवाकरुः यत्रेइति षष्ठस्थानस्थितगुरुः

बृ॰
वि वि
टी॰
७१
७

येन केनापि सम्बन्धफलाभिधानाच्चासितमिति । पृष्टमृततीयसत्रमध्टहाद्दशाण्यानामिव ।
रिःलग्नस्थमित्रेशस्यानेशुभमिनसूक्तः शाकः । तदुक्तं वासिष्ठेन । भागशशिविविथविभवेभे
व्ययनिभिकलत्रफलाप्रिर्धिकुभवतिनिधनेमवेनाशोव्ययमत्र तृथाप्रीतिवङ्कविविधिगुणाः सर्व
संपत्समृद्धिः । रक्तस्त्रीणामशयनासितयालग्नभावादिसंस्थ इति । फलं दविणाहिरंस
द्रविणेफलमिति निभिधानात् मूलेष्टदशाद्युष्टलिंगः । शृहः शुभसिच भनुवेन मरः । श्वेता
शुपगुष्ठकाणाशुभाशुभस्यानेकैः शुभाशुभफलदातृत्वमेवनकदाचिन्मध्यमत्व
श्चेत्पोशुभाशुभस्यानातिरिक्तस्थानानसद्भावान्मध्यमत्वमाप्यतेऽतिमध्ये शुभाशुभ
फलानामभिधानात् किंतर्हि किंचिन्मध्यमफलाभिधाने तदुक्तं वासिष्ठेन सप्तनैःस्वमव
द्रवियथनेभातृहानिः प्रजाता व्याधिसौख्यंवद्रवियमतोभर्तृहानिस्त्रिगाणुः श्वेयहा
निर्भवतिव्ययवाधिरपाणामस्य भानौस्त्रीणामतिशायस्वजालग्नभावादिसंस्थे नाश
संपद्द्रवियशोषर्धवृद्धिः प्रजाभिः शस्त्रोमृत्युर्भवतिनोविशादीर्घमापत्सुभाया प्र
भजातंवृद्धिःहितजननेवन्धनेभोगभक्तः दासस्त्रीणामुहितकिरणैलग्नभावादिसंस्थे प्र
चवनयधेवंदस्यप्रजाभिः फलमभिहितंतथैवशीपतिनापिनयापिनदाकामवेवनकार्य ।

लेवेयुवयः कैश्चकेतकोयपतमनुश्रतग्रयकृतावनेयस्यानस्तमध्यनमंगेकृतं वेधस्य
श्रुरविश्वज्ञोवतुपमस्यापापीनाहरितिशौनकोज्ञोस्वविरुद्धार्थयोः शौनककेवसिष्ठ
वाक्ययोः कालनिर्णितिचेत वालवृद्धविषयं शुभफलं उद्दिश्य वृद्धविषये शुभफलं उक्तंच
केशवार्केण बालोक्तःश्रिवविरहे शानिस्तुताभः जन्मतेस्वजातिमृत्युवेवासिनामिति पुनः
वसिष्ठः मृत्युशोकेवध्रुविपयतेभात्वेरजबुद्धिः लक्ष्मीशोभिभवतिमरणंवाभया
वधावाधाः सीनादोषाव्यमतनिरतिःपुत्रपौत्रादिसिद्धिर्भीतिर्भूमवृत्तिनतनयेलग्रभा
वादिसेरये स्वच्छंदतेकरूपानरातिवहुभवेविशोत्तुयेबाधिस्वश्रीमृतिरथस्वत्वंगभेपा
तयवृत्तिः हतामृत्तिर्भवतिविजेवैभवंवकोरोगंसभीतोवाष्यथाशिविनिवालग्रभावा
दिसेस्येइति ८९ अथतत्रभूगकालत्यादिमहादोषाणामपिवाद्ग्णाद्दलविकाद्दिनोनाह
पापेकतेरिकारकोरिपुरहनावेस्वगोवकतेरी दोषानेवासितेदिनेचूष्टरगतस्पष्टदोषापि
न भौमेस्तेरिउनेवभनद्विभवेदोमोहमोदोषहाजीवेनेचनवारोकेशाधिनिरिच्छाश्चारि
दोषापिन ९० तत्रकालत्ययपवादेउच्यतकतेवीयामलद्वाणलमानापापविणादिनार्के पूष
दोक्षुनेकतिरिकारकारपुषदोशत्रगहास्यितानावस्तगोस्वतोवराशिस्थितास्वलगतो

वा तदा कर्तरीदोषो नैवस्मात् यदाह कश्यपनारदवसिष्ठाः पापयोः कर्तरी कर्त्ता शान्तनीचशूर
स्थयोः यदा वा लग्नयोर्वापि कर्तरी नैव दोषदेति इदं विशेषणं शान्तग्रहस्थानादिकसम्बन्धि
नेव लग्नसप्तमस्थं वा देयं न तु कर्तरिकारकविनयत्रकोणस्वत्वयावता कर्तरी शान्तनीचादेयावज्र
लमिति वज्रलोकेः हतीक्ष्णदृनश्स्तस्माज्ज्ञातानि यमनत्रयदीकारोन स्तदा घातत्वाभावात् स्या
पोः सत्वेक्षन्तसाव ज्रलमिति इत्यादिना प्राप्नोति यदापि कादिका वक्रि न इति ज्वं न त्वेतदासक
क्षन्तसोरेवाभावात् कस्मात् स्मात् उच्यते वज्रवचनादत्र हेतारायां मध्ये वेविथे प्रयोगे कस्य इति
हर्षेदहेतिकृत श्रतय वचेदेति वचे दयविदशति कालिदासः स्यादेतद्वे वशमादवलमतः
परोक्षितमित्युमरासितोपि प्रयुक्तवान् अपवादान्तरमत्र के दैवज्ञमनोहारे गर्गः क्रूरकर्तरि
मेषुकेलग्नवदेचवनसन्ध्यन केन्द्रत्रिकोणसंस्थगुरुभार्गवबलिनश्चेति अन्यत्रापि पठ्यते ।
विधौ पैनृपगेशुभग्रहे परवात्संयोगे नकर्तरीभवत्यहोजगादवाचाणरतिकृतदेहयस्मात्तरग
विलग्नस्तिथदेवेदमसवरोगदशुभेवनस्पयवात्संयोगेन कर्तरीस्पादिह भार्गवादिडेरिति
अथ पस्पृशक्रापवादउच्यते नीचराशिगते शुक्रे पापादृते वेग्नते पिवा अगुणकोत्पितोदोषोना
स्तितत्र नसंशयइति अथाष्टमभौमपवादउच्यते होमेस्तसंगते भौमे नीचेगे पात्र शुभग्रहवास

नीच गृहगे वा मेत्रितन्व एकदोषो भंगो वेकदोषोपि न स्यात् यदाह कश्यपः नीचारिगते शु
के च षष्ठे मे भौमे न दोषकृत् स्यात् उक्तं च कश्यपेन अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेपि वा ज
न्माष्टमाब्दगे दोषो न किंचिदपि विद्यते इति अथ चंद्रस्य द्वादश स्थानस्थितत्वे दोषवारणं चा
ते शशिनि चेदुच्चे नीचे वा नीचनवांशके वा स्वतिथिफलाष्टादि दोषोपि द्वादशाष्टमद्वाद
शस्थानस्थितचंद्रदोषो न स्यात् नीचराशिगते चंद्रे नीचांशकगतोपि वा चंद्रेष्टाष्टरिफ
कस्य दोषो नास्ति न संशय इति कश्यपोक्तेः ८१ अथ विवाहे मुहूर्तदोषा ये लोके दोषा गोम
यवादेन संततिलकाया हुः अब्दायनर्तुतिथिमासरूपक्षदग्धातिथ्यन्यकाणर्थपितागम
खाष्ट्रदोषाः ८८ अब्दोषाल्पमासाद्यादिः अयनदोषा दक्षिणायनादिः ऋतुदोषो वर्षादिः
तिथिदोषो रिक्तातादिः मासदोषो मदोषः क्रूरमासादित्यादिः पक्षदोषः कृष्णपक्षादि
दिः दग्धतिथिः प्रसिद्धा वा पात्यदोषो इत्यादिना अन्यकाणा अपि येगर्गाद्यास्त्रा गानि लग्नानि स्त
न्मूला लेलदादयो अस्ये अकालवर्षाद्या दोषा विहृत्य सिंतश्च केंद्रकोणे केंद्रे सप्तमस्थान वा हि
ते विवृद्धता नाम चंद्रदोषसत्वात् अतएवान्यत्र कालाद्यर्थ विचारणा दग्धलग्नस्थितेभ
वः ते दोषा नाशमायांति केंद्रसंस्थे शुभग्रहे इति अकालजाश्च नीतीर विघ्न्यांस्त्रस्वैभवा ।

परवेषप्रतिसूर्यशक्रचापध्वजोदयः ॥ दोषग्रहामेगलेषुकालस्थेत्रदोषदाः गृहे रोक्रोपिके
न्द्रस्थः शुक्रो वा यदि वा बुधः हन्त्यसृन्तियथ्याहन्ति नह दोषनकालजान् लग्नापगृह्य वेशाणा
वैकृत्याभिसंभवान् तत्रैव गोभस्य हन्ति स्वपर्णः पत्राणि निर्विति अकालजम्बतिर्णयात्राश।
कर्मणि यदि स्याश्च वनार्थित्वादित्या दिना वह्नलं नहश्येति तथायदि पापः क्रूरः वियुक्त
राशौ न वा शस्याघथ्या चंद्रमेषस्यूर्येन वा शस्तदोषाभिधानयज्ञोपवीतप्रकरणेन दानत्वन
दोषापितपणति उक्तं च संहितादीप सर्वे द्वारोपा शुभानवांशः श्रान्तः सपापोपि विलग्न
संस्थः त्रिकोणकेंद्रेषु गुरुः सितो वा यदा तदा सावशुभोपिदशांशु इति ८८ ग्रयोक्तमनुक्ता।
दोषाणां बहुत्वपरिहारात् शार्लिस्याद् केंद्रकोणे जीवे आयो रवौ वा लग्ने वेद्वेत्यापि वृषौ
त्रमेवा सर्वे दोषानाशमायाति बुंदे लाभेनष्ठत्समदूरतो शतदोषाः ८५ केंद्रकोणकेंद्र
प्रसिद्धकोण नवपंचमंतत्र देवो वा गुरुः स्यात् तदा सर्वे दोषाणां नामोयाति उपलक्ष
णत्वाद्धथशुक्रावपि यदाह नारदः उक्तान् कोष्टयादोषानिहन्ति बलीगुरुः केंद्रसं
स्थः सितेनवापि यत्रगाऊर्ध्वदोषयत्युति सितो बुधस्यापि लक्षणा उक्तं च कश्यपेन काव्ये गुरु
वाः सौम्या वा यदा केंद्रत्रिकोणगो नाशयोत्सावित दोषाः पापानी वेद्यासित्सेनरोति नवा

पिलग्नाधिकेंद्रस्थोतिबलवान्नत्रस्थितोजीवः सर्वारिष्टहरः तद्वत्केंद्रमिश्रेण येलग्नदोषाके
नवांशादोषाः पापैक्रूरतादृष्टिनिपातदोषाः लग्नेसत्‌ विफलंकरोतिफलंयथांभःकृत
कद्रुमस्येति अथवाप्यायप्रकादशोरवौसतिदोषनाशाः यत्रैकादशगोसूर्यैदोषानाशय
युक्तेन स्मरणादेवरुद्रस्यपापजन्मघातान्रुवामिति अथवालग्नेवर्गोत्तमेस्वनवांशाद्युक्तेय
पाभिशुनोपाधस्वस्वदादोषनाशः ॥ अथवावेद्रोवर्गोत्तमेस्वनवांशस्थितेवासतिदोषनाश
हितीयवाधाहूस्यश्चनक्रसमस्वयाथोनास्वद्रोलग्नाहपचयस्थानेचेत्स्यात्तदापिसर्वदोषना
शः एवंप्रकारेणपरिहारत्रयमुक्तंयदाहुकश्यपः वर्गोत्तमगतेलग्नेसर्वेदोषालयंययुः
केंद्रेवापंचयेवापिगीष्पतौसंस्थितोयथेति । तद्वन्नैवप्रकारेणडक्तारवावयामत्याटयः
श्रेष्ठादोषाःपापग्रहन्नवांशाःस्वात्तेसर्वेचंद्रलाभेयकादशस्थानस्थितेनवसतिनाशमा
यांति यदुक्तंकश्यपेन मद्रुतेवर्गषट्वर्गोत्थनवांशाग्रहोद्भवाः येदोषास्तान्निहंत्येव
यत्रैकादशगःशशीति अत्रसप्ताहकश्यपः लग्नाद्युस्थानगतोव्योमसरोत्यदोषमेवच
शुभाकेंद्रगतोहंतिदोषावाग्निरिवपतंगयथेति ॥ अथैवंविशेषदोषाभिधानपूर्वकंपरिशेषुप
विहारानभिधायायोधानीसमुदायस्यकंपरिहारंपोविरिणवाह ॥ ८५ ॥ त्रिकोणेके

मु॰
चि॰
टी॰
७८

द्रे वा मदनरहिते दोषशतकं हरेत्सौम्यः शुक्रो द्विगुणमपि लक्षं सुरगुरुः भवेदाये केंद्रेंगप
तत्लवेशो यदि तदा समूहं दोषाणां दहन इव तूलं शमयति ४ त्रिकोणे ५ ९ केन्द्रे
सप्तमरहिते १ ४ ७ यदि सौम्यो बुधस्तिष्ठन्तदा दोषशतकं हरेत उक्तस्थानस्थितः शु
क्रोपि द्विगुणं दोषशतकं दोषद्विशतं हरेत तदुक्तस्थानस्थितो गुरुरपि लक्षं १०००० दोषा
न्हरेत् यदाह नारदः दोषाणां हि शतं हन्ति बलवान्केंद्रगो बुधः अपहाय फलं शुक्रो द्विगुणं
लक्षमपि शतघातसहितानेकसंख्यानिविवर्जित अपवादकरणपः बलवान्केंद्रगः
सौम्यो हंति दोषघातत्रयं द्यूनं विहाय यदि स्यात्सहस्रं लक्षमंगिरा इति भवेदिति अंगपाल
वस्वामि तत्र शब्देन बुधैर्लवेशो अंशाग्रनाथो वा आये ११ केन्द्रे १ ४ ७ यदि भवेत्तदा
स्तदा दोषाणां समूहं शमयति तत्र दृष्टान्तः दहनस्तूलकाष्ठानामिव शमयति तदुक्तं नार
देन लग्नेशो लग्नांशनाथो वा वाक्पतिः केन्द्रगोपि वा राशीन्हन्ति दोषाणां सिंहो नागानिवाव
के इति ज्ञातकोपि लग्नादिपा यदा केन्द्रे लग्ने कोटिफलान्वयं सर्वग्रहकृतं विषमं क्वापि वि
लयं नयेदिति ५ अथ लग्नविशुद्धिप्रकारान्तरमाह होरा नवभागाः पंचविंशत्सार्धत्र
येशरोः तामांसंदाशकेनासार्धैकैकविशोपकाः ५। तन्मध्ये वारो वाष्टघ्यासनोहोहो

७८

विशेषकौ यथावृषस्य शुक्रस्य पदं विंशे भवेद्यंच ५ ताहशो सूर्ये सार्धरूपयः ३ ३- गुरौ
तामावत्त्रयः ३ एकमेकपदैकं च सार्धैककं एकपादश्च निमन्त्रीणयोरिति प्रत्येकस्यांव
कमित्यर्थः यथा मेदशानो सार्धैकं १ ३- बुधेगोवाहौ १ ३- केतौ १ ३- शशेभौमे १ ३-
एते विशेषकाः रेखादानात् गृहाणां तेयानमध्यमानां निषिद्धानां नव पराहुनावदः रवौ।
सार्धत्रयो भागाश्चेद्रपंचगुरौ स्थियः हौशुक्रे हौबुधे चंद्रे प्रोक्ताह्युतविशेषकाः मंदेभौमेत
था सार्धश्चैकेमुच्यते ... बलाबलवशादेवं विज्ञातव्या विशेषका इति अत्रपेघराहोरु
पलक्षणं केतोरपि सार्धैकमेव बलं ग्राह्यमत एव मूलेकेतुभियानं नल्विदमयुक्तं यतोनव
ग्रहप्राबल्ये सार्धैकविंशतिः २१ ३- विशेषकात्मको योगः स्यात्मुचैवदेवदत्तनृमतः
प्रत्येकमेहिलग्ने विंशति विशेषकात्मकमेव बलं स्यान्ननताधिकमिति उच्यते विवाह
दिसमहूर्ये अपि राज्ञ केनो गुणपत्नमीचेतन्न समावसानत्वाध्यदेकस्य शुभत्वमप्रास्य।
शुभत्वमिति तदेवं विंशति यस्य यस्य ग्रहस्य रेखादानत्वाज्ञानित्तस्य तस्य तत्तद्धि शेषप
काह्वानित्यर्थः तत्र पंचभ्यो विशेषकेभ्यो हीनलग्नं राजसमेव पंचभ्योधिकं दशभ्यो हीनं
लग्नं निकृष्टलग्नं नयभाव यहितं दशभ्योधिकं पंचदशभ्यो हीनं मध्यमं तताधिकंत्वमेवेति

मु॰
वि॰
टी॰
७५
75

निशेशोर्थः ५१ अथ यदुक्तं वृषेन चोढ्वा तादृग्विसादृश्ये तेन न श्रेयो जनं न मपत्यात्यात् अशुक्रः सि
ताकः शुक्रस्तन लग्नजामित्रगः स्यादुपितो मनः पापी यतद्बलं संप्रतिभावितोस्त्रिकः स्ते
षोस्वंविसंभवदेहिवाहतः ५२ ॥ शुक्रः शुक्रस्य सूर्यः अशुभः अत्र कन्यानिमित्तं शुभाशुभम
विचार स्त्र्यर्थं तस्याः कन्यायाः शुक्र वरमाता शुक्रो वरपिता तत्र प्रत्तनः स्वपाशीरे जामि
त्रयः मध्यमादेषादायेतो भावात्तेयाः पापी मृनोत्तेयं यतद्बलमेतेषां शुक्रादीनां बलं वि
चारतो त्रिकः तत्र सिद्धान्तः तत्र शुद्धा तेसिद्धान्ते सूर्यगा यपरे कोटि इत्यामरः तेषु त्रिनाम त्रिकः
सिद्धान्तेवत्याज्योतिर्वित् विवाहतो विवाहादनन्तरं तेषां शुक्रादीनां मृत्युस्यादिति प्रवदेत्
इति यदाह शौनकः शुक्रः सूर्यः स्वकिरणैः अशुभग्रगनेदनो विनिर्दिष्टः होरागमार्थज्ञ
पालेज्जामित्रपतिः स्त्रीणां पापी बलमवपात् स्वलेङः स्वमानसं घातशोकवशादिति शशा
येति मधुपर्कः सिताशुक्रः स्त्रीणां मत्तपतिः पतिः प्रभृतस्मात्पापेरर्षाशुभने चादियैरसम
रिति विशेषान्तरमप्युक्तं शौनकेयेव सूर्यात्पति स्त्रीच विषोस्तथा राहिन्नेयुतो त्तास्वसव
गुरोश्च यमैस्तितार्कसुतास्थैवयमगुयात्समन्दाह्वियेोस्वयुक्ता यतेनीचारिपुनेः शत्रुगते विं
वाहिकां न मत स्वगृहोच्चत्रिकोणस्थैः शुभमथायथा दिनमिति ५३ यद्यमकोणजातानां विवा

हेतिनियतंकालविशेषंस्तुमयूखकृदमाह । क्रमपदेसौरिकुजार्केपिचवारे वर्ज्यंनतत्रेयदि
वास्यात्करपीडनं संकीर्णानांतर्हि सुतार्थधनलाभ प्रीतिशास्त्रेसंभवतीतस्यातिरेषा ५८ क्र
मपदेपापाभौमार्किवारेविवाहोक्तनतत्रभिन्नतत्रेषुचकरग्रहणंतत्र । मूलेत्यादिङ्गन्ध
र्वादिष्वपि । यदिसंकीर्णानामनुलोमजानांकरपीडविवाहस्यात्तर्हिसाकरपीडासुतायुर्धन
लाभप्रीतिशास्त्रेभवतिपद्मास्यितिरावारोक्ति अनुलोमजाः मूर्धावसिक्तादयः प्रतिलोम
जाश्चण्डालादयः तद्दुक्तंमानित्यमेषास्वेतत्पूर्वावेश्यायोगिनाग्रहणमेतदभावेविवाहाद्यावु
सपकालेवेशारुकृतदिनेपिकार्यमितिसूचनार्थं तदुक्तंशौनकेन क्रमपदेभानुभौमार्किवारेन
वारेयोगंचापिस्मृतिनिषिद्धंसंकीर्णानांदारकर्मप्रशस्तंश्रीत्वर्थायुःप्राप्तयोःशौनकाद्यादयःइति
केशवार्केपि पापप्रामंकरभवामशुभद्रापवनकूरत्वेणोशुभमकृत्करपीडनंस्यादिति ५९
सूत्रगान्धर्वादिष्वपिविपरीतवेकेनतत्रश्रेयायनमनुष्टुभमाह गान्धर्वादिविवाहेकोहरनेचतु
रोत्सवः कृष्णागाग्रिभूतामात्रिपद्यामशुभाशुभाः ६० गान्धर्वादिविवाहाः सलक्षणाशा
गस्माभिरग्रहिभिरहिताः । सेशुश्चकोत्पाकातनतत्रमारभ्यवतार्यशुभानि ततोहेशुभे
ततस्त्रीणशुभाः नयकशुभे ततस्वतारिशुभानि ततःषड्शुभानि ततस्त्रीणिशुभानि

मु॰
विवि॰
टी॰
७९
76

ततएकमशुभंततस्त्रीणिशुभानि यतान्यूह्यानिविंशतिभानि त्रिपधमशुभमशुभान्येवइत्येयानि च
याणांपद्दानांसमाहारस्त्रिपदेतत्रबलाविशकुह्यापदाभिधवंइत्थंयइत्यर्थः संमतिप्रसावप
लभेः अथैवमहूत्तान्ग्रस्यमेदभेनविवाहासकलदोषमहादोषरहितादिनशुद्धिमभिधाय
दानांतत ःशास्कृतव्यानामावश्यककर्माणांदिनशुद्धिग्रस्थीच्छेदमाह ५४ विधोबलमवीक्ष्य
वादलमकोऽङ्गतवारकेशूद्राणांविभाषिणान्यथैवेदिकामेऽयात विवाहविवहितोऽभिविर
चयेन्नयोबाहृतो नपूर्वमिदमाचरेत्त्रिनवमासिते वासरे ५५ अत्रविधोश्चंदस्यबलमवी।
क्ष्याद्दीनावाशूद्राणामस्यवकोशावे दबलयाग्रसच दलनोमेधूमादेःपिष्टकरणं कंडन
तेहलादो भमलाक्षतादिनाशोधयत यतद्येइहैकेवजाव:वारकोमेगलकलशः शूद्राणांवि
भूषणानिशूद्रभूषणानिचूर्णिनीविकविवाहादिलीलादीनि अङ्गणभूषणंसमार्जनंगोमयाद्
लेपः अथानंतरंवैवाहिकाचनेरवधूवरयोरूपवेशनार्थस्थलविशेषःमेरयोशूद्राच्छेदने क
र्यादिनाविनादिनावावज्रवंधनाकरादाधारोपणहरिद्रावेयनवेजिकाधारणादिसकलशुभ
प्रारंभात यतान्याह्राहृतः पूर्वविवाहतेदूसूमिनतत्रैःयेवांगशुद्धिसहितेनदिनेरचयेत्
उपलक्षणत्वाद्यज्ञोपवीतादावपितत: पूर्वंतद्येवनक्षत्रेतानभिहितशुभेकर्मप्रारंभात्

विवर्जयेत्. तथाह स्मृत्यन्तरे कार्यं जाते त्रिनवर्षे स्यान्नेतृतीयतत्वर्षाद्विमिते वासरे दिनपूर्वं नचये

त्. यदुक्तं गार्ग्येण ये दलनकंडनवेदिका गृहसंमार्जनवारकमंडपा करनलग्नहमध्यगा

तागतेन च विलोक्यदैवविवाहश्च विवाहकल्पानि खिलविवाहभवेल्लोकयत्नात्रबुलं हि

याते न वाच्यिघ्नोद्धि विवाहपूर्वं तोभवर्णको मंडपतैलमंगलमिति दैवज्ञमनोहरे निषिद्ध

भान्युक्तानि विवाहविषयत्वाभानतारकास्थिती ज्येष्ठाभरण्याशिवसुतत्युयं हि मासे पक्षादिष्फ

लतैलिवेदिकाप्रदानकंकणमंडपादिकमिति कंजिकाधारणमहोतीर्थिनवैव मूलेषुरक्ष

श्रवणे केपीस्वविष्णु याविज्ञानलेखवतोष संस्थापनेकोजकज्जदिकायाविरे अष्टहस्तेन

भवयेत्तंमेरुपवाहिवंककरमिति हिगुणेनाषेकरायमनंहादशहस्तं उत्तमषोडशहस्तोत्तम।

ध्यमो हादशहस्तोदशाविधि संभेद्य तर्कि विवाहवेदीमध्ये प्रतिष्ठिता शोभितावित्रताङ्के

भैरामसमंतस्थलदिशो हारविहाबली विहाहपत्रहृत्तह्यानया नकार्यावेदिकानतैःशु

भामंगलकर्मणीति वलीकाच्छायानादिनिमंतलग्नः व्यतवेधे संस्कार्याणां वरह।

स्तेनवेदीनिर्मितिः विवाहेतु कन्यागृहेषु वधूवरपूजनस्यात्र वाहृहस्याश्रमस्यानदायव

ताश्च्यास्तहस्तेनेववेदीनिर्माणं उगेमसाति विवाहोत्तरं उगमसमीहितापचनयादिके

मु॰
वि॰ वि॰
दी॰
७७

वसेद्दिवसे षष्ठे दिवसे ह्येनेतयाविषमेऽह्नि पंचमे समेवाह्नि निर्दिवसे मेऽपेह्वाम सनन्देव कोऽप्याप
नेसमङ्कुभफलदातस्यात् यदाह समेतु दिवसे ऽर्धयाह्व कोऽप्यापतेबुधः षष्ठेव विषमेऽष्ट
मकाससमपंचमाविति समेषु षष्ठेविषमेषु पंचमसप्तमव्याप्तिर्विकल्पितनेष्टमित्यर्थः ५७
गृहप्रवेशिष्ठ सेमतेमेऽपादोलंभनिवेशनमिद्वयाह सूर्येगतासिंहघटेषु शैवेलंभो
लिकोदेवस्यगेषुवायो मीनाजकुंभेनिऋतौविवाहस्याप्याग्निकोणेवृषयुग्ममकर्के ५८॥
कन्यासिंहतुलास्थितेसूर्ये शैवेईशानकोणेवृश्चिकधनुर्मकरस्थितेसूर्येवायुकोणे।
मीनमेषकुंभस्थितेसूर्येनिऋतिकोणे वृषमिथुनकर्कस्थितेसूर्येग्निकोणस्थितेऽकुंभः
स्थाप्यइत्यर्थः यदाह शिल्पनाम्नविश्वकर्मा कन्यासिंहतुलायोतजगपतिसुवेशाम्
कोणेग्निवोत वायुर्धस्यात्नदासमकरधनुरलावीशावातेवदन्ति कुंभमीनेवमेषोनिऋति
दिशिभवेवायुकोणेहिवानेवह्निकोणेप्रवेशे वृषमिथुनगतेकर्कटेरविलिखातेइति प
तदयापिगृहविषयकमस्केनथापिवेदेनिर्माणेप्रायेणलंभनिवेशानेवृषादेत्रित्रिराशि॥
गतसूतवशेनाग्निकोणेसप्तस्यशिवकोणेवातयवममग्रराशिगृहेनिवेनमूह यदा
हविश्वकर्मेण वेशद्वषाशृहोसिंहाद्विकेमीनतुलाशये ईशानेतान्यस्वगमापदिसस्य

शुभावहेति तस्यमजागर्तिः ग्रंथेवेलं यन्निर्णयमभिधायेदानीं घटिकालग्नसाधनं वक्तुंगा
णिमार्थं रतोधूलिकथनं चराणितत्प्रयासमुहूर्तंवक्तुमवशिष्यते तत्रस्वैककदाहृत्यायेन गोधू
लिग्रसेशोभनत्वाक्रांतयाह ५८ तस्मात्स्वततिथिकरणैर्नैवलग्नस्यविना गोधावारेन वल
ववितिर्नैमहूर्तस्यववा नोवायोगानस्तिभवनेनैवजामित्रदोषो गोधूलिःसाम्यनिति
कृदिनासर्वकार्येषुशस्ता ५९ सूक्ष्मार्थमिदंपद्यं यदाहभागुरिः गोपैर्यस्माहृतानावर
पुटदृलितायातिहूलेदिनांते मेघाहृस्वेद्दीणाविविधधनसूतारोगपसोभागपदाम्री तस्मि
न्कालेनक्षत्रेनवतिथिकरणैर्नैवलग्नेनयोगाः ख्याताःपुंसामुखार्थंशमयतिदुरितान्युत्थि
तेवारजस्तु ॥ ननुसकलदोषनिराकरणेनातिशेषणाङ्गीकृत्याः घटिकालग्नानामहादो
षनिराकरणपूर्वकमभिहितानांवैयर्थ्यप्रसंगः नचगोधूलिभावेचघटीलग्नमवकाशावदि
तिवाच्यं गोधूलिभावेविदोषसत्वमतिस्यात् नक्षत्रततिथिकरणमित्यादिनाश्मूलसत्व
सकलदोषापवादात्तन्नामस्यादोषलेयोपिनासिवदयनक्षत्रमित्यादिश्रुतिरर्थवादास्तेन
गोधूल्याः प्रशंसायामात्रत्वेननविधिरन्यथानिषिद्धेष्वप्यभावस्याभद्राभरणेत्यादिश्रुतिगो
धूलीलग्नेभवनयुक्तस्यात् सामान्यवैयर्थ्यापिविशेषविधिरपिवक्तुमशक्या तस्मादभिहितेति

मु॰
वि॰ वि॰
टी॰
१८
78

ग्यादिषु च यवनकाले तु दोषपरिहारपूर्वकस्थिरलग्नं कार्यं तदभावे तु गोधूले लग्नं कार्यं
यदाह लल्लः लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमस्मिन् गोधूलिके सा युवतीरवदंति लग्ने विशुद्धे सति वीर्य
युक्ते गोधूलिके नैव फलं विचिन्त्यं शुभाशुभयुतं सर्वगाथाद्यैरेवं निर्दिष्टं विवाहलग्नवच्छे
षे गोधूलो ग्राह्य भागुरिरिति किंच कुलिकाक्रांतिसाम्ये च मृत्यौ षष्ठाष्टमः शशी पंच गोधूलि
के त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावहा इति दैवज्ञमनोहरे यवनास्सर्वेपि वैपन्नापि तु गोधूलिका॥
रिण नारदः प्राच्यानां च कलिंगानां मुख्यं गोधूलिके स्मृतं गांधर्वादिविवाहेषु वैश्येष्वा
ह्येव योजयेत् चतुर्थे मसिज्जिलग्ने मदषष्ठाष्टमे गोधूलिके हि भवति सपत्नत्वादि।
सौख्यहमिति दैवज्ञमनोहरे स्थिरलग्नं यदा नास्ति तदा गोधूलिकं शुभं शूद्रादीनां तु यथा
यावन्नेहि ज्ञातो कदाचन महादोषान्वितो राजन्यश्रोत्रिये ध्रुव कारयेद्गोरजो या
वत्स्यात्वल्लग्नं शुभावहमिति लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति कन्या यौवनशालिनी तदा वै सर्ववर्णा
नां लग्नं गोधूलिकं शुभमिति अतएव भूपालवल्लभे विषेश्वघटिकालाभदाता ग्रहगोरजो शु
पे संकीर्णे गोरजो शास्तपरेशुद्धिनपशुभमिति तत्र गोधूलेस्तत्वकालस्तु केषांवाकेण
नः अर्द्धाभयत्रिघटिकादलमिष्टमाहुः प्राग्यं तदेव रमणेरपि चाबौर्ध्ये वादिति केचिन्नया

१८

वहिनांते दिशि पश्चिमायां पश्चेत्तृतीयं रविबिंबभागं तस्मात्यंताद्रिकमुद्गमेके गोधूलिकालं
मुनयो नदंतीति तदेतयः पद्मयोर्दृशाचारव्यवस्था ४५ अथ शीतकालादिभेदेन गोधूली
भेदं जलधरमालाछन्नमाह पिंडीभूते दिनकृति हेमंते स्यादर्धास्ते तपसमये गोधूलिः
संपूर्णास्ते जलधरमालाकाले त्रेधा योज्या सकलशुभाख्ये कार्ये १.. हेमंतमाघेत्यत्र तो हे
मंतशब्देन शीतकालोपलक्षिते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयेत्यर्थः तत्र दिनकृत्सूर्ये पिंडीभूते
दनगोलकसदृशे संध्यायां नेत्रग्राह्यत्वेन त्रिप्रभेदइत्यर्थः तस्मिंसमये गोधूलिर्ज्ञेया।
तपाउपसमये उष्णकाले चैत्रादिमासचतुष्टये सूर्येऽर्धास्ते अर्धबिंबस्यादृश्यत्वे दृश्यत्वे च सति
गोधूलिः जलधरामेघास्तेषांमाला समूहस्तस्याः काले वर्षाकाले श्रावणादिमासचतु
ष्टये सूर्ये अस्ते बिंबिबस्य संपूर्णास्ते दर्शनेऽयस्य तादृशे सति गोधूलिः जलधरमाला शब्देन
कं देयमस्त्विते न केवलमिदं विवाहपर्वकं न सकलशुभाख्ये समस्तशुभावामके कार्येऽपि ते
या यदाह वराहः गोधूलीं त्रिविधां वदंति मुनयो नारीविवाहादिके हेमंते शिशिरे प्रयाति
मृदुतां पिंडीकृते भास्करे ग्रीष्मेऽर्धास्तमिते वसंतसमये भानौ गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपा
गते भगवती प्रावृट्शरत्कालयोरिति १.. अथ गोधूलिसमये वर्ज्यान्दोषानाथाच्छ

मु॰
वि वि॰
टी॰
७९
79

माह षष्ठेयाते गुरुदिवसे सौरे मार्के लग्नान्मृत्युस्थे भौमे वा तुलाभे यत्न सद्वृजे चेद्देसौख्यं १०१
गोधूलिरिमिन्नवर्तते गुरुदिवसे हस्ते तिवारे सूर्ये स्तयाते सूर्यालादननंतरं गोधूलिः शुभास्या
त्। ततस्सूर्यो स्तात्सर्वेसमर्थे घटिके गोधूलिः लग्नकार्यस्त्रर्धेयामास्सूत्रावात् उपलक्षणत्वात्
कांतिमास्समपि स्यात् जन्तपाल ग्नात्सत्या वष्टमे त्रिसभवने षष्ठे वा लग्ने वा चंद्रे सति कन्यानाशः
स्यात् तदुक्तं दैवज्ञमनोहरे झलिके कोतिसाम्यचक्रं तौ षष्ठाष्टमगः पापी पंचगोधूलिकेन्या
श्रयेद्दोपाशुभावहाइति अत्रझलिकाशब्देन तत्काल संभवपूर्धयामार्धोपिवारदोषाद्यस्यते
अन्येषातसंभवएव केचित्राधापदेसाकेपानौविरविचित्ररश्मिखंडिसंनौनतकौबलझलिक
वामद्वलपलभार्यंतिकेषावार्कौमावाकासमतिः कस्मात्रभवतिइत्यत्र तस्मिंस्तपूर्वापर
ग्रंथालोचनयातस्युर्भवपचध्ययायमन्यथायं वस्यन हेतु पदानेवाक्रमनर्थकेस्यात् यतस्मा
दुनैवनिर्णीयते लग्नइति लग्नस्थेमदनस्थेवामृत्युस्थेवाभौमे सति वेफुवरस्येनाशोभवेत्
तदुक्तंभातीः संहितासारे षष्ठाष्टमे मूर्तिगतेपापे गोधूलिकोमृत्युमवैतिकन्या जाते
ष्टमे मूर्तिगते यवा ते वरस्यनाशं प्रवदंतिगर्गाः इति अन्यापिविशेषस्तत्रैव षष्ठाष्टमे चेद्विजी
वेदेवीगीम्पतेवाभृगुनंदनेवा मूर्तौच चंद्रे नियमेन मृत्युगोधूलिके स्यादिह वर्जनीयमिति

यिसुकृरवुतं तया जं नृ तौ विष्ठाष्टमः शशी गोरजा लग्नशंसेति संतिशनिर्दिने विनेति नालिं ये
न्वक्रक्षेमस्य मस्तं यस्या वीरामस्तिर्क इति फलमिति द्दितत् एवं राशिपतेर्निकोणः एवं म
तीष्टशदोषहृषतस्य गोधूलिलग्नस्य चेति नारद रत्नदावूदस्युदेरप्याहरः किमर्थं किंच ल
ग्नस्यास्यापि मत्तुभो मया निराजकेन वस्याश्यः स्तुः उक्तंच के शवार्केण गोधूलिकेपि विधु
म ष्टमष्टम्नृ नियम्मेवयंजितदयस्वरुचिभ्रपंच: पंचांगशुद्धिमयमेकविवाहयिसेयस्
दिदं सततमस्य नेपतेरो नायोनलग्नमिह हष्टशुभे रवमंतोनाकारिमौदितमसामपि सेव
भगं किंचेदवारमयमेकामिहास्त किंवनात्र प्रमाणेवचनं किमपि कृतन: सार्केशानो।
विराविविचयाविवेडि स्तनौतकेंबलं कुलिक यामदलोपलभादितिरुच्यते विषो बविये:
सामान्यपरास्ववाचकत्वानान्यायसिद्धान्तत्र सामान्यतः पंचघटिकात्मकस्य सायंकालस्य
लग्नस्य समस्याबोमहान्दोषास्तचापि भूर्न गोधूलिकालस्य यविबद्रूपस्य देसमासमम
स्तं यदे शाविशेषावचनात् तच्चापि यविशेषोयज्ञा भूल्पायपाशक्तिरेव हीनं विये पच
टिकालयेन रविलिलोबहीनसनयव गोधूलिलग्ने नक्षत्र मित्य ध्युवादेयपवित्र:ते स्यापि
यषष्टमे मतिदानेइत्यत्र बाभाविषोपकवचनोन नात्र प्रमाणवचनेकिमप्युक्तं न इति

मु.
वि विं.
दी.
८.
80

तथैव ऌवादमात्रं यतो ह्रपणानां मूलभूतत्वात्स्मूलिकादिस्तारी स्वयं हेतुमभिधानपरं तत्त्वतर्वं
मध्ये सममसस्रूपानितिरिक्तसकलदोषनिराकरणाद्यवनेनाद्युक्तं किंच यदि योमूल्यो कायिलग्नदोषो
नालीतिनिमित्तिमितं स्यान्नदेवांवेशाविमहादोषनिःप्रणाशानरदामाभूलीलग्नमभिदध्यात् नच।
ख्यातो यानादिश्रपिगोभूलीलग्नस्यादितिवाच्यं सामान्यबाधेऽपि निषेधसत्वात् किंचैवं ब्रुवत
स्तवेष्टान्यतिरेवस्यादिवाराश्रमसमानतश्च समलाभ इति वेद्दलाभस्य यतने द्वितीयस्य सहजस्य
वासनुनिसौपुरुषयोर्वा मोक्षस्यात् तदुक्तं संहितासारे यच्चैकादशगास्थेज्ञाहितो यावान्तृतीय
गः सा धूलिका सा विज्ञेया शेषा हूलिरिति स्मृतिरिति १-१ अथवासरमासाचटिकालग्नसिद्धार्थं
प्रक्रियाव्यतिरेचकेन वज्रकामस्तावतस्मरणगतिमिदं वज्रकल्प्राह मेषादि गेके घ्नेष
यानगावः समेषु वासमशवागजाद्रः गोतःखलाकेः क्रमः कनकेः ऊंगानिषधिनवपं
चभक्तिः १-२ स्पष्टार्थमिदं मेषादि टपास्वरासिशुसूयकोनारनाम स्थूलाकालात्मि
कास्पष्टमातिरित्यर्थः उक्तंच नागपावेनगपारास्त्वेगशवाषवोड्वाणभुजंगविषवा
क्रियतोगवाद्रः चौसनवःशाषिरस ःक्रव्दाषष्ठिर्वेष्टवद्रतस्यगतेकलास्थरिति इयं स्थू
लमितिर्विस्तनासिद्धेति भाषावचनापदावसनाचगणनस्पष्टा १-२ ॥ ॥

८.

अथ सूर्यस्य तात्कालिकीकरणमनुष्टुभाह ॥ संक्रान्तियातघस्राद्यैर्गतिनिघ्नैः खषट्‌हृताल
ब्धेनांशादिनायुक्तं यत्तत्स्पष्टभास्करः ॥ १३ संक्रान्तियातघस्राः पंचांगदृष्टा यद्दिने प्रस्तुत
देशाच्च स्पष्टस्तत्र आरभ्याभीष्टस्थूलकालपर्यन्तं यावन्ति दिनानि यावत्यश्च घटिकास्तद्भव
न्ति तैर्घस्रादिघटिकापलैः स्ववर्तिनो विसतिनि तत्सूर्यस्थूलस्पष्टगतिगुणिताः खषड्भिः ॥ भ
क्ता यल्लब्धं तेंऽशाः पूर्वलिप्तकलादिर्येषां तद्यथा वयास्ते आदिशब्देन वाच्यास्तेन यानं संक्र
न्तराशिः सूर्यभक्त्रमेषादिराशिसंक्रान्तिसमेत तत्कालिकस्थूलस्पष्टभास्करः स्यात् ॥ १३
अथेष्टकालिकलग्नमनुष्टुभाह ततोऽभीष्टघटिकास्तूर्वेन वर्णाद्दशामेगुणाः रामाब्धुल
ब्धमेषाद्यन्ततो वर्गादिसाधवो ॥ १४ गृहबलसंततस्पलग्रस्य यो विहितभोनवांशो दोष
रहितो विचारितः सक्रियस्य गृहस्य तोलिकेतुभवेन नवांशो वा विरुध्यते वर्धयेदिति गण
नया यावत्संख्यामागच्छेत्तत्सर्वेनवांशाः स्थावतः सुतलग्नाभिमेषगुणाः रामैस्त्रिभिराप्त
यल्लब्धं सपादमेषकलाविकलात्मके उत्तरोविष्टकालिके मूके स्यात् तेन क्रमान्त्राग्गुरू
कुजशुक्रसोमेभ्य आदिपकारेणाद्द्वर्गसाधनं स्यात् स्वोपपत्तिः यद्दिने भिन्नवलमांशो
स्त्रिपादस्यालभ्यं तेनदेशनननवांशोन क्रियतइति अवश्यमाणमिष्टाखेत्यादिनेष्टनवा

मु.
वि. वि.
टी.
८१

81

णानां त्रिंशद्भागा एको भाजकोऽनेन संपन्नः फलं मिश्रं स्यात् उक्तं च मन्दस्पष्टेन इष्टत्सूर्वतवां
शकाद्दशाप्तता रामैश्च तासु लवा इति १०४ अथैवं साधिताभ्यां स्पष्टार्कलग्नाभ्यामिष्टघटि।
कानयनं पालिन्याह अर्काल्लग्नात्मयाऽज्ञातपभुक्तैः भागैर्निघ्नात्स्वोदयात्खाग्निभक्ताद् भो
ग्यभुक्तैश्चान्तरालोदयाढ्यं स्पष्टाभुक्तैस्तस्पष्टनाड्यो भवेयुः १०५ सायनादयनांशसहितात्सूर्ययेद्रा
शिभोग्यांशैः सायनांशसूर्याक्रान्तराशेः स्वदेशीय तदयोमेष्या राशीनां पलात्मकं प्रमाणं ता
ड्यं खाग्निभिस्त्रिंशता भक्तं लब्धानि पलानि भोग्यानि स्युरेवं लग्नात्सायनांशीन भक्तं
शैराक्रान्तस्वदेशीयैरात्म्युदयो गुण्या खाग्निभक्तो लब्धानि फलानि एवं जातानां भोग्याभु
क्तपलानां एकं कार्यं तत्सायनांशलग्नार्कयोरन्तरालेदयपलैर्युक्तं कार्यं षष्ट्याभक्तं सूर्योद
याद्दिष्टघटिका भवेयुः अत्रोदयज्ञानं भास्कराचार्येणोक्तं लंकोदया नागतुरंगदस्रा
२७८ गोऽङ्काश्विनो २९९ रामरदा ३२३ विनाघ्याः क्रमोत्क्रमस्थाश्चरखण्डकैश्च क्रमोत्क्रम
स्थैश्च विहीनयुक्ताः मेषादिषण्णामुदयाः स्वदेशे तुल्यादितो मीनषडुत्क्रमस्था इति स्वैः स्वदेशी
यैः अत्र चरखण्डानयनमपि तेनोक्तं अवनलवदिनैस्तास्मेषसंक्रान्तिकालाद् द्युतिदिवस
मध्ये याप्रभा तत्प्रभासा दशगजदशनिघ्नमात्नमामासास्त्रिभक्ताश्चतिसृष्टवराखावानी `` इति

यर्कस्य भोग्यमस्तनभस्य भुक्तांशमध्योदयाप्तः सम्ये विलग्नादितिः ॥ १०५ ॥ अथ चान्द्रिकोनयने वि
शेषमालिन्याह । वेलग्नार्कौ नायनावेकराशौ तद्विश्लेषघ्नोदयः स्वाग्निभक्तः स्वेष्टः कालोऽल
ग्नस्तेन यदार्कादल्पे शेषोऽर्कोऽल्पमधन्नांत्रिगायां ॥ १०९ ॥ लग्नार्कौ सायनौ स्वयनांशसहितौ यद्येक
राशिगतौ तदा तयोः लग्नार्कयोर्विश्लेषांतरांशाः लङ्कागुणिताः स्वस्वदेशीयउदयकार्यः स्वाग्निभ
क्तः शताभाज्या लब्धमिष्टकालः सूर्योदयात्स्यात् । तत्र यदा अर्कान्सायनसूर्यादेकराशिस्थितल
ग्नस्ते स्यात्तदा यस्य लग्नार्कौ सायनविलग्नार्कादिशेषः इष्टकालस्त्वागतः सः सूर्योदयात् प्राक् स्यात्
शेषो भवेत् । अयमर्थः आनीतेष्टकालः षष्टिघटिकाभ्यः शोधितः दिनेष्टस्यैवोदयादनन्तरं [illegible] निष्ट
कालः एवमिष्टकालेस्मान्मानतो निश्चितेन [illegible] विशेषः [illegible] निशायां [illegible] अर्कोऽल्पम [illegible]
[illegible] प्रकारेण कालः आदित्यादि दिनेष्टकालः साध्यः सम्यक् यथा [illegible] भवेत् यत
स्तु भास्करः यदैकभे लग्नरवेस्तदा [illegible] उदयः स्वाग्निभाजकः स्यादिष्टकालोऽपि [illegible]
[illegible] कालेन [illegible] भवेत् [illegible] इष्टकाल
इति [illegible]
एवमानीतेष्टकाले [illegible] कार्यमित्याह कश्यपः [illegible]

मु॰
चि॰ वि॰
टी॰
८२

82

स्थलग्ने कार्ये मुहूर्ति नाम्नदोपि सर्वे स्थललग्ने रेषतोः कार्येत्समपृथीत्तरणमिति यत्तनयरसराव
लोकेषु स्थललग्नकार्यमित तत्र समयानरेपिविधिर्यमित्युक्तं भवति तत्सत्यावत्सराउपनयनादाव
पिसाधयितेषु कालेस्वकार्यावसरे यो वप्प्योत्स्यावीत्तणाकारणीय शास्त्रोक्तमार्गेण स्थललग्नका
लेस्फुटं समानीय नालादियन्त्रैः तत्र सप्ततिमंगलस्तत्स्नकालेस्वीवापयेत् तत्रमिथ्यर्थं हेतोति
सामान्यतो वह्निष्ठामिहितवान् कश्यपोपि तथैव स्वतेन स्थललग्नकालेस्वपत्नीत्युमासात्तणमेवम
त्संयत्नगृहकाण्टिगायत्तपदेष्वादिकेन उद्धतरकालस्कतं त्यनयाणोत्तममितिप्रतिभाति सचेष्ट
कालः कथं साधनीयरस्तत्राह कश्यपः एवं गुणगणान्वीक्ष्य लग्नं निश्चित्य यत्नतः सिद्धां
तोक्तेन मार्गेण लग्नकालं प्रसाधयेत् जलयन्त्रेण तल्लग्नं दृष्ट्वा तेनार्चिताद्विजः स्वर्णविनिर्माद्वादशा
भिरंगुलैश्च षडश्रिते वरार्थवानोभ्रयाचेक्रयानेद्दूपाभिः फलैः षष्ट्यमज्जेद्रहोरात्रघटिका पा
त्रमुत्तमं माषत्रयन्तु पायुतस्वर्णोपजनपालाकया चतुर्भिरंगुलैर्यायतया भूत्वा स्फुटं तत्समन्त
रवेद्देरियुरहस्तावाप्याथास्तमयेतया पूर्वोक्तलग्नाये त्रमन्त्रेणाभिमन्त्रितादिपेत निक्षिपेज्जल
पूर्णपात्रे इत्यर्थः परापहृतादः ताम्रपात्रजले पूर्णे: गन्धपुष्पैरलंकृते तंडुलस्य रत्नयुते
विभ्रमावहर्षितेः मंडलान्वेदियंवीक्ष्य जलेपात्रे विनिक्षिपदितिति मंत्रमप्याह सएव यन्त्राम

च्छायेत्रत्वमितिथात्रपगाह्लते देयत्यावागुरावोगंयस्तुत्रयनदृतवे जलयंत्रमेतस्याटिक्वाप्ति
ह्निपदेभवेदिति नान्द्यवटिकादिभावे द्वादशांगुलशंकुना कालःसाध्यः तदुक्तंकश्यपेनैव
मध्यवासाधयेत्कालंद्वादशांगुलशंकुनेति शंकुलक्षणमाहनारदः न्यग्रोधखादिराश्वर्णर
कंचंदनहस्तजं श्रीविष्णुगुरुसोमकस्यसज्ज शंकुमकल्मष द्वादशांगुलमत्स्येयंपरीणाहेष
डंगुलं पवलक्षणमंगुलंकल्पयेत्कालसाधनेति शंकुनाघटीज्ञानेतत्करणंकुतूहले
भास्करेणाभिहितंयथा चरपलयुतहीनानाडिकाः षड्भवेद्वा स्वद्युदलमथनिघ्नांशयोस्मं
गोलेविलोमं फलदलगतघटीनामेवंचेतत्रतेस्याद्गतशेषवद्भिनाधंचोन्नतंजायतेद्वादिने
दलविषाणवदृगभवेन्नतकृतिः एवंगम्यशान्वहताविवेनवाछ्यएयक्तिकृतावृहरनः
पतिताभिमतोहरः अथनतंयदिपंचदशादिकदिनदलन्यतितसरस्तदा प्रथमखंडगुणे
दलितवरस्वगुणेमस्वपुरणाविवर्जितं दशाशुतंपलकर्णहृतंहृतिर्हरहृताप्तशंकुंगुलपूर्व
कः रवियुतेतिनकर्णहृतेः पदेपलविषितफलविवर्गयुतेकृति विभक्तिहृतिमहोरसभवास्न
तितिः खहृताद्रवशेषकः एष्यागिदंखखेनदलंतेहरेत खविषयैरवशेषविवर्जितैः फल
पदेहिनतेयदिशेषकंदिगयिकहरयवनडत्रनतमिति १०८ अथविवाहादिशुभकार्येषुआव

मु॰
विवि
टी॰
८३

पपकांवर्ज्यं दोषाणां विस्मृणांर्थं पार्हं लविक्रीडितञ्चेणागद्र उत्पातां महापातं दूर्व्यतिथि।
भिः द्विष्टाष्टयोगांस्तथा वेदेज्यापातसामार्थ्यास्तमयनेतिथ्यादयद्दीतथा गाजंतेचुसविष्टि
मेककमृदितुंतल्वेपाणास्ततथा तत्वेशेषविभूत्वयाष्टरिपुगापायेस्यवर्गस्तथा १०७ सिंहुकृ
दवगोदयाघामदयास्ताम्भुझिवांशगुथा वोज्ञूरदशायोगयोगसहितंजामित्रलत्ताव्ययं
बाणापञ्चदृष्पपकर्तरितथातिष्णातवारोस्थितं दृष्टयोगमयाथयामजलिकाघान्वादेहा
षाञ्चपि १०८ क्रूराक्रांविमुक्तभमृहृणाभस्थिंथ्याहृतंभेतथा तद्वच्चशृद्वभिन्नयुद्धगतभस
वाणिमासोंस्यजेत उद्वाहेष्णुमकर्मसुपहुक्तलग्नस्यदोषानपि १०९ उत्पातादीहोषाल्वहा
हेविवाहेयज्ञोपवीतादिशुभकर्मस्त्वचसेत्यज्येदितितत्तीयश्लोकेनान्वयः तद्वाहश्वगर्गोव
लीवर्धन्याथेनमुख्यत्वसूचनार्थं तत्पातास्त्रिविधान् दिव्यांतरिक्षभौमान् लक्षयाणयातत्से
वसिसमवर्ज्यं दिवासोमस्यजेत यदाहगुरुः दिव्यदेवामहालाकपन्नेचांग्रवर्षेलो उल्का
पातेमहावातेमहापातानिपातने स्वज्ञभूपातिपातेचभूकोपेपरिवेषयोः ग्रामोपातेषावा
षाहेतुत्रिमित्रेनणाभनं केतवेयत्रदृश्येतसप्तमावाप्ष्यघया वेदस्तुयेशदेवेववर्जयेद्दु
नसेत्तकमिति पातोमहापातः क्रांतिमास्यमितियावत् तन्नक्षत्रमसिद्धदग्धातिथ्ययञ्चापा

त्येगोचरगाः स्यादितोक्ताः ये ते स्मह संत्यजेदिति संबंधः तथाङ्गुष्ठान्येवांगांव्यतीपातवैधृतिपरि
घावादौ न ग्रथवेद्गोज्येष्ठा न मां विदगुरुशुक्रोणांश्यास्तमयं तमस्तव तिथ्या ब्दयरेतिथिर्त्तं यति
थिवृद्धिक्षयन: गंडांतेन हाग्राणिपिलमेलसिविषे विष्टिभद्रासंक्रमदिनं संवत्सरहाणादिवक्रोकेत्या
दिनासंक्रमकालाशुभ ये ते वर्जयेदिति कोः अथ ते विषवृद्धेवपर्वापरत्रिदिनेमिति विशोधयेत्याः
ताभ्यां सहितमिति पूर्वेण संबंधः तत्वेशयास्तनन्तलग्नश्वपोलग्नगतनवांशायोशस्त्वे वेत्यर्थः
तथा तन्वेशयशाविहनलग्नं शानवांशेशवेदानिष्ठादिदुगातथ्रदव्ययलगत तथा पापसप्तक
बेमववद्दनपापग्रहाणामवगोन संडश्काळवगोद यांश उडश्राकालवेगश्रेडकालवगोड्दयो
लग्नेव अंशोनवांशाश्च उदयांशमिति समाहारद्वंद्वैकवचनं रेडश्क्रालवेगाभ्यां सहितं नग्रदयांशं
ष्ठसंहितंलग्नंशांच कुश्यग्रहेण सहितंलग्नंलग्नांशंचेत्यर्थः उदयास्तशुद्धिंविनाशुभान उदया
शुद्धिमूलास्तशुद्धिं च वदयोदयांशेनित्रपाति दृष्टं व वसापसशुक्तदसंमुतेव अस्तांशाकेपेव स हष्टयुके
स्वस्वामिनानाशष्टपेतिकुर्यादिति वसिष्ठायकाः इतरयासे यमशुभमिति श्रेयकताध्यक्षे शाक
वैशुभ्यांर्हणैवहतिसाध्यस्यादितोकोवाजांराहोचारतगंडराहस्यादितोक्तं दशयोगाः सूर्येन्दुः वेद
न: यमोदस्यादितोक्ते योगाग्रहफनिक्षत्रसहितेनामि चलनाब्धयसमाहारद्वंद्वैकवचने

जामित्रं चेद्विविधं लग्नजामित्रं चंद्रजामित्रं च लग्नाच्चंद्राद्वा स्मितादित्योक्तं लत्तोक्तराजमार्तंडमिना
शलाके सप्तमेयं सप्तशलाकोक्तं पंचशलाकोक्तं वाणाः पंच पंचवेधे उपग्रहशसंज्ञः पापकर्तरी
क्रूरग्रहकर्तरी समाहारद्वंद्वे एकवचनं तिथिर्दिवारस्थितंडुष्टयोगा तिथिनक्षत्रवारैः कृतानि
नम्रत्वंदग्धयोगयथा तिथिनक्षत्रवारैः वैश्वमादिमत्यादि मिश्रवारोद्भववश्वेयंशपंचम्यादि
नक्षत्रवारोद्भवयथा सूर्यभाष्टमित्यादि तिथिनक्षत्रवारोद्भवं वैश्वमादिमत्यादि हस्ताकं पंचमेति
यावित्याद्यनेकेडष्टयोग सप्तांब्रुमासकुलिकावारदोषानमिसृष्ट्य शुभादिशब्देनग्रहजन्म
हनादिकान् क्रूराक्रांतविमुक्तभं क्रूराक्रांतं क्रूरविमुक्तभं च शत्रूणांभंयस्मिन्भे सूर्यचंद्रौ
पर्याणोत्तानभं यत्क्रूरगंतव्यभं क्रूरग्रहेण जिगमिषितं यत्तनक्षत्रयोत्पातदूतं वर्जितथा।
पातेर्दिव्यांतरिक्षभौमैर्दूतं तत्मासर्षकत्याज्य मेव केतुहतभं च केतुनाहतंभं ननु केतोर्दिव्या
त्पातत्वात्तथा तद्धतमित्यनेनैव निषिद्धमिति किंच नर्वि शेषणनिषेधेन उच्यते शुभफल
दकेतोरधमने ः सपीः रुणाच्च नत्तत्तोपि दोषवत्त्वास्ति यदाहवराहः यद्येकोपदिवृह
वः किमनेन फलत्वसर्वग्रयावाच्च उदयास्तमैनर्व[illegible]शुभमने ःस्यातेः तथा संध्यादित
भं शुचसंध्याशब्देनसायंसंध्याग्रह्यते तस्मिन्काले यन्नक्षत्रशांतेति ज्येउदितंतत् संध्यादितम्

मु॰
चिं॰ वि॰
टी॰
८५

योऽकाऽननवत्र्यम्बनन्दैर्यामितस्यार्थः तदुक्तं केशवार्केण नवाग्निनारैकतोपि चवनर्दपांतरपि विलं।
पिविलं शुभकर्मणीति नारकपाद्याः क्रौवेयिकर्नी निकायान् नदत्तेतारकेनारकेति चेति विशे
षः तत्रूपग्रहद्वाद्वेवनिषेधसिद्धिरुक्ते: दोषाभिधानं किमर्थमिति उच्यते उपग्रहत्वदोषस्य
सत्पावएपकालेजकवाङ्कोकविषयत्वाम्बत्वेन स्वतंत्रस्य दोषाधिकासत्तू नाद्रवपकेपि सर्व
दोषविषयत्वेन निषेधो यथा स्यात् इति तदुक्तं च यदि भिन्नयुक्तगतं भं शुद्धं तद् गृहद्युयगतं भं वर्षाणं
सन्निपिंडं तथा ग्रहद्वितान् लग्नस्य दोषान् यथानिःशेषतिजदत्यादिकाद्व ग्रसंबंधिदोषासंभ
वेत् अत्र मूलवाक्यानि सर्वाण्यस्मिन्नेव प्रकरणेऽभिहितानि कानिचिद्दोषप्रकरणे इति पुनरत्र
नोक्तानीति शिवं ज्योतिर्विद्वनीलकण्ठविदुषः श्रीचंद्रिकायास्तथा पुत्रीणाद्विगवीप्रसादित
धियां मौहूर्तचिन्तामणौ गोविन्देन विनिर्मितेनयतिथौ पीयूषधाराभिधे व्याख्याने करपीडनप्रक
रणं सम्पूर्णतामभ्यगात् ॥ ८८ ॥ इति श्रीविद्वद्दैवज्ञमुकुटालंकारनीलकंठज्योतिर्वि
दात्मजगोविन्दज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायां विवाह
प्रकरणं समाप्तमगात् शुभमस्तु ॥

मु:
विं टी·
म·
८५
85

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ गणनायकमाराध्य विघ्नसंघनिवारणं वधूवेशप्रकरणं व्याख्या
निविधिवत्सुधीः ॐ अथ वधूप्रवेशप्रकरणं व्याख्यायते यद्वधानूतनपरीणीतायाः ।
कन्यायाः प्रथमतः क्रियमाणो भर्तृगृहप्रवेशो वधूप्रवेशः स ह्येवाच्य इत्यधुनावसरप्राप्त
त्वान्मुहूर्त्तेनम्पैदवन्न्याह समादिपवाक्ये दिने विवाहाद्वधूप्रवेशो षोडशदिनान्तराले शुभः प्र
स्ताद्विषमाब्दमासदिने द्ववर्षान्तरे नोपचेत्तम विवाहाद्विवाहदिवसादारभ्याषोडशदिनाः षो
डशदिनानि तेषामंतराले समादिपचागादिने समदिनानि द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादश
चतुर्दशषोडशाः समस्तानि विषमस्थे सप्त सप्तपंचमनवमदिनानि तेषु वधूप्रवेशः वधानूतनपरि
णीतायाः कन्यायाभर्तृगृहप्रवेशः शुभः शुभफलप्रदः यदाह नारदः आरभ्योद्वाहदिवसाः
षष्ठे वाप्यष्टमे दिने वधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमे वसमे दिने षष्ठादीनां समत्वादेव गृहणात्स्वन्नल
न्नद्धिकरति प्राशस्त्यसूचनार्थे ज्योतिर्विदि विधये गर्गः वधूप्रवेशने कार्ये पञ्चमे सप्तमे दिने नव
मे च शुभे वारे सल्लग्ने शशिनो बले इति परस्तात्तिवेयवेशात्षोडशादिनाभ्यंतरे वधूप्रवेशो ।
न जातस्तदानंतरं विषमाहस्समदिने विषमवर्षेषु प्रथमतृतीयपंचमवर्षेषु विषममासे वि
वाहात्प्रमानान्प्रथमतृतीयपंचमसप्तमनवमैकादशमासेषु विषमदिनानि सप्तमदशा

दीनि तेषु वधूप्रवेशः शुभदः तत्रापि यदि प्रतिबंधवशात्कालातिक्रमः पंचवर्षात्मको जातः तदा पं
चवर्षान्तेनैव युग्मेऽहि विषमवर्षादिनियमो नास्ति किंतु दोषरहिते काले वधूप्रवेशः कार्यः उक्तं च मे
घटविवाहमारभ्य वधूप्रवेशो युग्मे दिने षोडशाब्दसमाप्तेः ऊर्ध्वं तेनाब्दयुग्मे पंचमान्ते पुनः परस्ता
न्नियमो न चास्तीति इति श्रद्धाहृष्टैर्युतेनति परिक्षेदो दृष्टव्याः यदुक्तं जयंतेन विवाहपटले वधूप्रवेशः
प्रथमे त्ववर्षे न यात्तृतीये पंचमेव सूर्ये तु दैवेन प्रवसानक्षत्रे तु सौम्यं निर्गतं समृद्धाह्निमत्यामि
ति समवर्षे स्मरणात्स्वपदाद्युर्धर्मपाणेस्त्रीतारदः समवर्षे समे मासे पंचदिनातीते गृहे व्रजेत् प्रागुक्ते
ह्रते तेः अतः मानारीमरणं व्रजेत् इति प्रथमयुग्मवत्सरनिषेधः पंचवर्षान्याकल्पेयेन यस्यात्तद्वा
कास्य प्रागभिधानात् । अथ वधूप्रवेशेन तत्रादिशुद्धिमनुष्टुभाह ध्रुवक्षिप्रमृदुविशाखस्वम्
लमघानिले वधूप्रवेशः सत्तेहोरिक्ता शर्कैर्बुधे पवे ध्रुवः प्रसिद्धः क्षिप्राश्विनीपुष्यहस्ताः
मृदूनि चित्रानुराधारेवतीमृगाः श्रोत्रश्रवणः वसुधनिष्ठा मूलं प्रसिद्धं अनिलः स्वातीपश्चमेषु वधूप्र
वेशः शुभफलदः श्रवणादेन्यास्त्तिथिषु प्रकाराध्यास्मवारेषु च वधूप्रवेशः प्रशास्त इत्यर्थः
उक्तं च व्यवहारतत्त्वेन पौष्णार्कभाद्वश्रवणाभ्युग्मेषु हस्तत्रयमूलमघोत्तराख्य पुष्ये च मैत्रे च व
धूप्रवेशो रिक्तानरेवार्कजजे च शास्त्रमिति कर्मरोहिणीबुधैः पदैर्विशिष्टे तिथि स्पष्टः परार वधूप्र

वेषांतेष्यते कस्मिंश्चिद्देशविशेषाचारोऽनुभवाद्वधूप्रवेशो न विधीयते केचिदत्र हृतमपि वर्णयन्ति
यदृष्टोन तेषु सकर्दनितरा[illegible]र्ध्यं पावे रपि नेषु सकलाना त्यापि निषेधो वाच्यः स्मार्त एवं निर्णीतो वधूप्रवे
शो राजाचैवैककार्यो न द्विवेत्यं कृच्छ्रमत्र वधूप्रवेशो न द्विवार्षिका त्वा राजप्रवेशो न निषिद्ध्य प्रशस्तः
द्विवावराज्ञोच गृहप्रवेशाः सत्वाकोतिदः स्यात्त्रिविधः प्रवेशः इति २ अथ विवाहानंतरं प्रथमेषु केषु
चित्तासेष्वब्दः पित्रादि गृहनिवासे फलमिदं वज्रक्रोदसार ज्येष्ठपतिज्येष्ठमथापि केपतिं द्द
त्यादिमे भर्तृगृहे वधूश्च्छेषा आदृष्टं मदस्याप्य श्वरत्तुयतनेनं नातेमथौ नातगृहे विवाहतः विवाहतो
विवाहानंतरं भर्तृगृहे स्थिता यदि आदिमे प्रथमे ज्येष्ठमासि निष्ठती वधूः पतिज्येष्ठं भनेज्ज्येष्ठभ्रा
तरं हंति एवमादिमे पिक्रमासि स्थिता वधूः पतिं भर्तारं हंति आदिमेषु वाचाषाढे श्वश्रूं भर्तृजन
नीं हंति आदिमे पौषे श्वशुरं भर्तुः पितरं हंति आदिमे त्वधिमासे भर्तृगृहे तिष्ठंती नतु निजपणी
रं हंति स्त्रियेन इत्यर्थः तथादिमे मधौ चैत्रेऽज्ञाता गृहे पितृगृहे तिष्ठंती तातं पितरं हंति यदिक
न्यायाः पित्राद्यभावः तदा तत्रत्यासेन तत्र हे द्वावस्थितौ सत्या मपि न कोपि दोष इत्यर्थः उक्तंच मुहू
र्तमार्तंडे तद्वाद्यान्यथमेषु चौत्यद्विमेऽज्ञं तंगृहे कन्यका हन्याद्वृज्जननीं [illegible] ज्येष्ठप
तिज्येष्ठकं पौषेचश्वशुरंपतिं चमलिनेचैत्रेचापित्रालये तिष्ठंती पितरं निहंति न भयं तेषामभा

वेभवेदिति मलिते ऽधिकमासे क्षयमासाधिकमासयोर्लक्षणं संक्रांतिप्रकरणेभिहितं तस्मा
न्नवबध्वा विवाहानंतरं ज्येष्ठाषाढपौषाधिमासे भर्तृगृहे न स्थातव्यं किंतु पितृगृहे एव स्थातव्यं चै
त्रमासि पितृगृहे एव स्थातव्यमिति फलितोर्थः तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे विवाहात्प्रथमे चैत्रे पौषा
षाढाधिमासके न सा भर्तृगृहे तिष्ठेच्चैत्रे पितृगृहे तथा आषाढो ज्येष्ठोपलक्षकः अधिकमास
क्षयमासोपलक्षकः अत्र प्रमाणं प्रागुक्तमेवेति शिवं श्रीरामज्योतिर्विद्वरनीलकंठ ॥ इति
श्रीमुहूर्तचिंतामणौ वधूप्रवेशप्रकरणं समाप्तम् ॥ ॐ गणनायकमाराध्य नीलकंठसुतस्तथा ॥
द्विरागमप्रकरणं व्याख्याति विदुषां मुदे ॥ अथ द्विरागमप्रकरणं व्याख्यायते तत्र पूर्वं नववधू
प्रवेशे जाते तदनंतरं पुनरागमनार्थं पितृगृहे प्राप्ताया वध्वा यत्पंचवर्षाणि स्थितायाः पुनर्भर्तृगृहप्रवे
शो द्विरागमनं तत्राह वाचः अयं चाचारः प्राच्योदीच्यपश्चात्यानामेवैतद्गुनावमरपार्श्वेनावात्तत्वह
ते प्रपंचयामरुच्छेदस्ताह ॥ चरेदोजहायने घटादिमेषगे रवौ रवीज्यशुद्धियोगतः शुभग्रहस्य
वासरे नृयुग्ममीनकन्यकातुलावृषे विलग्नके द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्रपे मृदूडुनि ॥ अ
थ वधूप्रवेशकथनानंतरं वक्ष्यमाणनक्षत्रादिशुद्धौ द्विरागमं चरेत् कदा ओजहायने वि
षमे वर्षे प्रथमे तृतीये पंचमे वा वर्षे इति तथा च घटालिमेषगे कुंभवृश्चिकमेषस्थिते रवौ तथा

मु॰
चि॰ टी॰
ग्रं॰
८७

वत्सरवीर्यशुद्धि रवेः सूर्यसहत्सगुरोश्च शुद्धियोगात्ः शुभगृहस्य सोमतुर्यगृहशुक्लाण्णम
स्ततमस्यवासरेचसति मिथुनमीनकन्यातुलावृषभाणामन्यतमेलग्नेशुभग्रहावलोकितेशुभगृहे
वासति लघुध्रुवचराः प्रसिद्धाः श्रवणपौष्णादस्रमूलदत्ताऽर्कमूलं नृहस्तनिष्पसिद्धानिपतेशुभेशुचहिरागमः
प्रथाल्गइमृथः यदाहृश्रद्धावपः निष्कादिगसमीरणादितिवसुश्रीणेश्चगणत्स्विनी रोहिण्य
शुभदस्वपक्षसमयेशालकेभेरविः कन्यामन्मथमीनभेनवववधूप्रयाणेवृषेतौलिकेदेवाचायश्चि
तौतुसौम्यदिवसेशुद्धेगुरौभास्करेइतिदोषकंकेरीकानिमानाधिकारस्यानिराजमार्तण्डोक्तानि
नीहाराश्रुभनोक्षरादितिगरुडबलान्वराधास्विनीमूलाहस्करवारुणानिलद्विताहेशुशस्वातिश्रो
त्रेभाजालिनतरवौशुभकृश्चामीटयेभार्गवेस्ते यकौटकजाजगेशुभदिनेपक्षेवशस्तोत्रेवृदि
त्वादिकालिलामयोशुधमिनौलादिगादिकातिभ्यानीनागुणाशालिनीनवधूनिन्यत्सवैमौरेन
लालादिगामेगायात्रायांवदन्ति शुक्रास्तनिषेधस्तुसामान्यतोवध्वागमन्यादितोक्रप्रवृत्ति
नश्रुनरुक्तः यद्यपिश्रावकारान्येनकालशुद्धिरुक्तातथाप्यवश्यकर्तव्ये चेत् प्रश्ने हर्म्ये सेगुणेरस्त
मलिस्त्रवं नवोढागमनेनैवहृतेपञ्चनमासयादिनिवाधराधणवाक्याने ववधूप्रवेशः कार्यः
१ यथाहिगमने स्त्रजवशुक्रदोषप्रदर्शिणीकेटमाह दैवेज्यसामिमावदतिणोपदिस्यात्क्षे

गुर्वेन्दिशिशुगर्भिणीनवोढा बालश्चहृज्जनिविपयेतनवोढावेहुध्याभवतिचवालगर्भिणीत्वमर्भो ।
पृष्टिदत्मन्न्यः शुक्रोभिमुखदक्षिणेगेदयदि गर्भिणुखेचत्तर्दक्षिणभागेवावृष्टितः स्यान्नव
शिशुः बालगर्भिणीनावेह्वजेन्नदावज्याश्रपत्मसेभवनाधहितास्यात् गर्भिणीवेह्वजेन्नदाग्र।
भेर्वहितागर्भस्रावववतीस्यात् यदाह्रवाथवायणाः श्रस्तंगतेभृगौःपुत्रेव्यासमर्धखमागतेतेनष्ट
तीर्थेनिवेशेचनवमेवालयेन्द्वयू गर्विणिवालकेनापिनयाहितागर्भ यदेमेकेतवेगेतव्यशुक्र
समखेदक्षिणे यदिहिशुक्रः पूर्वस्यांसायुर्विणीसवतोगभतोर्वसुमरणभेवेत् नवावधूभे
वर्द्धेपाशुकेसमखेदक्षिणे यदिहिशुक्रः पूर्वस्यामुदितस्तदादतेदिशायोगसेमखः पवेमु
त्रस्यांगेतेदक्षिणःपश्चिमायांगेतेः पृष्ठदक्षिणेगेतुर्वामेस्यात् यदापूर्वोत्तरदिशोतगच्छेत्
किंतुपश्चिमदक्षिणादशोगच्छेत् यदिपश्चिमायामुदितःशुक्रः पश्चिमेगेतुसंमुखएवपूर्वद
क्षिणपूर्वगेतुः पृष्ठेउत्तरगेतुर्वामस्यात् नतुपश्चिमदक्षिणेदिशोनयायात् किंतुपूर्वोत्तरदि
शोयायात् पृष्ठेभृगोपुत्रवनीकानांनलीनांसभगेवारोकरोति श्रेष्ठमतः खेविदद्याति शुक्रो
वेयव्यशोकादत्तलुदक्षिणेचेति केलीनांसभगवारोकरोविदीयोस्तवप्रतिपदनुत्तराद्रिति
यमेविनेववधूप्रवेशोवांछति उक्तंच अस्तंगतेगुरौशुक्रेसिंहस्थेवाबृहस्पतौ दीपोत्सवव

मु॰
चिं॰टी॰
श्र
८८
88

लेनैव कन्याभर्तृगृहे विशेषोस्तीति न दत्तः क्षिप्रचारतोप्येवं शुक्रलग्नस्य हि माद्रवायणः
उपचयगते जीवभृगो केंद्रस्थानगते शुक्रे लग्ने शुभाक्रांते गतं क्षभर्तृमंदिरमिति ३ अथ प्रति
शुक्रापवादे मंत्रभाषिणो व्रेदसाह नगरप्रवेशविषयात्रुपद्रवे कर्षपीडने विद्वत्पत्नीप्ययाचयो
नृपपीडने नववधूप्रवेशेन प्रतिभार्गवो भवेशातिरोबलकृत्वदि नगरप्रवेशविषयोदोषः स्यादि
त्यादेन ग्रामसत्स्योपद्रवे अन्यगतक्षतोपद्रवे सतिदुर्भिक्षादिनाभे पद्रवे सति योतव्यादि शिप्र
तिशुक्रदोषो नास्ति करपीडने विवाहोदे पोन यात्रायो सत्यावा विदुयाहस्तेवायात्राप्रयान
गरकोटपाचारम्य यात्रातीर्थभोयात्राप्रयात्राप्रयाणादिका न योनृपपीडने नृपाज्ञात्तः सका
शात्पीडनपीडायादेशादि कृतायासत्यानववधूप्रवेशानेन्नर्तेन पतिग्लोताणः कन्यायाभर्तृगृ
हे प्रवेशयतेषामन्यतमसद्भविप्रतिभार्गवः संभवः शुक्रोदोषकृत्वहि भवति यदाह्वाचायण
यणः। स्वभक्तवपुरप्रवेशे देशानोवियमितयोहाह नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रो विचारणा।
नास्ति एकग्रामपुरेवापि दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे विवाहतीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो विवाभणनास्ति
दुष्यतिइति नूतनवधूगृहागमनं स्त्रीणां प्रतिशुक्रयात्रायां महादोषः तथाकाश्यपः
५ अथ प्रौढस्त्रीणां हितागमने तथागोत्रपरत्वेन च प्रतिशुक्रापवादात्तदभिप्रायेणाह वेदसा

द्व पित्र्यशुद्धेरेवानुवर्तुष्णसंभवः स्त्रीणां नैव दोषः प्रतीतिशुक्रसंभवः भृग्वंगिरोवत्सवसिष्ठकश्यपा
त्रेयाणां भृगुभरद्वाजमतिः जलेन तथा वेस्यैश्यापि तारिदंपित्र्ये वत्सहूतत्रिषिप्तुवसोपिदिनियमस्मय नास्मि
न्मिन्नेव शुद्धज्ञवान्सनैत्रोपुष्णस्तनस्तनसंभवः स्यान्नदा स्त्रीणां प्रतिशुक्रसंभवो दोषानास्ति उपलब्ध
वाक्षेत; सर्वेशुद्धशुद्धिशा हि त्वसंभवो पि दोषानास्तीत्यर्थः उक्तंच वृद्धवसिष्ठेन पिण्डागारे जुवा।
जसमयोः संभवो वा यदि स्यात्तस्य शुद्धिर्न भवति रवेः संक्रान्तावपि शुक्रः शास्त्रा लग्नगणवति।
याचेद्दत्तानां विशुद्धिर्निभवति रवेः द्वोऽस्त्रीणां यात्राभवति तत्सकलां सेवितस्नानमिसेयवा
शाद्धा सुभृशुद्धिर्यपि चेत्रभवतीत्यर्थः अथभृग्वंगिरोवत्सवसिष्ठाः कश्यपोत्रिस्मातिज्ञ्यवय
स्मेधाज्जले वर्षान्तथा भारद्वाज मुनेर्जले भृग्वंगिरोवत्सवसिष्ठाकश्यपोत्रिविंशात्यत्रानान्तथा
भारद्वाजवृषोत्पन्नानामपि प्रतिशुक्रसंभवे दोषो नास्ति यदाह बादरायणः कश्यपेषु वसिष्ठे
षु भृग्वंग्यांगिरसेष्वत्र भारद्वाजेषु वत्सेषु प्रतिशुक्रं न दुष्यति इति अयं वीप्सवादो यात्रामात्रसा
धारणः नहि यागनएव संभवति वा वाक्ये विशेषानुक्तेः एवं शाक्यायाक्तेष्पवादो ध्येयं किंचिक्षु
भायदाह महेश्वरः केतेषां प्रतिशुक्रयानमशुभं ये वत्सभृग्वंगिरसभारद्वाजवसिष्ठकश्यपकु
लोत्पन्नास्त्याते: जलेः दुर्भिक्षे विषयस्तव प्रतिस्मितेनस्याप्तिवाहनयातीर्थो नागमने येकनग

मु.
विं. टी.
श्रु.
८५
89

रग्रामे तत्रैतिसाम स्वायत्ते सोम्यो बुधः सोमाणि बुधानीति च गणबुधसंमुखेपि भृगवाहिर्गोत्रोत्यत्रोत्त
न्नानामसमापितथायातमशुभे नास्ति वैकारादिभिरापुयद्द्वसंभवेत्पघामपियानमशुभे नास्ती
त्यर्थः नस्थित्यमूलवाकास्यापवादद्वयस्यानुपलंभात् किंच यस्यासयाप्येपतयस्याकस्या।
विद्धिविपाक्राघांशुकादिभिमिति द्विद्धि पिडासावचायत्र यसायाकैवाकावायपद्यते। तथानुय
सम्मुखगामत निषेधान कोरववदापवादस्याशुक्रसूदर्शनात् ननु शनिभौमराहोनाल्पबलेन शुक्रज
स्यापि हन्त से मानिवर्तते इति वसिष्ठोक्तिरेव सिद्धोक्तिरेव बुधसंमुखे दोषनिषेधवाधिकास्तिकिं
चेन्द्रजायपूर्वभेदवान्तरगोरपावुधापथ तत्र त्वसम्बि जादोषलत्वलणदेवने यपतीतिबुधसंमुख
दोषतिवाकरणा याति न तु क्रिरेवासिस प्रमाणमिति चेत मन्यस मतिशुक्रपतिबुधेमिसादिवाक्यबु
धसंमुखेमपि दोषावहमेवेति प्रतीयते प्राग्यपि वादाप्य भाविणि श्रीयति नाशनीन्दुजभूमि
पतेगतस्यनान्येषुद्वासुखाणविधौ समाधाइति वर्णरेवणादेतापि शनीन्दुजकृत दोषह तथा कार्ये।
ह्रासमहानि तत्र गोत्रादि विषयत्वेन परिहारो याभिहितः स शुक्रमास्यसंमुखे पवनबुधसंमुखे
यत्ने गोत्रपरिहारवाकात शनिशुक्रेन विधेय तत्र शुक्रे ननु शनिशुक्रमिस्यादिवाको मानुष्यप्रति
दोषबुधस्याप्य यपरिहारास्त दोषकथनानन्तरमेव तस्याभिधानात् शनिशुक्रपदं तत्संमुखेनोसव

यितन्मपातस्य स्पर्शनं सर्वत्र दक्षिणायेण सौम्यं तथेति महेश्वरोक्तिः सा यो याम्येति चेत्र यथैषा मिश्रा यो मिश्र
तः स्यात् सौम्यं तथेति वक्त्रा मंतेष्यति वक्रवत् स्यात् तस्यैवालोकितः प्रतिशुक्रपरस्य संमुखेतामृत्व यितन्मपात्
मितनं तदपशुक्रजनः शुक्रास्तदोषस्यामोहत्वक्रेनतद्विषयको पराज्ञादिपरिहारः कामवजेद्वा प्रति
शुक्रमस्तंगतेन पायात्रस्निगीभुवेत्रेति श्रीपतयुक्तः अथान्य शुक्रास्तदोषस्यापवादो बुधानुकूल्यम
पितेनैव शुक्रस्तंगतेष्यस्फुर्जिति प्रयायात्तु यायदि स्यादनुकूलवतीति अनुकूलवती यातव्यादिका दि
वती बुधानुकूल्ये न महादोषावहमेवतद्धा काचगोमिद्विते परन्तु बुधास्तः समीचीनो समीचीनो वेति
केपि वचनमयुक्तिः प्रभवेद्यति बुधसंमुखो योगो ज्ञादिपरिवाकाविरम्यथाश्य तस्माज्जात्वनिके
वेतिशुक्तिः प्रभवेद्यति बुधसंमुखो योगो ज्ञादिपरिहारो पितामणिपदवी मारोहति आदिशब्दा
त्स्वभवनपुरवेशादेशीनो विभ्रमेत्नयाहाद्देह नानवधागमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्तिएक ग्रा
मेपुरपपि दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे विसाहतीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रतद्दृष्यति इत्यादि तल्लन्यायवलाद
मस्सत्रखे वसिष्ठादि ऋषिवचनमावात् किंतु शुक्रसामखेयस परिहारः सापिसर्वेषां यात्रा
साधारणः परंतु शिशुगर्भिणी नववधूतामस्तंगतेपि गुरुस्त्वादि बाधनायणादिवाक्यानुविशेष
फलाधिकाति मात्रेनत्रैवाणि स्यादीनां बुधसंमुखे विचारस्तदरायास्तत्र यवत्फलमतिशसेन नेति शिवं

मु.
विरी.
न.
५.
90

इति हिमपातप्रकरणे गृहेनोपसंहृत्य इति हिमपातप्रकरणं समाप्तं ज्योतिर्विद्भूर्नीलकंठ इति ॥
ॐ गणनायकमाराध्य नीलकंठगुरुं तथा ॥ अग्निहोत्रप्रकरणव्याख्यां विदधाम्यहं ॥ अग्न्या
धानप्रकरणं व्याख्यायते तत्राग्निराधीयते येन स्मार्तेनाकर्मविशेषेण तत् आधानं तच्च विव
देतेकविद्यानां ग्रहणसमय एवाग्न्याधानमाहुः अपरे पितृभ्रातृभिः सहधनविभागका
ल एवाहुः उक्तं च स्मृतौ आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाल एवैकेषामिति पारस्करः शाखा
दिकाले विभागकाले एतदभिप्रायेणाकमहस्वरेण अग्न्याधाने दारकालविषये केचिन्न्योकृत
दायाद्यकाल इति अस्यैव मतादतत्परस्करणोक्तविशेषमाहुः उक्तं स्मृतौ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नी
नादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यो वर्षासु रथकार आदधीतेति इत्येतच्छ्रौताधानविषयमेवाहुः
एतदप्युक्तं स्मृतौ यदा ह्येवैनं श्रद्धोपनमेत्तदेवादध्यादिति एतच्छ्रौतसोमदानविषये यदात्र
पलंभः सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तं प्रतीक्षेत तत्त्वमिति तत्रापि ग्रहणकालस्य प्रागुक्तवाद्भलाला
रभ्यमाणाय नाष्यनमुहूर्ते विशेषणापि वापि चाहिभिः सदृशोऽस्मिन्काले विभागो जातस्तस्मिन्
काले यावत्कश्चित् व्यतीपातभद्रादिदोषरहिते आधानकार्यमेव न दर्शपूर्णमासलङ्घनीयोऽस्यात
ग्रापि यदि शक्तिर्वै यव वा सादायानाभावाज्जात्वे स्वदालस्यादिव हमाणाविधिनाविवाहेव स्वघ एषाव

५

घोवर्णानोवसंतऋतवः सोमयागाद्यर्थं नियता यथोक्तकाले तेषां यत्तुपनयनं विवाहे नास्ति संभव
व्यभिचाराभावात् तथापि शुक्रास्तादिदोषनिवारणाय मलहूतौ गर्भाष्टमवर्षेषां न शुद्धोदयप्रवा
धानमिति पक्षस्तेषां सोमाधानमेव शुद्धौ स्यादिति यथा कथंचित् संयोगशुद्धिर्विवाहे न तु मह
त्वादिष्यतीदृशा पारदिवाजपेयेन यजेतेति वाजपेयादीनां यागानां विशेषाणां पारदादेव विशेषो वि
हितानामपि सोमाधानप्रतीत्या मलहूते नतु शुक्रास्तादिदोषवाहुल्ये विवाहेन दग्धमत्रेति निर्णयः सपत्र
येत्रकालनियमाभावस्तदा मलहूतेपि विवाहयज्ञवेत्समिति यथा यागाधाने सोमयागादि मलहूतेपि मे
तमिलकयाह स्यादग्निहोत्रविधिरुदन गोदिनेषो मिश्रयुवोस्तथापि शुक्रस्तेरज्यादिभेद्य विस्त्रामस्ता
थाशिज्जन्यम्भयोनतीवेनाल्लया तेन विजितेनवशात्रुगेहे अजनीतस्नवायणगते दिनेशास्मये अग्निहो
त्रविधिः स्यात् यथाह नारदः गृहप्रवेशे वैवाहप्रतिष्ठामौञ्जिबन्धने माघादिमंगले कर्मविधेयः।
चोत्तरायणे मलस्याग्निहोत्रपूर्वकर्मा भवेदपि विवाहयज्ञवैवाहः स्वार्थेण प्रतिष्ठेव
प्रतिष्ठामिश्रेति मिश्रवर्तिकाविशापयुवाणि प्रमिद्धानि यत्र नैवतोषणीमृगाः शुक्रो जीवः
स्वेज्यः शिष्यः यतेषाम् सतमभूपि स्याभूम अग्निहोत्रविधिः स्यात् यथाह श्रीपतिः पाञ्जाप्रसेषां
लाभेसाडिदेवऊपज्ञेपशासेंथवेदाग्निकाससमाधानमत्रनायणाच्चयवच्यैष्टेपौषकपाल्कौनेविश्र

मुखेशिति रिक्ताक्षितिरिक्ता चतुर्थीनवमीचतुर्दशपस्नाख्याथानतोकार्यंतदुक्तंदीपिकायां षुष्मो
ग्रावित्राणास्त्रग्रे ष्टौर्याग्रेकवेदके ग्रन्याधानमीरिकास्तकार्यवार्थकजे हूनिश्रति कोरोहिणी
पाशीति वेदमंगलपुरुषभेऽपुनीववातेषुतथाग्नेगतेपुतथाग्रह्मतेरेविजितेषुतथापत्रु शूद्रस्यिते
षुपश्याधानतोकार्यं उक्तंचरत्नमालायां क्रजौडजौवैरिश्रणापिसंस्थैःपरानितिनीचगृहोपगोर्वा
श्रस्तंगतेर्वाग्निपविग्रहस्य:करोहितिह्रासविडूषोप्रयाति करणपस्तु शुक्रोदोषमप्याह ग्रतपव
मूलपधेचतुपूणाभिधानमस्याधानेलग्रशुद्धिक्संततिलकयाह। तोककेनक्रफषकुंभनवांशल
ग्नेनौग्रेतनौर्वाविशापीज्यग्रजेत्रिकाणे केंद्रेहिषट्ट्रिभवगोचपरेश्विलाभषड्स्वाक्षिनैर्निधनग्र
न्द्रिपुतेवलग्ने कर्कःप्रसिद्धः नक्रोमकरः क्रषोमीनः क्रुभः प्रसिद्धः पतेषामन्यमेलग्रेनवांशेवाग्न्य
याधानंतोकार्यं तथाक्रेचेद्रेससिचनोग्रग्न्याधानंकार्यं तथावाक्रंश्रीपतिनाशपीविलग्रेवृषवृश्चेच
रेवानदेषाकेवाप्यघनाशपकेन्याधानकालिङ्किजभुगवानोजातोपिनिर्वाणमपैतिवंह्रिरिति न
वमांशपवक्त्रेलेयदस्याबुधवरवाभाषाल्ग्रग्रहणावगाह्नस्तनैतन्मयेतमकर्कनक्रचरामीनविल
ग्रेवागतेतनगतेष्वनरीयेलग्नेक्रमादिलोदयितेवानाशमेतिजनिताषिद्धनाशः लग्नवृहस्याप
लदणान्वाशुक्रोपिलग्रेगोनिषिद्धः यदाहकश्यपः यस्यैवाधानलग्नेस्यचेद्देवाभ्रगुर्नेस्तने उपैतितं।

स्याज्जातोऽग्निर्निर्वाणसंततं ज्वलन्निति रवीति सूर्येन्दुगुरुभौमेषु त्रिकोणस्थितेषु सत्सु केन्द्रद्वादशषट्
त्रिभवनगेषु पापैः खेटैर्बुधशुक्रशनिराहुकेतुभिर्विलग्नात् षट्त्रिस्थितैस्तृतीयैकादशदशषष्ठाष्ट
मस्थानस्थितैः सन्निग्धाधाने हितं स्यात् यदाह श्रीपतिः त्रिकोणकेन्द्रोपचयेषु सूर्येन्दुवृहस्पतौ शी
तकरे कुजे वा पापग्रहैरुपचयस्थितैश्च शुभमध्यात्याधानमामनन्ति इति शुभमध्यजोऽग्निः निधनस्थके
विदाहुः अग्न्याधाने निधनशुद्धिर्भवति अष्टमस्थाने सकलग्रहराहित्यं निधनशुद्धिस्तया युते सत्या।
धाने शुभं तस्मादष्टमस्थाने यः कश्चिद्ग्रहः स्यात्तदा शुभमेव उक्तं च श्रीपतिना वेदे पतीमृत्युमेति
दिशं वह्न्याद्यपको यजमानः ध्याथातोऽग्रेजन्तुर्वा विनियवलिश्चानौ शुक्र विनाकृतौ रिति शुभाग
मः अन्ये त्वेवमाहुः निधनमष्टमलग्नकं स्यान्निधनमिष्यात्कात्तायामाधानकाले जन्मलग्नाभ्यामष्ट
मलग्नमित्यर्थः तस्याशुद्धी राहित्यं तदभावः इति यावत् तेनशुते लग्न इति यदाह कश्यपः पंचांगशु
द्धिदिवसे चेद्रताराबलान्विते चेदेशुद्धिगुते लग्ने वाष्टमोदयवर्जिते इति अत्र व्याख्यानद्वये प्रमाणसद्भा
वाद्वावप्यपि युक्तमिति वयं मन्यामहे अत्र निधनशुद्धिस्त्रनिधनशुद्धीनामभ्यां युते लग्ने इति मूलस्थ
स्य निधनशुद्धिस्वपदस्यैकशेषः सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ वित्येकशेषः यथा व्यक्तौ विवाद।
यस्तत्ता इति तृतीयपदव्याख्यानावसरे वादयश्च वादयश्चेति नित्यां ह्येकशेषाणामन्यत्नमत्रवर्णनप

मु॰ चिं॰ टी॰ न॰ ५२

92

दमंजरीकारादिभिस्तादीनांथानत्वमुक्तं अथाग्निहोत्रिणआधानलग्नवशाद्योगकद्रन्योगा
नत्रुष्टमाह चापजीवेतनस्थेवामेषभौमेनभस्थेसुते अष्टेष्ठेत्रेरवौवास्याहिताग्निर्यजतिध्रुवम
जीवेगुरौचापेस्थयथनस्थेस्थमति ननुस्थेलग्नस्थेआधानलग्नेयन्तवात्वेग्रवेयिष्ठितेमतीत्यर्थः अथ
मेकोयोगः वा अथवाभौमेमेषेमेषलग्नेसतिद्वितीयोयोगः अथवाधनलग्नस्थानस्थेसप्तमस्थानस्थे
भौमेसतियोगद्वयमेतत् अथवाऽर्वेचंद्रेषष्ठस्थानीयेकादशस्थानान्यतमास्थानस्थेसतियोगत्रय
मेतत् एवंविधेलग्नेजाताग्निहोत्रकर्तृःस्याहुर्वेत् सधुवनिश्चयेनयज्ञनिज्योतिष्टोमकरोतीत्यर्थः
उक्तंचश्रीपतिना लग्नस्थेधनुषिगुरावथक्रियेवाभूसूनौदशमगतेथसप्तमेवा नित्यंमाषेगोसहज
षष्ठायगेविधौवाज्जाताग्नियंजजिनसंशयंद्विजेन्द्रइतिकेचिदेवमाहुः ध्रुवेनिश्चितेनिरंतरमिति
यावत् यजतिदेवतोद्देशेनावदनत्यागोयागास्तंकरोति निरंतरमग्निहोत्रकर्मकरोतीत्यर्थः
पद्वाहकथपः लग्नेस्थेचापेजीवेमेषेवासप्तकमंगे गजेकेत्रिषष्ठायस्थेचंद्रेवाग्निर्ज्वलनयल
मितिशिवम् ॥ इतिज्योतिर्विद्वनीलकंठस्यआधानप्रकरणंसमाप्तिमगात्
ॐशुभमस्तुसर्वजगताम् ॥

ॐ नमः सरस्वत्यै॥ ॐ गौरीनन्दनमाराध्य गोविन्देन सतां मुदे। राजाभिषेचनाध्यायः सम्यग्व्या
ख्यायते यथा॥ अथ राजाभिषेकप्रकरणं व्याख्यायते। तत्र वैदिके नृपाभिषेकार्थे न विशिष्टक
र्मणां राजत्ववाच्यः। अन्येषां समस्तकाले विशेषाद्राजाभिषेकोऽपराह्णे नोच्यते। तच्चैतन्मुहूर्तेनैव
कं काम्यः कालशुद्धिनाविशिष्टं दैवशर्मायाह। ॐ राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुर्विन्दुशुक्रैरुदि
तैर्बलान्वितैः भौमार्कलग्नेशाब्दपानमपैः नो चैत्ररिक्तारतिथिनामलिम्लुचे १ उत्तरा
यणगते सूर्ये सितिथ्यां गुर्विन्दुशुक्रैः सुदितैर्बलान्वितैः भौमार्कलग्नेशाब्देशसंस्थितैर्दृढशु
क्रैरुदितैः सद्भिरात्ताभिषेकः शुभाशुभफलदः प्रदः स्यात्। यदाह कश्यपः। यथा तु सं
शयन्यामि भूपानामभिषेचने सौम्यायने सिते जीवे नाले गेन च मूढगो इति तन्नगौवी
णा बृहस्पतिरेष्यादिना प्राग्दक्षिणायने निषिद्धो देवोत्सवान्। शास्त्रान्तरोपयोगस्त्यादिना चतु
रुशुक्रादिदोषरहिते काले भूपाभिषेकोत्तासम्यगेव। किमनेन पुनरुक्तग्रन्थेन। तत्र क
श्यपादिभिरुक्तमिति वाके। तेन सामान्यप्रकरणमुक्तं तत्रान्त। किं तत्रान्येन विशेषाभिधा
नमेव कृते। उच्यते। गुर्वादीनाञ्च बृहस्पतीत्यादिना वाच्यानाम्मूलत्वं गो त्यादिना च समान्यतत्पु
क्तेन दोषरहितत्वं कश्यपादिवचनप्राप्तिः स्यात्। यद्वाऽनेन पञ्चकोत्तरादिदोषाभावे हि

तेषु शुभकर्मवाप्यारामादिकार्यं शुक्रास्तादिदोषसहितेऽप्युत्तरायणेऽपि कार्यमिति त्रिविक्रमार्यमो
ह राजाभिषेकः शुभउत्तरायणे गुरुविन्दुशुक्रे रुदिते बलान्विते रिति सिंहस्थे च मकरस्थे च
गुरौ यत्नेन वर्जयेदित्यादिदोषाणामगरदेगोऽदर्शवेत्यादिनादोषभेदं कृत्वा परिहारस्य लव
च॰॰ त्वादिति न तेषां पुनरुक्तिः ननु सदोषकृतपुगं वात्रे सदोषे वोत्तरायणेन ग्रहालोटघ।
कृतो दोषाविशेषपरालये इत्यादिभिर्यासवाक्यैः शुक्रास्तादिदोषसहिते उत्तरायणेऽपि का
र्यमिति तत्त्रिविक्रमार्यमाह राजाभिषेकः शुभउत्तरायणे गुरुविन्दुशुक्रे रुदिते बलान्विते रि।
ति सिंहस्थे मकरस्थे वा गुरौ यत्नेन वर्जयेदित्यादिदोषाणामपवादस्यादिदोषभेदेन परिहार
सत्वात्किमिति पुनरुक्तिरिति चेन्न कार्योस्येदेहितार्थयात्रायस्याद्वनोहिपद्यकपवासवादस्नेनवारणा
स्यादवस्यदिनस्याग्नेः शुभः स्तोदिहोमदेवप्रतिष्ठादिशुभकर्माणि स्वविनस्युः वृद्धदिनस्याग्रे
पुनः शपितिलदेवरहितेऽपतस्युः नशुभकरस्य गुर्वादेर्मार्गदेशहानर्थमेव कर्तव्यानं वपुनरु
क्तिः सन्नेन यत्नेस्ये वव कृतस्य दोषाविस्मरणार्थमेवावसेवपुनरुक्तिः कन्येनाव दोषहानमेवावश्य
के विवाहप्रकरणे कालाशेदादिदोषाणामपि निरासस्यावश्यकत्वात् उक्तं च वसिष्ठेन तस्मादेतेषु दोष
षु कदाचिन्नाचरेत्कुम्भमित्यालमानेप्रसेनवृत्तान्विते रिति बलेलग्नहादिशिनवेतेनान्विते गुर्विंदुशुक्रे सङ्गी

उक्तं च वसिष्ठेन मूलत्रिकोणस्वगृहोच्चमित्रगृहस्थितैर्वापि तदंशसंस्थैः शुभैर्विलग्ने सततं
गृहेन्द्रादिशां च लक्ष्मीं विपुलां च कीर्तिमिति शुभैस्त्रैर्बलैर्गृहाणामशुभैः स्यान्नदापुंकृते नैव
स्वनीचे शत्रुगृहोपगैर्वा नतं च सौम्ये वा लग्नगृहोपगैर्वा पापोदये शोकभयं न कीर्तिम् । हि शंप
निराना भयमेव राज्ञ इति भौमेति भौमार्कौ शसितौ लग्ने राजजन्मलग्नस्वामी दृशेणवृते
मासे जातके ग्रहमहामहादशान्तर्दशोत्स्वामिनो जन्मपा जन्मराशिस्वामिपतेरपि बलान्वि
तैः सद्भी राज्ञाभिषेकः शुभः । बलान्वितनवमपञ्चमाख्याकृते येषु यदाह वसिष्ठः श्रादानजन्मेशाद
शादिनाथलोऽन्त्यभामस्वामितेर्बलस्थैः उत्पातदोषादिविवर्जितेऽशुभपापादिपानामगतिस्थायाने
जन्मलग्नेजन्मराशिः स्वनया ` शत्रुभावान्नजन्मेश्यो यदाह स्वामीपतिः विलग्नजन्मेशादस्थापादि
नाथमात्तोऽथयात्रीत्तन येर्बलिष्ठैः शतविद्धशुक्रैः स्वरदृश्नालैः महीपतीनामभिषेकश्रेष्ठ इति
नैवेत्त्यति चैत्राख्यमासः रिक्ताः श्राद्धभौमवारः निशाग्रात्रिः मलिम्लुचाधिकमासः एषु गा
नाभिषेको नाशुभः यदाह वसिष्ठः नाभिषेच्यत्परपक्षे च नाधिमासेनभस्सहेत नवरूपे
नष्टाविसितारिकाभ्यां नराधिपः वसिष्ठेन बुधवारस्यामन्वस्यापायाभिनिषेधयुक्तः सुरथा
विक्रमावा शुभ भौमवारवर्जशुक्रवारेष्वादित्येशुचैव बलेदितेऽरत्रनिशोपायेऽस्त्रन्नेयन

मु॰
रा॰ अ॰
५४
९५

भेरुभिषेकरक्षइति यत्रभौमपराक्रमे लोकः राज्ञाभिषेकाहवउक्षदंतिमेतत्क्षिवालांकृषिक
मेणाच वादस्यवलानन यस्य वारेयांभासिद्धिर्मनयोवदंतीति अत्रभौमवारेराज्ञाभिषेकभि
धाने सेनापतिभिषेकविधाने सेनापत्यभिषेकविषयं इष्टं भौमस्य सेनापतित्वात् राज्ञोनोर
विशीनगृहिलिसनोनेतनवारादेणाज्ञया अत्यवासिष्ठदंडे ध्रवोके भौमनिषेधानिविषय
स्यात् यत्ररत्नमालायां मैत्रोबधात्यपाकैनोच सापौष्णिकानिगोविश्वराज्यपितृकर्मचेनुष्ठ
दैत्य अत्राहवतुष्यदाश्रुसैनराज्यंकतेयमित्युक्तत्वमावस्यायामवषणभवस्येवानुयुक्तं ध्रौव
तिवाक्येप्रतिभाति उच्यते जीर्णराजमरणेसंजातेशुभमहूर्तेलभ्योकालान्तरप्रतीक्षायां च।
हिप्रवादिकृतसर्वनाशः स्यादितिसर्वेविषयेपिचतुष्यदकारणे उचादिरभिषेकाव्यक्तव्ययवेत्येवपरं
णाख्येयमितिशुक्लप्रतीमः उक्तंचदेवज्ञमनोहारे मतेराज्ञानकालस्यनियमाद्विधेयते नृपा
भिषेककंतेव्याटेवतेनप्रोयमिति अथराज्ञाभिषेकनक्षत्राणिलग्नशुद्धिंचेदैवशायात् प्राक्
श्रवःक्षित्यहस्तपुनर्वोडभिः पौर्धर्दयोतापचयेशुभेतवापापेस्त्रिषष्ठायगतेःशुभयहैः केंद्रत्रि
कोणायतनेत्रिसंस्थितैः प्राक्कर्मणिस्त्रवणे विशाखिन्याश्विनी प्रष्ठदस्तः पुनर्वाणितो।
हिणिमाराख्येव पौत्रनृभिः सं॰ राज्ञाभिषेकाशुभः यत्राहकरणः उत्तराख्यमैत्रेदयात्

२

वन्दकरोत्नशुभसङ्क्रमणस्थोन्यपौषेशुभं कुर्याद्राज्याभिषेचनमिति पैठीनसेः श्रवणाकेशवाद्दश
भानिर्येषुकुहावेत्रयोदशानिविद्धेकार्तिकासावमहेष्वश्वावामालोचनेनतयथा श्रवःस्विषस्
दधुवेश्वसौम्यग्रहस्याङ्गितिथ्यावरिक्ताइति नाचप्रमाणपपन्नाम: रत्नमालावाक्येभविष्य
तीतिचवाष्ट्रामैत्रशाक्रकरशुष्मरोहिणीवैस्रवाश्रुतिस्पष्टत्वात्स्यच रेवतीमृगशिरोश्विनी
पुष्पिस्मात्तत्तासमाभिषेकेइष्यत्वादिति चेन्मुख्योपि मैत्रशाक्रश्रवणाः पुष्येदेष्वत्रागोणाव
विकारे: पौषेपुष्याघुवेषमृगपित्र्यइतिशोभनोभगणइति तस्मात्त्रिविधानक्षत्राणानिमूलशीर्षो
दयहृति शीर्षोदयामिथुनसिंहकन्यातुलाहालिकुंभाख्या: यदाहवराह: गोजाश्विक
किंमिथुना:समृगानिशाख्या:पृष्ठोदयाविमिथुना:कथितास्तएव शीर्षोदयादिनबलाश्च
भवतिमीनोलग्नेसमेत्युभयते: पृथुरोमयुग्मेवा इति एषुशीर्षोदयवाचिषुशुभाभिषेकलग्नेषु
अथवाउपचयेविशेषोवाननेः स्वजन्मलग्नात्स्वजन्मराशितोवोपचयभवनेत्रिषडेकादशामा
नामन्यतमेनेतोलग्नेगेवासति शुभेशुभग्रहाक्रान्तेशुभग्रहाक्रान्तेवोराज्याभिषेक:शुभ: यदा
हवसिष्ठ: शीर्षोदयेवोपचयेगृहेवास्वजन्मलग्नादथलग्नगेपि शुभग्रहेर्युक्तविवीक्षितेवाप्य
रंपदंस्यान्मनुजाधिराज्ञामिति श्रीपतिराह स्वजन्मराशेरुपचयभवनेगृहे यदाहकश्यप:

मु॰
रा॰
५८
७५

जन्माशेरूपचयेलग्नेगोचरेस्थिरे शुभग्रहेदृष्टितेयुक्तेवाविहितेशुरेइति पेः पापग्रहेः पा
पैरिति पापग्रहेस्तृतीयषष्ठैकादशस्थानस्थितेः शुभग्रहैःप्रथमेचतुर्थसप्तमदशमनवमपंच
मैकादशद्वितीयतृतीयस्थानस्थितेः राज्याभिषेकः शुभदः यदाहवसिष्ठः त्रिकोणकेंद्रत्रिय
नेषु सौम्यत्रिषष्ठलाभेष्वगतेष्वपापैः षष्ठाष्टलग्नव्ययवर्जनेनेत्वेवं दिनराज्ञः शुभदोभिषेक इति
अथ स्थानविशेषेपापग्रहेरशुभफलमाप्यवादेसिद्धवेशायाह पापैस्ततोरिपुनिधने २ स्मृतिः सुत
५ शुत्रौत्रिरंध्रे २ व्ययेगे दरिद्रता स्यात्तेबलसौम्यदृष्टेदरिद्रयोगः सर्वशुभैकेंद्रगतैः शुभग्रहैः
ततोलग्नाश्रितेः पापग्रहैःकुरुरोगःस्यात्तन्वपायेतिशेषः निधनेःपापग्रहेर्मृतिस्यात् सुते न
पंचमेपापग्रहैःपुत्रात्रिःपुत्रपीडास्यात् अर्थव्ययगेद्वितीयद्वादशस्थैः पापैर्दरिद्रतास्यात्
दशमेपापग्रहैलक्ष्मीनिर्धनयोगःस्यात् द्यूनांबुगे सप्तमचतुर्थस्थानस्थितेः पापग्रहैर्भ्रष्ट
पदोभ्रष्टैश्वर्यःस्यात् उपलक्षणत्वात्षष्ठाष्टमद्वादशस्थानस्थितस्थैःदोषिदस्तरः यदाहवसि
ष्ठः पापग्रहैस्त्वात्मगतेश्वनिस्वोरोगीविलग्नेपगतैर्भवेत्सः यदाच्युतः सप्तचतुर्थगैस्तुभ्रष्टाश्रि
तैसर्वस्वतैर्विहीन इति तेनव्ययाष्टेरिगतैःशशांकदितीयरेहैतिनदाबलेवेदितिबलिष
ष्ठापादानात्रिबलस्थैःशशयाष्टमषष्ठगतानउष्टफलइति नात्पर्यं अथापवादमाह सर्वमिति

३

केंद्रगतैः शुभग्रहैः सर्वं प्रागुक्तं हर्षं फलं शुभं शुभोदर्कं स्यात् उक्तं च यस्याभिषेककाले तुः सम्प
त् स्थैर्यं कुर्वते योगा हर्षभंजनयस्य यातेनाह गुरुर्लग्नकोणगो जीवो सितः स्थिरराज्ञा सदा मोदेन राज्य
लक्ष्म्या तृतीयषष्ठगो सौरिस्तथा खबयो गुरुस्थ्वत्र त्रिदिवो स्थिरता सार्थपस्य ॥ लग्नगुरुस्थेन स्यात् यथा
कोणे न वपेवे न वा गुरुः स्यात् ज्ञसितलोराघवच्ह्ष्टः स्यात् क्षितः शुक्रकर्कमेदोषमगः स्यात् ह
षाभिषेकयोगो यो राजाभिषिच्यते सराजा सर्वदा सर्वकाले राज्यलक्ष्मीमिंदते अथ मेको
योगः यदाह वसिष्ठः यस्याभिषेके शुभदृष्टमेत्रो लग्नं त्रिकोणे यदि वा भवेन्नाः षष्ठकृज्ञः
कर्मगतश्च शुक्रः समादते विक्रमराज्यलक्ष्मीं अथापरयोगः सौरिस्तृतीये तृतीयायगो
ष्टाने यथासंख्ये पानि स्तृतीये सर्वयकादशो स्यात् गुरुः खबथोः खदशमेबयोावतर्थेवावेज्ञ
ह स्यादेवं विधे योगे नृपस्य राज्ञो यविधीगृष्वी स्थिरा सदा हृत्तगयास्यात् यदाह कश्यपः
त्रिलाभस्थो सौरिस्तुर्यो चतुर्थेना वरेगुरुः यस्याभिषेकः क्रियतेनुन स्यमनी स्थिरा भीति श्रीपति
रपि त्रिलाभसंस्थो पानि निमरापो मेष्ठ रणेबधुगृहे गुरुश्च यस्यातियोगक्रियतेभिषेकः सपत्न
स्थिरा तस्य विराष्युषः स्यादिति मेषूर्णदशमेके चित्रिलाभारिगो सौरिस्तुर्यो विलासज्ञः अन्यसा
मानौ तृतीयैकादशगाषष्टानामन्यतमस्थानस्थये स्थिते सौरिस्तूर्योस्नानामित्यर्थः ॥ यतदपिशुक्रस्य

मु॰
रा ग्र॰
टी॰
५८
96

यदाह वसिष्ठः उक्ष्णिकालाभ्युदितानां कीर्त्तिलाभे ज्यायदि वै शुभे गेहे यस्याभियोगे क्रि
यतेभिषेकः सैव तस्य राज्ञः स्याच्चिरायुषः स्यादिति ॥ अत्र बहवः पक्षा ग्रन्थाधिक्यमिति शिवे
मयराज्याभिषेकप्रकरणं यथैवोपसंहरति ॥ इति श्रीदैवज्ञानन्तसुतदैवज्ञरामविरचिते
मुहूर्त्तचिन्तामणौ राज्याभिषेकप्रकरणं स्पष्टार्थमेतत् ॥ ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः
श्रीवह्निकायामलया अज्ञानतिगवेषमादितथियामुहूर्त्तचिन्तामणि गोविन्देन विनिर्मितेन
यत्पीयूषधाराभिधे व्याख्याने ह्यभिषेचनप्रकरणं राज्ञो गमहर्षिणीतं ॥ ११ ॥
इति श्रीविद्वद्दैवज्ञमुकुटालंकारनीलकण्ठज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्त्तचिन्तामणिटीका॥
पीयूषधाराभिधायां राज्याभिषेकप्रकरणं समाप्तं शुभम्
॥ ॐ ॥

ॐ गणनायकमाराध्य नीलकंठगुरुं तथा द्विरागमप्रकरणं व्याख्याति विद्वन्मुदे ॥ ॐ अथ द्वि
रागमप्रकरणं व्याख्यायते तत्र पूर्वं नववधूप्रवेशो जाते तदनन्तरं पत्न्याः पितृगृहगमनाय यावद्धाय
प्रत्यर्पणेन स्थिताया: पुनर्भर्तृगृहप्रवेशो द्विरागमनशब्दवाच्यः अथ चाचारः प्राच्योदीच्यप्रस्था।
त्यानामेव तत्र पुनःप्रवेशः प्रशस्तो तत्र नन्महर्तेश पंचचामरच्छंदसाह वेदयोजहायने चतुराद्विमेषगो
रवौ रवीज्यशुद्धियोगतः शुभग्रहस्यवासरे नृयुग्ममीनकन्यकातुलावृषेविलग्नके द्विरागमं ल
घुध्रुवचरेस्तुपेमृदुक्षुनि अथ वधूप्रवेशकथनानन्तरं वधूप्रमाणानन्तराद्विषु द्विरागमं च रोत्कयात्
कदा ओजहायने विषमे वर्षे प्रथमे तृतीये पंचमे वा वर्षे सति तथा चतुलिमेषगे अर्के मेषवृश्चिकमेषस्थि
ते रवौ तथा च रवीज्यशुद्धिः रवेःसूर्यस्य इज्यस्य गुरोश्च शुद्धियोगतः शुभग्रहस्य सोमबुधगुरुशु
क्राणामन्यतमस्य वासरे वसति मिथुनमीनकन्यातुलावृषाणामन्यतमे लग्ने शुभग्रहावलोकि
ते शुभग्रहेवा सति लघुध्रुवचरा: एषां संज्ञा: अश्वपौष्णहस्तमृदुमूलमहत्विनि शमित्रानिपतेशुभे
श्रवः द्विरागमः प्रशस्त इत्यर्थः यदाहश्रीलल्लः तिथ्यादित्यसमीरणादितिवसुश्रीपौष्णवारुण
श्विनी द्विरेणे शुभदा स्युर्वधूसमये मेषालिकुंभे रविः कन्यामन्मथमीनभे नववधूयानं हृषवोलि
के द्वाचार्यमितेन्दुसौम्यदिवसे शुक्रेज्यौ भास्करे इति गम्यकर्तारश्चकानि मास्यधिका स्तुकानिव

जन्मर्क्षे नैवेनोक्तानि श्रीहस्ताश्विप्रथमेनोत्तराहितिति गुरुबलत्वान्न तथाश्विनीमूलाहस्तवारुणानिल
हरिवासुध्रुवपौष्णाश्विनीत्यो अभाजालिगतेरवौ शुभकुम्भेशाश्वोदये भार्गवे सूर्ये कीटकजानुजेगे शुभादि
नेपदेनवरूपरुक्मोमाते हितादित्युक्तिलोमा सगोरुथसितेनो ललाटिगे दिक्षुति छानीता गुणशालिनीन
ववधूर्निःसरेत्संसुवेद्यांदेत लालाटिगान्नोगान्यावायावद्याति शुक्रास्तेनिषेधस्तु सामान्यतोवामणार
मेत्याहितेनोक्तपूर्वतिनष्टनक्षत्रः यद्यपिपाकसामान्येनकालशुद्धिरुक्तानुष्याण्यवपकवेवेवेपोष
हौसतु भृगुरोसस्तु महत्विल्लुषे नवोढागमनेनैवकृतेपंचत्वमाप्नुयादितिबाथरायणवाक्यानेव
वधूप्रवेशः कार्यः १ अथद्विरागमनेसंमुखशुक्रदोषमहर्षिणोक्तं दसाह दैवेज्यशुभिमुख
दक्षिणेपि वृश्चिकस्याद्भेरेकपुत्रेहितिशिशुगर्भिणीनवोढा बालश्चेद्व्रजति विपद्यतेनवोढा चेद्वन्ध्याभव
ति च गर्भिणीत्वगर्भा यदिदैवेज्यः शुक्रोभिमुखदक्षिणगतस्यदिगभिमुखो वानदक्षिणभागेवा
वस्थितः स्यात्तदा शिशुः बालगर्भिणीगर्भवतीनवोढाग्न नगरिणीता चेद्व्रजेत्तदा वंध्यास्त्रपहरा
संभवनारहिता स्यात् गर्भिणी चेद्व्रजेत्तदा गर्भरहिता स्रावती स्यात् यदाहबादरायणः
अस्तंगतेभृगौ पुत्रेनथासंमुखमागते नष्टेजीवेनिरोधेचनैवसंचालयेद्वधूं गर्भिणीबाल
केनापिनववध्वाद्विरागमे पदमेकंनगंतव्यं शुक्रेसंमुखदक्षिणे गुर्विणीस्रवतोगर्भः नोवावास्यसम

रणं भवेत् नवावधूर्भवेद्धा शुक्रे संमुखदक्षिणे यदि हि शुक्रः पूर्वस्यामुदितस्तदा तद्दिशा
यायिनः संमुखः एवमस्तं गते दक्षिणः पश्चिमायां गतः पृष्ठे दक्षिणं गतस्तु वामे स्यात् तदा
पूर्वोत्तरे दिशौ न गच्छेत् किंतु पश्चिमदक्षिणे दिशौ गच्छेत् यदि पश्चिमायामुदितः शुक्रः पश्चि-
मां गतस्संमुखः पदक्षिणो दिशौ गच्छेत् यदि पश्चिमायामुदितः शुक्रः पश्चिमां गतस्संमुखः पदक्षि-
णो दिशौ गच्छेत् पूर्वां गतस्तु पृष्ठे उत्तरां गतस्तु वामे स्यात् तदा पश्चिमदक्षिणे दिशौ न यायात् किंतु
पूर्वोत्तरे दिशौ यायात् पृष्ठभङ्गोऽप्युत्तरवर्तीकोऽतो ऽङ्गुलीनां समभागं वामे करोति अथ समदृष्टिः विदि।
यति शुक्रो वैपरीत्यको सुखदक्षिणे चेति केचित् दीपोत्सवे श्रुतिपदत्तत्रादिनियमे विनैव वधूप्र-
वेशं वाञ्छति उक्तं च पुरस्तगते गुरौ शुक्रे सिंहस्थे वा बृहस्पतौ दीपोत्सवबलेनैव कन्या भर्तृगृहं।
विशेदिति तदेतत्क्लिष्टाचारतोऽप्येय शुक्लग्रस्तु हिमाहवार्थं गयणाः उपचयगते जीवभृगो-
र्देहमनुयागते शुक्ले लग्ने शुभांशे तेगेन वधूर्मर्तेमन्दिरमिति १ अथ शतिशुक्रापवादं मेजभाषि-
णि च्छंदसाह नगरप्रवेशविषयादुपद्रवे करपीडने विष्णुयनोत्थयात्रयोः नृपपीडने नववधूप्र-
वेशाने प्रति भार्गवो भवति दोषकृत् नहि नगरप्रवेशविषयादोषः प्राग्दिशाद्वैतग्रामसत्स्थापद्रवे अ।
पराजकृतोपद्रवे सति दुर्भिक्षादिना वपद्रवे सति गतश्चादिपपादि शुक्रदोषो नास्ति करपीडने

मु°
विर°
टी°
५८
98

विवाहोद्देशेन यात्रायां सत्यां वा विद्युदादेस्तेषां यात्रायां यथा नगमकोट यात्रा देवयात्रा तीर्थयात्रा प्रया
गादिका तयोर्नृपपीडनेनोपप्लुतः सकाशात्पीडने पीडायां दुर्भिक्षता यां सत्यां नेव वधूप्रवेशो नृत
न पविशोता याः कन्या या भर्तृगृहे प्रवेशयतेषामत्यन्तमसद्भावे श्रति भार्गवः सुमन्तुः शुक्रो दोषकृ
न्नहि भवति यदाह बादरायणः संभवन्न शुभं प्रवेशादेशानां विभ्रमे तथा हादे नूतनवधूगमने
प्रतिशुक्र विचारणा नास्ति एकग्रामे पुरे वापि दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे विवाहे तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रं न दु
ष्यतीति नूतनवधूगृहप्रवेशाभिगमने स्त्रीणां प्रतिशुक्रं यात्रायां महादोषः तदा कश्यपेनोक्तं ॥ अथ
पौष्के स्त्रीणां हि गमने तथा गोत्रपरत्वेन प्रतिशुक्रापवादो नरसिंहवज्रबन्धसमाह पितृगृहे वै
त्रुकवधूगृहसंभवः स्त्रीणां न दोषः प्रतिशुक्रसंभवः भूमिका वा तावत्तावसिष्ठक रूपपात्रीणां भर्तृहाजेसु
नेजले तथा चैति च्यपि ताविदं पितृग्रे वधूवर्नविहुवसायादितियत्नात्ययः तस्मिन्पितृगृहे ग्रेवा
स्तेनोशुभ्यमस्तु स्तत्संभवः स्यात्तदा स्त्रीणां प्रतिशुक्र संभवो दोषो नास्ति उपलक्षणत्वाद्वर्तेः स्नपुग
रुशुद्धिगाहित्वसंभवोपि दोषेनास्तीत्यर्थः उक्तं च वशिष्ठेन पितृगृहाग्रे रुजुवस्त्र समुपाः संभवा
वा यदि स्यात्प्रतिशुद्धिर्न भवति रवेः संमतो वा यशुक्रः पाश्चात्त्यग्रहलवतितिथौ चेद्दतारा वि
शुद्धौ स्त्रीणां यात्रा भवति सकलासेवितेन स्वामिसमेति वा शब्दाक्रुरुशुद्धिरपि चेन्न भवतीत्यर्थः ५८

अथ भृग्वंगिरोवत्सवसिष्ठाः कश्यपोऽत्रिर्विश्वामित्र इति ऋषयस्तेषां कुलेष्वेवं तथा भारद्वाजस्य नेः कुले भृग्वंगि
रोवत्सवसिष्ठकश्यपात्रिविश्वामित्राणां तथा भारद्वाजवंश्यानामपि प्रतिशुक्रसंभवो दोषो नास्ति।
यदाह वायुपुराणे: कश्यपेषु वसिष्ठेषु भृग्वंगिरसेषु च भारद्वाजेषु वत्सेषु प्रतिशुक्रं न तिष्ठ
तीति अयं चापवादो यात्रामात्रसाधारणः नहि यागमनयत्र संमति वाक्ये विशेषानुक्तेः एवं श्रा
कयोक्तेष्वपवादेष्वेयं किं विष्णुभागवतादिमहे पूरः केतेषां प्रतिशुक्रयानमशुभं यो वत्सभृग्वंगि
रो भारद्वाजवसिष्ठकश्यपकुलोत्पन्नस्तथात्रेः कुले उभिन्नेविषयश्च वप्रतिमितेन स्याद्धि वाहेतेन था
तीर्थानां गमने तैकेन गरे ग्रामे सोऽपि न स्येति सोमस्यापत्यं सोम्यो बुधः सोमात्रिजातेति चूर्णा बुध
मेन त्रेपि भृग्वादिगोत्रोत्पन्नानामपि तथा यानमशुभं नास्त्येव कावाद्रुभिन्नायुपद्रवसंभवेऽन्येषाम्।
पियानमशुभं नास्तीत्यर्थः नष्टिंतेसमूलवाक्यस्यापवादरूपस्यानुपलंभात् किंच यथा साधारणे
नयस्यैकस्यां विहितैर्यायाद्यायांश्रुकादीषु थिति दिदिः पितृग्रामावचायनयणावाक्येवोपपद्यते नथा
बुधस्येन त्रेगमनेनि षेधात्मकैरेवतत्र दापवादस्यायुक्तत्वदर्शनात् ननु प्रतिशुक्रशनिबुधप्रतिभो
मे गतो नृप। बलेन शक्रतुल्योपिहतसैन्यो निवर्तते इतिवसिष्ठोक्तिरेव तु पसंमत्यदोषनिषेधवाधि
कास्ति किंच अगाय हृषभदद्यान्तर्गणेदघावयायचव तेन तत्स्मृतवर्गादोषस्तत्राणे दवेन शपतीति ॥

म
विवृ.
टी.
९९
99

त्रुपसंसृष्ट्येदोषनिवारकरणार्थापि नैवोक्तिरेवाक्षिप्यमाणमिति चेत् सत्यं प्रतिश्रुतं प्रतिबुध्येमित्यादि
वाक्ये त्रुपसंसृष्ट्यमपि दोषावहमेवेति प्रतीयते अर्थापत्त्या दोषाभाविनोऽपि पतिना प्रतीतं जन्ममपि
तेनैतस्य नान्यग्रहासामाण्यविधेः समर्थ्यत्वात् तिव्राणां रत्नानां रदेनापि प्रतीतं जन्मनेदोषहेतव शक्नोय
हानमीति तत्र योगादिविषयत्वेनापरिहारात् योगाभिहितः सञ्चकसंसृष्ट्येयवनत्रुपसंसृष्ट्ये यतो गो
त्रपतिहावबाधान्ते प्रतिश्रुतेन विद्यते अनुक्तेन न प्रतिश्रुतमित्यादिश्लोकोपात्तस्य पतितोपत्रुपसृ
घ्यपरिहारो लक्षदोषकथनात् तस्मेवतस्याभिधानात् पुनः श्रुतपदेन मुख्यतानवयित सुपात्रे
नदभिप्रायेण लोमेन तथेति महद्भ्यो वाक्यैः मायीयानि मिव न्नयये षोभिप्रायाभिमूलः स्यात् सोऽम्य
नयेति वज्ञामं तथेति वक्तव्यस्यात् तस्यतोक्तं किं च प्रतिश्रुतपदे मुख्येतानवयितम्नुपात्रेमि
सुक्तेन दोषगुक्तेनः शुक्ताल्लदोषस्यामोहत्वके नन हि विषयकोऽयं गोत्रादिपरिहारः कामव्रजे
हाप्रति श्रुतमलं गतेन याया त्रिजिगीषुरजेति श्रीधरोक्तेः अथान्यस्य शुल्कादोषस्यापवादो बु
ध्यानुकूलमपि तेनैव असलंगतेऽप्यास्फाजिति यथायानुत्र्यादिस्यादनुकूलवतीति अनुकूलव
तीया तेव्यतिकृष्ट्वती तथानुकूल्यत्वमदादोषावहमवनदावमपागमि हितपरंनत्रयास्तः समी
वीनो वेति केशपवचनम् गुप्तिकीर्तिका चिदम्यधारय तस्माद्भावनिकेऽर्थे नितुक्तेः प्रभवेस्येति

वृषसंक्रमेशोगोजादिपरिग्रहो दोषो न मणिपदवीमारोहति आदिशब्दात्तु नवभवनप्रवेशो देवानां विश्र
मतत्वोद्वाहे नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति एकग्रामे पुरे वापि दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे विवाहे
तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रं न दुष्यति इत्यादि तत्पराशरवचनाज्ञोमसंक्रमे विवसिष्ठादिऋषिवचनाभावात् किं
तु शुक्रसंमुखेऽयवसयविहारः सोऽपि सर्वेषां यात्रामात्रसाधारणः परंतु शिशुगर्भिणीनववधूनाम
संगतेर्भृगुसुतरस्याहितावादायवायुणादिवाप्तानुविशेषफलावगतिमात्रं तत्रैव विष्णवादीनां वृषसंक्रम
विचारस्तु त्रयाणामप्येवं मूलमतिप्रसंगेन निषिद्धं इति हिरागमप्रकरणे गणेशोपाध्यायसंग्रहरति हिरण
मयूखकारेण समासं ज्योतिर्निबंधे नीलकंठ इति ॥ ॐ गणनायकमाराध्य नीलकंठेन तन्यते श्रुति
ह्यत्र प्रकरणं व्याख्यातं तं न विरोधो मुदे अथाग्न्याधानप्रकरणं व्याख्यायते तत्राग्निराधीयते श्रौत
स्मार्तो नवा कर्म विशेषेणास्य आधानं तत्र विवदन्ते केचित्पाणिग्रहणसमये गृह्याग्न्याधानमाहुः अप
रे पितृभ्रातृभिः सह वा विभागकाल एवाहुः उभयत्र श्रुतौ आवसथ्याधानं दारकाले दायादि।
कालएवैकमिति पारस्करः वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य आदधीत एवकार
आवसथ्यमपीति इतरे तु श्राद्धोदय एवाहुः पुनदष्टुकृतस्तो यदाहुर वैनेश्वाद्धोपरमेनदपरवादध्या
दिति यत्तत्सोमयागानविषयम यदाहापस्तंभः सोमेन यक्ष्यमाणो नक्षत्रं नाद्रियेत इति तत्रा

मु.
वि. टी.
१..

100

पिण्डदानकालस्य प्राशस्त्यात्तल्लाभसम्पादनार्थं न मुहूर्तविशेषणं एवं पित्रादिभिः सह
यस्मिन्काले विभागो जातस्तस्मिन्काले विभागो जातस्तस्मिन्काले पृथक्पाकं विवेचितं व्यतीपातभद्रादिदोष
रहिते प्राधान्येन कार्यमेव तदाग्रयणकालशुद्धिर्नापेक्ष्यते तत्रापि यदि शनिव्यतीपातादौ नाभावो
ज्ञातस्तदा कालशुद्धिं वक्ष्यमाणविधिना विचार्यैव अथ ये पार्वणेनावसन्नश्चरन्तः सोमयागाद्य
नियतापवादास्तेषां आग्रयणविचारो नास्ति संभाव्याभिचाराभावात् तथापि शुक्रास्तादि
दोषनिवारणार्थं मुहूर्तो ग्राह्य एव येषां तु शुद्धा दर्शपूर्णमासानुमितिपक्षस्तेषां सोमायनमेव शुद्ध
द्रव्य इति यथा कश्चिद्विवेचितं चाग्रशुद्धिं विचार्य ततः नक्षत्रादिप्रतीत्या पार्वणस्वयं तु यजेतैव वाज
पेयादीनां यागविशेषाणां शरदादावृतौ विशेषविहितानां मौसमव्यायनप्रतीतावस्मरणे तत्र शुक्रास्ता
दिदोषराहित्यं विचार्येतदयमत्र निर्णयः संपन्नः यत्र तु कालनियमाभावस्तदा मुहूर्तो विचार्य एव
तथाग्निसंस्थापनाधानसोमयागादि मुहूर्तं वसन्ततिलकयाह स्यादग्निहोत्रविधिरुत्तरगे दिने पौ
मित्रध्रुवान्त्यपितृरक्षकसर्वजन्यपितृस्मृतिकृत्तानलनाशपितृजन्मनि नो चेन्नास्तगे तत्र विवर्जितेन
वशगेऽग्रहे उत्तरगे त्वग्रायणगते दिनेशस्य अग्निहोत्रविधिः स्यात् यदाह नारदः ग्रहणे शौवत्सरे
दशनिष्ठोमोऽग्निचयनं मन्वादिमङ्गलकर्मविधेयचाग्रायणे मासस्याग्निहोत्रपूर्वकत्वात्तदा

१..

रंभोपि विवाह्यएवैवाहः स्वोर्थेण धतिष्ठादेवशतिष्ठामित्रेश्वति मित्रेहकत्रिकाविषमास्वेप्युवाणि
प्रसिद्धानि अस्यैवतीपापीमृगाः पाक्रोज्येष्ठः स्वरेज्यः तिष्यः एतेषामन्यतमभयिस्रेषु श्राग्न
ह्योत्रविधिः स्यात् यदाहश्रीपतिः प्राजापत्येपोलभेसद्धि देवेशुष्येज्येष्ठास्वैन्दवकृतिकास्वश्च
माधानमञ्जराणांत्रयेचवसुष्वेषपोक्षे प्राकृनेतिविशमुख्येरिति रिक्तासितिविरिक्तावत्तर्थीनवमीवत।
दृश्यल्लामस्वमाधाननोकार्यंतूडक्षदीपिकायां शुभ्यानचपित्रिघणावासनेज्यहस्तमायिकवंद्के अग्न्या
धानमविक्तासकार्येवाथकजेद्वन्द्वितिकोराहिणीशापानितिवृद्धंमंगलगुरुशुक्रेषुनीचेषुरानेषु।
तथाग्रहानेरविजिनेषु तथापाडूर्ह्रास्थितेषुश्रमाधाननोकार्यं उक्तंचरत्नमालायां अजेडुगो
वैरिपुत्रापिसंख्यः पराजितैर्नीचगृहोपगेर्वा श्रस्तंगतैर्वाग्निपरिग्रहःकतोनिहासंविडघाय
याति कश्यपस्तुशुक्रोदोषमथ्याह. श्रतएवमलयेचनगुणाभिधानेमग्न्याधानेलग्नशुद्धिंवक्त
तनिलकयाह नोककेनकक्रचक्षभनवापालमेनाभितनोरविषापीज्यप्रजेत्रिकोणे केन्द्रे
द्विषड्भवगावपरैस्विलाभशपवस्थितैर्निर्यतशुद्धियुतेवलग्ने कंकाश्च सिद्धः नक्रामकरः
कपोमीनः अंभः श्रसिद्धः एतेषामन्यतमेलग्नेनवांशेवा माधाननोकार्यं तथाऽत्रेवेदसतिच
नोग्न्याधानकार्यं तथाचोक्तंश्रीपतिनापापीविलग्नेन्दुचरेचदेवानदपाकेवाप्यथवापापां

के ऽथाधानकाले हि द्विजपुंगवानां जातोऽपि निर्वाणमुपैति वह्निरिति नवमांशपवकेतच्चरस्थोऽ
चरत्वभावाल्लग्नगे हुताग्नेर्वा हस्त्वनेतन्मत्यहेमकरस्य पश्चिमार्धे भोग्यानि तिन स्रजलचराः श्लो।
ताऽइतिस्वतपवेत हुषणामयानत्सापुङ्क्तेमहे स्वेणकर्केनकच्चदामीनविलग्नमेवागतेनत्वगते।
यत्तदीयेलग्नगाश्च मुदितानीदयितेनवानाशोमतिजनितोपिडूताशः लग्नचन्द्रस्थापलन्तणावा
स्वकोपि लग्नगोनिविडः यदाह कर्णपः यस्मैवाधानलग्नस्थे चन्द्रे वा भृगुनन्दने उत्पत्ति।
तस्माज्जातोऽग्निर्निर्वाणमनतं ज्वलतीति रवीति सूर्येन्दुजगुरुभौमेषु त्रिकोणस्थितेषु सत्स्वके
न्द्रषष्ठिभनेगावपरैस्वन्द्रबुधशुक्रपानिवाङ्केके नभिभिस्थिलाभपावेस्थितैस्तलनीयेकादश
षष्ठगाभस्थानस्थितैः साग्निराधानं हितं स्यात् यदाह श्रीपतिः त्रिकोणकेन्द्रोपगतेषु सूर्येन्दु
हस्पतेर्भौमकेरुजेवा शेषैर्ग्रहैरुपचयस्थितेषु भूमध्यजास्पादनमामनन्ति इतिश्रमध्यजाद्य
निधनस्थेकविरार्कः श्रुताग्न्याद्याने निधनशुद्धिरुक्ता न ग्रहशून्यमष्टमस्थाने सकलग्रहाणां हि निधनशुद्धि
रत्याग्नेरत्याधाने शुभत स्मादष्टमस्थानयः कश्चिद्ग्रहः स्यात्तदाशुभमेव उक्तं च श्रीपति
नावन्द्रयत्नोऽग्नेरसुभेमृत्युमेति द्वितीयवह्न्यादायको याजमानः पापाधातोऽयं तद्वावृत्ति प
वलिष्ठोऽयुक्त विण्णुकृतो रिरितिश्चगानामः सर्वेष्वेवमाङ्गः निधनमष्टमलग्नकस्मान्निधन

मित्याकांक्षायामाधानकर्तृजन्मलग्नाभ्यां स्वष्टमे लग्नमित्यर्थः तस्याशुद्धौ गार्हपत्यं तदभावद्
तियावत् तेनघृतेलग्ने इति यदाह कस्यपः पंचांगशुद्धिरिवमे चेदनाराबलान्विते चेद्देशु
द्धि घृतेलग्ने चाष्टमोदयवर्जिते इति अत्र व्याख्यातेयं प्रमाणसंज्ञावाक्यमपि शुक्रमितिवय
मुक्तस्यापामः तत्र तिथिन शुद्धिस्वातिथिन शुद्धौ तामां घृतेलग्ने इति मूलस्य मतिथिन शुद्धिस्त्वप
दृष्येत्यर्थः सत्रूपाणामेक याच्यापक विभक्तावित्येकशेषः यथाग्वक्षा विवादयस्ताइति त्
तीयपदव्याख्यानावसरे वादयस्त्ववादयश्च तितेष्वाशुत्येकशेषाणाम् न त्वेन मश्च व्यानपदमजी
कारादिभिस्त्वादीनोयाप्तत्वमुक्तं अथाग्निहोत्रिणस्त्वाधानलग्नं वर्षाद्योगाकर्तृत्वे योगानन्तुष्टभ
ह चापजीवेत्तन्नाश्यवा मेषभोगे भवेद्युते घटश्चायेन्नैरवौ वास्याजाताग्निये जतिथ्युवे जीवेशुरौवा
पक्षेयतनसंस्यमतितनस्यलग्नस्यश्चाधानलग्नेयतनगात्येशुद्वेयिपिष्टितेसतीत्यर्थः अथमेकोयो
गः वा अथवाभौमे मेषे मेषलग्ने सतिद्वितीये योगः अथवा यतनलग्नस्यानस्यसममस्यातस्यभा
मे सतियोगह यमेतत अथवाज्ञेवेदष्टतीयेकादशस्थानान्यतमस्यातस्य सतियोग
त्रयमेतत एवंविधेलग्नेजाताग्निहोत्रकर्तः स्यात् भवेत सभुवति स्वयेतयजतिज्योतिष्टोमादि
यागकरोतीत्यर्थः उक्तं च श्रीपतिना लग्नस्य यत्नषिगवध्वक्षियवाभूमस्तोदशामगतेयसम

मु॰
विरी
द॰
१०२

मेषा निर्गमा प्रोग्रसदहजगृहगायगे विधौ वाज्ञाताग्निर्यजतिनमेषायं हिजेंद्र इति केचिदिदमाहुः ।
ध्रुवं निश्चितं निरन्तरमिति यावत् यजति देवतोद्देशेन त्यागं करोति निरन्तरमग्नि
होत्रकर्म करोतीत्यर्थः यदाह कश्यपः लग्ने शुभे वा पदे जीवे मेषे वा सत्र कर्मणे ऊर्जे केचिदु
रायस्य वेदवाग्निजलमनलमिति शिवे ॥ अथ प्रसंगान्निविहरनीलकण्ठस्मरणाद्यानप्रकरणं
समाप्तिमगात् ॐ गौरीतनयमाराध्य गोविन्दं नत्वा मुदे राज्याभिषेकनाख्या यः सम्यग्व्याख्या
येनधुना अथ राजाभिषेकप्रकरणं व्याख्यायते तत्र वैदिकेनाभिषेकाख्येन विशिष्टकर्मणा
राजशब्दवाच्यः पुरुषगतसंस्कारो विशेषो राजाभिषेकशब्देनोच्यते तत्र कर्मैतद्वक्तुकामः
कालशुद्धिं तावदिदं वक्ष्यमाह राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुरुविदशुक्रैः कदिनैर्बलान्वितैः
भौमार्कलग्नेशदशेशजन्मपैर्नो विचारकाः निशामलिनेच उत्तरायणगते सूर्ये सति तथा
गुरुविदशुक्रैरुदितैर्बलान्वितैः भौमार्कलग्नेशदशेशस्पातिचन्द्रशुक्रैरुदितैः सद्भिः राजाभि
षेकः शुभः शुभफलप्रदः स्यात् यदाह कश्यपः अथातः संप्रवक्ष्यामि भूपानामभिषेचनम् ।
सौम्यायने समिते जीवे नास्तगे नीचवृद्धिगे इति तत्र गीर्वाणेन्दुभृगुसुतेषु आदितास्तग्रहहीनेषु यतनि
षेधाद्देवात्ररवतात् पापस्तानाशाय्यात्स्पाटिनावग्रहकृष्णकादिदोषरहितकाले भूपाभिषेको त्रास्य १०२

तथ च किमनेन पुनरुक्तग्रंथेन नवकर्षपादिभिरुक्तमिति । उक्तं वोक्तमिति वाच्यं तैस्तु सामान्यपक
रणस्योक्तत्वात् । किंतु तत्तत्कृते विशेषाभिधानमेव क्रियते उच्यते । गीर्वाणबुधैस्तेष्व्यादिनावाप्य
गमनद्वारोत्पादिनाच सामान्येन पंचकृते दोषराहित्यमनुक्तत्वेकस्यविदेव भ्रांतिः स्यात् यद्
विणायेन शुक्रास्तादिदोषरहिते शुभकर्म । वाप्यारामादिकार्ये शुक्रास्तादिदोषसहिते उत्तराय
णे गुर्वादित्यशुक्रास्तादिते बलादिते वा इति । सिंहस्थमकरस्थे च गुरौ च तेन वर्जयेत् । इत्यादिदोषाणां
मध्ये गतेन दोषत्वेनादिनादक्षिणभेदकृतेन परिहारस्यस्वस्य त्वादिति नैतेन पुनरुक्तिः । ननु सदोक्त
तत्र गंगायां सदेव आत्मरायणेन च ग्रस्यादि यत्र तोदोषा विशेषगालनेन पादिभिः वासवादौ दोषाणामपि वा
रणस्यादिदोषाभेदेन परिहारस्य तत्वात्किमिति पुनरुक्तिरिति चेन्न काशी विश्वेश्वर तीर्थयात्रादिप्रसंगात्तद्वि
षयकपवाद अपवादत्वेन वारणस्यादावत्र्यादिनस्यास्ताः शुभादेवमहादापलिप्तादिशुभकर्माणि
विनस्युः । बहूदिनस्यास्ताः शुक्रास्ताः पुनरपि विलंबदोषराहित्यं च वस्युः । नन्वस्मकरस्थगुर्वादेर्मगधेष्वस्यात्ना
थमेव कर्तव्यावशेषेण पुनरुक्तिः । नन्वेनावद्दोषहानिमेवाव एवं कर्त्तव्या दृष्ट कारणा ज्ञात्वा नैवयात्रादि
षा ``` णामपि निरासस्या विशेषकत्वात् । उक्तं च वसिष्ठेन । तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचिन्नाव रुक्मभ
मित्यलमति प्रसंगेन बलाबलैरितिबलेस्वगृहादिस्थितत्वेन नानिर्बलो शुक्रेः सत्विः राज्ञा

मु.
चिं. टी.
टू.
१०३

103

राज्ञाभिषेकः शुभः उक्तं च वसिष्ठेन मूलत्रिकोणस्वगृहोच्चमित्रगृहस्थितैर्वापि तदंशसंस्थैः शुभैर्वि
लग्नस्थितैर्ग्रहेन्द्रादिशांतिलक्ष्मीर्विपुला च कीर्तिः इति अथ नीचे वा लग्ने ग्रहाणामशुभं स्यात् तदप्यु
क्तं तेनैव स्वनीचगैः शत्रुगृहोपगैर्वा तदंशगैर्वास्तगृहोपगैर्वा पापोदये शोकभयं च कीर्तिं दिश
ति राज्ञामशुभं समस्तं राज्ञामिति भौमार्कौ ग्रसिद्धेश लग्नेशो जन्मलग्नस्वामी वर्तमानजातकीयमहा
दशांतर्दशयोः स्वामिनौ जन्मपो जन्मराशिस्वामी एते रव्यपि बलान्विते सति राज्ञाभिषेकः शुभः
बलान्वितं समधुना व्याकृतमेव यदाह वसिष्ठः अथानुजन्मपादशाधिनाथ रवींदुभौमेज्यसि
तैर्बलिष्ठैः उन्मानदोषादिविवर्जितेषु नराधिपानामभिषेक उक्तः अथानुजन्मलग्नजन्मराशि
स्वनयोर्वेशावाथानजन्मेशो यदाह श्रीपतिः विलग्नजन्मपादशाधिनाथमातीज्यावीतनयैर्बलि
ष्ठैः गुर्विंदुशुक्रैः स्फुरदंशुजालैर्महीपतीनामभिषेक इष्टः इति नो चैत्र इति चैत्राद्या मासः रिक्ता
ग्नौ भौमवारः निशा रात्रिः मलिम्लुचो अधिकमासः एषु राज्ञाभिषेको न शुभः यदाह चैत्रेश्वरः
नाभिषिच्यो नृपश्चैव नाधिमासेन भृग्वते नष्टे भृगौ वा विधौ नो रिक्तायां न रात्रिषु वसिष्ठेनाप्यु
वाच स्यामावास्यायां स्थिते घटं उक्तः सप्तम्यादिरिक्तासमायां तु भौमवारवर्जे शुभवारे शुभदिने शुभे च ब
लेदिने चरत्वनिषेधो यो अस्तंतेनैव तेभवन्त्वभिषेक इष्टः इति पञ्चभीमपराह्नमाका राज्याभिषेकाद

वड्वृद्धं तिमेनक्षित्रे नो कृत्तिकर्मेणोच वाटस्य वृद्धाततनयस्य वारे शारे भक्षिद्धिं मृत तयोवदं तिइति
मूत्र भौमवारे राजाभिषेकविधाने सेनापत्याभिषेकविषये दृष्टव्यौ भौमस्य सेनापतित्वात् राज्ञो नो रवि
पीतमूर्त्तिनि सुतो नीतेति वराहेणोक्तत्वात् अन्यथा वक्षिष्ठ वे उक्त रात्रो भौमनिषेधो निर्विषयस्या
त् यन्न रत्नमालायां मेत्रौषधानि शाक्ते तोवस्त पौष्टिकानि गोविश्वराज्यपित्र्यकर्मवन्दनस्य टन ।
भौमेहिर्व त्वष्टादात्रेकर्णराज्यक तेद्यमित्रे कैतन भूमावस्यायामवरपभव रवेवस्यपुष्के श्रीपति
वाक्य पतिभाति उच्यते जीर्णेराज्यमरणे संजाते अच्चादः पौष्णमेवातिवलदोष निवासं पूर्वकस्य भव
हूतेलक्ष्या कलातः पती वायो वहिषूटादिकृतं सर्वनाशः स्याद्दिम्ये देव विवर्येषि चन्द्रष्यदकरण
पूर्णाद्दिरभिषेक व्यपवेसंवपंस्म्याद्विमितिशुक्रे पतीमः उक्तं च दैवज्ञमनोहरे मृते राज्ञि न काल
स्यान्नियमो त्र विधीयते स्यादभिषेकः कर्तव्यो देवं नतः शुभाय सति । अथ राजाभिषेकलग्नाणि ल
ग्नशुद्धिर्वे दवशमाह पाकाश्व शुभैः त्रिषष्ठायस्थितोऽभिः पीर्णेरंपयोपचेयशुभैः तौ पापैस्तिबष्टे
यगतैः शुभग्रहैः केन्द्रत्रिकोणायगतैः समस्थितैः पापैश्च षष्ठः शुभ्र । शुभवर्गः त्रिषष्ठवपवशमिङः
पतेरुदुर्भिः सद्भी राजाभिषेकः शुभः पलाहकुरुपपः उक्तं च दैवमौत्रेन्दयात् वन्दकरोऽशुभस्य
न्यायोज्यायोऽभिषेकजयाद्राजाभिषेचनमिति पंडन्नाशायात्रवाक्याद्वादशमानिग्रस्यकृताके च ।

योदशाच्चिवैकादिकासाक्षमहेस्थरवाकालोवनेनयथा श्रवः त्रिशन्मृदुध्रुवेषु सौम्यगृहे स्वामिमित्रया
वीक्षितेऽहनि नाडघमासाणपरणामः रत्नमालावाक्यं भविष्यतीति निधुर्वेम च शाकंकरपुष्यरोहिणीवे
स्वेषु तिसृषूत्तरासु च रेवतीमृगशिरोश्विनीषु यदिन्द्राभतासमभिषेक इष्यते चेदेषु वापि क्षिप्रशाके
श्रवणः पुष्यश्रीणुत्तराणि वाश्विकरेः पौरु प्राजापत्यं मृगशिर इति तस्माश्विन्याग्रहणे निर्मूलं शीर्षो
दय इति शीर्षोदयमिथुनसिंहकन्यातुलावृश्चिककुम्भाख्याः यदाह वराहः गोजाश्विककिमिथुने
ति यत्र शीर्षोदयराशिषु स्वाभिषेकलग्नेषु स्वच्छ वा उपचये वितिथानन्वेकः स्वजन्मलग्नात्स्वजन्मराशितो
वा पूर्वत्रयं क्वेनेत्रिषडेकादशाज्ञानामन्यतमे तस्मिंल्लग्ने वा सति शुभेशुभयद्वाङ्गे तेशुभग्रहस्तते वा रा
ज्ञाभिषेकः शुभः यदाह वसिष्ठः शीर्षोदये वापचये गृहे वा स्वजन्मलग्नादथ लग्नेपि शुभग्रहे
युक्तनिरीक्षिते वा स्थिरे प्रदेस्यान्मवते हि राज्ञामिति यदाह कश्यपः जन्मराशेरुपचये लग्ने शी
र्षोदयेस्थिरे शुभग्रहैर्दितयुते नष्टेन्दौ वीक्षिते परैरिति अपरैः पापग्रहैः पापैरिति पापग्रहे स्तृती
यैकादशस्थानस्थिते शुभग्रहे प्रथमचतुर्थसप्तमदशमनवमपञ्चमैकादशद्वितीयतृतीयस्था
नस्थिते। राज्याभिषेकः शुभदः यदाह श्रीवसिष्ठः त्रिकोणकेन्द्रेतिगतेषु सौम्येष्वथ त्रिषष्ठलाभग
गतेषु पापैः षष्ठाष्टलग्नान्त्यव्ययवर्जिते नव वहुदशागात्ता शुभदोभिषेकः इति अथ यस्नानविशेषपाप

ग्रहैः शुभं फलं स्यात् पूर्वादमिंद्रं वेशायाह पापैस्तत्रैः कष्टिः यत्नेमृतिः स्तेपुत्रानिर्थव्ययगोर्ददरिद्रता
स्यात्तेव लसोभ्रष्टपदोपुनात्रुगोः सर्वशुभंकेद्रगतैः शुभग्रहैः नतेलग्रस्थितैः पापग्रहैः क्रूरको
गः स्यात् राज्ञः इनिशेषः निधनेपापग्रहैर्मृतिः स्यात् स्तेपवमेपापग्रहैः पुत्रार्तिः पुत्रपीडा स्यात्
स्त्रवव्ययगते द्वितीयद्वादशस्थैः पापैर्दरिद्रता स्यात् दिवशमेपापग्रहैरलसोनिकृष्टयोगः स्यात् पु
त्रागेः सप्तमचतुर्थस्थानस्थितैः भ्रष्टपदोभ्रष्टैश्वर्यः स्यात् उपलक्षणत्वात्षष्ठाष्टमद्वादशस्थान
स्थितः स्वीयोपिस्त्रुदः यदाह वसिष्ठः पापग्रहैः खोत्पगते स्मृतिः स्वीयोगी विलग्नोपगतैर्भवेत्सः
पट्चतः सप्तमचतुर्थगेस्तपुत्रस्थितैः सर्वस्वैर्विहीनः इति नन्वव्याख्यातियातः पापाक्रूः द्वितीय
ये इतिनतदाबलीवेटि इति बलिशाद्वापादान्विबल स्वर्शे व्याख्यासप्तगतानां इष्टफलं इनितास्वर्थस
स्त्रणापवादस्मादस्मवेमितिकेन्द्रगतैः शुभग्रहैः सर्वप्राप्तकेइष्टफलं शुभः शुभादके स्यात् उक्तंच
स्वस्थाभिषेकरात्नः सपत्नेयक लग्नय योगहूयत्नगप्रयातेनाह गुरुलग्नकोणेकुजारोसितः खेस
राजासत्प्रमोदेन राज्यलक्ष्मी तृतीयायगोलारि सर्यो वेवयोग कस्वद्वरिद्वीक्षिप्रशस्तुत्रपस॥
लग्नेगुरुः स्वोत्स्यादथवाकोणेनवपंचमेवागुरुः स्यात् कुजामेगलोधयोशत्रुगृहेषष्ठस्यात्
स्थितः शुक्रः कर्मगः दशमगः स्यादेताहयोगाभिषेकयोगराजाभिषेकउच्यते सराजासर्वदास

मु॰
चिं॰
टी॰
१०५
105

वैकालं राज्यलक्ष्मीमोदते स्वयमेकोयोगः यदाह वसिष्ठः यस्याभिषेके गुरुरुहृत मैत्रीलग्नेत्रि
कोणे यदि वा भवेत्सः षष्ठः ऊजः कर्मगतस्त्र शुक्रः समोदते विक्रमराज्यलक्ष्मी इति अथापरो यो
गः सौरिसयौ तृतीयगौ स्यातां यथासावु पातिस्तृतीयस्थ एकादशे स्यात् गुरुः खबन्धो खदशा
मबन्धो च तत्थे वा वेक्षृहः स्यात् एवंविधयोगेऽन्यपस्य राज्ये स्थापि राज्ये पृथ्वी स्थिरा सदा हस्तगता स्या
त् यदाह कश्यपः त्रिलाभसंस्थौ सौरिमन्त्रियौ चतुर्थे वाब्रे गुरुः यस्याभिषेकः क्रियते तत्र तस्य मही
स्थिरेति श्रीपतिरपि त्रिलाभसंस्थौ पापौ तिग्मरश्मी मेषूरणे बन्धुगृहे गुरुश्च यस्यात्र योगे क्रि
यतेऽभिषेकः संपत्स्थिरा तस्य चिरायुषः स्यात् इति मुहूर्तदर्पणे केन्द्रत्रिलाभारिगतौ सौरिसूर्यौ
वित्याङ्कः अन्यत्समानं तृतीयैकादशषष्ठानामन्यतमस्थानद्वयस्थितौ सौरिसूर्यौ यस्याभिषे
कः यत्तदपि युक्तमेव यदाह वसिष्ठः दुश्चिक्यलाभारिगतौ विनार्कौ खेस्थो महेज्यो यदि बन्धुगे
हे यस्यात्र योगे क्रियतेऽभिषेकः संपत्स्थिरा तस्य चिरायुषः स्यात् इति मुहूर्तवचनद्वयदर्शनात्।
एवमादिकल्प्यमिति शिवं अथ राजाभिषेकप्रकरणं ग्रन्थेनोपसंहरति इति श्रीदैवज्ञानन्तसुतदै।
वज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिन्तामणौ राजाभिषेकप्रकरणं सम्पूर्णमेतत् नवमं ज्योतिर्विद्व
नीलकण्ठविदुषाद्रति ॐ पार्वतीप्राणदयपद्मभास्करो वक्रतुण्डमवयमवाप्यरणाम संज्ञणम्यगुरू।

तेनयाल्विनोयात्रिकप्रकरणस्फुटोपिकं अथयात्राप्रकरणंव्याख्यायते तत्रकिंविकार्यमदि
प्रपदेशांतरगमनेयात्रा सावसंक्षेपतोद्विविधाएकासमरविजययात्रा अपरासामान्ययात्राते
त्रशत्रुनगरजयार्थंवक्ष्यमाणयोगलग्नज्ञानकोशराज्ययोगलब्धश्राथामेनयायात्रासासमर
विजययात्राख्यायद्यपिकार्याणिविघ्नराणाणिविनैवशुद्धिंकदैवबाहुल्यादवश्यंयांति तथापिशुद्ध।
संभावनानात्स्यवयाद्व्याजेनापेवारणस्पृष्टितापदर्शनार्थंचतिथ्यादिशुद्धिसंगीकृतयया
यात्रासासामान्ययात्रा यद्वकृतवर्मिहननपतिविषयेविजयार्थंयाल्पयात्रातसमरविजयाख्याति
रिविलापरयात्रायासासामान्याभवेद्विविधा कथितनिधिवासरत्नाभिमतफलदाभवेत्स्वकाम
न्या समराङ्कयावयात्रायोगविलग्नद्वितीशयायोक्तिति तत्रयात्राप्रकरणमारिप्सुर्ग्रंथकृद्यात्रा
यिकारिणःकार्यवृत्तद्विर्णिणीकृत्स्नसारं यात्रायांशविदितजन्मनान्यपाणांदानवर्णदिक्षसमबुद्ध
जन्मनाच प्रश्नाद्येकृदयनिमित्तेनलक्ष्यतेविताते शुभाशुभंबुधःप्रदध्यात् वैदिकोनिमित्तस।
कललोकहितकारित्वात्स्थपवक्ष्यमाणशुभाशुभमसहायविचारस्यसकलमिश्रसंपन्नेव
नतदीनत्वात्तत्रप्रहरणेनवल्ल्यग्रहणज्ञातव्येवर्षविचारोगुरुहृद्दृतिवाच्यं वक्ष्यमाणयोगल
ग्नेशुभानिश्लोकेराजपदोनपादानप्रसंगात प्रकरणादेवतल्लाभात् अविस्मरणार्थमितिचेन्नदि

कुतूहलादावप्यविस्मरणार्थं नृपग्रहणं कर्तव्यं स्यात् तस्माद्यथासंभवं राजव्यतिरिक्तस्य चात्मनो।
देवप्रश्नविचारउपयोज्याः एवमेव वसिष्ठादिऋषिवाक्यमपि समाधेयं अविदितजन्मा यात्रादि।
कादिनक्षत्रजन्मसमयोलक्षणाभावात्कालीनलग्नकुण्डलीस्थशुभाशुभफलादेशमतानेयं वा तेषां।
नृपाणां यात्राद्यादिवसं ज्ञातव्यं यात्रादिने प्रश्नलग्नमित्यर्थः वा तत्कालीनदिवसवासवादिति दिवसश्य
वृत्तान्तपुस्तकलिंगः तस्य ज्ञानार्थं जातकशास्त्रार्थीनां शुभफलदग्रहस्पष्टदशायामंतर्दशायां च या
त्रानैव विधेया यदाह स्वर्णचूडः विदिते होरावाशीघ्यानादिबले ग्रहाणां च शुभाशुभं परिज्ञाते शु
भमशुभं यात्रादिकृत्याख्यमिति वसिष्ठोपि निखिलगुणयुतानां राज्ञां कथयामि विधानमत्र यात्रायां
जातकमवलोक्य वदेत्फलसिद्धिस्तत्पृथान्यथा भवतीति ननु यस्य दैवाज्जन्मकालो न विदितस्त
स्य कथं यात्रा स्यादित्यत आह अथवेति अज्ञातजन्मजन्मकालो येषां तेषामपि प्रश्नाद्यैः
पृच्छोपचुम्बनादिभिरशुभमशुभे विज्ञाते सति शुभे यात्रादिवं स च दद्यात् कीदृशैः स्तुउदयोदि
नेदिने राज्याभिवृद्धिपथवालग्ने निमित्तशकुनादि पनदादीनि वस्तूनि मूलभूतानि निधान।
कारणानि येषां तैः यदाह नारदः अज्ञातजन्मनां नृणां फलानि उदयवर्णवत् प्रश्नोदयं।
निमित्ताद्यैस्तेषामपि फलोदय इति ननु च नारदवाक्येऽज्ञातजन्मनः पुंसो यात्राफलं शुभं।

त्वरत्वमिति पूर्वार्धे उक्तं प्रश्नादिना तच्छुभनिर्णयस्तद्भावे तादृशस्यापि फलाभिविति
पूर्वापरविरोधः उच्यते प्रश्नादिना हि शुभाशुभनिर्णये कृते निष्पन्नमपि यात्राफलं त्रुणाद्ध
रत्नसंत्रुणः कीदृग्विशेषः सप्तपाणांक्रिकाहुंभिन्दन देवाद्येकः ककारादिका वर्णैस्तातत्स
द्वादिंदृयत्नात प्रश्नादिना शुभनिर्णयस्तद्भावे क्रियमाणा यात्रा वाच्यकफलदेति न कोपि वि
रोधः विशेषमाहू दृहयात्रा शावराहः तस्मान्नृपः जन्मसम्पुष्पफलाय हूस्तः प्राप्तः प्रणम्य
देवपूजादिद्भिर्माव्यः होराशास्त्रज्ञपालान्हितकारिणश्च सुहृद्देवगणकान्सम्यक्
देवपृष्ट्वा अथ नृपतिसमीपे दैववित्सत्तमाः प्रणम्य फलमुदययन्ति मित्रे तत्के यच्छात्रदृ
ष्ट्वा सदसि सदितिवाच्यं यद्यपि स्यादनिष्टं स्फुटमिह कथनीयं मंत्रिणाम्भोजवेति १ अथ
ज्ञाताज्ञातजन्मनां शुभाशुभावगमे यात्रावद्रूपते नचज्ञातजन्मनां ज्ञातकाद्यवगतशुभफल।
यात्राविचारो त्वायाससाध्यो ज्ञातजन्मनां तु ज्ञातकशास्त्रप्रश्नायनकैः कृपप्रश्नतयाच
निर्वाहस्त्यापं कान्शुभफलयात्रावेदकप्रश्नकुनविलंबितेनाह जन्मराशिगतेनोयदिलग्न
गतदपि पोयरिवानन्तपवचे त्रिविधवायपूर्हयदिवेदयाविजयमेव भवेदवध्यापतेः न
न्वत्रकथमज्ञातजन्मनं यावताजन्मराशिलग्नंविनाममयज्ञानेनैवभवेत मत्पोयद्यपि।

षिं लग्नज्ञानं व्ययादिविशिष्टज्ञानकालेऽगतशुभफलं च ग्रहदृष्ट्यानव्ययमादत्तान्जन्मलंग्न
तयोर्वा राशिलग्नज्ञानाभावे यदि पृच्छतीति प्रश्नं वक्ष्यति जननं जन्म तन्नाम्नो भूपिनो राशिलग्ने न
यदि प्रश्ने स्यातां म जन्मराशिर्जन्मलग्नं वा यदि प्रश्नलग्ने स्यात्तदैव सत्या पेनराज्ञो विजय एव
शुभग्रहवानदपि यो जन्मलग्नजन्मराशिपाः स्वामिनौ यदि लग्नगतौ स्यातां तदापि वसुधापते
विजयः वा शुभग्रहवानत एव नाम्नामेव जन्मलग्नजन्मराशिभ्यामेव त्रिविधु वा यग्रहतृतीय
षष्ठदशमैकादशानामन्यतमे पृष्टुर्दयो लग्ने स्यात् यदाह नारदः जन्मोदये जन्मराशौ
तयोरीशास्तु तेपि वा शत्रुभ्यो व्ययारिषष्ठेषु यातः शत्रुं नयत्यपि वेति नरतदीशाः शुभग्रहेक्ष
लग्नकोपचिह्नित इत्यादि विशेषाख्यः यदाह वसिष्ठः जन्मराशौ लग्नगते नदीशे वापि
लग्नके सर्वलाभप्रदा यात्रा सग्रहेशा शुभग्रहदृष्टेति केचिन्नाभ्यामिति तेन जन्मलग्नजन्म
राश्यधिपाभ्यामित्याहुः तच्च जन्मराशिविलग्नाभ्यां लग्ने चोपचये गृहे संपूर्णफलदा या
त्रा तथा वा विजयप्रदेति वसिष्ठेन कथनात् एवं जन्मराशिविलग्नाभ्यां लग्ने दोषपचये गृ
हे शुभकथनात् २ यथान्यप्रश्नमजनभाषिणो छन्दसाह विप्रजन्मलग्नभमथाधिपौ
तयोस्तु नयवचोपचयमह्वेन्द्रवेन हिबुकेत्र नेष्टशुभवशाकस्तनोपरि समकोदय।

ष्टेस्तदा जयः रिपोः शत्रोर्जन्मलग्नं जन्मराशितश्चेत् तन्नाशमूलस्याद्धिबुके वा तद्येद्यूने
सप्तमे वा तदा तत्राजयो भवेत् अथवा तयोः शत्रुलग्नगतराश्योः अधिपौ स्वामिनौ अष्टमूलग्न
हिबुके द्यूने वा स्यातां तदापि जय एव अथवा तन्नष्टवतीभ्यां शत्रोर्जन्मलग्नजन्मराशिभ्यां
भवेद्वा यद्यव यगृहं त्रिषडेकादशदशमानां मध्ये तम गृहं अष्टलग्नाद्धिबुके द्यूने वा च स्यात्तदा
पि जय एव अथवा तन्नोऽष्टमूलग्ने शुभवर्गकः शुभग्रहाणां षड्वर्गकश्चेत्स्यात्तदापि जय एव
अथवा यदि मस्तकोदयाः शीर्षोदयराशयः अष्टगताश्चेत्स्यात्तदापि जय एव शीर्षोदयरा
शीनाह वराहः मेषजाश्विककर्किमिथुनाः समृगा निशाख्याः पृष्ठोदया विमिथुनाः कथि
तास्त एव शीर्षोदयादिनबलाश्च भवन्ति शेषाः लग्नेसमेताः उभयतः पृष्ठ मलग्नमितिपृष्ठ
रासः मीनः शीर्षपतिः इदमष्टति संभवयदास्ते हिबुके वा विजयस्तदा पियासोः पिरस्ता
दयमेति यश्च राशिर्जेयकुलोपृष्ठदयेन तेषेष्टवर्ग इति यदा अस्ते इति परिच्छेदः अस्तेस
प्तमस्थाने इदं शाहीनपाणकर्पयार्थ्यः पराहस्पति जन्मराशिस्तत्जन्मविलग्नं तत्पतीउद
यगौ यदि वास्तः अयकर्मरिपुभानि तन्नाभ्यां शात्रवं तयस्तुपेति न तदानीं इति जन्मराशी
त्यादिकं सर्वं शत्रुसंभवं चेदस्ते सप्तमस्थाने स्यात् अथवा हिबुके स्यात्तदापि या त्रन्तपस्य विजे

मु.
विं. टी.
द.
१०८
108

यदुक्तमर्थः चन्द्रोपि उदयं उदयपं वा जन्मभं जन्मपं ज्ञातउपचयगृहं वा वीक्षते यो यियासोः
विनिहन्ति समविपक्षं विदिशत्रोरिं दिवा हिबुकगृहसमेत पृच्छतो लग्नस्थितो वेति ३ अथ ज्ञातजन्म
नो शुभफलं दं प्रश्नतो दर्शकछन्दसाह ॥ यदि पृच्छति नो वसुधारुचिराशुभवस्तु पृच्छति तदा
हीनं न वा यदि पृच्छति वादरतो यः शुभग्रहदृष्टयुतं च बलं मम इपि अत्र च यथा प्रतं जयं इत्यनव
तेन यदि प्रश्नितनो ग्रहबल एव यथा भूमीभु विसस्यात अथवा यदि शुभवस्तुवस्त्राभरणादिक
निदर्शनं गं सुवर्णगोचरदर्शन गोचर वा दर्शनमात्र वाद्दृष्टे अथवा प्रश्नावसरे तो दैवज्ञं स्पृ
शति नदीव यथा पतेजेयः स्यादिति सर्वत्र व्याख्येयं यदाह श्रीपतिः मनोरमाभूर्यदि पृ
च्छकः स्यान्मांगल्यवस्तु कविदर्शनेन सः यथा दर्शनं पृच्छति वा ग्रहस्तेन दारिपोर्दृष्टि जयस्त
वेति अथवा बलं लग्ने मेषकर्कटत्तुलामकराणामन्यतमे यदि प्रश्नलग्नं शुभग्रहैर्दृष्टं युतं
वा तदापि जयो तस्य यात्रा तः करोति राशिगोमतेपकलेवच रेविलग्ने शुभदृष्टियुक्ते इति श्रीप
तिः अथ ज्ञाताज्ञातजन्मनो पुंसां यात्रायां न शुभफलदं प्रश्नं मालिनीछन्दसाह वि
धुजग्रुत लग्ने सौरि दृष्टे च दृष्टे तिमदन स्थले ग्रंगे भास्करे पि हिबुकनिधनहोरा सु
नेगवाविपाये समपरिभवतीभगाः प्रश्नकर्तुः स्तदानीं चन्द्रमंगल ७ केलग्ने मोमा[illegible]नतारे

१०८

क्षेत्रदाश्चकर्तुर्भे गोत्रपादेः पापयुतः पतङ्ग यात्रायां वा स्यात् अथ चेद्देशस्तिभवनमदनसं
स्थःस्वमसमसमसंस्थो लग्नगोचभास्करे मरूपेवं विधे योगेषु स्वभंगः स्यात् तथापि स्वव्य
यानामनेकार्थता हि पर्यायोर्थः तथाहि अपि विपर्यये वा सति भास्करेस्तिमस्तनस्थे वंहे
लग्नगा सूनि पर्व विधे योगाश्च स्वभंगः स्यात् उक्तं च वराहेण स्वदेहकार्ये लग्ने भंगः स्यात्
स्मनोहिते पुनस्तेयनेगा वेहेलग्नयाते दिवाकरे विपर्यये वा तेस्य सा सूभयवयायामस्ति
वा अथवा पापग्रहे च नरच्छेम लग्नसप्तमस्थानानामन्यतमस्थे सति स्वभंगः स्यात् उक्तं च
वराहेण नियतं हि बुकदोसप्तमदैवपापा अशुभफलकराः स्युः पृच्छतामानवानां ५
॥ अथ यात्रा कुस्याद्दिशि यास्यतीति प्रश्ने निर्लियं भजंगपयाते नाह त्रिकोणोऽङ्गजात्मेषि
शुक्रस्य जीवा यदेकोपिवा नो गमोत्काक्ष शीवा बलीयांस्तु मध्येऽयो ग्रहः स्यात्तत्कायां
दिशां यत्नात्तेने पृष्ट अङ्गात्मगलाद्विकोणेन बुधवमेमसौ रिपुक्रम जीवानामन्यतम
स्थेनदायात्रायां दिशि मन्दहिंसा नियामिख्यति तत्र दिशिगमागमनं न स्यात् अथवा स्वके
क्षपीत्रिकोणेस्मान्नदायात्राया स्वहिं दिशिगमनं न स्यादेवं तर्हि क स्यां दिशि गमनं स्या
दित्यत आह बलीयानिति तथा मध्ये पुनः कोहि बलिष्ठ इति अन्यकारकयोर्मध्ये पाय

मु॰
वि॰टी॰
२॰
१०५
109

ह्योबलवान्स्यात् स स्वकीयां दिशं शस्तसंप्रयंतं नयेत तत्त्वः पादमूले यदाह वराहः एकोपिजी
वज्ञसितासितानां कुजादिकोणेषु वितोषवेंदुः यत्राथ यातस्तत्र नयाति यातान यान् बलीयान्नयति
स्वकाष्ठामिति काष्ठां दिशं यह्नदिशस्तु स्वयं स्थितो भूमिमतन्द्रस्यादितावक्षति ८ अथैतेनाह
यायोगह्वितो पंमहतलेस्वछन्दसाह ॥ अथेन्नगस्त्यादिगीशाविवेटः पंचमयः गो वा भूया
हलकुब्जः स्वामाशं नयते सो गस्त्यादिगीशांकृतुमिष्टायादिक् तस्मादिशः स्वामी अथ
प्रश्नलग्ने यस्मिंस्थाने यो यहो बलयुक्तो बोभूयात् अतिबलयुक्तो भवेत्तदासो ग्रहः स्वामी
यात्राधोदिशं नयति प्रापयतिवराहः यात्रादिगीशाद्यदि पंचमेऽथ रूह्यहो वीर्ययुतस्तु ति
ष्ठेत् समृद्दिताशाकथितानिभ- फलानिवीर्यान्नयति स्वकाष्ठामिति अन्यदपि योगांत
रं तेनैवोक्तं यास्यं सौरिकुजोरवींद्र त्रिकोणगोमार्गेबलौ ह्यितौ वा फलं युङ्क्तं न दश
षमेव विना प्रपश्यान्नयति स्वकाष्ठामिति ७ अथैवं प्रश्नलग्नात्स्वग्रहः शुभाशुभ निर्णीय ।
यात्राफलादिभजंगाशयानेनाह ॥ धने मेषसिंहेषु यात्राप्रशस्ता शनिज्ञोशनेनारापि वे
चैवमध्या रवौ कर्किमीनालिसंस्थे निषिद्धा चोत्तुजः समप्रपंचविनाशस्थने ष्टाः रवौ धनुमेष
सिंहस्थितेसति यात्राप्रशस्ता शुभफलदायिनी स्तो शनेनारापि यो मकरकुंभकन्यामिथुन

वृषतुलागते रवौ यात्रा मध्या मध्यमफलदा न शुभा नाप्यशुभफलदेत्यर्थः कर्किमीनालिसं
स्थे रवौ अनिदीर्घा बहुकालयात्रा मध्या याचा हीनफलेत्यर्थः यदाह लल्लः यत्राजसिंह
तुरंगोपयाते रविविहामनुव्याशाने श्वरबुधो घनसो गृहेषु भानौ झलीरकयष्टमृश्चिकगे तिदी
र्घा शस्ता हि देवलमतेरपेनिष्टकोर्कः शस्त इति देवलाचार्यमतेन अयुनि मार्गके: सूर्य
पृष्टगः शस्तः पृष्टगतेन भ्रमणवशान सूर्यो ग्रहोरात्रमध्ये उदयकालोदारभ्य प्रहराष्टके
नाप्रदक्षिणं शाव्याद्यष्टौ दिशो भ्रमतीति यदाह वसंतराजः दयाद्दिगाज्ञादिननाथमन्त्रा
विवस्वदस्या भवति प्रदीप्ता सा धूमिता यो सविता प्रयाति शेषा सादिगंताः खलु पंचशान्तः इति
दयाद्दिगेशी ज्वलिता दिगैन्द्री धूमाऽविनाचानिलदिक्प्रभाते प्रत्येकमेवं प्रहराष्टकेन
भेकेदिशोद्यो सविता क्रमेणेति एतेन भ्रमणप्रकारेण यस्यां दिशि यस्मिन्प्रहरे भ्रमणसंभ
वः सा दिक् सूर्यसंमुखोच्यते तत्पृष्ठभागदिक् सूर्यपृष्टगतेत्युच्यते इति पितृचरणाव्याव
ह्रुः वयं त्वेवं व्याकुर्मः शस्त इति द्वादशराशिचक्रे भ्रमवशेन यस्यां दिशि अर्के स्थिते लग्नं पृष्ठग
तो हत्वा यायादित्यर्थः यथा लग्ने स्थिते र्के पश्चिमां दिशं गच्छेत एवं तत्पृष्ठस्य दक्षिणं सप्तम
स्य तत्पृष्ठं यां गच्छेत यदाह देवलः लग्नस्थ एव करणं शोभि हि व केस्ये दक्षिणं रवौ यायात

स्मृ॰
विं दी॰
ट॰
११॰
110

सप्तमेगाष्टमीं षष्ठ्यां मेषष्ठ्यां संस्थिते दोषस्यामिति एवंविधिद्व्यपितृत्यन्त्वाभ्युत्वात् तेयोय
था द्वितीयस्युक्तौ यस्य वा स्थै श्राद्धं प्रयोगाच्छेत अष्टमेष्वानत्वमध्यावा सूर्य इष्णातीगच्छे
त् एकादश्यां द्वादश्यां वा वायथ्यागच्छेदिति अथ तारानिषेध उच्यते ननु विन्ति स्कजत्व
नत्वचाद्दिनं नत्वेषत्संत्स्ये स्यात्मत्रवभक्ते यवशिष्टाः अथ प्तसप्तमपंचमत्तृतीया त्याश्च
स्पुत्त्वतानेष्टाः निषिद्धाः श्रीपतिः त्यक्ता विपंचादिमसप्तताराइति नारदः त्रिपंचस
प्ताख्यायेषु याश्र भयगादशदेतिजन्तविन्याद्दिनद्वयोक्तिसमीपे वक्तव्या अपि उक्ते पारद्रूपवाला
थे ८ अथ तिथिनत्वचञ्चज्जीभंजंगाग्रयातेनाह नषष्टीनवद्वादशीनाष्टमीनासितायाति
थिः पूर्णिमामासान्तरिक्ता ह्यादित्यमेध्रुवेजीवांतहस्तश्रवोवासवैरेवयात्रायथोक्ता सि
तायांतिथिः शुक्लप्रतिपत् अथात्रहस्तयदत्वप्रतिपदत्वमावस्थाःमावस्या स्वत्याल्तिथयोना
मतः प्रसिद्धातेया यात्रातिथिर्भुयात्रानप्रशस्तातुन वाक्यार्थः पदार्थस्त्व थेषष्ठीनयात्राया
प्रशस्तेत्यर्थः एवंसर्वत्रकार्यकरणांकविलेपदानांशुनकृत्वा गौरवलाघवविचारेणास्मी
तियोजितयितं नवरोचतेभ्यसामग्रविनिवत् यदाहनारदः षष्ठाष्टमीद्वादशीकाऽरि
क्तामावर्जितास्सवयात्राशुक्लप्रतिपदिनियतायायतायवेति अर्थात्वशादिनिषिद्धानि। ११॰

थिव्यतिरिक्तास्तिथयो यात्रायां शुभास्स्युरित्यर्थः अथ शेषकेतिथिफलान्याह वसिष्ठः बलदप
त्प्रतिपत्सु यातो भोगप्रदा शोककरा प्रयातुः सुखप्रदा भीष्टकरा द्वितीया संपत्तीयात्राफलदा
तृतीया तिस्रोपि रिक्तास्तिथयः प्रयातुर्मृत्युप्रदा स्वार्थविनाशदा वा यशस्करी भवति धनप्र
दा च साध्यमी मन्युकरी च षष्ठी सप्तमी विजयप्रदा स्यादष्टमी शोकदुःखभयदा मयप्रदा सर्वदु
ःखशमनी यशस्करी लाभदा च दशमी निवृत्तेः पथ्यप्रदा मानकरी सगोत्रकार्यबलानेकशुभ
प्रदास्यात् एकादशी विजयमुग्रप्रभूतया न्याकराष्ट्रमवसुदास्यात् भूरिभूतिदायिनी भूरि
वसुदा रिपोर्भूरिभीतिदायिनी द्वादशी प्रशस्ता त्रयोदशी सुभोगदा विपत्तयबलनाशिनी
विनाशदा चतुर्दशी मावस्या द्वयं करोत्यमा बलक्षपक्षः शुक्लपक्षः प्रसाधतिपदि समस्य प्र
ड्रयेवेदस्यानिद्धीणत्वाद्वेगप्रदत्वेपलानवेहोदयाभावपवनच्छेदनयनप्रदत्वमरणदातृत्वे
योत्कपक्षेपक्षप्रतिपदत्वमाश्वाशंत्रिकपक्षप्रतिपद्विषयं हयेति नवतिथयः शेषोक्तास्मध्ये
वार्तिविहाय नववाक्तिकं संगच्छेत किंच वसिष्ठेनोक्तं बहावेवक्तव्यायव सवेज्यदैवेज्य
पर्वीड्ज्ञोनां वारा शुभवर्गा शुभदाः प्रयाणेष्वादित्यभस्त्वन यानेषु वाराणां वारा शुभवर्गानशुभप्र
दाः स्युरिति फलान्याह राजमार्तण्डे स्वयं दिने शुनिनाश भद्रेशात्कि द्वयोर्धनाश मङ्गल

मु.
विं टी.
टं.
१११

नास्ति विप्रेन्द्रजः कौजे बौधे स्वप्नस्ताग्निः जीवे जयपथनलब्धिः शुक्रे स्त्रीवस्त्रान्यपनलाभः
दैन्यवधभयं गात्राणां शनिगतार्के शुक्रादिने इति न व्रजेद्दक्षिणां गुरौ शुक्रार्कयोः प्रतीचीं चंद्रहा
स्यहोराव केचिद्वेति वृतं उच्यते नवक्रप्यावार्यपवधवार इति वयं ब्रूमः ज्ञतानावदकप्रथमपादि
ज्यविमिवगमत्वात् किंच नमर्देन्दुदिने प्राचीं न व्रजेद्दक्षिणां गुरौ सितार्कयोर्न प्रतीचीं
नोदीचीं तारयोरपि तिनारदवाक्यबाधितं नहि नकरमन्दवारे प्राक्दिशं न व्रजेद्रोचि।
याम्यायां रविसितदिने प्रतीचीं सौम्यदिग्गान्तारयोश्च वारशूलः स्यादिति वसिष्ठवाक्यो।
बोधितं मृपिण्डग्रहवारशूलं सर्वमेतन्निरर्थकमापद्येत सामान्यतो निषेधनात् दोषाय
कस्तवनार्थमिति विद्वद्भिरुक्तं केचिन्मनित्रयस्य शुक्तिवचनानां वैयर्थ्यानर्हत्वादेवं वियोगाति
रवितानवेककृत्केगम्यनहि पूर्वापरविरोधो यात रवाकार्यं ग्रयान रणग्रहे कर्त्राकांताव
काष्ठा नत्राग्रयं वसिष्ठवाक्यस्वरसः नहि नकरमन्दवारे इति वाक्यान्याय वारनिषेधो गौणाद्भु
मीयते तत्र न प्रयाणस्यैवं यदा स्वजन्मराशेः कपवयस्यायाग्रहः स्यात्स शुभो वा पापो वा भ
वतु सर्वदिक्षु हितः परंतु शूलदोषं विहाय यदा त्ववपचयस्थानं स्यात्स ज्ञत्रापि न हि न
यदाह राजमार्तण्डः उपचयकारग्रहदिनमितिः क्षपि यायिनो भवति सौम्येऽप्यनुपचय

१११

येनभवतियात्राशुभायान्हरिति एवंग्रस्यभेदेनचंद्रशुभाशुभेक्लिरपिपविहंतव्याकेचित्तुः
नोण्वेदविषयेन्याहुः तस्मात्रीणिवारोक्तानामनोग्रस्यहृतानामपिनोकावाभावरस्यलमतिप्रसंगेनावि
प्रकृतमनुसरामः हस्तोश्विनीआदित्यपुनर्वसुः मित्रोनुराधाः देवगुरुर्मृगः नीचात्तिष्यः श्रवणोरे
वतीहस्तादयः प्रसिद्धाः एतैर्नवनक्षत्रैरेवयात्राप्रशस्तोत्तमा यद्वाहवसिष्ठः श्रवणोरेवतीपौ
ष्णहस्ताश्विनादित्यकोज्यमैत्रविस्थितंडवस्ताहूयभानियानि श्रेष्ठानियात्रासुनवैवनानिमध्या
विप्रेचाश्विमसप्तभानीनि श्रेष्ठानीत्युक्तेः कियतानक्षत्राणांमध्यमत्वंकियतानिष्ठत्वंचान
मीयतेनदर्शितेनेवोक्तं निस्तानराधावारुणानेन्द्रतेददपूर्वात्रयंब्रह्मभमरुदैशैव मध्यानिनेष्टान्य
नलानिलेषाहिदेवविशाहिमघाश्वकाद्येनि निस्तउत्तराद्वनिवक्रुव्येतिस्वातनराइस्यार्थः सर्पिः
गुरुस्तुवहूानिभानिनिषिद्धान्याह पूर्वास्तत्रयपाम्यत्वेन्यष्टायारोद्रभोगो सर्वाण्यासंगते
यात्रायाणहानिर्भविष्यतीति केचित्तपूर्वांत्रयस्यानलमघ्राजानांराज्ञांनाहश्रुष्युएसदात्रयाणि
सपोलमैत्रेपित्रदेवतेवयात्रायतेभैवहूपीवलाना आदित्यहस्ताभिजिदाश्विनानिवाणि
ग्जनानांप्रभवंतिभानि मूलात्रिनेत्रानलवारुणानिभान्यपन्नानेः प्रभविस्तनायाः सोमेहा।
विज्ञावलसैदस्वानिमेवाजनसामिन्त्र्यागतानि मार्ष्येविशाखाश्ववणभरण्याश्रेष्ठाश्लेषाजानर

म. विं टी. द. ११२

भिर्निर्दिष्टां तीतिथवाराहोकेर्जातिविशेषेणयात्रानक्षत्राण्याहुः तस्मिंस्त्वपथेतोवताद्रसंहिता
यांनक्षत्रचूडाध्याये पंचदशसंख्येकयुतानि पंचाशत्कानि तत्रैदशाजानि वक्ष्येकेरशुभोपवा
तेनेषांदोषाणांजातीनांगोधूमादिवस्तूनांवपीडा अन्यवाहिशुभमितस्थैः उक्तंचतत्रैववरा
हेण रवि रविसुतभौमगमागते हितितसप्तमेदेनवक्रहार्षितमात गृहणागतमथोल्कयाहतं।
नियमनृषाकरपीडितंवयत् तदपहृतमिति प्रवदन्त पक्षानिविषयंयं यातमेव यानिगदि
तपरिवर्गेह पक्षेणकथितविपर्ययंगे समहृयदिति पूर्ववर्गः स्ववर्गः ५ अथवारानुकूलनक्ष
त्रमूलेपृथ्वीछन्दसाह तत्पूर्वेदिशि शाक्रभेनविधुसौरवारेनथा नवाक्षपदभेशशीयमुहिषी
तदैवजयो: नृपायाधिपायात्भे ऋजबुधेयमहोतथानसोमकाकभि ब्रजेत्बुजयजीविता
थेऽथुयः शाकभेजेष्ठानक्षत्रपूर्वेदिशितथाविधुसौरवारेसौमण्शानिवारेनब्रजेत् अक्षपद
भेपूर्वभाद्रपदानक्षत्रे तथार्द्रारौद्र कवारेयास्यानब्रजेत हतदेवजयो: शुक्रवारे बुधवारेतथ
यात्भेरोहिण्यां पश्चिमदिशिपाश्चिमदिशिनब्रजेत् तथार्यमक्षे उत्तरफाल्गुण्यां सोमक
ऋभेउत्तरादिशिनब्रजेत् ऋजबुधेवारेनयायात् कोऽथुयः मंदिनोक्षातानामारोजादिकी ह
पोऽथुयः स्वजयपूर्वकः शोकघः जीवितमाश्वयमेनानिप्रयंयाते अमो अन्यथायारास्कृतः ॥ ११२

पुंसो द्रव्यनाशो मरणं वा स्यादिति निष्कृष्टोर्थः यत्राह नारदः नमंदेंदुदिने प्राचीं नोदीचीं।
ज्ञार्ययोः प्रीति राजमार्तंडेपि विशेष उक्तः तोयेशभेवह्निधनदातककराद्र्सौम्यानायातो ध्रुवानिलश
तक्रतेषकराणि दिग्भागमस्मत्किरणादिदिने शुद्धे वसौरे दिने पिनियमेन विरुद्धयेति सूर्ये
शुक्रे सौम्ये क्रमेण मन्दे वेदे बुधे गुरौ श्रुत्रतः शोभनायात्राह हृष्टो मरणं ध्रुवं प्रतीचीं रविवारेण
प्राचीं वरवितन्दने उदीचीं भूमिपुत्रेण नयायाद्दक्षिणां गुरौ विद्यत देवऋषि वाक्ये मूलभावा
द्युपेद्वै वसिष्ठः पुरुहूतदिशं गुरुदरादैपायायाम्यदिशो न्वजाग्निर्यियस्य जलनाथदिश
पितामहर्क्षे मूलाख्याम्यथ सौम्यमर्यमर्क्षे इति पितामहर्क्षे रोहिण्यां सौम्ये सौम्यं देवनादिश
मन्त्रदिशामित्यर्थः एतत्फलमप्याह श्रीवसिष्ठः मूलसंज्ञानि धिष्ण्यानि मूलसंज्ञास्थवा
सराः यायिनाम्नसुराः शीमप्यवाप्यर्थहानिदः इति मूलपापपरिहारमाह गुरुः सूर्यं वा
रेष्वृते षाच्य सोमवारपयस्तथा शुक्रमंगारके वारे बुधे वारे निलान्यपि गुरुवारे दर्थिशाच्या
शुक्रवारे युवानपि मा यास्तुनाः शनेर्वारे गच्छन्मूलेन दोषभाक् तां मूलेवर्दनेस्मष्ठ
ष्ठदर्थिह्रतनिलाः वारस्मूलहृदागए कान्हुनाहीनरणादिति ननुहृत्पादिहृत्यादिनानवे
वभानि यात्रायाशपलास्तुनानि तेनैवतासाज्येष्ठापूर्वभाद्रपदरोहिण्युत्तराफाल्गुणीनो

यात्रायां प्रयाणस्याभावः किंच ग्रामादिग्द्वारभानि सप्तविंशत्यानि वद्ध्यते तत्रेज्यपूर्वपश्चिमस्थत्वात्प्र
गुदीच्योः परिघः उत्तरफाल्गुन्योर्दक्षिणस्थत्वात्प्रागुदीच्योः परिघः तत्र प्राक्पूर्वकत्वात्प्रति
षेधस्येति न्यायात्पाल्लाभिमिति चेत उच्यते योगात्सिद्धिर्धरणीपतीनामिति वचनात्ति योगयात्रा
यामात्ययिककार्यविषयत्वात्पाचारप्रवृत्तिमनाहृत्य केवलमनुष्ठेयात्तोयाज्ञायाप्रशस्तत्व
मेवोक्तं यदाह पराशरः आत्ययिककार्येतदेवेन निषेधितं च यात्तव्यं केवलविलग्नयो
गादपि यात्रासिद्धिमानोभीतिनत्र यापि न तत्र प्रवृत्तिवैवविधिहितनदत्राद्रुत्यन तत्रेभ्यपि
यात्राप्रसक्तौ सत्यां करात्वित्पूर्वस्याहिरिणीयंत्र: ज्येष्ठानक्षत्रेपि यात्रासंपात पंचदक्षिणादि।
दिग्गमनेन पूर्वभाद्रपदानक्षत्रेष्वपि यात्रासंपन्नाभूदित्येतदर्थं नक्षत्रमूलोक्तिः किं च ति।
स्रोत्रेत्यादीनां द्वादशानक्षत्राणां निषिद्धानिष्यक्तिविकफलत्वेन मध्यमत्वोक्तेर्विहितनक्षत्रा
लाभसंभवे मध्यमनक्षत्राणामपि यात्रास्थापना तैः उत्तरगुणैरपि भद्रैवानामिति वचना
न्नामनक्षत्रेषु सर्वथा पाचान कार्येति वाममापि प्रतिपदादिद्वादशीषु निषिद्धा या
चकोनिषेधानुपपत्तिः एतेन तावत्का पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदानां मध्यमत्वात् नन्वेव
मति दक्षिणादिग्गिपतिप्रायं चकानिषेधादेव पूर्वभाद्रपदानिषेधः सिद्धः किमुक्त: नि।

षेयउच्यते द्वेधापि कस्मिन्नवनार्थमिति द्विरजवः वयंतत्र एकस्मिन्नेवाह्नि निषयाणं नवस्त्रवे
शास्त्रसंभवे नदाग्रवेशिकं पवमुहूर्तो विचार्यइत्युक्तं यदाहगर्गः श्रवणानि रोमास्याता
मेकस्मिन्नेव वासरे तदाग्रवेशिकं विंत्यं शुभेनै वहत्याचिकामिति एकस्मिन्नपि दिवसेय।
दिवेत्समनं प्रवेशपाश्चात्यनिष्कृत्वा वाह्यस्थूलं न विनयेद्यागिनोपूर्वमिति तस्यस्थापनिष्क्रमः।
शदिकोदोषो नास्तित थेहृदविगादेपागमूलेनपंचकदोषोपिनास्ति नाहशोपि गमनेपूर्वभा
द्रपदानिषेधे यथास्यादित्य जपाञ्जुहूत्क्रमनमिति द्वमः पमश्चयोगात्मि द्वियवाणिपनीनामि
त्यत्रकल्माषतिलतंडुलानि पञ्चोपित्समस्याग्निवावापिण्डेतेमूलेपहाविनेन श्रवणश्रवादि।
नक्षत्रैः पूर्वोक्तादिकालविशेषयाचोनिषेधं यात्राहलविक्रीडितेनाह ॥ पूर्वाह्णे श्रवमि
श्रमैनेत्वपतेयात्राज्ञानमध्याह्नकेतीत्याख्येयपराह्णकेनलत्रुमैनो पूर्वरात्रेनत्या मैत्राख्येनैव
मध्यरात्रसमये वाश्रुत्वनाश्चवेरात्रे तद्दविद्वत्सुपुष्पशापाभिः स्यात्सर्वकालशुभा त्वपते
सर्वत्रभुवाख्ये मित्राख्ये मिश्राख्येनक्षत्रैः पूर्वाह्णयात्रा नस्यात मध्यरात्रसमयेउपतत्वत्रैयोग्या
नस्यात मध्यरात्रान्तेरात्रितृतीयभागेवत्वनत्वत्रैयोज्ञानस्यात श्रवविशेषः हरिहस्तपुष्यशाशि
भिः श्रवणहस्तपुष्यमृगैः सर्वकालेषुष्टिघटिकात्मकेह्नारात्रेनृपेयस्मिन्कस्मिन्विनकालेया।

मु॰
चिं॰ टी॰
११४
114

त्राशुभा स्यात् यदाह वसिष्ठः क्षिप्रसाधारणयोर्मैत्रैः पूर्वाह्णे नैव गमनं स्यात् गमनं तन्नाशकृद्दि
नदलसमये न कार्यमशुभं स्यात् स्थिरैर्नापरवासरसमये स्तद्भिर्नृ राज्ञि मृदूग्रैर्न निशिसम
ये तु चरयोस्येकरुषभिन्न श्रेष्ठ निशिसमये ५ य रात्रे तथाचाह श्रीपतिः पूर्वाह्णे ध्रुवमिश्रभैर्न ग
मनं तीक्ष्णैर्न मध्यन्दिने तु गच्छेत् नापरवासरे चलशुभैश्चैर न रात्रौ मैत्रैः उग्राख्यैर्नैव मध्यरात्रसमये
नेष्टं निशान्ते च वै सर्वेष्वेव करेन्द्रवज्यहरिभिः काले च यात्राशुभा पूर्वाह्णदिनस्य रात्रेश्च यथावि
भागं कृत्वा पूर्वाह्णादिव्यवहारः प्रसिद्धः तदेतदुक्तं स्वल्पभेदस्वरेण ग्रीष्मे हस्तविलवेधु वर्द्धनम
हिते मिश्रैर्न यात्राशुभा नोतीक्ष्णैरपराह्णके चलशुभैरह्नि भावीत्यमे ध्रुवाद्वाटिमकैर्नि
शान्तमध्यभे पूर्वे न मध्याह्नके नाप्येषोग्रभैः करकृन्मृगज्यदेशे शुभा सर्वदेति ननु ग्रामि
पूर्वकमानस्तिष्ठ यस्मान्निर्यायात् ध्रुवदिनेषु यात्रा ग्रामेष्वेव नास्ति किं पुनः पूर्वाह्णादिकाल।
विशेषनिषेधेन निवेत्र उक्तो ग्रन्थमाधिः ग्रामकूपानन्तीसेव नेत्यादिना यथावादीनामध्यम
त्वमंगीकृत्य समाहितं मिश्रदीनां तु विशेषनिषेधान्तरेव भ्राण मासमाधिश्च सगच्छेत्तदेव न
सन्तं तत्स्वल्पं मायुत्वादेवस्य कयात्राया यथाभद्रवतीमानादिषु द्वे हे पूर्व कैचल लग्नशुद्धमा
त्रिमेव यात्रा सन्ताप शान्तान्यनिषिद्धतन्नेत्र्यपि ग्रामिन्नेवार्थे इदमेव वाक्यं तापकमेव ११४

वयं ब्रूमः एवं सति कालविशेषनिवृत्योपपत्तिरपि संगता भवति पूर्वं रात्रेरिति वाक्ये पूर्वं पूर्वरा
त्र इति पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इत्येकदेशिसमासस्त्वनुरूपः तत्र सम
समासान्तर्गतस्य प्रथमान्तस्य पूर्वापरादिवाक्यस्थस्य पूर्वशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टं समास उपस
र्जनमित्युपसर्जनसंज्ञकत्वादुपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातः ततोऽह्नः सर्वैकदेशसंख्यात
पुण्याच्च रात्रेरित्यच्प्रत्ययः समासान्तः यस्येति चेतीकारलोपः अतमेवाशयं मनसि विधायो
णाख्येनैव मध्यरात्रसमय इत्यत्र कृते समासान्ते मध्यरात्रशब्दं प्रयुञ्जन्ति केचित् तच्चिन्त्यं यतो रा
त्रेर्मध्यं मध्यरात्र इति विगृह्यते तदेकदेशिसमासविधायके सूत्रे मध्यशब्दस्याभावादेकदे
शिसमासानुपपत्तेः अत एव पूर्वनिपातोऽपि वा समासान्तस्य त्वनन्त्येष एव तस्माद्रात्रिमध्यस
मय इत्येवं प्रयोगं स्यादिति कथमयं प्रयोगः उच्यते मध्यावासौ रात्रिर्मध्यरात्रिरिति विशेषणं
विशेष्येणाबहुलमिति समानाधिकरणस्तत्पुरुषः पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्विति
पूर्वपदस्य पुंवद्भावः एवं दिक्प्रश्रिमं तन्मध्यमित्यादिनैकदेशेन पूर्ववत्समासे मध्यरात्र इत्यर्थः समा
सान्तस्तत्रनैव भवति अह्नः सर्वैकदेशेत्यत्र कृतेऽत्र रात्रिमाह्नरात्रियोः कृते रात्रिमेकार्थसंशयः इ
तिन्यायादेकदेशवाचिना हेन पूर्वापरादेरत्रास्य अनियतत्वादेकदेशेव समासो दृश्यते तत एव

समासांतविधेरनित्यत्वात्पदाकाराद्या: यद्येवं विधेष्वपि समासेष्वेकदेशासमास: समासाश्रितसमा
सांतमाज्ञल्लेसमासविधायमाभावान्न समासांतविधेयन्यायविरुद्धत्वाच्च विस्यात्।
योध्यय: अत उष्णांशोर्नवमध्यगात्समये श्रीपतिवाक्येनापि मध्यरात्रिविनिकारांत: पाठ:
पाद्य: एवं मूलेपौन:पुन्यलमति विस्तरेण ॥११॥ अथ तत्रापि कालविशेषेमध्यमानां निषिद्धाना
चक्रियमाभानां च वर्ज्यघटिका इंद्रवज्रयाह एवांग्निपित्र्यांतकनाडिकाणां भूपप्रकृत्य
ग्रहरामास्त्र: स्वातीविशाखेंद्रभजेयमानां नाड्यो निषिद्धा मनुसाम्मितास्य एवं त्र्येषशति
मातिकासेकरणाभावादिमा: षोडशनाड्यो निषिद्धा: एवमग्रे: कृत्तिकाया यत्कांपिशाठ्ठ
टिका: अंतकस्य भरण्या: समस्तघटिकास्त्याज्या: यदाह भारद्वाज: भरण्या: सप्तघटि।
का वह्निभे चैकविंशति: एकादश चतुर्दश: पित्र्यास्विपूर्वायां सप्त षोडश स्वातीसंपविशा
खासेंद्रेपश्चायां च चतुर्दश वर्जयेदल्पघटिकायात: शुभफलप्रदा इति एतद्व्याख्यानक
गामेनवितथावतनेवोक्तानि निषिद्धेष्वपि भेष्वेता: काडष्वघटीशुभकर्मात. नर्देसाद्य
टिकायाश्चारवपगमनसतीति अपिशब्दान्मध्यमेषु सर्वेषु १२ अथमतांतरेण
वर्ज्यघटीरिंद्रवज्रयाह पूर्वाथमाग्नेयमघानिलानां नायजविचित्राभियमेनवायेम

नृपाः समस्ता यामनुजयेयुः स्वातीमघाविशाखापानसोमत्तेन स्पष्टार्थमिदं पद्यं यदाह बृह-
द्यात्रायां वराहः । विवर्जयेद्धरुणयमौ ग्निर्यंद्रमूर्ध्वं तृतीयगामेनुजयेयुः पूर्वाधमोन्नय।
मघानिलानाः स्वातिमघाविशाखानमः समस्ताभिनिडपानसोमतेनेति शेषः । १२ अथ
भानां जीवपक्षादिकाः सन्ताभञ्जनमाश्रयान्तेनाह । तमोभुक्तताराः स्मृताः विषुसंख्याः कुम्भा
जीवपक्षोमस्तुक्ष्वापि भोग्यः । तदाक्रान्तभुक्तनीसत्तमक्रे ततो हेतुसंख्यमवेक्ष्य स्वना
म तमो राहुनामा ग्रहो विपरीतगातिरस्ति ग्रागमग्रमाणान् । तेन भुक्ताभुक्ताः पूर्वाविधा
विषुसंख्या त्रयोदशसंख्या स्वातन्त्र्या चाणि जीवपक्षो जीवपक्षसंज्ञानि । तदाक्रान्तभेन त
राहुणाक्रान्तं कर्तरीति वा नामकं ततो राहुक्रान्तन द्व्यग्रहेतु संख्ये पंचदश संख्याकं
भं ग्रस्तनामकं स्यात् । यथा राहुः हस्तेति नव भुक्तानि चित्रस्वातीविशाखानुराधा ज्ये-
ष्ठामूलापूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजित् श्रवणं न्यनिष्ठा शततारकाः पूर्वभाद्रपदाख्यानि
भानि जीवपक्षः तदाक्रान्तभाद्रस्तात्त्ये व दशमनुत्तरभाद्रपदं भं ग्रस्तसंज्ञं तेन राहुणा
भोग्यानि उत्तरफाल्गुनीपूर्वफाल्गुनी मघाश्लेषापुष्य पुनर्वसु आर्द्रा मृगरोहिणी कृत्ति-
काभरण्याश्विनी रेवत्याख्यानि मृतः पक्षः हस्तनक्षत्रं कर्तरीसंज्ञकं तच्चसमस्तवरा रुक्।

मु॰
चिं॰ टी॰
द॰
११८
116

नात् क्रूतुः स्वरोदयेषड्गवाह्वाभिधानेववक्ता: अत्र जीवपक्षमृतपक्षयोरन्वर्थसंज्ञाविता
नाज्जीवपक्षेयात्राकार्यामृतपक्षेयात्रानकार्येतिव्यंगात्मः कर्तरीयलसंज्ञयोस्तु फलस्वप
मग्रेवक्ष्यति १७ अथमृतपक्षजीवपक्षफलंवशस्यिनाह मार्तंडेमृतपक्षेगोहिमकरश्चे
जीवपक्षेशुभायात्रास्याद्विपरीतगेत्वयकरीहोजीवपक्षेशुभं ग्रस्तेंदेमृतपक्षेतः शुभकर
ग्रस्तामृत्याकर्तरीयात्रायीन्तुस्थितिमात्रविजेयकरीनोहीतयोर्जीवितो मृतपक्षेत्वमार्तंडेस
तिचंद्रश्चजीवपक्षेगमनेतदायात्राशुभास्यात् मार्तंडेजीवपक्षेसतिचंद्रश्चमृतपक्षेग्रस्तरा
क्रियमाणायात्रायातः त्वयकरीस्यात् उक्तंचस्वरोदये जीवपक्षेत्वपानाथेमृतपक्षेरवौतथ
तस्मिकालेशुभायात्राविपरीतातुहानिदेति दौसूर्यचंद्रमसौजीवपक्षेस्यातांतदाशुभाशुभ
गतेत्वयः अथद्वावपिसूर्यचंद्रमसौमृतपक्षेस्यातांतदायात्रानिस्वयकारीस्यात् एतदेवेशु
क्रेनचैव चंद्रादित्योयदाशुक्लौजीवपक्षेव्यवस्थितौ तत्रचेत्तेमजयलाभौयात्राकालेनसंशा
यः मृतपक्षेनयाकालेमस्थितौचंद्रभास्करौ तदाहानिर्भयंभंगोमृत्युर्यात्राफलंमतं।
मिति अस्यापवादमाह ग्रस्तेदोमितिमृतपक्षेनामृतपक्षसज्ञातत्वचरणेनात् ग्रस्तेदोग्र
डुक्रांतेभशुभकरस्यात् तदुक्तंसमरसारे ग्रस्तेजगंधकिमपिहि वरंकर्तरीजन्यनश्चेति य

वैसामान्यतः सर्वेषां यात्राफलविचारमभिधाय राजविशेषमाह यायीति द्विविधो राजा स्था
यी यायी च यो राजा स्वदेशदुर्गं क्रमाति ष्ठति स स्थायी यायी वैरिणां महीम्य जिगमिषुः स या
यीति चेदुक्षं स्थायी यायी यायिनोः राज्ञोः स्वामी रविः स्थितिमान् स्थायिनो राज्ञः स्वामीतो ठो सूर्य
वेदस्मसौ जीवशोजीवपक्षगतौ समौ वयो राज्ञोः स्थायियायिनोर्जयकरौ संधिकरौ वा स्या
तां शुष्यद्यावपि सूतपक्षगौ तदापराजयकरौ स्यातां श्रष्टद्यावपि सूतपक्षगौ यदाद्ववासि
धः जीवपक्षवायोः सूर्यवेदयोः संधिमाहिवाक्ष उभयराज्ञिनोर्जयो मृतपक्षगयोस्तयोरि
ति शत्राविमातौ च मृतपक्षगौ दुःखवर्धनपत्र पदसंसूयसूर्यः मृतपक्षगः सूर्यवेदस्मजीव
पक्षस्थस्तदा यायिनो राज्ञोः शुभं यायाजयः स्यात् स्थायिनोपराजयस्तु उक्तं च वसिष्ठेन रवि
स्थायीपायी यायीनह पाञ्च जयान्नयौ मृतपक्षवनभानोर्जीवपक्षगाने विधौ यायिनां विजय
स्तत्र स्थायिनां च पराजयः विपरीतगतौ वेतौ विपरीतं भवेन्नदा इति विपरीतगइति वेदस्मृत
पक्षगते सूर्यस्य जीवपक्षगते सदा स्थायिनो राज्ञोः शुभमया जयः स्यात् अर्था यायिनोप
राजयः उक्तेनैव जीवपक्षगतेसूर्ये मृतपक्षगते विधौ स्थायिनां विजयस्तत्र यायिनां च
पराजय इति नदानत्सूर्यो राद्वाकाननतत्रेन्नृत्येन्दुसंस्थानदा स्थायिनां स्वल्पाजय यायिनां

मु. चिं. टी. ११७

(117)

नैव तद्राज्ञावपि राज्ञाकां ननलेऽन्नस्तादृयोपि पराजयः यदात्र सूर्येंदुसंख्याभस्थितौ हौ
तदाहृयोरपि मन्योरिन्यापि विशेषोप्युपयः यदाह वसिष्ठः चंद्रेपुष्पे मृगे चित्रे पयेजयः स्वल्पा
पियाम्यिनो यात्रेयत्रत्यफलं शुद्धेप्यवेविविंतयेत् यात्रायामपि सर्वत्र विंतनीयं शय
नेन इति नत्रस्मादयं विवाहोक्तत्वयात्रायां सर्वोऽज्ञा दिसामान्ययात्रायां वत्रेयः सामान्य
तो मंगलकृत्येष्वपि ज्ञेयः उक्तं च वसिष्ठेन जीवपतत्रस्थिते चंद्रे कार्यं स्यात्स्तोऽपमे स्वतप
देस्तत्रोय यत्र स्वर्दवलेबलमिति अत्र स्वोदयादिशुद्धं ग्रहेषु षड्गयराज्ञः दशागबराङ्गल
न्नत्र राज्ञवरणराज्ञफलान्यभिहितानि ग्रन्थकर्ता ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नोक्तानीति नास्मा।
भिर्विविच्यते अथ भिन्नतनपवावयायां लीनुलपल्लवितेन सर्वोऽप्यकलसकलकला
कलवकंशुद्धयात्रायोवसंतितिलकयायद्वलविक्रीडितायामाह स्वात्पनकाहिवमु।
योस्मकराजरायादिस्पभुवलितिविषमास्तियेपाकलास्तुः स्त्यैंदुमेद्रग्रवस्पकलाकल
तोम्लोबुपवविधिभद्रपावद्दहितिथ्यः १८ पूर्वोक्षोऽपमवेंदुकलिदहनद्वीपोरविवा
त्पयाप्युक्तौजलसंतकाश्चतिथयो कोष्टेंदुवेदेर्मिताः पापोस्मात्कलजयेवनमोस्या
योवतदहत्कलेमान्यैः स्याडुभयोः कलाकलगणेभूमीशयोर्युद्धतोः स्वातीशमित्राश्चन

कंभरणीश्वदितिश्लेषाव मघतिष्यपौष्णं रेवतीकवेहस्तः अनूराधा आदित्यं श्रवणं वै मूलः ध्रुवाणि
रोहिण्युत्तरात्रयं एतानि द्वादश भानि विषमास्तिथयः प्रतिपत्तृतीयापंचमीसप्तमीनवम्येक
दशीत्रयोदशी पंचदश्येतास्तिथयः वाराः सूर्येन्दुमन्दगुरवः मन्दः शनिः चत्वारो वारा
एतानि नक्षत्राणि तिथयो वाराश्च प्रत्येकं सजलसंज्ञाः स्युः अथ श्रोत्रबुधवारपकः मूलं श्रवि
ष्ठेंदुपूर्वफल्गुनतारकाः ईशा आर्द्रा विशिमृभिजित् एतानि चत्वारिभानि दश षड् द्वितीयाः
दशमीषष्ठीद्वितीयास्तिथयश्च एते पदार्थाः प्रत्येके जलाजलसंज्ञकाः स्युः अथ पूर्वोक्तिस्वः
अश्विनी इज्यः पुष्यः मघा इन्दुभं मृगः कर्णः श्रवणः दहनः कृत्तिका हीशा विशाखा ऐन्द्री ज्येष्ठा
चित्रा शतभिषा एतानि द्वादश भानि शुक्रो रौम्यक्रमेंगलवारौ प्रत्येकं देवदेर्मिताः द्वादशी चतुर्द
शी च नवमी तिस्रस्तिथयश्च एते प्रत्येकं जलसंज्ञाः स्युः युग्मास्तिथयो द्वितीया दशमी षष्ठी ज
लाजलसंज्ञका विषमाश्च जलाः सर्वाः शेषाः स्युस्तिथयः जलाः रविचन्द्रौ गुरुसौरि
चत्वारो जलास्मृताः भौमशुक्रौ जलाख्यौ च बुधवारः जलाजलः वरुणार्द्राभिजिन्मूलं
जलाजलमुदाहृतं जलानि सौम्यधिष्ण्यानि शेषभान्यजलानि च अथ फलमाह यायीति
अजलसंज्ञके तिथिवारनक्षत्राणि गतो सति सम्मेयायीजयी स्यात् तद्वत् स्थायी सजातहन्ता।

मु. चिं. टी. ११८

118

यी ‥ पुत्रः स्यात् कुलाकुलसंज्ञके तिथिवारनक्षत्रे गणेशज्ञतो शुद्धं कर्म वैतो भंभीशायेरातो

रुभयोः परस्परं संधिः प्रीतिः स्यात् उक्तं च स्वरोदये तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः

धर्म	अर्थ	काम	मोक्ष
अ	भ	कृ	रो
ति	पु	आ	मृ
अ	म	पू	उ
वि	स्वा	चि	ह
अ	ज्ये	मू	पू
प	श्र	श्र	उ
म	पू	उ	रे
धर्म	अर्थ	काम	मोक्ष

कुले स्थायिनो न्तयुः संधिश्चैव कुलाकुले इति वसिष्ठेन तु फलान्तरम्

उक्तं कुलभेषु वै प्रजाता स्त्रमनुजा भवति कुलमपत्या उपकुलभेषु विभव

भोक्ता स्त्रस्वल्पभेषु सामान्य इति एतन्मूल्यन्यायवाहने भवति चित्रापि पुण्यं ८७

अथ पौराङ्गचक्रं स्वरपरयाह स्वधर्मे दस्रपुष्याग्गवस्तजलपह्वावसेश्चा

अथार्थी याम्याज्ञोग्रीहकर्णादितिपित्र्यपवनोड्नयध्याभानिकामे वह्न्याई

ब्रह्मचित्रातित्रीति विधिभगाख्यानि मोक्षेत्थराहिल्पर्यं मणाध्यं इविश्वाति

मदिनकरर्क्षाणि पौष्ण्यादिरक्षो अश्विनीपुष्याश्लेषाविशाखानुराधाशततारकाविषास्वातिराधा।

ख्यानि भानि धर्मे धर्मस्थाने लेख्यानि स्युः भरणीपूर्वभाद्रपदाज्येष्ठाश्रवणपुनर्वसुमघा

स्वातीन नक्षत्राणि अर्थे धुकायेले लेख्यानि स्युः अथ कृत्तिकार्द्राउत्तरभाद्रपदचित्रामूलाभिजि

त्पूर्वाफाल्गुनीन नक्षत्राणि कामे लेख्यानि स्युः अथ रोहिणीउत्तरफाल्गुनीपूर्वाषाढामृगो

त्तराषाढारेवतीहस्ताख्यानि भानि मोक्षमार्गे लेख्यानि स्युः यथियशाहस्राप्रादियं स्पसनाहशेरा ११८

हैयपथिराह्नाविन्यर्थः वक्र इति विशेषमप्याहार्ये वकन्या सोन्यथा तदुक्तं राजविषये ऽ
ध्वगाः पंचवेलाः स्रुलियेगुह्याक्त्यानवहाविशल्कोष्टकेस्त्रकपथिराह्नः प्रकीर्तितः य

मार्थकाममोक्षाः स्रुक्रैयकोष्टवनहेय विनयेसमपंचलनारप्रिन्यादीनि भान्यथ्राति सर्प
वलनवदनलोमविलोमाभ्यांभानि सेव्यानि रव्यपः नदेनुसाष्टमक्रमादियामल अश्वि
न्यादीनि वलाविगणयेत्समयाद्युतः अनुलोमविलोमाभ्यां साभिजिन्निद्युतः पुनः यमा
र्थकाममोक्षाख्यो मार्गोस्त्रनारपंचवेति स्वचयस्यकृत्यदैवेरवदर्णानामूवेपताज्ञायते
तडनक्षितनसमायि स्त्रायाहिवस्तश्वेत्यादिपथएव्याख्यानेति इतिमतत्नपवावष्यार्ग्रयाग्र
नपवादियामलष्टव्याप्याहिविशाखाचमेवपानभिषवस्तः पतानि समग्रक्षत्राणि ध
र्ममार्गे नियोजयेत् अजपादमघास्वातियामयज्येष्ठापुनर्वसुः श्रवणसम्मताराश्रयत
मार्गे प्रकीर्तिताः अहिर्बुध्न्याभिजिन्मूलभरण्याश्लेषाह्निकाः पतावस्तः समस्ताराः।
काममार्गे व्यवस्थिताः विपेडविषहस्ताश्चउन्नराश्चरिपोसकाः तारकाः समसंख्याका
मुक्तिमार्गे व्यवस्थिताइति १८ अथेवंपाथिराक्रूचक्रमस्त्रकानलकलस्वर्गिविर्णिह्यन्दसाह।
यमेगभास्कवविन्नमोदपापीविनवेयमेमोक्षाख्यानःशास्पतेकामगायममोक्षाव्याधगाःपो

मु.
वि. टी.
२.
११५
119

भवेन्मोक्षगे केवले धर्मगः प्रोच्यते धर्ममार्गस्थिते भास्करे सूर्ये सति चेद्विधुर्मोक्षे अर्थमार्गे मो-
क्षमार्गे वा शशी स्यात्तदा शोभनः स्मृतः अथवा कामगो कर्ममार्गस्थिते केवले धर्ममार्गे भास्करे
धर्ममार्गगो मोक्षमार्गगो वा स्याच्चन्द्रः शीतदापि शुभः अथवा मोक्षमार्गस्थिते केवले धर्म-
मार्गस्थितश्चन्द्रः स्यात् तदापि शुभः अथोद्विपरीतो वैस्याद्वयोः सूर्याचन्द्रमसोरशुभव-
स्यात् उक्तं च यामले सूर्ये धर्मगते चन्द्रे धर्ममोक्षे शुभप्रदः सूर्ये धनगते विन्द्ये मोक्षमार्गे शु-
भः शशी कामे के धर्ममोक्षार्थसंस्थश्चन्द्रो जयप्रदः मोक्षे के धर्मगश्चन्द्रः शुभोन्यत्र न शो-
भनः इति राजविजये तु शुभाशुभाख्यफलद्वयमप्यभिहितं धर्ममार्गगते सूर्ये चन्द्रे तत्रैव
संस्थिते समं युद्धं भवेत्तत्र कश्चित्पापो जयी भवेत् धर्मस्थेऽर्थगश्चन्द्रो पापिनो विजयप्रदः
धर्मार्कः कामगश्चन्द्रो विरोधो बाधवैः सह धर्मार्के मोक्षगश्चन्द्रो निधो पाद्यादि कर्मसु मोक्षे
केऽर्थमार्गस्थश्चन्द्रो शुभयुग्धनलाभकृत् कामे केऽर्थगतश्चन्द्रो बुधजीवगतो यदि स्त्रीसौख्येन
सम्मान्यो तौ भृगुणा यमसमन्वितौ चन्द्रार्कौ कामगौ पुत्रारिष्टरोगादि दुःखदौ कामे केऽमो-
क्षगश्चन्द्रो पापाद्दुःखप्रदो भवेत् चन्द्रार्कौ मोक्षमार्गे स्यातां चौरविघ्नप्रदायकौ यात्रादिसर्व।
कार्येषु चक्रमेतद्विलोकयेत् पश्चिमाङ्गुलीति तेषः शुभाशुभफलप्रद इति अतएवाप्यचक्रस्य ११५

निष्क्रमणमर्थमाह्न रक्तस्य पिता महानंतवरणः धर्मैकोविन्नमोदोह्नेविन्नेष्वधर्ममोवनगः कामे
धर्मार्थमोतेषुमोतधर्मसंगतः शुभइतिपाठि वा ऊचं॥१९॥ यथा वृषपकतेव्याघातियोइष्टायातिथि
चक्रं शालीह नवनक्षत्रनाह पौषेपक्षत्यादिकानाद्दशैवतिथ्यामाघादौ हि द्वितीयादिकास्ताः क
मातिथ्वः स्युस्ततीयादिव क्षयानेशाखादौ फलतचवद्भ्य॥२०॥ सौख्यं क्लेशो भीतिरथागमे चपूर्ण
नैः स्वनिः स्वतामिश्रतावइत्यक्लेशाद्दः खामिश्राप्तिरर्थेलाभः सौख्येमेगलाविनलाभः॥२१॥ ला
भाइवान्नियनेसौख्येक्लेशभीतिलाभान्मृत्युरथागमेचलाभः कष्टद्रव्यलाभः स्वत्वं चकष्टं।
सौख्येक्लेशलाभः स्वत्वेच॥२२॥ सौख्यंलाभः कार्यसिद्धिश्चकष्टंक्लेशः कष्टात्सिद्धिरथायने
च मृत्युर्लाभोद्रव्यनाशश्चमृत्युमृत्युःसौख्यमृत्युवर्णतकष्टं अत्रयोवन्मासादितः प्रतिमासे
द्वादशकोष्ठकालेख्याः एवंकृतेचत्वारिंशदधिकशतकोष्ठकाजायते मासकोष्ठक
संहिताः षट्पंचाशदधिकशतकोष्ठकाः स्युरित्यर्थः एवंचक्राकृतिर्भवति तत्रपत्नस्य
कृष्णशुक्लपक्षस्यवामूलेशरेभः प्रतिपदादियावत् पदातिमूलेश्रर्थेतिशत्यः प्रथमंपौषेपो
षमासेप्रतिपत् तदाधिकाद्वादशतिथयःयोथोलेख्याः माघादौमाघादिमासेद्वितीया
दिकास्तिथयोलेख्याः यथामाघेद्वितीयादिकः फाल्गुणेतृतीयःचैत्रेचतुर्थ्यादिकावैशा

मु॰
विं॰ टी॰
द॰
१२॰

120

र्वं च मासं ज्येष्ठे षष्ठ्यामाषाढे सप्तम्यां श्रावणेऽष्टम्यां भाद्रपदे नवम्यामाश्विने दशम्यां कार्त्तिके
एकादश्यां मार्गशीर्षे द्वादश्यामिति कालेख्याः सर्वास्तिथयो द्वादश्यां तालेख्याः कामास्ति वस
विति विशेषोक्तिः त्रयोदश्यादिषु हरणाद्ववाशिष्ठस्थानानि प्रतिपदादिभिः पूरणानि यानि त
त्र त्रयोदशी चतुर्दशी पंचदश्यस्तास्विस्वस्ति स्तास्तु तथा वशिष्ठेन तासां विभागमाह कामा
दिति कामात्त्रयोदशी मेसिस्वस्तु घादशी चतुर्दशी पंचदश्यस्तृतीयादितिथयो वा सः यथा
त्रयोदश्यां तृतीया वा चतुर्दश्यां चतुर्थी वा पंचदश्यां पंचमी वा तस्या इति तथ्यः फलार्थमिति
दिष्टेयं तिथिविकल्पोऽस्मा यथा तत्र प्राच्यादौ प्रावीर्यद्विगुणतृतीयादौ वीप्सवत्स्तत्पदि स्वया
नेगमने चिकीर्षिते सति फलं शुभाशुभं रूपे सौख्ये लक्षणस्यादि नाह तत्त्रयेण वस्यकर्पयिष्या
मि तत्र सौख्ये क्षेम इत्यादिषु तत्र यं सूत्रार्थमेव तत्र पौषमासे प्रतिपदादिर्दिवान्तष्ट ये सौख्य
लक्षणाभीति रथ्यागमने वेति फलं चतुष्टयं क्रमेणोसय एवं द्वितीयादि शुक्रमेण तेषु दिवान्त
ष्वेव श्लोकचतुष्टये फलं स्यात् तदेतत्सर्वं पौषादिमासेषु द्वितीयादितिथिषु ध्येयमित्यर्थः
२३ अथ सर्वांस्तावद्वसंतमिल्कयाह तिष्यर्दं वा रघुतिरद्विगजाग्नितश्च स्यान् त्रये च वि
यति प्रथमेति ङः सौम्यध्येयनवतिरथ्याच रमसतिः स्यात् स्यान् त्रयेक पुजिसौख्यजयो निरुक्तो ॥ १२ ॥

तिथयोत्र शुक्लपक्षादितो ग्राह्याः नक्षत्रतिथिनक्षत्रवाराणां युतिः स्थानत्रये स्थाप्य क्रमेणसप्त
भिरष्टाभिर्द्विभिश्च तष्टाभक्ता वा शेषाणामेतेषां प्रथमे स्थाने विषतिशून्येसति शतिङः स्त्रीयात्राक
र्त्तुः स्थानभ्रंशः द्वितीयस्थाने विषतिसति यात्राकर्त्तुर्धननाशः स्यात् तृतीयस्थाने शून्ये स
ति यात्राकर्त्तुर्देहहानिः स्यात् स्थानत्रये कुशुजिश्चकसहितसति सो व्यज्ञयो भवेत्। अकेच देवन
मनोहरवेद्मीरपुरः। तिथिवारवनक्षत्रसंयुक्तं स्थाप्य यत्रिधा भाजितं वा सप्तभिरष्टाभिर्द्वा
भ्यां वृके: आदिशून्ये भवेन्नाशो मध्यशून्ये भवेद्भयं अन्त्यशून्ये भवेद्धानिः सर्वशून्ये न जीवति स
र्वाङ्के विजयो राज्ञो धनलाभो रिपोर्हतिः द्विगुणाणवकाः षट् ननु ग्रन्थकर्ता स्थानत्रये शून्य
गुणिफलाभिधाने कुस्मात्राकारितिचेत्सत्यं यसे भवेद्देवतोक्रमितिवर्यं क्रमः अनेकयाष्टे
तिथिवारनक्षत्रयात्राकल्पितायां पृथक् कथंचित्स्थानद्वये शून्ययोगो भवति न कदाचित्स्था
नत्रये इति चेत् स्वरस्य कुशाशय इति चेत्सत्यं यद्यपि सर्वेषां होवस्तुगतं बहुत्वमाह तथा
प्यत्रासंभवादेकत्वव्याप्तिर्विकासंख्योपपत्तेनयासति स्थानद्वये शून्यगुणिफलस्तुरिति षष्ठः। अत्र वा
सर्वाङ्केषु वाके यात्राकर्तुर्नेतत्संयोज्यमित्याह स्तदा बोधच ७४ अथ दातृणां हिरण्यतापः शमिस्यात्कि
यतो दोषानन्तकामस्तावदातुलभूमण्णत्यादोषोपशमनिकाच्छेदमाह रवर्भनोज्ज्ञभोमितिनिव

मू॰
चिं॰टी॰
३॰
१२१
122

गावृषेषिनाङ्गगा महाकुलेन नप्रस्येत त्रिषष्टिमितां भ्रमां भवेत् सदानन्तचाडज्ञसंवेदनहृत्रसो
न्मिलितेणनाकार्यासान्यैः समभिरेव शोषितासनांङ्गगाहिषाषमिता सम शोषमिता वा भवेत
तदा महाकुलेदोषः स्यात् सोपि न शस्यते पदनिर्मूलं ऋषिवाक्याभावात् तथापि पौरुषवा
क्यमेतत् स्वयंभागमणियेप्युंदसमभिर्भोगमाहरेत् एवंपंचचत्वारिंशच्चाङ्गुलेनास्तिनिश्चयात्
त्रिषष्टिभिभ्रमणेषोषेडोसमस्यान्महाकुलरति तत्रभ्रमणाख्यदोषया ज्ञायामेवनज्यते खड्गेल
बहुनिक्रमीणि शुभानि नयजंति श्राद्धस्यूयाचाषेत्र फलप्रभावसमर्थैर्वा येवसन्धेन तथा कृपायाम
तडागबंधनविधेयापहिङ्गेगेरे कृष्णभाष्टरथादिरहणकृतो न्याजंयसदेवाङ्गुलं यत्नादेव शुभ
शुभमंगलविधौ दोषो न स्यात् कुत्रचिदितिति २५ अथ हिमवरांख्ययोगप्रजातिकयाह शषणेक
भक्तस्य यंभतोत्रवाणेपंचपञ्चादितिथ्यादिनवाभरेण युतन वांशनगरोषकेचेत्स्याद्धिमवरं तन्नमेन
तिथासेत सूर्यनदात्राषंड्रनत्तंर्वगाणेपंचाशादितिथ्यादिनवासरेण पदसंयुक्तं पत्तसकृत्स
स्वाहिःप्रतियत तस्मात्सकाशाद्भुतमानयानितिथियुतेदिनवासरेण रविवासादिनावयुतेन न
वभिरामभक्ते न गणेषक समशेषकेचेत्तदाहिमवराख्येत डिमवरगमनेनिशाश्रस्यात् उक्तं च स्तये
भाष्करेणयेष्वंदंयत्नादितिथिवारयुक् नवभक्ते समशेषहिमवरं नत्सकीर्तितं इतिनंदेनात्रिमेल

२८
१२१

भूपंचांकद्युगादिग्वह्निसमवेदाष्टपाकाश्चचातालिवेदः मेषादीतांराजसेवाविवादेवर्ज्या
युद्धादिचनान्यत्रवर्ज्याः मेषादीनां राशीनांभूपंचेत्यादिकोद्यातराशपावृद्धातेयुः यथामेषस्यप्र
थमामेषपवहृषस्यपंचमः एवंक्रमेणज्ञेयः जन्मभूतग्रहातेऽचरसदिग्वह्निसागराः वेद
वस्राप्रिवादित्याञ्चातवेदाः प्रकीर्तिताः मध्यानवेद्वोराजसेवायांविवादेष्वतिवादिनामस्त फ
षककेटेविद्यासंबंधिनिवाविवादयुद्धध्यादिषाहनमृगयादिषुवर्ज्यः अन्यत्रविवाहादान्नप्रा
शनमेषालग्नात्पनवर्ज्यः उक्तंच जन्मात्रत्नत्रयीधर्मविन्नाग्निविविस्मगाहाष्टलाभात्पगोचातवे
दः नृपाहावयाचावृवेधागमादौविद्वेत्याविवाहादिकेनैवचिंत्यइति अन्यत्रापिभूपंचवनन्द
यमवह्निपाश्ववह्न्यह्निवेदावसकृद्रसूर्याः मेषादिकानांक्रमशोभवंतियात्रासयुद्धेषुवचातन
वेदः युद्धेचैवविवाहेवक्रमार्गीप्रजनेतथा राजसेवावाहनादौ चातवेदंविवर्जयेत् तीर्थया
त्राविवाहान्नप्राशनोपनयनादिषु मांगल्यसर्वकार्येषुचातवेदंनचिंतयेदिति अत्रमहीयंत्रा
तवेदपद्यमिदं मेषकन्याचतद्दरिनक्रयुग्मधनुर्वृषः मीनसिंहोऽथतुलाऽजेभोचातवेदनजाद्रि
तइति अत्रगणनाभावादत्फलाद्यवमूलपद्यपयोहेअमकस्मात्तमकसंख्याकइतिगणनया
कलाविद्रुमसंभवाश्वगारवमिति यतदीपनिर्मूलं २७ अथयातानिथीरूपजातिकयाह ॥

गोस्त्रीकेषे घाततिथिस्तु पूर्णा भद्रान्नयुक्कर्कटके च नन्दा कौर्प्ये जयोर्नक्रघटे च रिक्ता जया धनु ः
र्झभे हरौ न शस्ताः गोवृषः स्त्रीकन्याझषो मीनः एतद्राशिस्थितानां पूर्णा तिथिः पंचमी दशमी पंच
दशी च घाततिथिः नृयुक् मिथुनं कर्कटकः प्रसिद्धः अनयोर्भद्रा द्वितीया सप्तमी द्वादशी च घा
ततिथिः अथ कौर्प्ये वृश्चिकः अजो मेषः तयोर्नन्दा प्रतिपत्षष्ठ्येकादशी च घाततिथिः नक्रघ
टे मकरतुलयोः रिक्ता चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च धनुः झभे सिंहे जया तृतीयाष्टमी त्रयोदशी
च घाततिथिः एता घाततिथयो यात्रायां न शस्ता इति २८ अथ घातवारान् शालिन्याह नक्रे भौ
मो गोहरिस्त्रीषु मन्दश्चन्द्रो द्वंद्वे कोऽजभे तत्स्वकर्के शुक्रः कोदंडालिमीने षडंगे भे ज्ञः के जीवो घात
वारा न शस्ताः उक्तं च यत्तदपि तिर्यङ्मूले २९ अथ घातनक्षत्राण्युपजात्याह मघाकरस्वाति
मैत्रमूलश्रुत्यंबुपांत्यभं याम्यब्राह्मेशसार्पं च मेषाद् घातभं न सत् मेषादिराशीनां क्रमेण
घातभमिदं स्यात् यथा मेषस्य मघा वृषस्य हस्तः मिथुनस्य स्वातिः कर्कस्यानुराधा सिंहस्य
मूलं कन्यायाः श्रवणं तुलायाः शतभं वृश्चिकस्य रेवती धनुषो भरणी मकरस्य रोहिणी कुं
भस्यार्द्रा मीनस्याश्लेषा घाततनक्षत्रमित्यर्थः तथा यात्रायामसत् शोभनं न किं तु दोषदमित्य
र्थः उक्तं च मघार्कस्वातिमैत्राणि मूलं श्रवणवारुणे रेवती याम्यब्राह्मीशसार्प्यं मेषादिमघवे

कृत्तिकायां चाग्निः सार्प्यमिति पाठस्तत्राग्निः कृत्तिकानक्षत्रं भरण्यां नभे तदाया म्वत्रला ग्निसार्प्य
वेतिकल्प्यमिति तदेते दोषा दाक्षिणात्याः प्रसिद्धा निर्मलाः ३ अथ योगिनीदोषस्तद।
साह नवभ्रमणि वा वक्रयो दुविष्टिकेतुनाः प्राकरसा नवगः तिथ्या हि दिशा मावस्यस्य
वेताः स्युस्तिथयः सन्मुखवामगा न शस्ताः यन्नास्तिथयः पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि प्रथमलपेषाप
पंचम्यः पूर्वां दिशोद्दिशंति यः यथा पूर्वस्यां नवमी प्रतिपच्च प्राग्ध्यायिवक्रयः
एकादशी तृतीया वदक्षिणस्यां अष्टविष्टि पंचमी त्रयोदशी चैनैर्ऋत्यां चतुर्थी द्वादशी च वत।
षष्ठी च पश्चिमायां शाकरसा षष्ठी चतुर्दशी च वायव्यां नवगा तिथ्यः सप्तमी पूर्णिमा च उत्तरस्या
हि दिशा द्वितीया दशमी चेशान्यां अमावस्या च अमावस्या अष्टमी च एतास्तिथयः सदिक्
योगिन्याख्या इति जीर्णाः तास्तिथयः सन्मुखवामगा न शस्ताः यथा प्रत्यागतः प्रतिपत्सम।
वो दक्षिणस्यां गत वामे पश्चिमायां गतः पृष्ठगा उत्तरस्यां गत दक्षिणाय वस्तवा सदिक् सवा
स्तिथयोपि विचार्याः नवसेन्मुखवामगास्तितिथयो न शुभाः यथा दक्षिणाः पृष्ठगास्तिथयः ९
भाः ७ कृवस्वदये पूर्वस्यामुदये द्वादशी प्रतिपन्नवमीतिथ्यो गृह्णीयाचोनरस्यां तद्वितीया
दशमीतिथ्यो एकादश्यां तृतीयायां कौमारी वह्निकोणगा चतुर्थी द्वादशी शक्रावैरवैनैर्ऋते

मृ॰
विं॰टी॰
द॰
१२३
123

तथा वाराही दक्षिणभागे पश्चिमे च वैयाघ्री षष्ठी च तद्दर्शी चैवैन्द्राणी पश्चिमे तथा शूलि
मायान्तु समभ्यो वायव्ये चैव ढिङ्कोल्या नष्टचन्द्रदिनात्तु सोमे ह्रा लक्ष्मीः शिवालयेति विजयकल्प
लतायां पृष्ठतो दक्षिणवापि योगिनीगमने हिता वामसम्मुखयोनैष्टा वायुमेव विवर्जयेत्तदिति
ममवसारेऽथ ग्रहवयोगिन्य उक्ता यथा प्राक्ता मानलरहितावा कापि समीरे पादि तद्दर्शीतेः
तिथिभिस्तिथिपादैर्नाथ ग्रहैरसिनवते योगिनी याम्येति अस्याहुः ऐशः समीरो वायुः अग्रह
वीर्थं नयोगिन्युक्ताउत्तरार्थं नाथ ग्रहवयोगिन्युच्यते तिथिपादतत्र्याद्दिनापरं स्थानं क्षितिर्या
तिथि र्यस्यां दृष्टिग्राह्यं क्रमेणाभ्यस्थिता तदिदपात स्यात्तिथिप्रारभाद्यं ग्रहरेखा भवति।
थिमारभ्य सर्वयोगिन्यस्तेनैव क्रमेणाततिथिमध्यवारह्यंभ्रमंति यथा द्वितीयद्युत्रस्यायो
गिनीतावाडश्यायाविभज्य षष्ठमांविभागो द्वितीयायामेवात्रस्याम्यथ ग्रहवयोगिनीनां सन्त्वः
द्वितीयविभागे आग्नेय्यान्तृतीयायामथ ग्रहवयोगिनी मन्त्र इत्याग्रमः सर्वे विभागाश्चर्यथ
ग्रहयोगिनीसन्ताइत्यर्थः उक्तं च स्वच्छन्दे येयथोदयगतादेवीतायथायामार्थंभक्तिमाभ्रमंतितेन
मार्गेण भवेतान्कालयोगिनीति उदयः स्थानदेवीयोगिनीविजयकल्पलतायामपि यच्चैता
उदययातिभ्रमतीवातिथिभ्रमात् ततायामार्थभक्तैवयोगिन्यः स्पष्टकालिकाइमिनवने।

योगिनी पार्श्वे तिस्रपृष्ठार्थे स्ववारादये तु वारयोगिन्युक्ता इंद्रचंद्राग्निनैऋत्यायाम्यतोयानिले
हरे सूर्यादिषु वारेषु वर्ज्जयेद्वा योगिनी फलमपि स्वरोदयग्रंथे वर्ज्ज खलु पृष्ठे दद्दत्स्याङ्ग गदा
वामसंमुखे त्रिविधं योगिनीचक्रमिदं तंत्र यामले त्रिविधं ततु तिथियोगिन्यर्थं प्रहर योगि
नीवारयोगिनीभेदतः ॥ अथ कालपाशयोगफलं लिख्यते कौवेरीतो वैष्णवी पोने कालो वा
राको धसंमुखे कलस्य पाशः या याञ्युह्दे संमुखे वेवृजैनीयाग्वितो वा वौ व्यक्तसंतोत्त विता ऊवरादे
व तास्य सास्यदवे नैर्ऋण आदि हृदि ॥ यत्नं तत्र वाद्य कौवेरी उत्तरादिक सुवाल्पसहाय पंचमी उ
त्तरादि दिशि मार्यभ्या कौधवारे दिवसे वैपरीत्ये न दिकष्यति लोमन संहार मार्गेण यस्यादि दिशि वा वे
व स्थिति स्तस्या दिशि कालः स्यात् यथा रविवारे उत्तरस्यां कालः सोमे वायव्यां भौमे पश्चिमायां
बुधे नैर्ऋत्यां गुरौ दक्षिणस्यां शुक्रे आग्नेय्यां पानी पूर्वस्यामित्यर्थः अथ मध्ये स्पष्टार्थं तत्र सौरवारे
उत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागे भौमे च पश्चिमभागे बुधे नैर्ऋत्ये कोणे गुरौ वे च याम्य दि
ग्भागे शुक्रे चाग्नेयकोणे पानी तत्र पूर्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्तितमिति अथ पाशयोगम
च्यते तस्य कालस्य संमुखे संमुखे दिशि कालदिशितः पश्चिमदिशितस्य कालस्य पाशो गल
कालेन रक्तः स्यात् अथ रविवारे दक्षिणस्यां पाशः सोमे आग्नेय्यां भौमे पूर्वस्यां बुधे ईशान्यां

गेहोऽग्नेय्यां शुक्रे वायव्यां शनौ पश्चिमायामित्यर्थः अथ फलमुच्यते यात्रायामर्थयात्रायां
युद्धे युद्धयात्रायां समागमाद्वंद्वः तयोर्यात्रायुद्धयोः पश्चिमतयोः समेतोऽस्तो कालपाशशुभौ तत्रा
पि कालो दक्षिणभागस्थः पृष्ठस्थः शुभः पाशो वामभागस्थः पृष्ठस्थः शुभ इत्यत्र कोऽपि विशेषोऽस्तीत्यर्थः उक्तं
च स्वरोदये वारक्रमात् पूर्वादिग्भागे तत्र तः सव्येन मर्दनः यत्र स्यात्तत्र कालः स्यात्तत्पाशस्तु संमु
खः दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः यात्रायां समरे श्रेष्ठः अस्ते नान्यत्र नैव भवन्
इति सव्येन प्रदक्षिणमार्गेण मर्दनाः शनैश्चरः अन्यच्च संमुखपृष्ठभागयोश्च कालपाशावि
चारो दिने रात्रौ विशेष उच्यते विशेषेण पतौ कालपाशौ तस्मात् ज्ञात्वा स्वसंमुखो विपरीतनामको वि
ज्ञेयौ यदि वारस्यादिशि कालस्तस्या दिशि रात्रौ पाशः दिवा यस्या दिशि पाशस्तस्या दिशि रात्रौ
कालः यथा रविवारे दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाशः एवं सर्वेष्वपि वारेष्वित्यर्थः उक्तं च सोमस्या
दौ वाममार्गेण गणयेत्तिता कालसंस्थितिः तत्संमुखे भवेत्पाशो रात्रौ तयोर्विलोमतः इति सोमादे
वतास्य सोमात् वसिनीति देवतार्थे च वाणं वारिणाद्वादिह्वाद्वि: वारि यस्यास्तित्वेत्यलोपः तता
हलन्तस्य हितसे तिथलोपः सोमः उत्तराद्दिक् तदा दैवेस्यात्तेन तु वर्जे पिनापि विशेषात्वामेकिन्नमेव परिसन्
हार्यमित्येव तदुच्यते गतव दक्षिणदिशि कालो दक्षिणभागस्थः शुभो यथा भवेत्पाशो वामभागस्थः शुभो यथा स्या

दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः यात्रायामिति वचनात् तत्र कालपाशयोर्नामवै
परीत्य स्वरोदयस्य वाके ऊर्ते नाक्रामिति चेत् सत्यं सामान्यशास्त्रं परं स्वरोदयकर्तेरभिप्रेतमस्तीत्य
नुमीयते तथा हि यद्यपि च स्वरोदिनाह्नी वा तत्क्षीवे दिवसवासरौ इति कोपात् दशाहं शौवम
पौर्वं सपिंडेषु विधीयत इति धर्मशास्त्रालोके श्राद्धः श्राद्धस्य रात्रिपर्यन्तैव तथाप्यागामिवर्तमानाना
हं शुक्लायानि शिपदिणीत्यादिश्रुतिशीतिपर्यायादानां श्राह्वः श्राह्वः सूर्यदर्शनपरिच्छेद्यकाल
वाचकाय यास्मिन्नेवाह्नि पिवातोह्नः पूर्वदिग्भाग इत्युक्तवासरः पूर्वदिग्भाग इति वक्तव्ये ह्नः शा
स्त्रीयाचारानान्यथानुपपत्त्याह्नः श्राह्नः सूर्यदर्शनपरिच्छेदकालमाह तेनाह्न तेनाहनिदिवसे
एवं विचारो विंत्योऽइति अथ कालपाशाश्रमे गमनं वेऽउ वाङ्क्रूच्यते स्माभिः यथा स्वरोदये पंक्ति
क्रमेषु त्रीयायां सम्मुखं स्वलितो हि दिशि दशम्यां यत्ने दोषणा यो वा यथा भूतवासरे शुक्लपक्षे त
वारुण्यां च तद्यौ सम्मुखे दक्षमेने न्यूने च तत्पूर्णिमायां पक्का दर्पणाय मोकसि आग्नेय्यां पंच दर्पण
च मासे राजद्दये सति हृवे गत्या भ्रमती वारवंदे राजसुत्तामत इति यथा कस्य दक्षिणस्यां शूलि
न इत्यानस्य अन्तस्य स्या दिशि प्रतिवाससि भवान्न गतव्यमिति वा न्यतातथा दोषः एतासु
भद्रा तिथिशुभदा मपरयात दिक्कोन्यस्या दिशि मुखेन गंतव्यमिति स्वेहेति स्थायं भवामहि

मु.
विं. टी.
ट.
१२५
125

तेषामंतं गतिविंत्यन्वर्षेण्वसुपि वेद्रयमो: प्रतीयते अथ यमलोर्थयामकालभक्तः सूर्यसमोयथा
सू चं भौ बु बृ शु श हालातकमस्तविधामदलेत्नकाल: सूर्यादिवासरस्तु तिथ्युपि वर्जनीय:भा
सावमेदलनियामदलानिभानवमक्रमात्पितरः सहितार्धमज्ञकेत इति रवौ वारवकोपलक्षि
तो ष्टमोर्धयाम: पंचसोमे तृतीय: भौमे षष्ठः बुधे प्रथम: गुरौ च तुर्थः शुक्रे सप्तम: शनौ द्विती
यो युद्धे वर्जनीय इति एवोर्थस्यार्थः उक्तार्थेन संहिति कार्धयामउक्तः समस्तशुभकर्मसु
निषिद्धः ग्रंथकर्त्रापि विवाहप्रकरणे भिहितः अर्धयामो नाम राहुरप्युक्तः खेवाद्ये इद्वा
युयमेस्त्रतोयाग्निशाशिभास्करे यामार्धमुदितो राहुर्भ्रमत्येवं दिगष्टक इति अर्धयामार्धरा
हुभ्रमो दिवसे रात्रौ च तुल्यान्येवा विशेषात्तुक्तः अथ नैव मुहूर्तराहुरप्युक्तः ईशाननामवा
प्विंद्रवह्नि सोमाग्निवारुणे पूर्वाह्ने विभ्रमत्येवमपराह्ने व्यत्ययक्रमः जलाग्निसोम्यनैरृत्यशक्रा
निलयमे हरे पूर्वरात्रे भ्रमत्येवापररात्रे व्यत्ययक्रमः दिनस्य षोडशांशेन मुहूर्तः परिकीर्तितः प
वमाहूर्तिकराहुर्ज्ञातव्यः स्वरवेदिभिरिति दिनसमत्वपलत्वम रात्रेरप्येवमेव अथ मुहूर्तरा
हो दिने चतुर्थं चतुर्थादिग्गणनोक्ता रात्रौ तु षष्ठषष्ठादिग्गणनोक्ता यन्न्यामवाजपेयिभिः सम
र्थमारउक्तः अथवात्मानकशंभुपाणिपादनम्रकर्योलक्षणरहितो दिशोयामार्धेवग्रवक्रियापाकजं।

भोमौषष्टघष्टीनिषिषुष्टदक्षिणतः स्तुभोहिद्वितीकोसौतनुर्थतुर्यांशजन्नीशावाक्तवनेइवाल

सहिमरावधिश्रतीचीदिंशः इति अथ यामार्थं वाहोदिनेशस्यः सकाशात्षष्ठषष्ठदिग्गणेना

का वाद्योत्तप्रतीच्यः सकाशात्तथैवोक्ताउत्तरार्थे मोहूर्तिकवाहोत्तदिनरात्रिविभागेनोक्तः

ततदीकाह्ननाभुतेनततथैवव्याहृतमथ यथा अथाह्निवटिकोमहूर्तकोवाड्ः घातापानी

तथ्नतर्थदिशोमुहूर्तैर्मुहूर्तैयातिदिनरात्र्योर्वाद्वेशान्मुहूर्तो अष्टदिशचतावेभ्रमस्तच्चक्रमः

ईशानीदक्षिणवायव्यपूर्वनैऋत्योत्तराग्नेयपश्चिमाख्विनितदेवनिर्मूलंमूलवाकान्तपले

भात ननु कस्तर्हितडकावाशायइतिचेत उच्यते सर्वोदये हि यामार्थवाहोषष्टषष्टदिग्ग

णेनास्त्वरीकृत्यदिनरात्रिविभागेयामार्धाड्रुतत्का। मुहूर्तवाड्स्तु ईशानतत्थनर्थवतुर्थदि

ग्विभागेनदिनरात्रिविभागमानेनत्योक्त इति अथ्यैवैवियेपादमूलातवेमृगपञ्चशीणोत्तख

तिवैक्यापर्यावयोगानहूनात सर्वोदय एव वक्तिः पताहृपाः स्थूलः तत्तोमावावाड्ः कस्य

दिशिष्ठभोष्टभ्रष्यतिस्तरोदयएवाभिहिते यथासमयत्वावामसंस्थायावयस्येयंवाड्समंडली

पवाजयोभवेत्स्पवादयूतरणादिषु यस्यदक्षिणपृष्टस्थासैषावाङ्गपवमपाममहस्तस

घातेनापिपरस्यैन्यनिकृन्ततिइतिसमवमावेपिपृष्ठदेत्वयोगिनीवाडुपञ्चक्राथसौकोयशत्र

मुं.
विं.टी.
द.
१२९
126

लब्धं निहंतीति श्रुत्वं सर्वेभ्यो बलेभ्यस्तद्देनु तस्मै देयं पुण्यं सर्वेसारो भवयायीति ननु योगिनीकालपा
शवारयोगिनीसूतं तत्पदत्र विजयाक्षादिभिः स्थूलैर्दोषैर्यथा मरालक्षादिभिः सूक्ष्मैश्च स्वरोदय
स्यैस्लयाप्ता हिंतकैस्सायन स्थूलनिषिद्धमासवार स्थूल नक्षत्रनिषिद्धनक्षत्रपारिघदंड मृत
पत्नादिभिश्च सैषैयोत्रादिनान्नमेषएवतथाहि रवौ पूर्वस्यां वारयोगिनी दक्षिणस्यां पाशो
दिवारात्रौ तत्काल: पश्चिमायां वारस्थूलउत्तरस्यां कालो दिवारात्रौ तु पाशः विदिशास्तदिग
तेगताएवशादत्तिणेप वेवमापाविपूर्वाइतिश्रीपतयुक्तेः एवंसतिरविवारेकस्याश्चिद्यात्रानु
स्यात् अन्येषु न दोषाःसूतपत्नादयो विचारणीयाः एवंसति एकैकस्मिन्वारादिष्वपियाः संभव
दोषात्कर्त्तुनीयाइतियात्रकादोषावज्ञायेत। अत्रसमाधिरयं सर्वेष्वपि स्वरोदयस्यात्मतपत्ना।
योगिनीकालपाशादि स्थूलसूक्ष्मदोषविचारो युद्धयात्रामेवबद्धयाविचार्यः प्रकरणस्या
पिनियामकत्वात् तथाहि सर्वेष्वपि स्वरोदयग्रन्थेषु नरपतिजयचर्योच्यते साचात्र युद्धं विना
नसंभवति अत एव स्वरोदयबलं प्रोक्तं युद्धेष्वपिनियाद्धव्यं यावज्जीवनः स्वरोदयः स्वरोदय
बलं शुभयोद्धव्यं शकुनादिभिः तथाचतद्दर्शितचक्रान्तेप्युक्तं एतानि सर्वचक्राणि ज्ञात्वा
युद्धं समारभेत् जयं हिन्नसन्देहं शेषाङ्गतल्यापि वैविशीतितथा भवलंसुदेक्ष्मानिभवलान्य

नुक्तत्वाच प्रविशेद्बले अत्र यत्नस्मन शंपतिमेघावातहन्तायचेति एवं सति सर्वतोभद्रकालदंष्ट्रासूर्य
वृद्धराहुकालानलचक्राणि गुह्यपवं विचार्याणि यथासंभवमन्येष्वपि शुभकर्मसु विचार्याणि
केवलं तेषु बलाबलाभावे खेड: स्वजयं चैव पराजयं चंद्रकालानलचक्रे ज्ञानं संशयवर्जितमिति
तथा यात्राजन्मविवाहेषु संग्रामे विग्रहेऽपि च ज्ञेयो वकालानलचक्रे ज्ञानं संशयवर्जितमिति अथ स
मान्यं यात्रायामपवादमपवादकानामपवादकं वक्ष्ये यथासंभवं सांहितिकदोषध्वांतनिर्वाया अन्यथा
हि सर्वेषां स्वरोदयस्यालोकसंहितानां च समुल्लसद्दोषाणां गणागोत्रं पूर्वसहस्रस्याप्यभावक: स्यात्
तत्रापि गुणानां भूयस्त्वे दोषाणां चाल्पत्वे गमनं कुर्यात् निखिलकल्याणनिर्वाहे श्रीपतिना समस्तगु
णसंपदां न खलु लब्धिरल्पदिनैर्गुणप्रचुरता ततो बहुमता च दोषाल्पता न भवति गुणसंचयेषु भ
वतीह दोषाल्पको हि दर्शिविषहनाशाने सलिलबिन्दुरेकोऽयमेवेति तत्रापि महान्दोष: पापग्रह
वेधयुतिकर्तरीमहापातादिषु तु लावण्यकावर्ज्यं पंचवयादि नक्षम: शतीकारकारकागुणानभवे
ते उभयसंभवे हि प्रबलदुर्बलविचार: कार्य: तदप्युक्तं श्रीपतिना एकोऽपि हन्ति गुणलक्षमपी
ह दोष: कश्चिद्यथा यदि गुणानि तिन न हि दोषी मद्यस्य विन्दुरिव पावनपंचगव्यसंपूर्णकुंभमक
लशं मलिनीकरोति इत्यासां प्रस्तुतानुसन्ध्य २२ अथ परिचंद्रशब्दोदोषमन्यच्छुभाद्य भानिस्या

ष्यान्यश्विन्यादिभ्यस्सप्तसप्तानलर्क्षतः वायव्याग्नेयदिक्संस्थपरिघं तन्न लंघयेत् अश्विन्यादिद्वयं तर्द्दिक्ष
अनलर्क्षतः कृत्तिकातः सप्त भानि पूर्वस्यां स्थाप्यानि मघातः सप्त भानि दक्षिणस्यां स्थाप्यानि अनुरा
धातः सप्त भानि पश्चिमायां धनिष्ठातः सप्त भानि उत्तरस्यां स्थाप्यानि तत्र वायव्याग्नेयदिग्गतानि बद्धा व
त्वा परिघं दद्यात्तां सर्वथा न विलंघयेत् चक्राकृतिरियं यदाह नारदः क्रमादग्न्यादिभानि स
प्त सप्त सप्ताग्निदिक्ष्वतः परिघं लंघयेद्दंडं नाभिस्पृक् सन्दिग्गतमिति कश्यपोऽपि अग्न्यादिस्थानसप्त
सप्तकसादिन्यस्य पूर्वतः वायव्याग्निदिग्गतं दंडं परिघं तं न लंघयेत् ननु शाकादिसम्मलानां नवचा
णोपयोजने किं तोक्तं परिघदंडाख्यानं येन वृयर्निष्ठादिचतुर्दशभानि वायव्याग्नेयदिग्गाः पूर्व
भागे स्थाप्यानि मघादिचतुर्दशभानि नैर्ऋत्यैशान्यदिशाः पश्चिमविभागे स्थाप्यानीत्येवमर्थकोप
निबंधेन न स्यात् उच्यते स्पष्टतयोक्तं तथा हि श्रीसञ्ज्ञाविकेः कृत्तिकासप्तनक्षत्रैः पूर्वस्यां यात्रा
प्रशस्ता तमाघवदक्षिणस्यां मघादिसप्तभैः पश्चिमायामनुराधादिसप्तभैरुत्तरस्यां धनिष्ठादिस
प्तभैः अथ मध्याया वा प्रकरणे क्रमादग्न्यादिभानि सप्त सप्तेति नारदः कश्यपाद्युक्ते लेख्यते किं च
वियच्छति पुष्करविचारे पिंडद्वाराभ्यानोऽमपयागास्ति यदाहारिः यद्दिग्गतः सप्तक दधिग्घुवं
स्त्र गोलके यद्वारंभ पवित्र वर्गत्रविधं भतिभागवमिति श्रीपतिस्त विचरति च भचक्रे पेडादहा

रम्भे इति स्वस्य गृहप्रवेशे पूर्वादिदिग्द्वारेषु गृहेषु उत्तरदिग्गतैर्नक्षत्रैः प्रवेशः स्यात्। तदुक्तं वसि-
ष्ठेन यद्दिग्द्वारे मन्दिरं तद्दिग्गृहर्क्षैः कृत्तिकाद्यैः स्यात्सत्प्रवेशो सर्वैरित्यादीनि प्रयोजनानि धिष्ण्या-
नि तत्र पश्चात्पूर्वोद्देशे ऋक्षे वेधवर्जयेत् यानि धिष्ण्यानि उत्तरदशभानि दक्षिणपश्चिमदिशोः प्रशस्ता-
नि तत्र स्वदिशि प्रशस्तानि मानि अन्यदिशि शस्तानि तथा मघादि सप्तभानि दक्षिणस्यां प्रशस्ता-
नि इत्यर्थः। अत एवाह उर्गादित्यः प्राग्दिग्द्वारे तत्तद्दिग्दिशि मङ्गलैः प्राग्दिशि भवनं तच्चैर्दक्षिणेग-
र्गपादि शमपरगैर्दक्षिणभायां यायादिति भानि वारुणयोमैत्राद्यानि तत्र आग्नेयादीनि कादीनि यत्तु ने ष्ट-
तोऽपि प्राचीमुदीच्यां विभैर्वयायां प्रागारम्भे स्वाङ्गभित्युदीचीम् तथैव याम्यामपराग्निनैर्भे यांम्य-
ग्नैर्वैश्वा प्रत्यपरां प्रयायादिति यत्केनचिन्नागच्छेत् तत्र प्राचीं दिशं याति कश्चित् अभेन याम्यां प्रतीचीं वीति निवर्तना-
त्। मङ्गल्याः प्रस्थानो भवति मूलवाक्यानुपलम्भात्। किं तु वैषम्यात् पूर्वं तद्ग्रन्थे तत्र तैर्दक्षिणां पश्चि-
मां चैव न गच्छेत्। तथा दक्षिणपश्चिमनक्षत्रैः प्राचीमुदीचीं चैव न गच्छेत्। यदाह बृहद्यात्रायां व-
सिष्ठः प्राग्दिशि वह्न्याद्याः सप्त मघाद्याः सप्त मैत्राद्याः एवं तदेव दिकस्थाम्निषि यो गच्छतः स-
पति रपि कुंभ्याविकलेचयित्वा न हि भवति विरोधे दिक्ववद्धे कगाम्बु इति ॥ २३ ॥ अथ कस्मिंश्चि-
द्दिग्गमनं चिकीर्षितं तदा पूर्वमुपवेशने नाभवन् सर्वदिक्षु प्राप्यादि प्रकृतेन तथैव गमनं स्यादिया

मु॰
चिं॰ टी॰
८॰
१२८
128

शंकया विदिक्षु न तत्राणि आवश्यककार्ये परिच्छेदे अपवादं च संतति लकयाह तेनाह ॥ अग्रेर्दिशोन्न
पश्चिमायुरुक्तां दिशो भिन्नं दक्षिणगताविदिशा श्यकार्ये आवश्यके पि पारिघ्रवि लंघ्य गच्छे
त्फलं विहाय यदि दिक्तन्नशुद्धिरस्ति नृपः पुरुहूतदिक प्राचीस्थः शूलिकादिसमनन्तरं नैरृत्य
यदिशामाग्नेयीमियाद्गच्छेत् पवमनेनप्रकारेण दक्षिणगता सूर्यमार्गेण स्थिता विदिशा तेन तन्ना
देगच्छेत् उदीची स्थितेन हरादिसमभिमे रीशानीं गच्छेत् यदाह नारदः आग्नेयीं पूर्वदिकस्थे
विदिशस्त्वेवमेवहि इति अस्यार्थं स्पष्टमाह गुरुः आग्नेयादिके स्थिते नैरृत्येगान्नेयी भवत्यागतिः द
क्षिणस्थे च नैरृत्यां वायव्यां वारुणे श्रयि यदा स्यादिषु दिक्संस्थे यातानीव शुभप्रदेति अपवा
दिष्टदेशापवाद उच्यते अथेति आवश्यके कार्ये आवश्यके कर्तव्ये गमनादिकार्ये पविध्य माप्यपदिग्या
दिष्टमपि परिविलंघ्य लंघयितुं नान्यथा गच्छेत् परंतु शूलं वा अशूलं न त्वत्र शूलं च विहाय यत्र काय
दि दिक् तत्र शुद्धिर्भवति स्यात् अस्तीति स्यात् इति अस्यार्थं व्ययापूर्वादि चतुर्दिक्षु मघादयो नक्षत्राः
दिग्द्वारा यः शूलप्रवत्त स्यात् संयोदिशि आदिष्ट शाश्वत वर्जयते तेषां शुद्धिः शुभफलदा तत्र य
त्र नक्षत्र स्य साहित्यं स्यात् यदाह श्रीपतिः अथोजते घातयिके शुभपतिर्विलंघ्य देवामपिया
विचीं व्रजेत् विहाय दिक्शूलसमाश्रितान्यडून्यदिक्स्वदिग्लग्नो विशुद्धिरिष्यते इति उडूपशाह

नैवासेप्युपलभ्यते यतो वराहेण उक्तं च्युदंदमपिकामपियो नु वेदः मूलं विज्ञाय यदि दिकस्य
विलम्बसिद्धिरितिच मूलं विज्ञाय ते सामान्यतोभिधानात् अतिदिग्राशीलाह नारदः । दिग्रा
प्रायः सुः क्रमणोः शोभाघास्सुभनः पुनरितिफलमाह वसिष्ठः एवंविदिग्ग्रहमेषाद्याः क्रमा
द्दिग्द्वारनायायः सम्यग्विदिद्विणैव तन्निग्रपातः शुभप्रदः तद्दर्गाश्वनंदशाश्वतदीपाश्व
तथाविधाइति ३५ अथानावपपकेपिपतितिवंदेशयवादे विकोणेि ते सर्वदिग्द्वारिकनद
शशिनावक्रियग्रहस्य केन्द्रगततत्वादितिशेषवेद्वक्रयाद्र ॥ मैत्रार्कपुष्याश्विनभैतिरुक्तायात्रा
शुभाः सर्वदिग्गा सततैः वक्रीग्रहः केन्द्रगतोस्य वर्गो लग्नं दिनं वा स्वगमे निषिद्धं मैत्रमनुराधा
स्वर्कोहस्तः पुष्यः श्रमिष्ठः अश्विनमश्विनी यते अवनर्भिने ह्रत्रैः ह्रुत्वा सर्वदिग्गास्वपिश्राच्यादि
च नदिग्द्वारनक्षत्राणि विविद्धि यात्रागमने शुभाशुभफलदानि रुक्ता यदाह वसिष्ठः पुष्याको
श्विनमैत्राणि सर्वदिग्द्वारभानि च सर्वदिक्त्वापि यात्रायां सर्वकर्मार्थदानि वर्तितानारदः सर्व
द्वाराणि मैत्राकेन्द्याश्विनानि चेति गर्गोपि पुष्यमैत्रकराश्विन्यां सर्वदागमनं शुभं श्रीप
तिश्चः श्रीपतिरपि हस्तः पुष्यो मैत्रमथाश्विभं च चत्वार्यपि द्विः सर्वदिग्द्वारकानि इति यत्तु
वालवोधिन्यां सर्वाधाः शनिचेदगोष्ठानि वुधादिते शुक्रेऽजे नोगमः क्रमशस्तथा

परिहरेत्पूर्वीं वमूलेंद्रयोः याम्यांच पश्चिमांदिशंच सविधिभिषुच्छ्रतीवौं नयेन्तेसोमंचोत्त
रफाल्गुणीषु चतथाहस्तेन याम्यांचपइ इति शार्ङ्गीवृत्तौ दिनत्रयपूर्वणाश्विपुष्यहस्तानांक
मेणतानगेन्द्रः सनिहृलत्वाडुपेन्द्रः किंच यथेष्टामपिनिषेधो वसिष्ठादीनामभिमतःस्या
न्तेदापुकृहृतदिषेषु वन्द्र रन्तेद्रस्यादिनत्रयमूलपयेषुलनहृत्रहृयाभियानेसर्वदैवहान्ते
स्यात् यथापुकृहृतदिशंषु वल्लूर त्रवंइस्यादिनत्रयमूलपद्मेद्दिविस्युशाकेनेयाम्यादिशि
नेताद्विदासेजलनाष्ठादिशोविधातुपुष्पमूलाख्यानथासोम्यमर्यमृत्तैंइतिपवमेवचना
रदादीनामपायोव्याख्येयः बालवोधिनीवहिन्नेवाक्तैनहस्रपात्तमेव घनस्युपुष्याघ
पूभानांक्षाविनसर्वैदिद्दाविकत्वच समर्थते यदाहगुरुः पुष्याश्विहस्तमेत्राणिपौसलेस
वसोम्यभ वासवंसर्वदिक्त्वयात्राया घामनानहीति वराहोपि सर्वद्वाविकसंत्तानि
गुरुभेहस्तास्विमैत्राणिवश्रेष्ठान्येलूवपौसविसुवसभान्याद्ये:सहाष्ठोमतेति न
त्राष्ठानामपिसर्वदिक्कद्वाविकत्वसमर्थ्यतेचत्रणिकाकथाबहूसूनिववनसवादात तच
न्द्रयरेवृतीश्रवणथनिष्ठाना सर्वद्वाविकत्वमावश्यकत्वेगमनेभ्यनुज्ञानार्थंतत्रयदि
पुष्यादीनिभानिदिग्विशेषेणान्येजरन तदम्बक्षद्दिक्कस्यात नसर्वदिक्कनन्तकोवि।

रोषः सर्वेदिक्कबहुदिक्कयोरुच्यते सर्वशब्दप्रयोगाद्बहुत्वमात्रावचनत्वात्तत्र बहुत्वमेवोपगृह्यते
कशपोपपत्तिः सर्वः पदार्थ इति तस्यैव हि न सर्वौ पदार्थो विवृति भवति सर्वस्यत्रत्व वस्तुगतत्वमे
पिगतेन बहुत्वसर्वशब्देनोच्यते तदेवत्वमयो व्यतत्र सर्वे इति बहुवचनेन त्रिचत्वरादयः पदा
र्था उच्यते बहुशब्देन त्रयोभिहिताः नाधिकाः बहुत्वनात्र येषां सिक्तत्वत्वादि शब्दसन्निधाने
त्रय एव निष्ठिज्ञाते किं मत्प्रमाणमिति वेद्भ्य एव मीमांसायां सकृद्दशाध्याये भवसेनथा कपि
जलानालभेतेति वैदिके वाक्ये विचारितं वसन्तायेत्यत्र श्रुत्यादेः सन्तूपकपिञ्जलाः पाक्षि
विशेषास्तानालभेत इत्युक्ते तत्र कपिञ्जलानिति बहुत्वं तावदवगम्यते तत्रायदयः परार्ध्या
वधिकाः कपिञ्जलास्त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वेति विकल्पे न लब्ध्वा उत त्रय एवेति संशयः
तत्रैव पूर्वपक्षः कपिञ्जलानिति बहुवचनेनातित्वादिकसंख्यासामान्यरूपबहुत्वाभिधायि
नातद्धि शेषाकोऽद्धायां परार्ध्यान्ति विकासंख्याविशेषाभावान्नियन्तुमादिसंख्याविशेषाश्रा
द्विषु तेन तत्र त्रयोऽपि चत्वारोऽपि पञ्चापि हन्तव्या इति समस्ये प्राप्ते भवइति प्राप्ते समञ्जस
यद्धि त्रिभ्य ऊर्ध्वं पञ्चानां षोडशानां द्वादशस्य च शब्दानामिति संख्यातरमिवेत त्रयेणोच्यते तत्र्या
इयः नन्वकपिञ्जलत्वावच्छेदकावच्छिन्नाः कपिञ्जला हन्तव्या इति वाच्यं तथासत्यकास

मृ.
वि.टी.
८.
१३.
130

त्रेवश्रुगृह्यतेऽनागतातीतलब्धवर्तिनां मध्ये त्रयाणां कपिञ्जलानां विना प्राप्तस्य ग्रहणस्याघ्याप्रामानां विवृत्तत्वा
दीनां तेषामेव विकल्पेनालम्बनमिति इत्युक्तं जैमिनिना एवं पदस्य सूत्रेण बहुवचनेनार्थप्राप्तिवि
कल्पः स्यादिति सिद्धान्तसंघटनानयति बहुत्वादित्यस्य बहुवचनान्तस्य [illegible]हस्य च त्वादिश
ब्दोपादानमेतेन चित्रमात्रवाच्यतावत्ते बहुत्वोपपत्तेः अनिर्दिष्टमात्रोपचयप्रमाणाभावः न
स्मात्त्रय एव कपिञ्जला हिंस्याः उक्तं च जैमिनिना प्रथममेवानियमेन त्वारण्यादनिक्रमः स्यादि
ति सर्वेषां सिद्धान्तसूत्रेण अतएव बहुत्वे त्रित्वपर्यवसानमिति लोकोक्तिः साधीयसीयमेव अस्त्वेतदपि
दीयतो हृष्टिः ननु च प्रकृतिवाभेकं बहुत्वमप्यं विभक्तिवाच्यं तेन सर्वशब्दसाम्यमिति चेत् प्राति
पदिकार्थेनैव एकवचनमात्रे प्रथमोक्तिः साधुत्वाख्यानार्थं वदत्वं स्यादेव प्रकृतिगतबहुत्वव्य
ञ्जकबहुवचनोत्पत्तिः बहुत्वेऽवदन इत्यत्र बहुवचनेन कस्मान्न भवति सत्येनात्र बहुपाठेन संख्या
च्यते सर्वशब्देन किन्तु वेदेषु संततस्मात् ठक्शब्देन त्रितसंख्योच्यते सर्वशब्देन च त्वाराधिकार्थपि।
प्रत्येकमहान्भेदः। एवं पृष्ठ्यादीनां सर्वदिक्षु समर्थयते सापि नैव सर्वदिक्षूपपत्तिः यावता
वा रक्षूलसम्प्राप्तादिग्वर्जनं दिक्षु यमेव विवक्षिष्यते तेन बहुदिक्त्वमेवोपपद्यते इति उच्यते इति ते
तावता भवदिष्टसिद्धाति प्राचीप्रवणप्राक्काभ्यामित्यादिना न त्वत्र विशेषादिग्वयोवतया गदिति

१३.

यतो वा स्थूलानयुक्तमर्थं उच्यते रविर्वा वपुषि मस्थूलः सोमे पूर्वं त्वादि यतो बह्वादिर्वा कस्यस
बलत्वे निर्णीतं तत्तीयं वा रस्थूले नत्सर्वादिको व्याहृतं यद्यपि तथापि नियतं बह्वादिकं वा कस स।
बलमेव न हि यथा वालि सुग्रीवयोर्भगवता रामेण वालि निहते वालिनः सुग्रीवापेक्षया।
दौर्बल्यमस्यैतस्य त्वाभिमानि न इति किंचदक्षिणशायथनिष्ठा न वा यो दिपवके त्यज्यमिति के
तत्राक्षिनीत्या गायति ह्यादिषु के त्याज्यमिति वकस्मान्नोक्त नव्यप्रतदाह तेण काष्ठ स वयादिति
वेथायं तत्थाभिधानमिति वा व्यवाक्यां तत्रैव दिशति पदमेव पंवकस्यानिषेधात् यदाह श्रीवासि
ष्ठः वसुभसेयान्तत्रार्थी हिंयं च यस्येष्ठ सर्वदा यामादिरुपायितान्‌ पाणानमृणीनोजयूपदइति अ
नुपूर्वेषाङ्गः पश्चिमे पुष्पस्याज्यपूनुच्यते तथा श्रीपतिनानाह नृलः पुष्पइत्यादिना पुष्पस्य
सर्वदिग्व्याप्तिकत्वमनेन च प्रकरणे गृहे यणविज्ञाप्य शुभालिनाऽपि विरुद्धतायोपि पिकिला
मयोपि कर्तव्यं समकलार्थसिद्धिविज्ञायपाणिमध्यह्नमेव पुष्पाहत्युक्तं अत्र विलोमगाइ
निपदंजीकाश्चन्महादेवो विलोमगः प्रतीचिदिग्गामनत्वविरुद्धोपि न च शुभ इति प्राह्णमध्ये
व्याख्यानात् तस्यायमाशयः पुष्पाद्दि प्राचीनत्वे चेतु हृदक्षिणपश्चिमायां वापरे रिक्रदुत्वा
हमनं प्रतिबंधकत्वमुच्यते न चाहितं सद्बुद्धभवनिति इतिन्याया शेषापि सर्वदिग्व्याप्य अयपे

वेहस्तेपि शुभप्रदः शुभवक्रत्वार्थः स्यान्नल्पत्वात्पायुत्वादैक्यत्वे केहि ग्रेमेय पकैनैव वाकेन सर्वदिग्धा
वेविसिद्धे पुनरत्यनाभिधानेव वक्रे स्यात् तस्मान्नैवं वक्रे शकमतः श्रावक्रमेवोढलके सत् य
थैवं कस्मात् हि विलोमग इत्यस्यार्थः को विदाङ्कः विलोमं विपरीतं गच्छतीति इति विलोमगाः य
थातेषां सहेलोपायभक्ते तेवत्यत्वसत्वात् इति वा होके ये दोत्पात् तेन विलोमगामित्वं शुभस्य स्या
न्नरापि न दोषः यथा भौमस्य स्यास्यादि पंचविंशं वक्रत्वसक्ते तत्रोऽस्य वक्रे स्वस्वर्दोदयस्वस्वोदय
दोन्नव मेषमेवायम दक्ष्व दोषो वा दितिजेयतीपि तदृक्रमस्याद्धयमेव तत्र वक्रे भयं व्यापिभ
यं ज्ञानानामिति वसिष्ठेन मलक्षणस्य ज्ञानं चेतादृशं च वक्रेन कदाचित्स भवति तथा शुभत्वात नवषा
दृशेन विकद्धापि वक्रगतिः स्यान्न दृष्टं फलोपत्यासः एवं शुभवक्रत्वमथालोच्य एतद्व्या
ख्यानं निर्मूलत्वाद्रुपेक्ष्यं यथास्य स्ववक्र स्यासंभवत्वथापितद्वचरणोक्षोड्यानन्दे भौमस्य चारस
म्यक्प्रतिपादितः शुभेत्वाङ्कः विलोमगोपि विलोमगृहार्थ छितोपि शुभः एकार्गलया
तेथिस्यक्रूरा क्रांते वविद्धभे अथात दूषितेयनधात्रायामंगादेसदति वसिष्ठादि वाक्या क्रूरस्य
वक्रिणो मार्गिणो वा योगाद्रुष्टय वस्तुत यवा शुभावितोपि शुभः सकलाथ्यसिद्धिदो न शुक्रे
णे न तस्मोस्यास्यानो वादेवा क्रिणो योगस्याशुभफलदातानस्यात् तथ्विव्य मूलभूताथ

वाक्यानुपलंभात् यद्द्वि सौम्यग्रहयोगेप्यशुभफलदाता पुच्छ्यानभेवृदिति तथाहि नावदः
पुच्छः पुरस्कृतदृष्टेनु शक्रस्लेनापि यत्कृते तत्रोषं परोनुशक्रेन स्वच्चं दृष्टस्यमेगसति कृत्वे विंशाशु।
तोवापि पुच्छायाहि बलाद्विनः विनायासिशुद्ध सर्वमृगालुष्विष्टदः सदेति वसिष्ठादिवाक्यान्य
प्येवमेष कानिसंतिनुक्ताप्पिविलोमगाइत्यभिहितेकिंचसौम्यवक्रियहार्पिपिष्टितोष्प्रिन्यादिभ
गणाश्चन्द्रदोष्प्रिन्याहूदोषवनाभवन्मतेप्रसज्येत साचक्रशसिद्धा अनुस्त्याविलोमग्रहापिष्टतेव
लक्षणायाव्याहिययेन सत्याणार्थसमभवसाश्रयुक्ता श्रुतिवन्नस्याणार्थंसंभवायडत्यातादिनानल
क्रमस्वकलमितिश्रुपरेश्वनराङ्ग। अनुलोमडत्यानेयदि पुच्छाहस्लेतेनसहगच्छतीति विलोम
गः त्रिविधोत्यानदृष्टेतयदि पुच्छानिहितोपिनदापिशुभइनितदापिनपुच्छास्त्रिविधोत्यातदृत
उष्टपत्र यदाहवसिष्ठः मृगगणामध्येसिंहोसुदृगणामध्येतथैवपुच्छस्य निजबलसहितो
प्येवंत्रिविधोत्यानेनशक्तिमानइतितस्माद्विलोमगइत्यस्यार्थःश्लिष्टः ननुतत्रत्रिविधोव अ
श्विन्यादेखिहितत्वेपतिषिद्धत्वाभ्यांविकल्पः कस्मान्नभवति षोडशग्रहाणां ग्रहणावत् उ
च्यते तुल्यबलयोर्व्याक्ययोर्हि विकल्पः यथा षोडशग्रहाणां ग्रहणयोर्न पुनस्तुल्यबलयो :
यथाडोन्मवर्यः सर्ववेधनस्पर्शनशनियाटकयोः समयाल्लवेहिस्पर्शनस्पर्शानेश्वव्यवहः।

येणावेदः प्रमाणमेव इत्वंशीयस्येत्याद्येदितिसर्वेष्वेव न स्मृतेस्तन्मूलवेदानुपलंभः एतश्चापिह
चरणैः समस्तग्रहणादिति वार्त्तिककृता एवमस्मिन्नादित्यादिग्रहावकाशप्रतिपादकवाक्यमहस्तः पुष्यश्च
त्यस्य वाक्यस्य वसिष्ठादिस्मृतिवाक्यानि प्रमाणानि निषेधवाक्यस्मृतिविशेषमूलमिति कल्पव
लेनाहि कल्पनसंभवति तस्मान्मैत्रार्कपुष्याश्विनीतोभानां सर्वदिग्द्वारिकत्वं सिद्धं तच्च
सर्वेषां ग्रहणाद्वाराद्यादिशानृपाणां यात्रादिन्यूनादिनावाविदितं प्रयातिष्वपि मैत्रादिभिर्यात्रोचि
तेतिभावः यदाह वसिष्ठः सर्वेस्मिन्नपि समये सर्वासु च दिक्षु विदिक्षु चैव सर्वद्वारिकधिष्ण्यान्यति
शुभदानि गणपि विलाग्नहरणमिति अत्र सर्वद्वारिकधिष्ण्यानामेव सर्वकालगामित्वं सक्तं रत्नमाला
यां तु श्रवणमृगशीर्षहस्तपुष्याणामुक्तं तत्र गुरूक्तसर्वदिग्द्वारिकत्वाभिप्रायेणानुवादार्था अश्वि
न्यास्तु सर्वकालगामित्वं तस्य काले विशेषनिषेधापि प्रग्रहणमाश्विनीवर्जितं ज्येष्ठं मनुष्यरदण
मनुयात्रायां हि तेज्येष्ठे गुरुमते रेवती च हि तेमयि विश्व ग्रहणं च तु ध्यात्वा तिरिक्तं गुरुमतेनेयवद
क्तं एवमुक्तानां सर्वदिग्द्वारिकत्वेन सर्वकालागमनार्थं वतनेणैर्त्र मैत्रादीनां सर्वदिग्द्वयात्रा
र्थमपि सर्वदिग्द्वारिकत्वमस्य प्रसंगेन वक्रीयग्रहस्तित्वं विपरीतगामनेन ग्रहस्य भौमादेः सवक्री
ग्रहश्चेत्केन्द्रगतः स्यात्तदा गमेयात्रा या निषिद्धः अथवा सावक्रिग्रहस्य लग्नेनवांशे स्थितेदयात्रा॥

नेगतो

स्यात्तत्त्रिभेदात्ः अथवास्य वक्रिग्रहस्य शनिवारेपि स्यात्सोपि निषिद्धः यद्वा हृद्ग्रहः एको
पि वक्रोपगतो न शुभाशुभो वापि वक्रग्रहस्य वेधोपि वा स्यादयनोत्थविनाशो बहुप्रकार
उक्तं त्वगानामिति श्रीपतिः नेष्टश्च तत्रैव वक्री तदुग्रोपि विलग्नगाः करोति बहुधा विनाशं त
द्वारोपि प्रियामृतामिति वसिष्ठः येकेन्दुयुते वामे षष्ठे नेष्टो एकोपि वक्रगः खेटो लग्नस्थो वा रि
पुगो वा नीचस्थो वा तु दृष्टोस्य यात्राफलविनाशन इति बादरायणोपि वक्रस्थस्थानेनावदेतेनापि वि
लोमगोग्रहोयस्य यात्रालग्नोपगो यदि तस्य भवा प्रदेशतो न हुग्गोपि विलग्नग इति नष्टक्रिय
हस्य लग्नादिस्थिते वेदाधिके स्वचयिते तर्हि किं स्यात्तद्वारेण गमनं कार्यमित्याह वसिष्ठः बलव
द्ग्रहविदस्य वारवर्गः शुभमङ्गः इतरग्रहवारादियात्रायामशुभप्रदेति यत्र केचित् नेष्टश्च तत्रै
व वक्र इति पाठमाहृत्य वक्रो मे गतानामिति व्याचक्षुः आरोवक्रः क्रूरह्रावनीयः इति वराहो
क्तेः वक्रमस्यास्तीति वक्रः भूपादिनाद्यु बुद्धिरेद इति विलोमगाग्रहोयस्येति वसिष्ठेनाव
दिवाकान्यनक्षत्ला निवक्रीति पाठमवश्यो पइति निश्चयेसति वक्री भूपसिद्धो भौमस्य गतो
पि नास्ति ३५ अथायनशुद्धिमिदं वंशस्थेद साह सौम्यायने सूर्यविधू तदा तु यांयाचीं व्रजे सौ
यदि दक्षिणायने प्रत्यग्गमावनयोर्दिवानिशोभिनायने नेष्टफलं तथोन्यथा भवेत् यदि सूर्यंच

मु.
चिं. टी.
टं.
१३३
133

द्वौ सौम्यायनेऽग्निवायव्यगतौ स्यातां तदोत्तरां दिशं प्राचीं च यायात् तन्मुखं यात्रा शुभेत्यर्थः य
दि च दक्षिणायने स्यातां तदा प्रतीचीं दक्षिणां च व्रजेत् यदुक्तं पराशरः चन्द्रार्कौ दक्षिणगतौ स्या
यायाद्याम्यां परां व्रजति सौम्यायनगतौ यायात्प्राचीं सौम्यां दिशं प्रतीति इति अयनयोः सूर्यचन्द्रमसो
भिन्नायनत्वे अयने भेदे सति दिवा निशं व्रजेत् यथा सूर्यो यस्मिन्नयने तां दिशं चन्द्रो दक्षिणपश्चि
दिवसे यायात् चन्द्रोऽर्कस्य पूर्वस्य भावेन भुवः दक्षिणस्यां पश्चिमायां मित्यत्रापि येयं सूत्रसम्मति
वद्ध्यते अथान्यथैवं यायात्तदा वधो मरणं स्यात् यथा भिन्नायनत्वे सत्यपि सूर्यो यस्मिन्नयने तां दिशं
यदि रात्रौ गच्छेत् चन्द्रो यस्मिन्नयने तदा दिवसे गच्छेत् तदा यातुर्वधो भवेत् इत्यर्थः यदाह वसि
ष्ठः यत्रेष्टसिद्धिरर्केन्द्वोरेकायनगयोस्तयोः भिन्नायनगयोर्वह्नि निशि वा दन्यथा तु वध इति ना
रदोऽपि रवीन्द्वयनयोर्यानं मतं तत्कुलं शुभप्रदं तदभावे दिवा रात्रौ यात्रा यातुर्वधोऽन्यथेति तद
भावे चैकायने वा भावे दिवा रात्रौ यात्रा यामत्वे स्यात् स्पष्टं व्याख्यानं स्वबुद्ध्येयं केचिद्रत्नकोशे दिन
करप्रतमामनुग्रहे सूर्योऽपि यायात् अर्ककेदारौ या स्यामापणे प्रतीचीं चेति अतो विसामध्ययात्रा
यां वधः स्यात् एतस्य नामार्धनिलोमायात्रा उच्यते तन्माहात्म्यमाह वराहः एतायनस्य प्रतिलो
मकाष्टेन स्यात्स्वतेजोऽपि जितः परेषां स केवलव्याकरणाभिधज्ञकार्यमतोऽत्र मिव हास्यमे १३३

तिरिति ३८ अथ तासां याम्योत्तरायां संभवं शुक्रस्य भपञ्जातिक्रान्त्यमाह उदेति यस्यां दिशि यत्र या
ति गोलभ्रमाद्वा ककुभि संभवे स्थितो व्यति संभवं च शुक्रोऽयं उदितः अस्तं दिशां न याति ॥
शुक्रात्त्रिधा प्रकारत्रयेण संभवे उद्यते भवति भिद् विशेषः कथं शुक्रोऽयं यस्यां दिशि प्राच्यां प्रती
च्यां वा उदेति कालांशवशेनोदयं करोति तत्र गतः शुभः शुक्रः सम्भवः प्रथमकः प्रकारः अथ
वा गोलभ्रमाद् उत्तरदक्षिणगोलभ्रमणवशेन यत्र यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति ग
च्छति तत्र गतः सम्भवः शुक्रः स्यादयं तृतीयः प्रकारः यदाहाचार्यः यद्दिग्गतः सम्भवे हि
चेत्स्यत्र गोलके यद्वा भ्रमे शुचचरे त्रिविधं प्रतिभागवामिति एवं प्रकारत्रयेण शुक्रसंभवं विनिर्णी
ते उदयगतशुक्रदोषादिकमाह यत्रोदित इति त्रिविधेष्वपि वक्ष्यमाणाभिः क्रमः दिशामित्य
नेन संबन्धे यस्यां दिशि उदितः शुक्रोऽह पतनं दिशं भवन न यायात् न गच्छेत् अन्यदिक्स्थितं पिय
या संभवेन यायात् यदाह श्रीपतिः उदयति दिशि यस्यां याति यत्र भ्रमाद्वा विचरति च भव
के ये पुरो दिग्भागेषु त्रिविधमिह मितं स्पष्टं व्यतिसंभवं तन्मुनिभिः हृदयपदं न्यायते अत्र
यत्रोदितः स्पष्टार्थं प्रयाति यत्र भ्रमाद्वा इति अत्र केचित् शिरोदयकालांशदक्षिणशाद्वा भ
ष्टदिक्शकटाङ्केन सूर्यं शुक्रोऽपि भ्रमान्सत्यं भ्रमणं च वसन्तराजेनोक्तं दृश्यादिगोन्दी

मु.
चिं. टी.
८.
१३४
134

ज्वलिताद्दिगीशीघ्रभ्रमितावानलादिक्रमात् एवमेकमेवं ग्रहराष्ट्रकेनहेयो दिग्पष्ठोसविता
क्रमेण दग्धादिग्गक्रान्तिनायसक्राविवस्वतामाभवतिप्रदीप्ता सभ्रमितायासविनाप्रयाता
शेषादिग्गताः स्वलुपंचमोक्ता इति एतेनसूर्यभ्रमणप्रकारेण शुक्रोपियस्यादिशिस्यात्सा।
दिग्गतः समुखास्यात् एतस्मिन्ग्रहेस्तापि दिक्त्वाच्चेत्यर्थः इत्याहुः नन्वेवसंततराजेहि
सूर्यभ्रमणवच्छुक्रभ्रमणप्यवसेयमित्येवंविधंशुक्रान्तिदेशवाक्याभावात् तस्मादुमादित्य
वैकर्तव्यं प्रत्राच्यविरथ्यम्नमूलस्तंभाब्धं वप्राग्उपनयस्त प्रतिशुक्रदोषफलमाह वराहः प्र
तिशुक्रवुधाशनिवृषिहनादिगयः क्रुद्धतेनृपतिर्गमने महिरामादिनामदनाञ्ज्वलिताश्रम
देवकुलपवैषमगातेति श्रीनारदः सूर्छे शुक्रे कार्यहानिः प्रतिशुक्रेपराजयइति एतच्च
सुप्रवेशाप्रकरणे दैवज्ञ्योपसभिमतं वदलिपिनशान इति पद्येन शुक्रास्ताद्योदोषोभिहितः
किंतु नदोषाभिधानेनोच्यते शिशुगर्भिणीनवोढाभिज्ञानांलोकानांविशेषतोयात्रां व
यासंभवेत्रिविधशुक्रसामान्येदोषनिराकरणायपुनरभिधानं किंच एवमेकयात्रायाय
चोदितस्तामेवदिशं तोयायात् तथासतिपचादित्युच्यते शुक्रेयायात्यावीतथोत्तरा प्राच्या
मध्यादितेशुक्रेप्रतीचीं दक्षिणादिशामितिवसिष्ठवाक्यमपियथासंभवमादरणीयमतादर

णीयं च भवति अनेन संस्कारविशुद्धव्यतिरिक्तदक्षिणायाश्चापगमात् किं च बहुप्रवेशप्रकरणोक्ति
त्वादीनां विशेषफलाभिधानेऽकृतेन तत्सामान्यतो यायाज्ञास्माथाद्रूपेणान्येषामपि राजादीनां
कृते अन्तरपथ्यवपथ्यवशेष्यावपुनरपेक्षावस्ति नगरप्रवेशविषयायुपद्रवइति अनुवाग्रेव
तमतिस्त्वाभिहितस्य संस्कारविशुद्धकापवादस्य तस्याभिधानमत्र पुनर्न कृतेमवनेनैव सिद्धेः अ
थैवंविधेपि शुभसंस्कारे विशेषकृतेऽप्यचागमने शान्तिमाह वसिष्ठः तद्दोषशमनार्थाय शान्ति
वक्ष्ये समासतः कृत्वा शान्तिं प्रयत्नेन पश्चात्सर्वं समाचरेत् भृगोर्लग्ने भृगोर्वा दे भृगोर्वर्गे भृगो
र्दये उच्चस्थे भृगुवारेपि यावच्छुक्रोदये प्राप्ते रजतेन च शुद्धेन कारयेत्प्रतिमां भृगोः लिखेद
ष्टदलं पद्मं कांस्यपात्रे च वर्तुले शुक्लसूत्रांबरैर्वेष्ट्य प्रतिमां तत्र पूजयेत् शुक्लपुष्पादिनैवे
द्यैर्मनोहरैर्विविधैरपि उपचारान्गणिकायां शुक्लतेजस्य तद्दीप्तिमुपदा तन्मन्त्रेणाज्यपंक
यात्सम्यग्दक्षिणावर्तपाने कर्मान्ते तेनैव मन्त्रेणाभ्यां वाद्यप्रदापयेत् स्वनगर्यां यात्वेतेः शुक्लैः शी
रमित्रेणवारिणा दैत्यमंत्री दिवादर्पो विगाना भार्गवः कविः स्वतोध्यमंडलीकाव्यो विद्युद्ध्य
भगवते नमः दद्यात्प्रयत्नेन प्राप्त्ये देवभक्तितः अनेनैव च मन्त्रेण प्रांजलिः प्रणतः स्थितः
त्वत्प्रजयानया शुक्रसंस्कारलं च तद्द्व रोषविनाशायदि विशरद मां तेजसा निधे इति शान्त्यं प्रयत्ने

मु॰
विदी॰
ट॰
१३५

135

नश्यति मा भूषणाग्निता दैवज्ञायैव दानं या क्षेत्रावसहितैवच श्रेष्ठेभ्योदद्यान्मेदयायथावि
त्तानुसारितः ब्राह्मणेभ्यो जयोपस्थानेष्वयं भे जीतेव धुभिः इत्येवं षाय हाणी शुभेजोभूयात्त
यत्नतः तत्र लग्ने मङ्गल जो दोष स्तत्त्रणोद्देवन श्यति सर्वो यः कपिलादद्यात् श्वेतं वृषभमेव तथा
ऊर्जा यवृषभं दद्यात् स्वर्णं दद्याच्च यथाय च शुक्रे वर्पीतवस्त्रं वा सितानां या मितामयगां इदं शशु
त्ततः कार्यो समेवान्नकामान वा भूयात् इति शुक्र वदितः अथ हस्ते मङ्गलवेतत्र हिंगलस्वर्णं वैदिके
मन्त्रैः पूजादिकं विधेयं अस्मादेव शांतिकथना नाम्यकादितः अथ हस्ते गुरो सर्वेपि मीनस्थोभिया
यकेवा कोपि नैव किंचिद्दोषोत्तीत्यनुमीयते बुधमङ्गलदोषन्तु स्वयमेव वदत्याति भौमसंभव
दोषके ठने वसिष्ठ यवाह तद्दाकम मधुनैव पद्दर्शयिष्यते इत्यालोचमानोन्यः समक्को दीपिकाया
तु दानमेवोक्तं यतं वज्ञानिशकारा शक्तो ध्येयं १७ अथैवं मङ्गलस्तु बुधदोषमभिधाय नीत
स्यैव वक्रास्तादि दोषस्ता वत्पवादस्मुपन्नाति कयाह वक्रास्तनीचोपगते भृगौ सति राजा
व्रजन्याति वृणादहि विद्विषां बुधोन्नकालो यदि तत्र संविशात्रिहं जयेन्नैव जयः प्रतीडजे भृ
गौः स्ततश्च केवक्रोपगतेस्त्सोपगतेन नीचोपगते वा उपलक्षणान्वा तुरद्भुत पराजितेवाण
रहितेवास्ति राजा परराष्ट्रं व्रजेत् तत्र द्विनिष्कं येन विद्विषां शत्रूणां वशं यातिति विजमवती

नयेः यदाह भारद्वाजः विवर्णे विजिते नीचे शत्रुक्षेत्रे स्थिते स्तगे शत्रुगृहस्थिते वापि तदी शान
त्रिविधीहिते यात्रां नैव प्रकुर्वीत लग्न्यागुर्येन हानिदेति श्रीपतिरपि नीचगो गहजिते प्रतिलोम
भार्गवे कलुषिते स्तमिते वा प्रस्थितो नरपतिः प्रबलोपि क्षिप्रमेव वशमेति रिपूणां अत्र वि
पोषमाह लल्लुबसिष्ठः शुक्रे बाले गते जीवे वृद्धे वास्तमुपागते तयोर्बाले च वाद्धके च स्याद्यात्रा
भयरोगदेति अथ शुक्रास्तापवाद उच्यते बुधैरिति अत्र शुक्रे प्रतिबुधो न स्फलः एष्टिके स्या
भेवुत तदा संबलन् गच्छन् राजा रिपुं जयेत यदाह श्रीपतिः। एवं विधेप्यास्फुजिति प्रयाय्या
ङ्कयोयदि स्यादनुकूलवर्तीति अपवादांतरमप्याह नभरः नीचगोरिगृहस्थो वा वक्रगो वा
पराजितः यातुर्भार्गवः शुक्रः स्वोच्चस्थ श्वेदुन प्रदः नवैति प्रतीडुजे बुधं संमुखे वा स्नातिकं
नृपातो नैव जयः किंत पराजयः। यदाह नारदः। प्रतीडुजकृते दोषं हन्त शक्रा गृहानहीति
श्रीवसिष्ठोपि प्रतिशुक्रे प्रतिबुधे प्रतिभौमंगतो नृपः बलेन शक्रतुल्योपि हतसैन्यो निव
र्तते इति अत्रैव प्रतिशुक्रादि विचारेन् णोश्वयमगमने राज्ञो विजययात्रायामाहुः तथा
चैभ्यः प्रतिशुक्रादि दोषार्थे न् तेन गमनेन् णं राज्ञो विजययात्रायां नाम्यदा दोषमावहेत
इति आदि शास्त्र शुक्रास्त प्रतिभौम प्रतिबुधाः गृह्यंते नेषामवस्यं विघ्ये विष्ये दोषः ३८॥

मु. चिं.टी. ८. १३९

136

अथ कालविशेषे प्रतिशुक्रापवादं शुक्रास्तेच विशेषं शालिनीछंदसाह। यावच्चंद्रः पूर्वभागे न कृत्ति
कायाः पादे शुक्रोऽन्धोन्यदृष्टौ ग्रहदेव मध्येमार्गे भार्गवो बालपि राजा तावत्तिष्ठेत्संमुखत्वेपितस्य चे
द्राधदाः पूषाभाद्देवतीनक्षत्राद्रावभ्यकृत्तिकाद्यपादं रेवत्यश्विनीभरणीशुक्रान्तिकास्थमचर
णा यावच्चंद्रस्तिष्ठति तावच्छुक्रोऽन्धोन्य। दृष्टोपि शुक्रो दर्शनकार्यं न करोतीत्यर्थः तदेवाह न
इष्टइति शुक्रोऽन्धो यदा भवेत्तदा शुक्रसंमुखे दक्षिणे दक्षिणभागे चक्षुर्हीनः स्यात् यदाह पुराण
रः पौष्णादिवह्निभाद्यांघ्रियावत्तिष्ठति चंद्रमाः तावच्छुक्रो भवेदन्धः संमुखे गमने हितमिति
मध्येमार्गे मिति मार्गस्य मध्यं मध्यमार्गं पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावसमासः पूर्वपदस्ये द
न्तत्वेलिपातनात् पारेमध्य इति समहतेस्यपि तो राजा मार्गमध्येपि शुक्रास्तो भवेत्तावत्काल
तस्मिन्नेव पथ्याले निष्ठेत उपलक्षणत्वात् गुरुवप्येवविधे इष्टव्यं यदाह पराशरः जीव शुक्रा
क्रः शुक्रो वा मार्गमध्ये स्तगो यदि तत्रैव निवसेद्राजा यावदभ्युदितो भवतइति शागवचनात्त्रा
यते नतत शुक्रास्तापेक्षया तत्रैव स्थितिः ततः शुक्रोदयमपेक्ष्य तेन च उक्तः कल्याणसमुद्र
तेन गच्छेदित्यनर्के सिद्धमध्ये नत्तसर्वं ज्ञायत इति एवं मध्येमार्गे तु पाल्लक्षेत्स्माद्दृदाद्दोषाभा
वः सामान्यवाक्याभावात् यदा तु मध्येमार्गे तु पोदेयाभवेत्तच पुनः संमुखः स्यात्तदा दोषय

व षड्क्ते वसिष्ठेन संस्थे विवेइजेयत्र मार्गमथो दिने यदि यावदस्तंगते तस्मिंस्तावन्नैव संवसे
दिति ३९ अथैवं महत्तायां सेनादिनशुद्धिमभिधायेदानीं लग्नशुद्धिमनुष्टुभाह जन्मर्क्षभाश
कोन्याज्यो सर्वदा यत्नतो बुधैः नत्र अयात्रेन्नृपतेर्यस्थ नाशः पदे पदे स्पष्टार्थमिदं पद्यं यदाह ना
रदः निद्यानिखिलयात्रासु घटलग्नं घटे पाकइति श्रीपतिरपि नेष्टं कुंभो घ्नकुक्रमांशस्थितो
वेति वराहोपि न कुंभलग्नं शुभमाह तस्यां न भागभेदाद्यवनावदंतिइति ५ अथान्यदनिष्ट।
लग्नं शुभफलदलग्नं वा मंज भाषिणीष्कुत्साह जनिलग्नजन्मभपती शुभग्रहौ भवतस्तदा तदु
दये शुभो ज्ञमः अथ मीनलग्ने जन्मवानदेशाकुं चलितस्य वक्रमिदं वृत्तं जायते मीनलग्ने वास
न्यपि लग्नान्तरे न दैशा मीनो यावाच्चलितस्य राशौ वत्सवक्रः स्यात इति प्रश्नमशुभं लग्नमभिधा
यदानीं शुभफलनयानि उच्यते जनीति जन्मता कालीनलग्नं जनिलग्नं जन्मभं जन्मराशि
स्तयोः जन्मलग्नजन्मराशौः पती स्वामिनौ शुभग्रहौ सौम्यग्रहौ चेदुदये लग्ने भवतस्तदा गमो
गमनं शुभं स्यात जन्मलग्नजन्मराशिश्च यात्रालग्नगं शुभमिति मार्गेवाभिहितं जन्मराशि
तनूयदिलग्नगाइति अर्थाज्जन्मलग्नराशिस्वामिनौ पापग्रहौ यदि यात्रालग्ने स्यातां तदा ता
दृशे लग्ने गमनमशुभफलदमित्यर्थः यदाह वसिष्ठः जन्मराशौ लग्नगते तदीशो वा विलग्न

गे ऽर्थलाभप्रदायात्राराशीशाच्छुभग्रहइति ननु जन्मराश्युद्गमे नैव जन्मलग्नगतं शुभ
मिति वृहन्नारदेन जन्मराशेर्यात्रालग्नावस्थितेऽपि निषेधाभिहितः सत्यं राशेः पापग्रहस्वामि
त्वेदोषो न शुभस्वामित्वे प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यस्वरसात् एवं जन्मलग्नोदयः शुभग्रहस्वामिके जन्मल
ग्नस्य शुभग्रहस्वामित्वे शुभफलता न पापग्रहस्वामित्व इति व्याख्येयं ५१ अथात्र तदनिष्ट
लग्नं रथोद्धतच्छन्दसाह जन्मराशितनुतोऽष्टमेऽथवा स्वारिभाद्रिपुभे तनुस्थिते लग्नगा
स्तदधिपाश्च वा स्युर्गते हि नृपतेर्मृतिर्ध्रुवं स्वस्यजन्मराशेर्जन्मलग्नाद्वाष्टमराशौ ल
ग्नस्थिते सति तथा स्वारिभाज्जिगमिषितुः शत्रोर्भाद्राशेर्लग्नस्थे रिपुभे षष्ठराशौ तनुस्थिते
वासति अथवा स्वराशिलग्नाभ्यां षष्ठभवनेशा स्वामिनो यात्रालग्नगताः स्युर्यदा तदा नृपतेर्मृ
तिर्ध्रुवः पराशरश्रीपतिः जननसमयलग्नान्नैधने जन्मभाद्वा निजरिपुभवनाद्वा शत्रुभे लग्नया
ते पतिभिरुत तदीयैर्लग्नगैर्वा पार्थिवानां गमनमथ विषवाभर्दितानां तुल्यमेवाति विषवाभर्दितेन
मरणप्रदमित्यर्थः वसिष्ठेनतु स्वजन्मराशिलग्नाभ्यां द्वादशभवनमपि निषिद्धमुक्तं यथा
स्वाष्टलग्ने लग्नगते राशौ वा लग्नगे सति यातुर्भङ्गो भवेन्न द्वादशेवाथवा लग्नपइति ५२ अथा
न्यच्छुभलग्नपालिन्याह लग्ने चन्द्रेवापि वर्गोत्तमस्थे यात्राप्रोक्ता वाञ्छितार्थैकदात्री हा

मेषगे मीनगे वा तन्देशे प्रशस्तो नौकायानं सर्वसिद्धिप्रदायि मीनकं भवतीति विज्ञेयं यस्मिन्कस्मिंश्चिल्लग्ने
वर्गोत्तमस्थया अभिवांछितार्थस्य मनोभीष्टार्थस्य का द्वितीया दात्री यदाह वसिष्ठः वर्गोत्तमांशगे
लग्ने त्वथवापि सुधाकरे यात्रा कामदा चायातु मातापुत्रस्य वैयर्थ्येतिवैनिश्चये अथ नौकायात्रा
यामम्भसायामणेन लग्नमुच्यते अंभोराशावितिजलचरराशौ लग्नगते सति अथवा लग्नान्तरे
न देशे जलचरराशौ वा सति नौकायानं सर्वसिद्धिप्रदायि स्यात् यदाह नारदः जलोदये जलांशे
पि जलयाने शुभप्रद इति दुर्गादित्योपि नौकायानमाप्यभवनेषु विलग्नगेषु यान्नं तथा नृगृहगेषु
तदंशगेष्विति वराहोपि नौयानमिष्टं जलराशिलग्ने तदंशके वाप्यगृहोदयेति एतेन सम्मिलित
दशेनेन लग्ने वाप्यंशेपि नौयानमिष्टमिति श्रीपतिवाक्यं च व्याप्यमिति यदुक्तं देनस्य स्पष्टार्थमि
तिन वा पसंवेयिति लग्ने यत्र लग्ने यत्र देशे च नौकायानमिष्टमित्येवं के विद्वांसः वै तेन तद्व्याख्या
न मया हतं भवति किंवत्तदेशे च वाक्यार्थे क्रियमाणे मूलवाक्यानुपलंभः प्रयोगशुद्धिश्च स्या
तु वा पशाहो हाविचार्ये स्यात्वमादित्तलुद्धिमिति वृद्धसंततकाक्ष इति विहितस्य शेषिकक्ष प्रत्य
यस्य मा देश चापीति पाठः स्यात् यावच्च पाठे उक्तदोषसंगः स्यात् ५३ अथ मेषादीनां दिगनुलोम
प्रतिलोमराशीनां लग्नावस्थितो फलमिदं वक्ष्यन्नाह ॥ दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता या।

चार्धरात्रौजयकारिणीच हानिंविनाशंविदधतोभयंचकुर्याद्यात्रयाद्दिक्प्रतिलोमलग्नं ॥ दिग्द्वार
भानिमेषादिराशयस्तुहितल्लग्नेषुदिगंतदिगवस्थितेषुसत्सुयात्राप्रशस्ताप्रशस्तानुक्तवाह अ
र्धरात्रौजयकारिणीचेतियथामेषःपूर्वस्यांवृषोदक्षिणस्यांमिथुनःपश्चिमायांकर्कटउत्तरस्यां
एवंसिंहादयःपूर्वादिदिक्स्थेयः यदाह्ववसिष्ठः पूर्वादिदिक्षुमेषाद्याःक्रमाद्दि
ग्द्वारराशयः दिग्द्वारराशयःसर्वेतेहियात्रासुशुभप्रदाइति हानिमृतिदिक्प्रतिलोमलग्नेवि
परीतदिगवस्थितेलग्नेसतियथापश्चिमेमेषः उत्तरस्यांवृषःपूर्वस्यांमिथुनःदक्षिणस्यांकर्कः
एवंपुनःपश्चिमादिषुदिक्षुसिंहादयोयत्रराशयोज्ञेयाः तादृशेपिलग्नेगतःशुभायात्रार्थीविज
यप्रदालग्नेदिक्प्रतिलोमेसाहानिदाशत्रुभीतिदेति वृद्धयात्रायांवराहोपि यातव्यदिक्कृत्तग
तस्यसत्त्वेनसिद्धिर्बध्याश्रमोभवतिदिक्प्रतिलोमलग्नेइति ४४ अथशुभलग्नान्यत्रवसंततिल
लकाछंदसाह राशिःस्वजन्मसमयेशुभसंयुतोवायःस्वामिभाविधनगोपिवृद्धिसंस्थः लग्ना
पगःसगमनेजयदोप्यशुभयोगोगमाविजयदोमुनिभिःप्रदिष्टःजितामिषोथसास्वजन्मसम
येयोराशिःशुभग्रहैःसंयुक्तःकृष्टकैःसयुतोलिसराशिर्वायात्रालग्नोपगःस्यात् अथवा
विभानस्वपात्राभेराशिलेग्नेवार्थेनाष्टमोयोराशिःसचेद्यात्रालग्नोपगःस्यात् अथवायोराशि

वैसिसंज्ञः सर्वेषां चालग्नोपगः स्यात् तद्राशिर्गमने जयदः स्यात् यदाह नारदः योग्रहो
जन्मनि शुभे यो वापि वैसिसंज्ञकः तावुभौ जन्मलग्ने च यात्रायां शुभदं द्वयमिति शुभशुभग्रह
युतः यदाह श्रीपतिः यः स्वजन्मनि शुभग्रहाश्रितो यस्य राशिरिह वेसिसंज्ञकः यः स्वस्थश
त्रुभवनाश्रितोपि नो लग्नगः सगमने शुभावह इति वसिष्ठः शत्रोर्वाष्टमलग्ने वा राशौ वापि।
विलग्नेगे न रोशाश्रितलग्ने वा यानः शत्रुक्षयः स्यादिति वेसिलक्षणमाह वराहः दिनकरयु
ताद्वाद्वितीयं च वेसिरिति अथवा अधपयोगैर्जातकोक्तराजयोगैर्यात्रालग्नावस्थितैर्गमनं निभि
र्विजयदः श्रेष्ठः यदाह नारदः ये दृष्टायोगे बीजे वेते वे योगैर्नृपाह्वयेः उपेति शोनिकोण
स्थैः शत्रुयोषाकरवाविभिर्विति वराहोपि जातकोक्तनृपयोगगतानां श्रुते दिने भवति राज्यवि
हाडे: वातपूर्णितमिवार्णयानेन परबलं स मृगपतिर्विनाशमिति तेच राजयोगा बृहज्जातके सा
रावल्यां टीडरानन्दे च समस्तानस्तत एवावधार्याः ४५ अथ लालाटिकयोगान्वक्तुकाम स्तावदि
क्स्वामिनस्तयजातिकयाह ॥ सूर्यः सितो भूमिसुतोऽथ राहुः शनिः शशी ज्ञश्च बृहस्पतिश्च
प्राच्यादितो दिक्षु विदिक्षु चापि दिशामधीशाः क्रमतः प्रदिष्टाः स्पष्टार्थमिदं पद्यं यदाह व।
सिष्ठः दिगीश्वरा भास्करशुक्रभौमराहुर्किचेरनलसाधिनाः स्युरिति ४८ अथार्दिगीशोक

म॰
चिं॰ टी॰
द॰
१३९
139

यत्नंश्रेयोजनंतंतमुथ्यक्छन्दसाह ॥ कोणेदिगधीशोगच्छेदवनीशाः ललाटिनि तस्मिन्नेवोदवि
सेनां दिक्स्वामिनि तत्र यस्मिंस्ताराकाद्विलाटिकेः केन्द्रे केन्द्रवर्तिनि सति अवनीशो गच्छेत् तस्मिन्दि
गधीशे ललाटिनि सति अरिसेनां नेयान्नगच्छेत् यदाह श्रीपतिः ललाटगेन प्रवेशो हि गीष्पते
तव्यमस्मिन्खलु केन्द्रकस्थे इति ४७ अथ ललाटिकयोगान्स्पष्टं लिखिक्रीडितेनाह प्राच्या
दौ तरणिः सितो भृगुसुतो लाभव्यये भूसुतः कर्मस्थोथ तमोनुवाष्टमगृहे सौरिस्तथा सप्तमे
चेन्द्रः शास्त्रे गृहात्मजेपि च बुधः पातालगो गीष्पतिर्विलग्नान्तगृहे विलग्नसदनाल्ललाटिकः
कीर्तितः प्राच्यादौ प्राच्याद्यष्टदिक्षु क्रमेण विलग्नसदनाद्यष्टभावेषु सूर्यादिग्रहस्थितैर्ल्ललाटि
काः स्युरिति वाक्यार्थः यथा तनौ लग्नस्य स्तरणिः सूर्यः प्राच्यां गतो ललाटिकः एवमाग्नेय्यां
भृगुसुतो लाभव्यये एकादशद्वादशस्थाने ललाटिकः कर्मस्थो दशमस्थो भूसुतो मंगलो द
क्षिणस्यां तमो राहुः अष्टमनवमस्थाने नैर्ऋत्यां सौरिः शनिः सप्तमस्थः पश्चिमायां चंद्रः पा
शे गृहात्मजे च पञ्चमस्थो वायव्यां बुधः पातालगश्चतुर्थस्थानस्थः उत्तरस्यां गीष्पतिः बृ
हस्पतिः विलग्नात्तनुगृहे द्वितीयतृतीयस्थानस्थः ईशान्यां ललाटिक इत्यर्थः यदाह ना
दः लग्नस्थो भास्करोग्राच्यां दिशि याति ललाटगः पञ्चमस्थो चमगश्चेद्रोवायव्यां ललाटगः

लग्नात्सप्तमगः सौरिः प्रतीच्यां तु ललाटगः द्वितीयाष्टमगतो जीवः ऐन्द्र्यां तु ललाटगः ॥५

चतुर्थस्थानगः सोमः उत्तरस्यां ललाटगः। द्वादशैकादशे शुक्रः आग्नेय्यां तु ललाटगः नवमा
ष्टमगतो राहुर्नैरृत्यां तु ललाटगः॥ ललाटिकी त्रिनयनो जीवितेऽपि सन्नेन्द्रपदे इति वराहोऽपि
लग्नेभात्ः सुतवित्तगतश्चन्द्रमा वीनमध्यः पातालास्याहिमकरसुतः सप्तमो देवमंत्री तद्वत्
कोणाध्यये भवनगो भास्करः सप्तमस्थो राहुर्नित्यं निधनभवनगः स्वादिषा वास्यतीति इति यत्तु वसिष्ठ
वाक्ये राशीति केऽद्यो विना कोणराशोगामन्दक्षितिपाहि निमादिश्चिवादित्वं यदि ग्रामे लग्नेः संभवेन्न न
द्वितीयान्तमेदश्चन्द्रः द्वितीयेषु हवि नदशभ्रं प्रतिभाति तथाहि सप्तमस्थोऽपि तदेशदक्षिणे तु द
शमाशिवक्रे दिगकोविधिकोणेऽन्यथैव लेख्यः मितादित्यादिना शब्दा धृष्टदिक्स्यग्रहन्यासमहिते स
ति सप्तमकोणराशिस्थतृतीये वृथः स्यात् सप्तमस्थो ज्ञासितो भवतः कथमिति अन्यस्य सप्तमराशिस्थितवशा
सप्तमः शनिः पश्चिमायां ललाटिकः तत एव दशमस्थो भौमो दक्षिणस्या एवमेव सर्वेऽपि ग्रहाः
ललाटिका इति पद्येन दृश्यते च लग्नराशेरेवमेव सप्तमकलमनिविरोधश्चापतेत् तस्माद्वसिष्ठस
हितायस्तु लावेरनाकोणराशौ रिति लेखकभ्रमः संभूतः पाठः तस्माद्राशीनेकेन्द्रगतोऽलमवाधे
रिति पाठः साधीयान् कल्प्यः एवं सति चतुर्थस्थानगतत्रयसंभवः सकलग्रन्थविरोधश्च नास्ति
दशकोणराश्यधिपति दिशि यस्तां तस्मिन्नस्थनता दिशो याययात् अनक्कलेऽद्वादशी घोगतत्र्येकंटकोप

गतइति अत्र सूर्ये भौमशनिभुक्तानामपि च केन्द्रकोणगतत्वमस्ति लालाटिकत्वमन्येषां शुक्रादीनां
मुभयत्ररूपत्वासंभवे एव तत्र लालाटिकस्थानव्याप्तिरिति केन्द्रस्थानत्रये केवलकेशग्रहणमवह्नतेवावं बहुव्याप
कत्वरूपसामान्यविशेषभावसत्वात्तस्मादुक्तिविरुद्धा किं केन्द्रस्थाने यदि द्वितीयस्थे शास्त्रदाशुभफलदाया
त्रा अन्यथा शुभाभावेन तिलकस्य ४८ अथ पञ्चविंशतियात्रायोगं वक्तुं प्रथमं तत्र त्रैमेदवज्रयाह स्वगगना
पि वैरिस्थिताद्वितीयगः सुखेदिपूर्णे मैत्रे अव्यायशाक्रे चास्थितामूले व्रजेत्तथा ४९ अस्याय हस्तेति
लग्नतत्वपिस्मृस्थितावा जयार्थी भवसेहि दैवे वसेत्पुष्येनिजमीक्षिवैकरात्रोषितः दंमा लभते मेन्नव
॥ मृगशिरसिस्वगृहाद्यातव्यदिवामिमतेकस्पृविदिष्टस्पृगृहद्गत्वा अस्याय शाद्वेयातस्मिन्नेव गृहे
स्थितावा पित्वादितो पुनर्वसौ गच्छन्मत विपूनजेयत अष्टपदकायोगाः एकमेव मैत्रे अस्याय शाक्रेज्येष्ठ
यो स्थिता मूलव्रजन्सं त्तथा शत्रुजेय दित्यर्थः अथ द्वितीय योगः अथ हस्ते अस्यायानिलतत्वपि
स्थ्यस्थाति विज्ञानदृचहयेस्थितवाहिदैवेविशाखावायोज्जयार्थीनृपादिः एवमेद्पातनगच्छेत अथ
तृतीययोगः वसेत्पुष्येषु निज्ञसौम्ये स्तनगवंशात्यप्रस्थितःसन् यधेकरात्रोषितः स्यान्नरा
वनीपोराजाहुमाभूमिंप्राप्नोतिनिपोयः यदाहवृहद्यात्रायां वराहः सौम्येपनवापुष्येरौद्रादितेषु
संप्रस्थानवायनेनशत्रुसेचान मैत्रेयवाषोरुकन्तपाष्मलेयायाच्छत्रुनाथगायमपः हस्तेगत्वा

स्वातिर्विचैत्रे मनव्यो शाकाग्रभे प्रस्थितो वा यतेवीन तिष्ये पौष्ये वा सवे वैकसत्रे सौम्यत्रिलिखाभूति।
माप्नोति यातेति कविन्मगग्रस्यायाद्दौ यो पुनर्वसौ वस्थितो पुष्ये गच्छेदिति क्रमे यदाह गुरुः सौम्येग
तो सममानुष्यं वाञ्छादिति व्रजेत्सुतः पुष्येनिसंपूदे विद्वांल्लभते तीव संपदमिति विशेषमाह वराहः
यच्चष्टवेलागमते प्रशस्तेऽह्नि दवो पि दस्र भभेषु कृत्वा प्रयाणं श्रवणो श्रियायांवसेत्र जातविति
पः स्वस्मी क्षीति उपेन्द्रः श्रवणः स्वरेण भूजे पुष्या ५ ० अष्ठसमयवलमत्नुभाह ॥ उषाकालो विना
पूर्वेण भूलिः पश्चिमो वितौ विनात्र रात्रिनिशीथा समघाने याम्या विनाभिजित् सप्तार्थेपघसत्नु शत्रु
श्रवणचत्रपूर्व्ये पि संवध्यन निशीथार्धं रात्रं याने याचायां सर्वत्र विनायोगीदहितीषा पृथ्वीविना
नाताभिस्त्ततीयात्यतरस्यामिति पदेहितीयायपि विधानात् अत्रहिदृग्पाटिरौपौत्रलितादिरौद्री।
द्विवसंतराजोक्तरोत्पातसूर्येस्यतहिगवस्थानानसांनस्पाटिदिशियाचानिषिद्वेति शुक्रिसिद्धोयमर्थः
उपनिबद्धः वराहेणादिविशेषसमयविशेषः प्रशस्ताभिहितः पथ्यामपूर्वाह्णेचोत्तरांगच्छेन्मध्या
ह्ने पूर्वतो व्रजेत् अपराह्णे व्रजेद्याम्यामर्धरात्रे तु पश्चिमामिति गच्छेन्मध्याह्ने न प्राचीं पूर्वाह्णे चोत्तरां तथा
दक्षिणां चापराह्णे तु पश्चिमामर्धरात्रके नतत्रोगारकौ विविशिष्यतीया नानवे पुनिः सिद्ध्यंति सर्वकर्मा
णि यस्याद्दहिणाराविभिति अत्राभिजित्स्वरूपमाह श्रीपतिः अष्टमो मभिजित्संज्ञकः क्षणो दक्षि

णाभिमुखत्वमानमंतावाकीर्तितः पश्चकाद्यस्य मतिविभिर्योपि नामभिमतार्थसिद्धिदः इति ॥५१॥ अथ ल
ग्नादिभावानामेतान्यनुष्टुभाह लग्नाद्भावाः क्रमाद्देहकोशार्थनभ्रातृवाहनं मंत्रारिमार्गायुश्चभुव्ययाण
राणामव्ययः एतन्नवः स्वीतेतन्मानसमनस्त्वभिधनादागमः प्राप्तिः अन्यत्सर्वस्पष्टं स्मृतिः केशात्थ
नि वनभ्रातृवाहनमंत्रसंज्ञकः शत्रुमार्गायुः शश्रुभभाग्यव्यापारमेसंज्ञकः प्राप्तिर्व्याप्तिरुदयाद्भावाः स्यु
र्द्वादशैवनेइति नारदोक्तेः एवंविधमंत्राकथनप्रयोजनं क्रूरसाहित्येन भावानांपीडा शुभग्रहसा
हित्येन भावानां शुभमिति तस्मात् ॥५२॥ अथ विविधस्य शुभाशुभफलं शालिन्याह केंद्रेकोणेसौम्य
खेटाः शुभाः स्युर्यानेपापास्त्र्यायषष्ठेष्वेव वेदः नेष्टोलग्नोन्त्यारिमृत्युस्थानिः खेटः शुक्रेणागांसायिरंध्रेम
ष्टकेंद्राणि ॥४।७।१०। कोणे ॥९।५॥ यदि सौम्यग्रहाः स्युः तदा शुभफलदाः स्युः। पापग्रहास्त्र्याय
षष्ठेषु तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थाः शुभफलदाः सर्वेऽप्यन्यत्र शुभफलदाः। चंद्रोलग्नोत्यर
ध्रेल ग्रहाः दशपाष्ट्यष्टमे शुक्रास्थितानेष्टाः शुभफलदाः शुक्रेलोंसप्तमेनेष्टः यदाह वसिष्ठः अंतिके क्रूरादि
षष्ठायभावान् हित्वापवान्यदा शुभांतिसौम्यखेटाः षष्ठाष्टांत्ये विनापवान् लग्नषष्ठाष्टसंस्थिते वेदः
शुक्रोलग्नगस्तथा सप्तमलग्नस्थितौ शुक्रौ यानमृत्युप्रदः स्मृतेति अन्यत्राप्युक्तं त्रिकोणगैः सौम्यैस्त्रि
भावास्थितैः परैः अलग्नारिफफगंदणयात्राभीष्टफलप्रदेति वराहोपि प्राप्याजगुः सहजपातृर।

णायसंस्थः पापः शुभः सवितृजः परिष्ठितश्चेत्स्थ सर्वत्रगाः शुभफलं जनयंति सौम्याः स्वक्षास्तसे।
स्थमस्तगाद्ग्रहेपियायासौ रिति। श्रीपतिः क्रूरग्रहाः स्युर्यदि दृष्टियुगताः शुभास्तु हिंसा विशति दृशमभा
वगतेषियासेः। मूर्त्यादिभावनिचये सफलपि सौम्याः स्वक्षेप्यगोरस्त नयमस्तगतेविहायेति लग्न
स्वामीनागोसादिरेष्यैस्तमम द्वादशषष्ठाष्टमस्थ स्वल्पा नेष्टाः शुभफलदोस्तृदश स्थः यदाहगुरु
लग्नपोमस्तुरीयानेरध्यास्तादिव्ययापगाः केण्याद्रूभयदायमेषायस्थानेशुभावहदृति अथात्र या
त्राकालेनलग्नैलग्नादिद्वादशभावावस्थितानांग्रहाणां फलानिवायरायणशाकानिलिख्यंते यत्र
राजभौमदिवाकरेतुर्बक्रिजाः अष्टानलग्नेगताः क्व हृत्तस्याग्निविघातुपञ्चरभवानेनाशमानावि
याः जीवः सोमसमनस्थेव सगुणो यात्रादयस्थानॄणां सायायाथनयान्यभोगसावदाशुषेः कु
तेलभ्यते ।१। कोपस्थानेनराणामसुरगुरुबुधौ यमकामार्थलाभ गुरोःतस्मिस्वजीवोयनसवमा
लशत्रुपदवदयेव मंदावंधु मदीवैरतिमवतिमृतः शोकहानिंवमानस्थंदः अथात्र रेदप्रियजन
सहितं वाजसेपाद्रूपसंपं ॥२॥ भूस्थाने भूमिपस्य हितिस्थितरविर्नातिगमभानस्थराहुः शुक्रस्पु
न्मजोवासुरगुरुरपवाशीतरश्मिर्धनायुर्द्रंश्चिकस्थानसंस्थागजत्तरगणप्राप्यसर्वार्थसिद्धिंजि
त्वाशत्रूनशेषान्किचरतिवसतां गाजलेगापवेशः ।३। वंधुस्थानगतादयानिपिपुत्रालरोगांत्यगोवान्नम।

गे॰
मवि॰
टी॰
१५२
152

ज्ञोजीवः शत्रुर्विनाशमिच्छति महालाभकरोत्र्विंदुजः हानिं विधुगतः करोति रविजो वृद्धिं द्वयं।
वेदमाः राहुर्दमिमन्तनल्पधात्मकिरणः उर्वीतिजः त्रिमहत् ।४। उर्व्यादशेम्यसिद्धिं सुतभवनगतो
वा करोति शत्रुनाशं शुक्रः शीतांशुपुत्रः स्वगुरुसहृशो युद्धकाले करोति सर्वेष्वं द्वृष्टुभोमादिनकरतनु
यः सिंहिकानंदनोसौ सर्वेस्तपंचमस्था विविधभयकराः पार्थिवानां रणेस्यात् ।५। शत्रुस्थाने नराणां
दिनकरतनयो भूमिपुत्रस्तथार्कः शीतांशुर्दैत्यमंत्री वजनिकरसुतः सैंहिकेयो हि जीवः उर्वीत्यर्थ
लाभं परबलमथनं सिद्धिमाप्नोति कार्ये शत्रुं च भूमिपातो भवति हि गमने धर्मकर्मार्थसिद्धिः ।६। ना
शं शुक्रदिवाकरार्कतनया राजस्तथा भूमिजः हिंसं शत्रुवशेन यांति पथिकं स्थाने स्थितः सप्तमे सो
म्यमिश्रसमागमे सुरगुरुः स्त्रीवित्तलाभं नृणां चेद्रो भीष्टसुखं ददाति च यथं नयाशास्वजामित्रगाः ।७।
शरोगं चेद् दुःखं जनयति भूमिजः सर्वकामार्थसिद्धिं जीवो रत्नत्वपीयसुतमिव जननी यात्रिकं नैधन
स्थः वेदाकौं च तमेवाजनयतीति यनं शत्रुपदस्य वृद्धिं भौमस्थाकोन्मजोवाजनयति सततं तेन स्करे
स्योभयं च ।८। शुक्रेति सौख्यं नवमो बुधश्च जीवोजयश्रीर्धनधान्यलाभं वेदार्कसौराणवमाः सभो
मा उर्वीत्यनेकामूरूषास्परोषात् ।९। कर्मस्थाने स्थितोर्कः प्रचुरजनकरः शुभिदः प्रीतवर्षिम जीवः
संग्रामकाले भवति शुभकरः सर्वकार्यप्रदाता शुक्रः साम्राज्यलक्ष्मीं वितरति च महीनंदनो हाज्यको

तिः बाऽवैरान्नृपान्निजजनयति स्वनने दीर्घरोगांस्त्याकिं ॥१०॥ धामित्रयुग्मकष्टकाः सद्योसोमार्कि राहु कुज तिष्ठि
नवनाथः हित्रमेकादशस्थः इत्तमिद्दरिपुवर्गान्हन्ति नूनं प्रयाता विचरति गजराजो यूथमध्ये स्थितो वा ॥११॥
हिम्मिरविसितार्कि सैंहिकेयो नराणां जनयति रजनीशः क्षेमभूत्यै शुभे दे रिपुवधयतनाश्च भूत्यनाशं
वकुरुश्चैदियुग्मकष्टकाद्वादशस्था भवन्ति ॥१२॥ इति बादरायणीये हित्ताध्यायो भावफलानि एवं सम्यग्गण
नायां लग्ने दृष्ट्वा यात्राकरणीयेति तात्पर्यार्थः ननु कश्चिदपि लग्नभंगीनिग्रहेसति यात्रा सर्वथा न विधेया न
थाम्ने तुम्नै तेश्चनुस्थापि स्थितिर्लग्नभंगीनमस्थानस्थितिः शुक्रस्य दशमस्थानस्थितिश्च शनेश्चरस्य एवं विधे
ग्रहे न्येभ्यशुभफलदाने पि नैव कार्या यात्रा अत्र केचिद्विद्वांसः वैलग्नाधीशः केंद्रे स्यात्तदा लग्नभंगीग्रहो
दोषदो नास्ति यथामकरलग्नाधीशः शनिस्तद्दशमे स्यात् ॐ मूलग्नाधीशो वृश्चिके न यावृषलग्नाधी
पो भृगुः सप्तमे वृश्चिके स्यात् तुलाधीशस्तु मेषे तथा कर्कराशिस्थितश्चेद्यात्रा लग्ने के कोपि चेत् प
नोदृशोयात्रालग्ने दोषो नास्तीति उक्तं च जातकेपि लग्नाधिपो यदा केंद्रे लग्नाधीशः ... सर्वग्रहकृतानि
दृष्ट्वमेकोपि विलयं नयतीति सत्यं इदं तावद्व्याख्यानं वा कुं जातकविषयमेवास्ति ननु ... तिस्मिन् येज्ञान
कानि नृपाल योगैर्महीभृ तायाति रिपुं निजेहं तेषाम्कोपायस्मिरुपैति शान्तिं विहेषियोषास्तज्जलध
वासैरिति निवर्तते देवभावस्त्रागवाक्षं न निर्मलमेव निवेशद्दृष्टत्वान् सत्यपिवासमलन्वे सामान्यह

ज्यो॰
मु॰ वि॰
टी॰
१५३
153

षण्णस्य सामान्यत एव परिहार उचितः यथा ग्रंतिष्कृता स्थाश्रिवर्जे द्विभावाद्व्यापारं निघ्नतः सूर्यभौमावि
तिवाक्यात्सर्वे क्रूरग्रहस्तृतीयैकादशस्थानवर्जितानि स्थानानि घ्नंति नच सूर्यभौमदशमस्थानेन हतइ
त्विन्त्सूर्यो षष्ठभौमौ वा वेह लग्नाधीशः सन् लग्नएव चेत् कर्कशनिर्वा लग्नाधीशः सन् दशमाख्ये केंद्रएव
स्यात्तदा निषेधएव प्रबलः सामान्यशास्त्रेतान्नं विशेषो बलवान्भवेत् इत्युक्तेः एतेनिद्ध केंद्राणि विक्रे
ष्णुस्थितः सौम्यशुक्रशनैश्चराः सामान्येनोपरिष्टपरिहारकर्तारः स्युरिति कथमस्य सामान्यवाक्यस्येव
व्यते तेषामपि पदृश्यते न समाप्ति ग्रहाः शोक्ताः केंद्रपदेनैव चत्वारि स्थानानि उच्यंते इति परिहारस्यापि स
मान्यतोभिहितमस्ति निषेधवाक्ये च भयोः स्थानविशेषे ग्रहविशेषयोरभिधानमिति प्रात्त दोषो वज्रा।
षितः एवं लालाटिकयोगेष्वपि ध्येयं यथा प्राच्यादौ रविस्तनौ भृगुसुतो लाभव्यये भूसुतः कर्मस्थाः
ति लालाटिकयोगे भवाकेषु यदिशां याति: सिंहलग्नाधीशः सूर्यो लग्नएव चेत्तदा लालाटिकेन दोष
एव प्रबलोनन्तलग्नाधीशस्य केंद्रगतत्वेनासिंहलग्ने शुभदं एवं दक्षिणस्यां यातमेषवृश्चिकयोरधीशो भौ
मः क्रमेण मकरस्थोष्टगतः सिंहस्य मित्रंतोपि तथैव एवं पश्चिमायां यातमकरकुंभयोरधीशः श
नि क्रमेण कर्कसिंहेवा तथैव एवं पश्चिमायां यातमकरकुंभयोरधीशः शनि क्रमेण कर्कसिंहेवा तथैव
एवमुत्तरस्यां यातमिथुनकन्यालग्नयोरधीशो बुधः क्रमेण कन्यायां यत्ताविवा चेत्तदापि तथैव उच्यते।

त्वादिकं दैवागतं केंद्रे दिगाथी प्राह इति परिहारवाक्यं तत्रतत्र स्थानविशेषव्यतिरिक्तकेंद्रपरं द्रष्टव्यम
य द्दी देवाक्रमेष्वपि केंद्रेषु प्रवर्तते न तदा शावीर्द्दितिलग्नतो चतुर्भवा सप्तमस्थादिकपलालादिक दोषाभि
धानं त्वेषु व्याप्तिं तमेव स्थानं नासविषयलाभः स्यात् किं न विदिक्प्रवर्तत सर्वपुष्टिमस्त्येव लालादिकदो
षाभिधानं वक्तव्यं स्यान्मुनीनां एवं च लग्नपोमस्य दोषाने रेखा सा विद्ययोः यगाइति गुरुवाक्योपि लग्नाधी
शस्यासन्नमे स्थानगतत्वमशुभमनन्तं तत्र समस्थान्यकेंद्रत्वेन परिहारोनोचित एव अन्यथाशेषोक्तेर
वक्तव्यताभवेदिति नन्वेकोपि दोषगुणमध्ये निपातेन निमज्जतीन्दोः किरणोध्विवार्कः इति ह्रष्टोनाह लग्नस्य
समीचीनस्थानस्थितबजग्रहसादित्येन सबलत्वात्तत्र दोषाभाव इति चेत् स्थितं मेतत् यतो वक्रः पापस्था
मीनलग्नांशाकेषु कार्यासिद्धिः स्यादिति पूर्वमुक्तं तत्र नेष्टः कुंभोष्णुक्ष्मांषाच्चिनोवालग्नेवाप्येषाच नो
याने मिष्टः इति स्वरूपतोऽदृष्टयोः कुंभमीनसंस्कयोर्यात्रालग्नयोर्दुष्टताभवन्मतेषामस्त्येत न त्विष्टापा
त्तिर्दृष्टिनिषेध्यतानिः पापस्त्रेद्धिसामात्यशास्त्रेनैवमर्देस्यविषयस्याप्तत्वाद्विशेषशास्त्रे दत्र जलाज
लितादोषप्रसंगः स्यात् एवं च न हिंस्यात्सर्वभूतानि इति साधारणे वैदिकवाक्यानामग्निषोमीयं
पशुमालभेतेत्यादि वाक्येष्वपि व्याप्तत्वाद्विशेषशास्त्रोक्तेरपत्तिः अथ ग्रहाणां फलदानतं सबलानां
वायाद्दृष्टानां दृष्टानां वा स्यादिति सन्देहः तत्र निर्णयमाह श्रीपतिः अस्तं यतानग्रहजितानां रिपुदृष्टदेहा

म
विदी०
१५५
144

नीचैर्नियतानाविकृतवयोविशृंखलप्रविष्टाः कृताणवस्य किमपि सफलं विलसेदानंदमाः खलभंजनेनाबव
देशाः सातावल्यामपि जेमातिकाः सविवृत्तस्तुभकरविद्वतानीवंगतारिपुंशृंखवनभस्यवेशाः शुद्धेजिताः
शुभफलानि विनाशयंति यापानि वाशुनितरांप विवर्धयंतीति अन्यव्वनाह शाखिकारविशेषणफलवि
शेषमाह श्रीपतिः स्वच्छेमर्दं वरुणरहितं सविकोणस्वभेथं नागानां च त्रयमपि सपञ्चे हरेगोमित्रं भेच्छि
ग्रे शेषाणां स्मरकृद्गते भूपमागारि गोदेहीनां पराः स्यादपि विपुशृंखेनीवगेस्यूनमेव एतत्कंभाल्लेम
शुभेषु तनृदेहेषुस्वोस्थानि वर्तिषु वर्धते तनहतेमकामिति ।५३। अथ योगयात्राख्यां व्याख्यायेनतत्र शम्यसूक्ष्मो
दः शास्त्रक्रमनपटुतराणां संक्षेपचयज्ञानाविधेयं दोभिर्मेत्रभाषिणीप्रकृतिभिः प्रथितानामावृष्टकया
त्रार्थं यात्रोपयिकीयोगयात्रां च वक्ष्याम स्वदामेप्रयोजनमाह योगात्सिद्धिं धरणिपतीनां स्वगुणोपि
भूदेवानां चौराणामपि शकुनेभ्यो भवतिम्लेच्छानामपि मनुजानां पादाकुलकं छंदः तल्लक्षणं वृत्तरत्नाक
रे यदतीवकृतविविथलवमयुतं मात्राभिः सादिपादैः कलितं अनियतवृत्तपरिमाणसहितं प्रथितं जगत्सु
पादाकुलकं रे दलं लक्षणहितं गणितं वसलघुस्थलधृति विहितं नतमकरेणवद्धाविते नच वर्णाश्च छप्यपसे
कंषोडशमात्राज्ञेया तत्र गुरोर्मात्राद्वयंलघोर्मिलित्वाषोडशयथात्र पूर्वे ।८८८८।।।।८८। तत्रप्रथमतती
यचतुर्थचरणेषु मात्रासमकलक्षणं उक्तं च मात्रासमकं नवमोलांतं ।।८।८८८८।। गंगमितिमात्रास

मकाद्येकेन्द्रस्थितेनवमोलग्नवित्यर्थः । गर्गेण यदुक्तं तद्गुरुहिभ्तीयवचसा । ८८८ ॥॥ ८८ उपविष्टालग्नं उक्तं च
उपविज्ञान वश्मेषु क्रूरोदये भौमात्रातस्थाशुक्रेन वमदशमभमात्राद्भये ॥॥ ८८ ॥॥ तेनेकोशुरुः स्यादित्य
र्थः । अत एवोक्तं । यदतीत नक्षत्रविधिलग्नशुभैर्विनिर्गतेन चास्य चन्द्रमा ज्ञास्यामपरेष्वहन्नगुनः पंचपरिमाणम
द्धितमिति तेन पादाङ्कलमित्यर्थः संज्ञाप्तिः । धरणीपतीनां प्रयाणयोगाः हृत्स्यमाणा योगयात्रालग्नवशा
न दृष्टापि तिथ्यादौ सिद्धिर्वाञ्छितकार्यनिष्पत्तिः स्यात् । भूदेवानां ब्राह्मणानां च स्वगुणेन स्वगुणेष्टदबल
तारा बलविद्धितनक्षत्रवारादिभिः सिद्धिर्भवति । अपिशब्दात् चांगभूजादिषु नावषपकतादेवराजां शकुनैश्च
दृष्टमार्गेः शुभमूलकशकुनैः सिद्धिर्भवति केचिन्नाशिवालिखितोकस्मरूपेनासिद्धिः स्यादित्याद्यः । यदाह
नारदः । फलसिद्धिर्योगबलाद्राज्ञोविप्रस्य धिस्यजनैः महूर्तेनपाऽन्यितेनान्येषां शकुनैस्तस्करस्य चेति । बल
हीनापि योगेः द्विजातिपाति निर्गतः शकुनैस्तस्करचाभुणाद्यः । न तत्र बलैर्द्विजातयः त्वगणवीर्यादिनेदेशजनेना
सभागिति द्विजातयो ब्राह्मणाः । अत्र द्विजातय इति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः इति द्विजातयो ब्राह्मणाः । अ
त्र द्विजातय इति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः इति भट्टोत्पलव्याख्यानात् । तन्न नारदवाक्ये साक्षाद्विप्रपदोपाद
नात् । अत एव वसिष्ठोपि फलसिद्धिर्भिस्यगोराग्राज्ञानां भवेत्सदा योगलग्नैः द्विजानां च शकुनैः ।
पाकुनैर्भृत्यानामिग्रजनपदं प्रांशुक्तं नन्वत्र राज्ञां योगैर्यात्राफलसिद्धिरित्युक्तं तन्नैव योगयात्रादिके

मु॰ चिं॰ टी॰ १४५

सर्वदोषापवादकादिका अतविषयाविवेकइतिसर्वापवादिकेतिचेत् किं सर्वशब्देन शुभाशुभप्रकरणो
भिहितादोषाउच्यंते उत यात्राप्रकरणोक्ता न तत्र मूलवा मूलपर्यंचद्वादशतिथ्यकादिदोषाः उतविशे
षः सर्वेपिदोषाइति तत्रायदि शुभाशुभप्रकरणोक्तदोषापवादकत्वेसतियोगयात्रालग्नेतहि चारस्पत्या
गप्रसंगात् श्वलितितवचनं हि स्यात्सर्वभ्रमातिश्रमिशेमीषं पशुमालभेतेतिवदर्थोत्सर्गापवादस्य
सुसंमतत्वाभावात् अथ यात्राप्रकरणोक्तदोषापवादकत्वेसति नक्षत्रमूलपतिथ्यकादीनां राजविषयका
णामनभिधानप्रसंगात् तथा हि ज्येष्ठायोगकृत्तादिष्वमूलगतः प्रामोबलिर्बधनं याम्या मा जयदेसृष्ट्र
टिर्निजो या नोसराशे वंशे रोहिण्यां न्मविः पतीव्यभिगतः श्यामीकृतो वज्रिणसौम्यामर्धमेदैवते नग

प्रति॰

नवान्स्त्रियार्वंशेशाद्वरइति प्रतिपत्सु केपतिबु ये सोमे गतोन्त्यः वलेन शाकत्वल्या पिहतसेन्यानि कोन
इति इत्यादि शुल्पविषयत्वात्राय होवाननमत्र मूलकथने वसिष्ठादिभिराजपदोपादानेनाहशाद
ष्टानोवानाम्प्यायकथेन्नपतीविषयो गीत्वैतेसत्यं सामान्यवाक्यस्य विशेषवाक्यानुरोधाद्विशेषपर्यवा
सने यथापदोऽरणोव नर्थाकरोति अन्येयां च नर्थाकरोतीति निवत् तेनैवं देशस्थैवाप्यपराङ्गयास्यवक
र्थाकरणे किंच योगादेव चेत्फलसिद्धिस्तदा न शुद्धीनवहादशीनामुष्णमीत्येतत्करणपद्धिनं विधिप्रज्ञा
दिकंव्यर्थमेवस्यात् न चात्रि पाठ्ये ते तिथ्यप्रज्ञादि साधकः स्यादिति वाच्यं तत्रापि नक्षत्रगणादिभि

वेशशास्त्रावबोधनात् अथोभयदोषापवादकत्वे इष्टेशुभाशुभप्रकरणं योहंस्य स्यान्नोनेवेति दोषविनाश
योगयात्रोपनिबंधः कर्त्तव्यः स्यात् पावषति कृत्तिराह्ः आद्य निर्णयकथनवत् नद्वित्रयपंचांगदोषापुंज्यते
यद्येवं संस्कारप्रकरणे शूद्रस्यैव प्रकरणादीनां पार्थिकापतिवन्धात्यंचांगदोषापवादकत्वार्थेतोनास्तीतिचेत्
उच्यते तत्रद्विपंचांगसंशुद्धदिनादिके चेति वसिष्ठादिभिः पर्वाख्यविकोनतिथ्योऽशुभेक्षि इति ग्रन्थस्कृतस्या
तिदेशोपनिबंधस्य कृतत्वात् अतः सर्वोपवादिकेस्य युक्तः पक्षः तस्माद्दर्थाथेनोपपन्नो वायोन्यथाख्य इति
हेतोर्विषयविवेकस्त्वेवयुक्तः पक्षः सत्य यथा यात्राहि द्विविधा प्रकासाधारणयात्रावर्णिच तत्र प्रसाधार
णी त्वबहुयाबहुनाकालेन बहुदोषाणां संबन्धगुणापादानं वी क्रियते द्वितीया समरविजययात्रोवानात्वा
मेव तत्र योगयात्रासमरविजयोपयोगिनी उपस्थिते शुद्धे पंचांगशुद्धिर्बहुच्छिवसंप्राप्येति नहि वारणत्वपरा
लग्ने शुभतां वा ज्योयात्रा च विजयप्रदा विविवाभ्यो गलग्नास्त्वात्र मार्गवद्व समासतः इति अतोऽत्र शुद्धैविने व सा।
त्यायिकका यें विषयेयों मध्या त्रेन्याद्यः यताद्वपराणा द्वः आत्याथिकाकार्य यत्नेदैवेन विनिपीडितेव या
त स्येकेवलविलग्नयोगादपि यातासिद्धि मा शेति तत्रापि केवलेन योगयात्रा बलेन वे विधेय विषये यात्रा न वि
धेया किंतु यथासंभवं पंचांगसंबंधिनां हि विधानां दोषाणां त्यागः तादृश यानो यहाणां चोपपूदानं विधेयं
नि द्विविधा दोषाः नैसर्गिकः अस्वादिनाश्च यथा तिथौ नष्टा नवश्य दशी तिनैसर्गिको दोषः वा

जो॰
वा॰रा॰
१५८
146

यात्वगे गोच्चदकाइति द्रष्यदोषाभ्याहितः एवं वा यनक्षत्रयोगविज्ञा योगानां त्रैविध्यमुक्तं तत्र यथासंभवं यथा
संभवं दोषहानं गुणोपादानं च योगीकृत्य योगयात्रा विधेया एवं ब्राह्मणादीनामप्यावश्यककार्याणि यानि
विषये न लग्नचाटिबलेयाः यथासंभवं चलमादिसमस्तदोषगुणानां हानोपादाने न्याय्ये स्त इति तथा च ल
ल्लः यातव्ये व्यसनगते यति प्रदृष्टे देवे च भूपतिस्तत्र यायाल्लग्नेऽभीष्टकस्ये व्रजेत्त्रिष्वोभेषु समस्तकार्येषु परार्थीनेषु
नीकरा धारणेषु शीघ्रेषु प्रयोजनमनभिप्रेतसदैवनत्रलग्नतास्तीति अतएव नतिथिर्नचनक्षत्रं न यद्दहोनेंद
वंवलं योगमेव प्रशंसन्ति बसिष्ठत्रिपुरायणादा इति वराहवाक्यं योगयात्राप्रशंसापरमेवं न तिथ्यादीनामपवा
दकमिति तात्पर्यं ननु पूर्वं दोषफलानां पूर्वकं समीचीनलग्नाभिधानेकृतमेवास्ति को स्ति योगयात्रालग्ने भवि
शेषाः उच्यते शुक्रः सप्तमगो लग्नभंगकः त्वेषु केंद्राक्रू अत्रत्यणापापानि च तदर्थे सति शुक्रः सबुधस्सप्तम
स्थस्तदानयोगयात्रा लग्नमतीव शुभदं नाट्यशो योगलग्नं ग्रं थहृदबध्यति तत्र कियतामेव ग्रहाणां नियत
स्थानावस्थिता मा शुक्रनी तेन शुभमपि शुभफलदायकलग्नं भवति यदाह श्रीपतिः यथा हि योगादमता
यन्तविषं विधायेत्नु सध्यपि सर्पिषा मह तथा विहाय सफलानि खेचराः फलेश्यच्छंति हि योगसंभवंविति
योगातु स्थादिद्व्ययोगेन शोभ्यतादिरपर्ध्यः सौर्यादैं तं स्वभावतो लग्नस्रावल्य योगोपि वेत्संभवेन दाती वशुभ
फलदं लग्नमतएवयोगेन यात्रा योगयात्रा न त्वत्र संज्ञाविज्ञानमपि प्रतीयते योगानामकियतां ग्रहाणां

नियतस्थानावस्थितत्वं एवं वक्ष्यमाणेषु सर्वेष्वपि योगयात्रालग्नेषु यथासंभवं किं विद्धूषणं समसूत्रतस्मा
देववार्ताद्योषाभावपूर्वकं गुणाधिक्यमस्तीति वाक्यतेऽयमित्यलमतिप्रसंगेन ५४ अथ योगयात्रालग्नमाह
सम्बन्धे र्वविदेशमभिषाणी तथाणनिमेगलोविशुद्धेस्मितःस्वेते द्विकेन्दुधेगरूपीरुः लग्नगःसज्ज यस्त्रीय
बलिनोविराज्ञ्यः मंजुभाषिणीछंदः तल्लक्षणं च सजसाजगौभवतिमंजुभाषिणीति अस्यार्थः सगण
जगणसगणजगणगुरवः यस्य पद्यस्य चरणे तन्मंजुभाषिणीनाम यथा ।।।ऽ।।ऽ।।।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ।ऽ तन्मं
जुभाषिणीपद्यं नामधेयमक्षं लक्षणं तच्चरणस्यैवोक्तं न सकलस्य पद्यस्य समत्वे एतच्चरणलक्षणपादचतु
ष्टयेपि ध्येयं समानत्वात् त्रिविधानि हि वृत्तानि समं अर्धसमं विषमं चेति सममर्धसमं अर्धसमं
विषमं चेति तथापि च मिति तच्चैवोक्तत्वात् तत्र पद्यस्य चतुर्ष्वपि चरणेषु एकलक्षणयुक्तता तत्समवृत्तं
उक्तं च अंध्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते तत्स्यमेकं
यथा द्रुतविलंबितं तत्र पलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपंकजं मृदुलतांतलतांतमलोकयत्स
सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैरिति लक्षणं चेदं द्रुतविलंबितमाह नभौभरौ इति यस्य पद्यस्य प्रथमचरणस्य तृ
तीयचरणस्य च एकलक्षणलक्षितः तदर्धसमं वृत्तं यथा आंद्रिसमो यस्य प्रथमतृतीयश्चरणो भवेत् द्वितीयस्तुर्य
वद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते इति तच्चैवोक्तत्वात् एतेनार्धसममर्धसममित्यन्वर्थसंज्ञापि तथा अवशिष्टंतावदत्र

मु.
चिं. टी.
१४७

नगिरन्तरमभिर्विनतायमानानामथ विलोकयितुं वनांतलक्ष्मीं निरगमदविरामुत्साहतानभवतिमहत्त्व
निष्फलः प्रयासः इति श्रुत्वा तावल्लक्षणं चेदं स्रग्विणीनगणायरेफतोयकारयोजितनजो गरगास्रग्विणीना
ति यस्य स्वरूपस्य वर्तते सर्वपि चरणेषु प्रत्येकं भिन्नं भिन्नं लक्षणं तद्विषयमेव तेनोक्तं यस्य पादस्य वर्तते पि लक्ष्य
भिन्नं परस्परं तद्वृत्तं विषमं वृत्तं तेनोक्तं छंदः शास्त्रविशारदैरिति यथोक्तं तान वसर्वपवसमवेद्यकमपिगुणमेति
पूजितं सर्वेगुणैरहितस्य हरेः परिपूजयाकृतनरेन्द्रकोगणइतिचाभेदं सजसादिमेस लघुकौच नसजसा
जगौ चरणमेकतः पठेदिति मगणादिकगणलक्षणमत्रैभामेहत मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादि
गुरुः पुनरादिलघुः जोगुरुमध्यगतोरलमध्यायोन्तगुरुः कथितोन्तलघुः एवं सत्यत्रमेत्रभाषिणीछन्दस
समवृत्तत्वादेकचरणलक्षणाभिधानेनकृतं केदारेणेत्यलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः सहज
इतिरविः सहजेतृतीयस्थाने स्यात् शशीचेद्दोटणभेदशमस्थाने शनिमंगलौ रिपुगृहे षष्ठस्थाने स्मिन्नासि
नः शुक्रः सप्तेपंचमस्थाने हिबुके तुर्येचतुर्थस्थाने गुरुर्लग्नगश्चेत्स्यात् अपितथाशहेपादपूरणे श्रेष्ठं विवि
धेयोगयात्रायांप्रयाणेराजाप्रचलितः शत्रुनगरजयार्थं क्रमणाद्वैःसन् अचिरात्स्वल्पकालेनैवारीन् शा
त्रून् नयति वशीकरोतीत्यर्थः यदाहवराहः लग्नेगुरुर्बुधभृगूहिबुकास्तजस्थाः षष्ठः कुजार्कतनयौ दिन
कृत्तृतीयः चेद्दशमयस्यरणामे भवतिप्रयातस्य स्याभिवांछितफलाप्तिरलं तदस्यतिबुधेहितुधेभृगुरात्र १४७

न इति यथासंख्येनान्वयः क्वचित् मृगेषु यात्रेति पाठः सवित्रः भृगुर्हिबुके स्थितावक्र केन्द्रं यदं न रविस्तुनी

यो बुधः केवमो इत्ती दम गुरुः नहि सूर्यास्तु यातनीयो बुधः कदाचिद् पिनसंभवेत् अस्मात् गुरुक यवसायीय

मार्हः ॥५५[?]॥ अथान्य योगयात्रालग्नमाह भ्रातरि सौरि भूमिसुतौ वैरिणि लग्ने देवगुरुः आयगते केशाङ्कज

यश्चेदन कुलो दैत्यगुरुः अस्या गाथा छन्दः न लब्ध्वां च विषमाक्षरपादे वा पादे समं दणयमेवन यश्च।

ल्दोनो क्रमश्च गाथेति तत्पूर्वसूरिभिः प्रोक्तमिति अथ शेषे उक्तं देभ्योय दत्ता हि विषमाक्षरपादेण देरसमं वाक्

न्दस्त ज्ञायाख्यमिति केचिदाहुः अपरे तु पागुक्तं समानानि रेफ रेषड् उक्तादिश्वपि विशिष्टमस्याभिधानं ना

क्तेन ज्ञायेत मुच्यते तदेतदर्थं छंयस्य छन्दो क्रमश्च गाथेत्यत्र स्पष्टमालभ्यमत एव पिंगलः सूत्रकारेणापि समु

ग्याकारेणाशोक्तं गाथेत्यवोचत् छन्दोग्याने स्वनामास्ति भ्रातरि तृतीये सौरिः शनिः स्यात् वैरिणि

षष्ठे भूमिसुतो मंगलः लग्ने देवगुरुः आयपंचाशद्यानंतर गतो केशः यदैविथ योगे रातः शत्रोर्जेया

भवेत् दैत्यगुरुः शुक्रोन कुलो यातव्यादिकं एवं वैतौ भवति यदाह्व वाह्नः होरा तृतीयारि पुलाभगतैः

क्रमेणाजीवार्किभौमः रविभिर्भृगुजेन कुले यातोति हमपि शत्रुबलं निहंति नाशं मिसम्मि वतिरमम

प्रमालीति भृगुजानुकूलं यातव्यादिकं एवर्ति बु विवदितं यदाह बादरायणः लग्नत्रिलाभारिगतैः

क्रमेण सूर्यार्कि सूर्यावनिजासितेच यातव्यादिकमृत्गतेन वेदः शत्रोर्बलं हंति गतोचिरेणेति ५८॥ अथा

मु.
चिं. टी.
१५८

न्ययोगं यात्रालग्नमाह तनौ जीवे रंध्रे मृतौ वैरिगोऽर्कः प्रयातो महीशो जयत्येव शत्रून् ॥ गाथाछंदः पार्श्वव
त. स्वमते तग्र्यं तस्वेतत् तनौ लग्ने जीवो गुरुः स्यात् मृतावष्टमे रंध्रे स्यात् वैरिगः षष्ठस्थानगतोऽर्कश्चेत् स्यात् देवंवि
धे योगे प्रयातो गतो महीशो राजा शत्रून् जयत्येव यदाह श्रीपतिः गुरुर्लग्ने रविः षष्ठे रंध्रेऽपींदुश्च गच्छतः यस्य
तस्यारिसेनाग्रे खलमेति श्रीवनषीव वैति रंध्रेऽगेति उपलक्षणात् तृतीया अत्र केचिद्रंध्रेऽगेंदुरिति पाठं पठंति तत्र
रंध्रे ष्टमे स्थाने रंध्रे वा पादेनायत्रकज्ञाप्यस्त चंद्र इति व्याकुरुते तदर्थं यस्मात् स्पष्टमाह वसिष्ठः गुरुरुदये रवि
स्त्रिरिपुगतोऽर्को यदि निधने पि च शीतमयूखः भवति गतो च यशीव नरेंद्रो रिपुवनितानयनांबुसरसानामिति
मायेराधे जीवार्कचंद्रलग्नारिरंध्रगा यदि गच्छतः तस्याग्रे खलमेतीक्ष्य शत्रुवाहिनीति श्रीपतिरपि
पि गुरुर्विलग्ने रिपुराशिगोऽर्कस्तथाष्टमोशीतमयूखमाली गतोऽत्र योगे रिपुकामिनीनां वक्त्रारविंदेषु श
शिमेति इति ५७॥ अथान्ययोगं यात्रालग्नमाह लग्नगतः स्याद्देवपुरोधा लाभधनस्थैः शेषखभौगैः
अत्र सप्तविंशतिपंक्तिच्छंदः तल्लक्षणं च भोगिति पंक्तिः यथा ।८।११८ बृहस्पतिः लग्नगतः स्यात् शेषग्र
हा लाभधनस्थायकादश स्थानस्थाश्चेत् देवं विधे योगे राज्ञो विजयः उक्तं च नारदेन लग्नस्थे त्रिदशाचार्ये
धनायस्थैः परग्रहैः गतस्याराति सेनानीनीयते यममंदिरमिति ५८ श्रीपतिनापि वाक्योत्तत्त्वमुच्यते।
वित्तलाभयोः परैः गच्छतो द्विषाह्विनी नीयते न कालयमिति अथान्ययोगं यात्रालग्नमाह सूनेवंदे सम   १५८

दशुगे कैं जीवे शुक्रे विदिद्य न संस्थे ईदृग्योगे वल्लतिनवे शोजेता पाङ्गनाः करर्दवभीत अस्यपंक्तौ मात्रा
छन्दः तत्तलक्षणं वक्ष्ये यामस्तनमगामगायुक्ता ९८८।८।८।८। वेदेशुने सप्तमस्थाने सति शुक्रे समुद्र
गलग्नगे सति जीवशुक्रे विदिशुपेषु तिस्त्रषु यद्दे शुभयन संस्थेषु हितीयस्थानस्थेषु सत्स्व एवंविधे योगे वे
न्वेशाश्चलति न दाशाङ्गनू जेताजेष्यति कः कोविवगरुशोह्निसपीत्यथाजयति यदाह वराहः शुक्रवा
कतिवुधैर्थ न संस्थैः सप्तमपाशिनिलग्नगते कैं निर्गतोन्नपतिरेति कृतार्थो वै नतेयवदरीन्विनिहत्येति
५९ अथान्यदपि योगलग्नमाह विलग्नगतः शशिपुत्रो भ्रातरि वा सरनाथः लग्नगतेभ्यश्च शुभे च रसुः शल
भाश्चवसवे अस्यानुष्टुभिवित्रपदच्छन्दः तल्लक्षणं वभोगिनिविन्नपदागाः यथा ॥७॥१९॥१७॥ शशिपु
त्रो बुधो विलग्नगतो हितीयस्थो वा सुरनाथः सूर्यो भ्रातरि तृतीयस्थः भृगुपुत्रे शुक्रे लग्नसंस्थे सति एवंवि
धे योगे वेदाजाव लति न दाशानुवः पालभाश्च वसुः यथा पालभाशुभ्रो स्वयमेवगत्वापतेति तथा राजुवीगं
त्वराजपताप वलो पतिष्ठ्यति इत्यर्थः यदाह वराहः स्मितिविलग्नमह्रेजभुसंस्थितः शुक्रवेदसतिसम रथ
यः यस्य यान सप्रयोरणान्तलेतस्यायांति पालभारवारय इति ।८०। अथान्यद्योगलग्नमाह उदयेरविर्य
दि सौरिर्विरिगः शशी दशमोपि वसुधाधिपतिर्यदि यातिरिपुवाहिनीवशमेति अस्यगाथाछन्दः आगवत
सुमतेयेषांतरेन यदि उदयलग्ने रविः स्यात सौरिर्वरिगः षष्ठगः स्यात शशी दशमस्थः स्यात नदेवंविधे

मु. चिं. १४९

149

योगे वस्तथा यतो राजा विद्विवाहिनी शत्रुसेनां वशमेति यदाह वराहः व्ययायशत्रुमूर्तिस्थे स्वेदृग्मन्दे दिवा
करे । रोगस्थिते सभूपस्त्रजयलक्ष्मीश्वमासिके इति आयाध्येदशमे ऽथाहोपि दिवाकरो लग्नगतो यदि स्यात्
बृहस्पतिर्कमन्दे यामेशशीव योगे यानस्य न ति हते न्या बले न हीनस्य बलान्वितोपि ।८। अथान्ययोगयात्रा
लग्नमाह तनोगनिर्गतो रविर्दशमे बुधोभृगुसुतोपि लाभदशमे त्रिलाभरिपुभेषु भूसुतशनी गु
रुस्तभृगुजात्तथा बलयुता अस्यजगन्यजलोऽज्ञतिगतिश्चन्द्रः तन्नतनोच रसेन्नेम नजन्तोऽस्ततगति
रमेः बहुभिस्त्रैव यतिः यत्नैर्विकीर्णदः यथा ।७।१।।७।१।।७। इत आरभ्य वृत्तयाविपतिर्धरिपातिविद्वि
वाहिनीवशमेति इत्यन्तग्रंथं सहनेकजनस्तेन यथार्थं तमस्त्रवचनेन नयत्रश्लोके फलनिर्देशो नास्ति तत्र
त्रिगामिषाक्तो विजयः स्यादिति वाक्याध्याहारः तनो लग्नस्य यथासंभवस्यात्ताः रविर्दशमे स्यात् बु
धो लाभेदशमेवास्यात् तदेवं विधे योगे प्रचलितस्य राज्ञो जयः स्यात् यदाह वराहः सौरे भौमेत्रये
के तमस्य कर्मण्यायेभार्गवे वेदृजे वायाया ऽद्रूपः शत्रुदेशानिहन्ते हमेपात्रुकालवत् ऋक्षे इति
गुरुश्चापि ज्ञारे वास्यैजे वापि लग्नगदशमे रवौ कर्मण्यये सिन्ते यायायोगोयेयात् रुनमहति अथमेको
योगः सप्तहितीयेयोगः त्रिलाभरिपुभेषु तनौ ये कादश्यांव्यानानामस्यतमस्थान स्थान द्वयस्थितौ
भूसुतशनी मेगलग्ने त्रयायदिस्याता चेयस्मिंकस्मिंश्चित्स्थाने स्थिता गुरुतभृगुजाः बलयुताः स्युस्त

दैवं विधेयो योगेन यथा राज्ञो विजय इत्यर्थः यदाह नारदः त्रिषडायेषु सौरारौ राहौ बुधे लग्ने वेतत्स्वभावहि यात्रायां
नृपतेस्तस्य कस्यापि शत्रुमर्दिनीति श्रीपतिरपि त्र्यारिषुयमानौ चैकादिभाजः शुभग्रहाः प्रयाणेन्दु
पतेर्यसहस्रस्थानस्यमेहिनीति शुभग्रहाः शुद्धरहिता विविहिताः यदाह गुरुः यमारौ त्रिषडायस्थौ
बुधजीवसितास्तदा महाबलयुता योगा यात्रे दिष्टार्थदः स्मृतेति ९२ ॥ अथ योगयात्रालग्नमाह समु
दयगे विबुधगुरौ मदनगते हिमकिरणे हिबुकगतौ बुधसुरगुरौ सहजगताः खलाश्चेवेद्याः अस्यगाथा
छन्दः भार्गवस्त्वमते ग्रेणा नेत्रेनह समुदयगे लग्नस्थसति हिबुके चतुर्थस्थाने तत्रगतौ बुधगुरूकौ स्यातां।
खलखचरेपापग्रहे सहजे तृतीयस्थाने तत्र गते वसते वं विधियोगे वसुधाधिपतिर्यदा याति रिपुवाहि
नीतदावधिमिति यदाह वराहः पापास्तृतीये हिबुके सितेतो जीवो विलग्ने स्तगतो ख्नोस्ते यस्याय
मेतस्य बलैर्विएणाह्वनेक्न नश्चे ष्विव यानि नाशमिति ९३ ॥ अथान्ययोगलग्नमाह विदुषां गुरुलग्नगे
सदने हिमकिरणो रविरायगः सितशशिजावपि कर्मगतौ रविसुतभूमिसुतौ सहजे अस्यात्रिष्टुभम
तो (वि) छंदः तल्लक्षणं नजलजगैर्गदितासमुच्चयथा ॥। ५८। -१८। -। इह स्यान्निर्लग्नगतः स्यात्तवे
दः समसे स्यात् शुक्रबुधौ दशमस्थानौ स्यातां सूर्यः एकादशस्थः स्यात् शनिमंगलौ तृतीयस्थाने स्यातां
एवं विधियोगराज्ञो विजयप्रद यदाह वराहः वेश्मस्तेगे देवगुरौ विलग्नेत्तमकेयाः कर्मणि लाभगेर्के मी

मु·
विं दी।
१५·
150

गरयोर्भौत्तृ गयस्य यात्रा रूपः स्वभस्या निवर्णा क्षि पाञ्चूत्रिति ।८४ ॥ देवगुरौ वा शशिनि तत्र नस्यैवा सप्तमा
शोरिश भवनस्थे पंचमगे हि हिमकर पुत्रः कर्मणि सौरिः सप्तदिसितस्थ ग्रहस्थित्रि पुभिप्रोक्ते दः तलदा
णेव पंचरसैः श्रीमति गगनैः पंचरसैः षड्भिवलैर्वेस्य यतिः यथा ८।।२।८। ।।।१८८। गुरौवैदेवाल ग्रहे
सति स्तैच्छ पुरेषु सति बुधस्य पंचमस्थानेसति शानिर्दशमे स्यात् शुक्रे च तृतीयस्थानेस्यात् एवं विधे या
गेजिगमिषो राज्ञोविजय यव यदाह वराहः गुरौ विलग्ने यदि वा शशांके षष्ठे रवौ कर्मणि नेकेपुत्रे सितत
योर्धैषुगयोश्च यात्रा याचा जनितं श्रीवहिनानि पंत्र जनितो मानां ८५॥ अथाव्यग्यो गयात्रा लग्नमाह हि
मकिरणस्तोवलीचतनो निदशायति गुरुहिके न्द्रस्थितः वायगृह समजाति यर्म स्थिते यदि वभवति
तलग्ने दमाः अस्यजगतोषमृदिनवदनकेन्द्रः नहृदणेव प्रमृदितवदनाभवेन्नागारो यथा ।।।१।।।
१८।८।।२८।। बुधो बली संस्थश्चेन्नलग्ने स्यात् हितिस्थेषेहहस्यतिश्चेत्केन्द्रगतः अथ मचवर्थे सप्त
मदशमानाम न्यतमस्थानस्थः यदि च बली वा भाग्याभ्युदि कारणास्य बलादि तस्मात् चेद्देहादशात
तीयष्ठानवमानाम न्यतमस्थान स्यात्तदैवं विधे योगे जिगमिषोराज्ञो विजयय व यदाह वराहः त्रि
वगणेबान्ये पुष्पराशांके स्याद्दिवैलीय स्युगुरुकेन्द्रे तस्यारियोषाभरणैः प्रियाणि श्रियाश्रियाणां जन
यंति सैन्य तेन स्यसेनेपि या सैनिकाः अरियोषाभरणानि बलादपहृत्य स्वस्त्रीभ्यो दत्वा हारं प्रियाणि। १५·

जनयंतीत्यर्थः ॥ अत्र यद्यपि बुधस्य स्थानविशेषो नाभ्यधायि तथापि लग्नस्थो बुध इति व्याकर्तव्यं यत
ह्गुरुः ॥ त्रिषाग्नेवांत्यगे वेंद्रे लग्ने च समबले बुधे ॥ गुरौ केंद्रे तदा यानात् राज्यलक्ष्मीं लभेन्नृप इति ॥ ९९ ॥ अ
थान्ययोगयात्रालग्नमाह ॥ अशुभखगैर्नवाष्टमदशस्थैर्हिबुकसहोदरलाभगृहस्थैः कविविदकेंद्र
गतैर्गोष्पतिदृष्टो वस्तुचयलाभकरः खलु योगः ॥ अस्य जगत्यामभिनवतामरसाख्यं छंदः ॥ तल्लक्षणं
च वृत्तरत्नाकरे अभिनवतामरसं नजजाय्यः ॥ यथा ॥ ।।।ऽ। ऽ।ऽ।।ऽ।।ऽऽ। ॥ अशुभखगैः पापग्रहैः हिनिष्ठि
तेन नवाष्टमसप्तमस्थानव्यतिरिक्तस्थानस्थैः सद्भिर्यदि कविः शुक्रः सुखतनुर्थतृतीयैकादशस्थानस्थः सन्
केंद्रस्थितो योगो गोष्पतिर्गुरुः केंद्रेण दृष्टो भवेत् ॥ एवंविधे योगे वस्तुचयो द्रव्यसमूहस्तस्य लाभकरः स्यात्
उक्तं च वसिष्ठेन ॥ केंद्रोपगतेन वीक्षितो गुरुणा व्यायचतुर्थगे सिते ॥ पापैर्नवाष्टसप्तगैर्धीवस्तु नत
किं न यदाभ्युपार्जयत् इति ॥ क्वचित्तु पापग्रहा नवमाष्टमसप्तमस्थाः शुभायवेत्युक्तं ॥ तथा च गुरुः ॥ आ
यत्र्यायगृहे गते शुक्रे केंद्रे देवगुरौ स्थिते ॥ सप्ताष्टनवराशिस्थाः पापा यात्रा शुभप्रदा इति ॥ शुद्धं च तनुर्यस्य
वे ॥ ९७ ॥ अथान्ययोगयात्रालग्नमाह ॥ विपुलग्नकर्महिबुके षष्ठे रविविहिते शुभनभोगमने व्यय
लग्नमन्मथगृहे भुजयः पुरिवर्जितेषु शुभनामयर्षः ॥ अस्य जगत्याः प्रमिताक्षराछंदः ॥ तल्लक्षणं च
प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता यथा ॥ ।ऽ।। ऽ।।। ऽ। ऽ। ॥ षष्ठलग्नदशमचतुर्थस्थानानां अन्यतम

ॐ। मु वि। १५१

151

स्थानस्थे शशिजे बुधे शुभनभोगामनैः शुभग्रहैः स्वेंद्रगृहस्थकेः पर्वाह्निने दृष्टे सति द्वादशलग्नसम
मस्थानेभ्यो व्यतिरिक्तस्थानस्थितैरशुभनामथरैः पापग्रहैः अवलम्बिते सति एवंविधे वसिष्ठयोगे जिगा
मिषोराज्ञो जय एव स्यात् यदाह वराहः लग्नादिकर्मे द्विबुके शुभैर्दृष्टे तेषु युतेन लग्नरहिते तु शुभ
ग्रहेषु यातुर्भयं न भवति पतीते नमस्तु वृंदयो ` ` पिकिम्नतारिसमागमेषु इति ८८॥ अथान्ययोगयात्रा
लग्नद्वयमाह लग्ने यदि जीवः पापाय दिलाभे कर्मण्यपि वा चेद्राज्याधिगमः स्यात् शुक्रेबु यशुक्रौ वा
द्वौ हिबुके वा तत्फलमत्र कंसवैरिनिवर्थैः श्रस्रजगत्यां मालाछन्दः तल्लक्षणं च भौ त्यो मालाछि
न्नौ नमणयगणा गुरुः यात्रिकोयः नस्य वक्राणि सुखानि षड्भिः षड्भिरन्तैर्भिन्नायति महिता यथा ८८
।१।८९।९०।८।१२॥ गुरुवत् द्विस्यात् उक्तं च वराहेण होराश्रिते देवगुरौ शयानाकृत्य ग्रहैः कर्मणि लाभगे
वा कृत्वा विपूर्णां त्वयमद्वत्तोगः त्वयं दितीशो त्वयको शमेतीति हितीयोराजा विपूर्णां त्वयेनाशं
स्वल्लतो गः त्वतर्पित्वं तपादीरः सन्न अत्वयकोणमत्तीणकोणत्वयेस्वगृहमेति प्रागाख्यतीत्यर्थः अथ
वा यूने मध्ये बुधशुक्रौ स्यातां चेद्बुधहिबुके च तथा स्थाने स्यादेवंविधे यागे सर्वैर्मनिवर्यैस्तत्फल
मुक्तं राजाधिगमः स्यात् तथा च श्रीपतिः शशिनि च बल्ये सविदिसिते सजपतिगतेशीन्द्रारिविसुरे
इति वराहोऽपि पा शनि च तथैव गृहे समनेत्र यस हितेस्त्र गते भृगुजे गमनसर्वापचयति मवजानाज १५१

यातेविद्रुतमवेरणविनैवेति ॥९५ अथान्ययोगयात्रालग्नत्रयमाह विधुतनुनिधनेष्वक्रजीवेंदवो हि स्थ
बुधभृगुजौ व्ययगृहस्थितौ मदनभवनयाः स्थेंदुमा वो बुधस्थ्यपि स्थितभृगुजौ नगे नस्थेइमौ ॥ अस्यातिज
गत्यां चंद्रिकाख्यं इदः तलुद्वर्णेव नवतनरातभिस्थं द्विकाचनतभिः अष्टनभिः सप्तभिः षड्भिः ष्याद्वैर्ये
ति: ८॥२॥१८८८॥१८८८॥१८ अत्र स्थानमस्याहुक्षस्यास्यामप्यथासंख्येन्तेयं यथा विधौ षष्ठेश्च कः
ततोजीवः निधनेऽष्टमे इंदुस्थे इत्येवं विधे विद्धिष्टे योगे राज्ञो जयः स्यादित्यर्थः यदाह वराहः गुरौ वि
लग्नेभृगुजे विसंस्थे चंद्रेऽष्टमे हंति गता विमत्तां वृश्चिकयादक्षिणमार्गचारी वृद्धो यथा स्वनतम्थ
पकदति अथ प्रथमो योगः अथ बुधभृगुजौ तनये वेदह्वन स्थानेतत्रस्थितौ चेत्स्थानं चेदमामदनभ
वनगः सप्तमस्थानेतत्रस्थितः स्यादेवं विधे योगे राज्ञो विजयः यदाह वराहः सितेंदुजौ वव्ययगौ
निशाकरश्च समसप्तमे यदा तदागतान्यः शत्रुः स्त्रवीन्विनाशं इति अथ तृतीयो योगः अथवाचंद्रमा
अबुधस्थः तस्य स्थानस्थः सन् पापिस्तनभगजयोर्बुधशुक्रयोर्वा तर्गतो मध्यवर्ती स्यात् एवंविधे योगे गत
राज्ञो विजय एव यदाह वराहः बुधभार्गवमध्यगते हिमगौ हिबुकोपगते च बुधः प्रवसेत् क्रूरतरि
पो यदि वांतकृतः क्रूरतयमप्रतिमो भवतीति ननु चेदं स्वबुधभार्गवमध्यवर्तित्वं किं भिन्नराशिस्थि
तत्वे सति विवक्षितं तत्रभिन्नराशिस्थतन मध्यवर्तित्व विवक्षितं एकराशिस्थः स्यात् बुधभार्गव अन्ययोरत्र

तदस्तृतीयस्थानेऽपरः पंचमे चेद्धनस्थ इति एकस्मिन्निषिद्धे नन्वेवमकृतं पौर्वापर्यं वक्तव्यं स्थानेन बुधः शु
क्रो वा सप्तमाष्टमः स्यात् अथवा बुधे वाग्नशादिष्वेव एतद्द्वयं संभवे किंतु क्रममिति उच्यते यद्यपि वराहवा
क्ये सप्तदशस्य पापि वा परापरवाक्यादेकतरेणैव यथानुक्तमेवमप्यवर्जितं विविदितं यदाह बाधरा
यणः शुक्रो बुधश्चास्तगते क्रमेणाद्रुश्चिक्षितो यात्म[illegible]तैर्वा बुधेन शुक्रे धर्मशानेवाथ काष्ठा यथा
तस्य जयः प्रदिष्ट इति काष्ठादिषो यतश्चोपलब्धं तेनेह लग्नस्य चेद्यदि पार्श्ववर्ति
स्थानद्वयवर्तिनोः बु यत्र शुक्रयोर्मध्यवर्ती चेत्स्यात् तदासौ पिबन्ता विजय दद्दति यदाह
गुरुः चंद्रस्सितयो र्मध्ये हि बुके लग्नेऽपि वा प्रयाता श्रियमाप्नोति जित्वा शत्रून् महीप

शु	चं३	गु२
५	१५	२४
१०	२०	८०

तिरिति ॥२०॥ अथान्ययोगयात्रालग्नद्वयमाह सितजीवभौमबुधभानुतनूजालग्नमन्मथाविहि
बुकर्विहृदेवेत् क्रमेतरिसोदशवधा[illegible]रिपुहिबुकायैर्गोहदिनखिलविद्वेः अस्य गाथाच्छेदः ।
ग्रायवत्सप्तमतेऽप्यंतरेण लग्ने शुक्रः स्यात् सप्तमे जीवः षष्ठे भौमश्चतुर्थे बुधः तृतीये शनिः एवं विधे वि
शिष्टे योगे राज्ञो विजय एव यदाह वराहः यस्मोदयास्तारिचतश्चिते[illegible] शुक्रांगिरोमारकसोम्य
सौरा द्विघ्नहलत्री वदनानि तस्य कांतानि कांतानवलोकयंति नारदोऽपि शुकारजार्किभौमेषु लग्ना
त्वातृशत्रुष गतस्याग्रे वैरिचमूरयोलालादेवलीयने इति श्रीपतिरपि यमत्तशुक्रे ज्ञमहीसुतेषु

त्रिकं यत् लग्नात् रिपुस्थिते च विलीयते वैरिचमूः रणे लाहवे वक्रो नृपतेर्गतस्येति प्रथमेको योगः
अथान्यः गुरुर्दिने बृहस्पतिवासरे अविलम्बितैः समस्तग्रहैः सूर्यादिभिः सप्तभिः गमनो यदि यात
स्थितैः सद्भिरुपलक्षितं मतिं यथा षष्ठे सूर्यः तृतीये चन्द्रः दशमे भौमः षष्ठे बुधः लग्ने गुरुः चतुर्थे शु
क्रः एकादशे शनिरिति एवंविधे योगे राज्ञो विजय एव यत्राहवे राहुः सूर्यादयो विसृज्जीव रशत्रुलग्न
षष्ठायगाः स्वगृहोच्चादिवर्गस्थाः यस्य यानेऽपि सैन्यमुपयात्यतिनम्रताशां मीमांसकस्य वदतो केष्विव नीर्थ
पुण्यमिति मीमांसकविचारस्तन्मा इति हा मीमांसका न तु वेदार्थविदः एवंविधा ये प्रमकाः बौद्धास्ते
षातीर्थेषु यथा वैदिकानां शुण्यन्ताय ॥ ८१ ॥ अथान्ययोगयात्रालग्नमाह सहजज्ञजातिपञ्चगाष्टम
गेऽवस्थितेन बुधेन रविरवियोजितेन गुरुः अथ चन्द्रेऽस्मिन् भानवेऽमललग्नगता हिमांशो विकपि वा रिपुस्थितो
अस्तानिजगता मंजुभाषिणी छन्दः तल्लग्नम् अङ्के यावत् यथा ॥ ९८ ॥ ८ ॥ ॥ ८१ । ८ । १० तृतीये मङ्गलः
स्यात् अष्टमे शुक्रः सप्तमे बुधः षष्ठे सूर्यः लग्ने गुरुः एवंविधे योगे राज्ञो विजय एव यत्राहवे राहुः त्रिवि
धनतनुसप्तमारिसंस्थाः शशिबुधजीवसिताः रविश्च यस्य खलजनजनितं भवल्लोकयात्रा न भवति नस्यापि
रिपवशत्रुमेनेति प्रथमेको योगः अथान्यः अष्टोतियोगं तमनुष्ठाने इन्दुसितवाभाने वा बृहस्पतिशुक्रसू
र्याः जलविलग्नस्थनवपञ्चतृतीयस्थानगतास्तेन्यः सौरिः कृष्णपक्षेषु धनेषु गतो विपुस्थितेनाव इस्थितो

मु॰
विं॰टी॰
१५३
153

भवेत्। एवं विधे विधेहे योगे दिनिश्चिते वा जेताजयः स्यात् यदाह्व वराहः ऊर्जवृविजयुते दिभेयाता
गौजत्वसहजोपगतैः सिताकेजीवैः विबलमुपयातिनाशुमाशु कृतमथ नमप्कृष्टं बविंतयेति ३२ ।
अथनामविशेषद्धरस्या वेणयोगयाबालयान्याह एकोत्रेत्वसितेषु पंचमतपः केंद्रेषु योगस्तथा
द्वौ चेत्तेष्वपि योगस्तु सकलायोगाधियोगः स्मृतः योगेत्र समयाधियोगगमने त्रमें विपूणां वधं
चाथोत्तमयशोवनीश्चलभते योगाधियोगेव्रजन् अस्यातिपृथ्व्याशार्दूलविक्रीडितेच्छंदः तत्रत्वं
चस्त्रयोश्चैमैसजस्तत ः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितं सर्योश्वैर्द्वादशाभिः समभिश्चाद्वैर्यतिः यथा
।१८८८।८।।८।।८।।८।।८।८।८।८।।१८।। ह्रेज्यसितेषु बुधबृहस्पतिशुक्रेषु एकोपिबुधोवागुरुर्वा
शुक्रोवावेत्पंचमतपः केंद्रेषु स्यात्तेचमेवा स्यात्तनपस्थितवमेवाकेंद्रेशष्ठमचतत्पसप्तमदशमास्थान
मस्थानेवास्यात् तदायोगाख्योयोगः तथातेषुह्रेज्येषुशुक्रेषु द्वौबुधगुरूबुधशुक्रौगुरुशुक्रौवावेत्
पंचमतपः केंद्राणामन्यतमस्थानभेदेनस्थानैकेन वास्थितौ स्यातां तदापि योगाख्योयोगः सक
लास्त्रेज्यसिताः एषपंचमतपः केंद्राणामन्यतमस्थानेषु स्थानभेदेनस्थानैकेन वास्थितास्त्रयः
तदाधियोगाख्योयोगः अथफलमाह योगेहीनि योगेव्रजेत् राजाक्षेमं शुभालेलभते शुभालेनवाप्ता
गतंकरोतीत्यर्थः अथाधियोगेव्रजन्राजाक्षेमंनयातिरिपूर्णांपांशूलांवधं चलभते अथाधियोगेव्र १५३

जन्मा जाते मे तथारिपूणां शत्रूणां वधं बलं भते अथाधियोगाधियोगे जन्मजाता हेमवर्णो वनीश्वकाधक्ष
त्रुवधं बलं भते यदाह नारदः केन्द्रत्रिकोणेष्वेकेन योगः शुक्रात्सप्तविंशुभ्रधियोगः सर्वेत्रह्माभ्यां त्रिभि
र्योगाधियोगकः योगेधियोगस्तत्राह्नेमे भ्रुधियोगेजयावहः योगाधियोगेहेमाशुर्विजयापुत्रविभूतयः
इति वराहः एकेन वा बहुथन्दृहस्पतिभार्गवानां योगे भवेत्रवमपञ्चमकेन्द्रकेषु द्वाभ्यां वदंति मुनयस्त्व
धियोगमेषां योगाधियोगमपरे त्रिभिरूहिरेशंति योगेन यत्नपनयो रिपुत्वं प्रयांति हेमेन तेन गमनमाग
मनेन वंशयुः हेमेयशोरिपुविनाशमथाधियोगे योगाधियोगगमनेन जयेद्धरित्री इति अथात्र योग
स्य योगाधियोगस्य अनेनजेयस्य भेदविचारः तत्र योगा अष्टादश १८ तथाहितत्तोग्रहाः षट् स्थाना
नि तत्रैकोबुधस्य स्थानषट्कस्थित्या षट् भेदाः एवं गुरोः षट् शुक्रस्यापि षट् एवं योगा अष्टादशभे
दाः तथा अधियोगस्याष्टौ त्रिंशत्भेदः यथा तेजस्मकाणां द्वयोर्द्वयोर्योगे त्रयो भेदाः बुधगुरू बु
धशुक्रौ तत्र बुधगुर्वोरेकैकस्थानस्थित्या षट् भेदाः स्थानभेदे तत्र बुधः प्रथमे स्थाने गुरुर्द्वितीयादि
षु पंचमस्थाने षुस्थितस्तत्तदा पंच एवं गुरुः प्रथमे स्थाने बुधोपि द्वितीयादिषु पंचस्वनत्त्रापि पंचैव अथ बु
धो द्वितीये गुरुस्तृतीयादिषु चतुर्षु तदा चत्वारो भेदाः एवं वैपरीत्येपि चत्वारः अथ बुधस्तृतीये गुरु
स्तुर्थादिषु तथा त्रयः एवं वैपरीत्येपि त्रयः अथ बुधश्चतुर्थे गुरुः पंचमे षष्ठे वा तदा द्वौ भेदौ ए

वे वैपरीत्येपि द्वौ तथा बुधः पंचमे गुरुः षष्ठे तदैको भेदः एवं वैपरीत्येपि एकः । एवं बुधगुर्वोः सर्वे ।
मिलिताः भेदाः षट्त्रिंशत् भेदाः स्युः अनेनैव प्रकारेण बुधशुक्रयोरपि ज्ञातव्यं तथैव मिलित्वा षट्त्रिं
शत् भेदा भवंति अथापि योगभेदाः तथा हि जीवज्ञशुक्राणां संयोगे नैकस्थानस्थित्या षड् भेदा भवंति
अथ स्थानभेदेनोच्यंते भेदाः तत्र द्वयोः समत्वादेकोऽभिन्नश्चैवं ग्रहाणां त्रयो भेदाः स्युः यथा । बु । बु । बु ।
बु । शु । शु । शु । बु । गु । तत्र द्विग्रहसंयोगे प्रथमस्थाने एको द्वितीयादिषु पंच स्थितेषु तदा पंच भेदाः । पदाते ।
कः प्रथमे द्विग्रहसंयोगे द्वितीयादिषु पंचसु तदापि पंचैव अथ द्विग्रहसंयोगे द्वितीये एवं तृतीयादिषु
चतुर्षु तदा चत्वारो भेदाः । एवं वैपरीत्येपि चत्वारः अथ द्विग्रहसंयोगस्य चतुर्थे एकः पंचमे षष्ठे वा तदा द्वौ भे
दौ एवं वैपरीत्येपि द्वौ तथा द्विग्रहसंयोगे पंचमे एकः षष्ठे तदैको भेदः वैपरीत्येपि एक एव एवं बुधगुरु
समुदायस्य शुक्रसहितस्य ज्ञातव्यम् एव सर्वभेदैक्यं अथ त्रयाणामपि ग्रहाणां स्थानत्रयाक्रांतत्वेन भे
दा उच्यंते तत्र बुधशुक्रगुरुसंयोगस्य बुधसहितस्य ज्ञातव्यं तथा बुधशुक्राणामन्योन्यपरिवर्तनात् षड् भेदा भ
वंति यथा एतदुत्पत्तिप्रकारो भास्कराचार्यैर्लीकायाश्चापि तेस्थानांतमेकादिचयांकघातः स्यादि
नाध्याय तत्र त्रिभिर्ग्रहैर्ग्रहाणां स्थानानां मध्ये त्रितयं स्थानत्रयाक्रांतेन चत्वारो भेदाः एवं पंचभिरपि
भेदाः इत्येवं चत्वारो जाताः सर्वे च तद्विंशतिः अथायं विचारः बुधचतुष्टय उन्नरस्यादिपिलालातिकः । १५४

केंद्रयतनत्वाद्योगकर्त्ता च तत्र किं योगः प्रबलस्तत्र ल्लालाटिका इति तत्र सामान्यविशेषभावेन लाला
टिकदोष एव प्रबलः एवं समसमस्यः शुक्रो लग्नभंगी प्रबल एव तथैवा(?)पि यायी योगायोगाधियोगे वा केन्द्र
तनयस्थ यशुक्रयोर्ल्लालाटिकलग्नभंगि दोषाय च लौकेति बालानामपि तत्र सर्वार्थं यत्र चरस्मिष्ठ कश्य
पनारदादिभिर्ज्योतिर्विद्भिर्वराहमिहिरभूयांसि योगयात्रालग्नान्युक्तानि तानि तत्र कस्थे भ्यपन्नावत्यायां ऽपिय
म्याथिकभयाद्ग्रन्थकृता नोक्तानि ७३ अथ विजयदशमीसंज्ञके मिर्ह्रमुहूर्त्तमाह इषमासि सितान्द
शमी विजया शुभकर्मसु सिद्धिकरी कथिता श्रवणर्क्षयुता नितरां शुभदा नृपतेस्तु गमे जयसन्धिकरी
श्वसञ्जगत्योता टकाप्येकूटः तत्त्वेण च इष्टतोटकसंवेपि सेः शष्ठि नेयधा ॥८॥८॥८॥८॥
स्पष्टार्थं पद्यं यदाह नारदः बलवत्पक्षदशमी त्वाश्विने विजयाभिधा विजयस्तत्र यात्रायां सन्धिर्वा
न पराजय इति कश्यपोपि मासीषे शुक्लदशमी सर्वदा विजयाभिधा तत्र यच्छति सा यात्रायां सन्धिं वा न प
राजयमिति वसिष्ठेन तु श्रवणसहितेति विशेषो दर्शितः श्रवणर्क्षयुता काले सा तिथिर्विजयाभिधा वि
जयादशमी तत्र सर्वकार्येषु निन्दिता यात्रायां जयदा राज्ञां सन्धिं नावश्यं यच्छति इति अथ शुक्लपक्षे न्यार
भनवृत्तेऽप्ये कालाकालसाम्भिकायोतिथ्योर्दशम्योः ॥७४॥ अथैवं मत्ता यामिन विवादिनेयं वोगशु
द्धि सहिते लग्नस्य पि मनो विशुद्धिमन्वेद्यमानं यात्रावश्यकत्वं तत्रापि प्रबलदुर्बलमाके

वसंततिलकाछंदसाह चेतोनिमित्तशकुनैर्गतिसप्तशलैर्ज्ञात्वा विलग्नबलमर्व्यधिपः प्रयाति सिद्धि
र्भवेदथपुनःशकुनादितोपि चेतोविशुद्धिरधिकानवनांविनेयात् अथशार्द्दूलमंगलाद्यः अनेनपद्येन
अंतःकरणनिमित्तमंगलस्फुरणादिशकुनानिवक्ष्यमाणानि यतेःखननिश्चयतुसप्तशलैः सद्भिःज्ञा
त्वा तथासमीचीनेविलग्नफलमपिज्ञात्वा उर्व्यधिपो राजायप्रयातिनदासिद्धिःवांछितकार्यसिद्धिर्भवे
ति यदाहनारदः मनोनिमित्तशकुनैर्लग्नंलब्ध्वाधिपोध्रुवं विजिगीषुर्यो व्रजतिविजयश्रीस्तमेत्यलाभ
ति निमित्तसंवस्फुरणादिशकुननिमित्तमनोभिरतिर्यैस्तद्यविशुद्धिमिदंप्रशस्तियच विशुनिवयंशतिः
यो विजिगीषुव्रजतितमेत्यविराद्धिजयश्रीरिति यदातल्लग्नादिबलेसत्यपिनिंद्यानिचेच्छकुनादीनिस्यु
स्तदायात्रानिषिद्धैव यदाहवसिष्ठः अशुभानिनिमित्तानिउत्पातशकुनानिच यात्राकालेन्दृणां
तेषांनिधनायायनायवेति यदावदैवाच्छकुनलग्नादीनि अनिंद्यानिलब्ध्वानिमनोविशुद्धिस्थनास्ति
वनहृकस्यपाबल्यमिदतथाह अथेति शकुनादितोपिमकाशस्थानोविशुद्धिरधिकतोचेतोविशुद्धिं
विनानयात नगच्छेत यदाहकश्यपः निमित्तशकुनादिभ्यःप्रधानंहिमनोजयः तस्माद्यायात्तदाहृ
ष्टोफलसिद्धिर्मनोजवादिति श्रीपतिरपि निमित्तराशिविवेकतोदृष्टोसुनस्त्यैकतः अतोपियायात्तत्वाद्बुधे
मनोविशुद्धिर्विधेयेतिइति २९ अथशुभसूचकसकलपदार्थसमवायोपियात्रायामवश्यकनिषिद्धः।

निमित्तान्याह व्रतबंधनदेवनशतिष्ठाकर्पीशेत्सवसूतकाःसमाप्तौ नकर्तव्योपिचलेदकालविशुद्धंनव
षोतद्दिनेपिसमवाये अस्यविषमच्छंदसिवसंततिलकाछन्दः तद्दिनेपिच विषमेसमजागहसमेचेत्स
भवत्यस्त्रवसंतमालिकास्यायुष्याविषमचरणे ।।। ८७।। ८१। ८। १८ ८। व्रतबंधनेयज्ञोपवीतेदेवनाशति।
ष्ठाकर्पीशविवाहः उत्सवलाहिकादिः समवस्ते ।। ८१८।। १८। ८१। ८१। ८८१। सूतकेहिविधेजनन
सूतकंमरणसूतकंचयत्तेषांपदार्थानांशास्त्रोक्तायावद्दिनसमाप्तानामसमाप्तौ अस्मार्भिविनाकर
णिनेवचलेत्कृत्यं यदाहनारदः उत्सवोपनयोद्वाह प्रतिष्ठाशौचसूतके असमाप्तेनकर्तव्यातयोरंते शक्ति
जीविशुद्धि अशौचेमरणाशौचेसूतकेजननाशौचे अकालेति विशुद्धप्रसिद्धाद्वेनोचनगच्छितेच।
षोद्धृष्टिः तद्दिनेनोद्वाहः पंचपदार्थेषु अकालजेषुसमवायेसमग्रदिवसकेनचलेत् यदाहराजमा
र्तंडः पौषादिचतुरोमासान्याम्याद्वृष्टिरकालजा व्रतयात्रादिकंचैवत्सजेयत्सप्तवासरात् हेम्निरका
लसंभवाचतुर्षुमासेषुपौषप्रवृत्तेषु आसप्ताहेत्याज्यंव्रतंच यात्रादिकंतद्वेति नारदोपि अकालजेषुत्र
पतिविद्युद्गर्जितवृष्टिषु अकालजेषु सत्त्वसमवायेनतद्द्वजेद्दिति प्रमाणसमयेप्रस्येत्ववसिष्टवा
क्यं प्रमाणदिवसात्परत्रस्य विद्युदादेर्दोषानिषायंसूचनार्थं स्वप्रघवाग्रेवदुत्यति यदिमास्मृतिरिति ।।७७।।
अथशालायकदिनमध्येपरकस्मात्तग्रागोतदयमनेचिकीर्षितदिककूलादिभावेशस्यविरेणाह ।।

मु॰
चिं॰टी॰
156

महीपतेरेकदिने पुरात्पुरे यदा भवेतां गमनप्रवेशकौ भृगुवारशूलप्रतिशुक्रयोगिनीर्विचारयेन्नैव कदा
पि पण्डितः यथा वाराणसीनगरात्प्रयागगमनाद्दिगमनप्रवेशकौ स्यातां कोष्ठः यस्मिन्नेव दिने एकस्मात्प्रा
मे तस्मिन्दिने पत्तननगरान्तरे प्रवेशः तत्र यथा कश्चिच्चाग शुद्धिमालोक्यानन्दं तत्र शूलं वारशू
लं प्रतिशुक्रं योगिनीश्च एतान्दोषान्पण्डितः कदापि नैव विचारयेत् उक्तं च भृगुणा एकस्मि
न्नपि दिवसे चेद्गमनं प्रवेशश्च यदा तु दिनभेदेन यात्राप्रवेशौ भवतस्तदा पापाचार्याः प्रतिशुक्रवारशूला॥
दि चिन्त्याः स्मृताः ॥११॥ अथैकस्मिन्दिने साध्ये निर्गमप्रवेशरूपे कार्ये विकल्पिते किं विचार्यमित्याश
ङ्क्याह नगरमनुष्टुभाह यद्येकस्मिन्दिवसे महीपतेर्निर्गमप्रवेशौ स्तः तर्हि विचार्यः स्थिरया प्रवेशकालो
न यात्रिकस्तत्र स्पष्टार्थं यत्प्रवेशकाले गृहप्रवेशप्रकरणोक्त एव दृष्टे यात्रिको यात्रासम्बन्धी कालः न
त्वनगरान्नगरान्तरगमने यदा हि गमः प्रवेशनिर्गमौ स्यातामेकस्मिन्नपि वासरे तदा प्रवेशिकं चिन्त्यं
शुभं नैव तु यात्रिकमिति नवाधिकं वासरं यात्रिकं च वासरं ख्यातं पुंसि स्त्रीवे दिवसवासरावितिनवासरण
नवप्रवेशकालात्समानाधिकरणेन सम्बन्धः अन्यत्र एतत्पद्योपनिबन्धनमाकृष्य पद्योनिबन्धस्याज्ञागल
त्तेन यामान्तरमस्तं कर्तुं कालात् भिन्नकर्तृकेऽत्र नायं दोषः यथा समस्तविवाहयोः स्तुतसमाधिः एक
स्मिन्नेव दिने यात्राप्रवेशकालयोः किं यद्वहिकाक्रीनागवल्लीस्तिष्ठत्येव परे तु यात्रासमये भद्रावातोपा

तादिकं महादोषजातं विचार्यं वा न वेति सन्देहः यदि विचार्यं तदा विशिष्य श्रोतुं प्रतिष्ठकाद्यपि विचार्यं
यदि न विचार्यं तदेदमपि न विचार्यमेवमिति भृगुवाक्यमनर्थकं स्यात् ननु सामान्यविशेषत्वेन प्रतिष्ठ
कादिकं बाधकं भविष्यतीति चेन्न एतत्प्रकरणप्रदितानां शुभाशुभप्रकरणकर्माङ्गदोषाणां नास्ति सा
मान्यविशेषभावः अयं विचारो योगात्सिद्धिर्यगणपतीनामिति पद्यव्याख्यानेऽभिहितः तस्मात्प्रकर
णाहयपठितदोषविचारेषु सक्तेन विना वचनेन दोषत्यागायातान विचारेण निर्णयपदवीमवगाहते इ
तिशङ्काद्योपनिबंधः साध्विक इति ॥७८ अथ प्रयाणेऽपि नवमीदोषमनुष्टुभाह प्रवेशान्निर्गमे तस्मात्प्रवे
शे नवमीं तिथौ नक्षत्रे च तथा वारे नैव कुर्यात्कदाचन त्रिविधा नवमी प्रयाणनवमी प्रवेशनवमीति
थिस्थनवमी तत्र गृहप्रवेशात्तिथिना नवमीतिथौ निर्गमं न कुर्यात् इयं प्रयाणनवमी उनस्थगमनदिवसा
न्नवमीतिथौ गृहप्रवेशं न कुर्यात् इयं च प्रवेशनवमी नवमीतिथिः स्पष्टसिद्धैव यदाह वसिष्ठः नवमी
त्रेया त्रिविधा प्रवेशनवमी प्रयाणनवमी नवमदिने निर्गमनतः प्रवेशनवमीति व्याख्याते नवमदि
ने प्रवेशः प्रयाणनवमी च विज्ञेया सततं नवमी च तथा प्राणानां हानिदायिनीति अत्र पदे नवमीदोषः
प्राग्युक्ता व्योपनिबद्धः ननु प्रयाणनवम्यां तु बहिः स्थस्य पुनर्गृहप्रवेशनिषेधस्यैव युक्तत्वात्कथं तु नस्त
स्यस्य गृहाद्गमनस्य भवेद्युक्तः अतो दोषविधानमपि न युक्तमुच्यते यदा गृहान्निर्गतः पुमान् दैवात्कीव

गृ॰
विदी॰
१५७
157

मेवस्नानकार्यः सन् सप्तमी अष्टमी वा तिथौ गृहं प्रविशेत्ः सवेशनः कार्यो निपानवयात्रायेवेशान्तिष्ठाः सका
शात् द्वितीये वा निर्घोषयात्रा नैव विदध्यात् इत्यर्थः न तच्चैपीतितयाते नैव तिष्ठिन तस्यैन प्रकारेण वा वेवा क
दाचन नैव उपयान् अयमर्थः यस्मिन् दत्ते गृहप्रवेशः कृतः ततो नवमे न दत्ते प्रयाणेन कार्यं यथा गृहप्रवे
शाद् द्वितीये गमनं निर्गमनं तत्रैव नवमे प्रवेशो न कार्यः यथाद्वित्रिगमने ऽप्रवासे नवप्रवेशः अत्रापि श
गपिहि नवीत्यायात्राधि निषिद्धा एवं वा शेषियेयं यथा युद्धयात्राप्रवेशः ततो नवमे दिवसे गर्भाधाने प्रया
णे न कार्यं उत्तरे दिवसात् नवमे षष्ठ्यादि दिवसे प्रवेशोऽपि न कार्य इत्यर्थः यदाह गर्गः प्रवेशान्निर्गमस्य
वा निर्गमस्य प्रवेशने नवमे ज्ञानेनाऽर्यादि द्विस्यै वारेति यावत् इति ८। अत्र याज्ञानीयं विधिं शालिनी
कृत्स्नाह श्रीमुद्गता दैवतं पूजयित्वा नत्वा नत्वा पञ्च वयित्वा दीक्षीयं दत्वा दानं ब्राह्मणेभ्यो दीक्षीशेष्य
ता गृहे भूमिपालो भिगच्छेत् स्वपुण्ये यदाह नाबदः अत्र शान्तं निर्लैः कृत्वा पूजयेन्नदीक्षीमस्वं ब्राह्मणस्य
देवभूदेवानां गीर्वीर्दैस्तपोभि जेत इति यदाह वासिष्ठः दीक्षीश्वरा दीक्षा निक्षिप्य वास्तु वर्णेन तत्त्वमेव वै स
वर्णेन स्वर्गं धाप्यैर्धूपैर्दीपैर्मनोरमैः नद्यर्णव स्वैस्तैर्वैधैर्भक्ष्यास्सम्यक् प्रपूजयेत् नदीक्षीपान्स्वस्य सम्पूज्य
तिलहोमं च कारयेत् दैवज्ञाय ततो दद्यात् तिसौक्ष्म्यपणान्विता देवानुग्रहेनृपश्चित्त्विपान्स्वस्ति वाचन
पूर्वकं नवा तस्ये प्रीतमना ब्रजेन्मङ्गलनिःस्वनैरिति अत्र यात्रादिनात् प्राक् सप्तमादिनेष्वेव गृहं कार्यपूज

नमन्ते अद्य पूर्वं विजयस्यानमन्तं सप्तमे दिने शुद्ध सत्वस्य यदाह्वयवाह: याचार्वाक सन्ना वाङ्कु सकास
ह्वायत्ताश्चहं पूर्वं कथितविजयस्यानयद्वयतः सप्तमे दिवसे शान्ते नदेतद्धवाहेण हृहत्याजायामसत्ताय
यसन्दर्भेणाभिहितेन नयवा वयार्थे वसिष्ठादिभिस्तत्स्मिणीयाधानिड्ञानितानि नत्सूजयोपावाद्वेत्रे
वयठितव्यानीति नास्माभिर्लिखितं ते गमन सप्तमये ध्याने इदाय तमश्वग्रथेयेन समरश्चादितामपि संभवति
८१ ॥ अथ नक्षत्राणां दोहदाम्बाहुल विक्रीडितामथामाह कल्माषाख्यलितेडिलानयितथ्यामाघो श्रुगव्य
दधितवास्तडेरयमध्ये णांसासमयर्वत स्यैवर्कतेनथा तहन्यायसमेव चाष्पललेमार्गवशाशेनथा षष्ठिके
वश्येच्चवसूपमथवावितिज्ञाडज्ञानसन्तक्ले कोम्र्यणात्विकगोपिके वपसले शाल्यहृविष्टेद्दया हदेस्या
त्वसरान्नमज्ञमपि वा विष्टं यवान्नेतया मत्स्यान्नेश्व लवितिता न्नमथवादध्यान्नमेव क्रमाद्दद्याभक्ष्यमि
दे विवार्यमतिमान्महिन्न्यालोकयेत अत्र श्रवणमयद्येवतत्त्वेच वर्णेप्रत्यञ्चाछो दोभेगोऽत्रिसगणाय देपक
रणात् सत्येषेकं वेति पिंगलसूत्रेणापकारेवेफसंयोगे चपाक्वणोस्य लघुवाभिधानात् तथाच कालि।
दासः गृहीत प्रत्ययज्ञमनीयवेस्येति तदेदत्रापिब्जे दोभेदाभावः सूत्रे प्रकारो प्यावर्णस्य दवसलाघेतेन
प्रेत्यायवपिलघुत्वे अन्येन्नसंयोगमाशेपरभूतेलघुत्वमतीव प्रयत्नतयेत्याहुः उक्तंच सरस्वतीकण्ठाभ
रणे यदातीव प्रयत्नेन संयोगादे वगौरवं न छन्दोभंगमप्याहुस्तदा दोषाय सूरय इति अत्रोदाहरणा

मु॰
चिं॰ टी॰
१५८
158

मायेण कृतार्थोस्य कृतार्थानां मित्राणां न भवेदिति ये तान् हत्वा न विक्रयाद्ः कृतघ्नाश्चोपभुंजते इति ए-
तस्यश्लक्ष्णाग्रादिनिभयात्वसीतोपलेभे पञ्चरूपबुद्धिमिति चे ततोतीवभयात्तेनात्रशेषस्येषा स्मारणीया स्वर्ण-
स्थलं तु नैव तेन संगणप्रदेषपयवनयासति छंदोभंगाभावइत्यलमतिप्रसंगेन हृयाष्टदेवसृष्टिमादि
मध्वविंपातिभश्रुनदेवचरोद्ददेकृल्माषानित्यादिकमिदंमत्स्याभक्ष्यंवर्णाभेदेनदेशाभेदेनवाइदंभक्ष्यमे
तदभक्ष्यमितिविचार्यभक्ष्यसंभवेभक्ष्यं भक्ष्यसंभवे चालोकयेत पश्येत स्पृशेद्धत्यपि ध्येयं यथा अश्वि-
न्यांकृल्माषान्नतत्स्निग्धमाषान् भरण्यांतिलमिश्रतंडुलान् कृत्तिकायांमाषान् रोहिण्यांगव्यं गो-
संबंधिदधि मृगेनवमाज्यं हूते आर्द्रायाइंगव्यमेव पुनर्वसौवेणभांसं पुष्येत्नेमेवस्तनग्रासकृषिरं श्ले-
षायांपायसंतुरयमध्येवर्द्धिसंतूपणाया वितततंडुलान् मघायांचाषस्यपक्षिणोमासं पूर्वफाल्गुण्यांमृग-
स्यैदंमार्गमांसं उत्तरफाल्गुण्यांशाशस्य देशाद्योमांसं हस्ते षाष्टिकांषष्टिकान्नं सार्द्धातिभाषयाचित्राया-
प्रियंगुफलिनीस्वात्यांमृणपंकजमपक्वेन विशाखायांविचित्रांउत्तात्रानावर्णपक्षिणः अनुराधायां सन्त-
फलंनत्सफलमास्वादि ज्येष्ठायां कूर्मस्यमांसे मूले पारिकायाः पक्षिण्याः इदं शारिकं मांसं पूर्वाषाढा-
यांगोधायाइदंगोधिकं मांसं उत्तराषाढायांशाल्यंशाल्यस्य पक्षिण्यइदंशाल्यं यल्लले मांसं श्रवणे शा।
स्वङ्गस्य मवः सारमल्लविरिति भाषया अभिजितिहविष्यं यज्ञादिश्रवणेकृसरान्नं दिव कथ्योधनिष्ठायां। १५८

सज्ञानं सज्ञोदानं पानमेयवानां पि ह्येतद्भाद्दपदायां विचित्रतानां नानाविधैर्वैरैगौरैत्यामादिभिः पक्केर्मिश्र
मिश्रमोदनमिति केचित् यदुक्तं वैवाज्ञमः इवानेतुल्लाभिलामम्भीडुग्धेन पक्वामेषक्रल्वीयदन्नेनारक्ता।
विचित्रान्नपाके नोक्तं मते इति देवतायां दध्य ऽदध्योदनमिति अपिच नयेत्यादिकमन्सूपं विज्ञोऽजानिफले कूर्मे
सारांगो पांच शाल्यकं ह्वविष्यं ह्क्सरान्नं चमज्ञानं यवपिष्टकं मत्स्यान्नं विचित्रान्नं चदध्यन्नं दत्तभानुतक्र
मात इति उत्सावं स्वगकथितं अत्र विचित्रान्नं चफलं ततइति फलं कथपेन एष्युगुणैः अश्र अश्रजाउच्यते अ
इगतत्वै विध्यभावात् यतुश्रीपतिवाक्ये विचित्रोऽजायाः फलमित्युक्तेन सार्थम् विद्मः प्राच्यः शिवेत्तु विचित्रा
उन्नफलं यावकेऽजलव्यो अत्रेति वराहपथ्यव्याख्याने चित्रान्नानाकाराः पदित्रान्नाश्रित्रायाशाव्यापकलानिश्र
मिश्रानि स्वानाविनिभक्ष्यो न्यलव्याख्योनात् चित्रालक्षणमुक्तं दीपिकायां तु अन्नाद्यैर्वर्णसंस्थिता यदा
सतिलात्सतंडुलाः अजाकर्णस्य रक्तेन रक्ताश्चित्रान्नसंज्ञकाः इति यत्र यदभक्ष्यं तदुक्षापं वा न तत्स्पृष्ट्वा वास्य।
त्वा वावगंतव्यमित्याह गुरुः स्वलभ्यालभ्यमल्पावा स्वल्पान्यस्थानयाअजेत दत्वा वा सिद्धिमाप्नोति तुष्टि
मादि पुण्यपातिविति आदेशाह्याम्नतिथिवामदिदे हदेश स्ववर्णस्पर्शानं दानं भक्ष्याणं वायथा संभवं ज्ञेयं
नदलत्रवेसार्द्द देशवसिष्ठादिप्रोक्त विनिर्देशः अत्राविकल्पस्वल्पबलत्वात् भेदादितिसर्वत्र दनेश्चति
धात् : सर्वादित्वस्मात् त्यापयायोगेति स्वार्थगाणिवेनाहि पिलिडि. निपिषावादेचक्राने इत नेऽधिक्रियेति इकार

लोपे भक्षदिति कथमयं प्रयोगः उच्यते चुरादिभ्यस्तु णिजनित्या अस्ति अतनित्यण्यन्ता भक्षादयः अस्तु नैवं
सति णिजभावे भक्षेर्विपि लिटि भक्षेदिति सिध्यति तावकं वा चुरादौ हि चिति स्मृत्यामिति चिन्तेर्थो लो
पि दित्वकारणं तर्हि चिंतित इत्यादौ वित्स्यन्तान्ने धातोरिति नमित्यनिदिताद्धलउपधायाः क्ङिति इति न
लोपो मा भूदित्येवमर्थं कृते नित्यत्वे णिचि न लोपस्याप्रसंगादिति त्वेवमेवं भवति न मर्थमिति चेन्न चिंति
स्मृत्यामिति नकमेवं पठितव्ये किमित्येनयं वसतियदि त्वेकं तावकमनकार्ण्येस्तु संपद्भमिति अत एवम
हीपालवचः स्फलाज्वत्रुणुण्णमानवाः इति विपाश्नार्थस्य चौरादिकस्य चुपेर्ज्ञो प्रयामासरित्यर्थे ज्व
लुणुविस्मादिमहाकविप्रयोगा उपपन्ना इति वामनः यद्देवौ वेतीत्यादिप्रक्रियाकौमुदीकृद्व्याख्यातस्तत्पल
मतिप्रसंगेन ८३॥ अथ दिग्दोहदमनष्टभाह आज्यंतिलादनेमत्स्यपयश्चापियथाक्रमं भक्षयेदो।
हदेदिषप्राणपूर्वादिकांवजेत आज्यं घृतं पूर्वस्यां तिलादनं तिलमिश्रमोदनं दक्षिणस्यां मत्स्यं पश्चिमे उ
त्तरस्यां पयोदुग्धं उत्तरस्यां यत्नयथाक्रमं दिषु एवमभीष्टदिग्भवं दोहदं भक्षयेत्ततः पूर्वादिकामापां जिगमि
षितां व्रजेत् यदाहश्रीपतिः आज्यंतिलादनमत्स्यपयोभिः प्राक्प्रभृतिक्रमणः खलुभक्तैति नारदेनापि
उक्तं घृतान्नंतिलपिष्टान्नं मत्स्यान्नं घृतपायसं पूर्वादिषु क्रमाद्भुक्त्वायायात्सिद्धिमवाप्नुयात् इति अत्रैवंवि।
रोधविकल्पो यथादेशाचारं वाव्यवस्था ८३ अथ वारदोहदमनष्टुभाह रसालंपायसंकांवीघृतंडुग्धंततः।

यादृशि पयोऽश्विनं तिलान्नं च भक्षयेद्वारदोहदं रसालं शर्करादधि मरिचकर्पूरैर्लघु संस्पृष्टं लोके शिवेरि।
णीति प्रसिद्धा तोयविवारे पायसं कलवीश्र सिद्धं सोमे मंगलवारयोः स्मृतं पक्वं डुगध बुधे स्मृतं पाक इति साधु।
तच्चापि क्षीरहविषो रेवेति वार्तिकान्तसन्नं ते क्षीरे मधुरं दधि प्रसिद्धं गुरुवारे तत्र स्मृतं स्वपक्वं डुगध मधुकेति
लान्नेति तिलमिश्रमोदनं शनौ पतद्वारदोहदं रविवारादौ क्रमेण भक्षयेत् यदाह श्रीपतिः। मज्जिकां सहु
तपायसं तथा कांचिकं स्मृतं पयो दधि क्रमात् क्षीरम ⸗ तके तिलोदनं वारदोहदं दिवि यिवधेः स्मृतः। अस्मि
न्नपि मत्स्य मांस पक्वापक्व विशेषो नाभ्यधायि मज्जिकां घृतमान्नं च कांचिकं च पयो दधि क्षीरं तिलोदनं भु
क्त्वा भानुवारादि क्रमात् गुरुस्तु विशेषमाह सूर्यवारे घृतेन शाल्यन्नं वेद्वारे पयस्तथा गुरुमेंगारके वारे
बुधवारे तिलान्नपि गुरुवारे दधि शाल्यन्नं शुक्रवारे यवान्नपि माषान्नं भक्षयेत् शनैश्चरे स्थूले वा छत्रं दोषभागिति
७७ अथ तिथिदोहदं वसंतनिलकाख्ये त्स्माह प्रतिपदादितो केदलतं डुलवारि सर्पिः प्राणं हविष्यमपिदं
मजलं त्वक्षणं भक्त्वा व्रजेद्युवकमेघ बुधेऽपि न मृद्वं पावान्नपायसगुडान्नसयवं गुडान्नं प्रतिपदादि प्रतिपत्तत्।
स्यात् तिलौ पयश्च मीमूतिपदादिं पंचदशा तिथिषु क्रमेण तिथिदोहदं भक्त्वा व्रजेत्। यथा श्रीपतिपदादिसूर्यकस्य
वृत्त विशेषस्पदत्वानि यद्यानि कृइति भाषया हितीयायां तंडुलवारि प्रक्षालितं तंडुलजलं तृतीयायां सर्पिः
घृतं च तथ्यां प्राणाय वारदूःश्रोविलउति भाषया पंचम्यां हविष्यं मञ्ज्ञादिः षष्ठ्यां हेम जलं प्रक्षालितस्वर्णे

जलं सप्तम्यां मृष्टं अष्टम्यां रूढकं बीजपूरकं फलं फलपूरो बीजपूरो रुचकं मातुलिंगके इत्यमरः नवम्यां
मंबुजलं दशम्यां धनसूचमोगवीमूत्रेण नवहूषमूत्रेण शाहू शहूणात् एकादश्यां यावन्नयवविकारे।
द्वादश्यां पायसं त्रयोदश्यां गुडमिश्रक्षिकारं च तद्देश्यां मस्तक रूपिवं पंचदश्यां मन्त्रेमनुज्ञात्रोदनमिश्रि
तमन्नं ज्ञानं यदाहनूहस्पतिः अर्कपत्रं भवेद्यातः प्रथमायां तु भक्षणे द्वितीयायां भवेद्यात्रः ‥ मन्तं
इलोदकं तृतीयायां तथा सर्पिं पंचाकुःस्यात्तः परं पंचम्यां तडविष्यं स्यात् षष्ठ्यां वाकोचनोदकं अपूपं।
भक्तं सप्तम्यामष्टम्यां बीजपूरकं नवम्यां तोयपानं स्यात् गोमूत्रं तन्ततःपरं एकादश्यां यवान्नाद्यात् द्वादश्यां
पायसं भवेत् त्रयोदश्यां गुडं तु संरूपिरस्याच्छुम देशेम ह्रोदनं भवेज्ज्ञोऽज्यं पंचदश्यां पियासनतः पत्रयोरू
भयोरेवेया त्रायोगे विधिः स्मृतशेति देवतमनोहर्षेपिक्षविद्देदः यथा अर्कं दलं तु इलादकसंपीवि
हविष्यदधिस‥ पितिलपिष्टकं दमनं लानिशाकमयपश स्नहूल पर्णानि शतनि पञ्चभस्ते तिथु भक्षकाप्रश्न
तमिसिद्धिमाप्नोति नन्त्रवालभ्या लभ्यभूत्वा वास्तन्वाहस्थ्यावा तान्नजेत दत्वा वासिद्धिमाप्नोति इत्यभारि
भृपतिरिति शत्रुक्तं केवां राद्विभवेदाहदामिथानं साधकं विहितेश्वपत्नं नेदत्रवारादिप्वेराहदाभिधानं
वार्थं शेषनिवारणफलकोहि दोष दस्तंदभावेत हैयसंपसंगात् उच्यते उष्ट्रभावादिषु भृपतिरित्युक्तं
ह्रत्वं किं नैसर्गिकस्वतान्याहितमिति विशेषानभिधानात्तत्त्वाव एषकगमनेरात्तो बलेनैव गमनस्ना

शास्याभिधानाधरिविहितनक्षत्रेष्वपिक्रूरसाहित्यादिभिर्ह्यदोषः संभाविनोस्तितदानद्वापकारणाय
दोहदाभिधानं च रत्नमालायां श्राद्धाश्चतस्रः क्रियएवं कारणमेषांवतरणमपिवंवमेस्यात् परः पदेषांच
वतस्यतनहुतस्सक्तूरवाणिस्त्वशुभातिथिः स्यादिति एवंप्रकारदोहदोक्तिरपिवक्तिशूद्रवासरवारफूलादिदोषद
त्यासार्थिकादिक् दोहदोक्तिरपित्रिविधशतितुयपतिभौमादिदोषदत्यासार्थिका ८९ अथगमनसमय
भवेविधंपद्यर्षिणोच्छन्दमाह उक्तस्यशयमतयवदक्षिणांत्रिद्वात्रिंशादभिमनगत्यादिषिधायाने श्रोत
हेतिलक्षुतहेमनाग्रपात्रेदत्वा दौगणकवरायवस्त्रगच्छेत राजागमनसमययवप्रथमेनादक्षिणांत्रिंद
क्षिणेच रणमहुत्यपश्चात्नद्वात्रिंशात्पदं द्वात्रिंशात्पदपरिमितंभूमिंगत्वा लिषयानेवदत्समाणंदिग्विषे
षद्दस्यादियानमारोहयेत् यदाहगुरुः पूर्वंदक्षिणमङ्घ्र्यपादंयायाद्यात्रिकापिवः द्वात्रिंशतंपदंगत्वाया
नमारुह्येद्वजेत् वराहोपि कल्याणनामसवितामथनागुधीयैदेवतविप्रजनकंतुकमथसंस्पृश्यद्वात्रिं
शतेसमनुपगम्यपदानिभूमौयायाद्दिनाथ वचवा जिनरेखयायादिति तिलेति श्रोत्रहणसमयेतिलक्षुत
हेमसहितंताम्रपात्रमादौगणकवरायस्याऽतिविंक्लेशाय चकारादन्येभ्योपिब्राह्मणेभ्योयथाशक्तिदानंदत्वा
प्रगच्छेत् यदाहरुवेताम्रपात्रेतिलान् कृत्वा सहतानहेमसंयुतान् निवेद्यविप्रमुख्याय दैवतायविशेष
तइति ८७॥ अथावसरप्राप्तानिदिक्षययानान्यनुष्टुभाह शाखांगचोकत्पृणेनैवदक्षिणस्यांवैथ्येनहिदिशि

प्रतीच्यामथेनवगोदीच्यां नैर्ऋत्ये नृपः स्पष्टार्थं पद्यं नैर्ऋत्ये वायव्ये स्वोप्मनादिभिः यदाह श्रीपतिः हस्तिवर्य
स्यन्दनैर्वयं दिशां जायां तिलदाभुजयत्यां त्रिविक्रममिति वराहोपि प्राग्गादिनागरथवाजिनरैः स्वयायादिति ८८
अथ निर्गमस्थानानि याद्रजलकक्ष्यन्दसाह देवगृहाद्वा गुरुसादनाद्वा स्वगृहान्मुख्यकलत्रगृहाद्वा प्रा
च्यहविद्यैर्विशन्नमतः यत्प्रस्थानं मंगलमेयात् देवादिस्थानाद्यः पूज्यस्तेन यस्मिन् गृहे तद्देवगृहे गुरुरध्या
पकः स्वस्य कुलस्य गुरुर्वा स्वगृहे स्वपाप्या गृहं बहुस्त्रीत्वसंभवे मुख्यकलत्रपट्टराज्ञी तद्गृहे प्रधानमध्ये मनो।
भीष्टा हृद्यात्मकाश्राद्धोत्सवसंभवे हविष्यमंत्रप्राच्यभवायितो विशेषो विद्यत्र नमतः केतान्साह मंगलं मं
गलद्रव्यमनोभीष्टं यत्प्रस्थानं स्थापनं स्यात् यथा तत्र गच्छेत यदाह लल्लः स्वतिकेतादेवगृहाद्वा यानदातान्न्
याद्गृहगृहाद्वा ध्यायात्कृत्वाग्निकार्यः प्राच्य हविष्यं द्विजान्नमतः द्विजो विस्त्रविवक्रमहत्स्वपाद स्वहे वे
मंगलानितनः यत्प्रस्थानं स्वस्त्यंवस्तेनो वजेदिति वराहोपि श्वेतः पुराहास्वनिवेशानाद्वा सिंहासनाद्वाग्निय
वगृहाद्वा अर्थान्वेदः प्रथमं प्रयाणं विप्रैः शान्तास्तैः क्रतमंगला पीः इन्द्रं विष्णुं विक्रमेत्येन दक्षस्तेव पार
स्तु डेत् प्रथमकस्सवथा येतिदक्षिणेद्धितिनिपोत्यमेत इति प्राग्निपरिग्रहाग्निहोत्रगृहे ८९॥ अथ गमनुका
लेनिर्गाने सत्यपि स्वस्थावत्प्रपक्वकार्यानिष्पादि गमनविलंबे नवर्णक्रमेण प्रस्थानं वस्त्रानि प्रहर्षिणी छंद
साह कार्याद्वै विहगमनस्य चेद्विलंबो भूदेवादिभिरुपवीतमायुधं च दोदेचापलफलमाश्चालनीयम

वैषां भवति यदेव प्रस्थियं वा किंचिदावश्यकं कार्यं नाभूदिति गमनस्य चेद्विलंबः स्यात्तदा विचारितयात्रा।
लग्ने भृग्वादिभिर्ब्राह्मणप्रभृतिभिरन्यानि वस्तूनि शास्त्रवालनातिशस्थापनीयानि यथा ब्राह्मणेनोपवीते
यज्ञोपवीतं क्षत्रियेणायुधं वैश्येन मधुस्वर्णं शूद्रेण मत्तलं निमलफलं नारिकेलादि यदाह वसिष्ठः। तस्मिन्मुहूर्ते
स्वयमप्रयाणे प्रयोजनापेक्षितया चेद्देवात् तच्चैवतन्निर्गमनं च कार्यं स्वीयासमनास्थापितं दृष्यमानमिति।
राजमार्तण्डः प्रस्थाने ब्राह्मणादीनां यत्तस्य च मस्यायुधं मधामलफलं वै वस्तु पात्रं शूद्रकारणमिति श्री
यवा स्ववर्णेनायदेव प्रस्थियमतोऽभीष्टं तद्देवप्रस्थापनीयं उक्तं च वसिष्ठेन स्वेनातनपत्रध्वजचामरश्रवि
भूषणासीयायजोबवाणि आन्दोलिकातत्त्वमथ्यास्त्रवाराश्शय्यासनाद्येमन समस्तभीष्टमिति नारदेऽपि प्रस्थ्या
णो स्वयं कार्यमपेक्षा भवति स्वया ज्यविनिर्गमनं च धमवाहनसंयुतं इति ५॰ प्रस्थस्वयं गमने किंयद्दूरं प्र
स्थानं कार्यमित्यत दाशवमपास्यमनेन प्रस्थानपरिमाणमन्तःक्रान्तक्षन्तस्माह गेहाद्गेहान्तरमपि गमनस्त्वहिर्याये
तिगर्गः सीमः सीमान्तरमपि भृगुर्वाणविक्षेपमात्रे प्रस्थानं स्यादिति कश्यपनिधोभरद्वाजपर्वेयाचार्यो ज्ञाव
हिरिदंप्रस्त्वाद्वसिष्ठोऽब्रवीति स्वगृहान्नगरे गृहमनिसमीपवर्त्यपि तत्रापि चेद्गमागमो न स्यात्तर्हि यात्रा एवे
ति गर्गः कश्यपेनेति अथवा स्वग्रामसीमां प्राप्य वसेदिति भृगुः कश्यपेन अथवा महतो यो ज्ञास्वबलेन दि
प्यमाणः शरो यावत दूरं गच्छति तावन्मात्रं प्रस्थानं स्यादिति भरद्वाजः कश्यपेन अथवाऽपरान्नगराद्बहिर्या

त्रा कार्या इत्येवं वसिष्ठः कथयते यदाह राजमार्तंडः गृहाद्गृहांतरं गर्गः सीम्नः सीमांतरं भृगुः बाणक्षे-
पाद्भरद्वाजो वसिष्ठो नगराद्बहिरिति यत्तस्य यथायोग्यं कार्यस्यावश्यकत्वाद्योज्यं ॥ ९९ ॥ अथ स्मृतिमतेन
प्रस्थानपरिमाणं वसंततिलकयाह प्रस्थानमात्र धनुषां द्विशतानि पंच केचिच्छतद्वयमुशंति दशैव चान्ये
संप्रस्थितो यदहमन्दिरतः प्रयातो गेहान्न बाह्यदिवसान्दशपि प्रयातेन कार्यं यत्तु धनुःप्रमाणमाह भास्करः
यवोदरैरंगुलमष्टसंख्यैर्हस्तोंगुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दंडः क्रोशः सहस्रद्वितयेन
तेषामिति अत्र गमनकाले तावत्पंचशतानि धनूंषि पंचशतानि हस्तसहस्रद्वयमिति यावत् स्वगृहात्तावद्दूरस्था-
वे किं प्रस्थानमित्याहुः केचित् शतद्वयं धनुषां वदंति अष्टौ शतहस्तावधि प्रस्थानमाहुः अपरे तु गृह-
यात्राकालमन्दिरतः स्वगृहाद्दशैव धनूंषि चत्वारिंशद्धस्तावधि संप्रस्थितः प्रयात इव ज्ञेय इत्याहुः सेत्ता-
मास्ववतिष्ठः प्रस्थाने धनुषां पंचशतान्यून शतद्वयं स्वदेवमदनाद्वापि दशभिः प्रस्थितो गत इति नायं स्व-
क्षाविकल्पः किंतु कार्यस्यानावश्यकावश्यकत्वान्नारदप्रोक्तदश प्रस्थाने अतएव नारदोपि स्वस्थानात्त्रि-
ग्रामस्थाने दशानां च शतद्वयं वा चत्वारिंशत्पंचविंशत्यां प्रस्थितः स्यात्तु यंगत इति प्रस्थानविकल्पानाह अत-
एव प्रयाणे स्वकं कार्यमपेक्ष्य तीर्थमाह च गंतव्यदिश्विति तदपि प्रस्थाने यद्यतेन साध्यानेन राजादिना गंतव्य-
दिक्षु यस्या दिशि गमनं चिकीर्षितं तद्दिगभिमुखं कार्यः यदाह राजमार्तंडः गेहकदेशमभिमुखं देशे

प्रस्थानमाजः शुभदं नराणामिति अतः स्वयं प्रस्थाने गमनमशक्यं सद्यस्व स्वपार्श्वे स्थितः कश्चित् शुद्रद्रव्या
त्विनः तस्य यात्राफलं सर्वं सम्पूर्णं यथाविधि सिद्ध्यतीति इति यदा तु स्वयं प्रस्थानेषु तो नतो परदिने शुभमवेलादि
दोषसंभवात् कुत्सितदिने यात्रायां तत्कार्यं न यच्छेः येन व्यतीपाते वैधृतिभद्राभरण्यादिदोषसद्भावे नगाहिं तेपिदि
ने यात्रा नीत्या जलस्तत्र पूर्वोक्तस्यैव यवमापानात् वाक्यभेदाय स्तनशुद्धार्थे गंभीरान प्रस्थानमाचरति तस्य केन
क्रमेण यथामादि दिनं गमनमित्याह वेदेषुः कोणं वा यदि वाप्यथ प्रथमेह्नि प्रस्थाने द्वितीये यात्मनं ते
गत्वा निवसेत् तमहो यदिः तृतीये योजनं सार्धं वसेदाक्रम्य हूरतः अतः परं यथेष्टं तु मार्गे या यात्महीयते इ
ति ॥ १२ ॥ अथ कृते प्रस्थाने अधिकारि विधेषु पुरस्कारेणाकियद्दिवसनिवेयम तत्राप्येनमेषु तनिषेधयत्र स्तरा
च्छेदस्याह प्रस्थाने भूमिपालो दशाहिवसमभिव्याय नैकत्र तिष्ठेत् सामंतः सप्तरात्रं तदितरमनुजाः पं
चरात्रं तथैव ऊर्ध्वं गच्छेत् शुभाहे सर्वगमनं दिनात् समाचाराणां पूर्वे वा यामेनान्तद्दिने सौरिदिविजयमना
मैथुनं नैव कुर्यात् भूमिपालस्य कत्र प्रस्थाने सप्तरात्रे नवसेत् न दिनं सम तज्जोवान्सुणदिः तथैव कत्र प्र
स्थाने पंचरात्रं नवसेत् यदि हेवतस्मन्नादिकि कुर्यादित्यनञ्चाह ऊर्ध्वमिति अवधिदिवसातिक्रमाने नवेशु
तरेहमानान्य शुभाहे पूर्वोक्तप्रकारेण विवाहिनशुभदिवसेनागच्छेत् यदाह वसिष्ठः अयभ्य निर्गमाद्याव
हशाहं न वसेन्नृपः मोऽस्त्रीकः सप्तरात्रे प्राकृतनः पंचरात्रतः अनतदूर्ध्वं व्रजेत् सभ्ये शुभदेन्यदिवसेऽपर इति।

मु॰
चिं॰टी॰
१९३
163

भद्रेकल्याणकारिणि प्रीयन्तिरपि वृषेन्द्रवैकत्रदशाह्निनीषेणादिनानिनो सम्प्रथमेऽदलीशः यः आकृतः
सोपि न पंचवाचे भद्रेण यात्रायत्नः श्रेयोज्येति न च त्र प्रस्थाने दशदिवसात्ययतिक्रमे भूयः स मुहूर्तेन यात्राका
र्येण कृतं तत्र युक्तिसद्दृशतिभाति यतो यात्रा हि शत्रुमरणं दिदृक्षया जेनाद्यर्थात् शत्रुमरणादिकमनाभीष्ट
प्रशान्तियात्रासमाप्तिरिष्यते न हि तां विना पुनर्मुहूर्तविचारो युक्तः आङ्क्ष श्रद्धक्रमेण त्स्यति भाति नूनं
होराविदेयुक्तिमन्तो बहूनो यात्रासमाप्तिः खल्ववाञ्छितार्थफलस्य सिद्धौ निर्यन्तानि हेति उच्यते वसि
ष्ठाद्युविवत्वः प्रामाण्यमेगौज्ञर्वेद्धि किमीदृशी युक्तिव [illegible] वितं यतो यदि कथ्यनार्थकानां तन्न हविवाक्याना
मप्रामाण्यप्रसंगात् ज्योतिषस्य सहैचनेडवितो व्रतिनि रपि स्यात् किंच समागमनधानमतिक्रम्य यदिका
र्येवशात् [illegible] तिक्रमे सति तत्रापि न तत्प्रस्थानात् मुहूर्तविचारोस्ति किं पुनः प्रस्थाने यदाह वशिष्ठः प
कत्र प्रोषित स्वजनगृहयात्रामतिगोन मच्यवनाः पंचत्रिसप्तरात्राद्ध्यां भेदेण संयोज्यंति श्रद्धक्रमेण [illegible] भाति
तत्रमिति तु वाक्ये निर्मूलत्वाद्रूपत्वेन हि वचनवोधितेर्थे युक्तिः प्रभवे न पश्या तस्मात् [illegible] तिक्रमे सति
मुहूर्तेन यात्राविधेयाः अवधिमध्ये निषिद्धा भद्राव्यतीपातादि महादोषप्रीतये यात्रास्यादिति अलम
तिप्रसंगेन काचित्तिविशेषेण प्रस्थानदिवसनियमोभिहितः यस्तु [illegible] माते शाप्याम [illegible] नयः
प्रवर्त्तनिसत्याम्पामतो वसुभद्रानिपेच [illegible] गपंचमादेशि [illegible] नायकानां प्रस्थानके सुदिवसद्वयम्

न रक्ष्यामिति यदा तु स्वयं प्रस्थाय परावृत्य गृहमागच्छेन्नरा पुनः समुहूर्तेन यात्रा कार्या यदाह राजमार्तण्डः
यस्तु संप्रस्थितो यात्रां निवर्तेत पुनर्गृहं कामाद्वा यदि कामात् स सिद्धिं न वाप्नुयात् इति दुर्गादित्यः कार्यव
शाद्यदि कथमपि निवर्तेत प्रस्थितः स्वगृहमेव यायात्तदा विशुद्धेः पुनरपि तिथिकरणदिवसादौ यियादिति अथ
प्रस्थानकर्तुर्नियमाह तथेति स सौ राजादीर्विजयमनाः शत्रुजये कृतान्तःकरणः सन् यात्रादिनात्पूर्वं स
प्तरात्राणि मैथुनं संभोगं नैव वर्जयेत् यदाह च्यवनः त्रिरात्रं वर्जयेत् स्त्रीं पंचाहं क्षौरकर्म स नदद्दृष्ट्यावशेषा
णि मद्यादि मैथुनं त्यजेत् वा सप्तवा अशक्तौ सप्ताहमिति कामितया स्यात् मध्याह्नौ तद्दिने यात्रादिवसे नैव वर्जयेत्
यदाह गर्गः यात्राकाले तु संप्राप्ते मैथुनं यो निषेवते रोगार्तः क्षीणकोशश्च स निवर्त्तेन्निवानवेति अत एव तान्
योर्वाक्यो मैथुन पीडा सहितस्तुर्विषयव्यवस्था मार्गमध्येऽपि मैथुननिषेधे विकल्पानाह च्यवनः यावद्व्रज
ति वाधाने यावत्कार्येण सिद्ध्यति यावन्न विनिवर्तेत तावद्वर्ज्यं हि मैथुनं इति यदा तु श्याणदिने स्त्री ऋतु
स्नाता भवति गमने वा वश्यकता तदा मैथुनं कार्यं वेति संदेहः तत्र यदि न्कार्यमिति चेत् द्वेष तेन दाधर्मस्य
त्वविरोधः यदाह लल्लः ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र
संशय इति यदि कार्यमिति चेत् ज्यौतिषस्त्रस्तु ह्येयनं तद्भवः प्रागभिहितं अत्र निर्णयमाह च्यवनः एव शास्त्रयि
ककार्यपातस्नुप्रस्थानासमागमं कृत्वा वदितो गच्छेत् लभते मनोरथान् चिरकालेनेति यदा तु नगमनार्थं का

मु॰
चिं॰ टी॰
१९४

164

लोकम्भमपि यः स्त्रितदा तद्दिने मैथुनं कृत्वा कालान्तरे समलग्ने यात्रादिस्तर्थसिद्धे यदा प्रस्थानकालः तदा दिवसे
तत्पूर्वरात्रावपि मैथुनं न कार्यमित्याह लल्लः कृत्वा तु मैथुनं वा यो प्रभाते यो विगच्छति न सो फलमवाप्नोति
कृच्छ्रेणैव निवर्तते कृच्छ्रेण काष्ठेन ९३ अथान्यमपि प्रस्थानकर्तुर्नियमाख्यमालिन्याह उपत्याज्यं पूर्व
मेव त्रिरात्रं तदीयं त्याज्यं पंचरात्रं च पूर्वं तदादेः तैलवासरे स्मिन्नवमिश्रं त्याज्यं यतान्भूमिपालेन नूनं यात्रादिनात्
पूर्वं भूमिपालेन नूनं यात्रादिनात् पूर्वं भूमिपालेन राज्ञोपलक्षणं वाङ्मनकर्तृयत्नात् उपत्यपयत्वेन त्याज्यं
न तु भूष्टवेन तद्धिकारः पायसं वा निषिद्धं वहुनः पंचरात्रं च पूर्वं यात्रादिनात् पूर्वं भूमिपालेन दौरे त्वर समवेपि
कृतं मैथुनं श्मश्रुकर्म च त्याज्यं अस्मिंवासरे यात्रादिने दौदं मधुभक्षणं तैलतैला नेपनं त्याज्यं वसिष्ठदेवो
ह्रूता शरीरपोषणता प्रयत्नात्कारकृतान्वा यात्रादिने निषिद्धा नूनं निश्चितं यदाह च्यवनः वपनं वमनं दौदं
तैलं चैवविवर्जयेत् न दद्यास्त्वावशेषाणि मश्नाद्य मैथुनं त्यजेत् इति वपनं श्मश्रुकर्मणोपलक्षणं तथाव
वसिष्ठेन यात्रादिवसात्कृष्टम्भषिते वभंक्षालकटरात्रिभसंध्यायोर्वा दौरं श्रद्धयान् खलु वात्मनोऽहि श्रेयोऽभि
लाषिनकृतादिदेवेति दौरपदौ पादानात् दौदमश्रुभपदार्थोपलक्षणं यदाह सप्त कामेक्रोधं तथा लाभे
मयमोसंवरादन्यमिति ९४ अथान्यानपि प्रस्थानकर्तुर्नियमान्नीतावोक्ष्यन्दसाह भक्त्या प्रक्वतियदिवेत
तैलगुडं दौरपक्वमांसानि विनिवर्तते सहगणः स्त्री द्विज मवमान्यगच्छेत्तामरणे यदि तैलं तैलपक्वानि

कल्पकादीनि गुडमिश्रविकारं तस्याविनमद्यं वा लावं लवणं पक्वमांसानि यो भुक्त्वा गच्छति स राज्ञादिः रु
गणो रोगसहितो निवर्तते यदाह गर्गः कटुतैलगुडक्षारपक्वमांसाशनेन तथा भुक्त्वा यो याति सोमोहाद्धा
पितः स निवर्तते इति अत्र मांसमद्यादिनिषेधस्तु नवत्वाद्यादि दोहदाख्यतिथिविषयः दोहदस्य विशेषवि
हितत्वात् व्रीहिर्जलस्त्रियं स्त्रीयां परकीयां वा हित्वा वा ब्राह्मणः इति विशोऽज्जाहिज इति अभियानात् अत्र मन्यथि
क पथतां ग्नास्त्रिनामानभंगं कृत्वा गच्छतः उमोमरणं स्यात् यदाह गर्गः यस्तु संप्रस्थितो यात्रां भार्यां नेवा।
भिनन्दति भार्यां वा नाभिनन्दन्ते तदा सोऽपि न निवर्तते परकीयां स्वकीयां वा स्त्रियं पुरुषमेव वा ताडयित्वा त
यो मोहात् व्रजेत् तस्य जीवितं यात्रायां प्रस्थितो यस्त्वब्राह्मणान् वमानयेत् नासौ प्रतिनिवर्तेत तदं तस्य जीवि
तमिति केचित्तु भागुभपाद्ध्यान्यात्राकाले शुभाशुभस्त कानाह यदाह लल्लः प्रापयन् गच्छति विसर्जय
न्निर्गच्छत्यनन्तं च तमसहरमा मा गास्तिष्ठ निवर्तस्व गम्यते मृ फड् इमे ते मोहाद्यात्रां न तेऽश्रुनिवृत्त्यथं वदतन कासित
भीतशाहे भेति कासितं रोगाद्युतिः हिक्कादि। ५५।। अथ कालवृष्ट्याख्यं दोषमलक्षणं वसन्तमालिका
च्छन्दसाह यदि मासचतुष्टये पौषमासादिषु वृष्टिर्हि भवेदकालवृष्टिः पञ्चमत्स्यपादांकितानयावद्भथास
त्रहिता वदेवदोषः यदाह राजमार्तण्डः पौषादिचतुरो मासान् मासा वृष्टिरकालजेति नत्र कालवृष्ट्या जाता
यां यदिवसं यावत् पृथिवीयावत्तावोयागादयः मनुष्याश्वेन पादचिह्नैरंकिताविज्ञिता न भवन्ति भावका

मु. चिं. टी. १६५

165

लावृष्टिदोषो नास्ति यदा तु पुनर्वर्षाणां कितवस्त्वेथेति अस्यार्थः अकालसंभवावृष्टिः तत्रागमनेनाव
दोषं न करोति यावद्दशयामा न गमनेन रथपञ्चवर्णानां कितान भवति इति नेत्ताति स्वल्पयावर्जनापगममात्र
भवति तत्र यस्यादिवर्णचिह्नाभावाद्दोषाभावः यदा तु कश्चिदधिकावृष्टिः स्यात् तदा कर्मससंभवा
स्यादिवर्णचिह्नानि जायन्ते तदा दोष एव सर्वसम्मतश्चिकरत्नकंशाक अत्र केचित् अल्पावृष्टिदोष
यन महतीति वदंति तत्रेयं युक्तिः अल्पवृष्ट्या कर्ममवाजस्यात्पस्यादिवर्णचिह्नानां वस्तुधायां दर्प
णादिस्वल्पवृष्टिदोषवत्त्वं महत्या वृष्ट्या सकलकर्दमापकरणात्पस्यादिवर्णचिह्नादर्शनाद्दोषा।
भावः तदेतत्सर्वसंहितायां ग्रंथाभिहितविषयत्वात्केवलन्यायाभिनिविष्टमनसो मत्वे तथा हि मार्गशी
र्षस्य प्रतिपद्दिवसेन तथा एवं वाष्पागतेऽब्दे गर्भाणां धारणं वदेदिति शुक्लादौ माघी शीर्षस्य प्रतिपद्दिव
सेन तथा सर्वावाष्पागतेऽब्दे ... वसिष्ठेन निरणाः केवलगर्भाणां तदा दोलक्षणं वदेदिति गर्भप्रसवस्ताभ्ये
वराहेणोक्तं यच्चन्द्रवशमुपगते गर्भः संदेहभवे स्वदवषात् ... वनोदिनशतैः त्रैवप्रसवमायातीति इति।
समाससंहितायां च पौषासितपक्षाद्यैः श्रावणष्वत्लाद्यावितिर्दिशः सार्धैः षड्भिर्मासैर्गर्भविपाकः
स्तनदत्त इति विशेषमाह वराहः सितपक्षभवाः कृष्णे शुक्लाः कृष्णसंभवा रात्रौ दिनात्मकं प्रभावश्चाहनि सं
ध्यायनात्संध्यायामिति कृष्णः कृष्णपक्षोद्भवो गर्भः एवं सार्धषण्मासगर्भग्रहणकालः तदनेन

रंजयमानत्वृष्टिरिति वचनसंभवात्‌. एतदेवाभिप्रेत्योक्तं सौदामिनीवर्षागर्जितैर्विनिपूज्यव्याख्यातेन्म
हादेवानगर्भसंभवान्नश्चिह्नभूतानि किंचिद्वृष्टिरवश्यमपेत्यतिनैव यदाहुवराहः पवनसलिलविद्युद्गर्जिता
भ्रान्वितोयः स भवति बहुतोयः ‥ पञ्चरूपाभ्युपेतः विसृजतियदितोयं गर्भकालेतिभूरि प्रसवसमयमित्वाशी
कराम्भः करोतीति तेन किंचिद्वृष्ट्या गर्भसन्तानिष्पादत्स्वल्पवृष्ट्यानैवदोषः ततः किंचिदपिकायां दोषतार
तस्मात्तत्रमार्गशीर्षादागर्भो मन्दफलः पौषस्तु रूपताश्चेति बृहद्यात्रायांवराहेणोक्ते मार्गशीर्षगर्भाणां मन्द
फलत्वं तेन मार्गशीर्षमतिक्रम्य पौषादिवृष्टेराकालिकत्वमतं यदवोक्तं पौषादिषु तु ये मासास्तेषां वृष्टि
रकालजेति मन्दफलत्वादितत्स्वल्पत्वात् तयाचेमार्गवृष्ट्याकालिकत्वं एतदेव तत्रागमान्तरे मा
र्गस्मात्सात्प्रभृति तयोक्ताभवाल्मीकगर्गाभ्यां वज्रमनसमयेवृष्टिदोषं वदन्तीति एवं सति गर्भ
निर्गमनेविकृतिः सायथास्वल्पमात्रेण रूपेण वर्षणं किन्तु तेन किंचिद्दोषं जनयति तथान्यथादीय
नास्यपिविकृतिमहान्तं दोषमादधाति तेन महावृष्टिर्गर्भभावापत्तिः निमित्तकृतार्हाणामुपायेन्ययिकेव
णगर्भस्तुतो भवतीति विशिष्टं शुक्लाष्टम्यादि बृहद्यात्रायामपि अभ्रं शान्तं तोरुपितं हल्लभ्राः सशक्रचापाः स्वरहू
देमाषाणाः रोगेप्रयोजनत्राणिनिरवधरूपा रणायदृष्टागमतेन्दुवाहाइति अन्यदपितेनैवोक्तं सप्ताहेसन्ततायां
तो वृष्टिरन्या तराय्येणामिति सन्ततानिरन्तरामेघगर्भेदेनापि फलभेदस्तेनैवोक्ता सप्ताहेसन्तावलभयकरी तु।

मु.
विटी.
९९
166

छिद्रन्यात जाता के चिद्यांत्रासमितजलदैसंश्रुतो पूजयंति चित्रान्हायां बलपति वयो कफ्तपीतां दायां प्र
ज्ञात्हायां न भवति चित्रा घ्रेबु दायांच नाश इति चित्रा ह्रायां दृष्टा विनिरोष: अनेन वाप्ययेन मविनिछेते ह्
मसकाल वर्षेन तावदोषा न जायते यावन्न यान समये न वपार्त्तां किन्न मसीति तस्मात्सिद्धमेतत् यद्त्यल्पाया
मकाल वृष्टे दोषाभाव: अल्पायामकाल वृष्णाव ल्पेदोष: महत्यामकाल वृष्ट्यां महादोष: मक ब्याख्ये
वर्षे स्याद्भवा वर्षे पितत फले दोद वर्षे राष्ट्र नाश स्वगावे: पांमभिगद: धान्या कफल पुष्पा घैलोह्।
वापि मूदह्रये पर्णै त्रृणै: काष्ठ वर्णे स्तद्व फलमादिशेत् पाषाण हौह्र रोषु पाणि हौह्र रषांविवा
विद्र दृष्टिर्वदिभये न्नस्यनाशि निष्कारण मिति अत्राभ दृष्यादीनो दृष्टित्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्य दृष्ण
काल दृष्टाव प्यादोष स्तूचनात्युक्तश्यासा दृष्टिनां उत्पात त्वमस्ति तेषां संदृषाय प्रज्ञोत वन्यत्वरव्या
तइति वाराहोक्ते: ९८ अथ स्वमेवाघेस्य हीझ वत्सना वरण कुयाञ्चायांतच्छान्तिक प्रसंगाद्दृष्ट्शाङ्केनो
क्तानि दृष्टशान्तिमेवाति शाक : गाथाञ्छन्दसाह अल्पायां दृष्टो दोषो त्या भयस्या दोषाभूयान्नूनी
मूतानां निर्दोषं दृष्टावा जाता यामपि: स्त्रयैन्द्राणि वेसो वृणैकृत्वाविप्रेभ्याद्याद्द: पाङ्क न्यसान्यस
वर्णं दत्वागच्छेत्स्वसद्ये: अल्पायासकाल दृष्टौ अस्या दोष:स्यात् भयस्यामतिशयेन बह्वी भयसे
तस्यामकाल दृष्टेभयानतिशयेन महान्दोष: अतो यत्सात्वा:पठंति नावत्स्या यामदि भपतीनामक

लवृष्टिः प्रकारेति दोषं यावद्भवेत्संचवतां जनानां तथापस्त्रानां चरणां किंताभूरिति तदेतन्निर्मूलत्वादुक्तमहत्वा
स्वोपद्रवं प्रयेचकालवृष्ट्याख्यो दोषः प्रयाणानंतरे समरात्रयावहिलोकनीयमिति महादेवेनविख्यातं
ननत्रयप्रणामः किंनजानातामकालवृष्ट्यायात्रामेवनकुर्यात ज्ञातेतत्स्वयं प्रस्थानेमार्गमध्येनायदोषः
शुक्रास्तादिदोषो मार्गमध्ये जीवः प्राणांकः प्रकोवेतिवचनबलादंगीक्रियते प्राच्यास्तुमहत्तामकाल
वृष्टौदोषाभावंवर्णयंति तेषामाशयनविद्मः अथसत्यकालवृष्ट्यादिनिमित्तेप्रावषपकपात्रायांदतमाह
जोमहतानामिति जीमूतानांमेघानांनिर्घोषवृष्ट्यावकालवृष्टौजातायांवामहर्षेण्ठोःसत्यचंद्रमसोर्बिंबेस्व
रूपेसौवर्णेयथाशक्त्यासंवर्णनिर्मितेहत्वाभूपोराजाविप्रेभ्योवासुरेभ्योदद्यात पदार्हमांडव्यः इर्दिने
गर्जितेवृष्टौसूर्याचंद्रमसोर्ग्रहयोः बिंबंविधायप्रोत्यर्थंश्रोत्रियायनिवेदयेत् इति यद्यपिश्रोत्रियस्येदे
यीतेइति पाणिनिवचनात्छंदोध्येतृत्वेनश्रोत्रियत्वमस्त्याने ततश्चवर्णत्रयसाधारणंतथापिप्रतिग्रहा
धिकारीब्राह्मणएवश्रोत्रियशब्देनव्याकर्तव्यः अतएवमूलेविप्रप्रदानादानमकालवृष्टौप्रोतिमहत्ताय
न्यसंदर्भेणवृष्ट्यात्रायांवाराहेणाप्यथापिसातननपत्रावषायाक्वचिदकालवृष्टेरपवादःप्रकृतेयथाय
केनैकमहत्पोक्तंहितोयेनत्रिरात्रक होतोयेनतुसमहाउदग्रात्रमतःपर पौषेदिनत्रयवर्ज्यमावेचैवादि
नद्वयंफाल्गुनेदिनमेकंनवैचैत्रवातीर्कादयमिति तदेतदप्याद्यापिककार्यविषयंध्येयं अथप्रमे

मु॰
विं॰ टी॰
१९७
167

गात्तु दृष्टेऽपि शकुने जाते ऽवश्यविधेयायां यात्रायां दानमाह दुःशकुनान्यदिति शकुनत्वपवशकुनं चेवत
वर्णं वेरा ह्रस्वनिगणत्वात्स्यून् दुष्टं वतः शकुनेऽद्ःप्राकृत्यं तस्मिन्दृष्टे शकुने वदुमोऽत्र प्रस्थानकाले सं
भूते मनिसाज्यं समन्त्रेनैस्वर्णं सवृतिश्लोविया यदत्वा स्वस्थाभिगच्छेन् यदाह माण्डव्यः यद्यपशकुने प्र
प्येषि हिपरीतमभ्युपस्थिते सह्येन कोऽवनेदत्वानि विशोकस्ततो व्रजेत् इति यात्रोपयोगि दोषविवरणं ९७॥
अथ शुभाशुभसूचकत्वेन द्वेधा शकुनाः संततीन्वक्तुकामास्तावच्छुभसूचकाञ्छकुनानाह शार्दूलविक्री
डितेनाह विप्राश्वेभफलान्नकुम्भदधिगोसिद्धार्थपद्मांबरं वेश्यावाद्यमयूरचाषनकुलाबद्धैकपशु
शामिषं सद्वाक्यकुसुमेक्षुपूर्णकलशच्छत्राणि मृत्कन्यका रत्नोष्णीषसितोक्षमद्यससुतस्त्रीदीप्तवैश्वा
नराः ९८ आदर्शाञ्जनधौतवस्त्ररजकामीनाज्यसिंहासनं शावं रोदनवर्जितं ध्वजमधुच्छागास्त्रगो
रोचनं भारद्वाजनृयानवेदनिनदा मांगल्यगीतांकुशाः दृष्टाः सत्फलदाः प्रयाणसमये रिक्तो घटः स्वा
नुगः ९९॥ विप्राश्वेभफलान्नकुम्भदधीनि प्रसिद्धानि गौः स्त्री गवी सिद्धार्थः सर्षपाः सितसर्षपा इति
भाष्ये पद्मं कमलं जलेऽंबरं वस्त्रं मंजुलं वेश्या प्रसिद्धा वाद्यं मर्दलादि मयूरचाषौ पक्षिविशेषौ नकुलः प्रसि
द्धः बद्धैकपशुः रज्ज्वादिबद्धो वृषः आरक्तादिवर्णो वा सामिषं मांसं सद्वाक्यं कार्यसिद्धिरस्तित्यादि वाक्यं कुसु
मानि पुष्पाणि इक्षवः प्रसिद्धाः जलपूर्णः कलशः छत्रं प्रसिद्धं मृत् आर्द्रा मृत्तिका कन्या कुमारी रत्नं माणि

कं उलीवंशिशोवेष्टनं सितोब्जः श्वेतो वृषः श्रयमवड्डोपि मयेश्वसिद्धं स्त्वस्तनात्वी सउत्त्वनायकाथका काचित
दीप्तं ज्वलदग्निः शिवावानिवद्यः श्रादर्शो दर्पणः शुक्लेजनस्तु शर्मा धौतवस्त्रउज्वलीकृतनवस्त्रो रजकाव।
स्वनिर्णिक्ता मीनो मत्स्याः श्राज्यं हुतं सिंहासनं देवादेः पादवपादमेवषाखं स्तनकं दृष्टगामिलोकरोदनव
र्हितं ध्वजः पताकाः मधुक्षौद्रं ब्राह्मणो मेषः श्रश्वेपनग्राटि गोवैवनं श्वसिद्धे भारद्वाजः पक्षीत्वयानो स्वव
मने वेदध्वनिः श्रथीयानो ब्राह्मणो नो मस्त्वाश्रिन दोवेदध्वनिः मंगल्यं शमिद्धं गीतं गाने शेकयो हृस्ति।
निवारणमस्तं पतेपदार्था गैनभूपादेः श्रयाणसमयेयात्राकाले से मानं दृश्यमानाः सफलदाः शुभफल।
दाः तथा विज्ञो जलवह्नितो घटः स्वानवाः स्वस्य पश्चाड्डागगामी सापि शुभफलदाः जलेन भरिष्यमाणित्वात्
यदाह नारदः प्रज्वलाग्निरश्वनृवरगन्धपासनपुरांगनाः वेधपुष्पाद्वेनक्षत्रवामरान्दोलिकागजाः भक्ष्य
श्रृङ्गपामत्स्याज्ञ्वमधाज्यदधि गोवृषाः मत्स्य मांस सुरा धौतवस्त्र शंखवारवध्वजः पण्यस्त्री पूर्णकलशा रत्न
भृगारदर्पणे भेरीमृदंगायवहपाखवीणादिनिः स्वनावेदमंगलघोषाः स्युर्यानेवै कार्यसिद्धिदाः इति श्री
पतिरपि भारद्वाजो नकुलस्वाषसेतांच्छागोवर्हीं दृष्टमात्रः शुभः स्यात् इति मंगलाञ्जनवर्धमानमक्षरवेद
कृपस्वामिषोसीवदीरत्नयान पूर्णकलशांकुर्ज्ञाणिसिद्धार्थकाः वीणा कीर्तनं मीन पंकज दधि दोहान्य
गोरोवनाकन्याफलानि सितोत्तवस्त्रसमनोविप्राश्वरत्नानि च प्रज्वलज्ज्वलनदंतिनतुरंगभद्रपीठचामरिका

म.
वि. टी.
१६८
168

ऊष्णास्तत्त्वाः स्वदन्ते द्वफलचामरभद्राण्यायुधानि विविधानि शुभानि भीतीस्वदेवास्तु मर्दलपणवी
णावेदध्वनिर्मेघरमेगलगीतघोषाः पुत्राल्विनाचयुवतिः स्वरभिः सवत्साधौतांबरस्त्रग्वजकोभिमुखः
प्रशस्तः इति भृंगारः सवर्णाकलशाः भृंगारः कनकाचकस्यमरः वर्धमानः शरावः पात्रो वा वर्धमाना
कृत्यमरः श्रीवसिष्ठः दृष्टेशवे रोदनवर्जिते च संपूर्णयात्राफलमेव नत्र दृष्टः प्रवेशोत्र शवः शिवं तेक
रोति तदैनं नसंयुतोपीति कश्यपः कार्यसिद्धिर्भवेद्दृष्टे शवे रोदनवर्जिते प्रवेशे रोदने शुक्रः शवः स्या
त्तु शिवप्रद इति वसंतराजः आदाय विक्रंकलशं जयार्थी यदि व्रजेत्कोपि महाप्रयोगेन पूर्णं समादाय नि
वर्तते सोयथाकृतार्थः पथिकस्तथैव इति एतानि शकुनानि यदि दिवा न स्युस्तदा न मान्येव यदि वास्वयं
रचितानि तदापि शुभान्येव यदाह वराहः स्वयमप्यरविनियत्नतो वायदि कल्पितानि भवंति मंगलानि
सजयति सकलांतनोयविघ्नांश्च दृष्टा रशाकुनिपाठतोयथोक्त इति पाठनप्रयोजनमाह वराहः श्रुत्वाज्ञ
त्वातवक्त्रं शुभं वायदि वाशुभं वर्षस्यपाकं शकुनो निवेदयति तास्मात् ततः लल्लोपि नतत्र स्वयमुक्तं तेस्याति
थेश्वकरणस्यच चतुर्णामपि वेतेषां शकुनो दंडनायकः इति अत्र केचिल्लग्नवशेन शुभसूचकाः शकुना
उक्ताः लग्ने वाकतिथ्युकाणौ वा सिणः संस्थवः स्थतः त्रुधशुक्रौ च केंद्रस्थो सवत्सा गौः प्रदृश्यते वेदेस्तुर्थे च
भवंति दशमस्थ्यय दा यदा वा दीपादर्शमम नसोऽजकोधोनवाससः सतस्थानेयदासौम्यचंद्रोवहस्तसंस्थ

त्वेः गुरुश्चेत्पंचनवमेदक्षिणस्यतुवायसः । चैडोगुरुश्चसहजेष्वनोवामांगभागतः सर्वेकर्मोद्यनक्षेम
भावन्होजोथनाकुलः चाषस्यदर्शनेवास्याद्वामोगेत्यंतदुर्लभं आदित्योवाकुसारौचमसहजस्थाकुमारि
का प्रोक्तानांस्वभगानांवादर्शनेसर्वकामदं षष्ठेतृतीयकर्मायेभौमेचेतत्फलंभवेत् दास्यावैष्णा। स्व
र्मांसलाभश्चवस्त्रनिश्चितः सप्ताष्टपंचमेयस्यजीवोज्ञोवाचवर्तते यादर्शपुष्पंमासातिस्वबादर्शनस्य
लाभदः राहुभौमौचमन्दश्चलग्नाद्यदितृतीयगाः उद्वृत्तेगोमयंयत्रपक्षीवेलाभंपतंदिशोनइति
एवमादीनिशकुनानिलग्नबलेनघाकुनग्रंथेष्वभिहितानि तानिततएवावधार्याणीइतिविस्तरभयान्न
स्माभिर्लिख्यंतइति ॥८९ अथाशुभस्वकाजकुनान्याहे लविक्रीडिताभ्यामाह वंध्याचर्मनवास्थिस
र्पलवणंगारेन्धनक्लीवविट्तैलोन्मत्तवसौषधारिजटिलप्राढ्तृणव्याधितः नग्नाभ्यक्तविमुक्तकेशपति
तव्यंगाक्षुधार्तासृक् स्त्रीपुष्पंसवलाःस्वगेहदहनंमार्जारयुद्धंक्षुते ॥९०॥ काषायीगुडतक्रपंककवि
थवाकुब्जाःकुटुंबेकलिर्वस्त्रादेःस्खलनंलुलायसमरंकृष्णानिधान्यानिच कार्पासंवमनंचगर्दभरवो
दक्षेतिरुक्गर्भिणी मुंडार्द्राम्बरदुर्वचोन्धबधिरोदक्यानदृष्टाःशुभाः ॥९१॥ वंध्याकरापिगर्भसंभावनार
हिता चर्मास्थ्यादेश्चर्मतद्धादिधान्यादिल्वषंच्यस्थिसर्पलवणानिप्रसिद्धि अंगारोनिर्धूमोग्निरिंधनं इंधने
काष्ठादि क्लीवोनपुंसकः विट् विष्ठा अस्त्रीविष्ठाविषास्त्रियामित्यमरः तैलंप्रसिद्धं उन्मत्तोमद्यभृत्तायोवे

ॐ.
मुविं.
१६९
169

शवान् वसाशरीरमोसविशेषः वसायहणम् द्रव्येषांसविभागः समीचीनः औषधं प्रसिद्धं भरि :शाद्रुः जटि
लोजटावान् पत्राट् सन्न्यासी त्वम् प्रसिद्धं व्याधितोचिकित्साव्याधिमान् नग्नः प्रसिद्धः मुण्डतः कृततैला
भ्यंगः विमुक्तकेशः प्रस्तुतकेशः बहुकेशस्त्वप्रसिद्धः शस्तः पतितोमद्यपानाद्यभिशापवान् हिंसः च्छिन्न
च्छिन्ननासिकादिहस्तपादः त्वत्यीविति: प्रमत्तकर्पूरं स्त्रीपुष्पं स्रोणां मतः समरः स्तनकलासः गिरिंदानड
ति भावयाशाख्यानोस्वगेहदरूनेस्वगृहद्वारः मार्जारगुडं प्रसिद्धः॥ वते। छिकका। काषायी। काषायोराग
विशेषस्तेनरक्तंवस्त्रं काषायेतद्वान् गुडतक्रपंकविथवाक्रम्‌ :प्रसिद्धः कडुंबकलिः स्वपुत्रमित्रादिभिः स
हकलहः ।वस्त्रेप्रसिद्धे स्वादिशाद्वेनगृहकस्थ त्रादिस्खलनेस्वहस्ताद्विभिन्नपतनेललायोमहिषस्तषोस
मवेगुडं कृस्मानिपुण्यवर्णानियान्यानिमाषादीनिकार्यास्वमनेचप्रसिद्धं दक्षेदक्षिणमार्गगर्भस्वव
पाहः स्वर्थाहामभागगर्भशाहः साथीयान् अतिरुक्क्रोयाथिके गर्भिणीगर्भवती मंत्रमेतिनपरिषोयः
कश्चित् श्राद्धंस्वराजलार्द्राबस्त्रः डवेवः स्वमुखेवार्थपरमुखेवार्थवाङ्स्पृष्टवाक्स अन्यबधितैप्रसिद्धोउदकारज
स्वलास्त्री यतेपदार्थागेतभूपादर्पानसमयेदृष्टाः संतोनशुभानशुभफलदाः किंतगमनेसन्तःशुभफलदाः
यदाहकश्यपः औषधयज्ञोवृक्षधिरैजीटिलोमेत्रणावके: श्रमत्कांगारकाष्ठास्थिचर्मान्यविरोगिभिः तैल
कार्पासलवणगुडतक्रतृणांगेः काषायिजंत्रे: कपदामक्तकेशशुभदृष्टिमे :मनगुमत्तेहैष्ट्रस्त्रयाचानेवफलप्रदे

तिस्त्रीपतिः । तृणतुषकपालचर्मांगारकर्पाससर्पकेर्लवणगुडजवसास्थिपर्णलीवतैलौषधीसिः विपुविडसितयान्त्र ।
व्याधिताभ्यक्तनग्नैः पतितजटिलमेदोमत्तक्लीबैर्नसिद्धिः विमुक्तकेशकाषायैर्नग्नबुभुक्षितैः जडान्धवे ।
ध्यारजकैर्दृष्टैः सिद्धिर्नजायते जृंभकलहोगृहज्वलनमार्तवैर्योषितांबिडालसमरंभत्वनेस्खलनमेववादे
स्तथा उत्क्रमतिकोपतामहिषयोर्युद्धंभवेत्प्रयाणसमये नृणामभिमतार्थविच्छित्तयेइति बृहद्यात्रायां
वराहः कार्पासौषधकृष्णधान्यलवणक्लीवास्थितालाटनंसर्पांगारगवाहिचर्मसफलतः केशारिसव्याधितः
वांतोन्मत्तजडेध्यकंत्तृणतषत्वक्तमनकारयोर्मुंडाभ्यक्तविमुक्तकेशपतिताः काषाय्यिणश्चाशुभाः तालो
हरितालः गोरविषकासविक्षुदादि धजातपत्रात्रगुपसन्निपातः द्विजैर्व्याप्तं यदिस्मानवानौः उत्तिष्ठगौवावयथ
मेतिभिंगवचेनवानज्यतेभयायेति योगयात्रायांवराहः नसह्वेष्ट ःशुभायक्वचिदिति वैदेश्वरः स्त्री
दुर्भगाहीधातृष्णासुर्गमलयादिसंयुताः कर्णनासादिभिर्हीनाः व्यवचाः कृलवाससः मुक्तकेशाविकासौ
गर्भिणीलाभ्यक्तारजस्वलाः गर्भिणीविधवानग्नाः क्लीवाव्यवधिरानराः एतेषांदर्शनेजातेनगंतव्यंकदा
चनेति वसंतराजः सर्वशुभंदक्षिणतः कार्यंनिषिद्धवामतइति प्रश्नत्वेनाविशेषउच्यतेस्वामिस्तचनारदः
सर्वेदिक्षुत्वनेउत्पेगोत्वंतंमरणप्रदं अफलंतत्वनेवाच्यं दृष्टपीनस्यकेतवइति सर्वाशाङ्कने प्रथत्व
नफलेवत्स्येदिक्त्रयामक्रमेणच लाभोवृद्धिर्धनंमित्रंवामनयेमेषपूर्वतः लाभोवृद्धिःसुतोवृद्धिःकमादाग्र

मु॰
विदी
१७॰

117

यतोभवेत् यथाक्रमाद्दक्षिणस्यां पश्चिमोत्तरस्यां कलिः लाभो मित्रसंवादो लाभो नैऋतदिशातः यात्र
नोत्साहः कलहश्च वसन्ताभिः पश्चिमादिशि वायव्यायां जयो लाभः पुत्राप्तिर्मङ्गलं क्रमात् शत्रुनाशो विद्याप्ति
लाभो द्रव्योन्नेव स्तुते संग्रामनाशकः ॥ दीक्षायां क्रमेणैव स्तुतेन तच्चटीवाः तिथिषु सभिर्दिता विषमाला
भवति तत्समाविद्यमृतिप्रदा औषधे वाहनारोहे विवादे शयने तथा विद्यारंभे बीजवापे स्तुते सप्त शोभन
मिति वसन्तराजः निषिद्धमध्ये दक्षिणादक्षिणे च यत्र क्वचिद्दक्षिणकर्णदेशे तत्र शुभावाञ्छन्तेरिह दक्षिणे स्तुते
लकारोऽशुभमादध्यात् भोगाय वामस्वरणस्पृष्टे कर्णे वामे कथितं जयाय सर्वार्थलाभाय च वामनेत्रे।
जातेस्तुते स्यात्क्रमतो हृष्टये पमिति १-१॥ अथान्यच्छिक्कनेनाहुर्लविक्रीडितेनाह रोयाज्जादकस्य कस्यादिश
शकानां कीर्तनं शोभनं तेनो प्रोच्चनविलोकनेन कस्तलाणां तदीवत्वयः नपुंसका भयप्रवेपासमवेन धर्षिसंवीक्षणे
वत्सस्ताः शकुनाः स्वपेक्षणविधौ याज्ञोदिताः शोभनाः १-२॥ गोधा गोहइति भाष्या गोधा गोरहऽइति दक्षिणात्या
जाहकइति गाश्च संकोच्यीजं तद्विशेषः स्वकरादिशा पाकाः शमिस्ताः यान्त समये पूर्वांगो धादीनां कीर्तनं स्वस्व
वेनान्यस्थवेनाम्यावगणो शोभनं शुभफलदात्स्यात् वक्षुनरे षां गोधादीनां शाब्दीकरूते अथवा विलोकने दर्शने
न शोभनं निषिद्धं कपिन्द्रत्वाणां कपीनां वानराणां स्वत्वाणां वलकानां निषिद्धं कपिन्द्रत्वाणामित्यत्र च
त्यकइति प्रकृतिभावः यत्र प्रक्रियायां वा न समासेऽइत्यष्ठं तच्चिन्त्यसमासविषयं यदाहवार्त्तिककारः ॥

१७॰

वानराणां भल्लकानां कीर्तनं निषिद्धं तेषामेव प्रशस्तं वा निषिद्धमित्यर्थः श्रीपतिः जाहकाहिप्रशशलूक
रगोधाकीर्तनं शुभमुदाहृतमार्यैः नोक्तं तत्तु विलोकनमेषामन्यथा गदितमृक्षकपीनामिति वसिष्ठ
शाखाश्वगोधाभल्लकदर्शनं शुभनिनाशनमिति वसिष्ठः शाखाश्वगोधाभल्लूकदर्शनं शुभनिनाशनमिति
शाखाश्वगोवानरः अथ विशेषमाह नयुक्तावेति नयोगेगादेस्त रणेभये भयसंबंधिनि कार्ये पलायना
दिके प्रवेशे गृहप्रवेशे समरे संग्रामे नष्टस्यार्थस्य द्रव्यस्य संवीक्षणे अन्वेषणे हृतहृतस्य संबंधिनि गमने कि
यमानानि शस्त्रेभेत्यादयो शुभाः तेयाः वेध्याचर्मेत्यादि शुभभाजनाः शुभफलदास्तेयाः इत्यर्थः यदाह कश्य
तराजः नयुक्तारं भयेयुद्धे प्रवेशेनष्टवीक्षणे शकुनाव्यत्ययाः प्रोक्ता नृपालोकेश्वराणवदिति राजदर्शने
भयस्थानत्वान्नदर्पवासेयं १०२॥ अथ कोकिलादीनां वामांगभागेन शकुनान्यत्वमाह वामांगे कोकि
लापल्लीपोतकी सूकरी बला पिंगला कुक्कुका श्रेष्ठा शिवा पुरुषसंज्ञिता १०२ कोकिलापल्लीप्रशस्तिद्धे पो
तकीदुर्गेतिपित्तवरणाः सूकरीत्याख्या चटिका रसा पिंगला भैरवी कुक्कुका कुक्कुन्दरी शिवा शृगाली
पुरुषसंज्ञिताः पुंनामानः कपोतखंजननिलविहंसादयः एतेषां कुकुतां राजादीनां वामांगे शरीरवामभागे
शस्ताः स्युः यदाह श्रीपतिः कुक्कुकाभवनगोधिकारला पिंगलापिकवपल्लीपोतकी सूकरीपुरुषसंज्ञि
ताः शिवा वामतः श्वेलयियास तास्तुभा इति वक्रोक्तिपि शिवाश्यामा रला कुक्कुपिंगलागृहगोधिकास्त

मु॰
चिं टी॰
१७१
171

करीयवपुष्टावर्त्तमानस्य वामतइति श्यामापोतकीमवतगोधिकापल्ली पत्रभृत्कोकिला १०३॥ छिक्कर:
पिकककोभासः श्रीकंठोवानरोरुरुः स्त्रीसंज्ञकाः काकऋक्षश्वानः सुर्दक्षिणाः शुभाः १०४ छिक्करो
मृगनाभिः पिकककोभासः श्रीकंठः पक्षिविशेषः वानरः प्रसिद्धः रुरुर्मृगविशेषः स्त्रीसंज्ञकाः काकः प्र
सिद्धः ऋक्षोभल्लकः श्वापिङ्गलकइति प्रकृतिभावः प्राङ्कुकजः येनयात्रायांगतस्य पादेदक्षिणभागगा
ताः शुभाः शुभफलदाः यदाहश्रीपतिः ऋक्षोभासश्छिक्करोथागतश्च श्रीकंठः स्यापिप्पिकाख्यो रुरुश्च ये
स्त्रीसंज्ञादक्षिणास्तेप्रशस्ताः प्रोक्ताः पूर्वैः सूरिभिस्तु प्रयाणेइतिवराहः स्त्रीसंज्ञाश्चाषभाषककपिः श्रीकर्ण
छिक्कराः शिखिविश्रीकंठपिककाकरुरुच्युनाश्चदक्षिणाइति भावकः चाइनिवराहेण शाच्यादिदिक्पथे
नशाङ्कनाउक्ताः उकज्ञटेभस्थविलावशिशिविंजलछिक्कराः वलितसिंहनादस्य कूटपूरीवपर्वतः को
ष्टकोलूकहारीतकाककोकाद्वपिंगलाः विलोमोत्सववादित्रगीतवाद्यास्त्ववाहणाः पानपचक्षरंगाख्य
स्तकच्छपकोकिलाः भाषपाल्यकश्वणाद्दंष्ट्राणांरवावुदगिति १०५ श्रुथाक्रव्यादिविज्ञानोस्तगाप।
क्षिणांतामान्यतः प्राद्दक्षिणेपन्तगाङ्कनमनदृष्टभाद यद्दक्षिणगताः श्रेष्ठायात्रायांस्युरपदक्षिणाः ओजास्तगा
श्वजेतोतिचमावामेवदर्शनाः रुरुर्ध्वतिविज्ञास्तगाः पक्षिणश्चयात्राथोप्रादक्षिण्येपन्तगताश्चतिनाः श्रेष्ठाः
शुभफलदाः स्युः परंतस्तगाओजाविषमसंख्याश्विपंचसमास्यषेजुजेनोदृष्टाः शुभफलदानियन्याः यदाह

श्रीपतिः मृगाविहंगांश्चगताः प्रदक्षिणं महीमस्तेभ्यो वांछितकार्यसिद्धये मृगाश्च जेतः परमोत्तमं वेदयेति वराह
मृगपक्षिणामपि विशेषमसंख्याकत्वमाह यथा उत्ताः प्रदक्षिणं गा मृगाश्च नकुलांडजाइति चेड्जाः
पक्षिणो वामेइति स्ववामभागे वरस्वनो गर्दभशशोतितिरन्यः यदाह अथ शकुनानां क्रियनांकेन्वविशेषेण
वक्ष्याह वराहः नक्तंचरा पक्षिगोलूकप्रभृतीनां रात्रिया मसंस्थिताः दिवाचरेन शर्वर्यां न चनक्तंचरोदिवा हंढ
तोयजादिसिंहवृक्षकलहाभिषकादिगणः आपगातविभामेत्रानशाखाः शकुनाः क्वचित गोहितास्वाजवले
यजवंगोष्टमृगाः शशाः निष्फलाः शिशिरेते यावसंनेकाकवकोकिला नलभाद्रपदेशाखाः हंकमञ्चहका
दयः शरत्वर्षोत्टगोक्रौंचाः श्रावणेहस्तिचातकौ व्याघ्रर्क्षवानरद्वीपिमहिषाः सविलेशयाः हेमंते निष्फ
लातेयावालाः सर्वे विमानयाइति अथस्थानविशेषशकुनाः शुभोपिदुष्टफलदः स्यादाह वराहएव अभ
यशुष्कद्रुमकंटकेषु श्मशानभस्माग्नितुषाङ्गलेषु प्राकारशून्यालयजर्जरेषु सौम्यापिपापः शकुनः प्रक
ल्पइति विरुद्धशकुनानिन्द्यादिदेवत्तमनोहरे वंश्रेयतर्जनहसमसर्पावरंदिपेतिरुद्रमलेसमस्तेगो ततेस
तेरहारिति पिंभजाभ्यानोहंचेयकुः शकुनेकदापीति १५ अथावश्यकतव्यायोयाज्ञायाविरुद्धशकुने
संजातेकिंकर्तव्यमित्यनष्टभाह आद्येपशकुने स्थित्वा प्राणानेकादशव्रजेत् द्वितीयेषोडशप्राणांस्त्र
तीयेनक्वचिद्व्रजेत १८ निर्गमनसमयेयदापशकुनवंध्यावमैत्यादिके विरुद्धशकुनेषाद्यप्रथमेसंता

ते सति प्रकाद्दशसंख्याकान्प्राणानिष्ट्वा शुभमप्राक्ने व्रजेत् किंतु परावृत्त्य गृहमागच्छेत् यदाह वसेतत्र ज
ज्ञाते विरुद्धे शकुने ध्वनीनां व्यावृत्त्य कृत्वा करपादशौचं आचम्य वदीरितेऽत्र प्राणानिषेप्यपपेप स्वजनेन वाणी
ति श्रीपतिः आद्ये विरुद्धे शकुने प्रतीपे प्राणानृपः पंच वषट् च यायात् द्वितीये द्विगुणं स्तृतीये व्यावृत्य
त्तनं गृहं सम्प्रवेश्यादिति प्राणशब्देन विप्राति लघ्वक्षराणि दश गुर्वक्षराणि यावता कालेन पठ्यन्ते तावत्कालः प्र
च्यते यदाह शौनकः लघ्वक्षरैः स्याद्दशकैः प्राणः कथितस्तत्त्वविप्राणतिभिरिति भास्करः गुर्वक्षरैः खेडमितैर
सुरिति अन्यत्रापि दशगुर्वक्षरैः प्राण इति कश्यपेन तु प्राणायामत्रयमेव प्रतीक्ष्यमिति। उक्तं। यथा। यात्री विरु
द्धे शकुने नमारोह प्राणायामत्रयं कुर्यात् द्वितीये द्विगुणं सम्परेत् तृतीये पुनरावृत्त्य शंकान्यायायायादिनौ
तत्रेति प्राणायामस्तत्त्वप्रितत्रये प्रसिद्धः शांतिकर्मादेवतमनोदृष्टे यदाहि द्विशकुनेऽप्रेपेऽहि प्रदीप्तस्वप्रस्थितं
समुत्तंको वनं दृष्ट्वा निर्विशंको व्रजेदिति एतस्यास्य मूलस्य पृष्टमुक्तं शकुने साज्यं स्वर्णं दत्त्वा गच्छेत्स्वस्त्याभि
रिति एवं निखिलदोषशुद्धिं विचार्य शुभलग्ने गोनभूपस्य शत्रुपराजययात्रा एवं कस्तस्य राज्ञः स्वकीयजयो वा
भवत्येव तत्र शत्रुगोरजिते सति राज्ञा किं वा कार्यमित्याह वसिष्ठः विगाजनान्सभाभीतान्त्रु एपलोकाभिन
षान्विरथ्यपि शिथिलवस्त्रान्कपायहस्तान्विकेप्रान् तृणास्त्रविगतसत्वान्कांजली क्लिश्यमानान् हितिरन्नारी
रुद्रभसौ न हन्यात् सपत्नदेशात्रगरान्ग्रपण्पमहीपनिर्वैवगुरुद्विजार्थं क्रयात्रं वा छ्ठांन जलं गगनानंशाणा

भिलाषी च कश्चिदिदं वेत्ति व्याघ्रोऽपि मार्गान्त्र भीतात्रस्तून्मानतोऽस्य विमुक्तः शास्त्रान पलायमानाः द्वीपागुप्या।
वाजिराजाश्वानां शैवेन नवधानवधोद्धतीयाः ज्ञलैकतनतः शारणागतो वाक्तोजलिर्थम्भवदेवचास्मि श्रु
ध्यमाना नवगम्यहन्याद्बालकांस्त्रीपरिरक्षितान्भेति शेयकच्चाद्येन दर्थं केपंद्येनोपनिबद्धेस्मृते विपावात
पयोगात घटानन्तेषाम तिनोक्ते नपरविषयशान्मा राजाद्विजामरसज्ज नदविणदृवणोचेत. ज्ञ योन्नवाक्रल
येषि तो विराजनरयाज्ञातीन्द्रन्याद्भीत निरयागुप्यास्व सुहृत्तमनाः सैन्यैः पालोद्दणे स्वगृहं विशेदिति तन्म
हता मनवरोधोन्यायइति मनसालोच्याभिहिते तत्रपालेलक्षणं प्रवेशस्योक्त्वा हि जययात्रायां प्रविशाययथा
हस्वगृहमागात भूपस्य यात्रानिवृत्तिगृहप्रवेशीयं मनुक्तं जगत्याम्प्रजाति काङ्क्षन्दसाद् यात्रानिवृत्ते तौ शुभ
दं प्रवेशं मत्ऊपुवैः तिशवेः पुनर्गमः द्वीशेन लेदाकणभेव्योग्रभे स्त्रीधोहृस्वचात्स विनाशनं क्रमात १०
वत्थाप्रवेशः नववधूप्रवेशः शास्त्रज्ञैः सर्वप्रवेशाद्वंद्वाभयप्रवेशो वक्ष्यते इह तत्सपूर्वप्रवेशः सउच्य
ते तत्रनववधूप्रवेशः स्यान्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेवतल्लक्षणं नोक्तं कश्चिदपि अपूर्वादिविविधगृहप्रवेशलक्षण
मार्ह वसिष्ठः अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रावसाने च सपूर्वसंज्ञः द्वंद्वाभयस्त्वग्निभयादिजातस्त्वेवं प्रवे
शस्त्रिविधः प्रदिष्टइति वास्तुप्रकरणोक्तविधिनागृहनिर्माणं विधाय यः प्रवेशः प्रथमः सअपूर्वसंज्ञः प्र
वेशः यस्तु भूपस्य समरविजययात्रां विधाय गृहमागतस्य प्रवेशः ससपूर्वसंज्ञः यस्तु भयेनाग्निभयेनाग्नि

नाकृत्रदाहेनादिशब्देन नद्यादिसमीपवर्त्तिनां जलाप्लवेन वा कुड्यराजादिपातनेन वा गृहनाशस्तद्दृष्टेषु न
ष्टे दारसंस्थापने तस्मिन्नः प्रवेशः स द्वन्द्वाभय इत्युच्यते अन्वर्थसंज्ञा चेयं द्वन्द्वौ शीतोष्णे अत्र शीतशब्देन जलं उष्ण
शब्देन वाग्निरुच्यते लक्षणया जलप्लवेन वा अथवा कियद्दिवसपर्यन्तं वर्षणेन वा गृहनाशस्तज्जलं अग्निकृतदा
हेन वा गृहनाशस्तदग्निभयं तस्माज्जीर्णोद्धारात् द्वन्द्वाद्यपि पुनः संस्थापनेन यदाभयं भवेत् द्वन्द्वाभयमि
त्युच्यते द्वन्द्वभयं विद्यते यस्मिन्नित्यर्शआद्यजिति मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः तादृशः प्रवेशो द्वन्द्वाभय इति तत्र गु
रुशुक्रास्तादिकालविचारस्तु नूतनोऽप्यपि तद्गृहप्रवेशे एव न द्वन्द्वाभयसपूर्वप्रवेशयोस्तयोः वास्तुपूजा तु
सर्वेष्वपि प्रवेशेषु यदाह वसिष्ठः नवप्रवेशस्यैव कालशुद्धिर्न द्वन्द्वसौपूर्विकयोः कदाचित् प्रवेशपे
वाग्निदिने स लग्ने वा वास्तुपूजनं पूर्ववदेव कुर्यादिति पूर्ववत् पूर्वस्मिन्नपूर्वे गृहप्रवेशे यथा वास्तुपूजनं तथाप
रयोरपि अत्रमे वाप्ययं मतस्त्रिविधायाः यात्रायाः ग्रन्थकृद्वक्ष्यति जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि मार्गोर्जयोः श्रावणिके
पि सत्स्यात् वेशोऽम्बुपेज्यानिलवासवेषु नावश्यमस्तादिविचारणात्रेति अतो त्रयाणामिति त्रिप्रवेशाः स्मृताः ते
विचारेषु कास्तादिदोषविचारो नाभिहितः किं तु यथाकथंचित्संयोगशुद्धिमात्रं समीपे दोषविशेषाधनस्य पृच्छां
गशुद्धिं लग्नशुद्धिं चाश्रवदत्ति साप्यत्र यथासंभवमस्माभिस्तत्र शुद्धिस्तत्वेविधेयप्रवेशाभिधानात् अत्र ग्रंथकृ
तोक्तां तत्कालशुद्धिमाह श्रीपतिः अथ प्रवेशनवमन्दिरस्य यात्रानिवृत्तावथ भूपतीनां सौम्यायने स्यु

वैदिके विधाय वास्तुवेनेभ नृबलिं च प्रथयितेति नारदः। प्रथमं सौम्यायने कार्यं नववेश्मप्रवेशनं राज्ञो यात्रा
निवृत्तौ कालविलंबसम महतो वोढ्र्व्यं वृ सिद्ध स्वरमात स्वतो हि विरोधे विषयकल्पने वोचितानत्वविकल्पः
यथोक्ते स्वतिहृद्यं यत्र स्यात्तत्र प्रथमावुभौ स्वतो स्वतिहैवे तविषयः कल्पनीयः पृथक्पृथगिति चलमतिप्र
सङ्गेन यात्रानिवृत्ताविति स्वतिविज्ञान राथा सगरेवरः ध्रुवाः प्रसिद्धाः यभिनंदस्तैव राज्ञो यात्रानिवृत्तौ प्र
वेशनं शुभदं यदि द्विशेर स्थिरौ वृषभ हरलाभिजित्ति हि वैवेः श्रवणायनिष्ठा शननारवाशु नवे सुस्वातीभिनंद
तैः प्रवेशनं स्यात्तदा पुनरपि राज्ञो गमो यात्रा स्यात् तस्मादेनानि मध्यमानि हीनानि दिनदन्तेषु प्रवेशोकमात्
स्वीशुचादीनां नाशः तथा विशाखायां प्रवेशास्त्रियाः पत्नीमरणं कृत्तिकायां प्रवेशे गृहनाशमग्निनाशं हृदि गये
स्यात् दाहलाभेमूलाज्येष्ठाश्लेषासु प्रवेशे भ्रात्मनः स्वस्यैव राज्ञो मरणं स्यादित्यर्थः यदाह श्रीपतिः शुभः प्र
वेशोस्त्वभिर्ध्रुवैर्वैदैः द्विदैवे व्याधितैः स्यात्सुतनैरवयायात्रा उग्रे नृपोदाहलाभेः ऊमात्रैरात्रौ विशाखासु विनाशमेति ।
कृत्तिकासम्भवे वह्निकृपाणुना दग्धनेष्ठ विशतां न संशय इति कृपाणमग्निः श्यामेग्रेष्णुकृतास्याश्रोक्तानि पंचो
गत्वाम्रशुद्धिः रद्योपयोगात् नमूलवाक्यात्तु च्यते वेदज्ञोपमितवासरेषु तच्छ्रीकरं सत्तव महार्थलाभदं सूर्यगृ
नदिवसे स्थिरभपदं किं न चौरभयमत्र विघातेश्वति श्रीपतिः रिक्तातिथिर्भस्तनभानवासरैर्वर्जितयाष्ट्रयोगाः पि
वर्जनीयामेषः कुलीरोमकरसंस्तुलावत्याज्या प्रवेशोपितदातनेरणाइति भद्रमेषादिनिंघलग्नानं फलंसाप

मु॰
चिं॰टी॰
१७४
175

वादमुक्तं राजमार्तण्डे भूयो यात्रामेषलग्नप्रवेशेनाशं गच्छेत्कर्कटस्योदयेव व्याधितौ लिप्याष्रितेसग्र।
वर्तिन्या कोकेरेवाम्बुयाद्वान्यानाशं म्राकोणे मकरः लग्नेत्वज्ञांशकेप्येषामेते दुष्टफलप्रदाः शुभान्यवा
निलग्नानि प्रवेशे भूनयोविद्धः निन्दिता अपि शुभांशासमेतास्तोलिमेषमकराः सकुलीराः कर्तभोपचय
मास्थविलग्नेत्तापायः शुभफलानि भवंतीति वसिष्ठः त्रिकोणकेंद्रनिधनायसंस्थैः शुभैस्त्रिषष्ठायगतैः
खलैश्च लग्नांत्यषष्ठाष्टविवर्जितेनचंद्रेणलक्ष्मीनिलय प्रवीयः प्रवेशोनवांशलग्नेशुभेक्षितेवाप्यथसं
युतेवा प्रवेशलग्नात्रिधनस्थितोयः क्रूरग्रहः क्रूरगृहेयदिस्यात् प्रवेशकर्तारमथत्रिवर्षाद्धंत्याष्टवर्षैः शुभग्र
श्रिताश्चेतरइति अत्रदप्याह वसिष्ठः हत्वा शुक्रेपृष्ठतोवामतोर्केविप्रान्पूजान्यग्रतः पूर्णकुंभे हर्म्यंरम्यंतो
रणस्रक्पिनाद्यैः स्त्रीभिः स्रग्वीगीतवाद्यैर्विशेषाद्दिति वामसूर्यंज्ञानमाह विश्वकर्मा लग्नात्सागादितो
दिव्द्वौद्वौराशीन्नियोजयेत् एकमेकंत्यसेत्कोणे सूर्योवामेविचिंतयेत् अथवेदंदेयं यत्रमासेयात्रातन्म
सात्रवमेमासियात्रादिनानवमेदिनेवाप्रवेशोनिषिद्धः यदाहगुरुः निर्गमान्नवमेमासिप्रवेशोनैवशो
भनः नवमेदिवसेचैवप्रवेशोनैवकारयेत् यत्तत्सविशेषंतुनूतनगृहप्रवेशव्याख्यानावसरेभिधास्यतइत्या
यात्राप्रसंगात्प्रसक्तमिति १०७ अथविवाहप्रकरणंतत्रदोषान्तिथिपात्रन्यासागक्रान्माचारोषाम्रख्यि
ख्याणमविस्मवर्णात्थमंजुभाषिणीवृत्तत्रयेणाहवसिष्ठः अथयनतत्रमासतिथिकालवामरोअवष्ठल

सेम्न एवसितत्तदिककपाः म्रगुवक्रनादिपविचारवदेडकोयुवनीवजोप्यशुचिनोन्मवादिकं स्तनपद्मरिक्तव
वितर्कसेत्तुकास्तिण्ययस्पसोविवविभोमवामदाः श्रपिवामएहगविपुलत्पाउलोवसपेचकाभिजिदप्पापिदद्वि
णे २-१ लग्नेजन्मर्दतत्त्वोस्तेतिशुद्दस द्विताद्वोष्पषहंतदोणवालग्रेकेंभमीनद्दनवलवतनूवापिपृष्ठोदयेच
एषा शासेम्यस्पद्वेदशमशनिमषोसभमवापिकाव्यः केंदेवकाश्चवक्रिग्रहादिवमविवाहोक्रदोषायाग्रायोवक्र
व्यनायानेष्टः नग्रायनस्तुलाः सौम्यायनेसूर्यविधूनदोत्नमभित्यादिकाः मासोङ्गवाः स्तुलोयाग्रायोस्नवोदयणाहेत
वेंतोभद्रचक्रेभिहितः यथाग्रयस्त्रयाहूषायाश्वपूर्वाषाढिवुधेः क्रमात्‌ राशयोद्वादपोवंतमेषान्ताः स्तह्रिमार्गे
गाः यत्रपूर्वादिकाष्ठायांहृघराष्पादिगोरविः सादिशास्तमितातेयास्तिस्तः शेषाः सदोदिताइतितद्दत्रवार
स्तुलाः नपूर्वदिशिपाकभि नविधुसौरवारेतथेत्तज्ञातिथिस्तुलेयोगिनी नवभूम्याः शिववक्रयदृस्तक्ताः सं
स्तवेसितत्तदिककपाः सेम्नवेशुक्ताः सेम्नवोवुधः सेम्नवोदिकस्वामीलालादिकत्वेनयद्रोदितस्ताकक्रभे
नपायादित्यादिनोक्ताः भृगुवक्रनाशुक्रत्ता आदिशद्वान्दोणस्तमितनीचवानपराजितत्ववाल्यादिकंवावः
कास्तनीवेत्तुकेंपविचारवेदडकः पूर्वादिदिद्वचवदिंह्लिनस्यैः युवतीवजः सपत्नीरजोदर्शने स्रपोगंचजननम
रणपेवेच श्चशुचिनेनपत्रनशुन्दवे शुचितस्वभावेशुचितूस्यशुचिनोशुक्रपादित्पनेनन पानिषेधः सप्ये तस्मा
त्तत्रादनेनवेवदस्माण प्रस्तावप्रयस्य उन्मवदीपोत्सवादिः आदिशद्वेनविवाहव्रतबंधादिः स्तनपद्मल

मोभुक्तताराइत्युक्तः रिक्तारविनर्कसंख्यकश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशीद्वादशीषष्ठीतिथयः उपलक्षणत्वाद्दृष्ट
मीपूर्णिमामावस्याशुक्लप्रतिपदः सौरिरविभौमवासराः शनिसूर्यमंगलवाराः अयंचनिषेधोदिक्कूलेनस
र्वत्रेति प्रागभिहितेवामाष्टषष्ठगतविधुर्वपि वामभागेपृष्ठभागेवचंद्रेनिषिद्धः उक्तंच संमुखोऽर्थलाभायदक्षि
णेसुखसंपदः पृष्ठतोमरणंचंद्रेवामेचंद्रेधनक्षयः इति एतच्चनिर्हूलत्वादेप्राप्तेसत्यपि सूलत्वेवेपत
त्सर्वेहाविकलनत्रव्यतिरेकेमतेये श्वस्यथासर्वत्रदिक्शूलनिषेधेपुष्यादीनांसर्वदिग्द्वारकतांभजेत् न
पावडलः रेवभेताम्रभीमित्युक्तः उपलक्षणत्वाद्ममपिनिषिद्धं वसुपंचकं वसुधाह्वेनपरिहारार्थमष्ट
नेतदादिकंनक्षत्रपंचकं अभिजित्संज्ञकोमुहूर्तोदिवसेष्टमे एतद्वयमपिदक्षिणे एतेपंचाराद्दोषाः अ
यलग्नदोषाः लग्नेयाचालग्नेविचारयितव्यसति जन्मर्क्षतत्त्वाज्जन्मराशिजन्मलग्नसंबंधी सतिशुद्धमष्टम
स्थानं अहितंतत्त्वान्शत्रुराशेः शत्रुलग्नाद्वाष्टमं षष्ठस्थानेतद्दोषाः स्वजन्मराशितोष्टमाधिपतिः स्वजन्म
लग्नाद्वाष्टमाधिपतिः स्वशत्रुराशितः षष्ठमास्त्रीस्वशत्रुजन्मलग्नाद्वाषष्ठाधिपतिः एतेलग्नेलग्नस्थिता
स्युः कुंभमीनहेतवलवतनुकुंभलग्नंमीनलग्नंवा लग्नांशसंभवेवाकुंभनवांशोमीननवांशोवाष्टमे
दयेचषष्ठेदप्राराणाय गोजाश्वे इतिवराहोक्तः षष्ठाष्टाशसंस्थस्त्वेदेशिगविलामलग्नमित्यर्थः दशमेषष्ठेन
सप्तमेशुक्रः केंद्रेवक्रिणोग्रहाः वक्रिग्रहस्यवक्रिग्रहस्यांशोवा वक्रिग्रहाणांवादिवसाः एतेदोषायात्रायोने

षाः सर्वथैव वर्ज्याः ॥ अत्रोपयुक्तवाक्यानि प्रागेव लिखितानि ॥ अथ च विवाहोक्तदोषा विवाहप्रकरणे
ऽभिहिता ये दोषास्तेऽपि निषिद्धाः ॥ ते इमे उत्पातान्महापातदग्धातिथिभिर्दुष्टांश्च योगांस्तथा चन्द्रेज्योश
नसामथास्तमयनं तिथ्योः क्षयं हीनतथा गंडान्तं च सविष्टिसंक्रमदिनं तत्त्वं पापांशस्तथा नवांशं पोषवि
धूनथाष्टविधुगान्पापस्ववर्गं तथा सेन्दुः क्रूरखगोदयं पापमृदयास्तं शुद्धिवेधं शुभागर्भान्नं रेदशयोग
योगसहितं जामित्रलत्ताव्ययं वाणोपग्रहपापकर्तरि तथा तिथ्यर्क्षवारोत्थितं दुष्टं योगमथार्धयां
मकुलिकाद्यान्वारदोषानपि क्रूराक्रान्तविमुक्तभं ग्रहणभं सत्क्रूरयातत्वभं वेधान्यान्तदहं नवकेन्द्रहतभं
संध्योदितं भं तथा तद्वद्वाग्रहयुग्मित्रयुद्धगतभं सर्वानिमान्संत्यजेदुद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकृतांल्लग्न
स्य दोषानपीति ॥ यदाह वसिष्ठः ॥ एकविंशतिमहादोषास्त्वेते ब्रह्मसुखोदिताः ॥ कदाचिन्नैव सिद्ध्य
ति गुणानां कोटिकोटिभिः ॥ तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेत्क्रमं विवाहे विधवा नारी मरणं
व्रतबन्धने गृहनाशः पतिश्चापि सीमन्ते गर्भनाशो नवान्नभोजने रुक्ष्यः क्षयो न तत्फलनाश
ने कर्णवेधे गृहारंभे प्रवेशे पतिनाशो नाशाने यात्रायां कर्तुर्नाशः स्याद्गुह्यानि विशेषतः लभन्ते सुम
हत्स्त्रणमेघ प्राद्यादिकर्मभिरिति ॥ अत्र सम्मतशुकवाक्यानि किंचिन्नामित्र दोषाय न्यर्कोदिमास्तदा

दोषोऽपि नास्तीति ध्येयं यतुक्तं गणेशदैवज्ञैः सर्वस्व
त्वयनजे मासास्तदोषो विनेति मासदोषो यत्न क्वापि
शस्तदोषोऽत्रामित्रदोषः तत्रापि शुक्रराहित्यं विवर्जितं य
तः ससमशुक्रस्य यात्रायां विशेषनिषेधोऽस्ति वृषाउह्रू
प्रशस्तावेवं एवं मासदोषजामित्रदोषाविवाहोक्तायां
यात्रायां न निषिद्धाः किन्तु विहिताः इत्येतद्द्वयमत्रैव विवा।
होक्तदोषा यात्रायां निषिद्धा एवेति शिवम् ॥ ॥
इति श्रीदैवज्ञानन्तसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्ते।
चिन्तामणौ यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥ ॥
अतः परं वास्तुप्रकरणं भविष्यति ॥

ॐ नमो विघ्नहर्त्रे श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीवाग्देव्यै नमो नमः ॐ अथ यथा वास्तुप्रकरणं व्याख्यायते तत्र त्रिविधप्रवेशो व
सिष्ठाभिहितः अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशस्तत्रादौ सद्गृहनिर्माणं यतस्तन्निर्माणं गृहारंभ उच्यते यदाह श्रीवसिष्ठः
ग्रामसद्मपुरादीनां निर्माणं सूत्रणं धनेति गृहनिर्माणप्रयोजनमभिहितं भविष्यत्पुराणे गृहस्थस्य क्रियाः स
र्वा न सिद्ध्यंति गृहं विना ततस्तस्मात् गृहारंभप्रवेशसमयो ब्रुवे गृहे स्वसत्ताकेन सिध्यति निष्फला भवंतीत्य
र्थः एतदपि स्पष्टमभिहितं तत्रैव परगेहकृताः सर्वाः श्रौतस्मार्तक्रियाः शुभाः निष्फलाः स्युर्यतस्तासां भू
मीशः फलमश्नुते इत्येतत्सर्वमप्यालोच्य गृहारंभप्रकरणं विवृणुते ग्रंथकृत् ग्रामपुरादिस्थानेषु स्वस्य शुभम
शुभं वा गृहारंभनिवेशनं च शार्दूलविक्रीडितेनाह ॥ यद्भं द्व्यंकसुतेशदिङ्मितमसौ ग्रामः शुभो नामभात्स्ववर्गं
द्विगुणं विधाय परवर्गाढ्यं गजैः शेषिते काकिण्यस्त्वनयोश्च तद्विवरतो यस्याधिकः सोऽर्थदोऽथ द्वारं द्विजवै
श्यशूद्रनृपराशीनां हितं पूर्वतः इति ग्रामः स्वस्य शुभोऽशुभो वा इति ज्ञातुं व्यवहारप्रसिद्धं यन्नाम नी
लकण्ठ इत्यादिकं तस्याद्यक्षरं अवकहडचक्रानुसारेण यद्भं राधादिकं न तत्र ततो यद्द्व्यंकादिकं भं राशिः स्या
त्तन्नामभमेवं यस्मिन् ग्रामे नगरे वा वस्तुमिष्यते तस्याप्युक्तगणादि इत्यादिकं यन्नाम तस्याज्ञानाय राशितो
दिक्संज्ञामभे एवं राशिद्वयेऽत्ता नामभान्युरुषु नाम राशेः सकाशाद्यद्वयं स्वग्रामस्य भे राशिः सुखहितो
नवमः पंचमाद्येकादशसंख्योद ग्रामः स्यात् तदा सो ग्रामः स्वस्य फलदाता स्यात् अन्यथा न भवतीत्यर्थः

म
पाटी
१७७
177

यथा नीलकंठस्य वृश्चिकराशिनः पंचमो मीनराशिर्वनस्थानस्य द्विर्वा मयो ग्यः सन् शुभफलदो वा वरणस्यादिः उ
क्तं च राजमार्तण्डे नामर्क्षाद्विसृतार्कादिरभवन्नेतानामः शुभोन्यान्यथेति अथ काकिण्यादीनाम राशिशेषे ग्रा
मः उक्तं च काकिन्यो वर्गमेकीकृत्य वादमृते स्वरादय मेषे पुनर्भूवर्णे नामराशेः प्रधानतेति अथ ग्रामात्पुन
रुत्तमर्णत्वमधमर्णत्वं चाह स्ववर्गमिति वर्गास्तु अकचटतपयशा वर्गाः खगेशमार्जारसिंहशुना स
र्पाखुमृगावीनां निजं पंचमवैरिणाम् अष्टवित्तु क्रमात्तत्र यस्य पुंसो यत्संख्याको वर्गो अकारादिः स्यात्तद्वर्गसं
ख्यां द्विगुणां विधाय कृत्वा परस्य ग्रामस्य वर्गसंख्ययान्वितं कृत्वा नागजैरष्टभिः शेषितमवशिष्टाः काकिन्यो ते
याः पुंसः एवं ग्रामस्यापि स्ववर्गसंख्यया द्विगुणा च कृत्वा नागजभक्तावशिष्टाः काकिन्यो ग्रामस्य भवंति एवमन
योः पुरुषग्रामयोः काकिन्यः स्युः तत्र तद्विवरतः पुरुषकाकिणीनां च विवरमनंतरं तस्मिन् क्रियमाणे यस्य
ग्रामस्य दातृत्वात् पुंसः कर्मणा विशेषेण पुंसो द्रव्यहानिर्ग्रामस्य तु अतिरक्तत्वादित्यर्थः यथा नीलकंठस्य
वर्गः सर्पस्तत्संख्या ५ द्विगुणा यथा १० वरणाद्वर्गः सिंहस्तस्य संख्यया ३ युक्ताः १३ गज ८ भक्ताः
शेषं ५ नीलकंठस्य काकिण्यः एवं ग्रामवर्गसंख्या ३ द्विगुणं ६ नीलकंठस्य वर्गसंख्या ५ युक्ताः ११
अष्टभक्ताः शेषं ३ ग्रामस्य काकिण्यः द्वयोरंतरं शेषं २ नीलकंठस्य दातृत्वात् द्रव्यहानिरित्यर्थः उ
क्तं च स्ववर्गं द्विगुणीकृत्वा परवर्गेण योजयेत् अष्टभिस्तु हरेद्भागं योऽधिकः स ऋणी भवेदिति ॥२६॥ तोय

याङ्कः शीकस्य पवर्गस्य नास्त्य: अकारादिषु वर्गेषु दिक्षु ग्रामादिषु क्रमात् । गृध्रमार्जारसिंहश्वसर्पाखुगजशा
वकाः दिग्वर्गाणामियं योनिः स्ववर्गात्पञ्चमो रिपुः । रिपुवर्गं परित्यज्य शेषावर्गाः शुभप्रदाः । साध्यवर्गं पुरः
स्थाप्य पृष्ठतः साधकं न्यसेत् । विभजेदष्टभिः शेषं साधकस्य धनं स्मृतं । व्यत्ययेनागते शेषं साधकस्य ऋणं स्मृ
तं । धनादिकं स्वल्पमृणं सर्वसंपत्प्रदं स्मृतं । गृह्णीतवगकृतः शुद्धसर्वयोगमहावैरसत्वात् साध्यत्वयः । साध्याव
स्ययोगेण ग्रामादिस्थस्ववर्गवर्गसंख्यापुरं भक्तः । शेषं साधकस्य धनं स्यात् । साध्यसाधकस्य नीलकंठादेवर्गसंख्यां पृ
ष्ठतो न्यसेत् । एवं विशिष्टांकोऽष्टभिर्भक्तः शेषं साधकस्य धनं स्यात् । व्यत्ययेनेति । साध्यवर्गसंख्या पुरतः क्रमाद्वि
शिष्टांकोऽष्टभिर्भक्तः । शेषं साधकस्य ऋणं यथा । साध्यवर्गसंख्या पुरः स्थाप्या पुनः साधकवर्गसंख्या च पृष्ठतः सचैवं
५३ जातास्ते पंचाशत् अष्टभिर्भक्ते शिष्टं ५ धनं साधकस्य विपरीतं स्थापितं यथा ३५ अष्टभक्तशेषं ३ साध
कस्य ऋणं स्यात् । अथ द्वारविशेषमाह द्वाभ्यामिति । द्विजादिवर्णानां तेषु सा क्रमेण पूर्वतः प्राच्यादिदिक्षु गृहे
द्वारं हितं यथा द्विजराशयः कर्कवृश्चिकमीनास्तेषां पूर्वदिशि । वैश्यराशयो वृषकन्यामकरास्तेषां दक्षिण
दिशि शूद्रराशयो मिथुनतुलाकुंभास्तेषां पश्चिमदिशि द्वारं विशेषदत्यर्थः । यदाह अणुराशिपरत्वेन ग्राम
निवासे निषिद्धस्थानानि वसंततिलकच्छन्दसाह ॥ गोसिंहनक्रमिथुनं निवसेन्न मध्ये ग्रामस्य पूर्वककुभो
लिकर्कयोगनाश्च । कर्कीं धनुस्तुलभमेषघटाश्च नाष्टहर्गाः स्वपंचमपरा बलिनः सरेन्द्राः । २ वसतिमिष्टस्य

मु
वा.टी.
१७८
178

ग्रामस्य वस्त्वविभागवत् नवविभागं कृत्वा मध्ये मध्यविभागे गोसिंहनक्रमिथुनैः समाहारद्वन्द्वः नतिस्पूर्वे दि
शाने स्पृष्टदिक्षु बलिष्ठे वृश्चिककन्यादिराशिमेतः पुरुषानवमेषु यथा पूर्वस्यां वृश्चिकः आग्नेय्यां कर्कमीनः द
क्षिणस्यां कन्यानैरृत्यां कर्कः पश्चिमायां धनुः वायव्यां तुला उत्तरस्यां मेषः ऐशान्यां कुंभानवमे दिक्त्रयेः अथ
वर्गाः अकचटतपयशवर्गाः अष्टौ पूर्वस्यां दिश्यारभ्य अष्टदिक्षु बलिनः यथा अवर्गः पूर्वस्यां कवर्ग आग्नेय्यां च

ईशानदिशि शवर्गः ७ स्वामी मेषः मकुं	पूर्वे अवर्गः ८ स्वामी गरुड वृश्चिकराशिः	आग्नेय्यां कवर्गः ५ स्वामी मार्जारः मीन स्वामी
उत्तरे यवर्गः ७ स्वामृगः मे	ग्राममध्ये एते नवस्तव्य वृ मि सि मकर	दक्षिणे चवर्गः ५ स्वा सिंहः राशिः कन्या
वायौ पवर्गः ५ स्वा मीश्वाखः तुला	पश्चिमे तवर्गः ५ स्वा सर्पः धनर्थवृश्चिः	नैरृते टवर्गः ५ स्वा गरुडः कर्कट राशि

वर्गः दक्षिणस्यां टवर्गो नैरृत्यां तवर्गः पश्चिमायां पवर्गो
वायव्यां यवर्ग उत्तरस्यां शवर्ग ऐशान्यां बलीत्यर्थः कीदृश
वर्गः स्वपंचमपरः स्वस्मात्पंचमः परः शत्रुर्येषां ते यस्य
वर्गः पूर्वस्यां बलीतेन पश्चिमायां द्वारेनिवासो वा न विधे
यः एवं कवर्गादीनां आग्नेय्यादिसप्तदिक्षु बलित्वम
प्रयोजनं तेयं यत्कर्तमनुहूर्तमार्तोडे नाम दोहि स्वर्णाकादिमवगतो ग्रामः शुभोन्यान्यथा नकोणे तभवांशुभं
निवसतो दोषः परेषामले कन्याकर्किंयमस्तुलाक्रियचंद्रकोष्यो उजोयाम्यतो मध्ये नवसंत्यर्थे दकुंग
भावर्गः स्वरोजस्विनइति उजस्विनोबलिनः कोष्याद् पश्चिमः वक्रोद्वारो यथा २ अथ दृष्टच्छद्रेष्ट्या याघाम्पि
भूम्याविस्तारायामा विन्दवज्रेयन्दवशाह्वीर्यनचारु ॥ एकानितिष्ठैदहनताहिनिष्याद्रूपानि तेष्टायदहतेन्मनोगे

२

युक्ता येनै स्यापियुतावि भक्ता भूपाश्विभिः शेषमितोत्र हि पिंडः २ स्वेष्टायनन्तत्वभयो यदेर्घ्यं तन्त्याहिस्तृतिर्वि
स्तृतिः ए स्यदीर्घता यत्र गृहं कर्तुं मिष्टं भवति साभक्ता नाग्र का येत ः संभवति समवत्तरेश्र य्यशास्यायनेकभेदेन
नत्र यदेवनतत्रे स्वव्यवहारनान्वाराणिक्त दादिके सर्वे दयन्या रिवविं नयेदि निवसिष्टाक्ते ः विवाहोक्तमलो
पकविधिना शुभदं स्यान्न देवत्व ष्टभेक स्यापकल्पितमन्दे तेनदत्ता गुणिता हि तिथ्यः कार्या तता नृपैणोनितो
यदृष्टाया ध्वजादिकस्तेन हता ३ङ्केनागयकाशीतिस्त्याप्युक्ताः कार्याः ततो यनेः समदर्यभिरपियुक्तास्तताभू
पाश्विभिः शेरशाधिकहि शतावि भक्तास्तता भक्तं संमितय क्रोयंतन्मितः पिंडः देत्र फलं स्यात् स्वपिंडः स्वेष्टाय
नत्वभवः स्वसु गृहकर्तेरिष्टं यत्र तत्रे ष्ट व्यायस्यताभ्यां भवतीति ताहशः स्यात् श्रथ सपिंडे विस्तृति त्कल्पि
तविस्ताभक्तो दीर्घता स्यात् उक्तं च साम्म्यं ये नृपाह भिर्विनिहतो भवनस्य बन्धोनदत्त्वमिष्टमिह युग्मया
वेदैर्निघ्नं पक्षीकृतं नरसन्तिशैर्ककर युग्मिष्टं स्यतो भवति मध्यगृहस्य पिंडः इति श्रत्रोदाहरणं नीलकंठस्या
नुरायानत्त्वेनस्यो हि एणासहमेला पकः संभवतीष्टं भे वा हि णीकल्पितं विषमथापुः सिंहः कल्पितस्तती यः २
रेखात्वं ४ यकेतुनि ३ श्रनेन हि तिथ्या १५२ हतं ४५८ रेष्टाय ः ३ नृपोनितः २ श्रांभ्वारोङ्क नागा ८० हता १९२
यतेर्युक्ता ९१८ यैनैर्युक्ता ९३५ श्राया ष्टकमध्ये विषमा या या या या रहरितायः ३ भूपाश्विभिर्विभक्ताः शेषमिद
मेव क्षेत्रफलं २०३ गृहस्य श्रय कल्पितं दैर्घ्यं २५ श्रनेन भक्तो लब्धो विस्तारः श्रयं कल्पितविस्तृतिः ७ ।

म
वारी
८२

179

भक्तोलब्धं दैर्घ्यं २७ यदा द्वारकायां तेन गोपिराजः वि॰॰ व्येकाय गोभूहृति भयुजि फलं गोपिराजो भू शेषान्मा
येवाह्राहि गंगेत्रष्टयुनससहितं हक ग्राह्म नाथाविखेवा णां मिश्रा हिनागाह्व तिभूतिमिति शाय्याकृतीन्दुभूत
नायष्टं कन्मानु वर्णं वविकृतिद्विवायक हृती भेंडकाहरति अस्यार्थः गोपिराजो व्येकायागो भूहृति भयुजि
सतिभशेषात् पिल्यग्राह्विहृताहव्यनावा वाविश्वादयः फलस्यादित्याहृति योजना वि गतव्येकाय स्मात् सव्ये
का। सवासावायस्य व्येकायाभ्रजादिति शाय सवगोभवस्य १९ प्रवाहृतिः परस्परगुणने व्येकाय गोभूहृति
स्वभेव व्येकाय गोभूहृतिभेत योयुक व्येकाय गोभूहृतिभयुक नस्मिंसति भशेषाद्वे २७ भक्तेमति यच्छेषन
हि लब्धनामान पिण्ड्य ग्रहि हृताद्याष्ट गुणितात् हक शेषकृत्या व्याय कविंशति विश्वे त्रयोदशा न्यादशा शूद्रदेन
फलसाय मिश्राय सहितं सप्तादि हृवदति गोपिराजः अयोदाहरणं पूर्वोक्तं इष्टायः ३ व्येकः २ गो भूहृति
३८ इष्टेरो हि गुणितत्संख्या ४ युते ४२।१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३
२४। २५।२६। २७ कोष्ठयुता: अष्टहृता: ४२।१।२३।५।२४।१६।८।२३।१५।१।३।२२।१४।८।२५।१३।५।१।१२०।१२।४
२३।१५।७।२६।१८।१०।१६।१८।१०।१५।१५०।१५३।१२६।६४।२९।१५२।६६।२४।१७।१२।४८।१२०।१३।८।७।२।८
१९०।१५८।३४।२८५।१२०।१५८।१२०।८।१४४।१८० एतत्तदेव फलं अस्माद्भैः २७ शेषं २५ एतत्संख्याकफलं २५ अ
ह्निः। ५ हृते २०० इष्टायसहितं २०३ इदं देवेष्टाय नक्षत्रभवं देवफलम् एवं समये वस्त्रथम हाशूद्रप्रमाणं श्येम

ह्यावेति वा इत्यथ वा द्व्याय सहितं जातं यत्फलं तत् । अष्टिर्द्वेष्टेन्द्र प्रेतेसुरर्षि स्वर्दशाश्च सुरिष्टिं दृशाः षोडशापि कह्निया

ती २१८ तयाहतो गुणितो यः स्यात्पृथक् हिआयेकसेनयुक्तं कार्यं तन्मनोभीष्टसमहाशृहद्वे तेषफलं स्यात् इत्य

र्थः ३ अथेष्टं दर्शयन्नाचार्यो ध्वजायायान्वदन्नायैवर्णपरत्वेन विहारनिवेशानन्नुपजात्याचाह ॥ आयाध्वजो धूम्रह

रिश्वगोखरेभध्वांक्षकाः पिंडे हृतेष्टशेषिते ७ ध्वजादिकाः ध्वजे सर्वदिशि मुखं कार्यं हरोग्रहे वेयामेन्द्र वेतथा प्रा

च्यां वृषे प्राग्यमे याम्ये गजे पश्चिमवायव्याउदक्पूर्वयमे विज्ञाहितः ४॥ पिंडे तत्क्षेत्रफले अष्टशेषिते अष्टभक्ते सति यदवशि

ष्यते तत्संख्यामिता आया ध्वजादिकाः स्युः ध्वजः धूम्रो सिंहो हरिः सिंहः श्वा कुक्कुरः गो वृषः खरो गर्दभः इभो

हस्ती ध्वांक्षः काकः ध्वांक्ष एव ध्वांक्षकः स्वार्थे कः यदाह विश्वकर्मा विस्तरेणाहते दैर्घ्ये विभजेदष्टभिस्तत

यच्छेषं समभेदाया ध्वजाद्यास्तस्युरष्टधा ध्वजो धूम्रो हरिः श्वा गो खरो भो वायसोष्टमः पूर्वादिदिक्षु वाषाना

ध्वजादीनामवस्थितिरिति सर्वदिशीति ध्वजाख्ये आये आगते सति सर्वदिशि दिक्षु तत्रापि गृहद्वाराणि

कार्याणि स्युरित्यर्थः हरौ सिंहाये पूर्वोत्तरदक्षिणात्तरदिक्षु द्वाराणि स्युः न पश्चिमदिशीति तथा वृषाख्ये आये

प्राच्यादिषु एव मुखं नान्यदिक्षु गजाख्ये आये प्राग्यमयोः पूर्वदक्षिणदिशोर्गृहमुखं कार्यं स्यात् यदाह श्रीप

तिः अष्टाहते गृहे क्षु चायाविषमाः प्रशस्ताः स्वस्थानगाः सर्वगतो ध्वजस्तु ध्वजो हरो वा वृषेत वृषो हि

नान्यत्र समाश्रितः स्यात् वसिष्ठोपि विषमायाः शुभाये वसमायाः शोकदुःखदाः ध्वजसिंहौ वृषो गजे

म॰
वाटी॰
१८०
180

ऐते गवि शुभप्रदाः वृषेन पूजिते न्यत्र ध्वजः सर्वत्र पूजित इति अस्यार्थः ध्वजः प्राग्वत् स्थित्यानन्तरं पूजितः पश्चात्परं तद्द्वा
वपि दक्षिणस्यामपि पूजितः तौ च गजे तौ ध्वजस्तिष्ठावा यो गजे उत्तरस्यामपि प्रशस्तो स्वस्थाने किं मृत यते ध्वजसिंह
गजाख्या आयाः पश्चिमायामपि पूजिताः किं न स्वावस्थित्या पश्चिमदिशि पर्व ध्वजस्तु सर्वत्रैव पूजित इति अनयोरी
त्यादि आया यत्रावस्थिताः स्युस्तन्नत्सैव दिक्षु द्वाराणि स्युरित्यर्थः अन्यग्ध्वजे द्वारं मध्यात् प्राग्पूर्वे द्वारावुदक्
स्याद्धि रदेव याम्यामिति श्रीपतयुक्तेः महेश्वरोपि सर्वद्वारहृद्ध्वजो वरुणादिग्द्वारं वह्निवाद्विः प्राग्द्वारो वृ
षभो गजो यमस्त्वैरणा याम्याल्वः स्यात् शुभ इति आया नोद्धयोजनमाह विश्वकर्मा वृषं सिंहं गजं चैव खेटकर्पट
कोटयोः द्विपः पुनः प्रयोक्तव्यो वापीकूपाराममेषु च मृगेन्द्रमासने दद्याद्ध्वजेषु गजोऽपुनः वृषं भोजनपात्रेषु
छत्रादिषु पुनर्ध्वजं अग्निवेश्मसु सर्वेषु गृहे वह्न्युपजीविनां धूम्रं नियोजयेत् म्लेच्छानेऽन्येच्छाद्विजातिषु ख
रो वैश्यागृहे प्राप्तो ध्वांक्षः शेषजन्मेषु च वृषसिंहौ ध्वजश्चापि प्रासादेषु रवे शुभम् इति श्रीवसिष्ठः गजाये
वा ध्वजाये वा गजानां सदने शुभे अश्वालये ध्वजाये वा खराये वृषभेऽपि वा उष्ट्राणां मन्दिरे कार्यं गजाये वा वृष
ध्वजे पशुसद्म वृषाये वा ध्वजाये वा शुभप्रदं गाव्यासद्वृषभः शस्तः पीठे सिंहः शुभप्रदः अमत्रच्छत्रवस्त्राणां
वृषाये वा ध्वजेऽपि वा पादकोपानहो काये सिंहाख्येप्यथवा ध्वजे उक्तानामप्यनुक्तानां मन्दिराणां ध्वजः शुभ
इति अथ ब्राह्मणादिपरत्वेन द्वारनिवेशेन उच्यते अथ वेति हि जातिनः ब्राह्मणादिवर्णविभागेन पश्चादिन

दिदिक्षु गृहद्वारं स्यात् यथा ब्राह्मणस्य पश्चान्मुखं गृहद्वारं क्षत्रियस्योदग्दिशि वैश्यस्य पूर्वस्यां शूद्रस्य या-
म्यां दक्षिणस्यामित्यर्थः श्रीपतिः भृगुः प्रतीचीमुखमग्रजानां उदङ्मुखं भूमिभृतां च सिद्धे विशां पूर्वमुखं च
दन्तं गेजन्तु शूद्रस्य याम्याननमामनंति इति टोडरानन्दे च्यवनः ध्वजेपरस्यां विशाणे राजतो सिंहे पुरद्वमुखे
गजे च शूद्रस्य याम्यां स्यवृषे पूर्वामुखं विशा इति ध अथ गृहारंभो विशिष्यकालनिषेदमुपजात्याह ॥ गृहे
शानन्त्रीसुखवित्तनाशो केन्द्रीज्यशुक्रे विबले खनीचे कते:स्थितिर्नो विधुवा स्वनीचे भे शत्रुःस्थिते ह्यष्टगा।
तेष्वनिःस्यात् ५॥ चेद्गृहस्वामिनो जन्मराशिवशाद्दुष्टे विबले निर्बले अस्ते अस्तंगते वा नीचे नीचस्थि-
ते वा शुक्रादिके ग्रहे सति गृहेशादिनाशः यथा सूर्ये निर्बले नीचस्थिते वा गृहेशस्य नाशः इंदौ चेदिनिर्ब-
ले अस्तमिते नीचगते गृहेशस्त्रीनाशः इज्ये गुरौ नाहशे सति गृहेशस्य सुखनाशः शुक्रे निर्बले नीचे वस्यस्तं-
गते वित्तनाशः यदाह श्रीपतिः रवौ गृहस्याग्रहिणी शशांके धने सिते देवगुरौ च सौख्यं विनाशमाया-
ति बले न हीने नीचास्थिते वास्तमुपागते चेति वसिष्ठस्तु नैवमेवाह नीचशत्रुगते जीवे शुक्रे वाथ दि-
वाकरे शशांके वास्तंगते गेहमतिनिःस्वप्रदं स्यादेतिइदमस्य स्याप्युपलक्षणं अत्रास्तंगतत्वं किं क्षितिज
सन्निधिकृतमस्तंगतत्वमुत सूर्यकृतं विवादितमिति उच्यते क्षितिजसन्निधिकृतमस्तंगतत्वं तद्दैनंदिनं न
स्वसूर्यादिसकलग्रहसाधारणं तस्मिन्विवक्षिते अस्तंगतत्वं विशेषेणानर्थकं स्यान्नैव वा शयेन वास्तुशास्त्रं

मु. पठ्यते श्रुतन्दोषोऽत्र न ग्राह्यः श्रुतिदैवसिकोऽब्धयैः नाम्नदोषाः सदा धन्देन मैत्रे ज्ञस्य नीवृतेति अन्नस्य वेदस्यक
वाटी. त्रितिति विधुवास्तनो भे यत्नदात्रेदिनवेदस्तद्धि पूभे यन्मृहस्य विस्तारायामव शाङ्गत्य त्रभेत मृहभे तस्मिंश्च रश्मि
१८(तेसे मखेस्थितेसति कर्तृगृहनिर्मातुस्तस्मिन् गृहेस्थितिर्निवासो न स्यात् पृष्ठगते वा विधुवास्तनोभे सति व
181 नि: उक्तं च वास्तुषणसे क्रूरं चन्द्रस्य वास्तोः स्वस्थाग्र पृष्ठेन यास्यते इति श्रीपतिनाप्येतद्वेदस्य फलमुक्तं तत्पाकवे
नेव गृहं प्रवेश्य ऊर्ध्वादमेतत्र न जानकर्ता पतंतिवोन्यानि वृषपृष्ठसंस्थेयत्नेन तस्मादिदमत्र वितर्कमिति पूर्व।
स्थितत्वं लग्नवशात्केचिद्व्याचक्षते: यथाह: मखेगृहेकर्तृर्विलग्नस्य स्वन्द:पुरःस्थितो भवति दक्षिणमुखे
गृहे वामग: पश्चिममुखे तत्पृष्ठग: उत्तरमुखे तद्दक्षिणग: एवं दधामस्य क्षेत्रदोदक्षिणमुखे गृहे सेमख:प
वेमखोऽस्वापिदित्तपृष्ठगतत्वं सेमखत्वं च ध्येयं तत्राद्यौ दक्षिणवामगत्वं वेदस्य समीचीनत्वं स्पष्टं: रत्नमा
लाटीकाकारो महादेवस्तु दिग्द्वारभक्रमेण संमुखादिवत्स्य निव्याख्यानात यथा गृहद्वारे यस्यादिं।
पितिविधिमितत्वं हि गृहं तत्रपृष्ठगृहारंभो न कार्य इति अर्थाद्दिग्दलवशेन वामदक्षिणयोश्चन्द्रे गृहारंभस्य मु
खेन कार्य: यदाह श्रेष्ठ शांभ:धनलाभ:प्रवास:स्यादापृष्ठेशोभमेयं क्रमात् दक्षाग्रवामपृष्ठस्य गृहेभेतानि
शाके इति केचित्तु सूर्यस्यैवमेवफलमाहु: यदाह मूलशोभेवभानाव्यपितष्ठैवस्यादपि केवनतदन्ते यन
लाभो मतिर्व्याधिर्वित्तनाशो विलोमतइति नदंतरे विदिक्षु विलोमत ईशानवायव्यनैऋत्याग्नेयदिक्षु क्रमे

णायनलाभोमरणेव्याधिरविनाशःफलंस्यादित्यर्थः इदंदिग्द्वारनक्षत्रवशेनवक्तफलनतल्लग्नायत्वा
हस्तनक्षत्रविषयं यत्रकेवलमपोभनागृहायलग्नेऋक्षेषुयत्रऋक्षेवचन्द्रमाः सकालसम्भवोप्ययंक्र
त्रिकादिक्रमएव वामदक्षिणभागेनप्रणसंक्रांतिकारके अग्रपृष्ठेनदानबंधयदीक्षेक्षयस्तात्मनः ।
ऋक्षंचंद्रमावास्तोस्यअग्रपृष्ठेनयथास्यतेइति सूत्रैवंसाधसफलमभिधायव्ययकथनपूर्वःसमशा
कमानेनसफलमुपजात्याह ॥ अनागतंष्टव्ययईरितोसौध्रुवादिनामान्तरयुक्तपिंडः नष्टागुणोविद्ध
भूतांतम्भूणसंख्याभवेयुर्नशुभोनकोत्र ८॥ आगुक्तदिशाकल्पितेनयद्गृहेनतगौरवष्टभिस्तष्टंभक्तावशि
ष्टंव्ययईरितः यथारोहिणीमनागतंष्टंषष्ठयंभवव्ययःअसौव्ययः ध्रुवादिनामान्तरयुक्तध्रुवादी
नांनामान्यपूर्वैवबक्तति यत्संख्याकानिदिक्षुद्वाराणिविकीर्षितानितदनवधेनयदागतंध्रुवादिगृह
नामतदक्षरसंख्यायायुक्तः ततःसपिंडःआगानीनापिंडःयुक्ता गुणोस्त्रिभिस्तष्टोभक्तावशिष्टपकादिस्त्रिषा
षोणेष्वमराजसंतकाखयोगास्तुः अत्रगृहावंभेष्टंनकोयमाख्योशकोनशुभः अत्यादिद्राजानोम
भफलदोयताह्स्रीपतिः यिसंख्यात्रिभक्तेवसुभिश्चयः स्यादङ्कायमनेव्ययमालयमते वशात्रिनेते
त्रफलेगृहस्यध्रुवादिनामान्तरमिश्रितेच त्रिभिर्विभक्तेकमशोयाकःस्यादिन्द्रायमोभूपतिरेतकोसते
इति वास्तुशास्त्रेपिमूलराशौव्ययेविशेगृहनामाक्षरैःपूर्वः पुनर्हरेत्रिभिर्भागंयक्षेषंसोंशकोभवेत

मु.
वाटी.
१८२

182

इन्द्रायमस्त्रराजास्याद्यमांशोनैववामृतइति मूलवाषिदेवत्रफलं, ८ अथविवक्षितशालाधुवान्यनेप।
यावकात्विनाउद्गभाह ॥ दिक्पूर्वादितःशालाधुवाभेहोकृतागजाः शालाधुवांकसंयोगःसैको
वेश्मधुवादिके ७॥ पूर्वादितोदिक्षशाब्दादिषुचतसृषुदिक्ष्विमेशालाधुवाःस्युःयथा प्राच्योहाति
विकीर्षितेशालाधुवांकयकः १ दक्षिणस्यांहो २ पश्चिमायांकृताः ४ उत्तरस्यांगजाः ८ अथदिक्रतेन
यावेत्तिहासएकोहौत्रीणिचत्वारिवाविकीर्षितानितावन्तांशालाधुवकानांयोगःकार्यः सैकःयक

१	ऽऽऽऽ	५	ऽऽ।ऽ	९	१३	ऽऽ॥
२	।ऽऽऽ	६	।ऽ।ऽ	१०	१४	।ऽ॥
३	ऽ।ऽऽ	७	ऽ॥ऽ	११	१५	ऽ॥।
४	॥ऽऽ	८	॥।ऽ	१२	१६	॥॥

गुणकःसन् धुवादिकेवेश्मगृहस्यात् अत्रोपपत्तिर्नीलकंठगुरुत्वर
णाश्रमादात्तुउच्यते यथाश्रीलावत्यः गुरोरधोलघुःस्थाप्यःपुरस्ताद्वद्ध
वान्न्यसेत् गुरुभिःपश्चिमंपूर्वंसर्वलघ्ववधिर्विधिः यद्यपिसामान्यतो
यस्मिन्कस्मिंश्चित्प्रस्तारेसंभवति तथापिगृहेष्वदिग्ज्ञानाविद्यमानादिह्येवज्ञानलंघनाशस्यांकेदिशांत्ववव
तिष्ठाचत्वारएववर्णाःस्थाप्याःततोगुरोरधोलघुःस्थाप्यइतिविधिःकार्यःतत्रप्रथमातिक्रमेकरणाभा
वादाद्यगुरोरेवाधोलघुःस्थाप्यइतिविधिःकार्यःतत्रप्रथमातिक्रमेकरणाभावादद्यगुरोरेवाधोलघुः
स्थाप्यःएवमग्रेपि गुरुलघुस्वरूपोपपत्तिरत्राकेरसानत्वाद्विसर्गांतोदीर्घोगुरुःपक्षद्वयःवापदांतेत्व
सौस्वत्रकोत्रेयात्पामात्हकोलघुत्तः गुरुर्वक्रःलघुऋजुःमामात्रकोलघुरितिश्रमो गुरुवक्रोलघ्वा:

यथान्यो गुरुर्व्यतिरिक्तो लघुर्मात्रिक एकमात्रः ऋजुः सरलः ऊर्ध्वं दण्डाकृतिर्लेख्यः यथा तत्र एणेश्वक्रारो
यथा ऽत्र दिशा चतः षष्ठ्या क्रमेण लघुस्थाने ऽलिन्दः गुरुसमाश्रिते प्रदक्षिणे गृहद्वारादलिन्दं देशषट्कं दार
ति गृहभेदाः स्युरिति शेषः अलिन्दः अलिन्दशब्दे न शालाभित्तौ वीथ्यां यथा गमतिका जलकाष्ठतो गतं
सम्मुखो क्रियते सा शेषे स्युस्त्वलानन्दः इति शालाख्यमितिमहादेवः अथ प्रथमेणालिन्दाव हि द्वारे अथ को
पके ऽस्त्यमवः तत्र चतुर्गुरोः प्रथमभेदस्य लघ्वभावादि द्वाराभावाद् इह ध्रुवं स्वतन्त्रं गृहं कोष्ठीसह शस्यात् अ
शेषेषु पंचदशसु भेदेषु लघुस्थानावस्थित्या ततद्दिग्द्वाराणि स्युः तत्र प्रथमं द्विनापि प्रस्तारे ऽलिका यदे
न शालाध्रुवानानयति स्म यथा एकस्मिन्नेव द्वारे विवक्षिते पूर्वदिशि शालाध्रुवांकः १ एवं दक्षि
णदिशि चापि २ पश्चिमदिशि ४ उत्तरदिशि च ८ उत्पद्यते तो ऽष्टैतेन चतुर्दिग्द्वारतानार्थं प्राप्य
यद्यद्दिग्द्वारे स्यात् तत्तद्दिक् शालाध्रुवयोगः कार्यः यथा पूर्वस्य पश्चिमायो द्वारे भोषे शालाध्रु
वौ ।१।४। अनयोर्योगः ५ सैकः ६ एवं पूर्वदक्षिणोत्तरदिशि द्वारे शालाध्रुवांकयोगः ११ सैकः
१२ प्रस्तारे लिखितक्रमेण उत्पद्यते उपलभ्यते ध्रुवादिसंज्ञास्तु चतुर्गुरु प्रस्तारे समारभ्याक्ताः तत्र
चतुर्गुरोः प्रथमभेदस्यादिग्द्वाराभावेन गणनाभावात् तस्याग्रसंख्याशून्यत्वात् समभूदिस्येकोयोगः कार्यः
सर्वत्र यथा पूर्वपश्चिमयोः ६ कांतारव्ये गृहे ज्ञाते एवं पूर्वदक्षिणोत्तरदिक्षु १२ एतदाख्ये गृहे दिक्

म.
वारी.
१८३
184

तद्रूपे १८ विजयाख्यं गृहं। अनयैवोक्तं दिक्षु पूर्वादितः स्मादि ८ अथैवं विवक्षितध्रुवानयनमभिधाये
दानीं ध्रुवादीनां नामान्तरसंख्योपयोगं वक्तुं छन्दसाह ॥ निष्क्रौ [illegible] गोत्रदशकेन नामान्तरत्रयम् भ
द्रा [illegible] विशेषहीनं गेहाय: ४ दिक्षु पूर्वादितः स्मादिनायके शमध्रुवादिसमागतं तस्य पालाध्
वाकसंयोगा: सैकरस्त्रककदिगाशसंख्यामवधारयेत्‌ सा चेत्संख्या पंचदशी द्वादशी अष्टमी षोडशी नवमीच।
काटशी चतुर्दशी वा स्यात्तदा गृहं नामान्तरत्रयात्मकं स्यात्‌ यथा १५।।२।८ ९।।२।। ।१४ अत्रैवोप्येवान्त
राणि पुनः शेषसंख्या प्रथमा द्वितीया वा चतुर्थी पंचमी षष्ठी दशमी तृतीया त्रयोदशी वा स्यात्तदा गृहं नामद्वयो
अन्तरद्वयात्मकं स्यात्‌ यथा ।।२।४।।५।८।९।।३।।२ अत्रैव चतुरपुनः सा संख्या सप्तमी स्यात्तदाद्य यस्मान्
न्तरं गृहं नाम यथा ७ चत्वार्येतानि एवं त्रयं तस्य यद्येषु ध्रुवधान्यायतनगणेनामूलमिनिनात्र मूलवाम
समानाधिकस्योपन्यास: ४ अथ तेषां ध्रुवादीनां षोडशगृहाणां नामान्यार्यागीतिच्छन्दसाह ॥ ध्रुवधा
न्यजयनन्दाः खरकान्तमनोरमसुमुखदुर्मुखोग्रं अहिततथनदनाशो वक्रांद्रविपुलविजयाख्यं स्यात्
आर्यागीत्याख्यं छन्दः तल्लक्षणं वृत्तरत्नाकरे आर्याप्रथमार्धे यदि गुरुणैकेन निधनेऽधिके इतरेतद्वत्रि
खिलं यदीयमुदिते यमार्यागीतिरिति यथा ८।८।८८।।८।।८।।।।८।।८८। पूर्वार्धे उत्तरार्धे ॥ ८८
।।८८८८।।।।।२।।८८। अत्रार्यासामान्यलक्षणमप्युक्तमन्येयं विशेषलक्षणसामान्यलक्षणाधीन

१०

नात् निधनेप्रांतेध्रुवेत्यादिपद्येस्पष्टार्थमेवतथापिविविच्यते यथाध्रुवधान्येजयनन्दाविति चेमते
तरयोगद्वंद्वः खरकांतेत्यादिसमाहारद्वंद्वः उग्रेक्रूरेश्रहितेविपुलाख्येविपुलविजयाख्येमिति
समाहारद्वंद्वः ध्रुवमूर्ध्वमुखेप्रथमेगृहे ऽऽऽऽ धान्येपूर्वद्वारेद्वितीये ऽऽऽ जयेदक्षिणद्वारेऽ
ऽऽतृतीये नन्देशाग्दक्षिणद्वारेचतुर्थे ऽऽ खरेपश्चिमद्वारेपंचमे ऽऽ।ऽ कांतेशाकप्रलग्द्वारेष
ष्ठे।ऽ।ऽ मनोरमेदक्षिणपश्चिमद्वारेसप्तमे ऽ।।ऽ सुमुखेशाग्दक्षिणपश्चिमद्वारेष्टमे ।।।ऽ दुर्मुखे
मन्तरेनवमे ऽऽऽ। उग्रेक्रूराख्येपूर्वोत्तरद्वारेदशमे ।ऽऽ। अहितेविपुलाख्येदक्षिणोत्तरद्वारेमेकादशे
ऽ।ऽ।दनदेपूर्वदक्षिणोत्तरद्वारेद्वादशे ।।ऽ। नाशेनयाख्येपश्चिमोत्तरद्वारेत्रयोदशे ऽऽ आक्रन्दा।
ख्येआग्नेयपश्चिमोत्तरद्वारेचतुर्दशे ।ऽ।। विपुलाख्येदक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारेपंचदशे ऽ।।। विजयेच
तुर्दिग्द्वारेषोडशे ।।।। इतिनन्वध्रुवाद्यद्वारसंख्याज्ञानेनप्राकरणेनैवोक्तातत्किंपुनर्ध्रुवादीनांनामग्र
हणेनउच्यते नामसहशफलसूचनार्थंतदुपायात्तनमन्यथाद्वारानंतरेणध्रुवाद्यद्वारसंख्यायोगे
उक्तेकोहपानोगृहाणांविधिनिषेधोवानतिष्ठीयेत तस्माद्येषांशुभफलदानिनामानितेषांगृह
णेग्रहणंयेषांवाशुभंफलंतेषांत्यागोविधेयइतिनिष्कृष्टोर्थः उक्तंचवसिष्ठेन ध्रुवसंज्ञेगृहेनायेयम
धान्यसंज्ञकेपदे धान्येधान्यप्रदंतृणांजयमाहिजयप्रदे नन्देस्त्रीहानिदंनन्नेखरेसंपद्विनाशनम् ॥

मु.
वाटी.
८४
१८५

पुत्रपौत्रप्रदं कोणं स्त्रीप्रदं स्यान्मनोरमं ऋणवह्निभोगरोगार्त्तं तेउमृत्युविभवप्रदं सर्वदुःखंप्रदं कूवं विप
त्तं शत्रुभीतिदं धनदं धनदं गेहं तत्वं सर्वदत्वप्रदं श्रीकान्तं शोकजनं विपुलं श्रीयमः प्रदं विपुलं
नामसदृशं धनदं विजयाभियमिति ॥ अथ केषांचिन्मतेन गृहस्यायादिनवकमयजातिकापथ्याव
न्यामाह ॥ पिंडे नवांकाग गजाग्निनागनागाब्धिनागैर्गुणिते क्रमेण विभाजिते नागनगांकु
र्यनागैर्हृते तिथ्यर्क्षेलवभानुभिश्च ९ ॥ आयेवारांशकोद्रव्यमृणमर्क्षतिथिर्युतिः आयुश्चायगृह
शान्नरस्य गृहभेशमतिष्ठदं ॥ पिंडे क्षेत्रफलेन नवधा स्थापिते क्रमेण नवादिभिरंकैर्गुणिते क्रमेण च नाग
तिथिभिरंकैर्भक्ते सति यच्छेषं तदायादिकं स्यात् यथा क्षेत्रफलं नवभिर्गुणितं अष्टभिर्भक्तं शेषमायः
स्यात् पुनर्नवभिर्गुणितं सप्तभिर्भक्तं शेषं वारः पुनः षड्भिर्गुणितं नवभिर्भक्तं शेषमंशकः पुनरष्ट
भिर्गुणितं द्वादशभिर्भक्तं शेषं द्रव्यं स्यात् पुनस्त्रिभिर्गुणितं अष्टभिर्भक्तं शेषमृणं पुनरष्टभिर्गुणि
तं सप्तविंशत्या भक्ते शेषमृक्षं पुनरष्टभिर्गुणितं पंचदशभिर्भक्ते शेषं तिथिः पुनस्त्रि
भिर्गुणितं सप्तविंशत्या गुणितं शेषा युतिर्योगो विष्कंभादिः पुनरष्टभिर्गुणितं क्षेत्र
फलं षष्ठ्यभागुणितं १२० भक्तं शेषमायुः स्यादिसंख्यं नवभागेः २०३ नव गुणिता
१९ २१ अष्टभक्तो लब्धं २२० शेषमितं स्वायोजानः पर्वसंख्यानीता ३ मावाराः

गुणिते

९	आयः	८
९	वारः	७
६	अंशाः	१२
८	द्रव्यं	८
२	ऋणं	२०
८	ऋक्षं	१५
८	तिथिः	२०
८	युतिः आयुः	१२

शेषकाः ५८२४ ४ अरणे ९ ऋक्षं ४ रोहिणी तिथिः ४ चतुर्थी योगः २ प्रीतिः ७ आयुः ९४ उक्तं चन्द्रगो-
कलेष्टगुणाष्टनागगजलधिव्याले ६।५।६।८।७।१।८।८।७।८।४।८ हृतेभूफलनागाङ्कदिवाकरासभतिथी
योगैः स्वसूर्यैर्भजेत् आयं वारमृक्षांशार्कं पंचस्थानातो तिथिर्वितयेद्योगो वायुरितीह शेषकपदे भागोक्ते
तेतिकैरिति वसिष्ठादिभिस्तु षडेते निर्दिष्टाः यदाहुः विस्तारायामगुणितं गृहस्य पदमुच्यते तस्माद्ध
नाङ्कनागपक्षवासवारामनवांशकाः गजरामाङ्कवस्वङ्कऋक्षाभिर्गुणितान्यतः सूर्याद्याब्दहतेभ्यश्च
कविभक्तादवशिष्टकाः संपूर्णाः शुभदास्तेते स संपूर्णास्तु निष्फला इति पदे तेन फलेऽस्य यनेऽरणे
ऽयपतिः शुल्कान्तोभाजकान्तो वस्यायामप्रष्टाङ्केव वाराः सप्तैव प्रोक्तानेव पुनरणे नक्षत्राणि सप्त
विंशतिः तिथयः पंचदश योगाः सप्तविंशतिः परमायुर्विंशत्यधिकशतमिति अथैषामायादीनां श
योजनमुच्यतेऽस्माभिः आयस्तावत् विषमायः शुभायैव समायः शोकदः स्वदः इति वसिष्ठोक्तेः वारा
णां च सूर्यभौमवाराः शोकदाः सदा वह्निभयप्रदः शेषग्रहाणां वाराः सर्वेऽभीष्टसिद्धिदा इति प
ञ्चाङ्गगणितेन नागताभौमवाराः सोपि निंद्यः तद्राशी मेषवृश्चिकौ तनिन्द्यौ तदेशाय अस्मिकास्मिंस्त्विह गृहे
मेषवृश्चिकनवांशावपि निंद्यौ एवमन्यग्रहयोरपि शुभनवांशानां च गृहस्यागतेभ्यः न तु हि राश्यात्मके
यदि नवांशावशान्नक्षत्रानुक्तसर्वत्र गृहइतियथा कृत्तिकाहिरण्यात्मिकानेत्रे कावशेषेमेषः स्यादिशे

मु.
वाटी.
१८५
185

षेवृषः सिंहोऽपि द्वितीयाधिके शेषे मिथुनमन्यथा वृषः पुनर्वसौ वसौ शाकत्रयं यावन्मिथुनेऽन्यथा कर्कः
एवमुत्तरफाल्गुन्यादिषु द्विद्विपादात्मकेषु ऊहनीयं विद्वद्भिः नन्वसन्दिग्धेषु एकपादात्मकेषु स्वाश्विन्यादि
षु यत्नशोयोऽस्य यत्नाधिक गृहे हृष्टे निर्धनाय ऋणाधिकमिति नन्वेतस्य वियस्त्वदाति पत्राशशत्तराप्तेति
कृत्तदा नियतात्वात्तारकात् सर्वथा नियतत्वशङ्का विवर्ज्यात्तारकाभवनं निर्माणमात्रवशदे उवैन्नत्वात् नगोमे
हाद्दुःखमागन्वाधिभाग्यमेवेत् अयमर्थः गृहनक्षत्रादिनं भेयत्संख्यं तन्नवभक्तं अवशिष्टतारा विपत्ताराधिक
सुखेनदानिष्टा स्वदिने गृहारम्भं न कुर्यात् अन्यस्मिन्दिने शुभताराशु गृहारम्भं कुर्यादित्यर्थः इति केचित्
अपरे तु गृहकर्तुर्नाम नक्षत्राद्गृहभं गणयेत् नवभक्तमवशिष्टे विपत्ताराधिके स्यात् तदा तद्गृहे स्यानिष्टमन्त्या।
याशुभमिति यदाह कश्यपः देहेऽङ्गः खेत्तृतीयस्थं पंचमस्थं यशः क्षये आयुः क्षये सप्तमस्थं कर्तृमाद्य
दिसप्तमिति वास्तुशास्त्रेऽपि गृहभान्स्वामिभं गणयेत् भक्तैव नवभिः पुनः यच्छेषं सा भवेत्ताराः सत्रपं
च विभाषमेति यदा तु गृहकर्तुर्गृहस्यैवैकं नक्षत्रं चेत्स्यात्तदा शुभमशुभं वेति निर्णयं स्पष्टमाह अथेति
गृहेशो गृहस्वामीन स्य ऋक्षं नक्षत्रं शोभनं प्रकारेणानीतं वभं गृहभं तयोरेक पादयोरेकमेव चेत्स्यात् तद्गृ
हकर्तृमृत्युप्रदं मरणकारं स्यात् यदाह वसिष्ठः गृहस्वामिनोऽपि त्वेकांघ्रि संस्थं चेन्निधनप्रदमिति नियने
मरणं यद्यो केयं दोषः ननु भिन्नराशि वेतद्दोषस्याविहाय प्रकरणान्त्वात् केचिदन्यदपि प्रयोज।

तमुक्तं यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये त्रिभिस्त्रिभिर्मैत्रपञ्चमनिकृत्त्रिकोणे चैकथं द्विद्वादशे त्रिधनातिशोकः म
त्रौ भयं राजभयं च मृत्युः स्युर्विश्वासमध्ये न च भेदाः इति गृहभवनाद्दाशिनानेपि प्रयोजनमाह स
पत्र राशिकूटादिकं सर्वं दम्पत्योर्विचिंतयेत् नैः स्वद्विद्वादशेनूनं त्रिकोणे न धनपात्यता षष्ठाष्टकेन
धनं साहाय्यं यमध्यमं स्मृतं षडष्टकं भद्रशोकागेहे तत्कालं राशितरति ध्यायेद्वादशाहितीयस्त्यादि
के अन्यद्राशिकूटप्रभेदा वर्णेव वश्यमित्यादिकाविवाहप्रकरणे ज्ञाप्ये यः सर्वं पदोपादानात राहस
मरसन्ध्यामङ्गणयोन्यादिके पुनः तेषं न्यातिष शास्त्रात्विद्धमित्यत्रनोदितमिति वास्तुशास्त्रान्ते
प्य यत्र त्रिकादि शुद्धि राशि शुभेषु राशिनिर्णयो वास्तुशास्त्रे अश्विन्यादित्रयं मेषसिंहे शेषं मयाच
येमूलादि त्रितयं चाप शेषेषु नवनायरति शेषेषु भे पु रोहिण्यादि षनवत्र योजने याः यथा रोहिणी
मृगयोर्वृषः आर्द्रापुनर्वसोर्मिथुनं पुष्याश्लेषयोः कर्कः एवं हस्तादौ द्विके च वणादौ द्विके च क
न्याधा मकरधा कुंभराशयः स्मृतास्तथा अयं च पत्तो वास्तुशास्त्रे न दोषा न जे च राशिकूटे नाडीवेधो
न दोषाय उक्तं च चिंतामणौ सर्वमेव कथास्वेव गृहे तत्स्वामिनोरपि परस्परं मित्रयोश्च दकनाडी च
दोषस्य तदिति तिथिप्रयोजनं तिथ्यानयने प्रकारेण एवं च वास्तुशास्त्रे घ्राकाहतेध्वे च फलेत्रिं शाद्भावशे
षके तिथिप्रतिपदो नेया दर्शे रिक्तां च वर्जयेत तत्र न्यायतः शुभाशुभप्रकरणोक्तं उप योगवर्जनं च

मु०
वा०टी०
१८९
186

योगानां प्रयोजनं स्पष्टमेव यन्नाम्ना तं कालं कालं शृङ्गस्थितिरिति ॥ अथ यच्च हस्तादिगणनया वेधफले
क्रियमाणे आयव्ययांशकादि नोपलभ्यते तत्रापि शल्यादिकं निर्दिष्टं संशोध्य वा वेधफलं साध्यं परा
दृभीमपराक्रमः कस्मान्नाद् गुणं वेन दंशल्यादि प्रदायहीनावा वेधफलं गणितेन प्रसादये दिष्टसिद्ध्यर्थे
मिष्टानामायव्ययांशकानां सिद्ध्यर्थे अत्र ह्नात्रिति वेधं प्रदेशफलानयने लीलावतीप्रभृति ज्योतिर्ग्रन्थ
शुद्धिष्टव्या १२ अथ गृहारम्भे वृषभवास्तुचक्रं शालिनीभ्यामाह ॥ गेहाद्यारम्भेऽर्कभाद्वत्सशीर्षे रामैर्दाहो वे
दभैरग्रपादे शून्यं वेदैः पृष्ठपादे स्थिरत्वं रामैः पृष्ठे श्रीर्युगैर्दक्षकुक्षौ १३ लाभो रामैः पुच्छगैः स्वामिनाशो वे
दैर्नैःस्वं वामकुक्षौ मुखस्थैः रामैः पीडा संततं चार्कधिष्ण्याद्दस्रैः शृङ्गैर्दिग्भिरुक्तं समत्वम् १४ ॥ गेहं शृङ्गमा
दिशाहे न प्रासादादि तदारम्भे सति अर्कभान्तद्याक्रान्तनक्षत्रात्रामैस्त्रिभिर्भैर्वत्सस्य वृषस्य शीर्षस्थितैः स
ह्निदाहः फलं स्यात् ततो वेदभैश्चतुर्भिरग्रपादे पुरःस्थितपादद्वये स्थितैः शून्यं जनवासशून्यं स्यात् ततश्च
तुर्भिर्भैः पृष्ठपादद्वये स्थितैः स्थिरत्वं गृहकर्तुः ततो रामभैः पृष्ठस्थितैः श्रीः स्यात् ततो युगैश्चतुर्भिर्दक्ष
कुक्षौ स्थितैर्लाभः ततस्त्रिभिः पुच्छगैः स्वामिनो गृहकर्तुर्नाशः ततो वेदैश्चतुर्भिः वामकुक्षौ स्थितैः नैः
स्वं दारिद्र्यं ततस्त्रिभिर्मुखस्थैः गृहकर्तुः पीडा संततमनवरतं स्यात् उक्तं च ज्योतिषरत्नाकरे प्रकाशे वास्तु
चक्रे प्रवक्ष्यामि यथाव्यासेन भाषितं यद्दृष्ट्वा तेन भान्यत्र आदौ शीर्षेऽभ्यसेत् केचित्तत्र क्रमशोऽग्रपादे स्यान्नव

शी	३	दाहः	
पाद	४	शून्य	
पृष्ठपादे	४	श्रीस्थिरत्वं	
दक्ष	४	लाभः	
पुच्छ	३	नाशः	
वक्ष	४	दारिद्र्य	
मुख	३	पीडा	

नाडिपश्चिमेपृष्ठे च त्रीणि ऋक्षाणि ऊर्द्धे च वा दक्षिणे पुच्छे च त्रीणि ऋक्षाणि ऊर्द्धे च वा
रिवामतः मुखे भत्रयमेवं सुरष्टाविंशतितारकाः शिरस्ताराभिदाहाय पृष्ठे हानौ सोग्रपाद
योः स्थैर्यं स्यात् पश्चिमे पादे पृष्ठे वै वै धनागमः ऊर्द्धे च दक्षिणे लाभः पुच्छे च स्वामिनाशने
वाम ऊर्द्धे च दारिद्र्यं मुखे पीडा निरंतरमिति पितामहानंतवर्णाश्रपितृविद्वदेवदाग्नियुग
ग्निवेदत्रिकेषु भानोः शाणिभे गृहेषु दाहविनाशाः स्थिरतार्थनश्रीः शून्यंवदारिद्र्यमितियोक्र
मेणेति तथैतस्य चक्रस्य प्रकारांतरेण निकृष्टमर्थमाहुरेवेति अर्कर्क्षे यस्मात् सफलं तेनादिभिर्दशभिर स
फलमर्क्षेस्यादिति निकृष्टार्थः उर्क्षं च रविभात्सप्तदशहानि शुभान्येकादशाष्टमात् दशशेषाण्यनिष्टा
नि सामिभिजिहृषवास्त्वनिशेति एवं सविस्तरमार्किस्मृलवामानेशाथात् ।४ वृषमेरवचन्द्रमासेकेनत्रा
चादिदिक्षु द्वाराणि गृहनिर्माणं तत्राणि च सूतिकागृहनिर्माणं एवं शाम्रहूर्तश्च सगपरयाह ॥ ऊर्मे
के फाल्गुने प्रागपरमुखं गृहं श्रावणे सिंहकर्कयोः पौषनक्रे वयाम्योत्तरमुखमसदनं गोजगे कर्के च पौषे
मार्गे जूकालिंगमङ्कर्वर्षे च कुम्भसातिवसलैके शुभ्यस्मूतौ गेहं तदितरा होमविधिभयात्तत्रपातः प्रव
णः १५ ॥ ऊर्मे कुंभे स्थिते सूर्ये फाल्गुने च मासि प्रागपरमुखं गृहं प्राग्गुरुं पश्चिममुखं च गृहं सत् शुभ
फलदं कार्यं स्यात् अत्यर्थः श्रावणे मासि सिंहकर्कसंक्रांत्योः प्रागपरमुखं गृहं स्यात् पौषमासे नक्रेम

मु॰
वा॰टी॰
१८८
187

कर्के संक्रान्तौ वैशाखपरत्वं गृहं स्यात् मृगगोज्ञगे वृषे मेषगे सूर्ये राधे वैशाखे माघे चैत्रे तथा मार्गशीर्षे
मासि जूकालिगे तुलालिवृश्चिकगते सूर्ये सति याम्योत्तरमुखं सदनं दक्षिणमुखं मन्दिरामुखं च सदनं स्यात्
यदाह नारदः गृहसंस्थापनं सूर्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं ध्रुवं कर्कटे
शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्धनं कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनवर्धनं कार्मुके च महाहानिर्मकरे स्या
द्धनागमः कुंभे च रत्नलाभः स्यान्मीने सद्मभयावहं इति चन्द्रमासानाह श्रीपतिः शोको धान्यं मृति
पशुहृतिं द्रव्यवृद्धिर्विनाशं युद्धं भृत्यक्षतिरथ धनं श्रीश्च वह्नेर्भयं च लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति भवनारंभकर्तु
क्रमेण चैत्राद्येष्वमुनिरितिफलं वास्तुशास्त्रादिष्टमिति अन्यच्च आषाढवैशाखपुष्योर्जमाघज्येष्ठेन
याम्ये शुभप्रदे शून्ये निकेतनानां च घटनं नृपाणां योगीश्वराचार्यमतेन शस्तमिति सतेनेति पदच्छेद
श्चैत्रसौराणां च मासानां महान् शुभाशुभफलभेदेन विरोधः अत्र चिकीर्षितगृहद्वारानुकूलरविसं
क्रमसत्त्वे चिरमासेष्वपि वैशाखादिषु गृहारंभः कार्य इति विरोधाभाव इति पितृचरणाः तत्र द्वारनि
यममाह श्रीपतिः कर्किनक्राहरिकुंभगतेर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि तौलिमेषवृषवृश्चिक
याते दक्षिणोत्तरमुखानि च कुर्यात् अन्यथा यदि करोति तदा व्याधिशोकधननाशमश्नुते मीनचा
पमिथुनाङ्गनागते कारयेन्न च गृहं च भास्करे इति नवज्ञे भार्के सहिते श्रावणे मासि नाह श्यामे च गृह

मृत्कांडेनोः एवं मकरार्कसहिते पौषेपि श्रुतेनैव वृहत्तनारदसिंहेन तस्मात् एवं गृहं मेषवृषार्कसहिते नैव शाखेस्स
न् मलाद्यधिकसहिते माघशीर्षमासे तथैव गृहं स्यादित्यर्थः अथात्र सौराणां चान्द्राणां च मासानां निष
धर्म्मणादिति मैयशृहाद्यारंभे नैव भवति यदुक्तं व्यवहारोच्चये निषिद्धेपि ऋक्षे शस्यानकूल शुभे
दिने तृणदारुगृहारंभे मासदोषो न विद्यते इति जगन्मोहनेपि पाषाणस्यादिगृहातिरिक्त निषिद्धमासेन का
र्येत् तृणदारुगृहारंभे मासदोषो न विद्यत इति अत्र केचन नियतदिक्कूटगृहारंभे सर्वदा कालदोषो न
प्रवर्तत इत्याहुः तन्न वचनाभावात् किंच दिक्कूट जलनाशः स्यादित्यनियतदिक्कूटगृहस्य विवार
कोदिसन्निवेशाभावात् अथ गृहनिर्माणनक्षत्राण्याह ध्रुवेति ध्रुवाणि मृदूनि च प्रसिद्धानि वरुणः
शान्तभे स्वाती प्रसिद्धा वसवधनिष्ठा अर्कोहस्तः पुष्यश्च शुभेषु गृहनिर्माणं सत् शुभफलदं यदाह गर्गः
स्वात्रेपि च रोहिण्या पुष्यमैत्रकरद्वये धनिष्ठाहितये पौष्णे गृहारंभः प्रशस्यत इति अत्र वाक्ये मृगात
भिधाने तदुक्तिर्मेहेष्टव वाकालोपवेनेन प्रारंभो भवनस्य वारुणमृदुस्वात्यर्कपुष्यध्रुवैर्वसवर्द्धणंतु
नेरिति अथ सूतिकागृहनिर्माणे विशेषमाह सूतिगृहमिति अदितिपुनर्वसौ सूतीगृहं सूतिकागृ
हनिर्माणं शास्त्रशास्त्रं इति वक्ष्यमाणं स्यात्रनपुंसकत्वेन संबन्धात् तथेति तत्र सूतीगृहे द्वारभित्तिपि भ
यः श्रवणाभिजितोर्नक्षत्रयोः ध्रुवेषाः शास्त्रः उक्तं वशीपतिना पुनर्वसौ च सूतिकागृहस्य निर्मितिः शु

मु॰
वारी
१८८
198

भा विंशतिविलम्भांतरे विंशतिविनाडिका विलम्भे श्रवणः तयोरंतरे मध्ये वर्तिनि नक्षत्रसमुदायेऽस्माङ्कः
तत्र अमत्सद्भाग्ये विंशतिविभाहिरूपे युक्तेवेवं ब्रूयात् तस्मात् हि विंशतिरभिजिन्नक्षत्रे श्रवणांतरे मध्ये विंशतिविलम्
तावयेऽस्त्येव सप्तमी विभक्त्यधिकरणेवोध्येति श्रेतरूपदोक्तिः स्पष्टार्था तदेतन्नक्षत्रलक्षणव्यतिरिक्तवर्णा
त्रयसाधारणं यदाह लल्लः पुनर्वसोरन्त्यपादेनारूकतेध्ये सूतिकागृहे श्रवणाभिजितोर्मध्ये प्रवेशान्तरेका
रयेत इति आवश्यकेतेन श्रवणाभिजितोर्मुहूर्तेस्तेउद्द्वयोर्वायासद्तात्पर्यः ब्राह्मणस्य तु आगुक्तनक्षत्रे
ष्वेव सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ नत्वं सूतिकागृहे नैऋत्याकार्यं यदाह वृद्धवसिष्ठः पैद्रे तु विक्रमस्थानमा
ग्नेय्यां पचनालयः वारुण्यां भोजनगृहं नैऋत्यां सूतिकागृहं याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरं
कौवेर्यां निधनस्थानमैशान्यां देवतालयमिति स्मृतिभास्करे गर्गः वारेनक्षत्रे लग्ने शोभनदिने दोषविवर्जि
ते स्थाने कुलादिविशेषोक्ते सूतिकाभवनं कुर्यादिति कालनियमउक्तः रत्नकोशे आसन्नप्रसवमासि कुर्या
च्चैव विशेषतः तदहस्तत्प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रे शुनिश्चय इति वराहेणापि तेन तन्त्राद्यभिधानकृतम
यथा हस्तादित्यशशांकतिष्यपवनेष्वाणेषामित्रानिलाचित्राश्विश्रवणेषु हेऽश्विकचतुर्दोहितास्यविविक्तेति
षोडशकार्या वार्यं शनैश्चरस्तु शापिनां वारेनक्षत्रे लेवि शेषसद्भिर्वैश्मनि सूतिकागृहविधिः क्षेमंकरः कीर्ति
तः इति वेश्मनिर्वचनार्थं स्थानेस्मद्भिः शुभागृहे सूतिकागृहप्रवेशकालविशेषमाह ज्योतिर्वसिष्ठः ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि सूतिकागारवेशनं मासे त्वनवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने प्रसूतिसंभवे काले सद्यएव
प्रवेशयेदिति पूर्वपक्षे शुक्लपक्षेन नक्षत्रादीन्याह गर्गः रोहिण्यैन्द्रं वयोः सैषु स्वातीवरुणयोरपि पुष्ये श्रुतेनवं
सौहस्त्येथ निष्ठान्सुतरामश्च मैत्रत्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनं गृहे नक्रूले वा यौनतरिकाश्च षष्ठा एव वर्जि
ते सर्वे वाथ शुभाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः शुभो भौ शुभसन्दृष्टौ सूतिकावेशनं शुभमिति ८५ अथ प्रागभि
हितानां सौराणां चान्द्राणां वा मासानां प्रकारान्तरेणैकवाक्यतां शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसाह ॥ केचिन्मेष
रवौ मधौ वृषभगे ज्येष्ठे शुचौ कर्कटे भाद्रे सिंहगते यवे शुभ्रजि चोर्जे लो मृगे पौषके माघे तक्रघटे शुभेति
गदितं गेहं तथार्जनं सकन्या यावत्तथा यत्नघ्यपि च सत्कृत्यादिमासाद्भवेत् ॥ एवं दिग्द्वारविशेषेणैकवा।
क्यतोक्ता इदानीमेतादृश्यपद्यं पते मेषसंस्थे रवौ मधौ चैत्रेमासि गेहं प्रारब्धं शुभं स्यात् तथा वृषस्थे सूर्ये ज्येष्ठ
मासि तथा कर्कटस्थे सूर्ये शुचौ आषाढे मासि सिंहगते सूर्ये भाद्रपदे घटेन तुलास्थितेन रवौ अश्वयुजि आश्वि
नमासि अलोहाब्लिकस्थ सूर्ये ऊर्जे कार्तिके मासि मृगे मकरस्थे सूर्ये पौषमासि तक्रघटे मकरं भस्ये माघे प्राव
धं गृहं शुभं स्यादित्यर्थः इति केचिन्निगदितं अस्यायमाशयः मेन चापे त्यादिना हि स्वभावराशय एव निषि
द्धाः शाकोथान्यमितादिवा वक्रियंतश्चान्द्रा अपि मासा निषिद्धाः अत्रान्ये सौरा चान्द्रा वा विहितास्तेषामयमेक
वाक्यताप्रकारः मेषस्थे रवौ चैत्रेपि गृहं शुभे यत्नवै चैत्रो निषिद्धः समीनार्कविषयः सिंहगते सूर्ये भाद्रपदे

शु. वा टी ८५ 189

पिशुभं श्रावणश्चैत्रस्यात्स विहितं न्वादेव शुभः यत्तु भाद्रपदे निषेधः स कन्यार्कविषयः तुलागते सूर्ये चा
श्विने पिशुभं यत्तु स्य निषेधः स कन्यार्कविषयः वृश्चिकस्थे सूर्ये कार्त्तिके पिशुभं निषेधविषयेऽस्य तस्यैव वक्ष्य
ति मार्गशीर्षे विहितं तच्च मकरस्थे सूर्ये पौषे पिशुभं यत्तु नवं कं सपद्दिते सौम्यः शुभः मकरकुंभस्थे सूर्ये माघे
पिशुभं निषेधस्तु धनुरर्कविषयः अत एव सौम्यफाल्गुणौ वैशाखे माघ्य श्रावणकार्त्तिकाः मासाः स्युर्गृहनि
र्माणे शुभाः रोगप्रदश्चेदा इति नारदवाक्ये मासेन पस्येन पमिमाघ्येव नभसि तिषे ऊर्जे च गृहनिर्माणं शुभं त्रयो
त्रयन प्रदं इति वसिष्ठवाक्ये चाश्विनकार्त्तिकमासानां शुभत्वप्रतिपादकं तुलावृश्चिकमकरकुंभार्कसाहित्य
शशास्त्रपरं वचनान्तरं वाऽपि तेन निषेधः शास्त्रान्तविषयः एवमेव फाल्गुणस्य शुभत्वं कुंभार्कविषयं मीनार्क
साहित्ये तु निषिद्धः सः ननु कार्त्तिकमाघमासौ श्रीपतिना निषिद्धौ यः कोऽविषय इत्यत आह अथेति ऊ
र्जे कार्त्तिकमासः कन्यायां कन्यागते रवौ न सन् शुभश्च पुनस्तपो माघमासे धनुरर्के न सन् अपि श्री
पतिना नन्वेतदयुक्तं प्रतिभाति यतश्चान्द्रमासेनैव ज्यादि [illegible] संतीत्तत्र कार्त्तिकमासे कन्यासंक्रा
न्तिः मासे मासे धनुरर्कस्य कदापि न संभवेत् यतः कार्त्तिकस्य माघस्य वा शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तिथी याव
त्तावत्संज्ञेत्यत आह कृष्णादिमासादिति अस्ति हि द्विविधो मासः शुक्लादिः कृष्णादिश्चेति तत्र शुक्लपक्ष
प्रतिपदमारभ्यामावस्याः पर्यंतं शुक्लादिः कृष्णपक्षप्रतिपदमारभ्य पूर्णिमान्तः कृष्णादि यथा चैत्र शुक्लप

देमनहृदयेपिमप्यवैवंपूर्णिमास्यन्तेतरेकृष्णपक्षश्चैत्रमासएव एवंचान्द्रमासोभवति सएवंकृष्णपक्षे
यदिवैशाखपक्षत्वेनव्यवह्रियतेतदनन्तरभावीशुक्लपक्षोवैशाखशुक्लः सर्ववादिसिद्धस्तदाकृष्णा
दिमासःसंभवति उभयथाहिमासेव्यवहारः अथशुक्लपक्षेतच्चाद्दृश्यतेदिनेदिनेइति अष्टमी
कृष्णपक्षस्यरोहिणीऋक्षसंयुता भवेत्प्रोष्ठपदेमासिजयन्तीनामसास्मृतेतिच अत्रयदिदर्शान्तोमासो
विवक्षितः तदाभाद्रपदकृष्णपक्षेश्रावणोमासेवेत्येवंब्रूयात् तदेतन्मासस्यकृष्णादित्वपक्षेमासेष्वनऊ
र्धर्मणीशुक्लान्तकालादिसंख्यया मासोक्तताशुनामासेमेषु शुक्लादिभिर्गतैर्दिनादीनिवक्तव्यानि
शुक्लादित्वपक्षमाणे तत्राश्विनपूर्णिमान्तःकार्तिकपूर्णिमान्तकृष्णादित्वेनकार्तिकव्यवहारात्कन्यासं
क्रान्तिसंभवात्निषेधउपपन्नोभवति एवमेवमाघेमासियन्नरकेसंभवेत्तन्निषेधसार्थको इत्यलमियता ९
अथतिथिपरत्वेनद्वारनिषेधमुपजातिकयाह ॥ पूर्णेन्दुतःश्रावणदनेनवम्यादिष्वन्तरस्यान्त्यपश्चिमा
स्या दर्शादितःशुक्लदलेनवम्यादेर्दक्षिणस्यानशुभंवदेति १७ ॥ पूर्णेन्दुतःपूर्णिमातःकृष्णाष्टमीप
र्यन्तेक्रियमाणेगृहेश्रावणदनेनशुभंवदेति कृष्णनवमीतश्चतुर्दशीपर्यन्तेक्रियमाणेगृहेउत्तरस्यानशु
भं अथदर्शादितःशुक्लाष्टमीपर्यन्तेपश्चिमास्योगृहेनशुभं शुक्लनवमीतश्चतुर्दशीपर्यन्तेदक्षिणास्या
गृहेनशुभंवदेतिताश्चतिथिषुतत्तद्दिगभिमुखंगृहंनकर्तव्यमितिवाक्यार्थः फलितःपउक्तेव्यवहारो

मु॰
वा टी॰
१५०
190

मृषे प्रतिमानोष्टमीयावत्पूर्वस्यां वर्जयेद्गृहे उत्तरस्यां न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् अमावस्याष्टमीया
वत्पश्चिमस्यां विवर्जयेत् नवम्यादौ दक्षिणस्यां यावत्कृष्णचतुर्दशी विहितैस्तिथिभिर्याप्यैत द्वैवोक्ताः हिती
यापञ्चमी सप्तम्यो तृतीया षष्ठी तथा त्रयोदशी पंचदशी तिथयः सुःशुभावहाः दारिद्र्यं प्रतिपत्स्वेव चतु
र्थीषु तथाष्टिली अष्टम्युच्चाटनं चैव नवमीषु शस्त्रघातिनी दर्शे राजभयं नंदे यष्टे ते दारविनाशनमिति पद्म
फलवत्तत्रैव शुक्लपक्षे भवेत्सौख्यं कृष्णे तस्करतो भयमिति अत्र संग्राह्या रवेश्च फलानि लिख्यन्ते तत्र
वराहः मार्गतरुकोणकूपस्तंभभ्रमविद्धमशुभं द्वारं उच्छ्रायाद्विगुणितां भूमिं त्यक्त्वा न दोषाय भ्रमो
जलनिर्गमप्रदेशः प्रणालिकेत्यर्थः विद्धमशुभं वास्थितं ततो च्छ्रायो द्वारस्य दृश्यते तथा च गर्गः ।
द्वारोच्छ्रायाद्विगुणितां भूमिं त्यक्त्वा बहिः स्थिता न दोषाय भवेत्येत इति वथ्या विद्धद्वारं नाशाय ऊमाव
दोषदं तरुणापकद्वारेषां कोव्ययो बुति स्ताविणि प्रोक्तः कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे
स्तंभेन स्त्रीदोषः कुलनाशो ब्रह्मणाभिमुखे इति एक विद्धद्वारं एक द्वारे च स्यद्वारांतः निवेत रं एकस्मि
न्ह्रतिदेवताः सप्रतिमाः नाशः स्वामिनयत्र ब्रह्म वेदाय काशीति पद चक्रस्थितं ब्रह्मस्थानं वेयोक्तं ते
यदाह विश्वकर्मा गृहमध्ये कृतं द्वारं द्रव्यधान्यविनाशनं इति विशेषमाह भारद्वाजः शिरामर्माणि वंशा
श्चनालमध्यं च सर्वेषाः विद्धाय वास्तुमध्ये च द्वाराणि विनिवेशयेत् इति वास्तुमध्ये च ब्रह्मस्थाने तत्रि

पतनश्चद्भमितिवसिष्ठोक्तेश्च अस्यापवादमाह विश्वकर्मा देवागारे विहारे वप्रपायां मेरुपेष्वपि श्मेनोल्यां च
मुखेचैवमथेहारे निवेशयेत् इति देवालयादिस्थाने शुक्रास्तस्य गृहारंभे नगनहारस्य व्यवस्थाऽस्त्यानवेदइतिनि।
ष्कृष्टोऽर्थः अथैकाशीतिपदवक्रोक्तेः सामान्यविशेषभावपुरःसरं ग्रन्थसन्दर्भेणवराहसंहितायामुक्तं अथिनो
क्तं पतनस्मिंश्चक्रे मरुद्गतेर्विचारो अप्रसंगात् केचित्तुयोजनभावोनोक्तमितिप्राहुः तन्न हिवास्तुनरस्य शिरसमर्म
वृशादिद्वष्टस्थानानामशुभफलदानां तागोक्तासंप्रयोजनत्वात् तथा तस्यैवशुभफलदानामन्यगोवाहू
दिस्थानानां ग्रासप्रत्यक्तोयः वसिष्ठाद्युषिसंहितासु तवास्तुशास्त्रार्थमेवतस्याविधनमित्यनोत्रानुक्तिः ८ ॥
भौमार्कतिक्तामासूनेचरोनेनेविपंचके मंत्राष्टमैः शुभैः गृहारंभाश्चायागिंः स्मृतः भौमार्कवारो रि
क्तावप्रसिद्धाः अमावास्यादिक्षयाप्रतिपत् उपलक्षणत्वात् अष्टम्यापिप्रतेतूनेकालेतथापंचके थनिष्ठो
त्तरार्धादिकाश्वेवनक्षत्रपंचकमित्युच्यते पंचकशब्दान्मेयाद्येसंख्याग्रहः संताः सेचः सूत्राध्ययनेष्वतिकर्मन
यः विगतंपंचकेयस्मिन्नेवविधेचकालेसतिचरोनेचरराशिभिः मेषकर्कटतुलामकरचैरेचतुःनेश्चरे
लग्नेस्थितेहि स्वभावेन गृहारंभः कार्यः यदुक्तंव्यवहारोच्चये द्वितीयापंचमीपूर्णतृतीयाचाष्टिका
तथा सप्तमीदशमीचैवद्वादशैकादशीतथा त्रयोदशीपंचदशतिथयः स्युः शुभावहाः इति श्रुत्वा
स्तिथयोत्रान्नैविषिद्धाः तदप्युक्तं नवैवदातिष्ठं प्रतिपत् आयाश्चतथाचतद्वारिणी अष्टम्यां रवौचैव

मु.
वाटी.
१५८
191

नवमी शत्रुघातिनी दर्शे राजभयं जन्मर्क्षे स्मृते दारविनाशनं इति वास्तुशास्त्रेऽपि वर्ज्यलग्ने चरे वापि वा रिक्ता मा
र्गकवासरे व्यंगाश्चान्यावि गे चंद्रे रन्ध्रपापेत्तयः शुभो विति नन्वत्र यनिष्ठापंचकनिषेधो नुपपन्नः नन्वत्र
प्रकरणोक्ता यनिष्ठादिपंचकनिषेधेन गतार्थत्वात् न पुनरुक्तमिति वयं तयोर्गृहगोपनमिति पूर्वमुक्तेन
त्र गृहस्य तृणकाष्ठादिभिराच्छादने गोपनं तद्धि सिद्धस्य गृहस्य संभवेत् गृहारंभस्तु शारंभवनरूपः स
न सिद्धस्येवेति ननु पूर्वमुक्तवक्तव्यत्वातिव स्वकेष्वपि विति गृहारंभनक्षत्रेषु यनिष्ठाशततारकोत्तराभ
द्रपदरेवतीनां विहितत्वेन यकस्यापवदपूर्वभाद्रपदायाः निषेधोक्तिः कर्तव्यतायां सत्यां पुनः पंचकनिषे
धानुपपत्तिः सत्यं केचोच्छ्रयापादिविषयको यं निषेधः यदाहुर्माण्डव्याः यनिष्ठापंचके नैव कुर्यात्स्तंभसमु
च्छ्रयं सूत्रधारशिलान्यासप्रकारादि समालभेदिति प्रकारो देवालये चान्ये पुनरेवमाहुः विवाहप्रकर
णोक्तानि पंचकानि रोगाग्निराजचौरमृत्युसंज्ञानि तैः रहितैर्लग्नवाणपंचकरहिते लग्ने इत्यर्थः उक्तं
वशिष्ठेन शादेवज्ञैः विषमस्थे केन्द्रे खलग्रहे वर्जिते पंचके विति नाचार्यवाक्ये प्रमाणमस्ति ग्रहाष्टमद्वादशा
स्थानव्यतिरिक्तस्थानस्थैः शुभैः खलैः पापैस्तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थैः स्वापलक्ष्येन लग्ने सति गृहारंभः
कार्यः उक्तं च श्रीपतिना पापैस्त्रिषष्ठायगतैस्त्रिकोणकेन्द्राश्रितैः साधुभिरालयस्य वदंति निर्माणमि
हाष्टमस्थः क्रूरस्तु कर्तुर्मरणं करोति इति अन्यदप्युक्तं तत्रैव द्व्यंगे गस्थिरे वा भवनं विलग्ने सौम्यग्रहे शुक्र

निरीक्षितेच कर्मस्थिते वीर्ये श्रुते स्वसौम्ये निर्माणमाङ्गभवनस्य संतः शुद्धकेन्द्रनिधनस्थितेऽष्टमे सौम्यव
र्गमनजाङ्गमेपिच सन्निवेशनादितो हिवास्तवः स्फुरितिभिन्नवगादेयन्द्विविदिति १८ अथ देवालये गृहारं
भे जलाशये च विदिग्गवस्थिते राहुमुखे सफलमिदं वशाङ्कनन्दसाह ॥ देवालये गेहविधौ जलाशये राहुमु
खे शम्भुदिशि विलोमतः मीनार्कसिंहार्कमृगार्कतस्त्रिभे खातं मुखात्पृष्ठविदिक् शुभा भवेत् १९ ॥ अ
त्रयथासंख्येसेवन्यः देवालयप्रारम्भे राहुमुखे मीनार्कतस्त्रिराशय वस्थिते सूर्ये ईशानीतो विलोमतो विपरी
तविदिक्षु वायव्यादिषु राहोर्मुखे स्यात् अथ मीनमेषवृषराशय अवस्थिते सूर्ये ऐशान्यां राहुमुखे मिथुनक
र्कटसिंहराशयवस्थिते सूर्ये वायव्यां राहुमुखे कन्यातुलावृश्चिकराशिवस्थिते सूर्ये नैरृत्यां राहुमुखे य
वे धनुर्धरमृगाङ्गभराशिष्ववस्थिते सूर्ये आग्नेय्यां राहुमुखमित्यर्थः एवं गृहारम्भे सिंहार्कतस्त्रिराशय

	ऐशान्यां	वायव्यां	नैरृत्यां	आग्नेय्यां
देवालये	मी १२ मे १ वृ २	मि ३ क ४ सिं ५	क ६ तु ७ वृ ८	ध ९ म १० कुं ११
गृहारम्भे	सिं ५ क ६ तु ७	वृ ८ ध ९ म १०	कुं ११ मी १२ मे १	वृ २ मि ३ क ४
जलाशये	म १० कुं ११ मी १२	मे १ वृ २ मि ३	क ४ सिं ५ क ६	तु ७ वृ ८ ध ९

॥ [illegible] ॥

वस्थिते सूर्ये विलोमतः ऐशान्यादिविदिक्षु राहुमुखे स्या
त् अथ जलाशयप्रारम्भे मकरार्कतः त्रित्रिराशय वस्थिते सू
र्ये विलोमत ऐशान्यादिविदिक्षु राहुमुखे स्यात् अथ एवम
पि स्पष्टार्थं न्यासो यथा अस्य फलमाह खातेति देवाल
यादिविषये खाते भूमिशोधने कर्तव्ये सति राहुमुखे।

कोणदिशः सकाशात् स्पष्टवर्तिनी विदिक् शुभा भवेत्। यथा देवालयविषये मीनादित्रिराश्यवस्थितत्वेन
येशान्यां द्वारमुखत्वं तत्स्पष्टविदिक्। आग्नेय्यां यस्याग्रथमेवोत्तरारंभः शुभफलदः। एवं मिथुनादित्रिराश्य
वस्थिते सति नैरृत्यां द्वारमुखत्वं वा यद्यपि तत्स्पष्टविदिक्। पश्चान्नीतस्यास्तोतारंभः शुभः। एवं सर्वत्र शेषेषु गृहविधौ
जलाशयविधौ वापि द्वारमुखत्वं कस्यां विदिशि स्यात्तत्स्पष्टदिशि वास्तुं शुभफलदं कार्यमित्यर्थः।
यतः सर्वेषां विदिक्त्रये व्याप्ते यत्र मुखावस्थितिः सा प्रथमा यत्रोदरावस्थितिः सा द्वितीया यत्र पृष्ठावस्थितिः
सा तृतीया यथा ऐशान्यां मुखत्वं वायव्यामुदरं नैरृत्यां पृष्ठं अत आग्नेय्यां मुखोत्स्पष्टविदिक्। एवम
न्यत्राप्याहुः। यदाह विश्वकर्मा ईशानतः सर्पति लोकसर्पो विहाय सृष्ट्यिं गणयेद्विदिक्षु शेषो भवा वास्तोस्तु ख
मास्यपृष्ठं त्रयं परित्याज्य खनेच्चतुर्थमिति। ज्योतिश्चिन्तामणौ वृषार्कादि त्रिके वेद्यां सिंहादिगणये हृदे
देवालये च मीनादिनगे मकरादिभिरिति वसिष्ठः गृहारंभे वास्तुनरमाह त्रिषु त्रिषु च मासेषु नं।
भस्यादिषु चक्रमात्। यद्दिङ्मुखो वास्तुनरस्तन्मुखं सदनं शुभम्। अन्यदिङ्मुखगेहे तु दुःखशोकभय
प्रदे। चतुर्दिग्गादिशालानामेषदोषो न विद्यत इति। नभस्यादि षट्कं सिंहाद्यर्कसंक्रमोपलक्षणे नाग
वास्तुविदिशि खननार्थः। नरवास्तुस्तु गृहस्य भर्तृदिङ्मुखो ज्ञेयः। तत्र खातारंभादिनक्षत्राण्याह मा
ण्डव्यः। ध्रुवमृदुभे विदधीत खातं शिलास्तम्भे वार्धमृदुत्वेऽप्यपदे तिर्यङ्मुखैर्द्वारकपाटयाने गृहप्रवे

योऽप्यडभिर्थुवेदैरितिवातेभूमिशोधनेपद्धे ॥१९॥ अथगृहेकूपनिर्माणादिगवस्थितफलंशालिनीछन्द
साह ॥ कूपेवास्तोर्मध्यदेशेऽर्थनाशस्त्वैशान्यादौपुष्टिरैश्वर्यवृद्धिः सूनोर्नाशःस्त्रीविनाशोमृतिश्चसं
पत्पीडाशत्रुतःस्याच्चसौख्यं वास्तोरैशान्यामितिवास्तुशास्त्रे पुंलिङ्गेऽपिवास्तोर्गृहस्यमध्यदेशेकूपेजल
कूपेकृतेसतिस्वामिनोऽर्थनाशःस्यात् अथैशान्यादिदिक्षुप्रदक्षिणमार्गेणाष्टासुदिक्षुपुष्टिविभ्रमादिफलंय
था ऐशान्यांकूपेपुष्टिः पूर्वस्यांकूपेऐश्वर्यवृद्धिः आग्नेय्यांकूपेपुत्रनाशः दक्षिणस्यांकूपेस्त्रीविनाशः नै
र्ऋत्यांकूपेगृहकर्तुर्मृतिः पश्चिमायांकूपेसंपत्स्यात् वायव्यांकूपेशत्रुतःसकाशात्पीडास्यात् उत्त
रस्यांकूपेसुखंगृहस्वामिनएवन्यासः उक्तंचवसिष्ठेन मध्येऽर्थनाशः ऐश्वर्यंपुत्रनाशश्चस्त्रीनाशोनि
धनेभवेत् संपत्सुखभयंसौख्यंपुष्टिःप्रागादितःक्रमात् कूपेकृतेमध्यमेनधनहानिश्चवास्तुनः त
स्मात्सम्यग्विचार्यैवकूपंकुर्याद्गृहिमानिति ॥२०॥ अथगृहमध्येकरिष्यमाणानामुपकरणगृहा
णांदिक्क्रमेणवसंततिलकछन्दसाह ॥ स्नानस्यपाकशयनास्त्रभुजेश्चधान्यभाण्डारदैवत
गृहाणिचपूर्वतःस्युः तन्मध्यतस्तुमथनाज्यपुरीषविद्याभ्यासाख्यरोदनरतौषधसर्वधाम ॥ पूर्वतःपू
र्वादिदिक्षुस्नानगृहादीनिगृहाणिस्युः यथापूर्वस्यांस्नानगृहं आग्नेय्यांपाकगृहं दक्षिणस्यांशय
नगृहंनैर्ऋत्यांशस्त्रगृहं पश्चिमायांभोजनगृहं वायव्यांधान्यसंग्रहगृहंउत्तरस्यांभाण्डारस्यद्रव्यसंग्र

म॰
वाटी
१५३
193

हं ऐशान्यां देवतागृहं स्यादित्यर्थः यदाह वसिष्ठः ऐन्द्र्यां दिशि स्नानगृहं आग्नेय्यां पचनालयः याम्या-
यां शायनं देवमैनैरृत्यां शास्त्रमन्दिरं वारुण्यां भोजनगृहं वायव्यां धान्यमन्दिरं उदीच्यां हाटकं सद्म ऐ-
शान्यां देवमन्दिरं इति हाटकस्य सुवर्णस्येदं हाटकं कं रूप्यपेपिशाच्यां दिशि स्नानगृहं माग्नेय्यां पचना-
लयं शायनं याम्यदिग्भागे नैरृत्यां शास्त्रमन्दिरं प्रतीच्यां भोजनगृहं वायव्यां धान्यमन्दिरं भांडारसदने
सौम्येथ ऐशान्यां देवतालयमिति नारदस्तु विशेषमाह भांडागारं तन्नैरृत्यां वायव्यां पशुमन्दिरमिति ।
विश्वकर्मा पुनरुत्तरस्यां जलस्थानं पूर्वस्यां स्नानगृहं तथेत्याह तन्मध्यान्तरे इति पूर्वाद्यष्टदिक्षु तन्मध्यान्त-
रालयोर्दिग्विदिशोर्मध्ये षोडशसंख्यके मथनाद्यष्टगृहाणि स्युः यथा पूर्वाग्नेय्योर्मध्ये मथनसदध्यायालोडन-
स्य गृहं स्यात् आग्नेयीदक्षिणयोर्मध्ये आज्यस्य घृतसंग्रहस्य गृहं दक्षिणनैरृत्योर्मध्ये पुरीषस्य विष्ठा-
त्यागस्य गृहं नैरृतीपश्चिमयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य गृहं पश्चिमवायव्ययोर्मध्ये रोदनं वायव्योत्तरयोर्मध्ये
रतस्य कामोपभोगगृहं उत्तरैशानयोर्मध्ये औषधस्थाने चिकित्सागृहं ऐशानीपूर्वयोर्मध्ये उक्तव्यतिरि-
क्तसर्ववस्तूनां धामगृहं कार्यं स्यादित्यर्थः यदाह वसिष्ठः इन्द्राग्न्योर्मध्ये मथनं मध्ये याम्याग्न्योराज्येन मन्दिरम
यमराक्षसयोर्मध्ये पुरीषत्यागमन्दिरं राक्षसांबुपयोर्मध्ये विद्याभ्यासगृहं तथा वाय्वारुण्योर्मध्ये
रोदनेमन्दिरं स्मृतं। कामोपभोगसदनं वायुकौवेरमध्यमे कौवेरैशानयोर्मध्ये चिकित्सामन्दिरं सदा ॥

शब्दे वेशयोर्मध्ये सर्वे वस्तुसंग्रहं सदनं कारयेदेवं क्रमादुक्तानि धिष्ण्यानीति कश्यपः ईशाग्नेयोर्म।
ध्यने गेहं पाम्याग्न्योर्हेनमन्दिरं पश्चिमत्यागसदनं मध्ये राक्षसकालयोः विद्याग्रहं जलाधीशनैरृत्यो
र्मध्यमेततः रोदनसदनं नजलाधीशसमीरयोः कामोपभोगसदनं मध्ये वायुकुबेरयोः। नवर
त्नालयं मध्ये कुबेरेश्वरयोस्ततः इदं धान्यार्थोन्यगृहमिति २१ अथ गृहारंभप्रसङ्गानुषक्तं सामान्य
तः धाम्नि ग्रहबलमपृष्ठमिथाथ यदानीमारब्धस्य गृहस्य लग्नग्रहाणां नियतस्थानावस्थितानि यतायुर्दा
य योगद्वयमुपजातिकयाह ॥ जीवार्कविक्रुकधानेश्वरे कूलग्नादिजामित्रसुखत्रिगेषु स्थितिः
शतेस्यात्स्वदांसितार्कोरजेपतनन्योगमतेशतेहे २२॥ अत्र योगद्वयो गृहस्थानयोर्यथासंख्यं संबंध
यथा जीवे लग्नेस्थान शुक्रारौ षष्ठे विशे बुधे जामित्रे सप्तमे शुक्रे च तर्थ धाने स्थरस्तृतीये यवनिय
तस्थानावस्थितग्रहसहिते लग्नेऽारब्धस्य गृहस्य स्थितिरब्दशतं वर्षशतं स्यात् अयमेको योगः यदाह
श्रीपतिः उदये गुरुरस्तगृहे धाणिजः सहजे बुधानिसुरविस्तरिपौ जलगश्चसितो भवनस्य तदा
शरदां शतमायुरुदाहृतवान्॥ इति अथ द्वितीययोगः सितेतिश्रुक्रोलग्ने अर्कस्तृतीये आरः षष्ठे इ
ज्यः पंचमे एवंविधे लग्ने आरब्धगृहस्थितिर्द्वे शते वर्षाणि तद्वयं स्यात् यदाह श्रीपतिः लग्ने भृगुः
पुत्रगतश्च जीवः षष्ठेऽजस्तिमकरस्तृतीये निवेशनेयस्य गृहस्य तद्धि शतद्वयंतिष्ठति वत्सरा

म॰
वाली॰
१२८
194

णोऽइति २२ अथान्यनियतायुर्दायथयोगमिंद्वेशाक्कन्दसाह ॥ लग्नाब्दपेशुभयुतभानुभिः कें
द्रगैर्दीर्वृषशतायुरालयः बन्धोगुरुर्व्योम्निशशीजगजौ केजौ लाभेतदाशीतिसमायुरालयः २३॥
अत्रापियोगद्वयेस्थानग्रहयोर्यथासंख्येनसंबन्धः लग्नेगुरुः दशमेवुधः एकादशेसूर्यः लग्नव्यति
रिक्तेकेंद्रेगुरुःस्यात्तदेवंविधेयोगेजातस्यालयोगृहेवर्षशतमायुर्भवस्थानेयस्यताहशःस्यात् य
दाहश्रीपतिः यदिविलग्नगतोभृगुर्गतोम्बुवेशपिमतःखलुकेंद्रगतोगुरुः दिनकृदायगतश्चतदा
वुधैः शतमितायुरुदीरितमालयइति अयंप्रथमोयोगः अथद्वितीयः बन्धाविति चतुर्थेगुरुःद
शमेचन्द्रमंगलयोनेश्वरावेकादशेस्यातांतदाआलयः अशीतिसमायुः अशीतिनवर्षाणिआयुर्यस्य
ताहशःस्यात् यदाहश्रीपतिः शशांकजीवौखरसातलस्थौ उज्जार्कजौलाभगतौवयस्य प्रारंभकाले
भवनस्यतस्यस्थितिर्निरुक्ताशरदामशीतिः आलयशब्दःपुंलिंगः शृह्लाघुवाँसोसाभूम्यतनिकायनिल
यालयाइत्यमरः पुंसिचेतिसंबध्यते नृपभेदेनवाऽलिंगः अतएवनैषधीयप्रयुक्तः निशिमाणिक्यम
यायदालयाइतिपंक्तिविंशतीत्यादिनाशीतिशतशब्दौसंख्यावाचिनौनिपातितौ २३॥ अथलग्नो
पगृहयोगत्रयमनुष्टुभाह ॥ स्वोच्चस्थकेलग्नगेवागुरौवेषमगतेथवा शनौस्वोच्चेलाभगेवाल
ग्नाधिपतेकविरेहसे स्वोच्चस्थेमीनेस्थशुक्रेलग्नगतेगृहेक्विरेलग्नाधिपतेस्यात् अथवास्वोच्चस्थेक

केंद्रेस्थे गुरौ वनर्षे स्याने गते सतिता हर्षामेव गृहे अथवा स्वोच्चे पेन लाभस्थे पानौ पकाद पास्थान गते पि लभी
गुणे गृहे स्यात् यतस्त्रैकं योगत्रयं यदा हर्षापतिः स्वोच्चवर्तिनि भृगौ विलग्ने देवमंत्रिणि रसातलस्थि
ते स्वोच्चगे रविसुते घनाय गे स्यात् क्षितिस्तु सवितं सदक्षियेति २४ अथ गृहस्यापारगामियोगमनष्टु
भाह ॥ घानो बेरय दे कोपि परां पाद्येआग्रेरो गृहे अद्योतः पहृत्तस्य जयांश्च हस्तपो बलः २५॥ यकोपि ग्र
होस्तुत्कृष्टशुभफलदाता पापो पास्यः पाकनवोपास्यः सेन यदि घेन सप्तमे स्यात् अथवा बेरदशमे स्यात्तदा स गृ
हस्तनृदं शारव्य मध्यांतवर्षमध्ये पवपारहस्तस्य अन्यहस्तगामि जयान वेहर्णि पोवाम्नाणादिवर्णस्वामी।
विशार्थीशौ भार्गवे जैपाहस्या यभिहितः सचेद्बलः स्यात् उक्तं च वसिष्ठेन यकोग्रहोत्र परभागवतीजपयागतः
कर्मगतोयवा स्यात् करोति गेहं परहस्तयातं करोति वर्णाद्विबलः सचेद् इति खेटो वर्णस्वामी उक्तं च
श्रीपतिना यकोपि नेपरभागवती वियत्स्मरस्थः खचरोक्रमध्ये करोति गेहं परहस्तयातं स्याद्वल
स्त्रैदिह्वर्णनाथः इति यदा नवर्णाधीशः सबलः स्यात्तदा परहस्तगामि न स्यादित्यर्थः सिद्धं २५ अथ गृ
हारंभे नक्षत्रविशेषेणाच फलविशेषान्विवक्षुरादावकुंभस्तवक फलविशेषयोगद्वयं वसंततिलकयाह
॥ पुष्यध्रुवेन्दुहरिसर्पजलैः सजीवैस्तद्वासरेण च कृतं च गृहं सुराज्यदं स्यात् दीशाश्विनत्वसपाशिशिवैः
सशुक्रैर्वारेसितस्य च गृहं धनधान्यदं स्यात् पुष्याध्रुवाणि च सिद्धानि रेडमृगाः हरीः श्रवणः सपोस्त्र

मु.
वा टी.
१५५

195

षाजलं पूर्वाषाढा यैतैर्नक्षत्रैः सजीवैः गुरुयुक्तैः गुर्वधिष्ठितैः नक्षामसेण बृहस्पतिवासरेण कृतेन क
र्माकथं गृहं सततं पुत्रराज्यं ददाति हर्षणं स्यात् यदाह वसिष्ठः इज्योत्तरात्रयादीन्दुविस्रथान्तज
लोडुषु गुरुणा सहितेष्वेषु कृते गेहं श्रियापुत्रमिति वारग्रहणफले विशेषश्च नारदवाक्ये श्रव
णाषाढयोश्चैव रोहिण्यां चोत्तरात्रये गुरुवारे कृते वेश्म राज्ययोग्यमिवोच्यते तद्गेहे जातपुत्रस्य
राज्यं भवति निश्चयात् इति मतत्रभेदो वचनप्रामाण्यात् हीशेति हीशविशाखास्वाश्विश्वाश्वि
नी तद्भाविचावसुथनिष्ठायाशीशानभं श्रिवश्वादी यैतैर्नक्षत्रैः सशुक्रैः सितस्य शुक्रस्य च वार
कृतं गेहं धनानि सवर्णादीनि धान्यानि तंडुलादीनि तानि ददाति नाहर्षणं गृहं स्यात् यदाह वसिष्ठः
द्विदैवताश्ववारीशारुद्रादित्यवसूडुषु शुक्रेण सहितेष्वेषु कृतं धान्यप्रदं गृहमिति नारदोपि अश्विनी
शानतारासु विशाखाभाद्रचित्रके धनिष्ठादित्यभे शुक्रसंयुक्ते शुक्रवासरे गृहनाटकशालादेर्दे
वागारं कृतं शुभं तद्वेश्म निश्रजातस्तु श्रेवरसहर्षो भवेत् अत्रापि नक्षत्रभेदः प्रामवद्देव समाधिः २८
अथान्ययोगृहयमशुभमशुभफलदात् इन्द्रवज्रेन्दवसाह ॥ सार्कैः करेज्यान्त्यमघाम्बुमूलैः कौ
जेह्निवेश्माग्निसुतानिदं स्यात् सज्ञैः कदास्रार्यमतत्वहस्तैः ज्ञस्यैववारे सुखपुत्रदं स्यात् २९ हस्त
पुष्यरेवतीमघापूर्वाषाढामूलैः सार्कैः सूर्ययुक्तैः कौजेभौमसवाल्यिति वह्निवारेव कृतं वेश्मद

देऽग्निभ्रमनाग्निदं अग्निपीडाचतान्दहातितादृग्यः स्यात् यदाह वसिष्ठः पितृमूलेन्यभाग्यार्कयोस्तु
भेषु च यत्कृते ऽजेन सहितेष्विषु गृहे सन्दह्यतेऽग्निना नारदोऽपि मूले च रेवती चैव कृत्तिकाषाढमे
व च पूर्वाफाल्गुनी हस्ते च मघा चैव न संशयः एषु भौमेन शुक्रेषु वारेतस्यैव वेश्मयत् अग्निना
दह्यते क्षिप्रं पुत्रनाशश्च जायते इति अत्र विशेषमाह वसिष्ठेन अग्निनक्षत्रगे सूर्ये चन्द्रे वा संस्थि
ते यदि निर्मिते मन्दिरे नूनं अग्निना दह्यते चिरात् इति श्रावणपकत्वाहिहितनक्षत्रानुपलक्ष्योमध्य
मेषु भेषु गृहप्रारंभः शस्तः सकृत्तिकायां माभूदिति निषेधः सूर्येन क्षत्रे कृत्तिकायां माभूदिति निषेधो
पिसत्येवेति रोहिण्यश्विन्युत्तराफाल्गुनीचित्राहस्तैः सतैः बुधयुक्तैस्तस्यैव वारे च कृते गेहे संपद्व
देशपुत्रं च स्यात् यदाह वसिष्ठः हस्त्वार्यमत्वाष्ट्रदस्रवततरोस्यात् भेषु च बुधेन सहितेषु च यन
पुत्रसुखप्रदमिति २७ अथाशुभफलदमेकमेव योगमनुष्टुभाह ॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यशाक्र
मित्रानिलान्तकैः समन्दैर्मन्दवारे स्याद्ग्रहोऽभूतयुतो गृहे २८ ॥ एवं भाद्रपदोत्तराभाद्रपदज्ये
ष्ठानुराधास्वातीभरणीनक्षत्रैः समन्दैः शनैश्चरयुक्तैः मन्दस्यैव वारे च प्रारब्धे गृहे रक्षोभिर्भू
तैश्च युतो स्यात् यदाह वसिष्ठः अजपाहितयेयाम्यमित्रेन्द्रानिलभेषु च यत्कृते शनिसंयुक्ते दि
ने न यक्षराक्षसैर्वृतिः दृश्यते उपवीयते ऽहिरुउपवं यत्रीनारदः ज्येष्ठानराधके चैव भरणीस्वा

म.
वा.टी
१५९
196

निर्गमे यति स्वास्यपिच्छेद्गृहनिर्गमेहिते स्वयं कृपतो नाम तत्र प्रोक्तायनयाम्यादिके गृहे पु
रोज्ञानोप्यवा तस्मिन्गृहस्ते यत्नासलेरिति श्लायं निष्क्रमार्थः एवं गृहद्वारे भेनलक्षणेपवर्धयेयानि न
तोहृषवास्त चक्रे व्याख्यानि पश्चादिदं यागपंचकं विचार्यमेवं सति गृहद्वारे भउक्तफललाभो भवेत्
अथ समवेपि गृहविचारः प्रासादवापीकूपादिषु ध्येयः उक्तो वविस्तु यमोऽत्रे प्रासादे ध्रुवमेवस्या
द्वापीकूपेषु चैवहीति प्रासादे देवगृहे २८ अथ कुंभावित्नतेन द्वारचक्रे सफलं शाहेलविक्री
डितेनाह ॥ सूर्यतारात्राभैः शिरस्येष्यफलं लक्ष्मीस्ततः कोणभेनींगे रुद्रसनंतनो गजमितैः
शाखास्तसौख्यंभवेत् देहल्यां गुणभैर्मृतिर्गृहपतेर्मध्यस्थितेर्वाब्धिभैः सौख्यं चक्रमिदं विलो
क्यसुधिया द्वारे विधेयं शुभं २९ ॥ अस्य द्वारस्य चत्वारः पाषाणाः शाखाद्वयं काष्ठौ द्वावूर्ध्वाधोभागेनाव
स्थितौ समावल्पपरिमाणौ भाषया उत्तरंगादलाधो वस्थितस्य संज्ञा अधोवस्थितस्य । सूर्याधिष्ठितमेन
तहेहलीति सर्वसाधारणं नाम मध्ये पार्श्वद्वयेवस्थितौ महापरिमाणौ वृश्यवेनमाहुः
ति भाषया हृयारपि संज्ञा एवं दीर्घचतुरश्रद्वारे भवति पाषाणसंभवे न काष्ठ
देरपि तत्र द्वारे विकीर्षिते सूर्याधिष्ठितनक्षत्राद्यकगभे स्वतनामंनेद्वे ३ शिरस्यव
स्थितैः सद्भिः लक्ष्मीः प्राप्तिरूपेफलं स्यात् ततस्तदग्रिमैर्नींगैः कोणभैः द्वयोरव

शिरः	४	लक्ष्मीः
कोणाः	८	उद्वासः
शाखा	८	सौख्यं
देहली	३	मृतिः
मध्ये	४	सौख्यं

स्थित्या चतुष्कोणेषु च स्थितैः रक्षःसंख्यैः कैर्नक्षत्रैः उद्वासनं तद्द्वारगृहे सर्वदा जनवासरहितं स्यात् तत
स्तदग्रिमैर्गुणैर्भैः स्थितैर्नक्षत्रैर्देहल्यामवस्थितैः सौख्यं स्यात् फलितार्थमाह चक्रमिति इदं द्वारचक्रं।
विलोक्य सुधिया शुभाशुभफलदातृद्वारविधियं कर्तव्यं तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे द्वारचक्रं प्रवक्ष्यामि भाषितं
विश्वकर्मणा स्वयं भाद्भवतश्चक्रं द्वारस्योपरि विन्यसेत् द्वे द्वे कोणे प्रदातव्ये शाखायुग्मे द्वयं द्वयं अधस्त्रि।
ीणि देयानि वेदा मध्ये प्रतिष्ठिताः राज्यं स्यादूर्ध्वनक्षत्रे कोणेषूद्वासनं भवेत् शाखायां लभते लक्ष्मीमथ
चैव मृतिं भवेत् मध्यस्थे शुभं वै सौख्यं चिन्तनीयं सदा बुधैरिति द्वारचक्रं यथा

२	४	२
४	४	४
२	३	२

अथ द्वारशाखारोप
णे अश्विनी चोत्तरा हस्ताः पुष्यश्रुतिमृगाः शुभाः स्वातीपौष्णंच रोहिण्यो द्वारशाखावरोपणे इति
ज्योतिर्निबन्धेऽभिहितत्वात् तिथयोऽप्यत्रैवाभिहिताः पंचमी धनदा चैव मुनिनन्दवसौ शुभं प्रतिपत्सु न
कर्तव्यं कृते दुःखमवाप्नुयात् द्वितीयायां द्रव्यहानिः पशुपुत्रविनाशनं तृतीया रोगदा ज्ञेया चतुर्थी भंग।
कारिणी कलहघ्नी तथा षष्ठी दशमी धननाशिनी विरोधकृत्त्वमावास्या पूर्णिमा न स्यात् शाखावरोपणमिति एवं स
निविरोधतिथौ विहाय विहिततिथिषु विहितभेषु चन्द्रतारापि चक्रशुद्धे शुभेषु द्वारे विहितं शुभफलदातृस्या
दिति निष्कृष्टोऽर्थः इति शिवं २९ इति गृहारम्भप्रकरणं गद्येनोपसंहरति ॥ इति श्रीदैवज्ञानन्तसुतदैवज्ञ
रामविरचिते मुहूर्तचिन्तामणौ गृहनिर्माणप्रकरणं समाप्तमगमत् ज्योतिर्विदां लीलं च इति श्रीवि

मु.
वाटी.
१८०
१९७

द्दैवज्ञमञ्चमणतालंकारनीलकंठज्योतिर्वित्तनयगोविन्दजेनानिर्मितविवाहविलिनामुहूर्तचिंतामणिटीकायां
पीयूषधाराभिधायां गृहप्रवेशप्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ ॐ लंबोदरं नमस्कृत्य गोविन्देन विदामुदे गृ
हप्रवेशप्रकरणं सम्यग्व्याख्यायते निमत अथ गृहप्रवेशप्रकरणं व्याख्यायते अत्रच तथा प्रवेशास्त्रयउक्ते
भागस्याभिः तत्र नववधूप्रवेशो विवाहप्रकरणेभिहितः अन्यः प्रवेशत्रयमुहूर्तोत्राभिधीयते नन्वयं
त्रातिवृत्तौ शुभदः प्रवेशानमित्यादिना सएव प्रवेशस्याभिहितनान्यप्रवेशद्वयमेव वक्तव्यं स्यात्तत्रप्रवेश
त्रयमित्युच्यते यात्रोक्तलग्नपतिनिवृत्तस्य भूपादेःपुनर्गृहंनगरादिः स्वान्नमपाङ्कतोदैवादागतस्य
स्थायिभूतस्य यथाकथंचित्कुमाशुभप्रकरणेपाथंवागशुद्धिविवाहोक्तपद्यविहितनन्तत्प्रवेशा
न्तः तत्रोविशिष्यताहशप्रवेशोकालशुद्धिः लग्नशुद्धिर्वोक्तेत्यतः सएवैस्यापिप्रवेशाभिधानं त
त्रपूर्वप्रवेशयोः कालशुद्धिमिन्द्रवंशावृत्तेनाह ॥ सौम्यायनेज्येष्ठतपोन्त्यमाधवे यात्रानिवृत्तौ नृप
तेर्नवेगृहे स्याद्वेशानेद्वास्थसुरार्चनोडुभिर्जन्मर्क्षलग्नोपचयोदये स्थिते १ ॥ पञ्च सौम्यायनइत्यादि के
चुपदार्थश्चसत्वान्नृपतेर्यात्रानिवृत्तौ अथवा नवेन्द्रतनोपनेगृहप्रवेशानंविधाप्रवेशनेप्रवेशानंस्यात्त
सौम्यायने उत्तरायणे अत्र शुक्रास्तवालत्वकोदोषा वाप्यारामतडागत्यादिनोक्तोनपुनरुक्तः पवंवीणा
स्युप्रतिष्ठेत्यादिना दक्षिणायननिषेधोपि अतः परिशेष्यात्सौम्यायनग्रहणसिद्धे तदुक्तिमन्दवुद्धीनां

पौष्णे प्रतिपन्नर्थं उक्तं च वसिष्ठेन अथ प्रवेशो नवमन्दिरस्य सौम्यायने जीवसिते च लग्ने इति नारदः अ
थ सौम्यायने कार्यं नववेश्मप्रवेशनं राज्ञां यात्रानिवृत्ताविति केवलायेभ्यो भूमौ कीलायां शङ्कायां स्वतः
सिद्धायां वस्यापितेशृहे नूतनमित्यत्याते ज्येष्ठेति ज्येष्ठमाघफाल्गुणवैशाखमासेष्वेव सत्यसु नराय
णे प्रवेशनं शुभं यदाह नारदः माघफाल्गुणवैशाखज्येष्ठमासेषु शोभनः प्रवेशो मध्यमो ज्ञेयः सौ
म्यकार्तिकमासयोरिति सौम्यो मार्गशीर्षः मध्यमो क्रियावश्यकविषयः चैत्रमासफलान्याह वसिष्ठ
माघेर्थलाभः प्रथमप्रवेशे पुत्रार्थलाभः खलु फाल्गुणे च चैत्रेर्थहानिर्धनधान्यलाभो वैशाखमा
से पशुपुत्रलाभः ज्येष्ठे च मासेषु परेषु नूनं हानिप्रदः शत्रुभयप्रदश्च शुक्ले च यदेशनतो विहृदेशमे
च यावद्दशमीं च तावदिति शुक्ले चेत्यादिना सुकरेष्वग्रम्यगमनाय तिथिशुद्धिर्नोक्ता तिथिवारशुद्धि श्राग्रे
वक्ष्यति वसिष्ठेन नवगृहप्रवेशः सौरमानमनुयद्दर्षितं यथा मृगादिपञ्चाशिशेषु संस्थिते ऽर्के नवप्रवेशः शु
भदः सदैव जूंभे विना न्येष्वपि केचिदाहुर्नेसौवमिष्टं खलु सन्निवेशः इति अस्यार्थः नूतनगृहप्रवेशो म
कराद्विपञ्चराशिसंस्थितेऽर्के शुभफलदो भवति तत्रापि माघादिषु विहितेषु चतुर्षु मासेषु शुभः नवप्र
वेशो नवसद्मनश्च सौम्यायने इति स्वयंप्राक् सौम्यायनेयुक्तं किमनेन पुनरुक्तमित्यत आह जूंभे विनेति
सन्यपुत्रनरायणेऽभसंक्रान्तौ नूतनगृहप्रवेशो न भवतीत्येतदर्थं पुनरुक्तमित्यर्थः तन्विदं प्रवीप्र

मु.
वा.सी.
१५८
198

विरुद्धं तथाहि माघेऽर्थलाभः प्रथमप्रवेश इत्यादिना माघफाल्गुनयोश्चान्द्रमासयोः शुभफलविधा-
नात् तत्रैव कुंभसंक्रान्तिसद्भावाद् द्वयोरन्यतरस्मिन् शुभत्वं प्रतिपद्यते उभयमासनिर्देशः कुंभस्थेनार्केणैवेति
चेत् उच्यते संति हि द्विविधाश्चान्द्रमासाः शुक्लादयः कृष्णादयश्चेति तत्र फाल्गुनपूर्णिमान्तरमासस्य
कृष्णादिमासगणनया चैत्रत्वात् तस्यैव विरुद्धफलत्वात् हि ष्ठ्यकोऽयं कुंभसंक्रान्तिनिषेधः चान्द्रमासस्य शु-
क्लादिकृष्णाद्यभिधायकानि वाक्यानि गृहारंभप्रकरणे समभिरूढानि अयमपि निषेधो मासस्य कृष्णा-
दित्वज्ञापकः अथ कर्कादिसंक्रान्तिशुभतान्तरमाह अन्येऽपि केचिदाचार्या अन्येऽपि कर्कादिषड्राशि-
स्थिते सूर्येऽपि नवगृहप्रवेशः कार्य इत्यूचुः तदेतत् तद्द्वंद्वसोऽपूर्विकागृहप्रवेशविषयम् तदुक्तं स्वयमेव
नवप्रवेशे सत्यकालशुद्धिर्नूतनद्वंद्वसोऽपूर्विकयोः कदाचित् नूतनतृणागारप्रवेशविषयं वा तदुक्तं ज्यो-
तिःप्रकाशे गृहारंभादिते मासेऽपि स्यैर्यवीर्यविशेषतः विशिष्टमास्याद्ययने द्वंद्वे तृणागारं तु सर्वदा इति ॥
अत एव कुलीरकन्यकाकुंभेऽपि दिने शान विशेषतः द्वंद्वं ग्रामे वा नगरे वापि पत्तने वासरापि पेति गुरुवाक्य-
मपि व्याख्येयं ननु पौषचैत्रादिषु विरुद्धकालेषु चान्द्रमासेषु विहितसंक्रान्तिश्चेत् तदा नूतनगृहप्रवे-
शः कार्यो वा न वेत्युत आह न सौरमिति खलु तत्र यत्र सौरमानेन सन्निवेशो गृहप्रवेशो नेष्टेन शुभफल-
दं विरुद्धशुभफलयोश्चान्द्रसौरमासयोः साहित्ये विहिता चान्द्रमासे एव गृहप्रवेशः कार्य इत्यलमति

प्रसंगेन द्वास्यति द्वारनक्षत्राणि भानि स्थाप्यानि अष्टिदिक्षु स्थित्यादिनो नक्षत्रानि मूढ़ानि ध्रुवाणि चो इति निश
सिद्धानि द्वाराणि च तानि मृदुध्रुवो हि निवेतिक मेथाद्रयः नाहृषो भैः प्रवेशानं शुभे स्यात् अयमर्थः
यस्मिन् गेहे प्रवेशः कर्तुमिष्यते तस्य द्वारं यद्दिगभिमुखं तद्दिग्द्वारैः प्रविहितैः प्रवेशः कार्यः यदाह
वसिष्ठः यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिग्द्वारैः स्यात्प्रवेशो न सर्वैरिति उक्तं चाणाहमण्व चिरोत्तरा
यातु पाशांकमित्रवसंतत्यवारीम्बरभेषु नूतने आयुर्थनारोग्यसम्पत्प्रभो सत्कीर्तिदः स्यात्त्रिविधः प्रवेश
इति नारदः वृषेन्यात्येषु वरुणत्वाष्ट्रमित्रस्थिरोडुषु शुभः प्रवेशो देवेज्यशुक्रयोर्दृश्यमानयोर्दृ
श्यमानयोरिति सूत्रभाष्ये निशाने नारकापद्धतं निर्गृह प्रवेशविषये उक्तं च ज्योतिनिष्का
शे प्रवेशान्नूतने हर्म्यं युवेमैवैः सत्वा नघे शुष्यस्वाति शुनैस्त्रीणि स्याद्वासवहये पतङ्गस्य
हृदयिमपघ्ये वक्ष्यति अन्तमेवाशयमनिधायाह श्रीपतिः शुभः प्रवेशास्तङ्गमिश्र्वदेवैः द्विशेष्वरे
स्यात्तुनेवयात्रा उग्रैर्नृपो दारुणभैः कुमारो राज्ञी विधाग्रैस्तु विनाशमेति कृत्तिकाम्भव नेत्रशान्त
नादस्तत्र विशतां न संशयः यन्मुखे द्विसदनेन तत्कृतः स्वारभेषु शुभकृत्प्रवेशनमिति वसिष्ठोऽपि अ
कानिलार्याद् निदस्त्रविश्वसुरदेवपवित्रेष्ठेनवमन्दिरे यत् अग्रत्रयान्तरहस्तयाते शेषेषु पिशापु वसु
तिर्दस्यात् प्रवेशलग्नाद्य जन्मर्क्षेति जन्मर्क्षं जन्मराशिः जन्मलग्नं प्रसिद्धं ताभ्यामुपचयेत्ततीय

मु.
वा.टी.
१५५
199

षष्ठेकादशदशमस्थानेषु तथा स्थिरराशिषु वा यथाशुभलग्नगतेषु सत्सु नवगृहप्रवेशनं शुभं यदाह वसिष्ठः
कर्तुर्विलग्नादथजन्मराशेर्लग्नस्थितो वा स्थिररितिशुद्धिष्टः निर्व्यापि दारिद्र्यशशाङ्करास्त्ररोगात्रदः सिद्धि
कारोऽयदश्च क्रमाश्चैवेशामपदाः क्रमेण सदैव नूनं त्रिविधप्रवेश इति अनेनानिष्टफलमप्याह गृहप्रवे
शो राजमार्तण्डः कर्तुर्भोपचयगस्थे विलग्नेशराशयः शुभफलदाश्च भवन्तीति श्रीनारदः कर्तुर्जन्मर्क्षलग्ना
चाताभ्यामुपचयेऽथ वा प्रवेशलग्ने स्याद्धि शुभयोगे तनिः स्वतेति पुनर्वसिष्ठः सौम्येस्थिरे भेशुभदृष्टि
युक्ते लग्ने यथाशुभयोग गृहे विलग्ने इति सौम्ये सौम्यग्रहयुक्ते शुभयोगगृहे हि स्वभावराशौ मध्येविवाह प्रकर
णोक्ता एकविंशति महादोषा वर्ज्या इत्यपि ध्येयं एकविंशतिदोषाननुपक्रम्य वसिष्ठेनोक्तं कर्तुर्नोशे
गृहारम्भे प्रवेशे पतिनाशनमिति १ अथ जीर्णगृहादिविषयके प्रवेशविशेषमिदं वेशाछन्दसाह ॥ २ः
जीर्णगृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि मार्गोर्जयोः श्रावणिकेऽपि सत्स्यात् वेशोऽम्बुपेज्यानिलवासवेषु नावश्यम
मस्तादिविचारणात्र ३१ ॥ जीर्णे पुरातनेऽन्यनिर्मिते गृहे अथवा स्वीये नवगृहे अग्न्यादिभयात् अग्निकृत
भयं दाहः आदिशब्देन वज्रवृष्टिपातभय राजकोपाद्यैरन्यायुपद्रवैः पतितेषु गृहेषु पुनरपि सम्यक् नवे
कृते उत्थापिते गृहेऽपि शाक यथोक्तः सर्वेऽपि मासास्तादृशप्रवेशे ध्येयाः किंच मार्गोर्जयोर्मार्गशीर्ष
कार्तिकयोश्च श्रावणिकेऽपि मासि प्रवेशः सन् शुभफलदः स्यात् श्रावणेन नभः श्रावणिकस्य स इत्य

मरः यदाहुस्सनत्कुमारः गृहारंभोदितैर्मासैरपि स्यैर्वा वैशिषोह्य इति अत्र सामान्यतो गृहारंभोचिता
मासा गृहप्रवेशेऽभिहिताः ते चामी सौम्यफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्त्तिकाः मासास्तु गृहनिर्मा
णे उक्ता योग्ययनप्रदा इति नारदोक्तेः मार्गशीर्षफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्त्तिका विहिताः तत्र
उत्तरायणे एव गृहप्रवेशस्य वाक्यान्तरेण विहितत्वात् श्रावणकार्त्तिकमार्गशीर्षाणामुत्तरायणत्वाभा
वाद्धि शेषेन नूतनजीर्णगृहप्रवेशाभ्यां व्यवस्था कृष्यशागाभिहितनारदवाक्येनोत्तरायणमाहृष्टे वर्णनं न
नूतनगृहप्रवेशस्याभिधानात् उत्तरायणेऽपि मासास्त्रिविधगृहप्रवेशामध्यमनन्तमाह अथ देवजीर्णगृह
प्रवेशे उत्कृष्टतममध्यप्रवृत्ते संभुपः शततारकाः पुष्यः अनिलः स्वाती वासवधनिष्ठा यद्यपि भेषु जी
र्णगृहे आदिमयात्रेवपि गृहप्रवेशः शुभः शक्यचिन्त्य भमयवेति कैस्तुतिकन्यायेनावगम्येत उ
क्तं च ज्योतिःप्रकाशे प्रासादे नूतने हर्म्ये ध्रुवैर्मैत्रैः सवासवैः पुष्यस्वातिशतैः सैत्र जीर्णे स्याद्वासवह
येऽ इति नावश्यमिति अत्रैवेति येज्जीर्णगृहे आदिमयात्रेवहृते गृहे वस्तुमसत्यादिविचारणा शुभकास्त
एवं स्त्रवाल्यवार्द्धसिंहस्थगुरुलुप्तसंवत्सरादीनां दोषाणां विचारणा विचारो नास्ति अस्तादयः काल
दोषाः संत्यवाभावा तथापि गृहप्रवेशः कार्यः परंतु सोऽपि यथाकथंचित्यं वा ग्रशुद्धिमात्रमंगीकृत्य
विहितनक्षत्रेषु कार्यः वास्तुपूजा चैवं विधेऽपि गृहप्रवेशो भवतीति ध्येयं यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे प्रवेशे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मु.
चा. टी.
१००
900

नूतने हर्म्ये नित्यायने गृहे जीर्णे प्रायाने परिधानके च पूर्वप्रवेशो मांगल्यनमौपं गुरुशुक्रयोरिति वसिष्ठे
नाप्युक्तं नवप्रवेशे समयकालशुद्धिर्नेहेह सौम्यविकयोः कदाचित् प्रवेशपंचांगदिने सलग्ने वा स्वर्वं नेह
वेवदेवऊर्ध्वात् अस्यार्थः नूतनगृहप्रवेशे कालशुद्धिर्विचार्या नेहेह द्वन्द्वाभयाद्यो गृहप्रवेशः सौम्यविको
रोत्तायात्रासमाप्तौ गृहप्रवेशः तादृशयोर्गृहप्रवेशयोः कालशुद्धिः कदाचिदपि नापेक्षिता सतिसंभवे
सु[?]चेन्नास्ति किंतु प्रवेशदिनीयपंचांगशुद्धिसहिते सलग्ने गृहप्रवेशः कार्यः पूर्ववदेव एवं स्मिन्नाये नूतन
प्रवेशयथावास्तुपूजानुष्ठानेह सौम्यविकयोरपि कार्येत्यर्थः नारदस्तु यात्रानिवृत्तिप्रवेशकालशुद्धि
रपेक्षितैवेत्याह नद्याकांक्षागमिहिते नदेनयोर्वाकायोवाचयस्फानावपणकत्वेनव्यवस्था त्रयाणां गृहप्र
वेशानां लक्षणमुक्तं वसिष्ठेन अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रावसाने तु सपूर्वसंज्ञः द्वन्द्वाभयात्स्त्वग्निभ
यादिजातः प्रवेश एवं त्रिविधः प्रदिष्टः इति एतद्व्याख्यानं यात्रानिवृत्ताविति पद्यव्याख्यानावसितनतप
वावधार्यं सूत्रे दृष्टेयं यत्त्रिविधेपि प्रवेशे प्रवेशादिते यत्रतत्र क्रूराक्रांतं क्रूरविद्धं तावत्सर्वं यावदपि सि
ति उक्तं च वसिष्ठेन क्रूरग्रहाधिष्ठितविद्धभं च विवर्जनीयं त्रिविधप्रवेशा इति २ अथ गृहप्रवेशादिना
त्याकर्तव्यावास्तुपूजाविवक्षस्तत्रत्वालग्नप्रजातिका एवोर्थेनाह ॥ मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूलभे वास्तु
वेनेभूतबलिं च कारयेत् ३२ मृदूनि ध्रुवाणि क्षिप्राणि चराणि नक्षत्राणि प्रसिद्धानि मूलभं च एषु मृत्र

दशास्वभेषु वास्तोर्वास्तुपुरुषस्यार्चने भूतबलिं च कारयेत् स क्रोशत्यन्तरमासामिति श्रुणोकतेः कर्मैते यस
हृत्कदेवोऽस्य यः चित्रा शात भिषा स्वाति हस्तः पुष्यः पुनर्वसुः रोहिणी रेवती मूलं श्रवणोत्तरफाल्गु
णी धनिष्ठा चोत्तराषाढा तथा भाद्रोत्तराणि च अश्विनी मृगशीर्षं च शतानुराधा तथैव च वास्तुपूजनमेतेषु
नक्षत्रेषु करोति यः स प्राप्नोति नरो लक्ष्मीमिति श्राद्धपराशरः इति वास्तुपूजायुक्कारमाह वसिष्ठः निर्मा
णे मन्दिराणां च प्रवेशे त्रिविधेपि च वास्तुपूजा प्रकर्तव्या यस्मात्तां कथयाम्यतः गृहमध्ये हस्तमात्रं समं
तान्तुलोपरि एकाशीतिपदं कार्यं तिलैरक्षतलं सशोभने एकद्वित्रिपदाः पंचचत्वारिंशत्सुरास्थितम्
द्वात्रिंशद्बाह्यगा देवा ब्रह्मणस्थान्त्रयोदश तेषां स्थानानि नामानि वक्ष्यामीश्वरकोणतः तत्राग्निरीशोभ्रको
णस्थत्वसौ चैकपदेश्वरः तस्माद्द्वितीयः पर्जन्यस्तु सावेकपदेश्वरः जयन्तेन्द्रार्कसत्याख्यमृशाश्च द्वि
पदेश्वरः आकाशाकाशपूर्वतः क्रमादेकपदेश्वरौ एवं प्राच्यां नवत्वानेवमेवान्यदिक्ष्वपि आग्नेयस्त्रा
स्त्रावेकपदौ द्विपदाः पंचमध्यगाः पूषाद्यसौयमान्ताः सुवर्णगायाम्यभागकाः आग्नेयस्त्रावेकपदे
द्विपदाः पंचमध्यगाः भृङ्गापि भृङ्गराजमृगैः पापान्ताः पश्चिमस्थिताः आद्यन्तौ ह्येकपादौ च द्विपदाः
पंचमध्यगाः रोगादिदित्यन्तसंस्थाः मत्तः सौम्यादिशिक्रमात् तत्रार्यम्याश्चतुष्कोणाश्चापनादिप्रवक्र
मात् आपः सवितृविजयरुद्रास्त्वेकपदेश्वरः मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्येशानादिकोणगाः आपावत्सा

स्तृ. वांटी. ५०१ 201

यमसविताविवस्वाथिपसंतकाः राजयक्ष्माववरवाः स्वराश्चैवपदेस्वब्रह्मणः पूर्वतोदिक्षुत्रिपदास्थाम
राश्चपिश्चार्यमाचविवस्वांश्चमित्रः पृथ्वीधरः क्रमात् सवस्वस्मुलेषुदेवेषुस्थापितेष्वीहशांमेवत् कोणेषु
पंचपंचैवचवतेष्वेकपदाः सुराः आपादिदिक्षुद्विपदाः पंचपंचयथाक्रमे ब्रह्मणः पूर्वतोदिक्षुत्रिपदाः
स्युःसमीपगाः हिरण्यरेतापर्जन्योजयंतःपाकशासनः सूर्यः सत्योभृशाकाशोवायुःपूषावितथो गृ
हक्षतःपितृपतिर्गंधर्वोभृंगराजकः मृगःपितृगणाधीशस्तथादौवारिकाह्वयः सुग्रीवःपुष्पदंत
श्चजलाधीशोनिशाचरः शोषःपापश्चरोगोऽहिर्मुख्योभल्लाटएवच सोमसर्पोऽदितिर्दितीहांत्रिंशदम
राःस्मृताः आपश्चैवापवत्सश्चजयोरुद्रस्तथैवच मध्येनवपदोब्रह्मातस्यैतस्यसमीपगाः प्राच्यांहि
तरितादेवाः परितोब्रह्मणःस्मृताः अर्यमासविताचैवविवस्वान्विबुधाधिपतिः मित्रोथराजयक्ष्माचत
थापृथ्वीधरःक्रमात् आपोवत्साष्टमःपंचचत्वारिंशाद्सुरोत्तमाः तांस्तैवस्वान्ननामानिब्राह्मणस्यसा
हितान्यसेत् वास्तोष्पतेवास्तमंत्रेणगंधपुष्पाक्षतादिभिः घृतेवर्णार्चयेदापिश्चथवास्वस्वनामभिः
शुक्लवस्त्रयुगंदेयंधूपदीपफलैःसह भूतेभ्यश्चबलिंदेयंवाद्यैश्चैवसमर्पयेत् तांबूलंचततोदद्याद्देवेभ्य
श्चपृथक्पृथक् दत्वापुष्पांजलिंचतोप्रार्थयेदास्वपुरुष वास्तुपुरुषनमस्तेस्तुभूमिसंस्थानतप्रभो
तन्गृहंधनधान्यादिसमृद्धंकुरुसर्वदा इतिप्रार्थ्यततोदद्याद्दक्षिणामथवैकायव विप्रेभ्योभोजनंदद्या

स्वयंभुंजीतबंधुभिः एवंयःकुरुतेसम्यग्वास्तोर्वैवशपूजयेत आरोग्यपुत्रपौत्रादिधनधान्यंलभेन्नरः
वास्तुपूजांचकुर्वाणः प्रविशेन्नवमन्दिरे भोगान्नानाविधान्भुक्त्वाप्राप्नुतेसर्वदास्फुटं इतिवसिष्ठसंहि
तायांवास्तुशांतिः विशेषस्तत्वसंहितायामवसेयः एवंभूतबलिरपिउपक्रमोपसंहारवर्जितोवास्तुशां
तिप्रकारः प्रयोगरत्नादिनाम्नीषुस्वस्वशाखाभेदेनभिन्नासुपद्धतिषुद्रष्टव्याः ग्रन्थविस्तारभयान्नेह
लिख्यतेइत्यलंमति प्रसंगेनकेचित्तुपंचांगशुद्धिमात्राश्रित्यसर्वेदिनएववास्तुपूजामाहुः यदाहना
रदः विधायपूर्वदिवसेवास्तुपूजाबलिक्रियामिति श्रीपतिः अथप्रवेशोनवमन्दिरस्ययात्रानिवृ
त्तावधिभूपतीनां सौम्यायनेपूर्वदिनेविधायवास्त्वर्चनंभूतबलिंचसम्यगिति २ अथलग्नशुद्धिंति
थिवारशुद्धिंचोपजातिकोत्तरार्धेनेन्द्रवज्रयाचाह ॥ त्रिकोणकेंद्रायधनत्रिगैःशुभैर्लग्नेत्रिषष्ठलाभे
षगतैश्चपापकैः ३ शुद्धाम्बुरंध्रेविजनर्भमस्त्योत्यक्तारिक्ताचरदर्शचैत्रे वामंरविंपूर्णविधुंचरंउर
स्वकृत्वाविशेद्गृहमभस्तृटभुंडे ४ ॥ नवपंचमप्रथमचतुर्थसप्तमदशमैकादशद्वितीयतृती
यस्थानानामन्यतमस्थैः शुभग्रहैः पूर्णचन्द्रबुधगुरुशुक्रैरुपलक्षिते तनुचंद्रस्यलग्नराशेरपिहि
तयेपंचतथातृतीयषष्ठैकादशस्थैः पापग्रहैः क्षीणचन्द्रसूर्यभौमशनिराहुकेतुभिरुपलक्षि
तेच लग्नाच्चतुर्थस्थानेऽष्टमस्थानेचशुद्धेसर्वग्रहरहिते अत्ररंध्रेयत्तमितंसनाहशैलग्र

मु॰
चिं॰टी॰
२०२
202

वेश्म गृहमाश्रितेन यदाह वसिष्ठः । केन्द्रत्रिकोणायधनत्रिसंस्थैः शुभैस्त्रिषष्ठायगतैः खलैश्च लग्ना
न्त्यषष्ठाष्टमवर्जितेषु चन्द्रेण लक्ष्मीनिलयः प्रवेशे इति अस्यार्थः प्रवेशलग्नाद्धनस्थितो यः क्रूरग्रहः
क्रूरपदृष्टः स्यात् प्रवेशकर्तुः मध्यत्रिवर्षाद्धन्यात् षड्वर्षैः शुभानपि गर्भादिति नारदः स्थिरे लग्ने स्थि
रराशौ नैधने शुद्धिसंयुते त्रिकोणकेन्द्रखत्र्यायसौम्यैस्त्र्यायारिगैः परैः लग्नान्त्याष्टमस्थानवर्जितेन
हिमांशुना प्रवेशः स्यादिति पूर्वेण संबन्धः गुरुः सप्तमे शुक्र सहाहे यात्रायामष्टमे तथा दशमेच
गृहारंभे च नश्येत् सन्निवेशने इति श्रीपतिनाप्युक्तं द्विस्वभावे शुभैः क्रूरैः षट्त्र्यायगैर्गुरौ लग्ने भृगौ वा
केन्द्रे वा स्थिरगृहप्रवेशो विधेयादिति केन्द्रस्य शुक्रनवांशकृतत्वापग्रहादिदित्पृक्तेत्यर्थः लग्नस्य गुरुः भृगो
रुक्तिस्तत्र विष्णुशर्मत्याभिधानाद्यो कीदृशो लग्ने विजन्मर्भे स्वर्याभे राशिः लग्नं च जन्मर्क्षजन्मकाले भे
जन्मभे ताभ्यामष्टमभवनं जन्मभं मृत्युर्यस्मिन् स्वजन्मलग्नात्स्वजन्मराशेर्वाऽष्टमो राशिः प्रवेश
लग्नगतो नायेदित्यर्थः पुनः कीदृशो व्यक्ता रविकाचवट पौषे च कीरो यसिद्धो वा रोरिक्ताः ष
।९।१४। उपलक्षणत्वादमावास्यातिथियोपिचरलग्नानि मेषकर्कटतुलामकराः उपलक्षणत्वान्नन्दशा अपि
दर्शो मावस्याचैत्रो मासः उपलक्षणत्वादाषाढो विगतानर्कोदयो यस्मिन् अर्कोदयः प्रवेशादिते
निविद्धः रात्रौ यदाह वसिष्ठः नैनेधने भेपि नवाष्टलग्ने पंचेष्टके व्ययमष्टमशुद्धिरिष्टके कार्यः प्रवे

घोनवर्गेशलग्ने शुभेक्षिते वाप्यथ संयुते वा रिक्ताममावर्दशतिथिंदिने शम्भुस्तनुषट्दूर्गो दिनेन्दु दृष्टिं
क्रूरग्रहाधिष्ठितं भं च विद्धं विवर्जनीयं त्रिविधप्रवेशे वारफलमप्याह समर्थ दर्शते श्रविशाना वमादि
रवेर्ह्निनानियतमेकवह्निभं भ्रमभिसहतवासरेतया शीतरश्मिर्द्विवसे हि हि हिंदं वेदज्ञाननिलवा
सरे शुभस्त्रीकरेस्तु सुखमहार्घ्यं लाभदे सूर्यसूनुदिवसे स्थिरमंदिरं किल तदीयरभयमत्र विद्यते यथानि
कृष्णमर्थमाह श्रीपतिः रिक्तातिथिर्भं स्तु नमानवा समैरातिं याम्ये योगाः परिवर्जनीयाः मेषः कु
लीरोमकरस्तुलाचरत्याज्याः प्रवेशेपितदान्तरेणाः इति निषिद्धलग्नफलान्यभिहितानि राजमार्तं
डे भूयो यात्रा मेषलग्नप्रवेशेनाशो गतः कर्कटेस्योदयच वाप्यितोलिन्याश्चिने लग्नवर्तिन्या कोक
वेवा प्रयाद्यावनाशे लग्ने न्यश्चाशाके प्वाप्ता मेषजडे हरुकलग्नेः शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशेम
नयो विधुरिति अन्यानि स्थिराणि हि स्वभावानि वउक्तं वस्तिष्ठेन पंचांगसंशुद्धिदिने दिनेशतारा
राबले वाष्टकवर्गशुद्धे सौम्यस्थिरे भे शुभदृष्टियुक्ते लग्ने च वा तद्गृहदेवि लग्ने इति राजमार्तंडे
विशेषः निर्दिष्टा स्थिरशुभो शसमेताः तौलिमेषमकराः सकुलीराः कर्तभोग्यचरगास्त्रवि लेश
राशयः शुभफलानि भवंतिरिति यत्तु सग्राहणशुद्धौ वक्र कालसहिष्णौ वा दृष्टव्यं शुभाशाः वृ
षमिथुनकन्याधनमीनानामेशाः इन्यघः कर्कतुलाशयाः स्वरूपतोनिषिद्धत्वात विशेषानरमाह

मु. चि. टी. २०३

203

वसिष्ठः यत्क्षीणचन्द्रोत्पथगस्पृष्टकेतुः पापेक्षितः पापयुतोऽथवा स्यात् कर्तुः श्रियं हन्ति स वत्सरेणाति
वर्षतः सोम्यनिरीक्षितश्चेदिति अथ राज्ञां यात्रानिवृत्तौ प्रवेशे यो विशेषो ध्येयः पञ्चमासे यात्रां कृता
तस्मान्नवमे मासि यात्रादिनान्नवमे दिने वा प्रवेशो निषिद्धोऽस्ति यदाह गुरुः निर्गमान्नवमे मासि प्रवे।
शो नैव शोभनः नवमे दिवसे चैव प्रवेशं नैव कारयेत् वामरविविधिं गृहप्रवेशसमये रविस्त्वयं वामे यदि
गाभिमुखोऽस्त्वेवं गृहद्वारामभागस्थो वेश्म गृहं विशेत् तथा पूर्वोग्रस्त्वसंमुखे पूर्णं च घटं जलघटं कलशं
उपलक्षणत्वात्पूगफलादिभिः पूर्णं घटं वा कृत्वा चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् ब्राह्मणांश्च सकल
शान्तिविधानं ब्राह्मणाग्रे कृत्वा स्वचगृहकपृष्ठगः कार्य इत्यनुक्तोऽपि विशेषो ध्येयः यदाह वसिष्ठः कृत्वाग्र
तः पृष्ठतो वामतोऽर्कं विशन्स्वजयानुग्रतः पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रपल्लवान्वितैः स्त्रीभिः सार्धं स्रग्वीगीतवा
द्यैर्यात्रादिति गुरुस्तु वामगो गृहाभिमुखोऽपि निषिद्धः किं न पृष्ठगो दक्षिणगो वाऽपि भवत्याह यथा पृष्ठ
गं दक्षिणं वापि भं गृहं कृत्वा विशन्गृहं शोगवामगं वापि गृहं कृत्वा विशेन्न चेति अत्र कृत्दिक्कातस्य
यस्य वस्तोन च्छवदेवता ये विशेषान्तके तस्य गृहारंभप्रकरणोक्ताभिरुक्तं अयं च सर्ववर्णानां वि
विधेयपि प्रवेशविधिः राज्ञां यात्रानिवृत्तौ विशेषमप्याह श्रीपतिः कृत्वा विशन्सजलकलशांश्चाग्रतो
वामतोऽर्कं स्नात्वा स्रग्वी विमलवसनो मंगलैर्गीतवाद्यैः वास्तुं यात्राकथितशकुनैर्दोषमार्गेण राजा

हर्म्यं पुष्यश्रवणकरस्तचित्रे तोयराणाद्यैविरोच्येति कीर्तृरांभमकृतटशुद्धे मकृतेरेषसाष्टकारितेनशुद्धेउपलच
णात्वाहिवाहप्रकरणोक्तं वर्णोवपंतथातारावामादिकंचतेनापिशुद्धेपेये यदाहवसिष्ठः राशि
कूटादिकं सर्वेरेपत्याहिवचिंतयेत इति ५ अथावसरशान्तवाममगतार्कं तानेतिशियपरंतेनपूर्वाद्यभि
मुखगृहप्रवेशे चेदंवेशाच्छन्दसाह ॥ वामोरविर्मृत्युसतार्थलाभतोर्केपंचमेषुप्रवदनादिमन्दिरे पू
र्णातिथौ प्राग्वदनेगृहेशुभेनन्दादिकेयाम्यजलोत्तरानने ६ ॥ अष्टमपंचमद्वितीयैकादशस्थानेष्व
पंचसुस्थानेषुस्थितेरवौसतिप्राग्वदनादिकेमन्दिरेप्रवेष्टव्येगृहप्रवेशाकर्तुर्वामोरविर्भवेत् तद्यथा य
स्मिंल्लग्नेप्रवेशः कर्तुमिष्यते तस्मादष्टमेस्थानेतस्मात्पंचमस्थानेस्थितेसूर्येपूर्वाभिमुखगृहप्रवेश

पूर्वमुखेगृहसति	दक्षिणाभिमुखे	पश्चिममुखे	उत्तरमुखे
लग्नात् ।८।९।१०	लग्नात् ५।६।७	२ ३।४। ५	११।१२।१।२
११।१२। पंचसुगृहेषु	८ । ४ ।	६ ॥	३। वामः ॥
स्थितेसूर्येवामोर्के	नन्दायां	भद्रायां	जयायां
यः पर्वपूर्णायां	१।६।११।	२।७।१२	३।८।१३
शुभः ५	उत्तराफाल्गु	मैत्रे ८ षा	उभा रेवती
५।१०।१५	णी		
प वं तो ५			

कर्तुर्वामः सूर्यः तथाच यस्मिंल्लग्नेप्रवेशः कर्तुमि
ष्यतेतस्मात्पंचमेस्थानेतस्मात्पंचमस्थानेस्थितेसू
र्येदक्षिणाभिमुखगृहप्रवेशाकर्तुर्वामः सूर्यःतथाच
यस्मिंल्लग्नेप्रवेशः कर्तुमिष्यते तस्माद्द्वितीयस्थाने
तस्मात्पंचमस्थानेस्थितेसूर्येपश्चिमाद्यभिमुखप्र
वेशाकर्तुर्वामः सूर्यः तथैवच यस्मिंल्लग्नेप्रवेशः

मु.
विटी
२०४
204

कर्त्तुमिच्छेत तस्मादेकादशस्थानं ततः पंचमस्थाने शुक्रे सति उत्तराभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वामः सूर्यः
श्चयवक्रोडारः उक्तं च वृन्दात्रेयाद्वनारायणेन स्वर्वे स्थितेन स्मात् पूर्वाशाभिमुखं वे गेहं विशन्नामो भवे
घत इति विश्वकर्म्माणि लग्नात्सागादितो दिक्षु द्वौ द्वौ राशी नियोजयेत् एकमेकं न्यसेत्कोणस्थं यवा वामे
विचिंतयेत् इति प्राच्यां लग्नाद्द्वौ राशी स्थाप्यौ कोणेष्वेकः पूर्णातिथ्यादिति शब्दवदने पूर्वाभिमुखे गृ
हे पूर्णातिथौ पंचम्यां दशम्यां पूर्णिमायां वा प्रवेशः शुभः नन्दादिके तिथिगणे याम्यजलोत्तराननेन गृह
प्रवेशः यथा दक्षिणाभिमुखे गृहे नन्दायां प्रतिपदि षष्ठ्यामेकादश्यां वा प्रवेशः शुभः जले पश्चिमा
दिक् तद्दिगभिमुखे गृहे भद्रायां द्वितीयायां सप्तम्यां द्वादश्यां वा प्रवेशः शुभः उत्तराभिमुखे जया
यां तृतीयायामष्टम्यां त्रयोदश्यां वा प्रवेशः शुभः इत्यर्थः यदाह गुरुः नन्दायां दक्षिणद्वारं भ
द्रायां पश्चिमामुखं जयायामुत्तरद्वारं पूर्णायां पूर्णतो विशेत् इति मूले नन्दादिके इति पदेनापवा
दिका रिक्ता गृहीता यद्यप्यामावास्या तथापि विदिक्द्वारनिषेधाद्दिग्वावतत्क्षेणवतत्पूर्णाद्वाराणां संभवा
भावरूपता निषेधाच्चारिक्तात्रयाणां संभवप व्ययः सोपि समतिवाक्ये स्पष्ट एव ७ ॥ अथ गृहप्र
वेशकालं शार्दूलविक्रीडितेनाह ॥ वक्ष्ये भूपविभागवेशसमये कुम्भे त्रिलग्नः शुक्रनाश
वामस्तु समेन कृतायमगतालाभः कृतः पश्चिमे सौवेदाः कलिकुन्तरे ऽग्रगामिता गर्भे विनाशो गृहे

कलशवास्तुशंका	
मुखे	१ दाहः
प्राग्ये	४ उद्वासः
दक्षिणे	४ लाभः
पश्चिमे	४ श्रीः
उत्तरे	४ कलिः
गर्भे	४ विनाशः
गुदे	३ स्थैर्यम्
कण्ठे	३ स्थिरत्वं

गमः स्थैर्यमतः स्थिरत्वमतुलाः कंठे भवेत्सर्वदा॥ कलशस्याष्टधा विभागाः परिकल्प्याः मुखे
कंठे गर्भे गुदे चेति चत्वारो विभागाः एवं दिक्चतुष्टयेन चत्वारो विभागाः एवमष्टौ स्युः तत्र विभागपर
पूर्वत्वेन सूर्यभात्त्रयन्यासफलमुच्यते ॐ मे कलशाकृतौ वास्तुनि रविभात्त्र
यं कोणतत्त्ववशादि तिल्य ज्ञापे पंचमी रविभसाम्भ्य नवत्र्यासः कृत्यर्थः नवक
लशस्य वक्त्रे मुखे भूर्के सूर्याक्रांतनक्षत्रमेव स्थाप्यं तत्फलं गृहस्याग्निदाहः त
तः सूर्यभात्कृता अग्रिमाणि चत्वारि भानि प्राच्यां स्थाप्यानि फलमुद्वासनं जनवास
स्थानवर्जितं गृहं स्यात् ततः कृतायमगतास्तदग्रिमाणि चत्वारि भानि दक्षिणस्यां
स्थाप्यानि फलं गृहपतेर्लाभो द्रव्यप्राप्तिः ततः कृताः पश्चिमेन तदग्रिमाणि चत्वारि
भानि पश्चिमायां स्थाप्यानि फलं गृहपतेः श्रीः प्राप्तिः ततो वृद्धा उत्तरेण तदग्रिमाणि
चत्वारि भानि उत्तरस्यां स्थाप्यानि फलं कलिः लोकैः सह गृहसंबंधेऽनिर्थकोवा वक्रदृक्‌ स्या
त् ततो गृहीतास्तदग्रिमाणि भानि चत्वारि गर्भे कलशमध्ये स्थाप्यानि फलं विनाशः कलशे
तोऽधस्ताद्गर्भोपाद्रातास्वाविनाशो भीर्णो विनाशार्तम्यः ततो गमस्तदग्रिमाणि त्रीणि भानि गुदे
बुध्ने स्थाप्यानि फलं स्थैर्यं गृहपतेः बहुकालं तत्र गृहे निवासः ततोऽनलस्तदग्रिमाणि त्रीणि भानि

मु:
विंटी:
२०५
205

केंद्रेष्वाप्यानि फलेष्विरत्वं सर्वदा गृहपते र्भवेत् एवमभिजिद्दहितानि सप्तविंशति भानि स्युः उक्तं च
विश्वकर्मणा चरोकारं लिवृश्चक्रं रविधिष्ण्यक्रमेणैव मुखैकं दिक्षु चत्वारि त्रीणि गुदे क्रं द्वयोः
एवं वक्रं समालेख्य प्रवेशार्थं सदा बुधैः अत्र वत्सारीति विस्पष्टा दशद्य्यानि दिक्षु स्थाने न गर्भे पुष्पफल
दाने तथा च फलनिर्देशस्त्वेव अग्निनाशं मुखे पीडा तदा स्मः पूर्वतो भवेत् दक्षिणे वार्थलाभाय
पश्चिमे श्रीः पदे भवेत् उत्तरे कलहश्चैव गर्भे गर्भविनाशनं स्थिरता वगुदे केन्द्रे कलशस्य कीर्तिते
ति ज्योतिःप्रकाशे भवेद्दयं चक्रं विधिः ।।१।।४।।४।।४।।५।।३।।३ प्रवेशोऽर्कभात् मूर्तिर्गतिर्धनेश्रीः ।
स्याद्वैरं कलिः स्थिरता सत्वमिति वेदयं वक्रं वेदवृषेत्वारस्तेषां पंचकं पंचवा रेवत्तारिमानि लेख्यानि
त्वर्थः मूर्ति इत्यादीनि अष्टौ यथासंख्यं फलानि अत्र कलशावके शुभफलदस्थान पूर्ते सन्त्यवावि
हितानन्दनाणापूर्ति एरण्डग्रामस्वापि गृहिः प्रवेश विपित्सिनित नहि इः प्रवेश विहितनन्दचप
रिग्रहः यथा पूर्वदिगभिमुखगृहप्रवेशाविपित्सिनेरा हिणी मेणापवशासे दक्षिणाभिमुखगृह
प्रवेशे उत्तरापरस्यातीयव पश्चिमाभिमुखे अनुराधायाग्नवाणक्षेत्र व उत्तराभिमुखे उत्तरभाद्रपदा रेवती
याम्या इति निकृष्टार्थः अनयवाक्यविशेषेन परिग्रहारमादिं तत दिग्गृहे कक्षोद्दे स्यात्सन्निवेशान
सर्वेति नहि गृहे रिति उक्तं तैरिति यानयोः सामानाधिकरण्येनान्वयः तदेकवाक्यत्वे नविव ।

ष्ठिते वकारः कर्त्तव्यः स्यात् संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि दूषणमिति न्यायात् अत एव अर्को
निलायां दिति दस्त्रविसृज्य रद्देशविशेषं नवमन्दिरं यत् शुभं त्रयाणां तत्राहस्तयानत पाषेउयिस्यपुवम्
तिष्ठेत् स्यात् इति निषेधोऽप्युपपन्नो भवति ८ अथ गृहप्रवेशकरणोपसंहारे स्वयं स्ववेशमस्का
लीनकर्तव्यं विधिमुपजात्याह ॥ एवं सुलग्ने स्वगृहं प्रविश्य वितानपुष्पश्रुतिघोषयुक्तं शिल्पि
ज्ञदैवज्ञविधिज्ञपौरान् राजार्चयेद्भूमिहिरण्यवस्त्रैः ॥ एवं शास्त्रप्रकारेण विचारिते सुलग्ने निर्दे
षबले सकलगुणयुक्ते च शोभनलग्ने स्थिरराशयादिके राजा वितानपुष्पश्रुतिघोषयुक्तं वितानानि मं
डपानि पुष्पाणि स्रजां नानाविधमालत्यादीनि श्रुतिघोषा वेदध्वनिस्तैर्युक्तं उपलक्षणत्वात्तोरणा
द्यनेकमङ्गल्यवस्तुसहितं मनोहरं स्वगृहं स्वसत्ताकं गृहं प्रविश्य पश्चात् शिल्पिज्ञान् गेहो
पकारान् स्थपतिवार्धकिकादीन् दैवज्ञान् ज्यौतिर्विदः विधिज्ञान् वास्तुपूजाभूतबलिगृहप्रवेश
नीयविधिज्ञान् पुरोहितप्रभृतीन् पौरान् नागरिकान् पंडितादीन् राजा यथाकल्पं तांस्तु भूमिहि
रण्यवस्त्रैः यथाशक्त्या भूम्यादिदानेन वा वस्त्रैर्वा सम्भावितैर्वा उपलक्षणत्वात् दक्षगजादिभिर्वा प्र
वेशयेत् पूजयेत् यदाह वसिष्ठः हर्म्यं रम्यं तोरणस्रग्वितानैः स्त्रीभिः स्रग्वीमेत्तवाद्यैर्विशेत् क्षिति
यजमानोऽपि भूरिपुष्पनिकरं सतोरणान्तोयपूर्णकलशोपशोभितं गन्धपुष्पबलिपूजितामरं

मु॰
चि॰टी॰
२८
206

ग्रामणाधुनिश्रुते विशेनुहमिति कीदृशं गृहं प्रवेशायोग्यं न भवतीति विशेषोवसिष्टेनाप्यथापि यद्वा।
न्तमजावहितं तदन्नबलिं च नाक्षतं तद्गृहं विरूपैकपाटहीनं न विशेषतस्तत्सर्वापदामालयमेव तत्
स्यादिति नारदेनापि एककपाटमनाक्षतं पदन्नबलिभोजनं गृहं न प्रविशेद्धीमान् विपदामालयं।
हि तदिति तस्मात्कपाटमपरिष्टाद्वाक्षादितं कृत्वा वास्तुपूजां दन्नबलिमेव गृहे प्रविशेत् प्रवेशानंतर।
कर्तव्यं विधिमाह श्रीपतिः तत्रोत्रपोविप्रसप्तमधपोयसःपिपलिरिच्य भागोलविदच्चलिलिगिनः यवेस्वरोवे :
पञ्चभिः समर्चयेत्सदान्नदीनान्द्विजवासिनूनं तथेति शिवं ॥ ज्योतिर्विद्वरनीलकंठ इति श्रीविद्व
द्दैवज्ञसज्जनालंकारश्रीमन्नीलकंठज्योतिर्वित्सुतगोविंदविरचितायां मुहूर्तचिंतामणिटीकायां
पीयूषधाराभिधायां गृहप्रवेशप्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ अथ मुहूर्तचिंतामणेर्ज्योतिषग्रंथस्य
समाप्तिकर्तृकामो ग्रंथकृत्स्ववंशवर्णनां कारयन्स्वपितामहचिंतामणेः स्ववत्तवर्णनं शार्दूलविक्री
डितेनाह आसीद्धर्मपुरे षडंगनिगमाध्येतृद्विजैर्मंडिते ज्योतिर्वित्तिलकः फणींद्ररचिते भाष्ये कृ
तातिश्रमः तज्जातकसंहितागणितकृन्मान्यो महाभ्भुजो तर्कालंकृतिवेदवाक्यविलसद्बुद्धिः
स चिंतामणिः ॥ स प्रसिद्धः चिंतामणिर्नामममात्तपूर्वविदर्भदेशापाविशेषमात्रपुरायां आसीत् की
दृशे धर्मपुरे षडंगनिगमाध्येतृद्विजैर्मंडिते निगमो वेदः षडंगानि यस्यासौ षडंगः षडंगानी मानि

शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंछन्दोज्योतिषंचेतिषडंगस्सहितोनिगमःषडंगानिगमास्तस्याध्येता
वेध्ययनकर्तारः अध्येतृभिश्चाध्यापकाश्चपुष्पलब्ध्येतेनहिविनाध्यापकंवेदाध्ययनंक्वविदृष्टेना
दृशाद्विजाब्राह्मणाःब्राह्मणक्षत्रियवैश्यायेतेमेंत्रितेभूषिते कीदृशास्थिंनामणिज्योतिर्वित्तिलक
ज्योतिषनक्षत्राणिलक्षणयानक्षत्रियादकः ग्रस्याज्योतिःशास्त्रेनाध्यंतेतान्विदंतिजानंतीतिज्यो
तिर्विदः सन्तुहिषमादिनाक्रिय ज्योतिर्विन्नतिलकइवज्योतिर्विच्छ्रेष्ठः इत्यर्थः पुनःकीदृश
फलीन्द्ररचितेफणीन्द्रः शेषमहानागस्तेनरचितेभाष्येव्याकरणमहाभाष्यकृतानिश्रमेणाभ्यासो
येनसः महाभाष्याध्यापनपारंगमः इत्यर्थः पुनःकीदृशः नानाअनेकसंहितागणितकृत नानिनानि
स्वल्पबृहदादिभेदेन अनेकविधानिजातकानिजातकशास्त्राणिसंहिताःसंहिताशास्त्राणिगणि
तानिगणितशास्त्राणिकरोतितादृशः होरासंहितगणितरूपस्कंधत्रयात्मकस्यज्योतिःशास्त्रस
स्वपंथैर्निर्मितेइत्यर्थः अनेकमहाकवितापिसवितं पुनःकीदृशः महाभूभुजांसकलक्षोणीप
तिराजमुकुटमणीनांमहतांराजाधिराजमहाराजानांमान्यःपूज्यःमहाराजमान्यइत्यर्थः पुनःकीदृ
शः नवीनालंकृतिविदग्धवाक्यविलासबुद्धिः नवीनान्यायथासंख्यंअलंकृतिरलंकारश्चतेषुवित्तेषुविल
सेती विलासवतांबुद्धिर्यस्यसः इदानींतेश्रूयमाणापदंग्रंथैकपदप्रसिद्धिमेवदर्शयति इतिन्यायानर्क

मु॰
वि दी॰
२०
207

शास्त्रतः अलंकारशास्त्रतः मीमांसातो वेदांततस्त्वत्रार्थः आसीदिति अस भुवीत्यस्माल्लङि आड्
जादीनामित्याट् श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपः षडंगानिगमाध्येतव्हिजैरित्यत्र समस्तपदशोधषडंगानि
गम इत्यत्र तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति कर्मधारयः समासः अध्येतव्यशब्दे चरद्
अध्ययन इत्यस्मादिटि कावप्युपसर्गेणानव्यभिचारात् इत्यस्त्वेकवचिपूर्वकात् ण्वुल्तृचाविति कर्तरि
तृच् सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः ततो यणादेशः ततः षडंगानिगमाध्येतार इति षष्ठीति ब
ष्ठीसमासः ननु अत्र कथं षष्ठीसमासः यावता कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि विशेषषष्ठी ततः षष्ठी
शेष इति संबंधे सामान्यषष्ठी न च यदि विशेषषष्ठी तदा कर्तरि चेति कर्त्रीर्यान्यत्राभ्यां तृजकाभ्यां कर्म
षष्ठीसमासनिषेधप्रसंगः नचनत्रत्वमेवगीकृत्यैतद्दूषणमवयादपितमेव नांगीकुर्मः किं तन्न षष्ठी ला
धिकरणविहितत्वात् गणविधास्यामः उपयोगे आगवहे षष्ठीं विधाय षष्ठीसमासो भविष्यतीति वाच्यम्
यकं स्वत्विमतः परं प्रत्याव तेतित्याधेनलोकव्यनिष्ठावलर्थंतृणामिति योगे षष्ठीवनास्ति उक्तत्वात्
षष्ठीसमासः ननु च नायं तद्योगनिमित्तषष्ठीसमासः किं तर्हि षडंगमधीयते इति विग्रहस्य स्या।
नीते उपपादसनिर्दु इस्मत्पदसमासे कृते षडंगानिगमाध्येतार इति भविष्यत्येवं किंकाल्यगौनिवेण
सहूषणेन नचसोपपदत्वाऽलोत्यन्त जिस्थानेनालीनितबाच्यं हिमवक्षेना भावादित्यपश्चरत्यादिमहाभाष्य

कारप्रयोगे तु समाधाने स्यादिति तत एवेतर्हि कर्मण्युपपदे कर्मणीति त्वत्र प्रसज्येत तत्र खरेङ्गविग
माध्यायि इति स्यात् तस्माद्विशेषषष्ठीमङ्गीकृत्योपपदः खरेङ्गनिगमाध्येतार इति प्रयोगः सत्येव्या
पकाङ्क्षिविद्यति समासः किञ्चापकेजनिकर्तुः प्रकृतिरिति अनेन कर्तरि चेति षष्ठीसमास इति ए
षस्य मनसि निधाय समाधानमङ्गीकृत्य वा तस्य प्रयोगस्य गम्यकृत् अत एव भीष्मः कृतूणां भयपीत्यक
हृतां कालवक्रप्रयोक्तारं नैव सिद्धान्तकेत्यादये महाकविप्रयोगा उपपन्ना भवन्ति एवमेव विवाह
प्रकरणे भवति विवाहविनाशकारको यमिति पापोकर्तरि कारको इत्यत्र विवाहविनाशकारक
इति कर्तरि कारकादि त्यनयोः प्रयोगयोरिदानीमङ्के पूर्वपदे योजयित्वा तत्प्रयोजको हेतु श्चेति ताप
कारिणि षष्ठी त्यक्त्वमङ्गीकृत्य समाधिरङ्गीकार्यः अत एव निजविनैत्रावृत्त रवेधिकामिति प्रयोगो
पपत्तिः यदि तु संबन्धमात्र षष्ठीमङ्गीकृत्य षष्ठ्याकर्मकभावादेव कर्तरि चेति निषेधाभावात्तेनैव षष्ठी
समासः अथवा खरेङ्गनिगमाध्येतृशीलयेषां ते इति विगृह्य तच्छीलादिका रवि हितेत्यां विधाय ग
म्यादीनां इति गम्यादीकृति गणात्ताद्धेनो यागः अव भावात् सद्वितीयान्त रूपः समासः इत्यल
मति प्रसंगेनेति शिवं ॥ १८ ज्योतिर्विज्ञाणवीटेना त्रिविक्रम तस्य नत्त्वगमोत्कृतो नाम्नाने इति ष
धामपि गतो भूमेः तादृक्करः यो रम्या जानपद्धति समकोट्टप्रापध्वंसिनी टीकां वा नम काम येव

मु. विंटी. १८

208

गणितेकार्थोत्सनांश्रीतये ॥ ॥ तत्सूतकस्यविंनामगणितेदैवज्ञस्यनुतः श्रुद्धोनेनइतिशेषः व्याख्यानः
शम्भः श्रासीत् कीदृशः ज्योतिर्विदंगणवन्दितत्रिकमलः ज्योतिर्विदांज्योतिषकारणयोगणः सम्
हस्तेनवन्दितंत्रिकमलचरणमस्तेतरहेयस्यतादृशः सकलज्योतिर्विदांज्योतिः शास्त्राध्ययनेयएव
वाध्यापकस्तथ्यः पुनः कीदृशः भूमंडलस्करः भूमंडलस्यपृथ्वीमंडलास्यास्करः सूर्यः प्रकाश
कत्वात्यथासूर्यः स्वकिरणैरखिलांपृथ्वीप्रकाशइति तथाज्योतिःशास्त्राध्यापनद्वारप्रज्ञोः प्रकाश
कइतिभावः पुनः कीदृशः कृतीरुपालुः कृतीरुपालइत्यपीन्युमरः नानाग्रन्थकरणकुशलइत्यर्थः
ग्रन्थकर्तृत्वमेवाज्ञार्थेनप्रकाशयतियोरस्याभितियोनंतः जनिपद्धतिं जनिर्जन्मजन्मजेनतज्जन्मा
निजनितत्यत्रिरूद्धवः इत्यमरः तस्यपद्धतिमार्गः भावादिनानादर्शनेनगणितेनजातकशास्त्रो
क्तशुभाशुभफलकालोपदेशप्रतिपादकोग्रन्थोजन्मपद्धतिः सामसमकरोत्स्मपचक्रकारसम्य
क्त्वमेवाहकीदृशीजनिपद्धतिंडष्टाशयश्रेसिदीडष्टाजन्मपद्धतिशागंसप्रदायानभिज्ञास्तेषामा
शयोभिप्रायोयुक्तावेपरीत्याख्यानेनतंश्रुसितंशीलंयस्याः सानाहशीयथाश्राद्यादशावत्सविन
विंधौर्वानतदाफलंसंस्कृतमेवतस्यतिश्रीपतिवाक्यैः संस्कृतमिष्टकालबलांतरेणगुणितमिति
जातकालंकाराख्याटीकाकृताव्याख्यातंतत्रापिशार्मापद्धतिवाक्यैसमतिविनदर्शितंतदुभयस्म

पि विंत्यचिंत्यप्रकारस्त्वत्प्रसादपूर्वकः स्वपद्येदेवोपनिबद्धः यथा ॥ यद्दृष्टकर्षणेनानिन्द्यवीर्योदृष्ण
कर्मेरिष्टमनिष्टमंगे वपेपविचारयेतीहजनमोऽस्तु तेभ्यः श्रीश्रीयदोक्तंबद्धसेमतेसत यस्येष्टकोष्ट
सहृष्णभवेनां तदंतरग्नेबलदेवस्मृत्य तदानदासोवलवानवीर्यवेरयंविचिंत्याशुभदोचितेहि यतः
शुभेवाप्यशुभं ग्रहस्यसदैवालिनतत्सहानिः तस्मात्रनाशेविवरेनयोऽस्त्वदेयफलाप्यनदर्शनाक्र
मादाविति यवमनेकेशुभ्यलेषुडृष्टाशयानिवाकरणंकृतमिति अतयवरम्यादोषापकरणेनाति
स्वल्पीयथान्यापि राजादिपद्धतिमार्गेचोरादिदुष्टनिराकरणेनातिस्वल्पंकरोतीतिध्वनिः किंच
यतन्नमकामयेनुगणितेऽन्नमसत्यर्थेन स्वलायमूदपन्नीयपंचांगानयनप्रतिपादकंतत्ज्ञाकामये
न नामकेगणितमाशास्त्रंतत्रटीकांतदभिप्रायविहृज्ञिमकार्षीत् किमर्थंसतोगणितशास्त्रा
भिज्ञानोधीतयेतनुष्ठेयस्त्रेननास्यानेकग्रन्थकरणप्रयासकर्तृत्वेनस्वार्थमत्याभ्यासेनदृष्टतर
ज्योतिःशास्त्राभिज्ञानात् किंतु मतस्यपूर्वमेव यावत्सर्वी यथा स्वाभ्यासो ग्रन्थकरणद्वारान प्रका
शते तावत्सकलमनुष्ठितं भवतीत्यनेकग्रन्थकरणप्रयासइति स्वस्तिनेकृतीति अतइतिध्वा
वितीतिः नव्वीकाराकृतोजातः सप्तमं चवनेनास्तनाविस्तुतेः कृतयाहृस्यकृदंतनवालक्षयम
क्रोतिःउच्यतेनायसमस्थयः कैतोजातेस्यातिकिंतर्हिजातिविशेषणकेकृतृहृणवयोजाति

रिति एवं चकार्षीः कारिकाः तंडुलीतंडुलीकरणं पिपिक्षिषति तेन व्याघ्रवानित्यादावेव नियमो नत्वि
षेपानान्यत्रेति महाभाष्यकारेण वार्तिकव्याख्यानाद्भवत्येवाड्गेतिः अट्स्वकाइति दिवाविभाति
शोत्यादिनाकर्मण्युपेनोवायकष्टप्रत्ययः समकरोत् उक्तमकरोदित्यर्थमात्सपूर्वादनद्यतनेलङ्-
इतिलङ् अकार्षीदिति तस्मादेवाप्नोतेः लटः। ञिसिचसिचिवृद्धिः परस्मैइतिवृद्धिः तवण वे
रइतिपरेसूत्रं ५ अथस्वनामकथनपूर्वकं मंगलं सूचयन् मुहूर्तचिंतामणिनामकं ज्योतिषग्र
न्थसमाप्तिं श्लोकमाह ॥ तदात्मज उदारधीर्विबुधनीलकंठानुजो गणेशपदपंकजं हृदिवि
धाय रामाभिधः गिरीशनगरेवरेभुजभुजेषुचंद्रैर्मिते शके विनिरमादिमं खलु मुहूर्तचिंतामणिं
तदात्मजस घानेनज्योतिर्विदात्मजः रामोरामाभिधो नामसेवकोगिरीशनगरेशोमहादेवस्तस्य न
गरे वाराणस्याख्ये मुहूर्तचिंतामणिं मुहूर्तचिंतामणिनामकं ज्योतिषग्रंथमिमं प्रत्यक्षदृश्यं वि
निरमादकार्षीत् खलुशब्दोवाक्यालंकारे कीदृशो रामाभिधनउदारधीः उदारा अनेकशिष्यविद्या
दिदानकारिकाधीः बुद्धिर्यस्यासोतथा पाठितानेकशिष्य इत्यर्थः पुनः कीदृशः विबुधनीलकं
ठानुजः विबुधः ज्योतिषव्याकरणाद्यनेकविद्यायां पंडितो नीलकंठस्तस्यानुजो लघुभ्राता किंकृत्वा
गणेशस्य स्वजलोयास कस्यमहूगणपतेः पादपंकजं चरणकमलं त्वात्मभिप्रायेण कवचनेनामणे

परपंकजे इत्यर्थः नेत्रयोषेतः कुर्वाणो निधाय संस्थाप्य पुनर्ग्रंथांते मंगलाचरणं शिष्टाचारानुसारेणात
मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाणि आयुष्मत्पुरुषकाणि चे।
ति महाभाष्यकारोक्तेः स्वकीयहृदयाभिगिरीशानमगवे रमोक्षदातृत्वेन श्रेष्ठेयं पुर्यपि अयोध्यामथुरामा
याकाशीकांचीअवंतिकापुरीद्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायका इति वाक्यमोक्षरूपफलप्रदत्वेन
अयोध्यादीनां नगरीणां साम्यमेव प्रतीयते तथाप्यन्यानि मुक्तिक्षेत्राणि काशीप्राप्तिकारणानि वैका
शीप्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थकोटिभिरिति वाराणस्या विशिष्य मुक्तिप्रदत्वेनाभिधानात् श्रेष्ठत्वा
द्वाराणस्याः। नन्वयोध्यामथुरामायेत्यादिवाक्यस्थान्यानि मुक्तिक्षेत्राणीत्यस्य व्यासवचनेन तत्साम्यादेक
स्य साम्यापादकस्य काशीमुक्तिदातृत्ववचनस्याप्रामाण्यमिति भाति उच्यते अयोध्यादीनि तीर्थानि सम्य
क् ज्ञानोत्पादनद्वारा साक्षान्मुक्तिप्रदानि अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणि मुक्तिप्रदेशप्रदानान्तु न गर्भवा
सं च प्राप्स्यतीति काशीतु सर्वेषां ज्ञानानां दत्त्वा लाभकेनाप्युपायेन वा मरणान्तरं मुक्तिमेव प्रयच्छतीति न पु
नर्गर्भवासं यदुक्तं पद्मपुराणे तीर्थान्तराणि क्षेत्राणि विष्णुभक्तिश्च नारदेंतःकरणस्य शुद्धिं जनयन्ति
न संशयः वाराणस्यां पुनर्देवि येषामन्ते शिवपदं नरः प्रकाशयति विश्वेशं तारकं सोपदेशतः काशीखंडे
अविमुक्ते रहस्यं तन्मच्छ्रुत्वा मृतानि तेनानराः अन्यत्र नापि निर्यान्ति मुच्यन्ते हि सकल्मषाः इति अन्यच्च

मु॰
वि॰ दी॰
२१०
210

वाराणस्यां श्रेष्ठं यतद्वयमभिहितं पद्मपुराणे नैमिषे च कुरुक्षेत्रे गंगाद्वारे च पुष्करे स्नानात्संसेवना
द्वापि न मोक्षः प्राप्यते नरैः इह संप्राप्यते यत्तत्तत्र यत्तद्विशिष्यते ॥ इह का पण्यां किं च काश्यां मरणे।
कालकृतोऽपि विशेषो नास्ति उक्तं च काशीखंडे उत्तरायणे दक्षिणे वापि यः प्रयत्नेन विचारयेत् सर्वोऽप्यस्य शु
भः कालो यस्मात्काश्यां म्रियते जनः इति देशविशेषोऽपि नास्त्यत्र नास्तीत्युक्तं सनत्कुमारसंहितायां रथ्यान्त
रे मूत्रपुरीषमध्ये चंडालवेश्मन्यथवा श्मशाने कृतप्रयत्नोऽपि न वेत्र मन्त्र्ये देहावसाने लभतेऽमोक्ष
इति अन्यच्च भूमौ जले वा विहितं वा यत्र क्वापि मृतो द्विजः ब्रह्मानन्दमवाप्नोति काशीप्राणांस्त्यजन्हि ते
ति नाप्यत्र दुर्मरणे दोषोऽस्ति तदुक्तं पद्मपुराणे स्वेच्छयाप्यागमाच्च यदि नास्ति मृगमासप्रदेशस्मिन्स्थाने स्वरेच्छ
या न सत्त्वमयत्र मुक्तिः भूमौ जले वियति वा शुचिमध्यतो वा सर्वाग्निदस्युपविभिर्निहतस्य जंतोः विति।
पविवेत्रवज्रमहोष्माक्कलिशामिद्रूपविविन्नमरकाशीकेः अतएव ब्रह्मवैवर्ते अप्रतिवचनात्काश्या
वाराणस्यां विशेषोऽभिहितः यथा जितेंद्रियः पापविवर्जितश्च शांतो महात्मा मधुसूदनाश्रयः श्वेत
पुनौऽपि यत्रपि मुक्तिभाजो भवंति काश्यामपि को विशेषः इति दीपकृष्णगुरुणा उक्तं न विशेषस्त्वल्प
वद्यामि काश्यां कथयतो मम कृतानि या पतनात्यत्र स्वल्प्यान्यपि महामते भवंति काशीमाहात्म्यात्
सिद्धान्येव न संशयः अन्यत्र साधुभिः कृतैः कृतैर्मच्यो तवानवा अत्र साधनवैकल्ये काशीसंभित्र कल्पयेत्

इति श्रुतेर्भावः सा च न संपन्निमित्ता मृषिकादीनां काश्यपमितिहेतोपि हेत्वेन मुक्तिः काश्यां तेषामपीति अत
एवोक्तं काशीखण्डे संसारभयभीता ये ये बद्धाः स्वकर्मबन्धनैः तेषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी ग
तिरित्याद्यनेकपद्यैः काश्यां महत्त्वमुक्तं अत्रार्थे येऽर्थवादमाहुस्ते नास्तिका मे न व्याः तदुक्तं काशी
खण्डे यत्र विश्वेश्वरो देवः साक्षात्स्वर्गतरंगिणी मिथ्यात्वं न मन्यन्ते ते नास्तिकास्था नसूयकाः उदाह
रन्ति ये मूढाः अनन्तफलदर्पिताः काश्यां सर्वार्थवादोऽयं ते विकीटा युगगुरो विट्विष्ठाः अत्र च ब्र
ह्मवैवर्ते मा जानीतार्थवादत्वं काश्यां मुक्तिविनिर्णये इति तस्मात्सर्वापि काश्यां मरणान्मुक्तिरिति
सिद्धं काशीखण्डेपि ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वै वर्णसंकराः कृमिम्लेच्छाश्च ये चान्ये संकी
र्णाः पापयोनयः कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते शृ
णु प्रिये चन्द्रार्धमौलयः सर्वे ललाटाक्षा वृषध्वजाः इति तथा अकामो वा सकामो वा तिर्यग्योनिग
तोऽपि वा अविमुक्ते त्यजन्प्राणान्मम लोके महीयते इति अन्यस्थमरणेन तत्सालोक्यादिचतुर्विधा
मुक्तिः पञ्चक्रमेण भवति न पुनर्गर्भवासः उक्तं च पद्मपुराणे काश्यां मृतस्तु सालोक्यं सामीप्यं वाप्नोति
सत्तम ततः सारूप्यतां याति ततः सान्निध्यमश्नुते ततो ब्रह्मैकतां शिवाभेदतां एतच्चतुष्टयापि तत्रैव स
लोकतां च सारूप्यं सान्निध्यं वापि सत्तमाः कल्पं कल्पमवाप्नोति ततो ब्रह्मात्मको भवेत् इति अन्ये

स्तु.
विरी.
२११
४।

तत्क्षेत्रभेदेन सालोक्यादितारतम्यं यत्तदप्युक्तं पद्मपुराणे वनविंध्येपिदेहेस्मिन्मीतो गार्ग्य यातनां
नैवाप्नोति मुनिश्रेष्ठ विशेषोयं ब्रवीमि वः इति तत्र काष्ठात्मके क्षेत्रे सालोक्यमुक्तिः वाराणस्यात्म
के क्षेत्रे सारूप्यमुक्तिः अविमुक्तात्मके क्षेत्रे सान्निध्यमुक्तिः अंतर्गेहात्मके क्षेत्रे कैवल्यमुक्तिः उक्तं
च पद्मपुराणे चतुर्थाविततेक्षेत्रे सर्वत्र भगवाञ्छिवः व्याचष्टे तारकं वाक्यं ब्रह्मात्मैकप्रबोधकं का
ष्ठे मृतस्तु सालोक्यं साक्षात्प्राप्नोति सत्तमः वाराणस्यां मृतो जंतुः साक्षात्सारूप्यमश्नुते अविमुक्ते
विपन्नस्तु साक्षात्सान्निध्यमाप्नुयात् अंतर्गेहे विपन्नस्तु साक्षात्कैवल्यमाप्नुयात् साक्षाच्छिवस्वरूप
एव भवतीत्यर्थः काष्ठादिक्षेत्रपरिमाणानि पद्मपुराणे यथानालखंडे परिमाणं च वक्ष्यामि तद्विबो
धत सत्तमाः मध्यमेश्वरमारभ्य यावद्देहलिविघ्नपं सूत्रं संस्थाप्य तद्दिक्षु भ्रमयन्मंडलाकृति तत्र
या जायते रेखा तन्मध्ये क्षेत्रमुत्तमं काशीति यद्धि वेदांतैस्तत्र मुक्तिः प्रतिष्ठिता काष्ठेन परमे क्षेत्रे
विशेषफलसाधने वाराणसीति व्याख्यातं तन्मानं निगदामि वः विश्वेश्वरवनदिक्षुः पुनः पाव
प्रमाणमितं अविमुक्ताधिकं क्षेत्रं मुक्तिस्तत्र न संशयः गोकर्णेशः पश्चिमे स्यात्पूर्वेण स्वर्गंगामध्ये स्तु नै
भारभूतः ब्रह्मेशानात् दक्षिणेस प्रतिष्ठस्तु प्रोक्तं भवते विश्वभर्तरिति काशीपरिमाणवाक्ये मुक्ति
पदं सान्निध्यमुक्तिपदं अविमुक्तपरिमाणवाक्ये मुक्तिपदं सान्निध्यमुक्तिपरं एवाभिहितं वाक्यैकवाक्य

तावत्त्वात् अस्मावाराणस्यायतनस्यतदेशलमिति एवंसति विन्ध्यस्यदक्षिणतो नर्मदाया उत्तरतइत्यसि
तमेतस्यार्थः विन्ध्यभर्तुर्भवतेश्रुतगृहे ततश्चयथायथाखलोनां सालोक्यसारूप्यसान्निध्यकैवल्या
ख्यानां सर्वेषां देवतानां परिपाकस्थले तेनयानेनयथाकाशीवाराणसीश्रविमुक्तेति नामाख्यानानां तत्तद्देश
तो देवेषूत्तमभावविशेषदेवानां नृपतीनां परिमाणमिति संपिण्डितोऽर्थः तस्मात्सर्वमथुरादिमङ्क्ति
पञ्चपञ्चयशाकाशोभूषेति सिद्धमिति शास्त्रानुसमानतः नतुकस्मिन्कालेयं शब्दः कृतइत्यनआ
ह भजेति भजोहायनप्रविभजोहायनकः एवंवर्षाशकः भजभुजेश्वेतद्वावर्तकार्थः शका
नां वामनो गतेरिति देवश्रीसम्राद्यागतवानात् हाविंशत्युत्तरपञ्चदशशतीनवसामितेग
णितेशाके शाकाख्यवनास्तेषां स्वामिलक्षणया शाकशब्देनापपन्ने तस्यापिलक्षणया शाकशब्दे
न राज्यशान्तिसमयानन्तरं वर्षाणि प्रोच्यन्ते एवंसतिलक्षितलक्षणया लोकव्यवहारमूलभूताय
मयं अनुभूते तत्र निखिलभूपालचूडामणेः शालिवाहननृपस्य राज्यशासिन इदानीं तनायप्र
विशालेपि यावत् देवोनानीतस्य यज्ञे शास्त्रीमिति गतेकाले जातातस्यारभ्य शालिवा
हननृपशकाले ग्रन्थकरणसमये हाविंशत्युत्तरपञ्चदशशतीतो १५२२ मितोगतोभूदतयताव
तं संख्याकेशककाले प्रवृत्तिः अतएवभास्कराचार्यः शाकोनरेन्द्रात्मकनात् कलेर्भवत्यत्र गा।

मु. चिं.
२१२
212

णाख्यग्रन्थ इति । यच्छालिवाहनन्टपशाककालो ग्रन्थकरणसमये द्वाविंशत्यधिकपंचदशशतीमि
तो गतोऽभूत् एतावत्प्रमाणके शाककालेऽतिक्रान्ते सति रामज्योतिर्विन्मुहूर्तचिंतामणिनामकं ज्यो
तिषग्रन्थं काश्यादिनिवासे ।। अथ ग्रन्थकृन्मूलप्रवेशप्रकरणगणेनोपसंहरन्मुहूर्तचिंतामणि
नामकज्योतिर्ग्रन्थसमाप्तिं करोति ।। इति श्रीदैवज्ञानंतसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिंताम
णौ गृहप्रवेशप्रकरणं मुहूर्तचिंतामणिश्च समाप्तः स्पष्टार्थम् ।। कीर्त्याविद्योतिताशा द्रविण
वितरणैरर्थिनो ... ज्योतिर्विद्वृन्दवर्यो निखिलवसुमतीमंडलामंडलश्रीः २ ... ख्यातबुद्धिर्हि
मगलनिलकोऽभूद्विदर्भाख्यदेशे ज्योतिःशास्त्रारविंदप्रविकसनरविश्चिंतामणिः सः ।१।
तस्मात्मजोऽभवदनंतउमामनूजपादारविन्दमकरन्दमधुव्रतो यः ज्योतिर्नतेर्यत्त्रिनयनेन हठाद
वाप्य येन त्रिकालविदुषा खेलगर्भभावः २ तत्सूनुर्नीलकंठः शतपरिकलनाजेठिनशोफ
बुद्धिर्ज्योतिःशास्त्रकसिंयोर्घटनविघटनासंगधाताबभूव यस्योक्तग्रन्थसिन्धुच्छलनमद
लकणाकर्णनेनापि लोके गर्गोचार्यो हि यस्मिन्नवयति जगति प्रौढभावं निनीते ३ रामोऽनुज
स्तस्य बभूव काश्यां यस्तातकस्वज्योतिषनात्रिबन्धात् निपीतसौहित्यमुपेत्य सन्तः सधांसुधा
विन्दति विंडहृद्यं ४ श्रीमन्नृपतिशालिवाहनशाके चन्द्राक्षशाके मिते मासीषेपक्षे दलेनग

१४९१ ...

मु.
चिटी

त्रिंशेतिरमां शुवारे दितौ यर्भज्योतिषशास्त्रपाणिनिमहाभाष्यादिपारंगमात्संभूतः खलु नील-
कंठविडंवेगोविन्दनामा सूनुः ५ शाकेतत्वतिथीमिते शुभगणपत्यौ नीलकंठात्मभूर्डुंगपाविं
निखिलार्थयुक्तममलं मौहूर्तचिंतामणिम् काश्यांवाक्यविचारमन्दनगेनामाहलेखक्रियं
गोविंदो विधिवत्करोति विमलो पीयूषधारांव्यधात ।। शुभमस्तु ।। ॐभद्रंॐ ।।

213

३८